

ISSN 2221-8432
E-ISSN 3005-8929

HUMANİTAR ELMLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Elmi məqalələr məcmuəsi

THE ACTUAL PROBLEMS OF STUDY OF HUMANITIES

Collection of scientific articles

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Сборник научных статей

№1

2024

Мәcmуә 1997-ci ildән нәшr olunur.

İldә 4 nömrә çıxır.

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Bakı – 2024

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri
Rüblük elmi nəşr

Redaksiya heyəti:

Dilçilik

filol. e. d., prof. Məmmədov Nəsirəğa
filol. e. d., prof. Veysəlli Fəxrəddin
filol. e. d., prof. Cəhəngirov Fikrət
filol. e. d., prof. Nurqali Kadişa (*Qazaxstan*)
filol. e. d., prof. Qurbanova Fidan
filol. e. d., prof. Cəfərov Mikayıl
filol. f. d. dos. Babaşova Xalidə
filol. f. d. Korotışev Aleksandr (*Rusiya*)

Pedaqogika

ped. e. d., prof. Abbasov Akif
ped. e. d., prof. Tağıyev Şahin
ped. e. d., prof. Xəlilov Vidadi
ped. e. d., prof. Cəbrayilov İntiqam
ped. e. d., prof. Quliyeva Ellada
ped. f. d., dos. Səmədov Oktay
ped. e. f. d., dos. Tağıyeva Ellada

Ədəbiyyatşünaslıq

filol. e. d., prof. Qocayev Məmməd
filol. e. d., prof. Novruzov Rafiq
filol. e. d., prof. Xəlilli Şahin
filol. e. d., prof. Qeybullayeva Rəhilə
filol. e. d., prof. Rəsulov Rüstəm
filol. e. d., prof. Travnikov Serqey (*Rusiya*)
filol. f. d., dos. Ağamirzəyev Əliş
filol. f. d., dos. Cərciyeva İlahə
filol. f. d., dos. Hacıyev Kamran

İctimai elmlər

tarix e. d., prof.,
AMEA-nın müxbir üzvü Qasımlı Musa
tarix e. d., prof. İbrahimli Fəzail
fəlsəfə e. d. Məmmədov Cəhəngir
tarix e. d., prof. Əmrahov Mais
fəlsəfə e. d., prof. Əliyev Məmməd
tarix e. d., prof. Məmmədov Həbil
tarix f. d., dos. Əhməd Əsgər
siyasi elmlər f. d. Abdullayev Natiq

Buraxılışa məsul: filol. e. d., prof. Cəfərov Telman

Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. № 1/2024.
– Bakı: Mütərcim, 2024. – 408 səh.

 :10.62021

*Məcmuə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən
Dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir.*

The actual problems of study of humanities
Quarterly scientific publication

Editorial board:

Linguistics

D. of Philol., Prof. **Mammadov Nasiragha**
D. of Philol., Prof. **Veysalli Fakhraddin**
D. of Philol., Prof. **Jahanghirov Fikrat**
D. of Philol., Prof. **Nurgali Kadisha**
(Kazakhstan)
D. of Philol., Prof. **Gurbanova Fidan**
D. of Philol., Prof. **Jafarov Mikayil**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Babashova Khalida**
PhD in Philol. **Korotishev Aleksandr (Russia)**

History and criticism of literature

D. of Philol., Prof. **Gojayev Mammad**
D. of Philol., Prof. **Novruzov Rafiq**
D. of Philol., Prof. **Khalilli Shahin**
D. of Philol., Prof. **Geybullayeva Rahila**
D. of Philol., Prof. **Rasulov Rustam**
D. of Philol., Prof. **Travnikov Sergey (Russia)**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Aghamirzayev Alish**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Jarchiyeva Ilaha**
PhD in Philol., Assoc. Prof. **Hajiyev Kamran**

Pedagogics

D. of Pedag., Prof. **Abbasov Akif**
D. of Pedag., Prof. **Taghiyev Shahin**
D. of Pedag., Prof. **Khalilov Vidadi**
D. of Pedag., Prof. **Jabrayilov Intigam**
D. of Pedag., Prof. **Guliyeva Ellada**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Samadov Oktay**
PhD in Pedag., Assoc. Prof. **Taghiyeva Ellada**

Social science

D. of Hist. S., Prof., Cor.-Mem. of NASA
Gasimli Musa
D. of Hist. S., Prof. **Ibrahimli Fazail**
D. of Philos. in Philos. **Mammadov Jahanghir**
D. of Hist. S., Prof. **Amrahov Mais**
D. of Philos. in Philos. **Aliyev Mammad**
D. of Hist. S., Prof. **Mammadov Habil**
PhD in Hist. S., Assoc. Prof. **Ahmad Asgar**
PhD in Pol. S. **Abdullayev Natig**

Managing editor: D. of Philol., Prof. **Jafarov Telman**

The actual problems of study of humanities. Collection of scientific articles. № 1/2024.
– Baku: Mutarjim, 2024. – p. 408.

 :10.62021

*The collection is included in the list recommended
by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan,
scientific journals in which the main scientific results of dissertations should be published.*

© Authors of the articles, 2024

© “The actual problems of study of humanities” edition of the collection, 2024

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук
Квартальное научное издание

Редакционная коллегия:

Лингвистика

д.н. по филол.н. **Мамедов Насирага**
д.н. по филол.н. **Вейсалли Фахраддин**
д.н. по филол.н. **Джахангиров Фикрет**
д.н. по филол.н. **Нургали Кадиша (Казахстан)**
д.н. по филол.н. **Гурбанова Фидан**
д.н. по филол.н. **Джафаров Микаил**
д.филос.по филол. н., доц. **Бабашова Халида**
д.философии по филол. н.
Коротышев Александр (Россия)

Педагогика

д.н. по пед.н. **Аббасов Акиф**
д.н. по пед.н. **Тагиев Шахин**
д.н. по пед.н. **Халилов Видади**
д.н. по пед.н. **Джабраилов Интигам**
д.н. по пед.н. **Гулиева Эллада**
д. филос. по пед.н., доц. **Самедов Октай**
д. филос. по пед.н., доц. **Тагиева Эллада**

Литературоведение

д.н. по филол.н. **Годжаев Мамед**
д.н. по филол.н. **Новрузов Рафиг**
д.н. по филол.н. **Халилли Шахин**
д.н. по филол.н. **Гейбуллаева Рахилия**
д.н. по филол.н. **Расулов Рустам**
д.н. по филол.н. **Травников Сергей (Россия)**
д.филос. по филол.н., доц. **Агамирзоев Алиш**
д. филос. по фил.н., доц. **Джарчиева Илаха**
д. филос. по фил.н., доц. **Гаджиев Камран**

Общественные науки

д.н. по ист. н., проф., член-корр. НАНА
Гасымлы Муса
д.н. по ист. н., проф. **Ибрагимли Фазаил**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Джахангир**
д.н. по ист. н., проф. **Амрахов Маис**
д.н. по филос. н., проф. **Алиев Мамед**
д.н. по ист. н., проф. **Мамедов Хабиль**
д.филос. по ист. н. **Ахмед Аскер**
д. филос. по полит. н. **Абдуллаев Натиг**

Ответственный редактор: д.н. по филол. н., проф. **Джафаров Тельман**

Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Сборник научных статей. №1/2024.
– Баку: Мутарджим, 2024. – 408 стр.

 doi :10.62021

*Сборник включен в Перечень рекомендуемых Высшей аттестационной комиссией
при Президенте Азербайджанской Республики научных журналов,
в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций.*

© Авторы статей, 2024

© Редакция сборника «Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук», 2024

M.A.BAĞIROVA

baş müəllim

e-mail: mulayimbagirova@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:[https://orcid.org/ 0009-0008-2224-5611](https://orcid.org/0009-0008-2224-5611)

:10.62021/0026-0028.2024.1.005

SOSIAL MEDIA REKLAMLARINDA EVFEMİZMLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Kütləvi informasiya vasitələrinin-televizianın, radionun, çap materiallarının və digər kommunikasiya vasitələrinin, həmçinin internetin köməyiylə yayılan, cəmiyyətdə kommunikativ funksiyaları yerinə yetirən reklamların dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi həm reklam-informasiya sahəsində, həm də lingvistik sahəsində zəruri əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi evfemizm və reklam mətnlərinin əsas funksiyaları, ifadə vasitələri, dildə əhəmiyyəti, dil xüsusiyyətləri kimi vacib məqamları araşdırmaq, sosial və ticari reklam mətnlərində evfemizmlərin istifadəsinin reklam mətnlərinin dilinə necə təsir etdiyini ümumiləşdirməkdir. Məqalədə təqdim edilən nümunələrə nəzər saldıqda evfemizmlərin reklam mətnlərində fikrin ifadəsi üçün nə qədər önəmli rolə malik olduğu, onun pozitiv dillə çatdırılmasına kömək etdiyi bir daha anlaşılır.

Məqalə müəllifinin ümumi məqsədi isə ingilis dilində evfemizmlərin tədqiqinin araşdırılmasından, onların spesifik strukturunun və semantik xüsusiyyətlərinin xarakterizə edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: Sosial reklamlar, kommersiya reklamları, media, evfemizm, manipulyasiya

Reklam mətnlərinin rahat oxunması və anlaşılması üçün əsasən klişelərdən, tez-tez təkrar olunan, hər kəsə aydın olan leksikadan istifadə olunur. Eyni zamanda reklam mətnlərini cəlbedici etmək üçün onun üslubi cəhətdən rəngarəng olmasına diqqət yetirilir ki, bunlardan ən çox rast gəlinəni metafor, metonimiya, evfemizm, epitet, təşbehdir. Etiket qaydalarına əməl olunması reklam mətninin uğurlu olması üçün vacib şərtlərdəndir. Bəzi məhsullar, onlarla bağlı ifadələr vardır ki, onların istifadəsi etiket qaydalarına ziddir. Məhz bu problemi həll etmək üçün reklam mütəxəssisləri evfemizmlərdən istifadəni uyğun hesab edirlər. İnsanlararası ünsiyyəti, sosial münasibətləri daha yaxşılaşdırmaq üçün xoşagəlməz fikirləri məqbul, arzuolunan hala gətirmək üçün də evfemizmlərə müraciət olunur.

Enrayta görə evfemizm sözü yunan mənşəlidir, burada “eu” prefiksi yaxşı, “feme” sözü isə danışmaq mənasını verir. Əvvəllər evfemizmlər yalnız tabu sözləri əvəz etmək üçün işlədirdi, daha sonra vulqar, sərt, utancverici, nəzakətsiz, nalayiq, xoşagəlməz ifadələri əvəz edən evfemizmlər meydana gəldi [2, s.203].

Tətbiqindən, işlənmə sahəsindən asılı olaraq evfemizmlər məxsusi funksiyalar həyata keçirirlər. Reklam mətnlərində evfemizmlərdən istifadəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə nəzər salaraq:

Yaradıcı olmaq: Əgər reklam mətnində evfemizm istifadə edilməsi nəzərdə tutulubsa, bunun yaradıcı şəkildə edilməsi vacib məqamlardandır. Mümkün qədər istifadə edilən evfemizmin yeni olmasına diqqət edərək daha uğurlu nəticəyə nail olunur. Məlumdur ki, reklam

mətnlərində əsas hədəflərdən biri oxucuya maraqlı olmaq, onun diqqətini cəlb etməkdir. İnsanlara məlum olan, təkrar evfemizmlərdən istifadə bu baxımdan çox da uğurlu hesab edilmir. Məxsusi, yaradıcı evfemizm isə neqativ mənanın yumşalmasına, oxucuda yarana biləcək xoşagəlməz hisslərin qarşısının alınmasına, reklam mətninin cəlbedici, yaddaqalan olmasına səbəb olur.

Ruh yüksəldici olmaq. Reklam mətninin mövzusu, istifadəsi nəzərdə tutdulan hər hansı söz, ifadə insanlarda inciklik, xoşagəlməz hislər yaradacaq potensialdadırsa, evfemizmləri seçərkən daha diqqətli olmaq lazımdır. İnsanların qüsurları, onlarda kompleks yarada biləcək mövzulara daha həssas, pozitiv yöndən yanaşılması mühüm məqamlardandır. Fərz edək ki, hər hansı reklam artıq çəki problemi ilə bağlıdır. Bu zaman *fat* əvəzinə *overweight* sözünün istifadəsi daha məqsədəuyğundur və oxucunu incitmədən onu cəlb edəcəkdir.

Həddən artıq mübaligədən istifadədən yayınmaq. Reklam mətn yazarları oxucunu cəlb etmək, məhsuldan istifadəyə sövq etmək üçün onun hər hansı cəhətini xüsusi şəkildə bədii dillə vurğulayırlar. Əlbəttə, bu normaldır, lakin bu ifadələrin həddindən artıq şişirdilmiş, gerçəklə heç bir əlaqəsi olmayan şəkildə qeyd olunması düzgün deyildir. Belə olduğu halda reklam təsirsiz olur, oxucuların böyük qismi ilk baxışdan məhsuldan istifadədən imtina edir. Ola bilər ki, ilkin olaraq bu cür reklamlar bəzi oxucuların diqqətini cəlb etsin, lakin zamanla oxucular verilən vədlərin əsassız olduğunu təcrübə edəcəklər və bu, məhsulun satışına kəskin şəkildə mənfi təsir edəcək, brendin imicinə xələl gətirəcək. Bunu nəzərə alaraq reklam mətnində evfemizm istifadəsi zamanı özünü doğrultmayacaq vədlərdən, təriflərdən uzaq durmağa çalışmaq mütləqdir.

Anlaşılan olmaq. Reklam mətnində istifadə olunan evfemizmi önəmli edən onun nə qədər qeyri-adi, yeni, unikal olmasından asılı olmayaraq anlaşılan olmasıdır. Yaradıcı, bir qədər düşündürücü evfemizmlər uğurlu reklam mətnində mühim rol oynayır, lakin bu həddən artıq mürrəkəb, sirli şəkildə təqdim olunsa, təbii ki, ifadə edilməsi nəzərdə tutulan fikrin çatdırılması demək olar ki, mümkünsüz olacaq, müştəri qazanmaq məqsədi uğursuzluqla nəticələnəcəkdir.

Reklam mətnlərində evfemizmlərin fikrin ifadəsində rolu

Evfemizmlərin funksiyalarından danışarkən qeyd olunduğu kimi, evfemizmlərin ən önəmli funksiyalarından biri də insanları inandırmaq, onlara təsir etməkdir. Bu funksiyanın ən çox istifadə olunduğu sahə reklamlardır. Məsələn, reklamçılar *second-hand* əvəzinə *antique* sözünün istifadəsinə üstünlük verirlər. Bu yolla onlar nəinki daha nəzakətli səslənməyə nail olur, həmçinin belə ifadə tərzini onlara məhsulu daha baha satmağa imkan verir. İngilis dilində insanlar *small car* əvəzinə *compact car* ifadəsindən istifadə edirlər. Baxmayaraq ki, onların mənalari eynidir, *small* ucuz, xoşagəlməz kimi qəbul olunduğu halda *compact* zərif, yığcam kimi müsbət interpretasiya yaradır. Bununla da reklamçılar reklam mətnlərində insanlarda neqativ, xoşagəlməz hiss yaradacaq ifadələrdən istifadədən yayınırlar. Bununla, şirkətlər təqdim edəcəkləri məhsulu maksimum dərəcədə müsbət cəhətlərini qabardaraq, mənfi, insanlarda tərəddüd yaradacaq cəhətlərini isə mümkün qədər yumşaltmağa çalışırlar. Üstəlik evfemizmlər reklam mətnini daha poetik dillə ifadə etməyə imkan verir. Qocalıq əleyhinə krem istehsalçısı olan Olay şirkəti reklamında “*Give mature skin the extra care it deserves.*” deyərək qocalıq sözündən istifadədən yayınmış, qırıxmış dəri əvəzinə *mature skin* birləşməsinə üstünlük vermişdir. Həmçinin bu şirkət yaşlılığı *the state of being mentally and emotionally well-developed* adlandırmışdır. Onların digər sloqanı isə belədir: *Join me in the battle against ageing.*

Eyni yanaşmanı xarici görünüşlə bağlı mübarizə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulları təbliğ edərkən reklam mətnlərində istifadə edilir. *Clean and clear* reklam mətnində *Gently wash away skin worries* cümləsində evfemizmdən istifadə etməklə həm qadın, həm kişilərin dəri problemlərindən qurtulmaq üçün onların məhsulunu böyük maraqla əldə etməsinə nail olmuşdur. Əlbəttə, onlar etiket qaydalarına zidd olaraq reklam mətnlərində açıq şəkildə sızanaqlardan, xoşagəlməz ifadələrdən istifadə etsə idilər, bu reklama mənfi təsir göstərəcəkdə [5, s.119].

Reklamlarda həssas yanaşılmalı digər mövzu gigiyenik məhsullarla bağlıdır. Məsələn, mensturasiya həmişə cəmiyyətin aşkar şəkildə danışmaqdan çəkiniyi mövzu olmuşdur, za-

manla isə bir çox ölkələrdə buna münasibət dəyişmişdir. Lakin bir çox müsəlman ölkələrdə mensturasiya dövründə istifadə olunan şəxsi gigiyena məhsulları ilə bağlı ifadələrin səslənməsi yolverilməzdir. Mənfi interpretasiyanın qarşısını almaq üçün xüsusi texnikalardan istifadə olunur. Məsələn, *Tampax* in istifadə etdiyi *Maybe these colors will distract you from the hell you are going through* şüarı mensturasiyanı cəhənnəmlə əvəz edərək bu ifadədən birbaşa istifadədən yayınır. Baxmayaraq ki, cəhənnəm sözü heç də müsbət mənalı söz deyil, onlar reklamlarına bədiilik qataraq həm onu rəngarəng edir, həm də qadınlara empatiya duyduqlarını ifadə edərək onlara daha səmimi yanaşıldığını hiss etmələrinə zəmin yaradır. Bundan əlavə bəzən qadın pedləri əvəzinə salfetlərin, mensturasiya zamanı axıntı yerinə mavi mayenin təsviri reklam mətnlərində evfemizmlərin vizual təsviridir. Bu günlərlə bağlı digər evfemizmlər: *these days, heavy-flowdays etc.*

Reklamlarda çətinlik yaradan digər mövzu hamiləlikdən qorunma məhsulları ilə bağlıdır, beləliklə evfemizmlər belə məhsulların təbliğatında geniş istifadə olunur. Buna nümunə olaraq *Durex*-in reklamında istifadə etdiyi cümləyə nəzər salsaq, görərik ki, onlar qoruyucu məhsulun adına birbaşa istinad etmədən məhsulu təqdim ediblər: *Get it on* [2, s.29].

Ümumiyyətlə, reklamlarda ən çox istifadə olunan evfemizmlər metafor, metonimiya, ironiya, söz oyunu, bənzətmədir.

Öz mənfəətləri-xidmət və məhsullarına tələbatın artırılmasına yönəlmiş kommersiya reklamlarından fərqli olaraq, sosial reklamların məqsədi global problemlərin həlli məqsədilə cəmiyyətin məlumatlandırılmasına yönəlidir. İlk növbədə, sosial reklamların məqsədi insanların diqqətini cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olan ciddi ictimai problemlərə yönəltməkdir. Sosial reklamların məqsədi yalnız müəyyən bir hədəf auditoriyaya deyil, böyük bir cəmiyyətə təsir etməkdir. Bu reklamların digər önəmli xüsusiyyəti onların xeyriyyə xarakterli olmasıdır, bu zaman hər hansı şəxs, şirkət, fond hər hansı maddi mənfəət əldə etmir. Belə ki, kommersiya reklamlarının effektivliyi konkret bazar göstəriciləri-xidmət və ya məhsulun satış səviyyəsi əsasında qiymətləndirilsə, sosial reklamın effektivliyi cəmiyyətdəki problemlərlə bağlı əhalinin məlumatlılıq səviyyəsi ilə qiymətləndirilir. Nəhayət, sosial reklamlar əhalini xəbərdar etməklə kifayətlənmir, müxtəlif sosial hadisələrə ictimai münasibəti dəyişdirmək məqsədi daşıyır.

Kommersiya və sosial reklamı birləşdirən ümumi cəhət isə müəyyən məhsulla bağlı təbliğat aparmaq, ona olan marağı qoruyub saxlamaqdır [3, s.33].

Sosial reklamlarda daha təsirli etmək üçün məqsədli şəkildə birbaşa nominasiyalardan istifadə edilir. *Kill, victim, prostitute, death, black/white* kimi leksik vahidlərin mənalılarının neqativ olmasına baxmayaraq, reklamların təsiretmə potensialını artırmaq üçün onlardan geniş istifadə olunur. Lakin sosial reklamların manipulyasiya qabiliyyətini artırmaq üçün müxtəlif texnika, vasitələrdən, evfemizmlərdən istifadə ən uğurlu seçimdir.

Əlillik problemləri ilə bağlı reklamlar evfemizmlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı nümunədir. Məsələn, Amerika Əlillər Dərnəyi dağların əks olunduğu piyada tunelinin pilləkənini reklamında təsvir edərək belə bir reklam mətnindən istifadə etdi: *For some it is Everest. Help build more facilities for disabled people.*

Əlbəttə, bu cür ifadə olunan fikir reklam mətninin dilini üslubi cəhətdən daha dolğun edəcək, daha geniş kütləyə təsir edəcək.

Invalid sözü tabu olduğu üçün ingilisdilli reklamlarda *disabled, challenged, handicapped* kimi evfemizmlərdən istifadə edilir.

Aztəminatlı təbəqənin yaşayış problemi ilə bağlı məsələlər də sosial reklamlarda öz əksini tapır. H.A.T. – Helping All Transient xeyriyyə təşkilatı izləyiciləri aztəminatlı ailələrə kömək etmək üçün onlara qoşulmağa çağırır: *Needy men, women and children don't need the shirt off your back – they just need a pair of shoes from your closet.* Burada *poor people* birləşməsi *needy men, women and children* evfemizmi ilə əvəzlənib.

Ölüm mövzusu reklamlarda üstünlük təşkil edən mövzulardandır. *Children of parents who smoke, get to heaven earlier* sloganında ölüm əvəzinə cənnətə getmək ifadəsindən istifa-

də etməklə üstüörtülü şəkildə nəzərdə tutulan fikri ustalıqla çatdırdılar. Nəzərə alsaq ki, uşaqlar cəmiyyət üçün həssas mövzudur, məsələyə bu cür yanaşma olduqca uğurludur. Ölümə nəticələnə biləcək, insanların yayınması lazım olan digər hal həddən artıq alkoqol qəbuludur: *One more in the bar. One more in the ground. If you think you're over the limit, you probably are. One more in the ground* ölümü əvəz edən evfemizmdir, həddən artıq alkoqol qəbulunun ölümə səbəb ola bilcəyini insanlara çatdırmaq üçün istifadə olunub.

The faster you go, the faster you arrive THERE. Ruminiya Yol Polisi tərəfindən sürət həddinin aşılması probleminə toxunan reklam mətnindən bir hissədir, burada *THERE* deyərək ölüm nəzərdə tutulur. Reklam mətninin əks olunduğu təsvirdə əyləc və qaz pedalları tabut şəklində olan üçüncü pedalla tamamlanır, reklamı həm də vizual komponentlərlə dəstəkləyir, mesajı daha təsirli, anlaşılan edir.

Ponle Freonun sosial reklamında deyilir: *Drive thinking what's the next bouquet you want to get. Let's keep working for a future with zero roadside bouquets.*

Burada *roadside flowers* evfemizmi ölümü işarə edir, belə ki yol kənarında buket orada yol qəzasında həlak olanın xatirəsini simvolizə edir. Bu ideya gözəl ev mühitində vazadakı gül buketi və yolun kənarındakı buketin ziddiyyətli vizual təsviri ilə gücləndirilir, reklama metaforik rəng qatır.

Sosial reklamlar diqqəti ictimai əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə yönəltmək məqsədi daşıdığından onun müraciət etdiyi mövzulardan biri də sağlamlıqla bağlı problemlərdir. Anoreksiya qarşı reklam kampaniyasının bir hissəsi kimi hazırlanmış bir posterdə güzgünün önündə həddindən artıq arıq, təqətsiz bir qız, əks tərəfdə isə artıq çəkidən əziyyət çəkən bir qız təsvir edilib. Afışada *Help for people with eating disorder* çağırışı qeyd olunub, hansı ki burada həmin xəstəliklərin adı çəkilmədən *eating disorder* evfemizmi ilə problem daha nəzakətli dillə təsvir edilib.

İstər kommersiya, istər sə də sosial reklamlarda cinsi münasibət, hamiləlikdən qorunma kimi məsələlər haqda açıq şəkildə danışılması qəbul edilməzdir. QİÇS-lə mübarizə ilə bağlı reklam mətnində etiket qaydalarına əməl olunması məqsədi ilə evfemizmlərdən istifadə olunmuşdur: *Live life, stop AIDS. No action without protection.* Bu nümunədə *action* cinsi münasibət, *protection* isə hamiləlikdən qorunma ifadəsi əvəzinə işlənən evfemizmlərdir [5, s.8-9].

Beləliklə, nümunələrdən də aydın olduğu kimi, sosial və ya kommersiya xarakterli olmasından asılı olmayaraq reklam mətnlərində məqsəd hədəf auditoriyanı məsələ ilə bağlı xəbərdar etmək, onların diqqətini cəlb etmək və kütləyə təsir etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün isə əsas şərtlərdən birincisi uğurlu dil vasitələrinin, ifadə tərzinin seçilməsidir.

Tədqiqatın nəticəsi. Tədqiqat göstərdi ki, evfemizmlər həm sosial, həm də kommersiya reklamlarının ayrılmaz hissəsi kimi müvafiq hədəflərə nəzərdə tutulmuş fikri çatdırmaqda, oxucunu düşünməyə sövq etməkdə, onda maraq oyatmaqda, nəhayət onları istehlaka cəlb etməkdə əsas lingvistik vasitədir. Daha dəqiq desək sosial reklamlarda evfemizimlərin istifadə məqsədi ictimai-sosial məsələlərə diqqət çəkməkdirsə kommersiya reklamlarında əsas hədəf məhsulun (xidmətin) daha açıq və nəzərəçarpan təsvirini göstərməkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Azərbaycan dilində mənbələrə nəzər saldıqda məlum olur ki, reklam mətnləri, evfemizmlərin tədqiqi ilə bağlı kifayət qədər məlumat yoxdur. Eyni zamanda cari reklam mətnlərində yeni evfemizim nümunələrinin müəyyən edilməsi və Azərbaycan dilində təqdim olunması tədqiqat işinin yenili hesab oluna bilər.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti sosial media reklamda evfemizmlərin təkamülü, onlarla bağlı mühim müddəaların, dil xüsusiyyətlərinin, həmçinin başqa ritorik vasitələrin istifadə edilməsinin müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqat işinin səmərəsi bundan ibarətdir ki, tədqiqat işindən müvafiq fakültələrdə leksikologiya və üslubiyyatın tədrisində, o cümlədən digər tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

İngilis dilində

1. Bloor, M. The practice of critical discourse analysis: An introduction. / M.Bloor, T.Bloor. – London, – 2013. – 216 p.
2. Enright, D. In Other Words. / Dominique Enright. – London: Michael OMara Books Limited, – 2004. – 160 p.
3. Gregory, M., & Carroll, S. Language and situation: Language varieties and their social contexts. – London: Routledge, – 2018. – 113 p.
4. Hajiyeva A.K. English Stylistics, / A.K.Hajiyeva. – Baku: Elm və Təhsil, – 2015. – 172 p.
5. Keyes, R. Euphemania: Our love affair with euphemisms / R.Keyes. – New York: Little, Brown and Co., – 2010. – 279 p.

İnternet saytları

6. <http://iteslj.org/Lessons/Alkire-Euphemisms.html>
7. <http://www.behance.net/gallery/CIROC/3943473>
8. <http://tequilaaficionado.com/?p=3753>
9. <https://www.hbfbdirect.com/features-of-advertising/>
10. <https://www.businessmanagementideas.com/advertising-2/functions-of-advertising/21318>
11. <https://www.g2.com/articles/history-of-advertising>
12. <https://www.webfx.com/blog/content-marketing/headline-examples/>

M.A.Bagirova

The Functional Characteristics of Euphemisms in Sosial Media Advertisements

Summary

The study describes the functions of euphemistic units used in English commercial and social advertising.

Euphemism in social media is used as a refinement of words in new forms of words, phrases and sentences of meanings that tend to be negative and harsh.

Recently, the world has paid great consideration to the sosial media in many fields of life. Due to this consideration, the need for euphemistic expressions becomes one of the most important matters in many fields, especially in advertising.

The author highlights that euphemisms are a big part of both social and commercial advertising, although they do carry different messages. When used in commercial ads, euphemisation is largely a tool allowing to describe a product vividly and catchy while at the same time observing etiquette rules. When used in social ads, on the other hand, euphemisms help unveil some problematic social issues of public importance and make people reflect on them.

Key words: *Social advertising, commercial advertising, euphemism, Mass Media, manipulation*

М.А.Багирова

Функциональные характеристики эвфемизмов

в рекламе в социальных сетях

Резюме

В исследовании описаны функции эвфемистических единиц, используемых в английской коммерческой и социальной рекламе.

Эвфемизмы в социальных сетях используются как уточнение новых форм слов, словосочетаний и предложений, значения которых имеют тенденцию быть негативными и резкими.

В последнее время мир уделяет большое внимание социальным сетям во многих сферах жизни. В связи с этим необходимость в эвфемистических выражениях становится одним из важнейших вопросов во многих областях, особенно в рекламе.

Автор подчеркивает, что эвфемизмы составляют значительную часть как социальной, так и коммерческой рекламы, хотя и несут разную информацию. При использовании в коммерче-

ской рекламе эвфемизация во многом является инструментом, позволяющим ярко и запоминающее описать товар, соблюдая при этом правила этикета. С другой стороны, эвфемизмы, используемые в социальной рекламе, помогают раскрыть некоторые социальные проблемы, имеющие общественное значение, и заставляет людей задуматься над ними.

Ключевые слова: социальная реклама, коммерческая реклама, эвфемизмы, СМИ, манипуляция

Rəyçi: dos. A.M.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 13.02.2024

A.M.CAVADOVA

müəllim

e-mail: ayshen@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 33)

 :<https://orcid.org/0009-0006-8616-5165> :10.62021/0026-0028.2024.1.011

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BUDAQ CÜMLƏNİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dilində budaq cümlə növlərinin təyin edilməsində əvəzliliklərin, xüsusilə də işarə əvəzliliklərinin rolundan bəhs edilir. Göstərilir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşməsində qəlib rolunda çıxış edən işarə əvəzlilikləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Budaq cümlələr baş cümlədəki buraxılmış və ya işarə əvəzlilikləri ilə işarə olunmuş cümlə üzvlərinə uyğun olaraq adlandırılır. Belə ki, budaq cümlə növünü müəyyən edən işarə əvəzlilikləri tabeli mürəkkəb cümlələrin müvafiq tiplərinə uyğun olaraq iki yerə bölünərək təhlil olunur. Birinci tipdə baş cümlə əvvəl gəlir və burada işlənən işarə əvəzlilikləri qəlib funksiyası daşıyır, ikinci tipdə isə budaq cümlə əvvəldə gəlir və ikinci gələn baş cümlədə işarə əvəzlilikləri sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunan bağlayıcı sözlərin qarşılığı kimi dəyərləndirilir. Hər iki tiplə bağlı konkret dil faktları tədqiq edilməklə mövcud fikirlər əsaslandırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tabeli mürəkkəb cümlələr, əsas cümlə, asılı cümlə, işarə əvəzlilikləri

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə qəlib söz və ifadələr əvəzliliklərlə bərabər, digər dil vahidləri ilə ifadə olunsada, burada əvəzliliklərin, xüsusilə də işarə əvəzliliklərinin işləkliyi daha çox məhsuldardır. Başqa sözlə, “Əvəzliyin tabeli mürəkkəb cümlədəki funksiyalarından biri də onun baş cümlədə qəlib kimi çıxış etməsidir. Baş cümlədə qəlib kimi çıxış edən yalnız işarə əvəzlilikləridir. Bu, o, elə, belə, həmin işarə əvəzlilikləri baş cümlənin içərisində bəzən öz dominant mənasında, bəzən isə substantivləşərək işlənir. Bu əvəzliliklər baş cümlənin içərisində bəzən söz şəklində əksini tapır, bəzən isə nəzərdə tutulur və istənilən halda yerinə bərpa edilə bilər” [4, s. 265]. Göründüyü kimi, budaq cümlənin təyin edilməsində bu cür əhəmiyyət kəsb edən qəlib sözlərin mühüm hissəsi əvəzliliklərlə ifadə olunur. Prof. Z.Şahbazova tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanması əvəzliyin roluna diqqət çəkərək, onları belə sistemləşdirir: “...Əvəzliliklərin müxtəlif mənə növləri burada özünü fərqli şəkildə göstərir. Qrammatik bağlılığı sual əvəzlilikləri, əlaqələnməni isə işarə əvəzlilikləri yaradır. Fikrimizcə, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan və əlaqələndirən əvəzlilikləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq məqsəduyğundur. Beləliklə, tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin bağlanmasında əvəzliyin bir sıra funksiyaları üzrə çıxır: 1. Əvəzliyin bağlayıcı söz funksiyası. 2. Əvəzliyin qəlib söz funksiyası. 3. Əvəzliyin qarşılıqlı söz funksiyası. 4. Əvəzliyin komponentlərdə işlənmə vəzifəsi. 5. Əvəzliliklə başqa leksik vahidlərin birləşərək bağlayıcı birləşmələr şəklindəki funksiyası” [4, s. 248]. Buradan aydın olur ki, əvəzliliklər tabeli mürəkkəb cümlələrdə istər komponentlərin bir-birinə bağlanması, istər baş və budaq cümlələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələnməsində, istərsə də budaq cümlə növlərinin müəyyənləşdirilməsində çox mühüm rola malikdir. Yəni tabeli mürəkkəb cümlələrdə əvəzliliklərin işlədilməsi müəyyən üzvlərin qəlibini formalaşdırdığına görə, həm də onlar baş və budaq cümlələrdə qarşılıqlı şəkildə işlənərək xüsusi diqqət çəkdiyinə görə tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsinin növünü müəyyənləşdirməyi asanlaşdırmaqla bərabər, onun tədrisini də asanlaşdırır.

Qeyd edək ki, “tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində bir sıra hallarda bu, o, buna, bunda, onda, elə, belə və s. işarə əvəzlilikləri işlənir. Bu cür sözlər budaq cümlənin növünün müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, həmin sözlər baş cümlədə hansı cümlə üzvü olursa, budaq cümlə də onun adı ilə adlanır. Məsələn: Bu da məlumdur ki, azadlıq asanlıqla əldə edilmir. Məruzəçi onu da əlavə etdi ki, Qarabağ düyünü bu il açılmalıdır. Məsləhətim budur ki, əlavə ədəbiyyət oxuyasan və s. Birinci cümlədə bu əvəzliyi mübtədə, ikinci cümlədə onu əvəzliyi tamamlıq, üçüncü cümlədəki budur əvəzliyi isə xəbərdir. Deməli, birinci cümlə mübtədə budaq cümləli, ikinci cümlə tamamlıq budaq cümləli, üçüncü cümlə isə xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu xüsusiyyətlərinə görə baş cümlədə işlənən belə əvəzliliklər əvəzlik-qəlib adlanır. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlə bağlandığında baş cümlədə bir sıra əvəzliliklər işlənir. Belə sözlər budaq cümlədəki bağlayıcı sözün qarşılığı kimi işlənir, buna görə də qarşılıq söz adlanır. Məsələn: Kim əlaçdır, olimpiadada o iştirak edəcək. Kimə demişdiniz, ona da çatdırdım. Harada deyirsiniz, orada oturum və s. Birinci cümlədəki o qarşılıq sözü mübtədə, ikinci cümlədəki ona sözü tamamlıq, üçüncü cümlədəki orada sözü isə yer zərfliyidir. Deməli, birinci mürəkkəb cümlə mübtədə budaq cümləli, ikinci cümlə tamamlıq budaq cümləli, üçüncü cümlə isə zərflilik budaq cümləli mürəkkəb cümlədir” [5].

Azərbaycan dilində mövcud olan tabeli mürəkkəb cümlələrin təşkil olunmasında bir sıra leksik vahidlər var. Belə leksik vahidlər olmadan bir sıra hallarda tabeli mürəkkəb cümlələr təşkil oluna bilmir. Ə.Əbdullayevin də qeyd etdiyi kimi, “...ayrı-ayrı leksik ünsürlər bu və ya digər tabeli mürəkkəb cümlənin təşkilində mühüm rol oynayır. Bir çox hallarda isə həmin sözlər olmadan, müəyyən tabeli mürəkkəb cümləni təşkil etmək olmur. Həmin sözlər komponentlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsinə kömək edir” [1, s. 134]. Bu o deməkdir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasına xidmət edən həmin leksik vahidlər əlaqəyə girən cümlələrdə sanki bir nüvə rolu oynayır. Bu qəbildən olan leksik vahidlərdən biri də əvəzliliklərdir. Ə.Əbdullayev qeyd edir ki, “Tabeli mürəkkəb cümlənin təşkilində əvəzliliklərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bunlardan bir qismi prepozitiv işlənən baş cümlələrin, bir qismi də postpozitiv işlənən baş cümlələrin içərisində gəlir. Birinci halda əvəzliliklər “qəlib” vəzifəsində, ikinci halda isə qarşılıq sözlər (korrelyat) kimi işlədilir. Belə əvəzliliklərdən o, bu, elə, belə, o cür, bu cür, həmin, hamısı, orası, burası, bəzisi, bəziləri, eləsi, elələri, ... və s. göstərmək olar” [1, s. 134-135]. Göründüyü kimi, tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində işlənərək budaq cümlələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm rolu olan əvəzliliklər cümlədəki mövqeyindən asılı olaraq fərqli xarakterik xüsusiyyət kəsb edir. Buna görə də baş cümlədə işlənən əvəzlilikləri iki qrupa ayırmaq məqsədəuyğundur: 1. Tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində qəlib funksiyası daşıyan əvəzliliklər. 2. Tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində qarşılıq (korrelyat) söz mövqeyində olan əvəzliliklər.

Bölgünün birincisinə aid olan qəlib əvəzliliklər, əsasən, mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və tərz-i-hərəkət budaq cümlələrinin baş cümləsində qəlib söz kimi çıxış edir. Belə budaq cümlə növlərinə ayrılıqda nəzər salaq: *Mübtədə budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən əvəzlik qəliblər*: Aramızda eləsi də var idi ki, düşməne satqınlıq edirdi; Elələri də oldu ki, düşmənlə mərdliklə döyüşərək şəhid oldular; Burası da bəlli idi ki, tək-cə ermənilərlə deyil, həm də onlara havadarlıq edənlərlə savaşırdıq və s. kimi çoxlu sayda misal göstərə bilərik. *Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən əvəzlik qəliblər (o biri budaq cümlə növlərindən fərqli olaraq qəlibsiz işlənir)*: İstəyimiz budur ki, yurdumuzun ən şahraz, mənzərəli yerlərində şəhidlərimiz üçün ağaclar əkək, bağlar, yaşıllıqlar salağ və beləcə onların adlarını əbədləşdirək; Amalım bundan ibarətdir ki, vətənimin azadlığı, xalqımızın rifahı üçün əlimdən gələni edim və s.

Tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən əvəzlik qəliblər: Mən onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm (Sokrat); Bunu bilməliyik ki, düşmənlərimizin xaqəlimizə yaşatdığı soyqırım və faciələri yaddan çıxarmamalıyıq; Ölkə başçımız orasını da gözəl bilirdi ki, ermənilər özləri barədə “mif” uydursalar da, əslində çox qorxaqdırlar və s. *Təyin budaq cümləsinin baş*

cümləsində işlənən əvəzlilik qəliblər: Biz elə adam tanıyırdıq ki, hər il Ramazanda qəzasız oruc tutur; Belə bir məsəl var ki, tez evlənənlə, tez ayrılan peşman olmaz; Həməni rayonu deyirik ki, oradan üç yüzdən artıq fəlsəfə doktoru, yüz əlli professor, yeddi akademik, dörd təyyarəçi, altı gəmi kapitanı, onlarla həkim çıxıb və s. *Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən əvəzlilik qəliblər:* Eldar müəllim elə sürətlə danışır ki, onun danışığından heç nə anlamaq olmur; Sizcə, nə cür edək ki, ermənilərin Qafqazda kökü kəsilsin və s.

Qeyd olunanlarla yanaşı, onu da deyək ki, qəlib işlənən baş cümlələr budaq cümlənin mövcudluğunu aktuallaşdırmış olur. Q.Kazımovun təbirincə desək, “Əksəriyyəti baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi kimi budaq cümlənin işlənməsini tələb edir və bağlayıcılardan fərqli olaraq, əsas nitq hissələrindən (əvəzliliklərdən) ibarət olmaq və cümlə üzvü vəzifəsi daşımaqla budaq cümləni baş cümləyə bağlayan milli bir lay kimi çıxış edir. Qəlib söz-əvəzliliklər hər bir budaq cümlə növünü aktuallaşdırma imkanına malikdir; məs.: Elə oxu ki, mən də başa düşüm. Sadıq kişi o vaxt usta Hüseynin dükanına yetişdi ki, usta bir müştərinin başını qırıxıb qurtarıb, qanatdığı yerlərə pambıq düzürdü. Torağaylar səs-səse verib o qədər gözəl, o qədər məlahətli oxuyurlar ki, insan durub baxmaq, dayanıb dinləmək istəyir. Qulu onu da bilirdi ki, dünyada yaxşı adamlar pis adamlardan çoxdur. Salman kişi günəşi ona görə təqsirləndirirdi ki, günəş Kəblə Salmanla tən yaşıd idi. Onunçün öyrətdim ki, əlimi bir sənətə, Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə (Nizami). Bir o məqsədlə birləşmişik ki, düşməyə aman verməyək. O şərtlə bu yerlərdə yaşamaq olar ki, buraya qaz və işıq çəkilsin və s. Qəlib sözlər əsasında bu cümlələrin tərz, zaman, dərəcə, tamamlıq, səbəb, məqsəd, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək çətin deyildir” [2, s. 307-308]. Bu o deməkdir ki, əvəzlilik qəliblər əsas – baş cümlənin tərkibində işlənərək, özündən sonra asılı – budaq cümlənin işlənməsini zəruri edir. Həmin budaq cümlə isə əsas cümlədə olan mövcud əvəzliyin yerində hər hansı bir cümlə üzvü kimi çıxış edə bilər. Bununla da asılılıq daha aydın görünmüş olur.

Onu da qeyd edək ki, qoşulma və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən başqa digər tabeli mürəkkəb cümlə növlərində “ki” bağlayıcılı əksər budaq cümlələrdə iki hal mümkün ola bilər. Yəni baş cümlədə qəlib söz ola da bilər, olmaya da bilər. Olma da belə onu təsəvvür etmək və ya asanlıqla bərpa etmək, əlbəttə ki, mümkündür. Məsələn: Deyirəm ki, dərslərinizi yaxşı oxuyun // Mən onu deyirəm ki, dərslərinizi yaxşı oxuyun. Məlumdur ki, ermənilər son zamanlar bizim doğma torpaqlarımıza məqsədli şəkildə köçürülmüşdür (o da məlumdur ki) və s. bu kimi xeyli sayda nümunələr təqdim etmək mümkündür.

Digər qrupa daxil olan əvəzliliklər isə tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində qarşılıq söz vəzifəsində işlənir. Belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə adətən budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlir. Burada birinci gələn budaq cümlədə işlənən əvəzliliklərə, yəni bağlayıcı sözlərə, qarşılıq söz olaraq baş cümlədə işarə əvəzliliklərindən istifadə olunur. Həmin əvəzliliklər mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq, zaman və tərz-i-hərəkət budaq cümlələrinin baş cümləsində qarşılıq söz kimi işlədilə bilər. Onlara ayrılıqda diqqət yetirək: *Mübtədə budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən qarşılıq sözlər (korrelyat əvəzliliklər):* Hər kim ki vətəninə sevir, məhz o da şəhidlik zirvəsinə ucalmağa hazırdır. Kim öz xalqının rifahı barədə fikirləşmirsə, o xəyanətkardır. Kim ki döyüş əmrini yerinə yetirmir, o vətən xainidir. Nə deyirsinizsə, o həyata keçər və s. *Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən korrelyat əvəzliliklər:* Kim konfransda yaxşı bir məruzə ilə çıxış edərsə, ayrılan mükafat da onundur; Hər kim məənəviyyatını zənginləşdirmək üçün çalışmışsa, elə günahkar da odur; Kim qalib olarsa, təşəkkür onundur; Kimin ağılı yaxşı işləyirsə, ağıllı adam məhz odur və s. *Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən korrelyat əvəzliliklər:* Ata hansı qızı desəydi, oğlu da o qızı alacaqdı; Müəllim necə kitab deyirdisə, tələbələr də elə kitabları alıb oxuyurdular; Kim hansı insanlara daha çox qayğı göstərirsə, həmin adamlar tərəfindən də qayğı görəcək və s. *Tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən korrelyat əvəzliliklər:* İkinci Qarabağ müharibəsində kimlər igidcəsinə döyüşdülərsə, onlara fəxri adlar təqdim edildi; Kim sənə hörmət bəsləyirsə, sən də ona hörmət bəslə; Kim ata və anasının yolunu gözləsə, övladları da ona qayğı göstərəcək; Hər kim ki ana

və atasına hörmət edir, onun da övladları ona hörmət edəcəkdir. Hər nəyi ki istəyirsiniz, onu da əldə edəcəksiniz və s. *Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən korrelyat əvəzliliklər*: Necə dedimsə, elə də et; Mən sizi necə yola saldım, o cür də qayıt; Sizə hansı formada cavab vermək rahatdırsa, həmin formada da sualı cavablandırın; Dərslərini öyrənmək sənə nə cür rahatdırsa, o cürə də öyrənə bilərsən və s. *Zaman budaq cümləsinin baş cümləsində işlənən korrelyat əvəzliliklər*: Nə zaman desəniz, o zaman yanınızdayam. Haçan Zəngəzur dəhlizi işə düşsə, onda sülh müqaviləsi bağlana bilər. Nə vaxt mən deyəni yerinə yetirərsəniz, o zaman da istəklərinizi həyata keçirəcəyəm və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edən işarə əvəzlilikləri yalnız baş cümlə daxilində işlənir və qarşılıq söz (korrelyat) vəzifəsini daşıyır. Bu fikirləri ümumiləşdirərək belə bir formula müəyyənləşdirə bilərik: Kim (hər kim) – o, ona, onu, onundur; Nə (hər nə) – o, onu, ona; Necə – elə, o cür, o tərzdə, o formada; Hansı – o, həmin; Nə qədər – o qədər; Hər nə qədər – bir o qədər; Nə vaxt (Nə zaman, haçan) – o vaxt, o zaman, onda.

Təqdim edilən bu formaların birinci tərəfi müvafiq hal şəkilçiləri ilə də işlənə bilər. Bu zaman həmin bağlayıcı sözlərin qarşılığı kimi işlənən işarə əvəzlilikləri, yəni qarşılıq sözlər də həmin formaya uyğun şəkilçi qəbul edəcək. Məsələn: Kimin ki halını soruşdunuz, artıq onun vəziyyəti yaxşıdır. Nəyi istəsəniz, onu da verərəm və s. Bir məsələni də deyək ki, əvəzlilik qəlib işlənən cümlələr bir qayda olaraq “ki” tabelilik bağlayıcısı ilə bağlanır. Məsələn: O da hamıya məlumdur ki, Qarabağ Azərbaycanın əzəli torpağıdır, ermənilər bu əraziyə sonralar köçürülüb. Məqsədimiz budur ki, Qafqazda daim sülh olsun. Alim orasını da qeyd etdi ki, Azərbaycanda uzun müddət zəlzələ gözlənilmir. Dövlət başçısı elə danışdı ki, hamı heyran qaldı. Elə adamlar tanıyıram ki, həftəyə beş kitab oxuyur. Onu da deyək ki, sürət həddinə düzgün əməl edilsə, qəzaların sayı da azalar və s.

İşarə əvəzliliklərinin qarşılıq söz kimi işləndiyi cümlələrdə isə bağlanma vasitəsi fərqlidir. Yəni belə tabeli mürəkkəb cümlələrdə “ki” bağlayıcısı bağlama vasitəsi kimi çıxış edə bilmir. Onlarda budaq cümlə əvvəl gəlidiyi və bağlayıcı sözlərlə (sual əvəzlilikləri) bağlandığı üçün digər bağlanma vasitəsi olan “sa” morfemi ilə bağlanır. Bu zaman baş cümlədə işlənən işarə əvəzliyi budaq cümlədə işlənən bağlayıcı sözün qarşılığı kimi dəyərləndirilir. Məsələn: Kim vətənə bağlıdırsa, o hər zaman döyüşə də hazırdır. Onlar hansı elmləri yaxşı öyrənsələr, gələcəkdə həmin elm sahələri üzrə elmi adlar ala bilərlər. Deymiş ziyan nə qədər olsa, o qədər də ödənilməlidir.

Nəticə. Qəlib işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin birinci tipində baş cümlə budaq cümləyə ki bağlayıcısı və ya intonasıya ilə, ikinci tipində isə əsasən bağlayıcı sözlər və -sa şəkilçisi ilə bağlanır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinin müəyyənləşdirilməsində qəlib sözlərin mühüm rolu var. Budaq cümlənin təyinedilməsində bu cür əhəmiyyət kəsb edən qəlib sözlərin mühüm hissəsi əvəzliliklərdən, xüsusilə də işarə əvəzliliklərindən ibarətdir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə növlərinin müəyyənləşməsində qəlib rolunda çıxış edən işarə əvəzlilikləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar sanki birbaşa budaq cümlənin növlərini təyin edir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr özünəməxsus quruluş, əlaqələnmə və digər spesifik keyfiyyətlərə malikdir. Bu cümlə növünün tərkibinə daxil olan cümlələr biri digərindən əsas və asılı vəziyyətdə olur. Budaq cümlə növü əsas cümləyə - baş cümləyə müəyyən suallar verilməklə müəyyənləşir. Budaq cümlə həmişə baş cümlədən asılı olur. Bu, əksər hallarda qəlib sözlərə verilən suallarla mümkün olur. Deməli, tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinin müəyyənləşdirilməsində qəlib sözlərin mühüm rolu var. Budaq cümlələr baş cümlədəki buraxılmış və ya işarə əvəzlilikləri ilə işarə olunmuş cümlə üzvlərinə uyğun olaraq adlandırılır. Onların müəyyənləşdirilməsində işarə əvəzlilikləri qəlib sözlər kimi çıxış edərək mühüm əhəmiyyət daşıyırlar.

Problemin yeniliyi. Qəlib sözlərin işlənməsi tabeli mürəkkəb cümlələrin sıralanmasından da aslı olaraq müəyyən funksiyaya malik olurlar. Belə ki, baş cümləsi əvvəldə gələn tabe-

li mürəkkəb cümlələrdə həmin sözlər qəlib, baş cümləsi ikinci gələn növündə isə budaq cümlədə bağlanmaya xidmət edən bağlayıcı sözlərin qarşılığı kimi işlənir.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə marqlananlar, eləcə də ali məktəblərin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. (Dərs vəsaiti) / Ə. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – 419 s.
2. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q. Kazımov. – Bakı, – 2004. – 496 s.
3. Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi / T. Müzəffəroğlu. – Bakı: Azər nəşr, – 2002. – 304 s.
4. Şahbazova, Z. Azərbaycan dilində əvəzliliklər / Z. Şahbazova. – Bakı: ULU, – 2007. – 336 s.
5. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/15461/tabeli-m%C3%BCr%C9%99kk%C9%99b-c%C3%BCml%C9%99l%C9%99r.html>

A.M.Javadova

The Role of Pronouns in Determining a Branch Sentence in the Azerbaijani Language

Summary

The article deals with the role of pronouns, especially demonstrative pronouns, in determining branch sentence types in the Azerbaijani language. It is shown that the demonstrative pronouns, which act as a template, are of great importance in the definition of subordinate complex sentences.

Branch clauses are named according to clause members that are omitted or marked with demonstrative pronouns in the main clause. Thus, the demonstrative pronouns that determine the branch sentence type are analyzed by dividing them into two parts according to the corresponding types of subordinate compound sentences. In the first type, the main clause comes first, and the demonstrative pronouns used here have a template function, while in the second type, the branch clause comes first, and in the second main clause, the demonstrative pronouns are evaluated as the equivalent of connecting words expressed by interrogative pronouns.

Key words: Azerbaijani language, subordinate complex sentences, main sentence, dependent sentence, demonstrative pronouns

A.M. Джавадова

Роль местоимений в определении придаточных предложений в азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается роль местоимений, особенно указательных, в определении типов ответвлений предложений в азербайджанском языке. Показано, что указательные местоимения, которые выступают в качестве шаблона, имеют большое значение при определении придаточных сложных предложений.

Придаточные предложения называются в соответствии с членами придаточного предложения, которые опущены или отмечены указательными местоимениями в главном предложении. Таким образом, деепричастные местоимения, определяющие тип ответвительного предложения, анализируются путем разделения их на две части в соответствии с соответствующими типами придаточных сложноподчиненных предложений. В первом типе на первом месте стоит главное предложение, и используемые здесь указательные местоимения выполняют шаблонную функцию, в то время как во втором типе на первом месте стоит ответвительное предложение, а во втором главном предложении указательные местоимения оцениваются как эквивалент соединительных слов, выраженных вопросительными местоимениями.

Ключевые слова: азербайджанский язык, придаточные сложные предложения, главное предложение, зависимое предложение, указательные местоимения

Rəyçi: filol.f.d. P.İ.Paşayeva

Redaksiyaya daxil olub: 09.02.2024

N.B.CƏFƏROVA

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
e-mail: cafarova_nabat@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

 id :<https://orcid.org/0000-0003-0684-9374>

 doi :10.62021/0026-0028.2024.1.016

ƏVƏZLİYİN TƏDRİSİNƏ İNTEQRATİV YANAŞMALAR

Xülasə. Əvəzlik özünəməxsus, orijinal nitq hissəsidir. Əvəzliklər nitqdə əşya, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin lüzumsuz təkrarlarının qarşısını alır. Əvəzliklər isim, sifət, say və zərflərin yerində işlənilib onları əvəz etdiklərinə görə həmin nitq hissələrinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır.

Əvəzliyin tədrisi zamanı öyrənilən tərif və qaydaların əksəriyyətinin integrativ xüsusiyyətləri vardır; əvəzlik orfoqrafik-orfoepik materialları öyrənməkdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai siniflərdə əvəzliyin tədrisində hər bir mövzunun orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqələndirilməsi – integrasiyası qayğısına qalınmalıdır, çünki bu mövzuların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onların yazılışı və tələffüzü ilə sıx surətdə əlaqədardır. Əvəzliyin tədrisində onların qrammatik əlamətlərinin öyrədilməsi ilə yanaşı, yazılış və tələffüz qaydaları da öyrənilir ki, bu da morfoloji biliklərlə orfoqrafik, orfoepik qaydaların birlikdə tətbiqinə əlverişli şərait yaradır, şagirdlərin savadlılığını artırır, nitqini inkişaf etdirir. O cümlədən əvəzliyin orfoqrafiya və orfoepiya ilə integrasiyası orfoqrafik-orfoepik qaydaları tez və möhkəm mənimsəməyə səbəb olur.

Açar sözlər: əvəzlik, tədris, integrasiya, orfoqrafiya, orfoepiya,

İbtidai sinif şagirdləri imla, ifadə, inşa, esse yazarkən müxtəlif növ morfoloji-orfoqrafik səhvlərə yol verirlər. Belə səhvlərə sözlərin sətirdən-sətrə kök və şəkilçiyə görə keçirilməsi, bir çox düzəltmə və mürəkkəb isim, sifət, say, feil və başqa nitq hissələrinin orfoqrafiyasına aid kobud orfoqrafik səhvlər və s. daxildir. Morfoloji səhvlərin aradan qaldırılmasında daha çox morfoloji və orfoqrafik qaydaları bilməyə, onları tez və düzgün tətbiq etməyə, ümumiləşdirməyə, morfoloji və orfoqrafik təhlilə, sözlərin məna təhlilini aparmağa, tutuşdurma və müqayisələrə və s. əsaslanmaq lazım gəlir. Bu deyilənlər əsas nitq hissələrindən biri olan əvəzliyin tədrisi məsələlərinə də aiddir.

Əvəzlik haqqında ilkin məlumat III siniflərdə verilir. Dərslərdə “Əvəzlik – nitq hissələrini əvəz edən söz” başlığı ilə aşağıdakı məzmununda verilmişdir.

“...Dilimizdə elə sözlər var ki, nitq hissələrini əvəz edə bilir. Belə sözlər əvəzlik adlanır”
Tərif isə belə verilir:

Nitq hissələrinin yerində işlənə bilən sözlərə əvəzlik deyilir [8, s.158].

Əvəzlik özünəməxsus, orijinal nitq hissəsidir. Əvəzliklər nitqdə əşya, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin lüzumsuz təkrarlarının qarşısını alır. Əvəzliklər isim, sifət, say və zərflərin yerində işlənilib onları əvəz etdiklərinə görə həmin nitq hissələrinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır.

Əvəzliklər əşya və əlamətə işarə edir. Əvəzliklər əvəz etdikləri nitq hissələrinin konkret məna və əlamətini göstərə bilmir. Əvəzlik nitqimizin üslub gözəlliyinə xidmət edən nitq hissəsidir [3, s.350]. Metodik ədəbiyyatda əvəzliyin həm rabitəli nitq vərdişlərinin inkişafında, həm də şagirdlərin rabitəli nitqinin qurulmasında rolundan geniş bəhs edilir. Azərbaycan dilinin kurikulumu əsasında hazırlanmış ibtidai sinif “Azərbaycan dili” dərslərində (III sinif) əvəzliyin tərfi verilir və əvəzliyə verilən ümumi tərifdən başqa, şəxs, işarə və sual əvəzlikləri-

nə də tərif verilir. Əvəzlilər haqqında danışılarkən hər iki qayda – sual əvəzliyinin həm təyinedici, həm də köməkçi – təsviri qaydaları da izah edilir.

III sinifdə əvəzlilərin mənə növlərindən ancaq şəxs, işarə, sual əvəzliləri haqqında aşağıdakı məzmununda məlumat verilir.

Şəxs əvəzliləri ismin əvəzinə işlənir və *kim? nə?* suallarına cavab verir. Azərbaycan dilində altı şəxs əvəzliyi vardır.

Şəxslər	Mənası	Tək	Cəm	Suallar
I şəxs	danışan	mən	biz	kim?
II şəxs	dinləyən	sən	siz	kim?
III şəxs	haqqında danışılan	o	onlar	kim? nə?

Kimi və nəyi isə işarə etmək üçün işlənən sözlərə işarə əvəzliyi deyilir: *o, bu, elə, belə, həmin*. İşarə əvəzliləri təfəkkürün inkişafı ilə bağlı olaraq bugünkü şəkllə düşmüşdür [2, s.351].

O əvəzliyi *kim? nə?* sualına cavab verəndə şəxs əvəzliyi, *hansı?* sualına cavab verəndə işarə əvəzliyidir.

O, (kim?) Asimin qardaşıdır.

O (hansı?) kitabı mənə ver.

Sual cümlələrində sual bildirən sözlər işlənir: *Kim suala cavab verər? Bu dərsdə nə öyrəndiniz? Hara gedirsən?*

Sual bildirən sözlər *sual əvəzliyi* adlanır.

Əvəzliyin öyrənilməsində interaktiv təlim metodlarından, çalışma və iş vərəqlərindən istifadə müsbət nəticə verir [3, s.351].

Əvəzliyin tədrisi zamanı öyrənilən tərif və qaydaların əksəriyyətinin integrativ xüsusiyyətləri vardır; əvəzlik orfoqrafik-orfoepik materialların öyrənilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai siniflərdə əvəzliyin tədrisində hər bir mövzunun orfoqrafiya və orfoepiya ilə əlaqələndirilməsi qayğısına qalınmalıdır, çünki bu mövzuların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onların yazılışı və tələffüzü ilə sıx surətdə əlaqədardır. Əvəzliyin tədrisində onların qrammatik əlamətlərinin öyrədilməsi ilə yanaşı, yazılış və tələffüz qaydaları da öyrənilir ki, bu da morfoloji biliklərlə orfoqrafik, orfoepik qaydaların birlikdə tətbiqinə əlverişli şərait yaradır, şagirdlərin savadlılığını artırır, nitqini inkişaf etdirir. O cümlədən əvəzliyin orfoqrafiya və orfoepiya ilə inteqrasiyası orfoqrafik-orfoepik qaydaları tez və möhkəm mənimsəməyə səbəb olur.

“Əvəzlik” bəhsinin tədrisində bir sıra orfoqrafik, orfoepik məsələlər vardır ki, məhz onları şagirdlərə mənimsətmək lazımdır. Bunlara həmçinin şəxs əvəzlilərinin ismin hal və mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsini göstərə bilərik.

Əvəzlilərin isimlər kimi hallanmasını şagirdlərə öyrədərkən onların diqqətini ismin yiyəlik halına cəlb etmək lazımdır. Şagirdlərə yiyəlik halın formal əlamətləri “İsimlərin hallanması” bəhsindən məlumdur. Ona görə də şagirdlərə yiyəlik hal şəkilçilərinin yalnız “mən” və “biz” əvəzlilərində eyni formaya düşməsini izah etmək kifayətdir. Yazı lövhəsində üç cümlə yazılır:

1. Mənim söylədiklərim onun xoşuna gəldi.
2. Bizim bağımız çox genişdir.
3. Evin qabağında bağ salınmışdı.

Burada “mənim”, “bizim” və “evin” sözləri müqayisə olunur. “Mən” və “biz” əvəzliyinin “im”, “ev” isminin isə “in” şəkilçisini qəbul etməsi göstərilir.

Şagird yazılarında təsadüf edilən orfoqrafik səhvlərdən biri də o, bu əvəzlilərinin cəmdə işlədilməsidir. Bəzi şagirdlər “onlar-bunlar” əvəzlilərini “olar-bular” formasında yazırlar, yəni onlar həmin əvəzlilərin yazılışında tələffüzü əsas götürürlər ki, buna yol vermək olmaz.

Belə ki, o və bu əvəzlilərinə *-lar, -lər* şəkilçilərini artırarkən kök ilə şəkilçi arasına bitişdirici “n” samiti artırılmalıdır, burada şagirdlərə “n” bitişdirici samitindən istifadə qaydasını

öyrətmək lazımdır. Bu məqsədlə, saitle bitən bir neçə ismi (bacı, küçə, quzu və s.) şagirdlər hallandırılmalı, şəkilçinin yazılışını göstərməli, samitlə bitən isimlərdə hal şəkilçilərinin işlənməsini yada salmalı və hər iki növ şəkilçini müqayisə etməlidirlər. Belə vəziyyəti islah etmək məqsədi ilə “olar” ilə “onlar” orfoqramlarının mənə çalarlığı şagirdlərə başa salınmalıdır. Bunun üçün iki cümlə götürmək olar; bu cümlələrdə “olar” feili ilə “onlar” əvəzliyi müqayisə oluna bilər. Məsələn:

1. Müəllim dedi ki, bu da olar (nə olar?).
2. Görmək istəyirdiniz, bu da onlar (kimlər?).

Birinci cümlədəki “olar” sözündə kök “ol”, “ar” isə feilin gələcək zaman şəkilçisidir. Burada heç bir şəxs məlum deyildir, yalnız işin təsdiqi bildirilir. Ona görə də “olar” feilini “o” və “lar” hissələrinə ayıraraq, “o”-nu şəxs əvəzliyi kimi izah etmək əlbəttə, düzgün olmazdı. Bunun əksinə olaraq, ikinci cümlədə “o” kök, “n” bitişdirici səs, “lar” isə cəm şəkilçisidir; onlar əvəzliyi “kim?” sualına cavab olur.

Demək, “onlar” əvəzliyini “olar” kimi tələffüz etsək də onu “olar” şəklində yazma bilmərik. Belə bir izahatla “onlar” əvəzliyinin orfoqrafyasını şagirdlərə mənimsətmək və bu sahədə vərdişlər yaratmaq mümkündür.

Əvəzliyin tədrisi prosesində orfoqrafik-orfoepik qaydaların öyrənilməsində bəzi məqamlar diqqətdən kənar qalmamalıdır. Bunlara şəxs əvəzliliklərində “-lar, -lər” şəkilçilərinin yazılışı və tələffüzünü nümunə göstərə bilərik. Belə ki, şifahi nitqdə “-lar” şəkilçisi “-dar” kimi tələffüz olunur. I-II şəxslərin cəmində “-lar” şəkilçisi bizlər yazılır – [bizdər] tələffüz edilir; sizlər yazılır – [sizdər] tələffüz edilir; III şəxsin cəmində “-lar” – “-nar” kimi tələffüz edilir: bunlar yazılır – [bunnar] tələffüz edilir. Kəmiyyət şəkilçilərinin yazılışı və deyilişindəki fərqi müəllim müxtəlif yollarla şagirdlərə çatdırmaqla bilər:

- şəxs əvəzliliklərinə kəmiyyət şəkilçiləri artıraraq yazmaq;
- kəmiyyət şəkilçili biz-siz əvəzliliklərini hallandırmaq;
- kəmiyyət şəkilçili biz-siz əvəzliliklərinin şifahi nitqdə necə tələffüz edildiyini izah etməklə;
- mətnə altından xətt çəkilmiş əvəzlilikləri düzgün tələffüz etməklə və s.

Məsələn:

Bizlərdə bayram axşamı tonqal yandırırılar. O sizlərdən narazı deyil. Mən sizləri məktəbimizdə təşkil ediləcək şənliyə dəvət edirəm. Azgün düşmənlər üstümüzə qalxsa əgər, vətəni qorumağıq – sizlər, bizlər. Eşq olsun sizlərə, ey vətən övladları. Hərdən bizləri də bir yada salın.

İkinci mərhələdə müəllim o, bu əvəzliliklərini həm onlar və bunlar şəklində yazılmasını, lakin orfoepik cəhətdən onnar, bunnar kimi tələffüz edildiyini şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Keçilmişləri möhkəmlətmək məqsədilə “Belə yazılır, belə tələffüz edilir” kimi plakat hazırlanıb sinif otağının divarından asılmalıdır.

Əvəzliyin tədrisində orfoqrafik və orfoepik cəhətdən maraqlı mövzulardan biri də şəxs əvəzliliklərinin hallanmasıdır.

- I şəxsin təkisi və cəmi hallanarkən yiyəlik halda “-in” şəkilçisi deyil, “-im” şəkilçisi qəbul edilir. Məsələn: mən-im, biz-im.
- I və II şəxsin təkisi(mən, sən) çıxışlıq halda işlənərkən çıxışlıq hal şəkilçisi “-dən” şəkilçisi “-nən” kimi tələffüz edilir. Məsələn: mən-dən [mən-nən], sən-dən [sən-nən].
- III şəxsi bildirən o, bu əvəzlilikləri hallanarkən əvəzliliklə hal şəkilçisi arasına “n” samiti artırılır. Məsələn: o-n-un, o-n-a, o-n-u, o-n-da, o-n-dan; bu, bu-n-un, bu-n-a, bu-n-u, bu-n-da, bu-n-dan.
- O, bu əvəzlilikləri çıxışlıq halda orfoepik cəhətdən onnar, bunnar kimi tələffüz edilir [1, s.22].

Şəxs əvəzliliklərinin hallanması üzərində aparılan işlər zamanı orfoqrafik və orfoepik cəhətdən müəyyən əhəmiyyət kəsb edən bəzi fərqli xüsusiyyətlər də şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır. Bu əvəzliyin hallanmasında fərqli cəhətləri nəzərə çatdırmaq məqsədilə ona yaxın olan su ismi ilə müqayisə etmək yaxşı olar. Məsələn:

su	bu
su-y-un	bu-n-un
su-y-a	bu-n-a
su-y-u	bu-n-u
su-da	bu-da
su-dan	bun-dan

Müqayisə etməklə müəyyənləşdirilir ki:

- ✓ İsmın yiyəlik, yönük və təsirlik hallarında su ismindən sonra hal şəkilçiləri və hal şəkilçilərindən əvvəl y samiti, bu əvəzliyinin hallanmasında isə hal şəkilçisindən əvvəl n bitişdiricisi gəlir.
- ✓ İsmın yerlik və çıxışlıq hallarında su ismi ilə hal şəkilçiləri arasına heç bir samit artırılmır, bu əvəzliyinin hallanmasında isə hal şəkilçiləri arasına n samiti artırılır.

Belə müqayisələr ona görə lazımdır ki:

- Dil təlimində interferensiya qanununa uyğun olaraq oxşar dil hadisələri şagirdləri çaşdırır. Nəticədə şagirdlər səhvə yol verirlər. Şagird isimlərin hallanmasında öyrənmişdir ki, sonu saitlə bitən isimlər hallanarkən köklə şəkilçi arasına yiyəlik və təsirlik hallarında n, yönük halda isə y bitişdirici samiti artırılır. Şagird bu yanaşma ilə su və bu sözlərinin hallanmasına baxdıqda orada bəzi dəyişikliklər edir, görür və onda belə bir qənaət hasil olur ki, onun öyrəndiyi qayda sonu saitlə bitən bütün sözlərə aid deyildir.

- O, bu əvəzliliklərinin hallanması üzərində aparılan çalışmalar dialektizmlərin də aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir. Respublikanın bəzi bölgələrində o, bu əvəzlilikləri yiyəlik, yönük və təsirlik hallarında oyun, bıyın, oya, bıya, oyu, bıyı kimi, bəzən də bu əvəzliyini myı, myın və s. kimi tələffüz edilir. Əlbəttə, təlim prosesində belə hallar islah edilməlidir.

Deyə bilərik ki, o, bu əvəzliliklərinin hallanması zamanı müəllim şagirdlərin diqqətini fərqli məqamlara yönəldə bilsə, orfoqrafik və orfoepik cəhətdən baş verə biləcək nöqsanları aradan qaldırar.

Ümumiyyətlə, mövzuya aid şifahi və yazılı şəkildə aparılan çalışmalar təlimin şüurlu mənimsənilməsi və möhkəm yadda saxlanılmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, şagirdlərə öyrədilməlidir ki, o, bu əvəzlilikləri cümlədə şəxs əvəzlilikləri olduqda müstəqil işlənir, işarə əvəzliyi olduqda isimdən əvvəl gələrək sifəti əvəz edir və onu izah edir. Əvəzliyin tədrisində aparılan çalışmalar üzərində işin integrativ təkili orfoqrafik və orfoepik biliklərin mənimsənilməsinə şərait yaradır. Həmçinin əvəzliyin tədrisində orfoqrafik və orfoepik cəhətdən maraqlı iş növləri, fəal təlim üsulları şagirdləri yaradıcı işə qoşur, müstəqilliyə alışdırır, onların düşünmə, qəti nəticə çıxarma qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, nitq və təfəkkürlərini zənginləşdirir.

O, bu şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədaların üzərində aparılan işlər də düzgün yazı və tələffüzlə bağlıdır. Belə ki, tələffüzdə həmin mübtədalardan sonra fasilə edilməsə, fikir aydın başa düşülə bilməz. Müqayisə edək:

O // dənizdə işləyəcəyini qərara aldı. O dənizdə işləyəcəyini qərara aldı. Bu // kitabı mənə verdi. Bu kitabı mənə verdi.

Yazıda isə o, bu şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalardan sonra vergül qoyulmasa, cümlədə ikifikirlilik yaranar. Oxucu cümlənin mənasını anlaya bilməz. Burada vergülün işlədilməsi isə düzgün tələffüzün tərkib hissəsi kimi şagirdlərə mənimsədilməlidir.

O, bu əvəzliyi cümlədə təyin vəzifəsində işləndikdə özündən sonra vergül tələb etmir və hansı sualına cavab verir. Məsələn: O qız mənim parta yoldaşımdır. Bu musiqi bizimdir.

İbtidai siniflərdə əvəzliyin orfoqrafiya və orfoepiya ilə integrasiyası yuxarı siniflərdə morfologiyadan əvəzlik mövzusunun, sintaksisdə isə o, bu mübtədalarının öyrənilməsinə əvvəlcədən əlverişli zəmin yaratmış olur.

İşin elmi nəticəsi. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, ibtidai siniflərdə əvəzliyin tədrisi prosesində orfoqrafik və orfoepik biliklərin integrativ təşkilinə,

öyrənilməsinə səmərəli şərait yaranır. Bu zaman şagirdlərin fəallığını, yaradıcılığını artırmaq üçün əvəzliyin tədrisində orfoqrafik və orfoepik cəhətdən maraqlı iş növlərindən, fəal təlim üsullarından istifadəyə geniş yer verilməlidir. İbtidai siniflərdə əvəzliyin tədrisinə orfoqrafiya və orfoepiya ilə sıx əlaqənin yaradılmaması bu vaxtadək ciddi nöqsan olaraq qalmaqdadır.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə əvəzliyin tədrisi prosesində orfoqrafik və orfoepik biliklərin integrativ öyrənilməsinə aid fikirlər söylənilmiş, konkret nümunələrlə əsaslandırılmış, həm də əvəzliyin integrasiya ilə tədrisinin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə “Əvəzliyin tədrisinə integrativ yanaşmalar” mövzusu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən ibtidai sinif müəllimləri, tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası / N.Ə.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1986. – 162 s.
2. Cəfərov, S.Ə. Nitq hissələrində keçid prosesləri (Azərbaycan dilinin materialları əsasında) / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutun nəşri, – 1983. – 115 s.
3. Cəfərova, N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası/ N.B.Cəfərova, M.R.Qasimova. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2023. – 528 s.
4. Cəlilo, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilo. – Bakı: Maarif, – 1988. – 285 s.
5. Əfəndizadə, Ə.R. Azərbaycan dilindən didaktik materiallar (VI sinif) / Ə.R.Əfəndizadə, N.H.Əhmədov, Ə.A.Kəlbəliyev, S.A.Vahidov. – Bakı: Maarif, – 1981. – 248 s.
6. İsmayılov, R. Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik) / R.İsmayılov, G.Orucova, D.Cəfərova, Z.Xəlilov. – Bakı: Altun Kitab, – 2010. – 207 s.
7. Kərimov, Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. / Y.Ş.Kərimov. – Bakı, – 2003. – 512 s.
8. https://aak.gov.az/upload/dissertation/ped/ped_n_ala_24_04_18.pdf

N.B.Jafarova

Integrative Approaches to Replacement Learning Summary

A pronoun is a unique, peculiar part of speech. Pronouns prevent unnecessary repetition of words that denote objects, signs and qualities in speech. Pronouns replace and replace nouns, adjectives, numbers, and adverbs, allowing for deeper understanding of these parts of speech. Most definitions and rules learned during pronoun teaching have integrative features; Pronouns are also important when studying spelling and spelling material. When teaching pronouns in the elementary grades, careful attention should be paid to highlighting and integrating each topic with spelling and spelling, since learning the features of these topics is closely related to their spelling and pronunciation. When teaching pronouns, in addition to teaching their grammatical features, the rules of writing and pronunciation are also studied, which creates favorable conditions for the application of morphological knowledge and spelling and spelling rules together, students' literacy, increases their fluency and develops their speech. Incorporating pronouns into spelling and orthography results in rapid and robust learning of spelling and spelling rules.

Key words: pronoun, learning, integration, spelling, spelling

Н.Б.Джафарова

Интегративные подходы к изучению местоимений Резюме

Местоимение – уникальная, своеобразная часть речи. Местоимения предотвращают ненужное повторение слов, обозначающих в речи предметы, признаки и качества. Местоимения заменяют существительные, прилагательные, числа и наречия и заменяют их, позволяя глубже понять эти части речи. Большинство определений и правил, усвоенных в ходе обучения местоимениям, имеют интегративные черты; Местоимения также важны при изучении орфографо-орфоэпи-

ческого материала. При обучении местоимениям в начальных классах следует внимательно следить за выделением и объединением каждой темы с орфографией и орфографией, поскольку изучение особенностей этих тем тесно связано с их написанием и произношением. При обучении местоимениям, помимо обучения их грамматическим признакам, изучаются также правила письма и произношения, что создает благоприятные условия для применения морфологических знаний и орфографических и орфоэпических правил вместе, грамотности учащихся, повышает его беглость и развивает свою речь. Включение местоимения в орфографию и орфографию приводит к быстрому и прочному усвоению орфографических и орфографических правил.

Ключевые слова: местоимение, обучение, интеграция, орфография, орфоэпия

Rəyçi: filol.e.d., prof. F.R.Xalıqov

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

N.İ.EMİNOVA

e-mail: neminova@beu.edu.az

Bakı Mühəndislik Universiteti

(Xırdalan şəh., Həsən Əliyev küç., 120)

:10.62021/0026-0028.2024.1.022

TƏRCÜMƏ MÜMKÜNDÜRMÜ?

Xülasə: Məqalə tərcümənin mümkünsüzlüyü haqqındakı mif təhlil edir və onun Sapir, Vorf və Vitgenşteyn kimi mütəfəkkirlərə gedib çıxan köklərini araşdırır. Həmin mütəfəkkirlərin lingvistik nisbilik və dildə bu səbəbdən yaranan məhdudiyyətləri irəli sürməklərinə baxmayaraq, müasir dilçilik bu ideyaların yanlışlığını sübut etmişdir. Müasir yanaşma qəbul edir ki, dil düşüncəyə təsir edə bilsə də, tərcümə universal qrammatika sayəsində mümkün olur və bunu təcrübədəki uğurlu tərcümə nümunələri də isbatlayır. Bundan əlavə, müqəddəs kitabların tərcümə edilməsi olduğu zərurəti tərcümənin arzuolunamlılığı və mümkünlüyünü önə çəkir. Ümumilikdə, məqalə göstərir ki, erkən nəzəriyyələr əksini irəli sürsə də, tərcümə həm mümkün, həm də dil və mədəniyyət sərhədləri arasında ünsiyyət və biliklərin yayılması üçün vacibdir.

Açar sözlər: tərcümə, lingvistik nisbilik, müasir dilçilik, universal qrammatika, ünsiyyət

İnsan övladı tarix boyu başqa millətlərin biliyindən faydalanmaq və bu biliyi gələcək nəsillərə qoruyub çatdırmaq məqsədilə müxtəlif ünsiyyət vasitələrindən yararlanmağa çalışmışdır. Ən səmərəli ünsiyyət vasitəsi kimi insanın bu ehtiyacını ödəyən isə məhz dil olmuşdur. Dünyada insanlar arasındakı ünsiyyətdə əsas maneə dildəki fərqliliklər, yəni insanların müxtəlif dildə danışmasıdır. Bu maneə də tərcümə sayəsində aradan qaldırılmışdır.

Tərcümə müxtəlif dilli insanlar arasındakı ünsiyyət və əlaqəni mümkün etməkdir. Nəzəri cəhətdən onu elm hesab etmək olsa da, tərcüməni sənət adlandırmaq daha məntiqəuyğun olardı. Lakin elm və ya sənət adlandırılmasından asılı olmayaraq bir şeyi yadda saxlamaq lazımdır ki, yaxşı tərcümə o tərcümədir ki, o, orijinalın – məxəz mətnin yaratdığı təsiri yarada bilir.

Bəs tərcümə nədir? Və ayrı-ayrı alimlərin tərcüməyə verdiyi tərif necədir? Levis bu haqda yazır. İngilis dilindəki “translation” sözü latın dilindəki “trans” və “latus” sözlərindən yaranmışdır. Bu da “carried across” – “iki tərəf arasında ötürülən” deməkdir. Təsədüfi deyil ki, Foster tərcüməni məxəz dildəki mətnin məzmununun hədəf dilə ötürülməsi kimi qəbul edir. Şübhəsiz ki, burda mədəniyyət nəzərə alınmır. Katforda görə, tərcümə bir dildəki mətnin başqa bir dildə ekvivalenti ilə əvəzlənməsidir. Leviyə görə isə tərcümə orijinal mətnin xarici dil oxucusuna ötürülməsi məqsədi güdən ünsiyyət prosesidir. Nidaya görə, bu ötürülmə prosesində birinci məzmun, sonra isə üslub nəzərə alınmalıdır. Beyt isə tərcümənin tərifini göylərə qaldıraraq yazır: “tərcüməsiz heç nə hərəkət etməzdi, tərcümənin köməyi olmadan texnologiya və fikirlərdəki dəyişikliklər yayıla bilməzdi”. Bütün bu təriflərin son nöqtəsini isə Şut qoyur: “Tərcüməsiz dünya daralardı”.

İki fərqli mədəniyyət və dil arasında körpü rolunu oynayan tərcümə mürəkkəb və çoxtərəfli fenomendir. Lakin bütün bu təriflərə baxmayaraq keçən əsrin əvvəllərində tərcümənin mümkünlüyünə şübhə ilə yanaşan bir hipoteza meydana çıxdı. Əslində biz elə indi də “mükəmməl tərcümə mümkün deyil”, “bir dildən başqa dilə mənanı tam şəkildə ötürə bilməzsən” kimi fikirlərlə qarşılaşırıq. Bəs bu fikirlər həqiqətdir, yoxsa lingvistik mif? Tərcümənin uzun illər boyu gəldiyi yol bunun əslində bir mif olduğunu göstərir və səbəbləri aşağıda sadalananlardır.

Gəlin, ilk növbədə bu mifin mənbəyini araşdıraq. Aydınır ki, tərcümənin mümkünsüzlüyü fikrinin iki müəllifi var: öz şagirdi ilə birgə çalışan dilçi və bir də filosof. Dilçi 20-ci əs-

rin əvvəllərində elmi linqvistikanın banilərindən biri olan Eduard Sapirdir (1884-1939). Onun şagirdi Sapirin təlimini genişləndirərək dilçilikdə nisbilik prinsipi kimi tanınan Sapir-Vorf hipotezası şəklinə salan Benjamin Li Vorfdur (1897-1941). Filosof isə ekzistensializm və məntiqi pozitivizm sahələrində nüfuzlu yer tutan Lüdviq Vitgenşteyndir (1889-1951).

İlk növbədə dilçini nəzərdən keçirək. Sapirin bu barədə yazısı çox deyil, amma onların təsiri danılmazdır. Onu məşhurlaşdıran 1921-ci ildə nəşr olunan “Nitqin tədrisinə giriş” yarımbaşlıqlı “Dil” kitabı idi. O, burada Benedetto Krosa istinad edərək deyirdi: “Kros bədii ədəbiyyat heç vaxt tərcümə edilə bilməz deməkdə tam haqlı idi” [2, s. 183]. Diqqət etmək lazımdır ki, Sapir burada yalnız ədəbiyyatdan danışır. Lakin onun şagirdi Vorf isə Sapirin təlimini genişləndirərək bu fikri bütün növ tərcümələrə aid edir. Vorfun hipotezasına görə, fikirlər dili yox, dil fikirləri formalaşdırır. Bir insan öz dili və mədəniyyətinin sərhədini tam şəkildə aş bilmədiyinə görə isə həqiqi tərcümə mümkünsüz olur. Sapir-Vorf hipotezasının uğurlu tətbiqi Corc Oruelin gələcək haqqındakı məşhur “1984” əsərində olur. Bu əsərdə Corc Oruel hökumətin insanları inandırmaq və həbs etmək üçün icad etdiyi bir dili təsvir edir.

Əgər həqiqətən də Sapir-Vorf hipotezası doğrudursa, yəni əgər fikirlərimiz dili yox, dil fikirlərimizi idarə edirsə, deməli həqiqi tərcümə mümkünsüzdür. Amma bir məsələ də var ki, əgər həqiqətin əsasında duran (onu yönəldən) dildirsə, onda ilahi kəlamlar öz vəzifəsini tam icra edə – bütün insanlara çatdırıla bilməzdi. Kvame Entoni Appia fikrini bu şəkildə ifadə edir: “Əgər bu hipoteza doğrudursa, onda dil insanın söyləmək istədiyi fikirlərə də təsir edəcək. Və əgər sənin danışdığın dil fikir və niyyətini müəyyənləşdirirsə, aydın məsələdir ki, tərcümə heç vaxt mümkün olmayacaq” [3, s. 392].

Lakin bu, belə deyil. Bu hipoteza müasir dilçiliyin formalaşdığı ilk illərdə yaranmışdı. Daniel Çandlerə görə isə müasir dövrümüzdə o, artıq öz əhəmiyyətini tamamilə itirib: “Sapir-Vorf hipotezasının qəti, deterministik formasını qəbul edən az sayda dilçi olsa da, dilçilərin çoxu hal-hazırda dünyadakı işlərin istifadə etdiyimiz dildən təsirləndiyi fikrini əsas götürərək onun daha “zəif”, məhdud formasını qəbul edirlər” [4, s. 18].

Xüsusilə Noam Xomski və digərləri tərəfindən irəli sürülən universal qrammatika konsepsiyası tam şəkildə Sapir-Vorf linqvistik nisbiliyinə qarşı idi.

Alman tərcüməçisi Volfram Villsdən danışarkən Edvin Centzler söyləyir: “Vills fikrin dili formalaşdırmasını rədd edən və iki dilin ortaq əsasları olması fikrinə şübhə ilə yanaşan Sapir-Vorf hipotezasına qarşı çıxır. Əksinə olaraq isə Xomski və “Dilin bioloji əsasları” kitabında Erik H. Lenneberq tərəfindən irəli sürülən dildəki bioloji universalıq fikrini dəstəkləyir. O söyləyir ki, Xomski və Lenneberqin dilin universallığı fikri göstərir ki, universal pragmatiklik də daxil olmaqla, dillər arasında semantik və sintaktik universalıq da mövcuddur”. Aydındır ki, bu da istənilən mənənin bir dildən başqa dilə ötürülə bilməsi deməkdir [5, s. 64].

Tərcümənin mümkünsüzlüyü fikrini irəli sürənlərdən digəri isə Lüdviq Vitgenşteyn idi. O deyirdi: “Bütün hallarda olmasa da, əksər hallarda “məna” sözünə belə tərif verə bilərik: sözün mənası onun dildəki istifadəsidir (yəni söz nə üçün və necə istifadə olunursa, o mənəni daşıyır)”. Dilə nisbilik nəzəriyyəsindən yanaşma həqiqi tərcüməni mümkünsüz edir. Əslində isə Vitgenşteynin tərcümənin mümkünsüzlüyü fikri onun məntiqi pozitivizmdən asılılığına görə də qəbul edilməzdir.

Təəssüf ki, Sapir-Vorfdan fərqli olaraq, Vitgenşteynin təsiri alim Gideon Tourinin çox sistemli tərcümə nəzəriyyəsində davam edir. Touri orijinal mətnləri əsas məna və xassələrin daşıyıcısı sayır. Onun yanaşmasına görə bütün tərcümələrdə bir fikir (məna) digərinin itirilməsi hesabına yaranır (bir məna verilərkən başqa biri buraxılır) və bu da “düzgün” tərcüməni mümkünsüz edir [6, s. 78].

Bəs onlar haqlıdırlarmı? Gəlin, bu suala bir az ətraflı cavab verək. Mətnin və ya nitqin bir dildən başqa dilə çevrilməsi olan tərcümə kompleks bir anlayışdır və dilçilik, koqnitiv dilçilik və kompüter elmləri tərəfindən ciddi şəkildə araşdırılmışdır. Tərcümə ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyə və yanaşmalar olsa da, ancaq bəzi prinsip və metodologiyalar tərcümənin mümkün- lüyünü əsaslandırmağa kömək edə bilər:

1. Dilçilik nəzəriyyəsi. Dil və onun strukturunun elmi tədqiqi olan dilçilik tərcümə üçün zəmin yaradır. Dilçilik sahəsi dillərin strukturunu və mənasını anlamaq üçün nəzəriyyələr və qaydalar təklif edir ki, bu da tərcüməni asanlaşdırmaq üçün tətbiq oluna bilər. Strukturalizm, generativ qrammatika və funksional dilçilik kimi linqvistik nəzəriyyələr dillərin necə qurulduğu və mənanın necə çatdırıldığı barədə anlayışlar təqdim edərək tərcüməçilərə mənanı bir dildən digərinə köçürmək imkanı verir.

2. Koqnitiv dilçilik. Bu sahə dilin insan şüurundakı yerini və onun necə işlədiyini araşdırır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dilin dərk edilməsi və yaranması hər hansı bir dillə bağlı olmayan mücərrəd koqnitiv strukturları və prosesləri əhatə edir. Funksional maqnit rezonans tomoqrafiyası (fMRI) kimi üsullardan istifadə edən tədqiqatlar göstərdi ki, fərqli dillər mənanı emal edərkən beyinin oxşar hissələrini aktivləşdirir və bu, dilin başa düşülməsinin kökündə dayanan universal koqnitiv proseslərin olduğunu göstərir. Bu sübut tərcümənin mümkün olduğu fikrini dəstəkləyir, çünki o, insanların dillər arasında mənanı anlamaq və ötürmək üçün koqnitiv qabiliyyətə malik olduğunu nümayiş etdirir.

3. Universal qrammatika. Noam Xomskinin universal qrammatika nəzəriyyəsi bütün dillərin təməlində oxşar prinsip və strukturların dayandığını göstərir. Dillər üzə görünən forma və xüsusi qaydalara görə fərqlənsələr də, onların hamısı müəyyən universal prinsiplərə əməl edirlər. Bu da o deməkdir ki, həmin oxşarlıqlar tərcüməni mümkün edir.

4. Kompüter dilçiliyi. Kompüter dilçiliyi və süni intellekt sahəsindəki irəliləyişlər mətni dillər arasında avtomatik tərcümə edə bilən maşın tərcüməsi sistemlərinin inkişafına gətirib çıxarmışdır. Maşın tərcüməsi mükəmməl olmasa da, linqvistik strukturların və mənalарın bir dildən digərinə köçürülməsinin mümkün olduğunu göstərmişdir.

5. Tərcüməşünaslıq. Tərcüməşünaslıq tərcümə nəzəriyyəsini, tarixini və onun təcrübədə necə reallaşdığını araşdırır. Bu sahədəki alimlər tərcümələrin necə edildiyini, dillər arasındakı əlaqəni başa düşmək üçün tərcümə strategiyalarını, mədəni təsirləri və dil hadisələrini təhlil edirlər. Bu sahədəki tədqiqatlar və nəzəriyyələr vasitəsilə tərcüməşünaslıq tərcüməyə zəmin yaradan mexanizmləri dərk etməyimizə kömək edir.

6. Tarixi reallıq. Tarix boyu tərcümə müxtəlif dillərdə danışan icmalar və insanlar arasında ünsiyyətin, fikir və bilik mübadiləsinin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Qədim dövrlərdən başlayan tərcümə praktikasının tarixi sübutları insanın uzun müddətdir dillər arasında tərcümə etmək bacarığını nümayiş etdirir.

Fikrimizi izah etmək üçün bir də dini kitabları, məsələn, Qurani-Kərimi götürək. Quran Allah tərəfindən həqiqətləri bizə çatdırmaq üçün göndərilib. Bildiyimiz kimi, o, ərəbcə endirilib. Çünki Quranın özünə vəhy olaraq endiyi peyğəmbərin (s.ə.s.) dili ərəb dili idi. Bu haqda İbrahim surəsinin dördüncü ayəsində deyilir: “Biz hər bir peyğəmbəri yalnız öz millətinin dilində (danışan) göndərdik ki, (Allahın əmrlərini) ona izah edə bilsin”. Lakin Quranda da söylənilməsi kimi, bu əmrlər bütün insanlara ünvanlanmışdır. Bu da o deməkdir ki, başqa dillərin nümayəndələri bunu tərcümə vasitəsilə qavramalıdırlar. Beləliklə, dini nöqteyi-nəzərdən fikrimizi belə əsaslandırmaqla bilərik ki, hər şeyə qadir Allahın göndərdiyi həqiqət hər kəsə eyni dərəcədə aiddir (universaldır) və o, gərək bütün dillərdə ifadə oluna bilsin. Bunu Sapirin tərcümənin mümkünlüyü fikri ilə müqayisə edək: “Elmi həqiqət “şəxssizdir” (yəni hər hansı bir insandan asılı olaraq dəyişmir)”. O, öz məğzini saxlamaqla başqa dillərdə ifadə oluna bilər. Bir məlumat İngilis dilində olduğu kimi, Çin dilində də verilə bilər (Sapir, 184). Həqiqət tərcümə oluna bilər. Lakin Xomski və Lenneberqin dilin universallığı fikri (universal qrammatika konsepsiyası), maşın tərcüməsi daxil olmaqla, tərcümənin bu qədər geniş yayıldığı dövrün ortaya qoyduğu reallıq bunu göstərir ki, nəinki həqiqət, elə yalan da tərcümə oluna bilər. Yəni ki, mənası olsun. Burada qeyd etməliyəm ki, mədəniyyətlə sıx bağlı olduğundan və ya həmin dil nümayəndələrinə daha çox tanış olduğundan bəzi sözlərin tərcümə ilə bərabər əlavə şərhə, izaha ehtiyacı ola bilər. Lakin sonda gəldiyimiz yekun nəticə budur: hətta tərcüməsi çətin və ya mümkünsüz olan mətnlər də dolayı yolla və ya mənasını izah etməklə hədəf dilə

çevrilə bilər. Yəni məxəz mətndəki hər bir mənanı hədəf dilə tərcümə etmək olar. Bir sözlə, tərcümə mümkündür.

Dillər bizi əhatə edən eyni dünyanı, hadisələri və insanları fərqli şəkildə ifadə edən sistemlərdir. Sadəcə dillə desək, eyni fikrin iki fərqli dildə söylənilməsi onun “fərqli donlar” geydirilərək təqdim olunmasıdır. Məzmun isə eynidir. Sadəcə olaraq fərqli dillərin bu məzmunu ifadə etmək üçün fərqli vasitələri – dil vahidləri var. Deməli, bir məzmunu başqa bir dilə ötürmək üçün yalnız həmin dildəki ən uyğun ekvivalenti – dil vahidini tapmaq lazımdır. Yəni tərcümə mümkündür. O, sadəcə bu sənətə mükəmməl yiyələnmiş peşəkar tərcüməçilər tələb edir. Bir də yadda saxlamaq lazımdır ki, tərcümə təkcə sənət deyil, həm də ali sənətdir. Ondan doğru istifadə etməyi bilənə böyük faydalar verən ali sənət. O, başqa mədəniyyətdən informasiya əldə etməkdə, başqa ədəbiyyatlara xas estetik dəyərlərlə zənginləşməkdə, bir sözlə başqa xalqların elmi, mədəni və bədii xəzinələrindən faydalanmaqda, eyni zamanda dilin özünün inkişafında bir vasitədir. Tərcümənin mümkünlüyü məsələsi ilə bağlı fikirlərimi Mariano Antolin Ratonun sitatı ilə tamamlamaq istədim: “Tərcümə az sayda olan insan fəaliyyətlərindəndir ki, burada prinsipə mümkünsüz olan mümkünə çevrilir”.

İşin elmi nəticəsi. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, bəli, tərcümə mümkündür. Əgər söz, ifadə və ya mətnin mənası varsa, o, hədəf dilə çevrilə bilər.

İşin elmi yeniliyi. Məqalə tərcüməyə kompleks bir anlayış kimi yanaşır və onun mümkünlüyünü fərqli elm sahələrinə əsaslanaraq, aparılan tədqiqatlardan nümunə gətirərək isbatlayır. Məqalədə tərcümənin mümkünlüyü təkcə dilçilik və tərcüməşünaslıq baxımından yox, həm də neyroloji və texnoloji baxımdan da sübut olunmuşdur.

İşin təbii əhəmiyyəti. Bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə tərcümə sahəsində olan və tərcümə ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən universitetlərin bakalavr və magistratura pilləsində tərcümə fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Newmark, P. Approaches to Translation / P.Newmark. –Prentice Hall International (UK) Ltd., – 1988.
2. Edward, S. Language, 2004 reprint. Mineola / S. Edward. – NY: Dover Publications, – 2004.
3. “Thick Translation,” in The Translation Studies Reader, 2nd ed., ed. by Lawrence Venuti. – New York and London: Routledge, – 2004.
4. Chandler D., The Act of Writing / D.Chandler. – Aberystwyth: University of Wales, – 1995.
5. Gentzler, E. Contemporary Translation Theories, Revised 2nd ed. Tonawanda / E.Gentzler – NY: Multilingual Matters Ltd., – 2001.
6. Wittgenstein, Philosophical Investigations, –Blackwell Publishing Ltd., – 2009.
7. www.translationdirectory.com

N.I.Eminova

Is Translation possible?

Summary

The article discusses the myth that translation is impossible, tracing its origins to early thinkers like Sapir, Whorf and Wittgenstein. While they suggested linguistic relativity and the inherent limitations of language, modern linguistics has debunked these ideas. Contemporary understanding acknowledges that while language can influence thought, translation is feasible due to universal grammar and practical examples of successful translations. Moreover, the theological imperative to translate the holy books underscores the desirability and possibility of translation. Overall, the article argues that while early theories may have suggested otherwise, translation is both possible and essential for communication and knowledge dissemination across linguistic and cultural boundaries.

Key words: translation, linguistic relativity, modern linguistics, universal grammar, communication

Н.И.Эминова

Возможен ли перевод?

Резюме

В статье обсуждается миф о невозможности перевода, истоки которого восходят к таким ранним мыслителям, как Сепир, Уорф и Витгенштейн. Хотя они предположили лингвистическую относительность и присущие языку ограничения, современная лингвистика развенчала эти идеи. Современное понимание признает, что, хотя язык может влиять на мышление, перевод возможен благодаря универсальной грамматике и практическим примерам успешных переводов. Более того, богословский императив перевода священных книг подчеркивает желательность и возможность перевода. В целом в статье утверждается, что, хотя ранние теории могли предполагать иное, перевод возможен и необходим для общения и распространения знаний через языковые и культурные границы.

Ключевые слова: перевод, лингвистическая относительность, современная лингвистика, универсальная грамматика, коммуникация

Рəyçi: prof. Q.H.Bayramov

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

E.M.ƏLİYEVƏ

baş müəllim

e-mail: elmirahaliyeva@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.1.027

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN FEİLLƏRİN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Bu məqalə müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Məqalədə ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin təsnifatı və funksional-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı dilçi-alimlərin fikirlərinə istinad edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, hərəkət bildirən feillər üç prinsipə – tematik, paradiqmatik və sintaqmatik prinsipə görə təsnif edilir. Denotativ prinsip hərəkət bildirən feillərin ilkin denotativ mənasına görə təsnifatını, paradiqmatik prinsip feillərin siq-nifikativ xüsusiyyətlərini, sintaqmatik prinsip isə feilin valentliyini ifadə edir.

Açar sözlər: tematik prinsip, sintaqmatik prinsip, paradiqmatik prinsip, semantik sahə, freym

Bir çox dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis dilində də, feil öz struktur semantik xüsusiyyətlərinə görə mürəkkəb nitq hissəsi hesab edilir. Feilin semantik tutumu ismin semantik tutumundan daha böyükdür. Onun əsas məziyyəti cümlədə özü ətrafında müxtəlif, bir-birindən asılı olan uzun bir cərgə yaratmasıdır. Dilçilikdə feili funksional-semantik xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmək üçün müxtəlif prinsiplərdən istifadə edilir. Onlardan biri də, tematik prinsipdir. Feilləri təsnif edən A.İ.Smirnitskinin qənaətinə görə, bu prinsip “dildə bütün feillərin semantikasının ümumiliyinə görə təsnif edilməlidir” [6, s.181].

Feilin məna qruplarına görə təsnifində digər prinsip sintaqmatik prinsipdir. Bu prinsipə əsasən, H.Suit feilləri üç qrupa bölür: hərəkət bildirən feillər, vəziyyət bildirən feillər və proses bildirən feillər [13, s. 95].

Lakin A.A.Ufimseva H.Suitin feillərlə bağlı verdiyi bölgü ilə qətiyyənlə razılaşmır və belə hesab edir ki, “feillər təkcə semantikasına görə deyil, həm də semantik sahələrə və konseptual sahələrə görə də təsnif edilməlidirlər” [15, s. 128].

Feilin semantikasından bəhs edərkən V.M.Arinşteyn isə qeyd edir ki, absolyut işlənməyən feil həmin cümlədə iştirak etməyən tamamlığın haqqında da məlumat vermək qabiliyyətinə malikdir, yəni feilin semantik strukturu onun obyektinin semantikasını təşkil edir [3, s. 5].

O.V.Furer isə feilləri üç kateqoriyaya bölür:

- 1) kreativ feillər (yaratıcılıq bildirən feillər);
- 2) destruktiv feillər (nəyisə məhv edən feillər);
- 3) transformativ feillər (obyektin dəyişməsinin səbəbini bildirən feillər) [8, s. 46].

O.V.Furerin bölgüsündə semantik roluna görə feillər agent, pasient, instru-mental, adresat və lokativ olmaqla qruplara bölünür. Beləliklə, feillər fiziki, mental və kombinasiya edilmiş (mental-fiziki) qruplara bölünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, feillərin təsnifi zamanı freym nəzəriyyəsindən (frame theory) istifadə edilmişdir. Bunu aşağıdakı sxemdə belə göstərə bilərik:

Bütün semantik sahə freymi → feillərin tematik qrupları freymi → bu qrupların yayım-qrupları freymi → ayrı-ayrı freym cərgələri və onların derivativləri cərgəsi.

Feilin məna qruplarının təsnifatı haqda qərb dilçilərindən C.Layonz, Ç.Filmor, U.Çeyf və başqalarının fikirləri də əhəmiyyətlidir.

Ç.Filmor predikat və onun arqumentləri arasındakı mənə münasibətlərini semantik rollar və ya semantik hal adlandırır. Müəllif həm də ingilis dilində feilin müxtəlif siniflərinin əhatəsi üçün xarakterik olan semantik rollar dəstini təklif edirdi [7, s. 369-495].

İ.P.İvanova, V.V.Burlakova, Q.Q.Poçepsov feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən danışarkən onları iki qrupa ayırırlar:

- a) kontekstlə əlaqəli olan feillər;
- b) kontekstlə əlaqəsi olmayan feillər.

Müəlliflər birinci yarımqrupa *to take, to give, to seize* və s. feilləri, ikinci yarımqrupa isə *to stand, to lie, to run, to sleep* kimi feilləri aid etmişlər. Lakin hər iki tiptən olan feillərin müxtəlif leksik-semantik variantlarının mümkünlüyü də vurğulanır [5].

Feilin mənə qruplarının ən geniş və əhatəli təsnifatı B.Levinin verdiyi təsnifatdır. Onun təsnifatı feillərin semantikasi ilə onların cümlədə sintaktik rolu arasında əlaqəyə əsaslanıb. Onun fikrincə, feilin semantikasi onun cümlədə sintaktik davranışı və onun arqumentinin təfsiri ilə əlaqədardır. B.Levin ilk dəfə olaraq sintaktik davranışına görə feillərin müxtəlif formalarını fərqləndirdi [12].

Beləliklə, müasir dilçilikdə feillər mənalarına görə üç prinsip əsasında təsnif edilirlər:

- 1) denotativ (tematik);
- 2) paradiqmatik;
- 3) sintaqmatik.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu təsnifatın əsasını sözün semantik strukturunun komponentləri arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin aşkarlanması ideyası təşkil edir.

Denotativ prinsip dedikdə, hərəkətin, prosesin, vəziyyətin dildə ifadə edilən təbii ontoloji mənası nəzərdə tutulur. Bu prinsipə əsasən, feillər hərəkət, nitq, hiss və s. kimi qruplara təsnif edilirlər. Paradiqmatik prinsipə görə, feillərin təkcə denotativ mənaları deyil, həm də signifikativ xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Məsələn, kauzativ – qeyri-kauzativ, modal feillər və s. Sintaqmatik prinsipdə feilin valentliyi, yəni başqa sözlərlə işlənmə qabiliyyətləri araşdırılır.

U.Çeyf insanın konseptual dünyasını iki sahəyə bölür: feil sahəsi və isim sahəsi. Onun fikrincə, feil sahəsi cümlədə mərkəzi mövqedə durur [9, s. 114]. U.Çeyfin təsnifatına əsasən, kommunikativ vahid olan cümlə predikativ element, yəni feilin əhatəsində formalaşır. Məhz feilin təbiəti cümlədə hansı isimlərin onu müşayiət edəcəyini, onların arasında münasibətin necə olacağını, bu isimlərin necə təyin edilmələrini müəyyən edir, məsələn, əgər feil *The men laughed* “Kişilər (adamlar) güldülər” cümləsində hərəkət bildirirsə, onunla işlənən sözün agens olduğunu və canlı varlığı bildirdiyini ifadə edir.

U.Çeyfin təsnifatında feillər dörd qrupa bölünürlər:

Statik feillər agensin vəziyyətini bildirirlər. Məsələn, ingilis dilində *The child is ill* (Uşaq xəstədir).

Qeyri-statik feillər üç qrupa bölünür:

- 1) proses bildirənlər;
- 2) hərəkət bildirənlər;
- 3) hərəkət-proses bildirənlər (actional verbs).

a) Proses bildirən feillər agensin vəziyyətinin dəyişməsini bildirirlər, məsələn, müasir ingilis dilində *The child caught a cold* “Uşaq soyuqlayıb” cümləsində olduğu kimi.

b) Hərəkət bildirən feillər feilin arqumentinin nə etdiyini bildirirlər, məsələn, ingilis dilində *Harriet sang* “Hariyet mahnı oxudu” cümləsində olduğu kimi.

c) Hərəkət-proses bildirən feillər həm hərəkət, həm də proses bildirirlər. Onların iki arqumenti var:

1) hərəkətin icraçısı (agence); *The hunter killed the tiger*. “Ovçu şiri öldürdü”

2) icraya məruz qalan (patience). Məsələn, ingilis dilində *The car killed the cat*. “Maşın pişiyi vurdu” [9, s.123].

U.Çeyf feillərin dörd tipi arasında fərq olduğunu bildirmək üçün bir sıra semantik-sintaktik testlər təklif edir. Digər münasibətləri U.Çeyf öz modelində belə tərtib etmişdir: *agens*, *pasiens*, *eksperienser*, *benefaktiv*, *komplement*, *lokativ*, *instrument* [9, s.123]. Bundan başqa, U.Çeyf bu feillərin *kauzativlik*, *effektivlik*, *inxoativlik* və s. kimi xüsusiyyətlər ifadə etməyə başladığında necə dəyişmələrinə də xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, *inxoativlik*ə *stativlik* əlavə edildikdə proses bildirən feillər düzəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, U.Çeyfin təklif etdiyi bu təsnifat baza təsnifatlardan biridir.

Z.N.Verdiyevanın rəhbərliyi ilə hazırlanmış «The Systematic Dictionary of English Verbs» kitabında 2309 feilin müxtəlif leksik-semantik qruplar üzrə təsnifatı verilmişdir. Həmin kitabda feillər aşağıdakı qruplara bölünür:

1) *verbs of state* – hal-vəziyyət bildirən feillər. Bu qrupa aşağıdakı feillər daxil edilir: *to exist* “mövcud olmaq, yaşamaq, dolanmaq”; *to luxuriate* “ləzzət almaq, zövq vermək, nəşələnmək, həzz almaq”; *to fare* “yaşamaq” və s.

2) *verbs of process* – proses bildirən feillər. Həmin qrupa aşağıdakı feillər daxildir: *to happen* “baş vermək”; *to follow* “izləmək”; *to intervene* “baş vermək, müdaxilə etmək”; *to resume* “yenidən başlamaq, təzələmək”;

3) *verbs of action or activity* – hərəkət, yaxud fəaliyyət bildirən feillər. Bu qrupa aşağıdakı feillər daxil edilir: *to act* “iş görmək, hərəkət etmək, işləmək, fəaliyyət göstərmək”; *to hurry* “tələsmə”; *to hasten* “tələsmək”; *to wait* “gözləmək”, *to bide* “gözləmək”; *to begin* “başlamaq” və s.

4) *causative verbs* – *kauzativ* feillər. Həmin qrupa aşağıdakılar daxildir: *to affect* “təsir etmək, həyəcanlandırmaq”, *to render* “göstərmək, əvəzini vermək, müəyyən bir hala gətirmək”; *to alter* “dəyişdirmək”, *to modify* “şəklini dəyişdirmək, yumşaltmaq” və s [14].

İngilis dilində hərəkət feilləri ən çox işlək olan feillərdir. Hərəkət feilləri dedikdə, subyektin, hər hansı canlıının və digər hərəkət edə bilən əşyaların yerdəyişməsini başa düşürük.

H.K.Quliyev hərəkət feilləri qrupuna aşağıdakıları daxil etmişdir.

1) hərəkətin üsulunu (vasitəsini) bildirən feillər: *run, flow, fly, swim, float; jump, leap, spring, bound, hop, bounce; creep, crawl, trail, drag;*

2) hərəkətin istiqamətini bildirən hərəkət feilləri: *come, arrive, go, walk, return, go back, come back, be back, cross, get across, perch, alight, settle.*

3) hərəkətin üsulunu (vasitəsini) və istiqamətini bildirən hərəkət feilləri: *fall, alight, drop, clamber, scramble up;*

4) mücərrəd mənalı hərəkət feilləri: *stir, move, walk, have a walk, take a walk, be out for a walk, walk about, stroll about* [2, s. 25].

S.Qrinbaum və G.Nelson «An introduction to English Grammar» əsərində feillərin semantik xüsusiyyətlərindən söhbət açarkən, birbaşa hərəkət bildirən feillərdən bəhs etməsə də, onların sintaqmatik münasibətlərindən ətraflı danışır.

Müəlliflər feillərin sintaqmatik xassəsinə görə, onların aşağıdakı modellərini təklif edirlər.

SVO: subject+(transitive) verb+(direct) object;

SVC: subject +(linking) verb+(subject) complement;

SV: subject + (intransitive) verb;

SVA: subject + verb + adverbial (complement);

SVOO: subject +(transitive)verb + (indirect) object + (direct) object;

SVOC: subject+ (transitive) verb + (direct) object + (object) complement;

SVOA: subject + (transitive) verb + (direct)object + adverbial (complement) [11, s. 28].

A.V.Bryatsevanın fikrincə, hər hansı bir hərəkət bildirən feilin semantik quruluşunda “hərəkət intensivliyi” seması var, hərəkət feilləri üç böyük qrupa bölünə bilər: 1) neytral templi hərəkət feilləri; 2) sürətli tempə malik feilləri; 3) yavaş templi hərəkət feilləri [16].

Hərəkət bildirən feilləri təhlil etsək aydın olar ki, bu feillər qoşulduqları bütün sözlərlə birlikdə öz mənalı ilə yanaşı bir sıra yeni məna çalarlığı kəsb edir. Məsələn, hərəkət bildirən

to come feilini təhlil etsək, aydın olar ki, bu feil qoşulduğu bütün sözlərlə birlikdə özünün müstəqil mənası ilə yanaşı, bir sıra yeni məna çalarlığı kəsb edir. *To come* feili çoxmənalıdır.

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, bu feilin müxtəlif lüğətlərdə çox mənası təqdim olunur.

To come – gəlmək;

To come past – yanından ötüb keçmək;

To come and go – var-gəl etmək;

to come to an understanding – razılığa gəlmək;

to come to an end – sona çatmaq, qurtarmaq;

to come – baş vermək, irəli gəlmək;

məs. *This comes from disobedience*. “Bu itaətsizlikdən irəli gəlir”.

To come across smb. / smth. – bir kəslə, bir şeylə təsadüfən rastlaşmaq;

To come after smth – bir şey üçün əlləşmək;

To come qalmaq – çatmaq;

This house is coming to his son after his death. “Ölümündən sonra ev onun oğluna çatacaqdır”.

To come against smb – bir kəsə hücum çəkmək;

The enemy now came against us in larger number. “İndi düşmən bizim üzərimizə daha böyük qüvvə ilə hücum etdi”.

To come at the truth – həqiqəti açmaq;

To come into smth – bir şeyə irsən sahib olmaq;

He came into some money/ a property. “O, irsən bir az pul/ daşınmaz əmlak qazandı”.

To come into office – vəzifəyə/hakimiyyətə gəlmək;

To come into use – istifadə olunmaq;

To come into force – qüvvəyə minmək;

To come into fashion – dəbə düşmək;

To come into the world – dünyaya gəlmək, doğulmaq;

To come into conflict – konfliktə girmək;

To come into collision – toqquşmaq, zidd olmaq;

To come into notice – diqqət çəkmək;

To come into prominence – məşhurlaşmaq;

To come into bloom – çiçək açmaq;

To come into ear – sünbül açmaq;

To come upon smb – rast gəlmək, təsadüf etmək, rastlaşmaq, qarşısına çıxmaq;

We came upon them in London. “Biz təsadüfən onlarla Londonda qarşılaşdıq” [15, s. 293].

R.A. Klouz digər dilçilərdən fərqli olaraq, hərəkət bildirən feilləri, o cümlədən, bütün feilləri beş müxtəlif tipə bölür. Bu tiplər aşağıdakılardır:

1) O – tipi. Müəllif qeyd edir ki, bu tipə daxil olan feillər, təsirsiz feillər olub (intransitive verb) tamamlıq (kompliment), yaxud obyekt tələb etmirlər.

2) A – tipi. Bu tipə daxil olan feillər “*to be*” yaxud digər bağlayıcı (link verbs) feillərdən ibarət olub, tamamlıq (kompliment) tələb edir.

3) B – tipi. Bu tipə daxil olan feillər, təsirli feillərdən ibarət olub (Vt- transitive verb), vasitəsiz tamamlıq tələb edirlər.

4) C – tipi. Bu tip əvvəlki tiplərdən köklü surətdə fərqlənir. Belə ki, bu tip təsirli feil (Vt+vasitəli tamamlıq+vasitəsiz tamamlıq) modeli ilə işlənir.

5) D – tipi təsirli feil+vasitəsiz tamamlıq+ kompliment modelindən təşkil olunur.

O – tipinə aid misallar: *The sun disappeared*. “Günəş batdı”

A – tipi: *George was my friend*. “Corc mənim dostum idi”

B – tipi: *I rang the bell*. “Mən zəngi çaldım”

I put the key in the lock. “Açarı kilidə qoydum”

C – tipi: *He flung a stone at his enemy*. “O, düşməninə daş atdı”.

D – *tipinə appoint, baptise, christen, crown, label, name, nominate* və s. bu qəbildən olan feillər daxil edilmişdir. Məsələn,

They named their son John. “Onlar oğullarını *con* adlandırdılar”[12].

İşin elmi nəticəsi. Bütün bu söylənilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillər çoxmənalı olmaları ilə xarakterizə olunurlar. Hərəkət bildirən feillərin paradiqmasında semantik dəyişmələrin müəyyənləşdirilməsinin ən səmərəli metodu onları semantik qruplarda birləşdirən üsulları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bütün semantik qruplar sinonimik sıra təşkil edir. Feilləri birləşdirən bu semantik seqmentlərin hər biri semantik təsvirlərlə (sinonimlərlə) üst-üstə düşən leksemlərin mənalı ilə əmələ gələn bir nüvəni (işarəni) və semantik təsvirlərlə (kvazi-sinonimlər) qismən üst-üstə düşən leksik vahidlərin yaratdığı periferiyanı ortaya qoyur.

İşin elmi yeniliyi. Müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillər istər qərb, istərsə rus və Azərbaycan dilçiləri tərəfindən tədqiq edilsə də, biz bu məqalədə müasir ingilis dilində hərəkət bildirən feillərin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin tematik, paradiqmatik və sintaqmatik prinsiplərə görə və Azərbaycan dili ilə müqayisədə tədqiq etməyə çalışmışıq. Bu, məqalənin elmi yeniliyini göstərir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiq olunan mövzu qrammatikanın morfologiya bölməsini və leksikologiyaya aid olduğundan, hesab edirik ki, bu məqalədən ali məktəbin magistratura pilləsində ingilis dilinin nəzəri qrammatikası və leksikologiya kimi fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva, A.E. İngili və Azərbaycan dillərində üfüqi hərəkət bildirən feillər / A.E.Allahverdiyeva. – Bakı: Nafta-press, – 2015. – 188 s.
2. Quliyev, H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı / H.K.Quliyev. – Bakı, – 2001. – 24-27 s.
3. Аринштейн, В.М. Опыт семантико-синтаксической интерпретации абсолютного употребления переходных глаголов в современном английском языке // Теория и методы семасиологических исследований. – Л., – 1979. – с. 3-17.
4. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. яз. / Общ. ред. Г.В.Рамишвили. – М.: Прогресс, – 2001. – 400 с.
5. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка. / И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов. – М., – 1981. – 75 с.
6. Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка / А.И.Смирницкий. – М.: Издательство Литература иностранных языков, – 284 с.
7. Филлмор, Ч. Дело о падеже / Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, Вып.10, – 1981. – с. 369-495.
8. Фурер, О.В. Семантические представления агентивных глаголов и их дериватов в категориях теории фреймов // Вестник Самара гос. Экон. Самара: №1, 2004. – с. 348-352.
9. Чейф, У.Л. Значение и структура языка / У.Л.Чейф. – М.: Прогресс, – 1975. – 432 с.
10. Close, R.A. A Reference Grammar for Students of English. / R.A.Close. – M: Prosvescheniye, – 1979. – p. 193.
11. Greenbaum, S. and Nelson G. An Introduction to English Grammar Second edition Pearson Education limited, Edinburgh Gate, Harlow, Essex C.M. 20 2IE, England, – 2002. – p. 28.
12. Levin, B. English verb classes and alternations, a preliminary investigation / B.Levin. – Chicago: University of Chicago Press, – 1993. – 27 pp.
13. Sweet, H. A new english grammar, logical and historical / H.Sweet. – Oxford: Clarendon Press, – 1990. – 512 p.
14. Verdiyeva, Z.N. The Systematic Dictionary of English verbs. Book 1 / Z.N.Verdiyeva, I.A.Kerimzade. – Bakı: Elm, – 1978. – p. 178.
15. Musayev, O.İ. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət / O.İ.Musayev. – Bakı: Qismət, – 2003. – 1673 s.
16. <https://moluch.ru/archive/127/35238/>
17. <http://www.dslib.net/jazyko-znanie/funkcionalno-semanticheskie-osobennosti-glagolov-dvizheniya.html>

E.M.Aliyeva

Functional and Semantic Features of Action Verbs in Modern English

Summary

This article is devoted to the study of functional-semantic features of action verbs in Modern English. The article uses the opinions of linguists on the classification and functional-semantic characteristics of action verbs in the English language. It has been determined that action verbs are classified according to three principles – thematic, paradigmatic and syntagmatic. The denotative principle refers to the classification of action verbs based on their primary denotative meaning, the paradigmatic principle refers to the meaningful properties of verbs, and the syntagmatic principle refers to the valence of verbs.

Key words: thematic principle, syntagmatic principle, paradigmatic principle, semantic field, frame

Э.М.Алиева

Функционально-семантические особенности глаголов действия в современном английском языке

Резюме

Данная статья посвящена изучению функционально-семантических особенностей глаголов действия в современном английском языке. В статье использованы мнения лингвистов о классификации и функционально-семантических характеристиках глаголов действия в английском языке. Определено, что глаголы действия классифицируются по трем принципам – тематическому, парадигматическому и синтагматическому. Денотативный принцип относится к классификации глаголов действия на основе их первичного денотативного значения, парадигматический принцип относится к значимым свойствам глаголов, а синтагматический принцип относится к валентности глаголов.

Ключевые слова: тематический принцип, синтагматический принцип, парадигматический принцип, семантическое поле, фрейм

Rəyçi: f.f.d. Ş.Ə.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

M.B.ƏMRAHOVAfilologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: amrahova.metanet.76@gmail.com**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti**

(Bakı şəh., A.Səhhət küç., 45 A)

:10.62021/0026-0028.2024.1.033

DETERMINANTLAR VƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ DAİR

Xülasə: Hər hansı bir ünsiyyəti həyata keçirməsi üçün dilin strukturunu təşkil edən sintaksisin bütün həl-qələri yerində olmalıdır. Dilin sintaksis sistemini isə söz birləşmələri, cümlə və mətn təşkil edir. Dildəki sintaktik vahidlər bir-biri ilə məna və qrammatik əlaqələrlə bağlanıb sintaktik vahidlərin struktur qanunauyğunluğunu, onun tənzimləyicisini təşkil edir. Hər bir dünya dilində olduğu kimi, müasir oğuz qrupu türk dillərinin də sintaktik quruluşu sintaktik vahidlərin nizamlanmış sistemindən ibarətdir. Bu nizamlanmış sistemdə söz birləşməsi, cümlə üzvləri, cümlə və mətnlə bərabər determinantların da öz yeri və mövqeyi vardır.

Açar sözlər: determinant, cümlə, sintaksis, zərflər, feil

İstənilən qrammatik quruluşlu cümlə genişləndirici üzvə malik ola bilər. Belə genişləndiricilərin tərkibinə ismin halları, zərf, feili bağlama (və ya tərkibləri), bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər daxildir. Konkret hansısa üzvlə deyil, cümlənin bütün tərkibi ilə bağlı olan üzv determinantlaşmış cümlə üzvü və ya determinant adlanır. Determinant həm müxtəsər, həm də geniş cümləyə bağlana bilər. Bir cümlə bir neçə determinantla genişlənə bilər. Determinantın konkret hansısa üzvə bağlanmaması o demək deyil ki, onun cümlə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Cümlənin aktual üzvlənməsinin müəyyən etdiyi söz sırası qaydasından asılı olaraq öz yerini dəyişə bilər. Müəyyən ənənəvi, hətta müxtəlif qrammatik quruluşlu cümlədə, xüsusən müxtəlif semantik strukturlu cümlədə determinantların yerləşməsi qaydası mövcuddur. Bu təzahür sadə cümlənin müxtəlif növlərini səciyyələndirən başlıqların təsvirində özünü göstərir.

1) Determinantlar digər cümlə üzvləri kimi, onun semantik strukturunun formalaşmasında iştirak edir. Lakin cümlədə onların rolu eyni deyil.

2) Determinantlar cümlənin elementar, əsas semantik komponentini formalaşdırır – subyekt, obyekt, həmçinin bir-biri ilə, yaxud müxtəlif təyinedici növlərlə (zərflərin növləri ilə) əlaqədə olan komponentlərdir.

Məsələn, Azərbaycan dilində: *Yer üzündə çox adama dözmək çətinidir. Qəti şəkildə başa düşmürəm, kimə və nəyə lazımdır. Yalnız mənim fikrimdir ki, sizə və hamıya həqiqət lazımdır. Nə surət, nə də ürəksiz obrazdır – onun ürəyi var, onun azadlığı var, onun sevgisi var, onun dili var. Onda yenə arvadı ilə nəsa qeyri-adi bir şey olub. Mən özüm haqqımda demirəm; özümə bağlı heç nə vecimə deyil. Böyük yazıçıya təkcə öz dilini bilmək azdır.* (V.Babanlı, s. 120)

Yer üzündə, sizə və hamıya, böyük yazıçıya – subyekt determinant, *onda, özümə bağlı* – subyekt determinantdır. Bunlar cümlənin elementar komponentləridir, bütöv cümlə ilə deyil, cümlənin müəyyən komponenti ilə semantik əlaqələndirilir.

Türk dilində: *Sabitləşmiş düşüncə tarzına sahib bayanlar, dönmə boyunca zayıf bir aidiyyət duyğusuna sahib olduklarını hissetdilər. “Sabit düşüncəyə malik qadınlar bütün dövr ərzində aidiyyət hissini zəif olduğunu hiss edirdilər”* [1, s. 103]. Burada *sabitləşmiş düşüncə tarzına sahib bayanlar* – I növ təyini söz birləşməsi subyekt determinant rolundadır.

Qaqauz dilində: *Bən bilerim, ani bişey bilmeerim* [2, s.20]. "Mən bilirəm ki, bir şey bilmirəm". Bu məşhur aforizmdə *Bən bilerim* subyekt determinantdır. Bütün digər üzvlər onu izah edir. Əslində determinant üzvün cümlənin qrammatik üzvü olması vacib şərt deyil. Burada, göründüyü kimi tabeli mürəkkəb cümlə baş cümlənin determinant üzvüdür.

Türkmən dilində: *Men vaspin diyəməde dillerim laldır* [7, s.11]. "Səni vəsf etməyə mənim dilim laldır" – burada *Mən* – subyekt determinantdır. Sevdilini görən mənin halı təsvir olunur. *Mən* – cümlənin məntiqi mübtədasıdır.

3) Determinantlar semantik komponentləri formalaşdıran determinantlar olub zərflik determinantları da adlanır.

Məsələn, Azərbaycan dilində: *Sonsuz, geniş düzənlikdə işıq, parıltı, hərəkət və küy. Yol səbirsizlik içində ona hədsiz uzun gəlirdi* (Ə. Ağabəyli). *Budur, o hadisədən bir ay sonra, saat beşdə, aprel ayında, qızmar günəşli bir gündə mən masa arxasında oturub hesab işləri ilə məşğul idim* (Ə. Vəliyev). *Birdən eşitdim ki, o, bizim otaqda, öz işində öz stolonun arxasında sakit, həzin səslə oxuyur* (M. Hüseyn).

Türkmən dilində: *Düyn institut klubunda professor yaqşı suratda studentlerimize bir leksiya okapdır*. "Dünən institut klubunda professor tələbələrimize yaxşı mühazirə oxudu". *Axırkı vaxtlarda bizim ullağan üstünlükler qazananlığımızı inkər etmək bolmaz* "Son vaxtlar bizim böyük müvəffəqiyyətlər qazanmağımızı inkar etmək olmaz" [7, s.53].

Türk dilində: *Gece yanlan, hatta sabahlara dek evlerinin karşısındaki kaldırımında, yüzüm avuçlarımda içinde, gözlerim aydınlık perdesindeki kımıl kımıl gölgesinde* [4, s.14].

Bu qrupda hərəkətin, prosesin, zamanı, məkanı, tərzini mənasında zərflik determinantları görürük.

Birinci qrup determinantlar cümlənin baş üzvləri ilə birgə onun elementar semantik strukturunu formalaşdırır. İkinci və üçüncü qrup determinantlar isə tamamlıq və zərfliklə şərtlənən, yaxud müşayiət olunan məlumat vermə xüsusiyyətinə malikdir, bu struktur əhatə edir və genişləndirir. İnformasiya nöqtəyi-nəzərindən zərflik determinantlarının rolu zəruridir, lakin cümlənin semantik strukturunun elementar komponentlərini onlar formalaşdırmır. Deməli, determinantlar cümlədə vacib olduqları qədər də vacib olmayan komponentlərdir. Çünki onlar birbaşa heç bir cümlə üzvü ilə müstəqil şəkildə əlaqəyə girə bilmirlər.

Cümlə iki və daha çox determinant qrupu ilə genişlənə bilər. Bunlar fərqli və ya yaxın, həmçinin eyni mənalı ola bilər. Birləşmənin xarakterindən ondakı münasibətdən asılı olaraq iki qrup ayırmaq olar:

1) Cümləni genişləndirib və onu müxtəlif cəhətdən təyin edən iki determinant bir-biri ilə bağlanmır və hər biri ayrılıqda bütün cümləyə aid olur. Bunlardan istənilən birini cümlədən çıxarmaq, ləğv etmək olar. Daha çox məkan və zaman determinantları belə birləşir. Bununla yanaşı, digər birləşmələr də ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində: *Dağətəfi kəndlərdə gecələr duman olur* (Ə. Vəliyev). *Dünən ilk dəfə olaraq şəhər küçələrində olimpiya oyunlarına start verildi. İndi, yeni qaydalara görə vergilər artırılacaq. Belə çətin zamanda şəhərdə virus da geniş yayıldı* ("Azərbaycan" qəzeti).

Türk dilində: *Şu an diyabet hastalıkları tedavisi araştırmaları için para topluyor ve kendisini de önemli bir miktar destek veriyor* [1, s.152]. "O, hazırda diabetin müalicəsi ilə bağlı tədqiqatlar üçün pul toplayır və özü də əhəmiyyətli miqdarda dəstək verir". Burada *şu an* zaman zərfliliyi və *diyabet hastalıkları tedavisi araştırmaları* üçün səbəb zərfliliyi bir-birini tamamlayan determinantlardır.

Türkmən dilində: *Ol vaqtlar yol qorkılık bolanı için, olar yol yaraqlarını tutuşlayarlar* "O zamanlar yol təhlükəli olduğu üçün onlar yola özləri ilə silah götürərdilər". *Qün yaşan vaqtları Ayrılık dien köşke yetişdiler* "Onlar gün çıxan vaxtı Aralıq deyilən köşkə çatdılar" [7, s.83.]. I nümunədə *ol vaqtlar* – zaman zərfliliyi *yol qorkılık bolanı için* – səbəb zərfliliyi ilə birləşmiş, II nümunədə isə *Qün yaşan vaqtları* – zaman zərfliliyi *Ayrılık dien köşke* – yer zərfliliyi ilə birləşmişdir. Belə qruplar tez dağılır, ona görə də bu qruplarda – kontaktsizlik və determi-

nantların sərbəst hərəkəti normal sayılır. Bu tip birləşmə bir determinantda iki fərqli mənanın asanlıqla kəsişməsi üçün əsas ola bilər. Bu zaman əsasən zaman və məkan mənalı yerləşir. Nümunələrə nəzər salaq:

Hələ uşaqlıq illərində məktəbdə Mübariz igidliyinə görə seçilirdi (“Bakı” qəzeti). *Lap çoxdan, ucqar dağ kəndində bir qoca övliya yaşayırdı* (Ə. Ağabəyli). Belə determinasiyada bəzən bir genişləndirici bütün determinləşmiş cümləyə aid olur. Məsələn, *Mən bu kitabı avtobusda oxumuşdum, Bakıdan, kitab mağazasından almışdım. 15 yaşında, oxuyub çox həyəcanlandım*. Bu cümlədə *15 yaşında* bütün mövcud cümlənin tərkibini təyin edir. Bir növ determinləşdirir.

2) Bu qrup iki sadalama intonasiyası ilə uyğun mənalarda formalaşır: birinci ikinci tərəfindən müəyyənləşir, dəqiqləşdirilir. Distant vəziyyətin aktualizasiyasının olmaması bu qrup üzvləri üçün istisnadır. Məsələn, *Səhər, yeməyə qədər – idman hamı üçün vacibdir; Antraktda, teatrda mən bufetə getdim; Axşam, hava qaralanda məclis daha da qızıxdı*.

Bu vəziyyətdə determinantların intonasiyalı sadalanması aradan çıxır (stolda süfrənin üstündə, meşədə dəmirağacının altında). Bu o vaxt olur ki, determinantlardan biri işarə anlamında reallaşır. *Bir dəfə, hardasa, bizdə, onlarda, həmçinin ayın tarixi, il, həftənin günü, bir dəfə axşam, yayda, səhər tezdən, gecədən keçmiş, ötən il, bütün gecəni, qış boyu, yolun kənarında* və s. Bu qrup üçün genişlənmə məhduddur, o determinantın tamlığı rolunda çıxış edir, əsasən cümlənin əvvəlində gəlir. Sadə cümlə sintaksisində əsas məsələlərdən biri son illər lingvistiklərin əsas diqqət obyektlərinə çevrilən sadə cümlə modelinin qurulmasıdır. Hələ ki, cümlənin struktur sxemi, xüsusən onun komponentləri haqqında problemlər öz həllini tapmayıb.

Məlumdur ki, cümlənin struktur minimumuna iki anlayışı daxil edirlər. Birinciyə struktur sxeminə onun predikativ minimumunu formalaşdıran komponentləri: (mübtədə+xəbər, yaxud təktərkibli cümlənin baş üzvü), bütün qoşmalı genişləndiriciləri, bir sözlə cümlənin var olması üçün vacib olan ünsürləri. Elə ünsürləri ki, onlarsız cümlə var ola bilməz. Cümlənin var olma minimumunun ikinci anlayışına isə yalnız cümlənin formal təşkilinə deyil, həmçinin nominativ vahid kimi onun şüurlu təşkilinə, cümlənin struktur sxeminə aid olan bütün genişləndiricilər daxildir. Bəzi dilçilər genişləndiricilər adı altında yalnız determinantları, bəziləri isə genişləndiricilər termini altında xitabları, həmcins üzvləri və determinantları da tədqiq edirlər. Q. Kazımov qeyd edir ki, “Sadə cümləni genişləndirən vasitələr” adı altında xüsusişmələrin, həmcins üzvlərin, xitabların, ara sözlərin, ara və əlavə konstruksiyaların iştirak etdiyi cümlələr öyrənilir”. O, cümlənin determinant üzvlərindən sadə cümlənin tərkibində müstəqil mövzu kimi bəhs etmişdir [3, s.156-159].

V.A. Beloşapkova cümlənin minimal və genişlənmiş strukturunun sxemini tədqiq edir və onları ayırmağı təklif edir: “...birinci mərhələdə “cümlənin predikativ minimumunun növləri” (minimal struktur sxemləri), ikinci mərhələdə isə “nominativ minimumda cümlənin predikativ minimumunun növlərinin realizasiyası” müəyyənləşir” [5, s.67]. Belə olan halda minimal struktur sxemini tamamlayıb genişləndirən bütün konstitutiv komponentlər onun predikativ mərkəzindən asılı olur. Geniş struktur sxeminin mexanizmi minimal struktur sxemin predikativ mərkəzini təşkil edən komponentlərindən asılıdır. Müxtəlif minimal struktur sxemləri fərqli konstruktiv genişləndirmə imkanlarına malikdir. Q.A. Zolotovanın fikrincə, cümlənin strukturuna cümlənin predikativ əsası və komponentləri daxildir; genişləndirən və mürəkkəbləşdirən bu əsasa subyekt və informativ mənalı bütün hal formaları daxildir; obyekt mənalı formalar sxemə daxil deyil [6]. Çex müəlliflərinin “Rus dili qrammatikası” əsərindəki araşdırmalarına əsasən, “elementar semantik struktur”, yaxud “cümlənin sintaktik əsası” anlayışı formalaşır, bura cümlənin ənənəvi komponentləri ilə bərabər genişləndiricilər də daxildir. Həmin müəlliflər tərəfindən cümlənin struktur əsasının modifikasiyası və lokal, zaman, səbəb-məqsəd və digər mənalı fakültativ determinantlarla genişlənməsi imkanına nəzər salınmışdır. Cümlənin struktur əsasının genişlənməsi problemləri çərçivəsində cümlənin müstəqil geniş-

ləndiriciləri mövqeyində tərz-i-hərəkət zərfliyi, daha doğrusu determinantlar və tabelilik strukturunda onlar arasında əlaqə növləri diqqətçəkən məqamlardandır.

Sadə cümlənin mürəkkəbləşməsində tabesizlik əlaqəsi və intonasiyanın müxtəlif növləri əsas rol oynayır. Tabesizlik əlaqəsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar cümlənin tədqiq olunan zərflilik komponentinin birləşməsinə imkan verən konstruktiv elementdir və ona tam, kompleks kommunikativ vahid kimi çıxış etməyə imkan verir. Burada tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan, şüurlu və sadalama intonasiyalı bölgü nəticəsində zərflilik determinantlar eynicinsli söz sırasını yaradır. Deyilənlərlə bağlı nümunələrə nəzər salaq:

Azərbaycan dilində: *Siz bu işləri xoşniyyətlə, təmizqəlblə, gühansız və səmimi şəkildə gördünüz. Əzəllərin gücü ilə, iradənin gücü ilə, ürəyin istəyi ilə o əllərini açdı. Biz ürəyimizdə kədər, sakit tonla dedik: “Gələn görüşlərədək, yolunuz açıq olsun!” (S.Əhmədov).*

Türk dilində: *Sahada on bir oyunçu da sizi devirmek istediği zaman, yorğun olduğunuz ya da sakatlandığınız zaman, hakemler size karşı oldukları zaman, bu olumsuzlukların hiçbirinin sizin dikkatinizi etkilemesine izin veremezsiniz [4, s.125]. “On bir oyunçunun hamısının sizi meydana aşağı salmağa çalışarkən, yorğun və ya zədəli olduğunuz zaman, hakimlər sizə qarşı olanda, bu mənfi halların heç birinin diqqətinizə təsir etməsinə icazə verə bilməzsiniz”. Qeyd edək ki, cümlənin struktur –məntiqi əsası hər zaman genişləndiricilərə köklənir.*

İşin elmi nəticəsi. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, De Qrot, E. Kuriloviç, V.V.Vinoqradovun, E.V.Kroteviçin əsərlərində sintaksis elmində daha əvvəl irəli sürülmüş cümlənin tərkibindəki bəzi hal formalarının və zərflərin feilə münasibətdə periferik mövqedə çıxış edərək bütün cümləni bütövlükdə müəyyən edə bilməsi haqqında təzisi vurğulanmışdı. Bununla belə, həmin tezis hələ heç bir xüsusi dilə və xüsusən də rus dilinə tətbiq olunmaqla açıqlanmamış və konkretləşdirilməmişdir. Bizə belə gəlir ki, bu istiqamətdə yeni araşdırmalara ehtiyac duyulur.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə cümlənin müstəqil genişləndirici kimi obyekt determinant və zərflilik determinant anlayışları müəyyən olunur. Həmçinin məqalədə oğuz qrupu türk dillərinin sintaksisində önəmli mövqeyə malik olan determinantlardan və onların cümlə üzvlərinə münasibətindən bəhs edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. “Determinantlar və cümlə üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə dair” adlı məqalə ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Yazılan məqalədən bu istiqamətdə araşdırma aparan magistrələr, dissertantlar və digər tədqiqatçılar istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Carol S.Dweck. Aklımı en doğru şəkildə kullan. / Çeviri. Uğurcan Kaya. – İstanbul: Yakamoz, – 2020. – 136 s.
2. Gotışan N. Altın Fikirlər/ N.Gotışan. –Bilim-Araştırma Merkezi, – 2014. – 272 s.
3. Kazımov, Q. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə] /Q.Kazımov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 499 s.
4. Kemal, O. Arkadaş ısıqları / O.Kemal. – İstanbul, 1968. – 303 s.
5. Белошапкова, В.А. Современный русский язык. Синтаксис/ В.А.Белошапкова. – Москва: Высшая школа. – 1977. – 248 с.
6. Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А.Золотова. – Москва: Наука, – 1982. – 368 с.
7. Поцелуевский, А.П. Основы синтаксиса тюркменского литературного языка. / А.П.Поцелуевский. – Ашхабад, – 1943. – 101 с.

M.B.Amrahova

On the Relationship of Determinants and Parts of Sentences Summary

In order for the language to carry out any kind of communication, all the links of the syntax that make up the structure of the language must be in place. The syntactic system of the language is made

up of word combinations, sentences and text. Syntactic units in the language are connected with each other by meaning and grammatical relations and form the structural regularity of syntactic units, its regulator. As in every world language, the syntactic structure of the modern Oghuz Turkic languages consists of an ordered system of syntactic units. In this ordered system, the determinants have their own place and position along with word combinations, sentence parts, sentences and text.

Key words: *determiner, sentence, syntax, adverb, verb*

М.Б.Амрахова

О соотношении определяющих и частей предложений

Резюме

Для того чтобы язык мог осуществлять какую-либо связь, все звенья синтаксиса, составляющие структуру языка, должны быть на месте. Синтаксическую систему языка составляют словосочетания, предложения и текст. Синтаксические единицы в языке связаны между собой смысловыми и грамматическими отношениями и образуют структурную закономерность синтаксических единиц, ее регулятор. Как и во всех языках мира, синтаксическая структура современных огузских тюркских языков состоит из упорядоченной системы синтаксических единиц. В этой упорядоченной системе определители имеют свое место и положение наряду со словосочетаниями, частями предложений, предложениями и текстом.

Ключевые слова: *определитель, предложение, синтаксис, наречие, глагол*

Rəyçi: filol.e.d., prof. İ.Kazımov

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

A.S.HACIYEVA

müəllim

e-mail: aytan.haciyeva@sport.edu.az

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.1.038

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK VAHİDLƏRİN YARANMASINDA PREFİKSLƏRİN VƏ SUFFİKSLƏRİN ROLU

Xülasə: *İnkər olunmaz faktdır ki, dil sisteminin lüğət fondunda bir çox sahələrə aid leksik vahidlər xüsusi çəkiyə malikdir. Bununla yanaşı, müasir dövrdə dilin inkişafı prosesində mühüm rol oynayan söz yaradıcılığının tədqiqi dilçilikdə maraq doğuran məsələlərdəndir. Bütün dünyada cərəyan edən elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma prosesi, dövlətlər arasında çoxtərəfli əlaqələrin inkişafı dilin lüğət fondunda yeni leksik vahidlərin, terminlərin və neologizmlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Yeni terminlərin meydana çıxması yeni konsepsiyanın yaradılması zərurəti ilə yanaşı obyekt və ya hadisələrin daha ifadəli şəkildə izahına kömək edir.*

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, produktiv, kontekst, prefiks, suffiks*

İnsanların bir-biri ilə fikir mübadiləsinin və kommunikasiyasının qurulmasında dil mühüm rol oynayır. Deməli, dilin ünsiyyət vasitəsi olması faktı onun spesifik xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Dildəki sözlər müxtəlif mənə çalarlarına, mənə zənginliyinə, mənə müxtəlifliyinə malikdir, belə ki, dildə onların formalaşması və təşəkkülü birbaşa insanın təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlı olduğundan kifayət qədər mürəkkəb bir prosesi özündə ehtiva edir.

Digər dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də leksik vahidlərin yaranması prosesi gedir. İngilis dilində ayrı-ayrı sözlərin birləşməsindən sözyaradıcı elementlər yaranır və təşəkkül tapır. Bu mərhələdə sözyaradıcı elementlər yetəri qədər aydın mənaları ifadə edir. Söz yaradıcılığında əsasən iki üsul özünü göstərir – produktiv və qeyri-produktiv üsul.

Produktiv üsulda konkret söz modelləri əsasında yeni sözlər yaranır. Belə ki, bu üsulda məhsuldar söz yaratma formaları olan konversiya, abreviaturalar, şəkilçiləşmə fəal şəkildə özünü göstərir. Bununla yanaşı ingilis dilində səs əvəzlənməsi hadisəsi də baş verir. Məsələn, full – to fill; food – to feed və s.

Hal-hazırda bu üsul müasir ingilis dilində qeyri-məhsuldar üsul sayılır.

Bəllidir ki, suffiks sözün həm mənasını, həm də formasını dəyişir. Səs əvəzlənməsindən fərqli olaraq şəkilçilər artırmaqla söz yaratma qədim ingilis dilindən bu günümüzdə qədər dildə aktiv şəkildə mövcuddur.

Şəkilçiləşmə morfoloji proses olub törəmə şəkilçilər əsasında yeni sözlərin yaranması, yəni törəmə şəkilçilərin söz kökünə əlavə edilməsidir [1, s. 22]. Bir çox dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də iki növ şəkilçiləşmə özünü göstərir:

a) suffikslərin söz kökünə artırılması:

-able / capable, reliable, floatable;

-ness/ kindness, happiness, joyfulness, forgiveness

-ment/ development, disappointment, improvement

-tion/ education, relation, temptation

-er/teacher, sender, giver, writer

-or/doctor, traitor, dictator

-ly/ likely, kindly, lovely, sadly

-ful/ *hopeful, resentful, colourful*
 -al/ *burial, disposal, approval*
 -less/ *homeless, fruitless, useless*
 -ous/ *joyous, glorious, zealous, nervous*
 -age/ *outage, storage, passage, baggage*
 -hood/ *childhood, manhood, motherhood*
 -ate/ *terminate, negotiate, vacillate*
 -ive/ *supportive, effective, relative*
 -en/ *deepen, golden, woolen*
 -wards/ *homewards, eastwards, outwards*
 -ant/ *reluctant, participant, celebrant*
 -wise/ *anywise, likewise, otherwise*
 -ese/ *Siamese, Japanese, legalese*
 -ish/ *redish, boyish, childish*
 -ian/ *theologian, politician, vegetarian*
 -ship/ *citizenship, membership, friendship*
 -ati/ *chatterati, literati, soccerati, glitterati*
 -ery/ *bakery, fishery, trickery, witchery*
 -some/ *tiresome, troublesome, winsome*
 -y/ *bulky, cocky, cheesy*
 -ent/ *intransigent, despondent, respondent*

Aydınır ki, suffikslərlə sözyaratma üsulu prefikslərə nisbətən məhsuldar üsul sayılır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dildə bəzi şəkilçilər vardır ki, onlar çox nadir hallarda dildə işlə-nən sözlər yaradırlar. Belə ki, **-th-** suffiksi bu xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Bu şəkilçinin kon-kret sayda sözlərə (*berth, drawth, flowth, growth, sight, spilth, stealth, theft, weight*) artırıldı-ğını görmək olar [5, s. 46]. Ona görə də bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçi hesab olunur.

Bu halda təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır – söz yaradıcılığının məhsuldarlığını tənzimləyən hansı mexanizmdir?

Bunun əsas səbəbi az sayda məhdudiyyətlərin mövcudluğudur. Məsələn, **-un** suffiksi əksər sifətlərə qoşulduğu halda, bir qisim sifətlərə qoşulmur. Bununla yanaşı, bu şəkilçi bütün feillərə və isimlərə əlavə olunmur.

Sonunda **-ee** suffiksi işlənmiş isimlər (*internee, interviewee, licensee, nominee, paten-tee, trainee*) təsirli feillərdən yararır. Belə ki, bu şəkilçi işlənmiş isimlər özlərindən sonra müt-ləq təsirlik halda olan isim tələb edən feillərdən təşəkkül tapır, çox təsadüfi hallarda isə təsir-siz feillərə əlavə olunur.

Suffikslər sözün sonuna əlavə olunmaqla yanaşı həm də sözdə məna dəyişikliyi yaradır. Belə ki, suffiks qəbul etmiş söz təkcə bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçmir, həm də eyni bir nitq hissəsi olaraq mənaca dəyişə bilər. Məsələn, *to translate* (tərcümə etmək) sözü -*or* sonluğu qəbul etməklə *-translator* isminə çevrilir, digər bir leksem, məsələn, *child* sözünün sonuna *-hood* şəkilçisi artırıldıqda yenə də isim olaraq olar (*childhood*). Elə hallar da olur ki, bir sözə müxtəlif suffikslər artırıldıqda o bütün nitq hissələrinə çevrilir. Məsələn, *civil* sözünə -*ize* şəkilçisi artırıldıqda *civilize* feilinə, *-ity* və ya *-tion* suffiksi əlavə olunduqda *civility* və *civilization* isminə çevrilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Amerika ingiliscəsində sözün sonu-na *-ize* şəkilçisi artırıldığı halda, Britaniya ingiliscəsində **-ise** kimi əlavə olunur (*socialize – socialie; mesmerize – mesmerise; materialize – materialise*).

Diqqəti cəlb edən başqa bir fakt odur ki, ingilis dilində Roman və Yunan mənşəli zərf düzəldən şəkilçilər yoxdur.

Digər bir nümunəni nəzərdən keçirək: *resent* sözünə **-ful** sonluğu artırıldıqda *resentful* sifətinə, **-ly** sonluğu artırıldıqda *resentfully* zərfinə, **-ment** suffiksi artırıldıqda *resentment* is-

minə çevrilir. Bundan başqa ingilis dilində kiçiltmə və əzizləmə mənasını ifadə edən **-ling** (*darling, duckling*) və qadın cinsini ifadə edən **-ess** (*waitress, actress*) şəkilçisi də işlənir.

İngilis dilində söz yaradıcılığında iştirak edən məhsuldar şəkilçilərdən biri də **-ably** şəkilçisidir ki, iki şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir – “**able**” və “**ly**” (*considerably, adorably*).

Mürəkkəb quruluşlu şəkilçi sayılan **-manship** şəkilçisi **-man** və **-ship** şəkilçilərinin birliliyindən əmələ gəlmişdir. Məsələn, *watermanship, horsemanship* və s. Bildiyimiz kimi bu şəkilçilər həm də ayrıca mənaları olan leksemlərdir: *man* – *kişi, adam*; *ship* – *gəmi*.

Söz köklərinə əlavə edilən **-ically** şəkilçisi isə üç şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir – “**-ic**”, “**-al**” və “**-ly**”. Məsələn, *historically, mystically* və s.

Aydınır ki, bəzi hallarda eyni bir şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə aid leksemlər yaradır, məsələn, sifət əmələ gətirən **-al** şəkilçisi həm də isim yaradan şəkilçidir: *mechanical, historical, deferral, burial, proposal* və s.

Feil düzəldən **-en** şəkilçisi həm də sifətləri əmələ gətirir: *golden, earthen, lessen, enlighten* və s. [3, s. 17].

-th şəkilçisi isə həm sıra saylarını, həm də isimləri əmələ gətirir: *fourteenth, fifth, birth, flowth, growth* və s.

Yuxarıda verilən misallardan göründüyü kimi semantik məzmun dəyişikliyi yaranır.

Məlumur ki, ingilis dilində prefikslər əsasən feillərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir və onlar suffikslərə nisbətən daha müstəqildirlər. Feil düzəldən prefikslər aşağıdakılardır:

***il-** inkar mənanı bildirir: *illegalize, illustrate, illuminate*

***ir-** inkar mənanı bildirir: *irritate, irresist*

***in-** sifətlərə əlavə olunaraq inkarlığı ifadə edir, isimlərə əlavə olunaraq həm inkarlığı, həm də təsdiq mənanı bildirir, feillərə əlavə olunaraq inkarlığı ifadə etmir. Məsələn, *intake, inactivate*

***pre-** öncəki, əvvəlki deməkdir. Misal üçün, *pre-acquaint, preact*

***re-** yenidən, təkrarən deməkdir. Məsələn, *repay, rejoin, rewrite* və s.

***en-** isim və sifətlərə əlavə olunur. Məsələn, *enthroned, enslave, enplane* və s.

***mis-** yanlış, səhv, düzgün olmayan mənasını ifadə edir. Məsələn, *misunderstand, misuse* və s.

***un-** inkar mənanı bildirir. Məsələn, *undo, unzip, undress*.

R.S.Qinzburq “A Course in Modern English Lexicology” kitabında qeyd edir ki, ingilis dilində 23 faiz ön şəkilçi isim, 34 faiz ön şəkilçi sifət, 43 faiz ön şəkilçi feillərin əmələ gəlməsində iştirak edir [4, s. 47].

b) prefikslərin söz önünə artırılması:

-a/ *amoral, atheist, asexual*

-after/ *afterlife, aftermath, aftereffect*

-all/ *all-knowing, all-American, all-encompassing*

-ambi/ *ambilateral, ambisexual, ambiguous*

-anti/ *anti-war, antibody, antibacterial*

-astro/ *astrography, astrobleme*

-auto/ *autonomy, autobiography, automobile*

-back/ *feedback, paperback, drawback, setback*

-extra/ *extralinguistic, extraordinary*

-re/ *recalculate, rebuy, rejoin*

-semi/ *semi-erect, semi-private, semi-independent*

mini/ *mini-computer, mini-speech*

peri/ *perimeter, perihelion*

pro/ *proactive, procure*

pre/ *prereview, preprint*

dis/disconnect, disrespect, disappear

super/superman/ supermarket, superstar

-mis/misunderstand, misjudge, misapply

Məzmun baxımından araşdırdıqda prefiksləri milli və alınma prefikslərə ayıra bilərik.

Milli prefikslər: -be, -un, -under.

Alınma prefikslər: -pro, -pre, -post, -extra, -super.

Bildiyimiz kimi dildə ön şəkilçilərin başlıca funksiyası eyni bir nitq hissəsinə aid olan sözlərin mənasını dəyişdirməkdən ibarətdir. Qeyd edək ki, bu ön şəkilçilərdən arasında **-over** və **-half** prefiksi dildə müstəqil morfemlər kimi çıxış edir. Məsələn, half-taken, half-written, half-realized, overslept, overhead və s.

Suffikslərdən fərqli olaraq prefikslər sözləri bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə çevirmir. Amma son araşdırmalara əsasən belə müəyyən olunmuşdur ki, bütövlükdə 25 ön şəkilçi sözləri bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə çevirir. Məsələn, courage(isim) – encourage (feil), large (sifət) – enlarge (feil) və s.

Maraq doğuran fakt odur ki, prefix sözü, *pre*-ön, *fix* isə yerləşdirmək mənasını ifadə edir.

Göründüyü kimi suffikslər və prefikslər sözdüzəltmə prosesində mühüm rol oynayır. İşin gedişindən məlum olur ki, bəzi şəkilçilər dilin tarixi inkişafı prosesində dəyişilmişdir. Belə ki, həmin önşəkilçiləri kök hissədən ayırmaq qeyri-mümkündür. Prefikslərin bir qrupu hal-hazırda dildə işlənsələr də onlar kök hissədən ayrılır. Məsələn burasındadır ki, bu önşəkilçilər ayrıldıqda belə heç bir semantik məna kəsb etmir və onlar arasında hətta məna yaxınlığı da olmur: *subject, prepare, dispute, distort, disrupt, revert, reject* və s.

Elmi nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, dildə leksik vahidlərin yaranmasında konkret söz yaradıcı model özünü göstərir və o, uzun tarixi bir yol keçmişdir. Söz yaradıcı prosesinin potensiallığı onun məhsuldarlığından irəli gəlir. Mövzunun araşdırarkən belə məlum olur ki, suffikslərlə sözyaratma üsulu prefikslərə nisbətən məhsuldar üsul sayılır.

Mövzunun aktuallığı. Adı çəkilən mövzunu təhlil edərkən bu qənaətə gəlirik ki, müasir cəmiyyətdə həyatın bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər, eləcə də informasiya texnologiyalarının həyatın bütün sahələrində tətbiqi dildə neologizmlərin, yeni terminlərin, ümumiyyətlə, dildə leksik vahidlərin yaranmasına gətirib çıxarır və həmin leksik vahidlərin yaranmasında prefikslər və suffikslər böyük rol oynayır. Bu baxımdan sözyaratmada və dilin leksik qatının zənginləşməsində aktiv rol oynayan prefikslər və suffikslərin araşdırılması işin aktuallığına dəlalət edir.

Praktik əhəmiyyəti. Mövzunun praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yazılmış məqalədən leksikologiya və qrammatikanın tədrisində, elmi-tədqiqat işlərində, dərslər vəsaitlərinin tərtibində və s. istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı məqalədən ali məktəb tələbələri və dil üzrə çalışan müəllimlər də yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Арнольд, И.В. Стилистика английского языка / И.В.Арнольд. – Москва, – 2001.
2. Артюнова, Н.Д. Типы языковых значений / Н.Д.Артюнова. – Москва, – 1999.
3. Войнова, Е.А. Лексикология современного английского языка / Е.А.Войнова. – Москва, – 1992.
4. Ginzburg, R.S. A Course in Modern English Lexicology / R.S.Ginzburg, S.S.Khidekel. – Moscow, – 1989. – 345 p.
5. Morris, M. An introduction to the Philosophy of Language / M.Morris. Cambridge University Press, – 2006, – 334 p.

A.S.Hajiyeva

The Role of Prefixes and Suffixes in the Formation of Lexical Units in English

Summary

It is an undeniable fact that lexical units belonging to many fields have a special weight in the vocabulary of the language system. In addition, the study of word-formation, which plays an important role in the process of language development at modern times, is one of the issues of interest in linguistics. Scientific and technical progress, the globalization process, and the development of multilateral relations between states have led to the creation of new lexemes, terms and neologisms in the vocabulary of language. The emergence of new terms helps to explain objects or phenomena in a more expressive way, along with the need to create a new concept.

Key words: word-formation, productive, context, prefix, suffix

A.C.Гаджиева

Роль суффиксов и префиксов в образовании лексических единиц

английского языка

Резюме

Неоспоримым фактом является то, что лексические единицы, принадлежащие ко многим областям, имеют особый вес в словарном запасе языковой системы. Кроме того, изучение словотворчества, играющего важную роль в процессе развития языка в современное время, представляет собой один из вопросов, интересующих языковедов. Научно-технический прогресс, процесс глобализации, развитие многосторонних отношений между государствами привели к созданию новых лексем, терминов и неологизмов в словарном запасе языка. Появление новых терминов помогает более выразительно объяснить предметы или явления, а также возникает необходимость создания нового понятия.

Ключевые слова: словотворчество, продуктивный, контекст, префикс, суффикс

Rəyçi: filol.f.d., dos. K.H.Cəfərova

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2024

İ.T.HHEYBƏTOV

e-mail: ilham.heybatov.t@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.1.043

“GƏNC QRAMMATİKLƏR” MƏKTƏBİNİN DİLÇİLİK TARİXİNDƏ OYNADIĞI ROLA DAİR

Xülasə: Məqalədə 19-cu əsrdə Almaniyada yaranmış və “gənc qrammatiklər” adlandırılmış dilçilik məktəbinin fəaliyyəti araşdırılır. “Gənc qrammatiklər” termini XIX əsrin 70-ci illərində Laypçiq şəhərində yaradılmış dilçilər qrupunun adlandırılması üçün istifadə edilir. Bu qrupun əsas nümayəndələri A.Leskin, B.Delbrük, H.Paul, H.Osthof, K.Bruqman, V.Braune və E.Sivers kimi dilçilər hesab edilir. Gənc qrammatiklər dilçiliyi sırf diaxronik, tarixi-müqayisəli nöqteyi-nəzərdən araşdırırdılar. Onların bu fikirləri əsasən H.Paulun o dövr üçün böyük əhəmiyyət daşıyan “Dil tarixinin prinsipləri” əsərində öz əksini tapır. “Səs qanunlarının istisnasızlığı” mülahizəsi ilə onlar dilçiliyi sırf təbiət elmləri çərçivəsində izah etməyə çalışırdılar. Bu humanitar elmlərin təbiət elmləri ilə artan rəqabətinin nəticəsi idi. Onların fikrincə, dildə dəyişikliklər istisnasız olaraq səslənmənin təbii qanunları əsasında baş verir. Dilçilik fikirləri mücərrəddiyə yox, məhz müşahidə edilən faktlara əsaslanmalıdır.

Açar sözlər: dilçilik məktəbləri, gənc qrammatiklər, tarixilik prinsipi, fonetika, fonologiya, səs, qarşılaşdırma

XIX əsrin 70-80-ci illərində Almaniyada dilçi alimlərin yeni nəsli yaranmışdı. Fr.Çarnke və A.Leskinin tələbələri olan bu gənclər dilçilərin yaşlı nəslinin, o cümlədən F.Boppun, Y.Qrimmin, A.Şleyxerin və başqa alimlərin linqvistik baxışlarını açıqdan-açığa kəskin şəkildə tənqid edirdilər. Yaşlı nəslin nümayəndəsi, alman filoloqu Fr.Çarnke bu dilçiləri yeni ideyalarla çıxış etdiklərinə görə zarafatla “Gənc qrammatiklər” (“Junggrammatiker”) adlandırırdı [1, s. 38; 9, s. 19]. Laypçiq məktəbinin istedadlı nümayəndələrindən K.Bruqman bu sözü yaratmaqda olduqları yeni dilçilik məktəbi üçün ad seçdi və beləliklə, Laypçiq dilçilik məktəbi gənc qrammatiklər dilçilik məktəbi kimi məşhurlaşdı. Bu dilçilik məktəbinin ən tanınmış nümayəndələri A.Leskin, B.Delbrük, H.Paul, H.Osthof, K.Bruqman, V.Braune və E.Sivers kimi dilçilər idilər. V.Putške bu sıraya K.Verner, Y.Jolli və H.Hübşman kimi indogermanistləri də aid edir [3, s.228; 5, s. 389; 9, s. 19]. A.Qurbanov qeyd edir ki, alman “Gənc qrammatiklər”inin ideyaları, onların tədqiqat metodları başqa ölkələrdə bir çox dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Fransada Mişel Breal, İtaliyada Qrasuiadio İsaya Askoli, Amerikada Vilyam Duayt Uitni, Rusiyada F.F.Fortunatov, Boduen de Kurtene bu və ya digər dərəcədə “Gənc qrammatiklər”in tərəfdarları olmuşlar [2, s.95]. E. Şventner isə qeyd edir ki, bütün elmi əsərlərdə “gənc qrammatiklər” ifadəsinin Fr. Çarnkeyə məxsus olması bildirilir. Ancaq E.Sivers də təsdiq edir ki, bu ifadə Georg Kurtiusa məxsusdur [13, s. 170]. E.Şventnerin fikrincə, Fridrix Çarnke bu yeni cərəyanın qəti əleyhdarı olmuşdur və buna görə də, bu cür səhv yanaşma nəhayət ki, bütün dərslərdən yığışdırılmalıdır [12, s. 170].

A.Axundovun fikrincə, gənc qrammatiklərin öz dövrlərinin dilçilik elmi fikrinə təsiri heç bir dilçilik məktəbi ilə müqayisəyə gəlmir [1, s. 38]. Bu, əslində, bütöv bir dilçilik cərəyanı idi, demək olar ki, bütün ölkələrə yayılmışdı. Gənc qrammatiklərin dilçilik görüşləri indi də bir çox ölkələrdə dilçilik elmi sahələrinin əsasını təşkil edir [1, s. 38].

A.Axundov və Ə.Rəcəbov qeyd edirlər ki, Gənc qrammatiklərin tədqiqat prinsipləri H.Osthof və K.Bruqmanın “Morfoloji tədqiqatlar”, H.Paulun “Dil tarixinin prinsipləri”, B.Delbrükün “Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsinə giriş” və “Dil tədqiqatının əsas məsələləri”, K.Bruqmanın “Dilçiliyin müasir vəziyyətinə dair” əsərlərində formalaşmışdır [1, s. 39; 3,

s. 231]. XIX əsrin ortalarına qədər dillərin tədqiqində yazı əsas götürüldüyü üçün dilçilərin əksəriyyəti hərflə səsi ayıra bilmirdilər. Ancaq gənc qrammatiklər səslə dilə və fonetik rekonstruksiya məsələlərinə də diqqəti artırırtdılar [4, s. 61]. F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, elə bunun nəticəsi idi ki, dünyada ilk fonetika kitabı olan “Səs fiziologiyasının əsasları” (Grundzüge der Lautphysiologie) 1874/75-ci ildə alman alimi E.Sivers tərəfindən yazıldı.

A.Axundov qeyd edir ki, Gənc qrammatiklər dili psixofiziki və ya psixofizioloji fəaliyyət kimi qəbul edirlər [1, s. 39]. A.Şleyxerin dili canlı orqanizm hesab edən tezisində qarşı çevrilən bu fikir dilçilərin əsas diqqətini ümumxalq dilinə və dialektlərin öyrənilməsinə cəlb edirdi. Dilin eyni zamanda fizioloji hadisə hesab edilməsi dilçiliyin fizioloji fonetika sahəsi üçün geniş üfqlər açırdı [1, s. 39]. Özlərinə qədər olan dilçiliyi gənc qrammatiklərin adından H.Osthof və K.Bruqman “Morfoloji tədqiqatlar” əsərinin giriş hissəsində aşağıdakı kimi şərh edirdilər: “Heç kəs inkar edə bilməz ki, əvvəlki dilçilik öz tədqiqatının obyektinə – Hind-Avropa dillərinə insan dilinin, ümumiyyətlə, necə yaşayıb inkişaf etməsi, nitq fəaliyyətində hansı amillərin mövcud olması və bu amillərin bir yerdə dil materialının sonrakı inkişafı və dəyişməsinə necə təsir göstərmələri haqqında heç bir təsəvvür yaratmadan yanaşırdılar. Dili xüsusi bir şövqlə, danışan insanı isə çox az tədqiq edirdilər”. Bu dilçilərin fikrincə, “Gənc qrammatiklər” məktəbinin mühüm metodik prinsipləri aşağıdakı iki müddədir [1, s. 40]:

1. Mexaniki surətdə fəaliyyət göstərdiyindən hər bir səs dəyişməsi istisna bilməyən qanunlar üzrə baş verir.

2. Formaların assosiasiyası, yəni analogiya üzrə yeni dil formalarının yaranmasının təzə dillərin həyatında çox mühüm rol oynaması, aydın olduğundan, qədim və ən qədim dövrlərdə dilin zənginləşməsi üçün bu üsulun əhəmiyyətini tərəddüd göstərmədən etiraf etmək və bu izah prinsipindən sonrakı dövrlərdəki dil hadisələrinin izahında da istifadə etmək lazımdır.

T.A.Amirova, B.A.Olxovikov və Y.B.Rojdestvenskiy qeyd edirlər ki, Gənc qrammatiklər hər hansı bir dili daha ətraflı təsvir etmək üçün, həmin dil ailəsinə daxil olan hər bir fərdi tədqiqata cəlb etmək və sonda alınmış nəticələri tutuşdurmağı vacib hesab edirdilər [5, s.390]. Bu dilçilər daha sonra bildirirlər ki, tarixilik prinsipi Gənc qrammatiklər tərəfindən linqvistik analiz üçün tək elmi prinsip kimi qəbul olundu. Belə ki, Gənc qrammatiklər üçün “tarixilik” anlayışı “elmi” anlayışa sinonim kimi qəbul edilirdi. K.Bruqman və V.Ştraytberq yazırdılar ki, dilin elmi baxımdan öyrənen biri üçün tarixilik prinsipi vahid bir tədqiqat metodudur. Tarixilik prinsipinin təsdiqinə B.Delbrükün “Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsinə giriş” əsərində də rast gəlirik. O, qeyd edir ki, dilçilik fəlsəfi dövrdən tarixi dövrə qədəm qoymuşdur [5, s. 390]. T.A.Amirova, B.A.Olxovikov və Y.B.Rojdestvenskiy daha sonra yazırlar ki, tarixilik prinsipi H.Paulun konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Belə ki, onun “Dil tarixinin prinsipləri” olan əsas əsərinin adı təsadüfdən seçilməmişdir. H.Paul bununla bağlı bildirir ki, kimsə mənə etiraz edərək, tarixilik prinsipi ilə yanaşı dilin elmi baxımından öyrənilməsinin digər bir yolu olduğunu göstərir. Onun fikrincə, qeyri-tarixilik anlayışı adı altında başa düşdüləri, elə mahiyyət edibarilə tarixilik prinsipidir, yəni dilin hələ tamamlanmamış öyrənilməsidir. Tədqiqatçı ayrı-ayrı faktların sadə tədqiqinin kənarına çıxdığında və dil hadisələri arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə və başa düşməyə cəhd etdikdə dərhal fərqi nə varmadan tarixin sahəsinə daxil olur [5, s. 390].

M.Staynberq “Gənc qrammatiklərin” tədqiqatlarını aşağıdakı kimi xarakterizə edir [13, s. 19]:

- empirik tədqiqatların nəzəri baxımdan əsaslandırılması;
- bu məktəb tərəfindən dəyişdirilmiş tədqiqat məqsədi, yəni bu zaman linqvistik dəyişikliklərin təsviri deyil, onların izahatı verilir;
- səs qanunları ilə bağlı ciddi yanaşma və səs qanunlarının istisnasız olaraq mövcud olması ilə bağlı konsepsiyanın qəbul edilməsi;
- tutarlı psixoloji faktorlarla əsaslandırılan analogiya prinsipinin ciddi şəkildə tətbiq edilməsi;

– birbaşa müşahidə üçün əlçatan olan müasir dilin vahid dil kimi dəyərləndirilməsi və onun dil dəyişikliklərinin tədqiqi və şərh edilməsi zamanı nəzərdən keçirilməsi; bununla da sanskrit və Hind-Avropa dillərinin statusunun zəiflədilməsi, həmçinin yazılı dilə münasibətdə danışq dilinin irəli çəkilməsi;

– dil dəyişiklikləri zamanı fərdin rolunun əsas götürülməsi;

– səs və fleksiya sahəsində, həmçinin sintaktik sahədə böyük uğurlar, əsasən də müqayisə metodunun tam olaraq formalaşdırılması;

– samit və sait sistemlərinin, Hind-Avropa dil qrupuna daxil olan ayrı-ayrı dillərin fleksiya sisteminin detallı təsviri.

T.A.Amirova, B.A.Olxovikov və Y.B.Rojdestvenskiy qeyd edirlər ki, Laypçiq Gənc qrammatikləri onlara qədər olan dilçilik görüşlərinin əsas çatışmazlıqlarından biri kimi nitq fəaliyyəti zamanı hansı faktorların bir-birinə təsirinin və buna müvafiq olaraq onların nitq materialının inkişafına və yenidən qurulmasına olan davamlı təsirinin nəzərə alınmamasını göstərdilər [5, s. 389].

Nəticə. Beləliklə, dilçilik ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, “Gənc qrammatiklər” məktəbi özünün dilçiliyə yeni yanaşması ilə dilçilik tarixində mühüm rol tutur. Belə ki, bu dilçilik məktəbi dili təbiət elmləri çərçivəsində araşdırır və dili fərd timsalında tədqiq edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Bu məqalədə “Gənc qrammatiklər” dilçilik məktəbi ilə bağlı müxtəlif fikirlər toplanmış və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalə filoloji və pedaqoji fakültələrdə ümumi dilçilik fənninin tədrisi zamanı və yaxud dilçilik üzrə seçmə fənlər zamanı tələbələr üçün əlavə tədris materialı kimi tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 280 s.
2. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik: [3 cildə] / A.Qurbanov. – Bakı, –c.1.– 2019, – 448 s.
3. Rəcəbov, Ə.Ə. Dilçilik tarixi / Ə.Ə.Rəcəbov. – Bakı: Maarif, – 1987. – 538 s.
4. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013, – 420 s.

Rus dilində

5. Амирова, Т.А. История языкознания / Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. – М.: Издательский центр «Академия», – 2005. – 672 с.

Alman dilində

6. Einhauser E. Die Junggrammatiker: ein Problem für die Sprachwissenschaftsgeschichtsschreibung. – Trier: WVT, Wiss. Verl. Trier, – 1989. – 413 s.
7. Haß-Zumkehr U. Sprachwissenschaft innerhalb der Germanistik um 1900. In: Konkurrenten in der Fakultät. Kultur, Wissen und Universität um 1900. – Frankfurt am Main: Fischer, – 1999, s. 232-247.
8. Öhlschläger G. Eduard Sievers und die Junggrammatiker. In: Leipziger Germanistik: Beiträge zur Fachgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert. – Berlin [u.a.]: De Gruyter, – 2013, – s. 31-77.
9. Putschke W. Zur forschungsgeschichtlichen Stellung der junggrammatischen Schule. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, 36, 1969, 1, Franz Steiner Verlag, s. 19-48.
10. Rosenkranz B. Georg von der Gabelentz und die Junggrammatische Schule. Ausgabe 14 von Institut für Sprachwissenschaft, Universität Köln: Arbeitspapier, Frankfurt am Main: Univ. – Bibliothek Frankfurt am Main, – 2012. – 16 s.
11. Ružička R. Historie und Historizität der Junggrammatiker. Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig: Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse, 119, 3, – Berlin: Akad.-Verl., – 1977. – s. 3-22.

12. Schwentner E. Woher die Bezeichnung „Junggrammatiker“? Indogermanische Forschungen, Verlag von Walter de Gruyter & Co., Berlin, Heft 56, – 1938. – s.170.
13. Steinberg M. Sprachwandelmodelle in der historischen Sprachwissenschaft von den Junggrammatikern bis zu den Generativisten. – Konstanz: Bibliothek der Universität Konstanz, – 2011, – 182 s.

I.T.Heybatov

On The Role of the "Young Grammar School" in the History of Linguistics

Summary

The term "young grammarians" refers to a group of linguists formed in Leipzig in the 1970s. The main representatives of young grammarians were A. Leskien, B. Delbrück, G.Paul, G.Osthoff, K.Brugman, W.Brounet and E. Severs. Young grammarians consider linguistics exclusively as a diachronic, historical-comparative discipline. This is expressed in the most important work of the time, The Principles of Linguistic History by Herman Paul. With their hypothesis of the "non-exclusivity of the laws of sounds", they attempted to re-establish linguistics within a purely scientific framework. This development was the result of the growing competition between the humanities and the natural sciences. According to them, language changes occur without exception on the basis of the natural laws of sound. Linguistic knowledge should be based solely on observable facts and not on abstractions.

Key words: *linguistic schools, neogrammarians, the principle of historicism, phonetics, phonology, sound, comparison*

И.Т.Гейбатов

О роли «молодограмматиков» в истории лингвистики

Резюме

Термин «младограмматики» обозначает группу лингвистов, сформировавшуюся в Лейпциге в 70-х годах XIX века. Основными представителями юных грамматиков были А.Лескиен, Б.Дельбрюк, Г.Пауль, Г.Остхофф, К.Бругман, В.Брауне и Э.Сиверс. Молодые грамматики рассматривают языкознание исключительно как диахроническую, историко-сравнительную дисциплину. Это выражено в наиболее важной работе того времени «Принципы языковой истории» Германа Пауля. С помощью своей гипотезы о «неисключительности законов звуков» они попытались заново обосновать языкознание в чисто естественнонаучных рамках. Это развитие явилось результатом растущей конкуренции гуманитарных наук с естественными науками. По их мнению, языковые изменения без исключения происходят на основе естественных законов звучания. Лингвистические знания должны основываться исключительно на наблюдаемых фактах, а не на абстракциях.

Ключевые слова: *лингвистические школы, младограмматики, принцип историзма, фонетика, фонология, звук, сопоставление*

Rəyçi: f.f.d. dos. C.M.Babayev

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

N.X.HƏSƏNOVA

baş müəllim

R.C.CƏFƏROV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: ceferov@mail.ru

Azərbaycan Texniki Universiteti

(Bakı şəh., H.Cavid pr. 25)

:10.62021/0026-0028.2024.1.047

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ JARQON LEKSİKASININ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Jargon, maraq dairələri, peşələri və cəmiyyətdəki mövqeyi birliyi ilə birləşən, dogma dilin dar bir qrupunun istifadə etdiyi bir sosial tipdir. Müasir rus dilində gənclər jargonu və ya peşəkar jargon, (İngilis dili, jargon – müəyyən peşə və ya yaş qrupları tərəfindən istifadə olunan sözlər və ifadələr) düşərgə jargonları və ya həbsxanalarda istifadə olunan jargonlar.

Açar sözlər: jargon sözlər, semantika, leksika, struktura, arqo sözlər

Dövrümüzdə ən böyük jargon yayımı, gənc tələbələr arasında populyarlaşan **gənclik jargonu** hesab olunur. Jargonizmlər bir qayda olaraq, ümumi dildə ekvivalentlərə malikdir: Məs: **yurd** – yataqxana, **alınacaq** – təqaüd, **fırıldaqlar** – beşiklər, **quyruq** – akademik borc, **xoruz** – əla (reyting), **balıqçı çubuğu** – qənaətbəxş və s. Bir çox jargonun görünüşü gənclərin mövzuya, fenomenə münasibətini daha aydın və emosional şəkildə ifadə etmək istəyi ilə əlaqələndirilir. Beləliklə aşağıdakı qiymətləndirici sözlər: zəhmli, dəmir, sərin, qonşu, balda, buzz, şum, günəş şüaları və s. Bunların hamısı yalnız danışıq dilində yayılmışdır və çox vaxt lüğətlərdə olmur (bunu bəzi jargonizmlərin yazılışında fərqli şərhələrlə əlaqələndirirlər).

Giriş: Xüsusi həyat şəraitinə yerləşdirilmiş insanlar tərəfindən istifadə olunan düşərgə yargonları, həbs yerlərində dəhşətli həyatı əks etdirirdi: məhkum (məhkum), kaplama və ya şmon (axtarış), balanda (pottage), qala (atəş), məlumat verən (fırıldaqçı), döymək (məlumat verin)) və altında. Rus lüğətinin bu təbəqəsi hazırda arxaikləşdirilsə də, hələ də öyrənilməsi gözlənilir.

Əlirza Əliyev: “Azərbaycan dilində jargonlar”. **B: Maarif. 1964.** Müəllif öz məqaləsində yazır: “Bəzi ictimai qapalı qrupların (oğrular, vaqirlər və s.) çıxışlarına arqo deyilir (fr.dili Argot – qapalı, hərəkətsiz). Bu, yalnız təşəbbüsçülərə məlum olan və yalnız şifahi formada mövcud olan yeraltı dünyanın (oğru musiqisi) gizli, süni bir dilidir. Ayrı-ayrı mübahisələr arqonun həddlərindən kənara yayılır: oğrular, mişroş, lələk (bıçaq), moruq (bıçaq), parçalanma, skheher, frayer və s., lakin eyni zamanda onlar praktik olaraq şifahi lüğət kateqoriyasına çevrilir və aşağıdakı stilistik qeydlərlə lüğətlərdə verilir: “prost danışıq”, “kobud dilli” [1, s. 114].

Yargon və arqotizm haqqında kifayət qədər bilik, habelə dildə hərəkətliliyi – bir leksik qrupdan digərinə miqrasiya lüğətlərin tərtibçiləri tərəfindən şərhələrin uyğunsuzluğunda əks olunur. Beləliklə, S.I.Ojegovun “Rus dilinin lüğəti”ndə “uğursuz” anlamındakı “yuxuya düşmək” kəlməsidir və mənasında “yaxalanmaq, bir şeyə qapılmaq” “dilli” deməkdir. D.N.Uşakov tərəfindən redaktə olunan “Rus dilinin izahlı lüğəti”ndə “oğruların arqo” sözlərindən ibarət prost dilli sözləri var. Bundan əlavə, S.I.Ojegov jargonun əksəriyyətinə onların genetik köklərini göstərməyən qeydlər verir: əzmək – “yadda saxlamağın mənası yoxdur”, “danışıq”; əcdadlar – “valideynlər”, “çoxdilli”, “oynaq”; salaga – “gənc, təcrübəsiz dənizçi”, “dilli”, “oynaq” və s.

Jargonizmlər və daha çox arqotizmlər vulqar rənglərlə fərqlənir. Lakin onların leksik uyğunsuzluğu təkcə stilistik tənəzzüllə deyil, həm də bulanıq, düzgün olmayan bir məna ilə əlaqədardır. Əksər yarıqlı sözlərin semantik quruluşu kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, kemarit feili “istirahət”, “yataq”, “yuxu” mənasını verə bilər; sifət dəmir “etibarlı”, “dəyərli”, “gözəl”, “sadiq” və alt mənalarına malikdir. Buna görə də jargonun istifadəsi nitqi nəinki kobud, ədəbsiz, həm də diqqətsiz, səlist edir. Yargon və argotizmin yaranması və yayılması haqlı olaraq milli dilin inkişafındakı mənfi bir hadisə kimi qiymətləndirilir. Buna görə dil siyasəti onlardan istifadəni tərk etməkdir. Ancaq yazıçı və publisistlər gerçəkliyimizin uyğun tərəflərini təsvir edərkən real rənglər axtarışında bu lüğət qatlarına müraciət etmək hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, jargonizmlər, argotizmlər bədii nitqə yalnız kotirovkalarla yanaşı dialektizmlər də daxil edilməlidir.

Н.Ушаков: «Энциклопедический словарь русского языка». М. 1987 г. Uşakov öz lüğətində yazır: “Beləliklə, mədəniyyətə milli adət-ənənənin və subkultural hadisələrin simbiozisi kimi baxmaq lazımdır, tarixi dinamikada hər bir elementin rolu eyni dərəcədə vacibdir və eyni dərəcədə vacibdir. Ünsiyyət sistemi normativ ədəbi dilin və semantikanın eyni simbiozidir, nisbəti son zamanlarda xeyli artmışdır. Gənclər subkulturası ən orijinal və qeyri-adi görünür: bu, cinayət, cinayət, kriminal aləm və bir çox yüksək peşəkarlıq subyektlərinin fonunda daha az öyrənilməyi və sosioloji təhlil üçün bir sahəni təmsil edən dil materialına sahib olduğu üçün tədqiqat üçün seçilir. Gənclər özünü tanımaq istəyi və submədəniyyətlərinin ayrılması ilə xarakterizə olunur. Əsas odur ki, şifahi sosial-simvolik vasitələrdən biri olan ünsiyyət tərzinin seçimidir [2, s.123].

Müəyyən şifahi vasitələrdən istifadə edərək, gənclər imiclərini başqalarının gözündə formalaşdırmağa kömək edə bilərlər. Nitq gənclərin gözündə özünü təsdiqləyən əsas vasitələrdən biridir, subkultural şəxsiyyətin xarici əlamətlərini yaradan və daşıyıcıların daxili aləmini əks etdirir, buna görə də xüsusi funksiyaları yerinə yetirən və spikerin özünəməxsus imicini formalaşdıran gənc jargon bu yaş şəraitində çox yaşayır. Sosioliqvinistlər qeyd edirlər ki, “müasir sənaye cəmiyyətlərinin əksəriyyəti üçün dilin daha az və ya daha qapalı, özünü təmin edən alt sistemlərə” sərt dərəcədə fərqləndirilməsi xarakterik deyildir: vahid milli dilin sosial və mədəni müəyyən edilmiş növləri bir-birlərinə daim təsir göstərir və buna görə də bir növ dilə xas olan hadisələr, başqasına (və ya başqalarına) “axa bilər”. Hal-hazırda sözlər, ifadələr və sabit ifadələr sferasından, əsasən jargon sferalarında fəal istifadə olunur. Dillərin digər alt sistemləri ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olan gənclər yargonu onları yeniləyə bilər, və bu zaman fərdi ayələr orijinal mənbə ilə əlaqələrini itirir. Gənclik yargonunun və gənclik jargonunun anlayışının məhdudlaşdırılması məsələsi qarışıqdır. Tədqiqatçılar bu dil təhsili ilə bağlı müxtəlif terminlərdən istifadə edirlər: gənclik jargon, gənclik yargonu, gənclik arqo.

С.И.Ожегов: «Словарь русского языка». Москва. 1949 г. Bəzi dilçi alimlər sinonimləri görürlər. Xüsusilə, milli leksikoqrafik və sosioliqvinistik məktəbin yaradıcısı С.İ. Ojeqov demişdir: “Mən “argo” və “jargon” terminlərini sinonim kimi istifadə edirəm”. Digərləri, bu anlayışları yetişdirmədən, onları qeyd olunan xarici xüsusiyyətlərlə tamamlamağa çalışırlar. Məsələn, “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə .S.İ Ojeqovov deyir ki, yargonun “jargon ilə eynidir”. Müəllif bir izahat verir: “arqo [jargondan fərqli olaraq] termini tərifi, alçalıcı mənadan məhrumdur” [3, s. 213].

О.С.Ахманова: «Словарь терминов языкознания» М. 1952. Bundan əlavə, O.S.Axmanovanın fikrincə, “jargon ayrıca bir sosial qrup tərəfindən dil ayrılığı, bu dilçi birliyin digər hissəsindən ayrılması, bəzən kripto-məntiqi məqsədlər üçün istifadə olunur”. Ən məqbulu bu anlayışların yetişdirilməsidir. Əvvəla, gənclik arqo termini tətbiq etmək məqsəduyğun deyil. Müqayisə edin: “Argo, çox vaxt şərti, süni və “sirr” elementləri olan yüksək peşəkar lüğət ilə xarakterizə olunan bir sosial növdür. Bununla birlikdə gənclərin dili kifayət qədər açıq sosial və peşəyönlü insanların qruplarının nümayəndələri tərəfindən istifadə olunur” [4, s. 156].

Nəticə. Yargonun söz ehtiyatını doldurmağın ən çox yayılmış mənbələri gənclər subkulturasının özünün çox səviyyəli olması ilə əlaqəli digər sosial jargon və jargonlardan, peşə lüğətlərindən və dilin digər alt sistemlərindən götürülmüş bəzələrdir. Eyni zamanda, bəzələr yənidən düşünülür və mənalarda yeni təriflər və nüanslar əldə edilir. Tələbələrin jargonunda söz ehtiyatının iki qrupunu ayırmaq olar: həm şəxsin nitqində, həm də nominasiyalar həcmində üstünlük təşkil edən təhsil və istirahət.

Elmi yenilik. Jargon və vernacular substandartlara aid edilir [bax: məsələn: Bykov, 1994, 89] və ya qeyri-standart [Köster ter-Thoma, 1993]. “Qeyri-standart, sistemi təmsil etməyən və leksik və frazeoloji səviyyədə geniş yayılmış dil birləşmələrini (məsələn, jargon, mat) əhatə edir. Aşağı səviyyəyə bütün linqvistik səviyyədə (məsələn, dialekt, folklor dili) bir sistemə sahib olan dil növlərini aid etmək olar”. V.M.Jirmunski arqonun özünəməxsus bir funksiyasını – peşəkar dialekt funksiyasını vurğulamaqla *arqo* və *jargon* anlayışlarını ayırd etdi. Digər tərəfdən, V.V.Kimyaçı, argotizmləri “rasional nominasiya terminoidləri” adlandırır. Buna görə də, xüsusən A.V.Dudnikov tərəfindən hazırlanmış arqo və jargon şərtlərini birmənalı hesab etmək səhv görünür. “Bu qrup daxilində qapalı əlaqə yaratmaq üçün” yaradılan gizli dil termini nəzərdən keçirməyə dəyər. Ancaq o, yalnız gənclərin dilinə zidd olan məlumatların kodlaşdırılmasına yönəlmişdir.

Peşəkarlıq – “müvafiq terminlərin danışiq ekvivalenti” – çox istiqamətli, peşəkar fəaliyyət gənclər cəmiyyətinin həyatının ayrılmaz hissəsidir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. İşin əsas müddəaları elmi konfrans və seminarlarda məruzələrdə təqdim olunur: İşin nəticələri 11 nəşrdə öz əksini tapmışdır, bunların arasında 1 məqalə İzvestia Ural Dövlət Universitetində dərc edilmişdir. “Seriya 1. Təhsil, elm və mədəniyyət problemləri” mövzusunda aparıcı elmi jurnal və nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. Gənclik jargonu, bütün mədəniyyət sisteminin ümumi məzmununda yalnız gənclər subkulturasının simvollarından biridir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Ə. Azərbaycan dilində jargonlar / Ə.Əliyev. – Bakı: Maarif, – 1964.
2. Ушаков, Д.Н. Энциклопедический словарь русского языка / Д.Н.Ушаков. – М., –1987. – с.123.
3. Ожегов, С.И. Словарь русского языка. / С.И.Ожегов. – Москва, – 1949. – с. 213.
4. Ахматова, О.С. Словарь терминов языкознания. – М., – 1952. – с. 156.

N.Kh.Qasanova, R.Dj.Djafarov

Development of the Syllables in Different Systematic Language and Their Lexical-Semantic Features

Summary

Jargon is a group of words that exist in almost every language. Its aim is to preserve secrecy within a certain social group. Jargonisms are usually old words with entirely new meanings, which can be understood only by the people inside the social group (not outside it). Jargonism are social (not regional) in character, for example: the jargon of thieves and vagabonds (cant), the jargon of jazzmen, the jargon of the army (military slang), etc.

Many of them have entered the Standard Vocabulary. e.g. *kid*, *fun*, *queer*, *bluff*, *fib*, *humbug* (formerly slang words and jargonisms are now considered common literary).

Key words: *jargon words, semantic, lexical, structural, argo words*

Н.Х.Гасанова, Р.Дж.Джафаров

**Использование жаргонной лексики в разнотелмных языках
и их лексико-семантические свойства**

Резюме

Жаргонная лексика (жаргонизмы) – это слова, употребление которых свойственно людям, образующим обособленные социальные группы, т. е. это слова и выражения, встречающиеся в речи людей, связанных определенным родом деятельности, способом времяпрепровождения.

В наше время обычно говорят о жаргоне людей определенной профессии, о студенческом, школьном, вообще, молодежном жаргонах. Например, для молодежной среды характерны следующие жаргонизмы: бабки – деньги; клёвый – особенный, очень хороший; сачковать – бездельничать; хата – квартира; встречаются и некоторые переосмысленные слова общенародной лексики: тачка – автомобиль; слинять – незаметно уйти; предки – родители и др.

Ключевые слова: жаргонная лексика, семантика, лексический, структура, аргон

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Bağirova

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

S.F.HÜSEYNOVA

dissertant

e-mail: sevinc747@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

UOT -81

: [https://orcid.org/ 0009-0008-2224-5611](https://orcid.org/0009-0008-2224-5611)

: 10.62021/0026-0028.2024.1.051

C.OSTİN VƏ İ.ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SOMATİK FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalə C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində somatik frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətlərinə həsr olunub. Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, qeyd olunan müəlliflərin əsərlərində somatik frazeoloji birləşmələr oxşar funksiyalar yerinə yetirir. İstər psixoloji, istərsə də situativ əlamətlərdə somatik frazeoloji birləşmələrin funksional fəaliyyəti tipoloji səciyyə daşıyır.

Açar sözlər: frazeologiya, somatik, emosiya, ekspressiya, mətn

Üslubiyyət nitq prosesində dil elementlərinin emosional və ekspressiv yüklənməsindən bəhs edir. Böyük fransız dilçisi Ş.Balli frazeologiyı üslubiyyətin tərkib hissəsi hesab edir və onu ilk dəfə “dil sisteminin elementlərinin emosional ifadəsi, habelə bu və ya digər dilin ifadə vasitələri sisteminin formalaşmasına kömək edən nitq faktlarının qarşılıqlı təsiri” kimi başa düşüldüyünü qeyd edir [4, s. 17].

Üslubi elementlər nitqə emosionallıq və ekspressivlik cəhətdən yeni rəng verir və bu prosesdə iştirak edən dil vahidləri isə situasiyaya uyğun olaraq yeni çalarlar qazanır. Bu elə prosesdir ki, dil elementləri semantik cəhətdən situasiyaya uyğun olaraq yenidən işlənir. Yenidən işlənmə deyəndə fikrin ifadəsinin novatorcasına yeni assosiasiyalarla verilməsinin lingvistik ifadəsi nəzərdə tutulur. Biz gündəlik həyatımızda insanlarla ünsiyyət zamanı özümüz də hiss etmədən qeyd olunan assosiasiyalar hesabına fikrimizin daha emosional, ekspressiv ifadə formasını müəyyənləşdiririk; bu zaman dil elementlərinin yeni çalarları da praktik olaraq meydana çıxır. Bu ümumi üslubi hadisə bütün dillərdə universal olaraq mövcud olduğundan digər dillərdə də müşahidə oluna bilər. Qeyd olunan hadisənin tipoloji təhlili nəzəri dilçilik üçün daha lazımlı faktları üzə çıxara bilər.

Ş.Balli dildə üslubi vasitələrin ifadəsinin iki növünü müəyyənləşdirmişdir. Onlardan biri məxsusi emosional, digəri isə sosial səciyyə daşıyır. Eyni vaxtda bir dil vahidinin hər iki funksiyı ifadə edə bilməsinə baxmayaraq, onlardan biri üstünlük təşkil edir. Həqiqi emosional rənglənmə ifadəli faktın özünə xasdır. Bu, o qədər təbii görünür ki, sözlərin özləri tərəfindən reallaşır, əslində ideyanın hansı formada deyilməsindən, verilən nitq faktının onu hansı bucaqdan “təqdim etməsindən” asılıdır. Bu haqda Ş.Balli yazır:

“Həqiqi emosional rəngləmə” ifadəli faktların özünə məxsusdur (baxmayaraq ki, bu, bir illüziyadır) – o qədər təbii görünür ki, sözlərin özləri tərəfindən yayılır; əslində ideyanın hansı formada deyilməsindən, verilən nitq faktının onu hansı bucaqdan “təqdim etməsindən” asılıdır. Biz deyirik ki, sözü eşidəndə xoş və ya xoşagəlməz bir hiss keçiririk və bu ilk təəssürat məntiqi təhlil nəticəsində ciddi şəkildə dəyişməz, onun özünəməxsus emosional konnotasiyası vardır; Bir obyektin həddindən artıq ölçüsünü və ya hansısa keyfiyyət və ya prosesin

xüsusi intensivliyini bildirən sözün də öz rəngi var; nəhayət, nitq faktının bizdə gözəllik, zəriflik hissi doğurduğu halda belə rəngləmə də müşahidə olunur.

Sosial rəngləmə. “Ona malik olan nitq faktı, verilmiş kontekstdə mümkün olan hər hansı sözlə mahiyyətə eyni məna daşıyır; aralarındakı fərq heç bir mənada heç bir əhəmiyyətli çarxlara qədər azalmır – bununla belə, sosial rəngli nitq faktını doğuran xüsusi hiss şüursuz düşüncənin nəticəsidir və onu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: “Başqası bunu deyə bilər, amma mən yox” [5, s. 28].

Bu mənada frazeoloji birləşmələrin üslubi funksiyası daha aydın və təsiredicidir, həm də çox vaxt sinonim məna daşıyan sözlərin daha emosional ifadə formasıdır. Müasir frazeologiya frazeoloji birləşmələrlə sinonim olan neytral mənalı sözlərin müqayisəli təhlilinə xüsusi fikir verir. Emosional və ekspressivlik cəhətdən əks qütblərdə dayanan bu lüğət vahidlərinin mətn daxilində xüsusi funksiyası vardır. Əgər neytral məzmunlu dil vahidləri lüğəti vahid kimi nominativliyə malikdirsə, frazeoloji vahidlər isə lüğəti vahid olmaqla yanaşı, həm də emosional və ekspressiv vahidlərdir. Emosionallığı yaradan faktor isə onlardakı assosiativ semantika. Ş.Balli yazırdı ki, frazeoloji birləşmələrdəki semantik qovuşmanı kimyəvi reaksiya zamanı alınan yeni tərkibli maddə ilə müqayisə etmək olar. Frazeoloji birləşmələrdə məna sintezi həmin dil vahidlərinin elə bir koordinatında baş verir ki, orada yeni leksem yaranır, elə bir leksem ki, müəllifin məramını, hadisə və predmetlərə emosional və ekspressiv yanaşması zamanı ifadə edəcək mənanın daşıyıcısına çevrilir. Bu mənada leksik vahidlərlə frazeoloji vahidlər leksikoqrafik cəhətdən eyni koordinatlarda kəsişsələr də üslubi baxımdan fərqlənir.

Frazeoloji birləşmələrin üslubi istiqaməti mətn praqmatikası ilə bağlıdır; makro və mikro səviyyədə özünü göstərir. Mikrosəviyyə makrosəviyyənin bir seqmentidir, mətn ierarxiyasının bir həlqəsidir. Frazeoloji birləşmələrin mikromətn kontekstində üslubi funksiyası müəllif məramının daşıyıcısı kimi mətn praqmatikası ilə bağlanır.

Frazeoloji birləşmələrin üslubi cəhətdən öyrənilməsi onlara müxtəlif aspektlərdən baxmağı tələb edir. Məsələn, struktur cəhətdən, tərkib hissələrini təşkil edən leksemlərin semantikasi cəhətdən, predikativ cəhətdən, mətn praqmatikası cəhətdən. Qeyd olunan əlamətlərin hər birisinin öz spesifikasiyi vardır. Bunlar içərisində insan orqanları ilə assosiasiya olunan frazeoloji birləşmələrin emosional və ekspressivlik baxımından öz təsir dairəsi vardır. Bu növ frazeoloji birləşmələrin mahiyyətində insanın özünü kainatın mərkəzi, çıxış nöqtəsi hesab etməsi ilə bağlıdır; somatik leksemlərin assosiasiyası da bu nöqtəyi-nəzərdən baş verir. Müşahidələr göstərir ki, somatik frazeoloji birləşmələr digərləri ilə müqayisədə daha emosional və ekspressivdir. Onların üslubi kontekstdə effekti daha yüksəkdir. Misallara müraciət edək:

“They stood a little aloof while he was talking to their niece, who, astonished and confused, lift her eyes (gözlərini qaldırmaq), and knew not what answer she returned to his civil inquiries after her family. Amazed at the alteration of his manner since they last parted, every sentence that he uttered was increasing her embarrassment ; and every idea of the impropriety of her being found there recurring to her mind, the few minutes in which they continued together were some of the most uncomfortable of her life [1, s. 309].

“They stood a little aloof while he was talking to their niece, who, astonished and confused, lift her eyes (gözlərini qaldırmaq), and knew not what answer she returned to his civil inquiries after her family.” cümləsində gözlərini qaldırmaq – başını qaldırmaq mənası ilə ekvivalentdir. Lakin dünya dillərində “göz” və “baş” çoxlu sayda somatik frazeoloji birləşmələrin yaranmasında iştirak edir. Situasiyadan asılı olaraq başını qaldırmaqla “gözünü qaldırmaq” arasında fərq vardır; bu situasiyadan asılı olaraq somatik frazeoloji birləşmənin üslubi çaları ilə bağlıdır. Ona görə də C.Ostin bu frazeoloji birləşməni “göz”lə assosiasiya edir. Bu forma müəllifin ifadə edəcəyi mənanın ən optimal variantı hesab oluna bilər.

İ.Əfəndiyevin “Xurşudbanu Natəvan” əsərindən götürülmüş “göz” leksemi ilə formalaşan somatik frazeoloji birləşməyə baxaq:

“İstehza lazım deyil, Banu bəyim. Onsuz da çərxi dövrən bizim əleyhimizə işləyir. Xanlıq getdi, mülklərimizin çoxu əlimizdən çıxdı. İgid Pənah xanın yurdunda biz iki nəfər qalmışıq. Sən də ki belə eyləyirsən. Deyirlər indi də bütün ata mülkündən, kəndlərdən əl çəkirsən., nə üçün belə eyləyirsən, Banu bəyim. Çarın özü bizi tanıyır. Nə üçün bizi **onun gözündən salırsan**? Nə üçün xan babalarımızın şərəfini gədə-güdələrin ayaqları altına atırsan? Banu bəyim! Əmi qızı! Daha bəsdir xam xəyallara uyub özün də, bizi də cümlə əyam içində bədnam elədin! Axı nə işin var siyasətlə! Niyə “xalq, xalq” vardan yoxdan çıxırsan?” [3, s. 7].

“Gözdən salmaq” qeyd olunan mikromətnə müsbət emosiya ilə yüklənmiş somatik frazeoloji birləşmədir. Onun semantikasi və üslubi yüklənməsi C.Ostindəki kimidir. Başqa bir nümunəyə baxaq:

“The Longbourn party were the last of all the company to depart; and by a manoeuvre of Mrs. Bennet had to wait for their carriage a quarter of an hour after everybody else was gone, which gave them time to see how heartily they were wished away by some of the family. Mrs. Hurst and her sister scarcely opened their mouths (çətinliklə ağızlarını açdılar). except to complain of fatigue, and were evidently impatient to have the house to themselves. They repulsed every attempt of Mrs. Bennet at conversation, and, by so doing, threw a languor over the whole party, which was very little relieved by the long speeches of Mr. Collins, who was complimenting Mr. Bingley and his sisters on the elegance of their entertainment, and the hospitality and politeness which had marked their behaviour to their guests. [1, s. 130].

“Mrs. Hurst and her sister scarcely opened their mouths (çətinliklə ağızlarını açdılar)” – “xanım Hirst və bacısı çətinliklə ağızlarını açdılar” somatik frazeoloji birləşməsi çox müsbət auralı, C.Ostinin təsvir edəcəyi, bir ailənin mənəvi dünyasını həmin somatik frazeoloji birləşmələr vasitəsi ilə motivləşdirir. Burada istək, sevgi, qarşılıqlı xoş münasibət hökm sürür. C.Ostin bu situasiyada “**opened their mouths**” somatik frazeoloji birləşməsini daha optimal olaraq qəbul edir.

Bəzən C.Ostin somatik frazeoloji birləşməni daha həssas mövzuya-sevgi mövzusuna gətirir və daha uğurlu somatik frazeoloji birləşmə yaradır ; bu müəllif frazeoloji birləşməsidir. Məsələn:

“This has been my motive, my fair cousin, and I flatter myself it will not sink me in your esteem. And now nothing remains for me but to assure you in the most **animated language** (sevginin dili //animasiya **sevgimin qəzəbinin dili**) of the violence of my affection. To fortune I am perfectly indifferent, and shall make no demand of that nature on your father, since I am well aware that it could not be complied with ; and that one thousand pounds in the 4 per cents., which will not be yours till after your mother's decease, is all that you may ever be entitled to. On that head, therefore, I shall be uniformly silent : and you may assure yourself that no ungenerous reproach shall ever pass my lips when we are married.” It was absolutely necessary to interrupt him now” [1, s. 131].

“**Animated language**” frazeoloji birləşməsi bu situasiyada işlənir:

“İndi isə mənə sevginin ən canlı dili ilə sizi əmin etməkdən başqa heç nə qalmır.” Belə dil vahidləri müəllif novatorluğunun ifadəsidir. İ.Əfəndiyevdə də belə novatorluq nümunəsi vardır:

“*Afərin, Banu bəyim. Qoy tarix görsün ki, şairəyə satqınların təhqirini cavabsız qalmaqda*” [3, s. 5].

“Tarix görsün” frazeoloji birləşməsi “gör”// “göz leksemləri ilə bağlıdır. Metaforik köçürmə əsasında formalaşan bu frazeoloji birləşmə tarixin canlandırılması ilə novator mahiyyəti qazanır. Somatik frazeoloji birləşmələr C.Ostində və İ.Əfəndiyevdə həm müsbət, həm də mənfi emosiyaların üslubi imkanları kontekstində işlənir. Onları nəzərdən keçirək. Mənfi emosiyaların üslubi vasitəsi kimi:

“...**He had actually so far extinguished the natural noble sensibility of her heart as to prevail on her to accept an offer from a young man of his recommendation.**” [1, s. 435].

“**He had actually so far extinguished the natural noble sensibility of her heart** – O, əslində indiyə qədər onun ürəyinin təbii nəcib həssaslığını söndürmüşdü. Bu misalda “ürək” somatik frazeoloji birləşməsi ilə formalaşan mənfi emosiyaya işarə edən “ürəyinin nəcib hisslərini söndürmüşdü” frazeoloji birləşməsi müəllif novatorluğunun nəticəsidir. Məsələnin ikinci tərəfi qeyd olunan faktorun ədəbi dilin zənginləşməsi ilə bağlıdır. İ.Əfəndiyevin əsərlərində də belə nümunələrə rast gəlirik:

“*Nə olub, yoxsa mənim çəkdiyim arxı uçurub dağıtdığına görə **ürəyi nazilib***” [3, s. 7].

“**Ürəyi nazilib**” frazeoloji birləşməsi İ.Əfəndiyevin mətn situasiyasına müvafiq olaraq yaratdığı müəllif frazeoloji birləşməsidir. C.Ostin və İ.Əfəndiyevdə bu tipli frazeoloji birləşmələr çoxdur.

İkinci qrup frazeoloji birləşmələr müsbət emosiyalar üzərində qurulur. Onlar emosiya və ekspressiya cəhətdən müsbət aura ilə bağlı olur.

Aşağıdakı misallarda da bu əlaməti görürük:

“*Elizabeth was pleased to find that he had not betrayed the interference of his friend; for, though Jane had the most generous and forgiving **heart in the world** she knew it was a circumstance which must prejudice her against him*” [1, s. 234].

***Your own heart, your own conscience.** must tell you why I come* [1, s. 435].

“**Heart in the world**”, “**Your own heart**” somatik frazeoloji birləşmələri müsbət əhvali ruhiyyəni, emosiya və ekspressiyanı ifadə edir. Belə bir üslubi məqam somatik frazeoloji birləşmələrin müəyyənləşdirici faktorudur.

*That is capital, added her sister; and they both **laughed heartily (ürəkdən güldü)**.* sorry that she had, from the distress of the moment, been led to make Mr. Darcy acquainted with their fears for her sister; for since her marriage would so shortly give the proper termination to the elopement, they might hope to conceal its unfavourable beginning from all those who were not immediately on the spot. [1, s. 48].

*This young gentleman is blessed, in a peculiar way, with every thing **the heart of mortal (ölümün ürəyi)** can most desire, – splendid property, noble kindred, and extensive patronage.* [1, s. 445].

İşin elmi nəticəsi. Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, istər psixoloji, istərsə də situativ əlamətlərdə somatik frazeoloji birləşmələrin funksional fəaliyyəti tipoloji səciyyə daşıyır.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə C.Ostin və İ.Əfəndiyevin əsərlərində işlənmiş somatik frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə təqdim olunması bu mövzuya tamamilə yeni bir yanaşmadır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. Məqalədə irəli sürülən nəzəri və praktik müddəaların, təkliflərin, gələnən nəticələrin elm və tədrisdə tətbiqi olduqca səmərəlidir.

Ədəbiyyat

1. Austen, J .PRIDE and Prejudice, 309. Chlmv1ck i'kess: charllis wiutt1ngua.m a\dc0. tooks court, chancery lane, London.
2. Балли, III. Французская стилистика, 2-е изд., стереотипное / III.Балли. – М.: УРСС, – 2001, 17с. – 392 с.
3. Əfəndiyev, İ. Xurşudbanu Natavan.
4. Основные понятия стилистики кодирования и декодирования: стилистика автора и стилистика читателя https://bstudy.net>literatura>osnovnye_ponyativa_st.
5. Стилистика III . Балли. III. Балли о типах ...StudFiles <https://studfile.net>preview> > page:28
6. Теория фразеологии III. Балли – Языковедение KazEdu.com <https://kazedu.com>referat>
7. <https://dim.gov.az>upload> > iblock PDF. 8 s.

S.F.Huseynova

**Stylistic Features of Somatic Phraseological Combinations
in the Works of J.Austin And I.Efendiyev
Summary**

The article is devoted to stylistic features of somatic phraseological combinations in the works of J. Austin and I. Efendiyev. The conducted studies show that somatic phraseological units perform similar functions in the works of the mentioned authors. The functional activity of somatic phraseological units in both psychological and situational signs has a typological characteristic.

Key words: *phraseology, somatic, emotion, expression, text*

С.Ф.Гусейнова

**Стилистические особенности соматических фразеологических сочетаний
в произведениях Дж.Остина и И.Эфендиева
Резюме**

Статья посвящена стилистическим особенностям соматических фразеологических сочетаний в произведениях Дж. Остина и И. Эфендиева. Проведенные исследования показывают, что соматические фразеологизмы выполняют в произведениях указанных авторов сходные функции. Функциональная активность соматических фразеологизмов как в психологических, так и в ситуативных знаках имеет типологическую характеристику.

Ключевые слова: *фразеология, соматика, эмоция, выражение, текст*

Rəyçi: prof. Ş.Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 06.02.2024

E.Ə.XANƏLİYEVƏ

müəllim

e-mail: kh.elmira88@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.056

MULTİKULTURALİZMİN İNKİŞAFINDA DİL AMİLİ

Xülasə. Aparılan tədqiqat bizdə multikulturalizm və dil arasında əlaqənin əhəmiyyəti haqqında rəy formalaşdırdı. Dünyada müxtəlif multikulturalizm modelləri və dillər arasında güclü əlaqə var. Çünki dil ünsiyyət vasitəsi kimi multikulturalizmin müxtəlif seqmentlərini birləşdirir. Əgər ünsiyyət aydın və müsbət olarsa, fikir və ideyalar müxtəlif qruplar tərəfindən aydın şəkildə qəbul ediləcək və maraqların həlli üçün danışıqlarda və integrasiyada faydalı olacaq. Bu da öz növbəsində müxtəlif kimliklərə malik insanların dinc yanaşı yaşaması üçün zəmin yarada bilər. Bir çox hallarda cəmiyyətdə dil problemlərinin yarandığı da müşahidə olunub. Dilə görə ünsiyyətin olmaması problemi mürəkkəbləşdirə bilər.

Açar sözlər: multikulturalizm, dil, azsaylı xalqlar, cəmiyyət, dil hüquqları, birgəyaşayış

Giriş

Qloballaşan dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, orada etnik, irqi, dini və ya mədəni müxtəlifliklər mövcud olmasın. Dünyanın hər bir ölkəsində az və yaxud çox sayda müxtəlifliklər vardır. Həmin müxtəlifliklər hər bir xalqın həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, onlar xalqların etnik-mədəni dəyər və mədəniyyətlərini xarakterizə etməklə, onların dünyagörüşünün və fəaliyyətlərinin mühüm hissəsini təşkil etməklə həyatlarında müsbət rol oynayır. Biz multikulturalizm məfhumunun əsasında müxtəlif etnik, irqi, dini və mədəni qrupların nümayəndələrinin sülh şəraitində birgə yaşadıqları cəmiyyəti multikultural cəmiyyət adlandıra bilərik. Bu səbəbdən müasir dövrdə, demək olar ki, bütün dövlətlər multikulturaldır [3, s.17].

Multikulturalizm sosial hadisə, siyasət modeli və həyat tərzidir. Multikultural cəmiyyətdə ən vacib məfhumlardan biri dildir. Bu və ya digər ölkənin mədəni müxtəlifliyində, ilk növbədə, mədəniyyətlərin dialoqunun mahiyyətini açmaq nöqtəyi-nəzərindən bir ölkə çərçivəsində müxtəlif dillərin inkişafını aydınlaşdırmaq labüddür. Dil və ünsiyyət vasitələrinin öz funksiyalarını necə yerinə yetirməsi də önəmlidir. Multikulturalizm şəraitində dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən dəyişmələr yalnız dilin daxili inkişaf qanunları ilə deyil, eləcə də xalqın ümumi tarixi inkişaf mərhələləri əsasında öyrənilir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın öz dili, tarixi və yaşayış ərazisi vardır. Sadalanan bu üç amil dil əlaqələri üçün geniş zəmin yaradır. Dil cəmiyyətdən kənarda mövcud olmadığı üçün birbaşa cəmiyyətlə əlaqəlidir. Bu səbəbdən dillərarası əlaqələr cəmiyyətin tarixi inkişafında aparıcı rol oynayır. Cəmiyyətin tarixi inkişafı dedikdə 4 əsas dövr nəzərdə tutulur: İbtidai icma quruluşu, quldarlıq quruluşu, feodalizm quruluşu və kapitalizm quruluşu, [4, s.31].

Nəzəri baxımdan, dillərarası əlaqələr davamlılıq və dayanıqlığına görə 2 yerə bölünür:

1. kazual (müvəqqəti, təsadüfi);
2. daimi (permanent, uzunmüddətli).

Kazual əlaqələr onları yaradan səbəblərə bağlıdır. Daimi əlaqələr isə multikulturalizm şəraitinə uyğun gəlir, çünki xalqların birgəyaşayış amili ilə şərtlənir. İkidən artıq dilin aktiv təmasda olduğu ərazilər, daha sonra çoxdillilik mürəkkəb problemlərin araşdırılması və multikulturalizmin inkişafı üçün özünəməxsus imkanlar açır. Müasir dövrdə çoxdilliliyin geniş ya-

yıldağı, multikulturalizmin hökm sürdüyü əraziləri müəyyən etmək, bu ərazilərdə etnik qrupların ünsiyyət saxladığı dilləri təyin etmək olduqca aktual bir problemə çevrilmişdir. Bu cür ərazilər çoxdillilik arealı adlandırılır.

Milli azlıqların müdafiəsinin təmin edilməsində ən zəruri prinsiplər milli mənsubiyyət və dil hüququdur. Dil hüququnun təmin edilməsi birgəyaşayışı şərtləndirən səbəblərdən biridir. Eləcə də bu milli azlıqların hüquqlarının qorunması anlamına gəlir. Dil hüquqları anlayışı beynəlxalq hüquq çərçivəsində işlənib hazırlanmışdır. O, təhsil və mədəniyyət hüquqlarını əhatə edir. Dil hüquqları dedikdə ünsiyyət dilini və ya dillərini şəxsi və ya ictimai sahədə seçmək üçün fərdi və kollektiv hüquqa aid insan və vətəndaş hüquqlarıdır. Dil hüquqları 2 prinsipə əsaslanı bilər:

1. ərazi prinsipi;
2. şəxsiyyət prinsipi.

Məsələn, İsveçrə ərazi prinsipini həyata keçirən ölkə nümunəsidir, Kanada isə şəxsiyyət prinsipini tanıyan dövlət nümunəsidir [1, s.15-16].

Məqsəd və vəzifələr

Multikulturalizmin termin kimi anlayışını təyin edən iki əsas göstərici dil və din hesab edilir. Mədəni müxtəlifliyin meydana gəlməsi və çoxmədəniyyətlik tələbləri yaranmağa başladıqca, fərqli dillərdən olan insanların bir arada yaşaya bilməsi mövzusu aktuallaşmışdır. Yaşadıqları ölkədə fərqli dillərə sahib olan azsaylı xalqların öz ana dillərində kitab və jurnallar əldə edə bilməsi, təhsili öz ana dillərində ala bilmələri üçün mövcud şəraitin yaradılması multikulturalizm modelini təkmilləşdirən amillərdir. Azərbaycanın multikulturalizm modeli bu baxımdan dünya ölkələrinə nümunədir. Çünki yuxarıda sadalanan bütün amillər multikulturalizm modelimizin kökündə dayanır və tətbiq olunur. Milli azlıqların sıx yaşadıqları rayonlarda orta məktəblərin ibtidai siniflərində ana dili dərslərinin tədrisi avar, kürd, ləzgi, talış, saxur, tat, udi, xınalıq, ivrit kimi dillərdə təşkil olunmuş, milli dillərdə dərsliklər və proqramlar çap olunmuşdur. Əlavə olaraq, dövlət vəsaiti hesabına rus, avar, talış, kürd, ləzgi, saxur, xınalıq və s. dillərdə əlifbalar, tədris proqramları, dərsliklər və məktəbli lüğətləri tərtib olunur.

Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və cəmiyyətin həyat tərzidir, belə ki, ölkəmizdə milli müxtəliflik, dil və çoxmədəniyyətlik yüksək dəyərləndirilir. Həmin dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş siyasətin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə 15 may 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (BMM) Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif dillərin daha dərinədən tədqiq edilməsi, onların qorunub saxlanması və inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə diqqət edir [2, s.52-23].

Bəzi ölkələrdə yaşayan etnik qruplar və ya azsaylı xalqların nümayəndələri öz ana dilində təhsil ala bilmir, hətta yaşadıqları ölkənin dilini öyrənmədən onlara vətəndaşlıq verilmir. Tarixən elə xalqlar olub ki, dilləri də özləri qədər nüfuzlu olub, lakin indi həmin o dillər mövcud deyil. Nümunə kimi şumer, akkad dillərini göstərə bilərik. Dil haqlarının qorunması çox vacibdir. Nəticə etibarilə dil ilə yanaşı, böyük insan kütləsinin hüquqlarının müdafiəsi nəzərdə tutulur.

İşin elmi nəticəsi. Bütün bu qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, hər ölkənin özünəməxsus multikulturalizm modelləri vardır. Lakin onları birləşdirən ortaq cəhətlərdən biri də dil amilidir. Azsaylı xalqların və milli azlıqların yaşadıqları cəmiyyətdə özlərini ifadə edə bilməsi və dil hüquqlarının qorunması böyük əhəmiyyətə malikdir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə multikulturalizmin inkişafına təkan verən vasitələrdən biri hesab edilən dil və ona olan yanaşmalar müqayisəli şəkildə göstərilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə təqdim olunan mövzu, yəni multikulturalizmin inkişafında dil amili məsələsi çox aktualdır. Çünki hər il dünyada neçə-neçə dil sıradan çıxır və ölü statusunu qazanır. Bu baxımdan dillərin qorunması məsələsi həmişə aktual olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Coleman, H., Language and social cohesion in the developing world / H.Coleman, –2015. – 198 p.
2. Abdulla, K. Azərbaycan multikulturalizmi. / K.Abdulla. – Bakı, – 2017. – 421 s.
3. Multikulturalizmə giriş, Ali məktəblər üçün dərslik, – Bakı: Şərq Qərb, – 2019,– 431 s.
4. Heydərov, R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu / R.Heydərov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013, – 216 s.

İnternet resursları:

1. <http://multikulturalizm.gov.az/az>
2. https://multiculturalism.preslib.az/az_a1.html

E.A.Khanaliyeva

The Linguistic Factor in the Development of Multiculturalism *Summary*

The research conducted has formed an opinion about the importance of the relationship between multiculturalism and language. There is a strong connection between different models of multiculturalism and languages around the world. Because language as a means of communication unites different segments of multiculturalism. If communication is clear and positive, opinions and ideas will be clearly received by different groups and will be useful in negotiations and integration to resolve interests. This, in turn, can create a foundation for peaceful coexistence of people with different identities. In many cases, language problems have been observed in the society. Lack of communication due to language can complicate the problem.

Key words: multiculturalism, language, minorities, society, linguistic rights, coexistence

Э.А.Ханалиева

Языковой фактор в развитии мультикультурализма *Резюме*

Проведенное исследование сформировало мнение о важности связи мультикультурализма и языка. Существует сильная связь между различными моделями мультикультурализма и языками во всем мире. Потому что язык как средство общения объединяет разные сегменты мультикультурализма. Если общение ясное и позитивное, мнения и идеи будут четко восприняты различными группами и будут полезны в переговорах и интеграции для решения интересов. Это, в свою очередь, может создать основу для мирного сосуществования людей с разной идентичностью. Во многих случаях в обществе также наблюдались языковые проблемы. Отсутствие общения из-за языка может усугубить проблему.

Ключевые слова: мультикультурализм, язык, меньшинства, общество, языковые права, сожительство

Rəyçi: filol.f.d., dos. R.A.Heydərov

Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2024

P.O.XANIZADƏ

baş müəllim

e-mail: ms_franse@yahoo.fr

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.059

MEDIA MÜHİTİNDƏ HÜQUQŞÜNASLARIN YENİ PROFESSIONAL ÜNSİYYƏT FORMALARI (Müasir fransız dilinin materialları əsasında)

Xülasə: Aparılan tədqiqatımız bizdə institusional hüquqi diskursla media diskursu arasındakı əlaqə haqqında bir rəy formalaşdırdı. Media mühiti ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən və diskursun parametrlərinin təsvirini yaradan fundamental şəraitə malikdir. Göstərilən parametrlər institusional diskursun strukturunun dəyişilməsinə təsir edərək “ünvanlanan” şəxs məhfumunun genişlənməsi sayəsində kommunikativ modelin mövcudluğu üçün təkanverici vasitə rolunu oynamış olur. Media mühiti peşəkar mətnin imkanlarının genişləndirilməsində həlledici amildir. Bununla da spesifik ünsiyyət üsulu qeyri-rəsmi hüquqi diskursu yumoristik diskursa yaxınlaşdıran normalarla bağlı bir sıra xarakterik cəhətləri müəyyən etmişdir.

Açar sözlər: diskurs, hüquqi diskurs, qeyri-formal hüquqi diskurs, mətbuat diskursu, mətbuat üslubiyyəti

Giriş

Diskursla bağlı müasir tədqiqatlar nitq nəzəriyyəsi, dialoqların linqvistik təhlili, mətnin linqvistikası və qrammatik diskurs, sosialinqvistik təhlil, həmçinin koqnitiv və psixoloji yanaşma daxilində aparılır [2, s. 62-63]. Tənqidi diskursu təhlil edən T.van Deyk “diskurs” sözünün çoxşaxəli olduğunu vurğulayır. O qeyd edir ki, diskurs bir çox qollara ayrılır: dilin istifadəsi, ünsiyyət forması, dil aktı, mətn, danışmaq və s. [2, s. 6].

Avropa dilçilərindən sonra rus və eyni zamanda Azərbaycan dilçiləri də bu cərəyanın inkişafı nəminə fəaliyyətə başladılar. Onların arasında A.Məmmədov, V.İ.Karasik, A.A.Kibrik, E.S.Kubryakova kimi tədqiqatçı alimləri misal göstərmək olar. Bunların arasında daha çox geniş yayılmış metodlardan biri də pragmatik linqvistik yanaşmadır. Bu zaman diskurs hər hansı bir mətnə dil fəaliyyəti prosesinin vəhdəti və onun bir nəticəsi kimi başa düşülür. Bir çox dilçi alimlər diskursu iki böyük təsnifat qrupuna bölürlər: institusional və şəxsi diskurs. İnstitusional diskurs əsasən siyasi, inzibati, hüquqi, hərbi, dini, elmi, reklam, işgüzar, kütləvi informasiya kimi sosial institutları özündə cəmləşdirir. V.İ.Karasikova görə, institusional diskursun əsasında cümlənin alqoritmi dayanır. Bu alqoritmə isə məqsəd, iştirakçılar, xronotop, strategiya, mövzu, müxtəliflik, janr və diskursiv düstur aiddir [4, s. 29]. D.N.Şlepnev parahüquqi diskursa toxunaraq onun hüquqi diskursdan fərqi qeyd etmişdir. Ona görə bu kateqoriyaya kütləvi informasiya vasitələrinin mətnləri, hüquqşünasların publisistik çıxışları, mağaza və otellərin təlimatları kimi mətnlər daxildir [6, s. 186-187]. İnternet üzərindən mətbuatın yayılmasının inkişafı cəmiyyətlə sosial institutlar arasında vasitəçi rolunu oynamağa səbəb olmuşdur. Müasir internet daha çox real sosial məkana görə assimilyasiya edilmişdir. Tədqiqatımız peşəkar hüquqi icmaların İnstagram kimi sosial şəbəkələrdəki hesablarının materialları əsasında aparılıb. Tədqiqatın korpusuna professional təcrübədə yaşamış hadisələr, hüquqi baxımdan problemlə situasiyaların nəzərə alınması, eləcə də ekspertlərin məsləhətləri daxil edilmişdir. Tədqiqatda əsas aparıcı metod diskurs-analiz təşkil edir. Bu metod özündə kommunikativ-praqmatik və semantik analizin standart üsullarını birləşdirib. Bu cür təhlil özündə aşağıdakı parametrləri cəmləşdirir:

- ünsiyyətin xüsusiyyətlərinin təsviri;
- dil xüsusiyyətlərinin təhlili.

Məqsəd və vəzifələri

Hüquqi diskursun müxtəlifliyi ilə bağlı sözü gedən tədqiqatımızda əsas təhlil obyektini kimi vəkillərin sosial şəbəkələrdə istifadə etdikləri qeyri-rəsmi sayılan hüquqi diskurs növü götürülmüşdür. Qeyri-rəsmi diskursun nüvəsini isə institusional hüquqi diskurs təşkil edir. Bu zaman koqnitiv model kimi ünsiyyət iştirakçıları, tematik repertuar, peşəkar fəaliyyət sahəsinin lüğət bazası və xronotoplar əsas götürülür. Bu xronotoplara da məhkəmə zalı, həbsxana, hüquqşünasın kabinet, vəkil, cəza müddəti kimi sözlər, rəy və dəyərləndirmələr aiddir. Diskursun təsvirində fərqləndirici parametrlər kimi V.İ.Karasikin bölgüsü əsas götürülür. Tədqiqatçı təsnifatı iki aspektdə, ünsiyyət üsulu və və ünsiyyət kanalı üzrə aparır. Ünsiyyət üsulu üzrə informativ və cəlbədic, məzmun və faktlarla zəngin, ciddi və qeyri-ciddi, daxil edilmiş və qeyd olunmayan növlər əsas götürülür. Ünsiyyət kanalı kimi isə şifahi və yazılı, kontaktlı və məsafəli, eləcə də virtual və real diskurs tipləri əsas götürülür [3, s.34]. Qeyri-rəsmi hüquqi diskurs yazılı, distant və virtual olmaqla üç qrupa bölünür. Bəzi dilçi alimlər diskursun ənənəvi bölgüsü sayılan şifahi və yazılı formalarının olması ilə razılaşırlar. Belə ki, media diskursunun yazılı formasında şifahi nitqin bütün cəhətləri öz əksini tapır. Media diskursu cüzi də olsa hüquqi diskursda qəbul olunmuş kommunikativ modeli dəyişmiş olur.

Gəlin institusional diskursun qeyri-rəsmi formada parametrlərinin necə transformasiya olduğuna baxaq. Əvvəla, institusional diskursa məxsus rabitəçilər cütünə şahid, iddiaçı, ekspert və digərləri aid olduğu təqdirdə mediadiskursda ünsiyyət modelinin təsiri altında ikinci iştirakçının statusu dəyişir. Əgər birincidə müştəridirsə, ikincidə bu işin icraçısı konkret bir adam deyil, bu mövzu ilə maraqlanan hər hansı bir internet istifadəçisi də ola bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən də ikinci iştirakçı kütlə statusunu almış olur. Fikir və onun dəyərləndirilməsi sərhədsiz strategiya və vasitələr spektri ilə, yəni həm implisit, həm də eksplisit üsulla ifadə olunur. Media mühitində formalaşan qeyri-rəsmi hüquqi diskursun digər bir xüsusiyyəti media mətnlərinin bütün əlamətlərinin onda olmasıdır. T.Q.Dobrosklonskoya görə, kütləvi kommunikasiyanın səviyyəsi kifayət qədər mətn hədudlarından kənara çıxır və media daşıyıcısının media və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə mətnə yeni struktur və semantik xüsusiyyətlər vermiş olur [3, s. 27]. Dəyişikliyə əsasən mediadiskursun təsiri altında qrafik dizaynın sərhədlərini genişləndirən şifahi mətnlər məruz qalır. Bu tip mətnlər ənənəvi olaraq verbal mətnlər kimi qəbul olunur. Qeyri-rəsmi hüquqi diskursda yalnız verbal və ya media komponenti müəyyən məna daşımış ola bilər. Çünki bir qayda olaraq verbal və media komponentləri bir-biriləri ilə sıx bağlı olduqlarından ayrılmaz vəhdət təşkil edirlər [3, s. 31]. Verbal və media hissələrini birləşdirməyin ən əhəmiyyətli üsullarına T.Q.Dobrosklonskaya illüstrasiya, tamamlanma, konnotasiya, assosiasiya və kontrastı aid edir. Məsələn, hüquqşünasın iş qrafiki adlı bir şəklin altında belə bir yazıya rast gəlmək olar:

“J’aime travailler comme avocat selon mon propre horaire. Si je veux je peux aller au travailler à 7 heures du matin? Si je veux je quitte mon bureau à minuit. Et parfois je rentre pas chez moi et je reste au bureau”. “Öz qrafikim üzrə hüquqşünas kimi işləmək xoşuma gəlir. İstədim-səhər yeddidə işə gəldim. İstədim gecə 12-də getdim. İstədim-ümumiyyətlə evə getmədim.”

İşgüzar ünsiyyətin qeyri-formal formalarında ünsiyyətin spesifik xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Bunları valehedici, qeyri-ciddi, dünyəvi və heç yerdə qeydə alınmamış kimi qəbul etmək olar. Gəlin, qeyri-formal hüquqi diskursun xüsusi ünsiyyət üsulu ilə şərtlənən bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

– **ünsiyyət dilinin sintaktik normaları:** bu normalar əsasən məlum növ üstünlük təşkil edən sadə cümlələrə və auditoriyanı dialoqa cəlb etmək məqsədi güdən sual cümlələrinə xasdır. Əsasən də ritorik suallarda, ellipsisdə rast gəlinir.

Məsələn: *Contrat de mariage? C’est -à dire? Il/Elle n’aime pas.* – *Evlilik müqaviləsi? Demək ki, sevmir.*

– **grammatik xüsusiyyətlər:** əmr cümlələrinin tez-tez işlənməsi. Məsələn: *«N’hésitez pas à vous adresser au tribunal».* «Məhkəməyə müraciət etməkdən çəkinməyin».

– **qeyri-rəsmi, yaxınlıq bildirən ifadələrin tez-tez işlənməsi:** məsələn: *“Bon bref, nous allons le découvrir”.* “Yaxşı, biz gedib bunu araşdıracağıq”.

– **xüsusi ifadələrin tez-tez işlənməsi: (metaforalar, epitetlər və metonimiyaların işlənməsi nəzərdə tutulur).** Məsələn: «*Il erre souvent sur les chemins du droit et se retrouve dans les pièges juridiques*». “*O, tez-tez qanun yollarında gəzişir və hüquqi tələlərə düşür*”.

– **yüksək dərəcədə intertekstuallıq, xüsusən də presedent mətnlərə istinad olunması:** məsələn: «*Une amitié solide ne se brisera pas, jusqu'à ce qu'un ami emprunte de l'argent*». «*Dostluq telləri dostun səndən borc pul götürənədəkdir*».

– **ingilis dilindən alınmaların əsasında:** məsələn: *likez-bəyənin*.

İşin elmi nəticəsi. Bütün bu söylənilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, mətnin genişlənmə imkanları əsas həlledici faktor kimi qəbul edilə bilər. Belə tip mətnlərdəki dəyişikliklər həm verbal, həm də media xarakterli ola bilər. Müəyyən bir ünsiyyət üsulu bir sıra xüsusiyyətləri müəyyən edir. Bu xüsusiyyətlər də özlüyündə qeyri-rəsmi hüquqi diskursu məişət və yumoristik diskursa yaxınlaşdıraraq dil normalarında dəyişikliklərə səbəb olur.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə qaldırılan problem bir çox rus dilçiləri tərəfindən tədqiq olunsada onun fransız dilinin materiallarına istinadən tədqiqi ilk dəfədir ki araşdırılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə təqdim olunan mövzu, yəni diskursun bu növü kütləvi kommunikasiya və kütləvi informasiya vasitələri məkanında həyata keçə bilər. Media mühitində, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrində diskursun bu növünün tətbiqi işinin səmərəliliyini artırmış olur.

Ədəbiyyat

1. Мəммədov Дискурс təhlilinin koqnitiv perspektivləri. – Bakı: Çəşioğlu, –2010, // The cognitive perspectives of discourse analysis.– Bakı: Chashioglu, – 2010.
2. Дейк ван Тён А. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации: пер. с англ. – М.: Либроком, – 2013. – 344 с.
3. Добросклонская, Т. Г. Медиалингвистика: теория, методы, направления. – М.: КДУ: Добросвет, 2020. 178 с. URL: <https://bookonline.ru/node/4824> (дата обращения: 16.03.2021). DOI: <http://doi.org/10.31453/kdu.ru.91304.0107>
4. Карасик, В.И. Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та. 2000. с. 25-33. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=35163141> (дата обращения: 16.03.2021).
5. Макаров, М.Л. Основы теории дискурса / М.Л.Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», – 2003. – 280 с.
6. Шлепнев, Д.Н. Юридический дискурс с точки зрения переводчика: рабочая переводческая типология // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2018. № 2 (80), ч. 1. с. 185-188.

P.O.Khanizada

New Forms of Lawyers' Professional Communication in the Media (on the basis of modern French language materials)

Summary

The analysis revealed the relationship between the parameters of the institutional legal discourse and the media discourse. The media environment is a fundamental condition that determines such parameters of the description of discourses as a method of communication and a mode. These parameters influenced changes in the structure of the institutional legal discourse at the communicative level and led to significant shifts in the communicative model due to the expansion of the concept of addressee. The media environment is a decisive factor in expanding the capabilities of a text that develops the characteristics of a “media text”. The specific way of communication has caused a number of characteristics that bring the legal informal discourse closer to the ordinary and humorous discourse and causes a change in the language norm.

Key words: *discourse, legal discourse, informal legal discourse, media, legal media discourse, media-stylistics*

П.О.Ханизаде

**Новые формы профессиональной коммуникации юристов в медиасреде
(На основе материалов современного французского языка)**

Резюме

Исследование дало представление о соотношении параметров институционального юридического дискурса и медиадискурса. Медиасреда является фундаментальным условием, определяющим такие параметры описания дискурсов, как способ коммуникации и модус. Указанные параметры повлияли на изменения в структуре институционального юридического дискурса на коммуникативном уровне и повлекли существенные сдвиги в коммуникативной модели за счет расширения понятия «адресат». Медиасреда является решающим фактором в расширении возможностей профессионального текста. Специфический способ общения обусловил ряд характеристик, которые сближают неофициальный юридический дискурс с обыденным и юмористическим дискурсом и обуславливают изменение языковой нормы.

Ключевые слова: дискурс, юридический дискурс, неформальный юридический дискурс, медиадискурс, медиастилистика

Rəyçi: filol.f.d, dos. Y.M.Orucova

Redaksiyaya daxil olub: 26.01.2024

T.S.QULİYEV*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
e-mail: guliyevtofig52@gmail.com**Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.063

İNGİLİSLƏRİN MİLLİ XARAKTERİNİN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ DEYİMLƏRİN TƏSNİFATI

Xülasə: İngilis atalar sözləri və deyimlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri onların dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemi aspektində nəzəri dərk etmənin zəruriliyi ilə müəyyənləşir. Bu da dünyanın dil mənzərəsində əks olunan milli dünya dərk etmənin tam başa düşülməsinə kömək edir. İngilis atalar sözləri və deyimlərdə əks edilmiş əsas ingilis dəyərlərinin, xarakter xüsusiyyətlərinin və şəxsi keyfiyyətlərinin ayrılması xalqın dünyabaxışının daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir və nəticədə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin uğurunu təmin edir.

Açar sözlər: İngilislər, milli xarakter, fərqli xüsusiyyətlər, atalar sözləri, deyimlər, təsnifat

İngiltərənin adada yerləşməsi ingilislərin orijinal, özünəxas karakterini izah edir. Elmi terminologiyada “ada psixologiyası” termini yaranmışdır. İngilis atalar sözlərində ingilislərin həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətlərini əks etdirən milli-mədəni komponent izlənilir. “İngilis xarakteri, bir tərəfdən, avropa xalqları arasında bəlkə də, bir-birinə ən zidd və paradoksalıdır, demək olar ki, onun bütün xüsusiyyətləri biri-birinə əksdir, digər tərəfdən isə yüzilliklər ərzində izlənilən çox bütöv və müəyyəndir. Bununla belə ancaq dilin öyrənilməsi milli xarakterin dərk edilməsi yolunda yalnız bir halqadır” [4, s. 52]. İngilislərlə “əcənəbilər” arasında dəniz və okeanın olması təhlükəsizlik hissinin yaranmasına səbəb oldu, bu isə asanlıqla üstünlük hissinə çevrildi. Həqiqətən İngiltərənin təcrid olunması bu ölkəni fərqləndirdi. Bütün millətlərə milli xarakter xasdır. Lakin bu ingilislər qədər heç bir xalqa daha çox aid deyil. Görünür, onların öz təbiətinin həyat qabiliyyətinə sanki patenti var. İngilislər digər xalqlar üçün səciyyəvi olan bir çox yaxşı şeyləri bilmələrinə baxmayaraq, öz ənənələrinə sadıq qalıblar. Konformizmin təcəssümünü təmsil edən ingilislər, eyni zamanda öz fərdililiklərini saxlayırlar. Britaniyalılar dəyişilənlər, lakin ingilis təbiətinin orijinal xüsusiyyətləri hələ də üstünlük təşkil edir, onların milli xarakterinə və ümumi həyat tərzinə böyük təsir göstərir. “İngilisin “sərt yuxarı dodağı” haqqında danışanda, bunun arxasında iki anlayış dayanır – özünü ələ almaq qabiliyyəti (özünə nəzarət kultu) və həyat situasiyalarına müvafiq tərzdə reaksiya vermək bacarığı (yazılmış davranış kultu). XIX əsrin əvvəlinə kimi nə o, nə də digəri ingilislərə xas deyildi” [4, s. 50]. İngilislər hətta indi öz temperamentlərinin təbii şövqləri ilə daim mübarizə aparmalı olurlar. Belə sərt soyuqqanlılıq həddindən çox mənəvi güc tələb edir. Bu qismən o faktı izah edə bilər ki, ingilislər yeni bir şeyə çox ağır başlayırlar, “iti küncələr”dən vaz keçməyə çalışırlar. Maraqlanan gözlərdən kənar olmaq həvəsi onlarda özəl həyat kultunu yaradır.

Atalar sözləri dərin həqiqəti əks etdirmək üçün sadə və populyar sözlərdən istifadə olunan təsbit edilmiş müddəalardır, gündəlik həyatda təcrübənin ümumiləşdirilməsidir. Atalar sözü dildə təcəssüm edən insan müdrikliyinin kristallaşmasıdır. O “milli güzgü” və ya “dilin canlı tapıntısı” elan edilir. Atalar sözlərinin məzmunu ictimai həyatın bütün aspektlərini ehtiva edir. Dilin mühüm komponenti kimi atalar sözləri öz həyatını başa düşmək və davranışını nizama salmaq üçün insanlara müəyyən mənada ensiklopediya olub. Onlar insanların mədəniyyətini və adət-ənənələrini əks etdirir.

İngilislərin milli xarakterinin fərqli xüsusiyyətlərini əks etdirən atalar sözləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

1. Soyuqanlıq, ləyaqət

Müasir ingilislər üçün insan təbiətinin əsas yaxşı cəhəti soyuqanlıqdır. Onlar hesab edirlər ki, insanlar özünə hansı tərzdə nəzarət etməyi nə qədər yaxşı bilirlərsə, bir o qədər ləyaqətlidirlər. Onların təsəvvürünə görə, insan uğur qazananda da, uğursuzluğa düşər olanda da, sevinəndə də, qəmlənəndə də, heç olmazsa, zahirən təmkinli olmalıdır. Daxilən soyuqqanlı olmaq mükəmməlliyyənin ən yüksək dərəcəsidir:

“When angry, count a hundred” – azərb. ekv. “Hirs gələndə, acığını ud”;

“He is not fit to command others that cannot command himself” – azərb. ekv. “Özünü ələ ala bilməyən adam başqalarını ələ ala bilməz”;

“Anger and haste hinder good counsel” – azərb. ekv. “Tələsən təndirə düşər”.

2. Hərəkətlərdə, emosiyalarda və sözlərdə təvazökarlıq və sadəlik

İngilislər öz emosiyalarını ifadə etməkdə və hərəkətlərində təvazökarlığın vacibliyini heç vaxt unutmurlar. Bu səciyyəvi xüsusiyyət ingilislərdə uşaqlıqdan tərbiyə olunur:

“Silence is golden” – azərb. ekv. “Danışmaq gümüş, danışmamaq qızıldır”;

“A word spoken is past recalling” – azərb. ekv. “Söz quşdur, buraxarsan, uçar, gedər”;

“Be swift to hear, slow to speak” – azərb. ekv. “Çox bilib az danışmaq iğidin ləngəridir”;

“Çox bilirsən, az danış”;

“First think, then speak” – azərb. ekv. “Yüz ölç, bir biç”;

“The dogs bark, but the caravan goes on” – azərb. ekv. “İt hürər, karvan keçər”.

3. Vaxtı qiymətləndirmək bacarığı

Heç bir millət ingilislər kimi öz vaxtını və pulunu dəqiq bölüşdürə bilmir. Onlar vaxtı qiymətləndirirlər, onun tez keçməsinə və dəyişkənliyini qeyd edirlər:

“Time flies” – azərb. ekv. “Vaxt atlı, biz piyada”;

“An hour in the morning is worth two in the evening” – azərb. ekv. “Gecənin xeyrindən, gündüzün şəri yaxşıdır”;

“What greater crime than loss of time?” – azərb. ekv. “Vaxtını itirən bəxtini itirər”;

“Vaxtını itirsən əgər, görərsən böyük zərər”;

“Never put off till tomorrow what you can do today” – azərb. ekv. “Bu günün işini sabaha qoyma”;

“One cannot put back the clock” – azərb. ekv. “Keçənə güzəşt deyərlər”;

“Time is money” – azərb. ekv. “Vaxt qızıldan qiymətlidir”;

4. Zəhmətsevərlik, çalışqanlıq

İngilis bütün əqli və fiziki qüvvəsini sərf edərək, həddindən çox işləyir:

“If at first you don’t succeed, try, try, try again” – azərb. ekv. “Səbir ilə halva olar, ey qora səndən, bəsləsən atlar olar tut yarpağından”;

“Feather by feather a goose is plucked” – azərb. ekv. “Dama-dama göl olar”;

“A lazy sheep thinks its wool heavy” – azərb. ekv. “Tənbəl deyər: ver yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın”;

“He that would eat the fruit must climb the tree”; “No pains, no gains”; “No sweet without sweat”; – azərb. ekv. “Balıq istəyən özünü suya vurur”, “İşləməyən dişləməz”;

“Diligence is the mother of success (good luck)” – azərb. ekv. “Çalışan qazanar”;

“Çalışan əli bıçaq kəsməz”; “Çalışqan hər nəyə əl vursa, qızıl olar”.

5. Təşəbbüskarlıq və işgüzarlıq

Dünyada ingilisləri çox fəal, pul qazanmaq və varlanmaq üsullarının ixtirasında yorulmaz mahir iş adamları hesab edirlər:

“A bargain is a bargain” – azərb. ekv. “Söz danışığıdan keçər”;

“Better give a shilling than lend a half-crown” – azərb. ekv. “Nəğd olsun, soğan olsun”;

“Nəğdi qoyub, nisyə dalınca düşmə”;

“Keep a thing seven years and you will find a use for it” – azərb. ekv. “Saxla samanı, gələr zamanı”; “Saxla gönü, gələr günü”;

“In for a penny, in for a pound” – azərb. ekv. “Gərçi oldun dəyirmançı, çağır gəlsin, dən Koroğlu”;

“Strike while the iron is hot” – azərb. ekv. “Dəmiri isti-isti döyərlər”;

6. Tamahkarlıq, qənaətcilik və varlanmaq həvəsi

Bir çox ingilislərin pərəstiş etdikləri pul olub. Zənginlik, heç olmazsa təmin olunma, demək olar ki, hər bir ingilisin say göstərdiyi bir niyyətdir. İngilisin ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq, pul qazanmaq üçün hər birinə çox vaxt ayrılır. Birinci sırada olan məsələ həmişə və hər yerdə mümkün qədər çox pul qazanmaqdır:

“Money is power” – azərb. ekv. “Pul dağı da yerindən oynadar”;

“Money begets money” – azərb. ekv. “Pulu pul qazanar, yaxşı igid palçıq basar”;

“Light purse is a heavy curse” – azərb. ekv. “Pulunu əziz edən, özünü zəlil edər”.

7. Ehtiyatlılıq və tədbirlilik

Bunlar ingilislərin atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə öz əksini tapan tipik xüsusiyyətləridir:

“Caution is the parent of safety” – azərb. ekv. “Ehtiyat igidin yaraşığıdır”; “Don’t trouble troubles till trouble troubles you” – azərb. ekv. “Arı yuvasına çöp uzatma”;

“Let sleeping dogs lie” – azərb. ekv. “Yatan itləri oyatma”;

“Still waters run deep” – azərb. ekv. “Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı”;

“Dumb dogs are dangerous”; – azərb. ekv. “Qapan it dişin göstərməz”;

“Don’t burn your bridges behind you” – azərb. ekv. “Su içən quyuya daş salmaq olmaz”;

8. Təkəbbür, qürur, şöhrətpərəstlik

İngilislərə təkəbbür və həddindən artıq qürur xasdır:

“One Englishman can beat three Frenchmen” – azərb. ekv. “Bir atıb iki vurur”.

İngilislər çox səyahət etdiklərinə görə istəməyərək, digər insanlarla yaxınlıq edirlər. Digər xalqlarla yaxın əlaqələrdə belə soyuqluq ingilis etiketinin qaydaları, qürur, əcnəbi adət-ənənələrin başa düşülməməsi və bəzən hətta həqarətlə diktə olunur. İngilislər olduqca şöhrətpərəstdirlər. Onlar əcnəbilərə təkəbbürlə, təəssüflə və çox vaxt həqarətlə münasibət bəsləyirlər. Öz üstünlüyünün şişirdilmiş dərk edilməsi ingilis xarakterində belə xüsusiyyətə səbəb oldu:

“Take away my good name, take away my life” – azərb. ekv. “Şərəfsiz yaşamaq ölüm-dən betədrir”;

“The highest tree has the greatest fall” – azərb. ekv. “Ağac nə qədər yüksək olursa olsun, yarpaqları yenə də yerə tökülər”;

“Better die standing than live kneeling” – azərb. ekv. “Ayaq üstə ölmək diz üstə yaşamaqdan yaxşıdır”;

9. Düzlük və alicənablıq

İngilislərdə düzlük qiymətləndirilir:

“A clean fast is better than a dirty breakfast” – azərb. ekv. “Özünün yavan çörəyi özgənin plovundan yaxşıdır”; “Özgənin plovundan bizim şorba yaxşıdır”;

“Honesty is the best policy” – azərb. ekv. “Düzlük ən yaxşı siyasətdir”;

“A clean hand wants no washing” – azərb. ekv. “Doğruya zaval yoxdur”;

“Cheats never prosper” – azərb. ekv. “Yalan ayaq tutar, yeriməz”;

10. Təklük

İngilislərin cəmiyyətə böyük ehtiyac duymalarına baxmayaraq, çoxsaylı dostlar arasında xəlvətə çəkilməyi onlardan yaxşı heç kim bacarmır. Adamlardan uzaq durmaq səyi onlara xasdır. Onlar nəinki öz şəxsi, digər insanların da məkanlarına hörmətlə yanaşırlar:

“Put not your hand between the bark and the tree” – azərb. ekv. “Ət ilə dırnaq arasına girən iyiyər, çıxar”;

“Two is company, three is none” – azərb. ekv. “İki kişi danışanda üçüncüsü sən olma”.

İnsan həyatında evin əhəmiyyəti ingilisə xas olan xüsusi cəhətdir:

“Home, sweet home” – “Evim, sevimli evim” – özgəsinə qarşı qoyulmuş məkanının mərkəzi. İngilis öz məkanında tənhalığa çəkilib, yaxınlarından uzaqlaşır:

“Every bird likes its own nest” – azərb. ekv. “Hər quşa öz yuvası istidir”;

“Every dog is a lion at home” – azərb. ekv. “Hər kəs öz evinin ağasıdır”;

“Home is home, though it be never so homely” – azərb. ekv. “İgidim igid olsun, kol dibi evim olsun”;

11. Qətiyyətlik və cəsarət

İngiltərə öz xalqına qətiyyətlik və cəsarət kimi keyfiyyətləri təlqin edərək, tarixən bütün münaqişələri hərbi yolla həll edirdi:

“Gather your rosebuds while you may” – azərb. ekv. “Dəmiri isti-isti döyərlər”

“Don’t make yourself a mouse, or the cat will eat you” – azərb. ekv. “Qorxursansa pişikdən, niyə çıxırsan deşikdən”;

“Grasp the nettle and it won’t sting you” – azərb. ekv. “İgid odur atdan düşüb atlana, igid odur hər əzaba qatlana”;

“The scalded cat fears cold water” – azərb. ekv. “İlan vuran, ala çatıdan qorxar”.

12. Pedantlıq (xırdaçılıq) və mühafizəkarlıq

Artıq qeyd edildiyi kimi, adətlərin saxlanması, həmçinin ənənələrə cəmiyyətdə təsbit edilmiş müəyyən qaydalar üzrə əməl edilməsi ingilisi xarakterizə edir:

“First come, first served” – azərb. ekv. “Gec gələn qonaq olduğundan yeyər”;

İngilislər köhnə ənənələri, təsbit edilmiş və adət halını almış həyat tərzini saxlayaraq, monarxiyadan, onları müşayiət edən hakimiyyət institutları və adətlərdən imtina etməyə tələsmirlər. İngilislər dəyişiklikləri xoşlamırlar:

“An old dog will learn no new tricks”; “You cannot teach old dogs new tricks” – azərb. ekv. “Qırxında öyrənən gorunda çalar”; “Qoca öküzü öldürmək olar, öyrətmək olmaz”.

İşin elmi nəticəsi. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, atalar sözləri və deyimlər real həqiqətin şərhinin obrazlı dərk edilməsindən ibarətdir, bu isə onları milli dəyərlərin və xarakterin modelini təqdim edən dil vahidləri kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

İşin elmi yeniliyi. İşin elmi yeniliyi fəlsəfədə ayrılmış dəyərlər qrupuna əsasən ingilis atalar sözləri və deyimlərin təsnifatından, həmçinin ingilislərin yalnız milli xarakterini deyil, eyni zamanda onların şəxsiyyət keyfiyyətlərini təsvir edən atalar sözləri və deyimlərdən ibarətdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə “İngilislərin milli xarakterinin fərqli xüsusiyyətlərini əks etdirən atalar sözləri və deyimlərin təsnifatı” mövzusu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən xarici dili tədris edən universitetlərin bakalavriat pilləsində ölkəşünaslıq fənninin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Жаркова, Т.И. Синицких, О.В. Отражение национального характера в пословицах и поговорках // ИЯШ. – 2008. – № 1. – с. 75-78.
2. Мəmmədov, С.В. Atalar sözləri / С.В.Мəmmədov. – Bakı: Öndər, – 2004. – 264 s.
3. Mieder, W. Proverbs: A Handbook / W.Mieder. – London: Greenwood Press, – 2004. – 341 p.
4. Чернова, Ю.Г. Иностранный язык в профессиональной деятельности. / Ю.Г.Чернова. – М.: Просвещение, – 2013. – 115 с.
5. Yaqubqızı, M. Atalar sözləri. / M.Yaqubqızı. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 476 s.

Lüğətlər

1. Словарь английских пословиц и фразеологических выражений / Сост.: А.А.Хазан. – Смоленск: Русич, – 2001. – 556 с.

2. Concise Oxford Dictionary of Current English / ed. by H. W. Fowler, F. G. Fowler. – Oxford: Clarendon Press, – 2008. – 1242 p.
3. Hacıyeva, Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət / Ə.H.Hacıyeva. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 370 s.
4. Vəliyeva, N.Ç. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət / N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 460 s.

T.S.Guliyev

The Classification of the Proverbs and Sayings Reflecting Distinctive Features of National Character of the English People

Summary

The article deals with the classification of the proverbs and sayings reflecting distinctive features of national character of the English people. The proverbs are fixed statements in which simple and popular words are used to reflect the deep truth, and are generalization of experience in everyday life. The proverb is a crystallization of human wisdom, embodied in the language, is declared “a national mirror” or “a lively finding of the language”. The contents of proverbs comprise all aspects of public life. In definite sense, as an important component the proverbs have become an encyclopedia for people to understand their life and regulate their behaviour. They reflect the culture, customs and traditions of people.

Key words: *The English People, National Character, Distinctive Features, Proverbs, Sayings, Classification*

Т.С.Гулиев

Классификация пословиц и поговорок, отражающие отличительные особенности национального характера англичан

Резюме

В статье рассматривается классификация пословиц и поговорок, отражающие отличительные особенности национального характера англичан. Пословицы являются фиксированными утверждениями, в которых используются простые и популярные слова, чтобы отразить глубокую истину, и являются обобщением опыта в повседневной жизни. Пословица – это кристаллизация человеческой мудрости, воплощающаяся в языке, провозглашается «национальным зеркалом» или «живым ископаемым языка». Содержание пословиц включает в себя все аспекты общественной жизни. В определенном смысле, как важный компонент языка, пословицы стали энциклопедией для людей, чтобы понять свою жизнь и упорядочить свое поведение. Они отражают культуру, обычаи и традиции людей.

Ключевые слова: *англичане, национальный характер, отличительные особенности, пословицы, поговорки, классификация*

Rəyçilər: dos. K.H.Cəfərova

*ADU-nun Linqvokulturologiya kafedrası
(05.03.2024-cü il tarixli iclasın qərarı (pr.№10))*

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

Ç.V.QULİYEVA

e-mail: quliyevasinare@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

(Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 33)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.068

MUSA ADILOVUN TƏDQIQATLARINDA NƏZƏRİ DİLÇİLİYİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə: Aparılan tədqiqatlar nəticəsində görə bilərik ki, Musa Adilov nəzəri dilçiliyin tədqiqində əvəzsiz xidmətlərə malik dilçi-alim olmuşdur. O, ümumi dilçiliklə bağlı araşdırmalarına dilin ən qədim tarixi ilə başlamış, dilə bir sıra elmi yeniliklər gətirmişdir. Müəllifin “Dilçilik problemləri” kitabında dərc olunan elmi məqalələri istər linqvistik, istər metodoloji baxımdan uğurlu dilçilik materialları hesab olunur. Kitabda dildə mövcud olan müxtəlif konsepsiyalar müəllifin elmi təcrübəsi ilə birgə oxuculara təqdim olunur. Bu materiallar dilçiliyin müxtəlif sahələrinin inkişafında da mühüm nümunələr hesab edilir.

Açar sözlər: Musa Adilov, nəzəri dilçilik, dil, ümumi dilçilik, dilçilik problemləri

Giriş

Dilçiliyin tarixi qədim dövrləri əhatə edir. Hər hansı bir elmin inkişafını təmin etmək üçün onun köhnə biliklərinə nəzər yetirmək, buradakı səhvləri aradan qaldıraraq onu daha da təkmilləşdirmək tələb olunur.

Dilçilik elminin tarixindən, sahələrindən, keçdiyi inkişaf yolundan, mənşəyindən bəhs edən zaman müxtəlif dilçilərin əsərlərinə təsadüf edə bilərik. Buna nümunə olaraq M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayevanın “Dilçilik problemləri”, N.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş”, N.Cəfərovun “Ümumi dilçilik”, Ə.Rəcəbli “Nəzəri dilçilik”, “Dilçilik tarixi”, “Struktur dilçilik” və s. əsərlərini göstərə bilərik.

Dil ona həsr olunan əsərlərdə istər daxili quruluşuna, istər tərkibinə, istərsə də obyektiv aləmlə qarşılıqlı münasibətinə əsasən fərqli üsullarla tədqiq edilə bilər. Dilçilik elminin müasir zaman kəsiyindəki dilçilik sahələrinin, məktəblərinin, cərəyanlarının, nəzəriyyələrinin obyektiv formada şərh olunması xüsusi önəm daşıyır. Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın “Dilçilik problemləri” kitabı da bəhs etdiyimiz bu ehtiyacları ödəmək məqsədi ilə qələmə alınmışdır. Kitabda dilçiliyin tarixini özündə əks etdirən faktlar dərinlən, ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Burada dilin nəzəri məsələləri- dilin işarəvi təbiəti, tarixi, dil və nitqin qarşılıqlı əlaqəsi, dilin sosial diferensiasiyası, dil və təfəkkürün əlaqəsi, dilin digər elmlərə təsiri, dil və cəmiyyət, dil və nitq və s. kimi vacib dilçilik məsələləri şərh olunmuşdur.

Kitabda dilin linqvistik-nəzəri əsaslarına geniş şəkildə yer verilməmişdir.

Afad Qurbanov isə ümumi dilçiliyin nəzəri əsaslarını Musa Adilovdan fərqli olaraq 2 yerə bölmüşdür:

1) fəlsəfi-nəzəri əsas 2) linqvistik-nəzəri əsas

Fəlsəfi-nəzəri əsas dedikdə “Ümumi dilçilik” kitabında əks olunan fəlsəfi müddəalar, linqvistik-nəzəri əsas dedikdə isə dilçilik nəzəriyyələri nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumi dilçiliyin qədim, zəngin tarixi və nəzəri dilçiliklə bağlı əsər qələmə alan müəlliflərdən biri də Ağamusa Axundov olmuşdur. Onun 1979-cu ildə çap olunan “Ümumi dilçilik” kitabında dilçiliyin müxtəlif sahələrində geniş şəkildə istifadə olunan tədqiqat metodları, dil nəzəriyyəsi, dilçiliyin qədim tarixi haqqında məlumatlar yığcam şəkildə əks olunmuşdur. Müəllifin 3 bölmədən ibarət olan kitabının I bölməsi dilçiliyin qədim tarixindən, II bölməsi

ümumi dilçiliyin nəzəri məsələlərindən və ən sonuncu III bölməsi isə dilçiliyin istər qədim, istərsə də müasir dövrlərində istifadə olunan tədqiqat metodlarından bəhs edir.

Musa Adilov dilin tədqiqində istifadə olunan dilçilik metodlarını qısa da olsa “Dilçilik problemləri” əsərində oxuculara təqdim edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər Afad Qurbanov, istərsə də Ağamusa Axundov dilçilik metodlarının şərhini dilin ümumi məsələlərinin təsvir olunduğu əsərlərində ətraflı şəkildə göstərmirlər.

Ağamusa Axundov kimi Musa Adilov da dilin nəzəri əsaslarının tədqiqinə onun ən qədim tarixindən başlayır və keçmiş zamanlardan başlamış ta bu yaxınlara qədər dilin yalnız “düzgün oxumaq və yazmaq üçün” istifadə edildiyini qeyd edir. Bu zaman kəsiyində elmi qrammatika da ancaq dərs öyrətmək məqsədilə istifadə olunur.

Qədim filosofların, xüsusilə də Aristotel, Platon, Parmenidin fəlsəfi mülahizələrində təqdim olunan dil faktları bu dövrün dil mənzərəsini təsvir etməyə imkan verirdi. Sonralar filologiya yaranıb təşəkkül tapsa da, onun da yalnız müxtəlif nöqsanlardan ibarət olduğu qeyd olunur.

Musa Adilov “Dilçilik problemləri” əsərində dilin müxtəlif dövrlərdəki vəziyyətini təqdim etsə də dilçiliyin keçdiyi inkişaf mərhələlərinin konkret adlarını, xronoloji ardıcılığını qeyd etmir.

Nizami Cəfərov “Ümumi dilçilik” dərsliyində Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”ndakı fikirlərinə əsaslanaraq dilçiliyin əsasının “qrammatika” ilə qoyulduğunu söyləyir. Daha sonralar II mərhələdə filologiya meydana çıxır. III mərhələ isə müqayisəli filologiya və ya digər adı ilə desək müqayisəli qrammatikanın yaranması ilə başa çatır.

Əbülfəz Rəcəbli “Dilçilik tarixi” kitabında dilin dövrləşməsinə bu formada təqdim edir: “qədim dövr dilçiliyi, orta əsrlərdə dilçilik, intibah dövrü və XVII-XVIII əsrlər dilçiliyi, XIX əsr dilçiliyi, XX əsrdə müxtəlif dilçilik məktəb və cərəyanlarının yaranması dövrü, müasir dilçilik, sovet dilçiliyi” [4, s. 30].

Müəllif dilçiliyin inkişaf mərhələlərini bu kitabın əvvəlində ardıcılıqla göstərsə də, lakin burada qeyd olunan xronoloji ardıcılığın pozulmasına da təsadüf olunur.

Bütün bu məlumatlar dilin dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məqsəd və vəzifələr

Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın “Dilçilik problemləri” əsəri dilin nəzəri problemlərinin – dil və təfəkkür, dil və nitq, dilin işarəvi təbiəti, dil və cəmiyyət, dilin qneseoloji və ontoloji problemləri, dil və şüur, dil sistemi və struktur dilçiliyin metodoloji əsasları haqqında sağlam mülahizələr yürütməyə imkan verir.

Əsərdə dilin təbiəti haqqında irəli sürülən 2 fərqli konsepsiya əsasdır: qneseoloji, yəni “idraki”, digəri isə ontoloji, yəni “obyektiv varlıq ilə əlaqədar”.

“Qneseoloji” konsepsiya dedikdə dilin “dil və təfəkkür”ün köməyi ilə izah edilməsi, onunla qarşılaşdırılması nəzərdə tutulur. Lakin “ontoloji” konsepsiya dedikdə dilin xüsusi və ayrıca bir obyekt kimi tədqiqi anlayışı başa düşülür.

“Dilin qneseoloji konsepsiyasının iki növü vardır: a) “alət (vasitə) olma konsepsiyası” (“Dil fikir alətidir”, “Dil dərkətmə alətidir”, “Dil ünsiyyət vasitəsidir”, “Dil yaradıcılıq alətidir”, “Dil mübarizə vasitəsidir”, “Dil mədəniyyət silahıdır”); b) “əksetmə, inikas, dünyagörüşü konsepsiyası” (“Dil təfəkkürün inikasısıdır”, “Dil milli özünüdərkətmənin və ya milli ruhun inikasısıdır”, “Dil sinfi dünyagörüşünün inikasısıdır”, “Dil varlığın inikasısıdır”)[1, s. 8].

Adil Babayev “Dilçiliyə giriş” əsərində yazırdı:

“Yunan filosoflarını maraqlandıran birinci problem dilin kim tərəfindən yaradılması məsələsi idi. Dilin mənşəyi problemi fəlsəfənin əbədi mövzusu olan materialist və idealist anlayışların qarşılaşdığı, toqquşduğu əsas nöqtələrdən biridir” [4, s. 12].

Dilçiliyin qədim tarixinə diqqət yetirsək yunan filosoflarının dil, təfəkkür, varlıq anlayışlarını birgə öyrəndiklərini göstərmək mümkündür. Bu da bu anlayışları vahid bir kontinuuma aid edir və onları istə idealizm, istə materializm, istərsə də dualizm baxımdan hər zaman eyni terminlər vasitəsilə ifadə edirdi. “Dil və təfəkkür” kontinuumu da bunun əsasında formalaşır. Bu kontinuumda dildən məntiqə, həmçinin məntiqdən də dilə keçid özünü aydın şəkildə göstərirdi.

Qrammatika sənətinin, yəni dilçiliyin məntiq elmindən ayrılması nəticəsində yeni bir tərif “dil fikir alətidir” tərifini formalaşdı.

Dilçilik elminin mühüm konsepsiyalarından biri olan “dilin fikir aləti” olması konsepsiyası XIX-XX əsrlərdə özünü göstərsə də, XX əsrin 20-30-cu illərində istə xarici dilçilərin, xüsusilə Sepir, Brüno, Seşe və başqaları, istərsə də Rusiyada yaşayan M.N.Peterson, K.V.Şerba, N.Durnovo kimi dünya şöhrətli tədqiqatçıların araşdırmalarında yenidən diqqət mərkəzinə çevrilir və bəzən də tənqidlərə məruz qalırdı. Bu konsepsiyanın qüsurlu cəhətini Musa Adilov kitabında belə qeyd edir:

“Dilin alət olma konsepsiyasının ən mühüm qüsuru orasıdadır ki, dil müstəqil tədqiqat obyektini hesab edilməkdənsə, fikir aləti, yaradıcılıq aləti, ünsiyyət aləti hesab olunur” [1, s. 9].

Bildiyimiz kimi dilçilik elmində ilk inikas nəzəriyyəsi görkəmli dilçi Vilhelm fon Humboldt tərəfindən irəli sürülmüş və dil milli ruhun ifadəsi kimi təqdim olunmuşdur.

Dilin inikas konsepsiyasının tərəqqisində Hegelin də önəmli rolu qeyd olunur. Musa Adilov onun fikirlərini “Dilçilik problemləri” kitabında belə qeyd edir.

“O belə hesab edir ki, abstrakt forma olan dil ağılın “təzahürü, təcəssümü və inikası” keyfiyyətində çıxış edir. Bu cəhət də V.fon Humboldtun dili enerjiyə, milli ruhun ifadəsi hesab etməsi fikirlərinə tam uyğun gəlir” [1, s. 11].

Buradan aydın olur ki, Hegel bir neçə dəfə Vilhelm fon Humboldta müraciət edir və onun fikirlərini qəbul edir.

Dilin ontoloji konsepsiyasından söz açan Ferdinand de Sössürün ideyalarına kitabında geniş yer verilir. O, qeyd edir ki, Ferdinand de Sössürün dil-nitq konsepsiyası istə fəlsəfi, istə sosioloji, istərsə də təbii-elmi nöqteyi-nəzərdən dualist səciyyə daşıyır.

Ferdinand de Sössürün dilə verdiyi tərif belə qeyd olunur: “Dil ideyalar ifadə edən işarələr sistemidir” [1, s. 13].

Musa Adilov F.de Sössürün ideyaları əsasında dil işarəsini “işarələyən”, “işarələnen” olmaqla qruplaşdırır.

Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabının I cildində təbiət və cəmiyyətdə mövcud olan işarələri belə təsnif edir:

“Ümumiyyətlə, təbiət və cəmiyyətdə mövcud olan işarələrin xarakterinə görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: a) signal işarələri; b) əlamət işarələri; c) simvol işarələr; ç) qrafik işarələr; d) dil işarələri” [6, s. 400].

Dilin ontoloji konsepsiyasının haqqında L. Blumfildin irəli sürdüyü ideyalar da xüsusi maraq doğurur. O, materialistlərdən fərqlənmək məqsədilə özünəməxsus konsepsiya formalaşdırır və bu konsepsiyayı materialist ya da mexanist konsepsiya hesab edir. Lakin o, fikirlərinə görə düşmənləri tərəfindən fizikalist zənn edilir.

Əbülfəz Rəcəbli “Dilin mənşəyi” kitabında hələ Sössürdən əvvəl dilin işarə olması və vahid bir sistem təşkil etməsi haqqında müxtəlif fikirlərin mövcud olduğunu, Humboldtun bu mövzu ilə bağlı olaraq genişmiqyaslı tədqiqatlar həyata keçirdiyini qeyd edir. Professor göstərir ki, Humboldt F.de Sössürdən düz 80 il öncə dil işarəsi haqqında fikirlər söyləyərək dilin işarə nəzəriyyəsini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bu kitabda müəllif V.fon Humboldtun dilin sistem səciyyəsinə göstərən ilk dilçi kimi əks etdirir.

Musa Adilov F.de Sössürün dilə sistem kimi yanaşmasını şahmat oyunu ilə müqayisə etməsini bu sözlərlə ifadə edir: “Sössür dil sistemini şahmat oyunu ilə müqayisə edir. O belə hesab edir ki, həmin oyunda həmişə ən zəruri olan və dəyişməyən şey oyunun qaydalarıdır. Maddi fiqurların nədən düzəlməsinin oyuna təsiri yoxdur” [1, s. 14].

Ağamusa Axundov “Ümumi dilçilik” əsərində bu barədə yazırdı:

“F. de Sössür dil təlimində ziddiyyətli cəhətlər də vardır. Məsələn, o, bir tərəfdən dili ictimai hadisə, digər tərəfdən dil işarəsini psixi vahid hesab etmişdir” [20, s. 4].

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, deyə bilərik ki, dildə mövcud olan bir sıra ümumi və ya nəzəri məsələlərin şərhə Musa Adilovun yalnız “Dilçilik problemləri” kitabında deyil, həmçinin bir sıra məqalələrində də əks olunmuşdur. Bu məqalələrə nümunə olaraq, onun “Dil və din” (1973), “Sözün qüvvəsi”, “Dil ictimai hadisədir” (1969), “Dil necə yaranmışdır” (1962), “Elm və dil” (1967), “Jarqon və arqo” (1978), “Jarqonun bəzi növləri” (1973), “İşarələr və simvollar”, “Dil də tarixi hadisədir” (1969), “Cümlə haqqında” (1975) və s. kimi məqalələrinin adını çəkə bilərik.

Musa Adilovun dilin tətbiqi məsələlərinə həsr edilmiş “Təbliğatçı və təşviqatçının dili”, “Təbliğat dili haqqında”, “Feili bağlama və vergül” və s. məqalələri müəyyən dərəcədə ümumi və nəzəri dilçiliklə uyğunlaşır.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə görkəmli dilçi Musa Adilovun nəzəri dilçilik görüşləri, digər tanınmış Azərbaycan dilçilərinin mülahizələri ilə müqayisəli şəkildə təqdim edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə Musa Adilovun nəzəri dilçilik görüşlərinin dilçilik elmi üçün əhəmiyyəti oxuculara təqdim olunmuşdur. Onun gördüyü işlər lingvistikanın inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. Dilçilik problemləri / M. Adilov, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva. – Bakı: Elm, – 2019.
2. Axundov, A. Ümumi dilçilik / A. Axundov. – Bakı: Nurlan, – 1988.
3. Axundov, A. Dilçiliyə giriş / A. Axundov. – Bakı: Maarif, – 1980.
4. Əliyeva, N. Professor Ə. Rəcəbli və Azərbaycan nəzəri dilçiliyi / N. Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017.
5. Cəfərov, Q. Ümumi dilçilik etüdləri / Q. Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020.
6. Qurbanov, A. Ümumi dilçilik. [3 cildə]. – Bakı, – c.1. – 2019.
7. Əbülfəz, R. Nəzəri dilçilik / R. Əbülfəz. – Bakı: Nurlan, – 2003.

Ch.V. Guliyeva

Methodological Foundations of Theoretical Linguistics in Studies of Musa Adilov

Summary

As a result of the conducted research, we can see that Musa Adilov was a linguist-scientist with invaluable services in the study of theoretical linguistics. He started his research on general linguistics with the oldest history of the language and brought a number of scientific innovations to the language. The author's scientific articles published in the book "Linguistic Problems" are considered to be successful linguistic materials, both linguistically and methodologically. In the book, various concepts existing in the language are presented to the readers together with the scientific experience of the author. These materials are also considered important examples in the development of various fields of linguistics.

Key words: Musa Adilov, theoretical linguistics, language, general linguistics, linguistic problems

Ч.В. Гулиева

Методологические основы теоретического языкознания

в исследованиях Мусы Адилова

Резюме

В результате проведенного исследования мы видим, что Муса Адилев был учёным-лингвистом, оказавшим неоценимые заслуги в изучении теоретического языкознания. Свои исследования в области общего языкознания он начал с древнейшей истории языка и привнес в язык ряд научных новшеств. Научные статьи автора, опубликованные в книге «Проблемы языка», считаются удачными лингвистическими материалами как в лингвистическом, так и в

методологическом отношении. В книге читателю представлены различные понятия, существующие в языке, вместе с научным опытом автора. Эти материалы также считаются важными примерами в развитии различных областей языкознания.

Ключевые слова: Муса Адилов, теоретическое языкознание, язык, общее языкознание, лингвистические проблемы

Rəyçi: filol.f.d. Elmira Hüseyn Ağa

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2024

İ.R.İBRAHİMOVA
baş müəllim

A.C.ALCANOVA
müəllim
e-mail: iradaygun@mail.ru

Azərbaycan Tibb Universiteti
(Bakı şəh., Səməd Vurğun, 167)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.073

ƏVƏZLİK NİTQ HISSƏSİ KİMİ AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ MÜSTƏVİDƏ

Xülasə: Müasir Azərbaycan dilində əsas nitq hissələrindən olan əvəzlik konkretlik bildirmir. Əşyanın məzmununu müəyyən etmir, əşyaya ad vermir. Əvəzliyin bir nitq hissəsi kimi vəzifəsi sadəcə əvəz etməkdir, işarə etməkdir. Elmi ədəbiyyatda əvəzliyə qısaca olaraq belə bir tərif verilir: isim, sifət, say, zərf – əsas nitq hissələrini əvəz edən əsas nitq hissəsi əvəzlik adlanır. Əvəzlik nitq hissəsinə Azərbaycan dilində belə bir tərifin verilməsi təsadüfi deyildir. Eləcə də, əvəzliyin özünün yerində işlənmə əvəzliyin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Məsələn: Sən əlaçı tələbəsen cümləsində “Sən” şəxs əvəzliyi hər hansı bir xüsusi ismi əvəz edir.

Açar sözlər: İngilis dili, şəxs, mənsubiyyət, nisbi, sual, qayıdış əvəzliləri

Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2004. Müəllif B.Cəfərova yazır: Azərbaycan dilində əvəzliyin **məna növləri** dedikdə ilk yad düşən şəxs əvəzlilikləridir. Məlumdur ki, dilimizdə şəxs əvəzlilikləri isim nitq hissəsinin yerində işlənilir kim?, nə? Sual əvəzliliklərindən birinə cavab verir. Maraqlıdır ki, bu əvəzliliklər türk dillərinin demək olar ki, hamısında eynidir. Dilimizdə işlənən şəxs əvəzliliklərinin daha bir özəlliyi ondan ibarətdir ki, bu əvəzliliklər dilimizdəki mənsubiyyət, şəxs – xəbərlilik şəkilçilərinin yaranmasında mühüm rol oynayır. [1, s. 260]

Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası Bakı: Qismət, 2007. Oruc müəllim qeyd edir: “Şəxs əvəzliliklərini I və II şəxsin cəmini bildirən sözlər leksik, III şəxsin cəmini bildirən əvəzlik **-lar** şəkilçisini artırılması ilə yaranır. Azərbaycan dilində I, II şəxs əvəzliliklərinin həm təki, həm də cəmi əsasən insan anlayışı bildirir, **kim** sual əvəzliyinə cavab verir. Bəzən isə istisnalar da mümkündür. Bəzi üslubi məqamlarda xüsusilə nağıllarda, təmsillərdə bəzi canlılar (qurd, dovşan, tülkü) təbiət hadisələri və ya cansızlar (külək, ağac, meyvə və s.) şəxsləndirilir. Məsələn, M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz” şeirində: “Sən nə yamansan, a buz”; Adam yıxansan, a buz, və yaxud – Ay külək, sən nə güclüsən? – Quzu, sən burda neyləyirsən? Qurd dedi: – Mən səni yeyəcəyəm” kimi nümunələrdə qeyd olunan faktlara rast gəlmək mümkündür.” [2, s. 608]. Əvəzliyin əsas növləri bunlardır:

1. Konkret şəxs bildirən əvəzliliklər: I, you, we, they, one;
2. Şəxs bildirməyən: it
3. Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər: you, we, they, one.

İngilis dilində I, she və we əvəzliliklərinin obyekt hal forması suppletive yolla, yəni başqa kökdən olan sözlə düzəlir. Məsələn: I-me, he-him, she-her, we-us.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilindəki şəxs əvəzliliklərindən üçüncü şəxs təkdə cinsə görə fərqlənir: kişi cinsində **he**, qadın cinsində **she**, orta cinsdə isə **it** işlənir. Sadə dillə desək “he” kişi cinsi bildirən isimlərin, “she” qadın cinsi bildirən isimlərin, “it” isə orta cinsi bildirən isimlərin əvəzində işlənir.

Ilyish B. The Structure of Modern English (2d ed.) Leningrad, 1971, Müəllif qeyd edir: “İngilis dilində işlənən qeyri-müəyyən şəxs əvəzliliklərinin bir çoxu (you, we, they) **omonimdir**. Formaca konkret şəxs bildirən əvəzliliklərlə mahiyyət etibarı ilə eynidir. Buna baxmayaraq bildirdikləri şəxsin reallığı baxımından onlar konkret şəxs bildirən əvəzliliklərdən fərqlənir. Belə ki, **The workers have come; they want to begin; they say he is a kind man** cümləsində işlənən **they** əvəzliyi şəxs bildirir, konkretlik isə yoxdur. Eyni sözü **you, we** və **they** əvəzlilikləri haqqında da demək mümkündür. Məsələn: **We are fighting for peace**. Heron was his name, a Professor, so they tell him (Galsworthy) They say a woman always remembers her first lover with affection.” [3. s. 397]

One əvəzliyi həm də one sayı ilə omonimdir. Lakin qeyd olunan cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənərək qeyri-müəyyən şəxs bildirir. Məsələn: **One must keep one's promise**. Bu əvəzlik məna baxımından **everybody** əvəzliyi kimi hər kəs, qeyri müəyyən əvəzlik kimi tərcümə olunur. **One** əvəzliyi yiyəlik hal formasında da işlənir və cümlədə təyin vəzifəsini daşıya bilir. Göründüyü kimi Azərbaycan dilində şəxs əvəzlilikləri isimdən başqa heç bir nitq hissəsini əvəz edə bilmədiyi halda ingilis dilində şəxs əvəzliyi həm də sifəti əvəz edə bilir.

Quirk R. Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. M., 1982. Müəllif Qriq və əməkdaşları yazırlar: “Qayıdış əvəzliliklərindən **əvvəl** sözü işlənə bilir. Bu halda qayıdış əvəzlilikləri sözönlü tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Məsələn, **He thinks too much of himself** və s. Qayıdış əvəzlilikləri ingilis dilində bəzən **ədat** funksiyası daşıyır, bu halda mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edən qayıdış əvəzliyi aid olduğu sözdən əvvəl və yaxud cümlənin sonunda işlənə bilər. Məsələn, **He himself** **üas determined not speak first. I suggested it myself**. İngilis dilində mövcud olan qayıdış əvəzlilikləri Azərbaycan dilinə əvvəlki qayıdış hazırkı təyini əvəzlik öz əvəzliyi vasitəsilə tərcümə olunur. [4, s. 391]

Elmi yenilik: Məqalədə Azərbaycan dilində sual əvəzlilikləri və onun İngilis dilində qarşılığı tədqiq edilmişdir. Əvəzli yeganə növdür ki, bütün nitq hissələrini əvəz edir. Bu o halda mümkündür ki, hər bir əsas nitq hissəsinə aid olan sual əvəzliyi aid olduğu nitq hissəsini əvəz etsin. Məsələn, ismə aid sual əvəzlilikləri **kim? nə? hara?** Müvafiq isimləri əvəz edə bilər. Məsələn, Arif tələbədir. Kim tələbədir? Doğrudur, sual əvəzlilikləri əvəzliliklərin bəzi məna növlərini də əvəz edir. Bu zaman əvəz edilən əvəzlik yerində sual əvəzliyi çıxış edir. Məsələn, **Biz tələbəyik** cümləsindəki biz əvəzlikdir. Kim tələbədir cümləsindəki kim sual əvəzliyi ilə əvəz etmək mümkündür. Azərbaycan dilində sual əvəzlilikləri aşağıdakılardır.

Whom do you see in the yard? – Sən həyətdə kimi görürsən?

Whose sual əvəzliyi. Bu sual əvəzliyi mənsubiyyət, sahiblik ifadə edir.

Swan M. Practical English Usage (2d ed.) London: Oxford University Press, 1998. Müəllif Svan yazır: “**Which** əvəzliyi seçmə mənağa malik olub mövcud olan iki və ya daha artıq şəxs, yaxud əşyadan hansının lazım olduğunu soruşarkən işlədilir. Which boy is your brother? Which Azərbaycan dilinə **hansı** sual əvəzliyi kimi tərcümə olunur.” [5, s. 658]

Təbiiqi əhəmiyyəti: **All** təyini əvəzliyi ümumiləşdirici mənağa malik olub isimlərin təyini kimi işlənir. Məsələn, **All were present at the meeting**. Bu əvəzlik həm də sifəti əvəzlik kimi çıxış edir. Məsələn, **All day the wind had been going down**.

Everything əvəzliyi bir qayda olaraq əşyalara mücərrəd məfhumlara və heyvanlara aid işlənir. Məsələn, Everything was dirty. Both əvəzliyi əvvəlcədən xatırladılmış iki şəxsin əşyanı və ya iki fikri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn, You can learn English or French or both of them.

Either təyini əvəzliyi də əvvəlcədən xatırladılmış əşyaya aid işlənir. Məsələn, Give me a pen or a pencil. Either will do.

Other təyin əvəzliyi xatırladılmış əşya və ya şəxsdən fərqlənən digər bir şəxs və ya əşya haqqında danışarkən işlədilir. Məsələn, It gives you an odd feeling, as though someone were lying dead on the other side of the wall.

Another təyini əvəzliyi təkdə sayıla bilən isimlərlə işlənə bilər. Məsələn, Another week passed və s.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən qeyri-müəyyən əvəzliliklər ismin yerində işlədilən və qeyri-müəyyən əşyanı bildirən əvəzliliklərə deyilir.

Müasir İngilis dilində işlənən qeyri-müəyyən əvəzliliklər danışanı məlum olmayan şəxs və əşyaları bildirmək üçün işlədilir. İngilis dilində işlədilən qeyri-müəyyən əvəzliliklər aşağıdakılardır: **some, any, somebody, anybody, someone, anyone, something, anything, many, much, little, few.**

Nəticə: Bəzi əvəzliliklər Azərbaycan dilinə tərcümə olunmur. Çünki ingilis dilində işlədilən təyin budaq cümlələri, mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinə əksər hallarda sadə geniş cümlə vasitəsilə tərcümə edilir, təyin budaq cümlə təyinlə əvəz olunur. Budaq cümlə olmadığına görə onu baş cümləyə bağlamaq üçün işlənən nisbi əvəzliyə də ehtiyac qalmır. Buna görə də nisbi əvəzliliklər qeyd olunduğu kimi dilimizə tərcümə olunmur. Qayıdış növ əvəzlilikləri iştirak edən feili birləşmələrin semantik təhlili göstərir ki, əksər hallarda belə birləşmələrin mənası onları təşkil edən elementlərin mənalarının məcmusuna uyğun gəlir, yəni qayıdış və qarşılıq mənası bu birləşmələrdə sırf leksik vasitələrlə reallaşır. Qayıdış və qarşılıq mənalarında feillərdən “fərqləndirilmədən” istifadə halları, həmçinin “orta növ” adlanan kateqoriya formalarını isə növ formaları kimi hesab etməmək olar, çünki onlar xüsusi formal ifadə vasitələrinə malik deyil və bu mənada məlum növün formalarına tam uyğun gəlir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. – Bakı: Nurlan, – 2004. 260 s.
2. Musayev O. “İngilis dilinin qrammatikası” – Bakı: Qismət, – 2007, – 608s.
3. Ilyish B. The Structure of Modern English (2d ed.) Leningrad, – 1971, – 397p.
4. Quirk R. Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A University Grammar of English. – M., – 1982, – 391 p.
5. Swan M. Practical English Usage (2d ed.) – London: Oxford University Press, – 1998. – p. 658.

I.R.Ibrahimova, A.J.Alcanova

Pronoun as a Part of Speech in Azerbaijani and English on a Comparative Level

Summary

The article deals with the study of the reflexive voice in the English language. Considering the problem of the voice from the point of view of morphology, the author makes out if the combination “the verb+reflexive pronoun” is the form of the reflexive voice; from syntactical point of view if the mentioned combination is a single syntactical unit or a reflexive pronoun has an independent syntactical function in the sentence.

Key Word: *English language, personal, relative, relative, interrogative, reflexive pronouns*

И.Р.Ибрагимова, А.Дж.Алджанова

Местоимение как часть речи в азербайджанском и английском языках на сравнительном уровне

Резюме

Статья посвящена изучению местоимения в английском и азербайджанском языках. Рассматривая проблему залога с позиции морфологии, автор устанавливает, является ли сочетание «глагол + возвратное местоимение» формой возвратного залога; а с позиции синтаксиса, является ли данное сочетание одним членом предложения (чаще всего сказуемым), либо же возвратное местоимение выполняет в предложении самостоятельную синтаксическую функцию.

Ключевые слова: *Английский язык, личные, относительные, вопросительные, возвратные местоимения*

Rəyçi: filol.f.d., dos. N.Rzayeva
Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

T.F.QURBANLI

e-mail: turkanqurbanli@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.076

DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Xülasə. Məqalədə dilçilik nəzəriyyəsinin mənşəyi və inkişaf tarixi öz əksini tapmışdır. Burada həmçinin qədim dövrlərdən etibarən dilçiliyin yaranması, dilçilik məktəbləri haqqında da qısa məlumat verilmişdir. Dilçiliyin tarixi müasir dövrə qədər hind dilçiliyi, yunan dilçiliyi, Roma dilçiliyi, ərəb dilçiliyi kimi tarixi mərhələlərlə inkişaf yolu keçmişdir. Dilçilik dilin bütün hissələrini, o cümlədən vahidləri, təbiətini, quruluşunu və zamanla dəyişməsinə araşdırır və öyrənir. Bu termin ilk dəfə 1829-cu ildə istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, dilçilik dili və insanlar arasında ünsiyyət vasitələrini öyrənir. Bu sahəyə nəzəri hissədə dilin yaranmasının mənşəyi və məqsədi, dilin xüsusiyyətləri, dilin öyrənilməsi prosesi, dil dəyişiklikləri, dilin insan şəxsiyyətinə rolu kimi suallara cavab verən çox mühüm və müxtəlif anlayışlar daxildir. Praktiki hissədə isə cümlə quruluşunun təhlili, sözlərin rolu, semantika, səslərin əmələ gəlməsi, dil pozuntuları və s. araşdırılır.

Açar sözlər: dilçiliyin tarixi, dilçilik elmi, hind dilçiliyi, yunan dilçiliyi, Roma dilçiliyi, tarixi dilçilik, təbii dilçilik

Giriş

Dilçilik dildəki qanunauyğunluqları, dilin quruluşu və funksiyalarını, dilin tarixi inkişaf prosesi kimi sahələri özündə ehtiva edən bir elmdir. Dilçilik elmi digər elmlər kimi, tərif və anlayışların dəqiq və sistemli izah edilməsini tələb edir. Sözlərin geniş mənasında dilçilik nəzəri dilçilik, tətbiqi dilçilik, praktik dilçilik və empirik dilçilik kimi müxtəlif sahələrə bölünür. Dilçilik məsələləri ilə məşğul olmaq üçün ilk növbədə dilçiliyin mövqeyini tədqiq etmək lazımdır.

Dilçilik tarixi dilçiliyin bir elm kimi formalaşması və inkişafı, konsepsiyalar, nəzəriyyələr və praktik dil fəaliyyəti, dil ənənələri haqqında elmdir. Dilçiliyin tarixi, dilin sistemli öyrənilməsi tarixi, demək olar ki, bəşəriyyətin yazılı tarixini əhatə edir. “Dilçilik elminin dilin təcrübi məsələləri ilə məşğul olmasının beş min ilə yaxın tarixi vardır. Dilçilik elminin tarixi qədim hind dilçiliyindən başlayır” [3, s. 237]. Erkən inkişaf etmiş mədəniyyətlərdə dilçilik sahəsində müstəqil sistemlər hazırlanıb. Müasir dilçilik yunan dilçiliyi ənənəsi əsasında yaranmışdır.

Tədqiqatın metodu.

Tədqiqat metodlarının seçimi onun məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən edilir. Tədqiqat işində ümumiləşdirmə, analiz, sintez, tarixi-müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Məqsəd və vəzifələr

Tədqiqatın məqsədi dilçilikdə nəzəri biliklərin formalaşması və inkişafı tarixini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

1. Dilçiliyin tarixinin mənşəyi və bilik nəzəriyyəsinin inkişafı yolunu müəyyən etmək.
2. Dilçilik nəzəriyyələrinin formalaşmasının müxtəlif mərhələləri ilə bağlı tarixi-metodoloji mərhələləri müəyyənləşdirmək.

Əsas mövzu

Qədim Hindistanda hind ədəbi dilinin ən qədim nümunələri dini biliklər toplusu olan Vedaların yanlış oxunması və səhv anlaşılmasının qarşısını almaq üçün səylər göstərilirdi. Bu səylərin nəticəsində e.ə. V əsrdə yaşamış məşhur hind dilçisi Panini sanskrit dili ilə bağlı 4000-ə yaxın qayda və lüğəti özündə birləşdirən qrammatika kitabını qələmə aldı [11]. Hind

ənənəsində dilçilik xüsusi elm kimi deyil, ədəbiyyatın öyrənilməsi sahəsində hazırlıq rolunu yerinə yetirirdi. Ümumiyyətlə, Qədim Hindistanda dilçilik Veda mətnləri dindarlara düzgün təqdim etmək və bu mətnləri şərh etmək zərurətindən yaranmışdı.

Qədim Yunanıstanda dilçilik ayrıca bir elm kimi öyrənilmirdi, dilçilik problemləri fəlsəfədə ehtiva olunmuşdu. “Qədim yunan dilçiliyinin inkişafı iki mərhələ ilə şərtlənir:

I. Yunan dilçiliyinin fəlsəfi mərhələsi.

II. Qədim yunan dilçiliyinin qrammatika mərhələsi, yaxud İskəndəriyyə qrammatika məktəbi” [2, s. 18-19].

Dilçiliyə aid mövzuların öyrənilməsinin vacib ilk sübutu Platonun təxminən e. ə. 360-cı ildə dialoq şəklində yazdığı “Kratil” əsəridir [8]. Platonun “Kratil” dialoqu alimlər tərəfindən müxtəlif cür şərh olunur. Yunan dilçiliyi ən böyük çiçəklənmə dövrü İsgəndəriyyə qrammatikləri ilə bağlıdır. Ellinizm dövrü yunan dilçiliyinin qrammatik dövrü adlanır, bu dövrün qrammatikləri qədim yunan ədəbiyyatını və onun dilini kənar təsirlərdən qorumağa çalışırdılar. Qədim ədəbi abidələrin dilinin təhlili filologiya elminin inkişafına töhfə verdi. E. ə. IV əsrdə (e.ə. 384-322) yaşamış antik dövrün ən məşhur filosofu Aristotel də “Poetika” adlı fəlsəfi əsərində dilçiliyin problemlərindən bəhs edirdi [1]. O, səkkiz nitq hissəsini müəyyən edir: element (səs), heca, bağlayıcı, üzv (artiklə), ad, feil, hal, cümlə. Aristotel işlərin funksiyalarını müəyyənləşdirdi və nominativ işin dominant rolunu vurğuladı.

E. ə. II əsrdə İsgəndəriyyədə Dionisi Fraksinin qrammatik məktəbi fəaliyyət göstərməyə başladı. Fraksi yunan dilinin ilk qrammatikasını yazdı və əsas diqqəti nitq hissələrinin təsnifatına verdi. Qrammatikada yunan morfologiyasından da ətraflı bəhs edilir, hal, zaman, diatez və s. kimi morfosintaktik kateqoriyalardan ismin və ya feilin “müşayətedici hadisələri” kimi danışılır. Lakin Fraksi sintaksislə maraqlanmırdı. II əsrdə yaşamış Apolloni Diskolos nitq hissələri mövzusunda əlavə sintaktik suallarla intensiv məşğul olurdu. Fraksi, Diskolos və onun oğlu Ailios Herodianos adətən antik dövrün ən mühüm yunan dilli qrammatikləri hesab olunurlar.

Roma dilçilik ənənəsi yunan dilçiliyi ilə sıx şəkildə bağlıdır və Roma dilçiliyi yunan dilçiliyi əsasında yarandı. Mark Terentius Varro kimi Roma qrammatikləri əsasən Dionisi Fraksin yunan dili üçün söylədiyi ifadələrin Latın dilinə tətbiq edilməsi ilə məşğul oldular. Roma dilçiliyi IV-V əsrlərində Eliy Donat “Ars grammatica” (“Qrammatika sənəti”) [9] və Seza-reyk Prisçianın “Institutiones grammaticae” (“Qrammatik təlimatlar”) [12] ilə latın qrammatikası kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Bu əsərlər orta əsrlərdə Avropada dilçilik üçün standart əsərlər idi və bu dövrdə dillə bağlı işlərin böyük əksəriyyətinin əsasını təşkil edir. “Avropada xristianlığın yayılması ilə əlaqədar olaraq Avropa xalqları kilsə dili olan latın dilini elmi və ədəbi dil kimi qəbul edirlər. Məktəblərdə tədris bu dildə aparılır, təkcə bu dil elmi-tədqiqat obyektidir” [4, s. 35].

Təxminən VIII əsrdən başlayaraq ərəb dünyasının ümumi mədəni çiçəklənməsi ilə bir dil ənənəsi də inkişaf etdi. Həmin dövrdə Sibaveyhinin “Əl-kitab fi əl-nəhv” (“Qrammatika haqqında”) [13] adlı əsəri ərəb dilçiliyinə həsr olunmuşdur, burada digər məsələlərlə yanaşı fonetika və fonologiya arasında fərq müzakirə edilirdi. “Ərəb dilçiliyi ərəb xilafətində yaşayan müxtəlif xalqlardan olan, lakin ərəb dilində və ərəb dilinə aid əsərlər yazan dilçiləri əhatə etsə də, özündə birləşdirsə də, mahiyyətə sahə dilçiliyidir, Azərbaycan dilçiliyi, rus dilçiliyi, gürcü dilçiliyi, ingilis dilçiliyi və s. kimi milli dilçilikdir” [5, s. 33].

Tarixi dilçilik zamanla dilin dəyişməsinə elmi şəkildə öyrənir. Fonoloji, qrammatik və semantik dəyişikliklərin öyrənilməsi, dillərin ilkin mərhələlərinin yenidən qurulması, dillər arasında genetik əlaqələrin sübut oluna biləcəyi üsulların kəşfi və tətbiqi ilə məşğul olan dilçiliyin bir sahəsidir. Tarixi dilçiliyə aşağıdakılar daxildir:

- Müəyyən dillərdə müşahidə olunan dəyişiklikləri təsviri və izahı;
- Qədim dillərin yenidən araşdırılması, onların əlaqələrinin müəyyən edilməsi və dil ailələrinə təsnif edilməsi (müqayisəli dilçilik);
- Dildə dəyişikliklərin necə və niyə baş verdiyinə dair ümumi nəzəriyyələr hazırlamaq;

- Yerli icmaların danışıq tarixini təsvir etmək;
- Sözlərin tarixinin, yeni etimologiyasının öyrənilməsi.

XIX əsrdə tarixi dilçiliyin meydana çıxması ilə ümumi qaydalar məntiqə əsaslanan ümumi qaydalara əsasən dilin konkret istifadələri üçün izahat tapmağa çalışırdı. Ərəb dili üçün bu strategiyayı ilk dəfə qədim ərəb dilçiləri tərtib etmişlər. Qrammatika elmi yunan məntiqindən və fiqh elmindən istifadə edərək onların əlində yaradılmışdır. Lakin Avropada tarixi dilçiliyin yaranması insanların şüurlu iradəsinə deyil, daha çox daxili zərurətə tabe olan dəyişikliklər kimi təzahür edirdi.

Tarixi dilçilikdə ən görkəmli məqamlardan biri alman müəllifi Frans Boppun 1816-cı ildə “Über das Konjugations System der Sanskritsprache” (“Sanskrit, yunan, latın, fars və alman dillərinin müqayisəli qrammatikası”) adlı əsərinin çap olunmasıdır [14, s. 309]. Bu əsər qədim Hindistanın müqəddəs sanskrit dili ilə ən qədim və müasir Avropa dilləri arasında qohumluq əlaqəsi tapmağa imkan verdi. Linqvistik tədqiqatlar həttə XIX əsrin ikinci yarısında müqayisəli qrammatikanı yeniləməyə can atan “yeni qrammatiklər” bu istiqamətdə mühüm işlər gördülər. Onlar dil daxilində baş verən dəyişiklikləri izah etməyə, onları təsvir etməklə kifayətlənməməyə çağırır, dil dəyişikliklərinin öyrənilməsi üçün məsafənin müəyyənləşdirilməsinə üstünlük verirdilər.

Dilçilikdə tarixi metodu səciyyələndirən ardıcıl təhlil isveçrəli tədqiqatçı Ferdinand de Sössürü struktur dilçiliyin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə və dil sistemi ilə öz fəlsəfi və elmi məntiqini gizlətməyən yeni elmi məntiqlə bəhs edən qnoseoloji diskurs tərtib etməyə məcbur etdi. 2018-ci ildə Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” kitabı Azərbaycan dilində işıq üzü görməsi dilçiliyin inkişafına mühüm töhfədir [6].

Dilçilik təlimlərinin tarixi tarixi-linqvistik tədqiqatların metodologiyasının tərkib hissəsi olan əsas anlayışlar sisteminə əsaslanır. Məlum olduğu kimi, bu qəbildən olan əsas anlayışlardan biri də T.Kun tərəfindən irəli sürülən “elmi paradigma” anlayışıdır. O, elmi paradigmanı “hamı tərəfindən tanınan, uzun müddət elmi ictimaiyyətə problemlər və onların həlli yolları üçün model təqdim edən elmi nailiyyətlər” kimi müəyyən edirdi [7, s. 17]. Elmi biliyin elmi paradigması anlayışı. Nəzəri dilçiliyin müxtəlif bilik paradigmalarında tədqiqat obyektinin təhlili nəticəsində əldə edilən elmi biliklərin inkişafında mütərəqqi hərəkət kimi nəzərdən keçirilən poliparadigmatizm kimi xüsusiyyətinin təsvirinin əsasında dayanır. Bizi dilçilikdə onun inkişafının müəyyən mərhələsində baş verən dəyişikliklərin mahiyyəti maraqlandırıldığından, elmi inqilabın mümkünlüyü və mahiyyəti, elmdə paradigma və inqilab anlayışlarının, o cümlədən elmdə inqilab anlayışlarının əlaqəsini dərk etmək zərurəti haqqında sual yaranır.

Tətbiqi dilçilik öz mənşəyini Miçiqan Universitetinin Dilçiliyi Araşdırma Klubundan götürmüşdür. 1948-ci ildə burada “Language Learning: a quarterly journal of applied linguistics” jurnalı nəşr olundu ki, bu jurnal öz adında tətbiqi dilçilik terminindən istifadə edən ilk jurnal idi [10]. Bu sahə ilk dəfə ABŞ və Avropada meydana çıxdı, lakin tezliklə bütün dünyaya yayılmışdır.

Əgər əvvəlcə tətbiqi dilçilik dilçilikdən istifadə ilə bağlı idisə, tezliklə daha geniş bir sahəni əhatə etdi. 1960-cı illərdə tətbiqi dilçiliyə dilin qiymətləndirilməsi, dilin planlaşdırılması, dil siyasəti və ikinci dilin mənimsənilməsi də əlavə olundu. 1970-ci illərdə tətbiqi dilçilik nəzəri çərçivələrdən kənara çıxaraq daha çox problem yönümlü sahəyə çevrildi. 1990-cı illərdə o, tənqidi tədqiqatları və çoxdilliliyi əhatə etməklə daha da genişləndi.

Tətbiqi dilçiliyin fənlərarası elm hesab edilib-edilməməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Dillə bağlı problemləri həll etmək üçün dilçilər müxtəlif sahələrdən, o cümlədən sosiologiya, antropologiya, psixologiya və təhsil elmindən istifadə etməlidirlər. Məhz buna görə də tətbiqi dilçilik elmin bir hissəsi tərəfindən fənlərarası elm hesab olunur, tətbiqi dilçilik unikal bilik yaratmır və unikal prinsiplər çərçivəsində işləmir, müxtəlif sahələrdən olan nəzəri biliklərdən istifadə edir. Digər tərəfdən, elmin bir hissəsi onu dilçiliyin nəzəri tərəfi ilə onun real həyat problemlərinin həllinə tətbiqi arasında vasitəçi sahə hesab edir.

Dilçilik nəzəriyyələrini başa düşmək üçün formal və kommunikativ paradigmadan başlamaq lazımdır. Formal paradigmada dilin fikrin ifadəsi kimi istifadəsi öyrənilir. Kommunika-

tiv paradigmadə dilə ünsiyyət nöqteyi-nəzərdən yanaşılır. Bu o deməkdir ki, deyim, mətn və ardıcılıq kimi vahidlər əsasında dilin linqvistik fəaliyyəti nəzərə alınır.

Dilin planlaşdırılmasında böyük rola malik olan tətbiqi dilçilik müxtəlif sahələrlə kəsişməsi nəticəsində meydana gəlib. Hesablama dilçiliyi, maşın tərcüməsi, kompüter vasitəsilə tərcümə, təbii dilin işlənməsi, nitqin qavranılması kompüterlərin geniş istifadə olunduğu tətbiqi dilçiliyin sahələridir. Tətbiqi dilçiliyin məqsədlərindən biri daha keyfiyyətli dərslilər və effektiv dil tədrisi metodları təklif etməklə təhsil sahəsini təkmilləşdirməkdir. Müasir dilçilikdə müxtəlif maraqların və çətinliklərin olması tətbiqi dilçilikdə bir neçə fərqli istiqamətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Onlar müxtəlif nəzəri, analitik və ideoloji problemləri həll edirlər.

Beləliklə, dilçilik insan dilinin əsas strukturlarını, onun bütün dil ailələri üzrə variasiyalarını və təbii dil vasitəsilə ünsiyyəti mümkün edən şərtləri öyrənir. Dilçiliyin mənşəyi qədim Yunanıstanda meydana gəlsə də, dilçilik XIX əsrin əvvəllərindən müasir elmi əsaslarla tədqiq olunmağa başladı. O vaxta qədər dillərin öyrənilməsi əsasən dildən istifadəni tənzimləyən qaydalar və prinsiplər məcmusu olan qrammatikaya əsaslanırdı. Dilçilik tarixinə aid əsərlər çox vaxt müəyyən bir dilçilik məktəbini müdafiə etmək və ya konkret mövzuya, məsələn, fonetika tarixinə diqqət yetirmək kimi məqsədlər güdür. Dilçilik tarixi haqqında biliklər tez-tez bir-birindən kopyalanır, bu zaman qeyri-dəqiq şərhlər tənqid olunmalıdır.

İşin elmi nəticəsi. Ümumiyyətlə, dilçilik nəzəriyyəsi dilin təbiətini əsas təməl prinsiplər baxımından izah etmək məqsədi daşıyır. Dilçilər bu prinsipləri daha yaxşı başa düşmək üçün təbii dillərin strukturunu öyrənirlər. Dilçilikdə baş verən hadisələri onların tarixi və mədəni kontekstlərini nəzərə almadan başa düşmək mümkün deyil.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq dilçilik nəzəriyyəsinin inkişaf tarixi dilçilik tarixi, tarixi dilçilik, tətbiqi dilçilik kontekstində birgə araşdırılmışdır. Dilçilik nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi və inkişaf tarixinin kompleks şəkildə araşdırılması da elmi yenilik kimi mühüm məsələdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən tədris ocaqlarında dil tarixinin öyrənilməsi, dilçilik tarixinə aid didaktik materialların seçilməsində, dilçilik elminin ayrı-ayrı problemlərinin (müqayisəli, tarixi-onomasioloji, etnomədəni, funksional-filoloji) sonrakı tədqiqatlarında, linqvistik mənbəşünaslığa dair əsərlərdə istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Aristotel. Poetika. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 120 s.
2. Cəfərov, Q. Ümumi dilçilik etüdləri / Q.Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 168 s.
3. Muxtarlı, T. Dilçiliyin yaranması və inkişafı ən qədim zamanlardan günümüzədək. // Elmi iş beynəlxalq elmi jurnal, impakt Faktor: 1.790. – 2022 / Cild: 16 Sayı: 4. SCIENTIFIC WORK international scientific journal Impact Factor: 1.790, – 2022 / Volame: 16 Issue: 4, – s. 237-242.
4. Rəcəbli, Ə. Dilçilik tarixi. I kitab. Universitetlər üçün dərs vəsaiti. / Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 528 s.
5. Rəcəbli, Ə. Mahmud Kaşğari. // International Journal of Filologia. – 2018, Yıl: 1 Sayı: 1 – ss. 32-46.
6. Sössür Ferdinand de. Ümumi dilçilik kursu: – Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, – 2018. – 351 s.
7. Кун, Т. Структура научных революций / Т.Кун. – М.: Прогресс, – 1978. – 300 с.
8. Платон. Кратил // Собрание сочинений в четырёх томах / Общая редакция А.Ф.Лосева, В.Ф.Асмуса, А.А.Тахо-Годи. Автор вступительной статьи и статей в примечаниях А.Ф.Лосев. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – с. 613-681.
9. Donatus A. Ars grammatica. Two fragments of a thirteenth-century copy of Donatus' Ars grammatica. Written in Latin in a Gothic hand. Brepols, 1992, 266 p.
10. Language learning: a quarterly journal of applied linguistics. Research Club in Language Learning, Ann Arbor, Mich., [1948]-. Vol. 1, no. 1 (Jan. 1948).
11. Panini Panini, Srisa Chandra Vasu. The Ashtadhyayi Translated Into English by Srisa Chandra Vasu. Front Cover. BiblioBazaar, – 2011. – 920 p.
12. Prisciani. Institutiones grammaticae. Libriark, – 2007. – 647 p.

13. Sibawayh. Kitab-e-Sibawaih The Book Kitab-e-Sibawayh. – 2006. – 2447 p.
14. Meydan Laroyse-Büyük Luğat Ve Ansiklopeda-Ensiklopeda. – İstanbul: Milliyet Yayınları, – 1992, c.3, – 610 s.

T.F.Gurbanli

History of the Development of the Theory of Linguistics

Summary

The origin and development history of linguistic theory is reflected in the article. Here is also brief information about the emergence of linguistics and schools of linguistics since ancient times. The history of linguistics has developed through historical stages such as Indian linguistics, Greek linguistics, Roman linguistics, and Arabic linguistics until modern times. Linguistics examines and studies all parts of language, including its units, nature, structure, and change over time. This term was first used in 1829. In general, linguistics studies language and means of communication between people. The theoretical part of this field includes very important and diverse concepts that answer questions such as the origin and purpose of language creation, language characteristics, the process of language learning, language changes, and the role of language in human personality. In the practical part, the analysis of sentence structure, the role of words, semantics, the formation of sounds, language disorders, etc. is being investigated.

Key words: *history of linguistics, science of linguistics, Indian linguistics, Greek linguistics, Roman linguistics, historical linguistics, applied linguistics*

Т.Ф.Гурбанлы

История развития теории лингвистики

Резюме

В статье отражено зарождение и история развития лингвистической теории. Здесь же приведены краткие сведения о возникновении языкознания и лингвистических школ с древнейших времен. История лингвистики развивалась через исторические этапы, такие как индийская лингвистика, греческая лингвистика, римская лингвистика и арабская лингвистика до наших дней. Лингвистика изучает и изучает все части языка, включая его единицы, природу, структуру и изменения с течением времени. Этот термин впервые был использован в 1829 году. В целом лингвистика изучает язык и средства общения между людьми. Теоретическая часть этой области включает в себя очень важные и разнообразные концепции, которые отвечают на такие вопросы, как происхождение и цель создания языка, особенности языка, процесс изучения языка, изменения языка, роль языка в человеческой личности. В практической части проводится анализ структуры предложения, роли слов, семантики, образования звуков, нарушений речи и т. д. исследуется.

Ключевые слова: *история лингвистики, наука лингвистика, индийская лингвистика, греческая лингвистика, римская лингвистика, историческая лингвистика, прикладная лингвистика*

Rəyçi: filol.f.d., dos. A.K.Nasıyeva

Redaksiyaya daxil olub: 18.01.2024

A.Ə.MƏMMƏDOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi***AMEA-nın M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu**

(Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 8)

:<https://orcid.org/0009-0004-7751-7806>**:10.62021/0026-0028.2024.1.081**

M.ACİZİN “DİVAN”ında İŞLƏNƏN MƏİŞƏT LEKSİKASININ TƏHLİLİ

Xülasə. Məişət leksikası dedikdə, insanların hər gün istifadə etdikləri ən vacib və zəruri əşyaların adlarını təsvir edən sözlərin məcmusu başa düşülür. Bura gündəlik həyatda istifadə olunan yeməklərin, geyimlərin, zinət əşyalarının və məişət əşyalarının adları daxildir.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Məhəmməd Xəlifə Aciz, təəssüflər olsun ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı oxucusuna o qədər də tanış olmayan, haqqında tədqiqat işləri az yazılan ədiblərdəndir. Aciz şeirlərinin dili İran və türk alimlərinin araşdırmalarının mövzusu olsa da, onun “Divan”ının bədii dili Azərbaycan dilinin lüğətçiliyi üçün əhəmiyyəti diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu məqalədə Məhəmməd Xəlifə Acizin bədii dili leksikoqrafik yöndən təhlil olunur. Aciz leksikasının maraq doğuran qismi Güney Azərbaycanın müəyyən bölgələrində işlənən və hazırkı müasir oxucunun qarşısına çıxma biləcək az işlək leksikadır.

Açar sözlər: Güney Azərbaycan ədəbiyyatı, Aciz, dilçilik, leksika

Etnoqrafik leksika dilin lüğət tərkibində daha çox milli olan bütün cəhətləri, keyfiyyət və göstəriciləri əks etdirməkdə yeganə qədim leksik təbəqədir, materialdır. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının zənginliyinin eyni məfhum bildirən paralel işlənən sinonim sözlərin çoxluğu da açıq aydın göstərə bilər: kilid//qıfıl, külbə//külfə, patava//ayaq sarğısı, suvaqçı//malakeş, tərlik//yəhəraltı, tulumbar//tuluqzurnası, doşab//bəkməz, əlçim//daraqağzı, çöpatma// püşkatma. Azərbaycan mənşəli və əcnəbi dil sözü olan, paralel işlənən terminlərdən biri arxaikləşdiyi üçün həmin leksik vahidin tarixi əsərlərdə, mətnlərdə verilməsi etiraz doğurmur: qənərə//barmaq, qolbaq// bazubən, əbəçi//mama, gərdənbənd//boyunbağı, nəməkdən//Duzqabı, rəf//dəmə, əskeş//Dişlə, ding//dibək. Bəllidir ki, termin yaradıcılığında bir qayda olaraq sadə sözlərə üstünlük verilir [3, s. 25].

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində xalq danışığı dili ənənəsi aparıcı mövqeyə malik idi. O, dövrün ziyalıları xalq dilinə xor baxan müxalif qüvvələrə qarşı etiraz olaraq əsərlərində geniş şəkildə canlı xalq dilində olan söz və ifadələri işlədirdilər. Beləliklə, onlar ədəbi dili xalq məişəti ilə bağlı olan sözlərlə zənginləşdirirdilər.

Məişət leksikası xalqın tarixini, mədəni inkişafını, mental dəyərlərini əks etdirir. Məişət leksikasının öyrənilməsi dil tarixi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi məişət leksikası xalqın mədəni səviyyəsini, onun gündəlik qaygılarını əks etdirir. Dilin məişət leksikasının zənginliyi xalq dilinin zənginliyinə əsaslanır.

Məişət leksikası özünün rəngarəngliyi, zənginliyi ilə hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissələrindən birini təşkil edir. Məişət leksikası dedikdə insanların hər gün işlətdiyi ən vacib, ən lazımlı əşyaların adlarını bildirən sözlər nəzərdə tutulur. Bura gündəlik həyatda işlənən yemək, geyim, bəzək, ev əşyalarının adları daxildir. Bu qrupa daxil olan sözlər xalqın həyat tərzini, ailə münasibəti, düşüncəsi və s. cəhətləri ilə bağlıdır [1, s. 38].

Azərbaycan dilində məişət leksikası əsasən dialektə işlənən sözlərin hesabına zənginləşmişdir. Bundan başqa ərəb və fars mənşəli alınmalar məişət leksikasında xüsusi çəkiyə malikdir.

Məişət leksikası özü də bir neçə qrupa bölünür: Bura qab-qacaq və məişət avadanlığı, yemək və geyim adlarını ifadə edən sözlər daxildir.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Məhəmməd Xəlifə Aciz təəssüflər olsun ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı oxucusuna o qədər də tanış olmayan, haqqında tədqiqat işləri az yazılan ədiblərdəndir. Aciz şeirlərinin dili İran və türk alimlərinin araşdırmalarının mövzusu olsa da, onun "Divan"ının bədii dili Azərbaycan dilinin lüğətçiliyi üçün əhəmiyyəti diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu məqalədə Məhəmməd Xəlifə Acizin bədii dili leksikoqrafik yöndən təhlil olunur. Aciz leksikasının maraq doğuran qismi Güney Azərbaycanın müəyyən bölgələrində işlənən və hazırkı müasir oxucunun qarşısına çıxma biləcək az işlək leksikadır.

Aciz şeirlərinin lüğət tərkibi, dili və üslubu onun yaşadığı dövrün, düşüncə tərzinin və poetik texnikasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Ədəbi üslub zaman və məkan çərçivəsində formalaşır. Bütün bunların əsasında demək olar ki, şair və yazıçıların ədəbi yaradıcılığına siyasi, iqtisadi və sosial şərait təsir göstərir.

Aciz ömrünü Qacar sarayında keçirdiyinə və daim diplomatik dil və üslubun əhatəsində olduğuna görə şeirlərində həm siyasi, həm də ədəbi dil üslubunu birləşdirmişdir. Acizin işlətdiyi söz və ifadələr onun dövrünə qədər misilsiz olub. Belə ki, qubernator, vali, polkovnik, general kimi sözlərdən istifadə etməsi onun xüsusi ictimai mövqedə olduğunu göstərir. Şairin şeirlərində sanki iki yüksək rütbəli siyasi məmur arasında söhbət gedir, gah da o, elmi-ədəbi yazıya üz tutur. Bəzən isə siyasi dil üslubuna aid sözlərdən istifadə edə bilməyən Aciz, poetik janrları bu dil üslubuna uyğunlaşdırmışdır. Qeyd etməliyik ki, bəzən bu üslublar içərisində Aciz şeiri daha mürəkkəb forma almış və onun üslubu Təbriz üslubu ilə bir körpü rolunu oynamışdır.

Aciz "Divan"ında işlənən məişət leksikası hadisələrin inkişafından asılı olaraq öz rəngarəngliyini qoruyub saxlamaqdadır. Əsərdəki məişət leksikası qrammatik baxımdan əsasən isimlərdən təşkil olunmuşdur. Divanda işlənən məişət leksikası ilə bağlı sözlər bir neçə yarım qrupda tədqiqata cəlb edilmişdir.

Birinci yarımqrupa məişətdə işlənən əşyaların adını bildirən sözləri aid etmək olar: bəstər(بستر)-yorğan, balin(بالين)-balış, mum(موم)-şam, badə(پاده), qədəh(قدح), cam(جام), piyalə(پياله), çırağ(چراغ), ximə(خيمه)-çadır, təsbih(تسبيح) və s.

Abida! Qoy yerə təsbihini, gör xalü xətin,

Billah, ol səbheyi-səddanəyə bir danə dəgər [2, v.15b].

İkinci yarım qrupda yazı və təhsillə bağlı sözlər toplanmışdır: qələm(قلم), kilk(کلك)-qələm, midad(مداد)-karandaş, elm(علم), dərs(درس), təlim(تعليم), vərəq(ورق), dəftər(دفتر), kağız(کاغز).

O ki, Mirəhməd idi, saldı şirindilin işə,

Dəftəri aldı ələ Balluciya çəkdi qələm [2, v. 55a].

Geyimlə bağlı olan sözlər. İsmayıl Məmmədovun fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, geyimlər etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini müəyyənləşdirmək işində yardımçı material rolunu oynamaqla xalqın həm təsərrüfat sahələrinin səviyyəsindən və həm də coğrafi şəraitdən asılıdır. Xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini geyimlərdə tapır. Bu xüsusiyyət həm müəyyən formalı geyim və onun bəzəklərində və həm də bədii tikmə, toxuma və toxuculuqda özünü büruzə verir [3, s. 94].

Hər bir xalqın özünün milli geyim forması, milli geyim tərzı mövcuddur. Bu ifadələrin həmin xalqın həyatının bədii əksini yaradan əsərlərdə də öz əksini tapması vacib məsələlərdəndir. Aciz dilində əsasən aşağıda göstərilən geyim adları xarakterikdir.

Libas(لباس), niqab(نقاب), pirahən(پيراهن)-köynək, küləh(کله)-papaq, kətan(کتان), camə(جامه)-paltar, ətək, ətləs(اتلس)-atlas; təmamilə ulduzsuz olan göy.

Görünə pirahənindən o bülürin sinə,

Sübhi qoymaz verə yol mehrü məhi-tabanə [2, v. 125a].

Silah adları bildirən sözlər: qılinc, kaman(کمان), navək(ناوک)-ox, xəncər, nizə, şəmşir(شمشیر)-qılinc, ox, yay, tapança, tiğ(تیغ)-ox, kəmənd(کمند)-ov etmək üçün istifadə edilən bir ucu ilməli uzun ip; gözəlin zülfünə işarədir, polkovnik, salar(سالار)-ordu.

*Düşə bir yerdə sənin bariqeyi-şəmşirin,
Zülməti-küfri necə bəzəyi-islam çəkər [2, v. 4a].*

Silah adlarını bildirən ifadələr üslubi-poetik mənada işlənərək əsərdə bədii obrazların daha da mənalı və canlı ifadə olunmasına xidmət edir.

Zaman anlayışı bildirən sözlər: İl, ay, gün, əvvəl, zaman(زمان), dövr(دور)-zaman, vəqt(وقت)-vaxt, səhər(سحر), şam(شام)-axşam, gecə, səhər(صبح), gündüz, ruz(روز)-gün.

*Gecə-gündüz oturaq vəsfi-rüxi-yar deyək,
Gəh zülfi-siyahü arizi-dildar deyək [2, v. 34b].*

Dilimizin lüğət tərkibində yetəri qədər istər alınma, istərsə də Azərbaycan dilinə məxsus yeməklə bağlı sözlər mövcuddur. Yeməklə bağlı olan sözlər: Gülab, un, qənd, çörək, nan(نان)-çörək, su, bal, şəhd(شهد)-bal, şərab.

*Demə ol lə'li-şəkərriz sözün hübbi-nəbat,
Demə tənq dəhərinəndən axıdır şəhdini bal [2, v. 59a].*

Problemin aktuallığı. Aciz "Divan"ında işlənən məişət leksikasını təhlil edərkən bu qənaətə gəlirik ki, əsərin dilində xeyli sayda fars dilindən alınma leksik vahidlər işlənmişdir. Aciz "Divan"ında işlənən və hal-hazırda Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş fars mənşəli sözlərin mövcudluğu nəzərə cəpır. Acizin ana dilində yazdığı şeirlərdə fars mənşəli məişət leksikasına rast gəlməyimizin əsas səbəbi şairin yaşadığı dövr və mühitlə sıx əlaqədar olmuşdur. Şairin dilinin leksikasının araşdırılması müfəssəl şəkildə monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

Problemin yeniliyi. Mövzuya elmi yenilik baxımından yanaşsaq deyə bilərik ki, Aciz "Divan"ı əsasında məişət leksikasının araşdırılması ilk dəfə olaraq bu məqalədə yerinə yetirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə marqlananlar, eləcə də ali məktəblərin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Həsənova, N. Yevlax şivələrinin leksikası (folklor materialları əsasında) / – N.Həsənova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 156 s.
2. Məhəmməd Xəlifə, A. (XIX əsr). Divan. // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondu, D-286/10263, – 161 s.
3. Məmmədov, İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Monoqrafiya. / İ.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2008. – 292 s.

A.A.Mammadova

Analysis of household lexicon used in M.Aciz "Divan" Summary

The household lexicon refers to the words that describe the names of the most important and necessary things that people use every day. This includes the names of food, clothing, decorations, and household items used in daily life.

Muhammad Khalifa Ajiz, one of the prominent figures of South Azerbaijani literature, unfortunately, is one of the writers who are not so familiar to the reader of modern Azerbaijani literature, and whose research works are rarely written about him. Although the language of Ajiz's poems is the subject of research by Iranian and Turkish scholars, the importance of his "Divan" for the vocabulary of the Azerbaijani language has been neglected. In this article, the artistic language of Muhammad Khalifa Ajiz is analyzed from a lexicographic point of view. The interesting part of the Ajiz lexicon is the less used lexicon that is used in certain regions of South Azerbaijan and which can be encountered by the current modern reader.

Key words: South Azerbaijani literature, Ajiz, linguistics, lexicon

А.А.Мамедова

Анализ бытовой лексики, использованной в «Диване» М.Аджиза

Резюме

Бытовая лексика – это слова, описывающие названия самых важных и нужных вещей, которыми люди пользуются каждый день. Сюда входят названия продуктов питания, одежды, украшений и предметов домашнего обихода, используемых в повседневной жизни.

Мухаммад Халифа Аджиз, один из видных деятелей Южно Азербайджанской литературы. К сожалению, относится к числу писателей, малоизвестных читателю азербайджанской литературы. Хотя язык стихов Аджиза является предметом исследования иранских и турецких ученых, значение художественный язык его «Дивана» для словаря азербайджанского языка остается без внимания. В данной статье художественный язык Мухаммада Халифы Аджиза анализируется с лексикографической точки зрения. Интересная часть лексики Аджиза – это менее используемая лексика, которая используется в некоторых регионах Южного Азербайджана и с которой может столкнуться нынешний современный читатель.

Ключевые слова: Южно Азербайджанская литература, Аджиз, лингвистика, лексика

Rəyçi: filol.e.d. N.Göyüşov

Redaksiyaya daxil olub: 31.01.2024

G.T.MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

S.Ş.XANKİŞİYEVA

e-mail: gullu.mammad@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:10.62021/0026-0028.2024.1.085

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ VOKATİV CÜMLƏLƏR

Xülasə. Üzvlənməyən cümlələrin iki növü vardır: söz cümlələr və vokativ cümlələr. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində vokativ söz və cümlələr kifayət qədər geniş işlənərkəndir. Bu məqalədə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən vokativ cümlələrdən bəhs edilir. Vokativ sözü latın mənşəli olub “vocativus” sözündən əmələ gəlmişdir. Vokativ söz və cümlələr müraciət, əzizləmə və çağırış bildirir.

Məqalədə həmçinin vokativ cümlələrlə xitablar, nidalar və adlıq cümlələr arasında bəzi oxşar və fərqli xüsusiyyətlərdən də bəhs edilir və göstərilir ki, belə cümlələr xitablara, nidalara, o cümlədən adlıq cümlələrə bənzəsələr də, onların arasında müəyyən allomorf və izomorf xüsusiyyətlər mövcuddur.

Açar sözlər: söz-cümlə, vokativ cümlə, xitab, nidalar, adlıq cümlələr, müraciət

Fikrin əsas ifadə vasitələri üzvlənən cümlələrdir. Üzvlənməyən cümlələr də üzvlənən cümlələrin vasitəsilə məna kəsb edir ki, belə cümlələrin də iki növü vardır. Bunlardan biri söz-cümlələr, digəri isə vokativ cümlələrdir. Söz-cümlələr nəsr mətnlərinin dialoji nitq aktlarında ən çox işlədilən cümlə tiplərindəndir, onlar dialoqların qarşılıqlı replikalarında daha çox cavab cümləsi kimi işlədilir ki, bu zaman bütöv sintaktik vahidin semantikasına uyğun məzmun ifadə edirlər. Bu tip cümlələr dilçilik əsərlərində söz- cümlələr adlanırlar.

Bədii ədəbiyyatdan olan nümunələr üzərində apardığımız tədqiqatlar nəticəsində deyə bilərik ki, söz cümlələr nəzərdə tutulmuş fikrin daha yığcam, daha lakonik ifadə olunmasına səbəb olur, bədii dilin ifadəsində xüsusi rol oynayır.

Vokativ cümlələr üzvlənməyən cümlə növlərindən biri olub çağırış bildirən adlıq halında işlənən sözlərdir.

Vokativ sözü latın mənşəli olub “vocativus” sözündən əmələ gəlmişdir. Vokativ söz və cümlələr müraciət, əzizləmə və çağırış bildirir. Bəzən vokativ sözlər və cümlələr heyvanları, quşları yemləyərkən işlədilir. Məsələn: quşları yemləyərkən işlədilən *cip, cip*, və ya pişikləri yemləyərkən işlədilən *piş, piş* sözləri vokativ sözlər hesab olunur. Əvvəlki məqaləmizdə müasir ingilis dilində işlənən vokativ cümlələr, onların növləri və xarakteristikası haqqında bəhs edilmişdi. Bu məqaləmizdə isə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən vokativ cümlələri təhlil etməyə çalışacağıq. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində vokativ söz və cümlələr kifayət qədər geniş işlənərkəndir.

Azərbaycan dilində insanlara müraciət etmək üçün *ayə, az, ədə*, həmçinin *əşi* sözlərindən də istifadə olunur ki, bunlar da vokativ sözlər hesab olunur. Belə sözlər həmçinin imperativ sözlər də adlandırılır və əmr şəklində işlənən çağırış bildirən sözlərdir. Məsələn, misallara müraciət edək:

- Ədə, it oğlu it! Deməmişən ki, səni öldürməsəm kişi deyiləm?
- Yox, başına dönüm, mən elə söz deməmişəm.

Cəfərli qalxıb ona bir qapaz ilişdirdi.

– Ayə, məni dolayırsan?

Verilən bu bədii mətn nümunəsində işlədilmiş *ədə* və *ayə* sözləri vokativ sözlər kimi işlədilmişdir.

Başqa bir misal.

– Yox əşi! – lap arxada oturmuş cavan oğlan söhbətə qoşuldu. – Dəmirxanlıq deyil o iş. Dəmirxan ola, canavarı qəfəsdən buraxdıra. Bədrəddin müəllim o restorana gələndə canavarı qəfəsdə görüb, deyib ki, yazıqdır, bu heyvanı azad eləyin getsin.

Bu nümunədə verilmiş *əşi* sözü vokativ söz kimi işlənərək çağırış mənasında işlənmişdir.

Müraciət bildirən vokativ vahidlərin əsas xüsusiyyəti müraciət olunan şəxsin diqqətini özünə cəlb etmək, onun ünsiyyətdə iştirak etməsinə nail olmaq, onu müəyyən hərəkətlərin icrasına təşviq etməkdən ibarətdir [7, s. 215].

Sözün apelyativ funksiyasını (müraciət, çağırış məqsədilə işlənməsi) əks etdirən vokativ sözlər obrazlılıq yaradan üslubi vasitə kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır [3, s. 61]. Məsələn, ingilis dilində:

The little goat ran to the river, stood on the bank and cried piteously:

“Sister, dear Sister Alyonushka!

Swim out, swim out to me.

Fires are burning high,

Pots are boiling,

Knives are ringing,

And I am going to die” .

And Alyonushka answered from out the river:

“Brother, dear Brother Ivanushka!

A heavy stone lies on my shoulders,

Silken weeds entangle my legs.

Yellow sands press hard on my breast.”

Sözlərin vokativ xüsusiyyət daşması üçün mətnin və intonasiyanın əsas rolunu da qeyd etmək vacibdir. Bu səbəbdəndir ki, vokativ cümlələr xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur. Məsələn:

“Dad! Dad!” A small boy shouted and ran into the big room.

“Girls! Quickly!” she cried. “Mr. Bingley is coming! And what is that with him?”

Müasir Azərbaycan dili bədii mətnlərində də istənilən sayda vokativ cümlələrə rast gəlinir. Misallara nəzər salaq:

Pakizə dartıb ərinə içəri saldı və bundan sonra özünü açıq eyvana atıb fəryad qopardı. “Ay camaat hey! Köməyə gəlin! Evim yıxıldı! Ay Beydulla hey!”

Səsə qonşular gəldilər. Onların dalınca kəndin icra nümayəndəsi olan Kazım müəllim də özünü çatdırdı.

Verilmiş bu nümunədən göründüyü kimi, birinci cümlə vokativ cümlə hesab olunur. Belə ki, Pakizə camaata müraciət etməklə onlardan kömək istəyir, başqa sözlə desək bu mətn-də vokativ cümlə camaatdan kömək istəmək məqsədilə işlənən müraciət formasında vokativ cümlədir.

Vokativ cümlələrə xitab cümlələr də deyilir. Vokativ cümlələr sistemləşdirilmiş müəyyən intonasiya, hiss və həyəcanla deyilən kommunikativ funksiyalı cümlələrdən – xitablardan ayrılır. Bizə elə gəlir ki, bu iki qrammatik hadisə arasında fərq vəzifə etibarilə olur. Xitablar heç bir fikir ifadə etmədikləri halda, vokativ cümlələr müəyyən fikir bildirirlər. Başqa sözlə desək, vokativ cümlələr üzvlənməyən fikrin, hissənin mürəkkəb ifadəsini bildirən xitablardır (5, s. 312) . Misallara nəzər salaq:

– Sizə inanıram, cənab Qasımlı! – Baratov cavab verdi.

Bu cümlədə işlənən Cənab Qasımlı xitabdır, çünki heç bir fikir ifadə etmədən müraciət bildirir.

Göstərilən nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, xitablar heç bir fikir ifadə etmir, sırf müraciət məqsədi daşımaq üçün nəzərdə tutulur. Danışan dinləyəne xitabla müraciət etdiyi kimi, ona öz münasibətini də bildirir. Xitab, xitab qrupuna daxil olan sözlərin leksik mənası, xitabların ifadə tərz, intonasiya bu məsələdə mühüm rol oynayır. Bədii ədəbiyyatda xitabın bu xüsusiyyətindən obrazların daxili aləmini açmaq üçün istifadə edilir [5, s. 312]. Fikrimizi izah etmək üçün ingilis dilində verilmiş aşağıdakı cümlə nümunələrinə nəzər salaq:

“Doctor, please!” she cried, “Please, doctor!”

Tell me, please, doctor, is it serious?

Bu misallardan göründüyü kimi, birinci cümlədə doctor sözü müstəqil işlənmişdir. Bu cümlə *Həkim lazımdır* mənasındadır, yəni vokativ cümlədir. İkinci cümlədə isə bu söz adi xitab kimi işlənmişdir.

Deyə bilərik ki, xitabların ifadə olunmasında başqa vasitələrdən istifadə olunmadığı halda, vokativ cümlələrin ifadəsində xarici faktorlardan, məsələn: jestlərdən, əl-qol hərəkətlərindən və s. istifadə olunur. Xitablar xüsusi emosionallıq və intonasiya ilə tələffüz olunaraq vokativ cümlələrə çevrilə bilər. Hər iki cümlə növünün əsasında müraciət durduğu üçün cümlədə xitablar vokativləşə bilər. Vokativ cümlələr kimisə çağırmaq və ya kiminsə diqqətini cəlb etmək üçün bəzən nidalarla, bəzən də nidalarsız işlənir. Misalları nəzərdən keçirək:

George! Hey, stupid!

Başqa bir misal:

“Carrie,” she cried, “Carrie, come back,” but Carrie was far down now and the shadow had swallowed her completely.

Üzvlənməyən cümlələr, o cümlədən üzvlənməyən cümlələrin bir növü olan vokativ cümlələr də hissi emosional keyfiyyətlərlə tələffüz edilərək nida cümlələri kimi formalaş bilər [1, s. 97].

Müasir ingilis dilində ətraf adamlara, auditoriyaya müraciətlə işlədilən *hey, sh, hush* və s. kimi bəzi nidalar da vokativ cümlələrdir.

“Hush, hush!” said one of the women. “Let us listen to the speaker.”

“Hey, person with the black hat on,” she shouted.

Sh, you’ll wake Father.

He called them and asked: “Ho, my lads, where are you going – to or from work?”

Dildə nidalar kimi vokativlər də müəyyən hissləri ifadə etmək üçün işlədilə bilər. Lakin bu tipli cümlələr arasında da müəyyən fərqlərin olduğu qənaətinə gəlirik. Aşağıdakı misallara müraciət edək:

Oh my God, forgive my sins. – Ay Allah, günahlarımı bağışla.

Oh my God, they’ve killed Kenny. – Ay Allah Kennini öldürdülər.

Fikrimizcə, birinci cümlədə Allaha xitab olunur. Bir insan səhvlərinin bağışlanmasını ondan xahiş edir, ona yalvarır və yalvarış ifadə etdiyi üçün bu vokativ cümlə hesab olunur. İkinci cümlədə isə Kenninin ölümündən dəhşətə gəlmiş bir insanın keçirdiyi hisslər, iztirablar ifadə olunur və buna görə də biz bu cümləni nida cümləsi hesab edirik. Və yaxud ingilis dilində olan digər bir cümlədə, məsələn: “God, give me strength.” cümləsi Allaha yalvarış bildirdiyi üçün vokativ cümlədir. İngilis dilində həmişə vokativlər kimi işlənən söz və ya cümlələrə rast gəlmək mümkün olmur, amma həmişə nidalar kimi işlənən sözlər mövcuddur.

Müraciət nidalarının əsas xüsusiyyəti onların cümlədə xitablarla işlənilib, müraciət olunan şəxsin diqqətini özünə cəlb etmək, onun ünsiyyətdə iştirak etməsinə nail olmaq, onu müəyyən hərəkətlərin icrasına təşviq etməkdən ibarətdir. Təsadüfi deyildir ki, həmin sözlərin iştirak etdiyi cümlələrin xəbəri feilin əmr şəkli ilə ifadə olunur. Müraciət nidaları əmretmə modallığı ilə bağlıdır [2, s. 215].

Vokativ cümlələrdən bəhs edərkən bu cümlə növləri ilə nidalar arasındakı fərqli və oxşar xüsusiyyətləri də tədqiq etməyi lazım bildik. Bizə belə gəlir ki, nidalar üçün hissi cəhətlər daha xarakterikdir, vokativ sözlərə isə iradi əqli cəhət xasdır. Nidalar insanların öz daxili hiss

və həyəcanlarını ifadə etmək üçün qeyri-iradi çıxardığı səslərdən yaranır. Vokativ sözlər isə heyvanlara, quşlara və s. təsir etmək üçün insanların şüurlu şəkildə yaratdığı sözlərdir. Bundan başqa dilimizdə vokativ sözlərdən az-az hallarda olsa da, yeni sözlər yarana bilər. Fikrimizi misallarla göstərik:

– Pah! – İbrahim təəccübləndi. – O nə dedi?

– Nə deyəcək? Dedi, get fikirləş.

Verilmiş nümunədə *pah* nida kimi işlənərək təəccüb bildirir, İbrahimin deyilən sözlərdən təəccübləndiyi nəzərə çatdırılır. Başqa bir misala nəzər salaq:

– Ay bala, o maqnitofonun səsinə kəs, sən Allah! – yaşlı bir kişi ucadan narazılıq etdi.

Bu cümlə nümunəsinə nəzər salsaq görürük ki, *ay bala* sözü vokativ söz kimi ona görə işlənib ki, yaşlı kişi müraciətlə sürücüdən xahiş edir, o hansısa hiss və həyəcanı ifadə etmir.

Vokativ cümlələrdən bəhs edərkən bu cümlələrin adlıq cümlələrlə oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirməmək olmaz. Bu cümlələr arasında da həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bəzi allomorf və izomorf xüsusiyyətlər vardır. Əvvəla onu demək lazımdır ki, adlıq cümlələr insan şüurunun bilavasitə qavrayışı nəticəsində əşya və hadisələrin obrazlarını vermək məqsədilə işlədilir. Buna görə də adlıq cümlələr əsasən təsvirlərdə nəql edilən zaman hekayəçi tərəfindən canlandırılır. Azərbaycan dilində misallara müraciət edək:

Qırx birinci ilin qışı. Şaxtalı bir gecə. Elə bil canlı-cansız ətrafda nə varsa donub buz bağlamışdır.

İngilis dilində:

The death of a hero! What mockery, what bloody cant!

Verilmiş bu cümlə növlərində adlıq cümlələr işlənmişdir, çünki bu cümlələrdə yalnız bir üzv işlənmişdir ki, o da nə mübtədadir, nə də xəbər. Həm də yuxarıda da deyildiyi kimi bu adlıq cümlələr də bədii təsvirlərdə işlənmişdir. Vokativ cümlələr isə üzvlənməyən cümlə növünə aid edilsə də, bu cümlələr adlıq cümlələrdən fərqlənir. Çünki yuxarıda da qeyd edildiyi kimi vokativ cümlələr kimisə çağırmaq və ya kiminsə diqqətini cəlb etmək üçün işlədilir. Məsələn:

“Mr. McManus,” called the man at the desk, “this young woman wants to see you” . The short gentleman turned about towards Carrie, and she arose and came forward.

Sonda belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, bütün dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də vokativ cümlələrə rast gəlmək mümkündür. Belə cümlələr xitablara, nidalara, o cümlədən adlıq cümlələrə bənzəsələr də, onların arasında müəyyən allomorf və izomorf xüsusiyyətlər mövcuddur.

Dil universal ünsiyyət vasitəsi olduğuna görə və ünsiyyət də ən azı iki şəxs arasında olduğuna görə deyə bilərik ki, həm xitablar, həm də vokativ cümlələr həm ingilis və həm də Azərbaycan dilində universal xarakterə malikdirlər. Həm xitablar, həm də vokativ cümlələr digər nitq etiketlərindən kənarda nəzərdən keçirilə bilməz. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində xitablar əsasən isim, sifət, say, əvəzlilik, feili sifətlə ifadə oluna bilər.

İşin elmi nəticəsi. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, müasir ingilis və Azərbaycan dillərində vokativ cümlələr də digər cümlə növləri kimi işlənərkəndir, digər cümlə növləri kimi bu cümlə növü də müxtəlif dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmiş, tədqiqatlar aparılmışdır. Bizə belə gəlir ki, vokativ cümlələrlə bağlı hələ də mübahisəli məsələlər qalmaqdadır və yeni-yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulur.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə yalnız ingilis və Azərbaycan dillərində olan vokativ cümlələr tədqiq edilməmiş, həm də bu cümlələrin xitablar, nidalalar və adlıq cümlələrlə bəzi allomorf və izomorf xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

İşin təbiiqi əhəmiyyəti. Bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən vokativ cümlələr” mövzusu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən xarici dili tədris edən universitetlərin magistratura pilləsində ingilis dilinin qrammatikası və üslubiyyatı fənlərinin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. Uşaq və şeir / M.Adilov, V.Mərdanaov. – Bakı, – 1983.
2. Cahangirov, F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat) / F.Cahangirov. – Bakı, – 2005.
3. İsgəndərova, N. Müasir uşaq poeziyasında vokativ və təqlidi sözlər // – Bakı: Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, – 2012.
4. Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası. / O.Musayev. – Bakı, – 2007.
5. Müasir Azərbaycan dili. [III cild] Sintaksis. – Bakı, – 1981.
6. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili / Q.Ş.Kazımov. – Bakı, – 2000.
7. Yunusov, D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik / D.N.Yunusov– Bakı: E.L. Nəşriyyat və Poliqrafiya şirkəti MMC, – 2008.
8. Khaimovich, B.S. A Course in English Grammar / B.S.Khaimovich, B.I.Rogovskaya. – M., – 1967.
9. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А.Шахматов. – М., – 1941.
10. Щерба, Л.В. Языковая система речевая деятельность / Л.В.Щерба. – М.: Наука, – 1974.
11. <https://www.really-learn-english.com/cleft-sentences.html>
12. Elatlı, E. Arxalı canavar (roman) / E.Elatlı. – Bakı: TEAS-Press, – 2020.
13. Elatlı, E. İtmiş qızın axtarışı / E.Elatlı. – Bakı, – 2011.
14. <http://www.azerbaycandili.az> › Download ›

G.T.Mammadova, S.Sh.Khankishieva

Vocative Sentences in Modern English and Azerbaijani Languages

Summary

Sentence-words and vocative sentences are the kinds of sentences which are mostly used both in the English and Azerbaijani languages. A vocative sentence is from Latin word “vocativus”. Such kinds of sentences express appeal, challenge and pampering. A lot of vocative words and sentences are used both in the English and Azerbaijani languages. There are some similarities and differences between the vocative sentences and direct address, interjection and nominal sentences. This article deals with the allomorphic and izomorphic features between vocative sentences and direct address, interjections and nominal sentences using in both languages.

Key words: sentence-words, a vocative sentence, a direct address, interjection, a nominal sentence, appeal

Г.Т.Мамедова, С.Ш.Ханкишиева

Вокативные предложение в современном английском и азербайджанском языках

Резюме

Предложения-слова и вокативные предложения – это такие предложения, которые употребляются, в основном, в английском и азербайджанском языках. Вокативное предложение произошло от латинского слова *vocativus*. Такие предложения выражают призыв, побуждение, упрек. Много вокативных слов и предложений употребляются в английском языках. Имеются некоторые схожие и отличительные особенности между вокативными предложениями и прямым обращением, междометием и номинативными предложениями. Данная статья посвящена изоморфным и алломорфным особенностям между вокативными предложениями и прямым обращением, междометиями и назывными предложениями, употребляющиеся в обоих языках.

Ключевые слова: предложения-слова, вокативные предложения, прямое обращение, междометие, именное предложение, обращение

Rəyçi: filol.f.d., dos. İ.M.Nuriyeva

Redaksiyaya daxil olub: 01.02.2024

M.K.MURADOVA

baş müəllim

Q.M.ALLAHVEVDİYEVA

baş müəllim

e-mail: mechribanqanira@gmail.com

Azərbaycan Texniki Universiteti

(Bakı şəh., H.Cavid pr. 25)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.090

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK ELLİPSİSİ YARADAN MEYARLAR

Xülasə. Dilçilikdə cümlələrin struktur-semantik təsvirində onların komponentlərinin ellipsisə uğrama imkanlarının üzə çıxarılması zəruri hala çevrilir. Bu məsələyə diqqət verilməsi cümlələrin sintaktik təbiətinin təsviri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Çünki bu, həmin cümlələrin komponentlərinin bu və ya digər hissələrinin, yaxud komponentlərin özlərinin hər bir dilin qrammatik quruluşunun tipoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olan ellipsisə uğrama səbəblərini üzər çıxarmağa imkan verir.

Açar sözlər: ellipsis, anafora, inkişaf, postulat, avtosemantika, termin

Greenbaum S., Meyer C.F. Ellipsis and Coordination: “Norms and Prefences”, 1982. Müəlliflər öz əsərlərində qeyd edirlər: “Ellipsis hadisəsi üslubi sintaksisin bir sıra məsələlərinin üzə çıxarılıb dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Hər bir dilin qrammatik quruluşunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif cür təzahür edən ellipsis hadisəsi mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdir. Bu cəhətləri nəzərə alaraq, müxtəlif dillərdə ellipsis hadisəsinə xüsusi tədqiqat əsərləri, məqalələr həsr edilmişdir. Qrinbaum, Meyer, Qunter, Karlsen, Kipriotaki, A.İ.Aslanov, V.İ.Aslanov, N.V.Mahmudov, R.Q.Sibaqatov, A.Y.Məmmədovun əsərlərində konkret dilin materialları əsasında xüsusi hadisə kimi ellipsis tədqiq edilmiş, onun forma və növləri göstərilmiş, dil və nitq səviyyəsində ellipsisin təzahürünün fərqləri açıqlanmışdır [1, s. 12].

Əsas hissə. Ellipsis hadisəsinə həsr edilmiş əsərləri və tədqiqatları nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, onun iki növünü daha çox fərqləndirirlər: qrammatik ellipsis və semantik ellipsis. Qrammatik ellipsis dedikdə, cümlələrdə komponentlərin ayrı-ayrı üzvlərinin ellipsisə uğraması nəzərdən tutulur. Semantik ellipsis dedikdə isə bu və ya digər komponent formal dil vasitələrinin köməyi ilə özünün xüsusi ifadəsini tapmır, lakin fikir, cümlə avtosemantik olaraq qalır və informativ olaraq kontekstə müraciət etmədən də kifayət edir. Başqa sözlə desək, semantik ellipsis birləşmədə və ya cümlədə semantikasından asılı olaraq bir və ya bir neçə vahid (mürəkkəb cümlədə isə komponentin) düşməsi nəticəsində meydana çıxır.

R.Cunter. Elliptical Sentences in American English, 1963. Günter yazır:

“Dildə ixtisarin digər növləri ilə müqayisəsi zamanı ellipsisə qrammatik yoxluq kimi yanaşmaq olar. Sözlərdə hecanın afaresisi, sözlərin kəsilməsi ellipsis hadisəsinə gətirib çıxarır. İxtisar morfoloji (morfemlər) – qrammatik (sözlər), yaxud fonoloji vahidlər (hecalar) terminində təzahür edir. Həmçinin semantik ixtisara da təsadüf edilir ki, belə hadisənin ellipsisdən çox semantik implikasiya olması daha münasib hesab edilir [2, s. 123].

Ellipsisi ixtisarin digər növlərindən ayırd etmək üçün ona tətbiq edilən hərfi bərpa olunmaq prinsipini emfatikləşdirmək zəruri hesab edilir. Yəni mənası bərpa başa düşülən, yaxud nəzərdə tutulan söz və ya sözlər bərpa olunandır. Digər qrammatik kateqoriyalar kimi, ellipsisin sərhədləri bəlli deyil. Ən ciddi mənada qrammatik ellipsis yaratmaq üçün bütün meyarlara əməl edilməlidir.

1. Elliptik sözlər dəqiq şəkildə bərpa olunur.

Bu meyar ondan irəli gəlir ki, kontekstdə anlaşılmazlıq aradan qalxarsa, lazım olan sözün təmin olunmasına şübhə qalmır.

She can't sing tonight, so she won't.

Bu nümunədəki ellipsis söz sing-dir və o, cümlənin əvvəlki hissəsində olan sözləri nəzərdə tutur. Ancaq dəqiq şəkildə bərpa olunma vasitəsilə biz heç də anlaşılan bərpanı nəzərdə tutmuruq. Aşağıdakı cümləyə fikir verək:

If he works hard, I won't have to.

Bir kontekstdə ehtimal oluna bilər ki, work hard deformasiyanın sonunda ellipticləşdirilmişdir. Digər bir kontekstdə bu ehtimal yanlış hesab edilə bilər.

A: You ought to speak to James about his laziness.

B: If he works hard, I won't have to (speak to James about his laziness).

R. Karlsen. Studies in the Connection of Clauses in Current English: Zero, Ellipsis, and Explicit Forms, 1959. R.Karlsen öz məqaləsində qeyd edir: "Tipik olaraq, ellipsis qrammatik cümlənin bəzi normal olan məcburi elementinin çatışmamasını izah etmək məqsədilə **postulat** kimi qəbul edilir. Əgər belə boşluqlar baş verməsəydi, birinci yerdə ellipsis anlayışı yaradan heç bir aşkar qrammatik səbəb olmazdı. Belə ki, əsas feilin iştirakı olmadan köməkçi feilin, məsdərsiz **to** söz morfeminin iştirakını buna misal çəkmək olar. Ancaq biz razılaşmalıyıq ki, belə hallar bəzi struktur boşluq yaratsa da, bir qədər çətin başa düşülən digər hallar da mövcuddur. Visit me tomorrow, if you wish (to visit me tomorrow) [3, s. 31-45].

İ.Kypriotaki. Aphaeresis in Rapid Speech, 1970. Müəllif bu haqda yazır: "Ona görə də *Thanks* dəqiq şəkildə bərpa olunma meyarına görə uyğun şəkildə elliptik deyildir. Bu, *Hello* kimi misallara oxşayır. Belə ki, onun şablon statusu vardır və istənilən məhsuldar qrammatik nümunəyə görə asanlıqla təhlil edilə bilməz. Bu ondan irəli gəlir ki, struktur qüsurları birinci meyardan ayrıldıqda tətbiq edilə bilməz [4. s. 156].

Ellipsis kateqoriyasına daxil olmayan qrammatik qüsurlar digər növü cümlə sonunda işlənən tərkiblər vasitəsilə göstərilir.

Her hair is not so black as it was 'black'.

Mrs. Trent is very charming to speak to. 'Mrs. Trent'

Tərkibləri sona çatdırmaq üçün kvarda mötərizələrdəki sözləri əlavə etmək zəruri olardı. Amma biz bu sözləri əlavə etsək, qrammatik cəhətdən qüsurlu olar. Bu, bizi aşağıdakı meyarə yaxınlaşdırır.

Belə yerləşdirmə monuncu cümlədə mümkün deyildir, çünki know əqli qabiliyyət bildirən yel olduğundan onun davamedici formada işlənməsi düzgün hesab edilmir.

R. Quirk., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A. Comprehensive Grammar of the English Language, 1985. Müəlliflər öz fikirlərini belə izah edirlər: "Bu meyarın mötərizədə verilmiş orijinal cümlə kimi eyni mənalı olan hissəsinə etiyac duyulur. Bunun səbəbi odur ki, həmişə belə bir ehtimal vardır ki, ellipsis vasitəsilə başa düşülən hər hansı bir söz elliptik cümlənin mənasının bir hissəsidir. Həqiqətən də cümlənin tam və elliptik formaları arasındakı sinonimiyanın şərti olmadan, münasib limitlər çərçivəsində ellipsis anlayışını məhdudlaşdırmağın heç bir yolu olmazdı. Bu şərt ellipsisdən aşağıda göstərilən elə halları istisna edir ki, orada yerləşdirmə qrammatik cümləni bildirir, məna isə cüzi şəkildə dəyişdirilir [5, s. 321].

The poor (people) need more help.

The poor sözü kimi ifadələr interpretasiya naminə **people** kimi ümumi mənalı sözləri nəzərdə tutur. Amma biz people sözünü əlavə etməklə ümumi məna xüsusi mənaya çevrilir. Ümumi məna isə artıqlığın düşməsinə tələb edir.

Poor (people) need more help. Bu cümlədə;

a) Buraxılan sözlər hərfən bərpa olunur.

b) Buraxılan sözlər eyni formada mətnə iştirak edir.

Bu iki əlaqələndirilən meyardan axırıncı birincidən asılıdır. Belə aydın olur ki, mətn bərpası ellipsisin ən əsas zamanətidir, çünki bu meyar olmadan hansı spesifik sözün yaxud

ifadənin elliptik olması bir qədər anlaşılmazlıq yarada bilər. Məsələn, ev sahibi qonağını yer findığına dəvət edir. Like some? Belə hallarda cümlədə elliptik söz peanuts olur.

She might sing tonight, but I don't think she will (sing tonight).

She rarely sings, so I don't think she will (sing) tonight.

Bu məqalə elliptik cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə ellipsis anlayışına yanaşmaların sistemləşdirilməsi təqdim edilmişdir. Ellipsis təbiətinə görə mürəkkəb hadisə kimi təbii dilin sintaktik sistemində xüsusi yer tutur. Məqalədə elliptik cümlə probleminin həll edilməsi sintaksis elminin ən aktual məsələlərindən biri hesab edilir. Qeyd olunur ki, elliptik cümlələrin öyrənilməsində ən mühüm məsələlərdən biri onların struktur və semantik planlarda tamlığı və natamamlığı məsələsidir. Məqalədə həm də elliptik cümlələrin əsasən şifahi dialoji nitq üçün xarakterik olduğu qeyd edilir. Yarımçıq (formal cəhətdən yarımçıq, lakin mənası kontekst, situasiya və ya intonasiya vasitəsilə təmin edilən cümlələr) və elliptik cümlələr arasındakı fərqlərdən danışılır.

Məqalədə göstərilir ki, elliptik cümlələr müstəqil işlədilə bilən xüsusi cümlə tipidir, onların spesifik cəhəti kontekstdə xatırlanmayan, yəni məna baxımından məlumatın ötürülməsi üçün zəruri olmayan feili xəbərin olmamasıdır. Onların çatışmayan üzvləri kontekst və situasiyadan bərpa edilə bilər. Kommunikativ-semantik strukturun formalaşmasına şifahi nitqin baş verdiyi mühitin, jestlərin, nitqin tempinin, intonasiyanın və digər amillərin təsiri olduğundan əsasən yarımçıq cümlələrdən istifadə olunur. Qeyri-formallıq, səmimi ünsiyyət kimi amillər ifadələrə qənaət etməyə, mənanı anlamaq üçün yetərli olan ifadələrin istifadə olunmasına imkan verir. Bu səbəblə ellipsisin öyrənilməsi bütün müasir dillərdə baş verən ünsiyyət vasitələrinə qənaət proseslərini anlamaq üçün kifayətdir.

V.V.Vinoqradov. Elliptik və ya yarımçıq cümlələrin müstəqil struktur xüsusiyyətləri haqqında. M.: Elm, 1979. Elliptik cümlələri müstəqil cümlə kimi şərh edən V.V.Vinoqradov yazırdı ki, “elliptik və ya yarımçıq cümlələr” müstəqil strukturlar olmaqla yanaşı, həm də tamtərkibli cümlələr kimi kommunikativ funksiya yerinə yetirirlər” [1, s. 620]. Onun fikrincə, “elliptik cümlələr danışmaq dili cümlələrinin özünəməxsus tipikləşmiş formalarıdır, onların xüsusi struktur tipləri özlüyündə tam cümlələrin normasının pozulmasını təmsil etmir”. Qeyd edək ki, xüsusi sintaktik hadisə olan ellipsis zamanı semantik strukturun elementlərindən biri söyləmin üst qatında ifadə olunmur. Halbuki elliptik konstruksiyaları linqvistik baxımdan nəzərdən keçirərkən onu struktur-qrammatik və məna vahidi kimi təqdim etmək mümkündür [6, s. 412].

O.Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında yazır: “Elliptik cümlələrin struktur-semantik təşkili məna yarımçıqlığı və onun yerinin doldurulması üsulları baxımından araşdırılır. Bu cür yarımçıqlığın yerinin dolumunun mənbəyi dialoq və danışığın konsituasiyası ola bilər. Elliptik cümlələrin formalaşmasında linqvistik kontekstlə müqayisədə konsituasiyanın təsiri daha güclüdür. Göründüyü kimi, linqvistik kontekst elliptik cümlələrin struktur-semantik tərtibinə təsir edən amillərdən biridir. Elliptik söyləm gerçəklik situasiyasının hər hansı bir elementinin nominasiya vasitəsi kimi çıxış edir [3, s. 315].

Ellipsisin müəyyənləşdirilməsində kontekst və situasiyanın həlledici rolunu nəzərdən keçirən Ş.Balli yazırdı ki, “biz ellipsisi situasiyanı “prezentasiya edən” deyktik elementlərin və ya konteksti “reprezentasiya” edən anaforik elementlərin “düşünülməsi” kimi nəzərdən keçirməkdə israrlıyıq”.

Nəticə. Beləliklə, ellipsisin tədqiq etdiyimiz beş meyar daxilindəki texniki xüsusiyyətləri adi bir hal deyildir. Birinci meyar – buraxılan ifadə dəqiq şəkildə bərpa olunur. İkinci meyar – elliptik tərkib qüsurlu olur. Üçüncü meyar – buraxılan ifadənin yerləşdirilməsi qrammatik cümlədə elliptik cümlə kimi eyni məna ilə nəticələnir. Dördüncü meyar – buraxılan ifadə situasiyadakı məzmun sayəsində bərpa olunur. Beşinci meyar – buraxılan söz antedəntin dəqiq surətidir. Bu xüsusiyyətlər ingilis dilinin qrammatikasında mümkün olan hər hansı növ azalma haqqında müxtəlif ümumiləşdirmələri etməklə bizə yardımçı olur.

Elmi yenilik. Birinci cümlədə olan elliptik ifadə anteskudentin (sing tonight) dəqiq surətidir. İkinci cümlədə isə elliptik feil antesedentdən morfoloji baxımdan fəqlənir. Əgər aşağıdakı cümlənin qrammatik baxımdan qüsurlu olduğunu göstərsəydik, beşinci meyar üçüncü meyar vasitəsilə trivial kateqoriyaya daxil edilə bilərdi.

She rarely sings, so I don't think she will sing tonight.

Təbiiqi əhəmiyyəti. Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, yuxarıdakı hər iki cümlənin qrammatik baxımdan göstərdiyi sözlər ellipsisin eynisidir. Xüsusən, **sing** sözünün ellipsis dəqiq şəkildə bərpa oluna bilər. Yalnız koordinasiyanın bəzi növlərində beşinci meyar əhəmiyyətli hesab edilir. Koordinasiyanın zahirən eyni görünən hallarını müqayisə edək.

The club always has paid its way, and always will (pay its way).

The club always has (paid its way), and always will pay its way.

Ədəbiyyat

1. Greenbaum, S. Ellipsis and Coordination: Norms and Preferences / S.Greenbaum, C.F.Meyer. – 1982. – p. 12
2. Cunter, R. Elliptical Sentences in American English / R.Cunter, – 1963. – p. 123.
3. Karlsen, R. Studies in the Connection of Clauses in Current English: Zero, Ellipsis, and Explicit Forms / R.Karlsen. – 1959. – p. 31-45.
4. Kypriotaki, İ. Aphaeresis in Rapid Speech/ İ.Kypriotaki, – 1970. – p. 156.
5. Quirk, R. Comprehensive Grammar of the English Language/ R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech, J.A.Svartvik. – 1985. – p. 321.
6. Vinqradov, V.V. Elliptik və ya yarımçıq cümlələrin müstəqil struktur xüsusiyyətləri haqqında / V.V.Vinqradov. – M.: Elm, – 1979. – 412 s.
7. Musayev, O. İngilis dilinin qrammatikası / O.Musayev. – Bakı: Maarif, – 315 s.

M.K.Muradova, G.M.Allakhverdieva

Criteria for Grammatical Ellipsis in Modern English

Summary

In Modern English ellipsis may be more strictly described as grammatical omission in contrast to other kinds of omission in language. Five criteria for ellipsis are distinguished:

1. The missing expression is precisely recoverable.
2. The elliptical construction is defective.

Hence the technicalities of ellipsis are not mere technicalities, but have importance in enabling us to make different generalization about what kinds of reduction are possible in English grammar.

Key words: *ellipsis, anaphora, development, postulate, autosemantic, term*

M.K.Мурадова, Г. М.Аллахвердиева

Критерии грамматического эллипса в современном английском языке

Резюме

В современном английском языке эллипсы выражают себя как грамматическое опущение по сравнению с другими видами опущения в языке. Различают пять критериев для эллипса:

1. Опущенное выражение точно восстанавливаемо.
2. Эллиптические конструкции дефектны.

Однако техническая особенность эллипса не является просто технической особенностью, но также способна создать различные обобщения насчет того, какие виды редукции возможны в английском грамматике.

Ключевые слова: *эллипсис, анафора, развития, постулат, автосемантика, термин*

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Bağirova

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

Z.Ş.RÜSTƏMOVA

baş müəllim

e-mail: zeynab.rustamova@sport.edu.az

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.1.094

QEYRİ-RƏSMİ YAZIŞMALARDA İŞLƏDİLƏN QISALTMALARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Xülasə. *İnformasiya ilə zəngin müasir dövrümüzdə ünsiyyət və yazışmalar aparmaq və onlara cavab verməyə kifayət qədər vaxt sərf etməmək üçün ən optimal və münasib üsul abreviaturalardan istifadə etməkdir. İngilis abreviaturaları nitq hissələrinin qısaldılmış formalarıdır. İnsan nə qədər çox məlumat sahibi olsa da, onun azaldılması, daha sıxılmış və qısa formada ötürülməsi üçün müxtəlif yollar axtarmağa çalışır və bu mənada söz və ifadələrin qısaldılması vacib amilə çevrilir.*

Açar sözlər: *abreviatura, akronim, üsul, söz yaradıcılığı, unikal xüsusiyyət*

Bildiyimiz kimi, ingilis dili abreviaturalarla kifayət qədər zəngin olduğundan deyilənləri və yazılanları tam başa düşmək və anlamaq üçün bəzən lüğətlərə müraciət lazım gəlir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində qısaltmaların daha çox işləndiyinin şahidi oluruq. Əlbəttə ki, hər qısaltmanı hər məqamda və hər situasiyada istifadə etmək düzgün deyildir. Bəziləri rəsmi məqamlarda, bəziləri isə sadəcə dost-taşılarla ünsiyyət zamanı istifadə olunur. Gündəlik danışq dilində istifadə olunan qısaltmalar bir çox hallarda ingilis dilini təzə öyrənənlər, nadir hallarda isə artıq ingilis dilini bilənlər arasında çaşqınlığa səbəb olur. Məsələn, *gonna* (*going+to*); *gotta* (*got+to*) kimi ifadələr qeyri-rəsmi sayılsalar da danışq dilində daha çox işlənilir. Belə ifadələr o qədər tez və sürətli şəkildə deyilir ki, *going+to gonna* kimi, *got+to* isə *gotta* kimi tələffüz olunur.

Digər qeyri-rəsmi formada gündəlik danışq dilində işlənən ifadələri nəzərdən keçirək. Məsələn, *gimme=give me*. Sözü deyilişi zamanı *give* feilindəki “v” hərfi düşür və “m” hərfi ilə əvəz olunur. Daha sonra *isn't* ifadəsinin qısa forması *init*-dir. Burada z səsi kimi tələffüz olunan “s” hərfi düşür. Qaydaları bilməsək düşünərik ki, bunlar bizim bilmədiyimiz naməlum sözlərdir. Əsas onu nəzərə lazımdır ki, bu tip qısaltmalardan yalnız dostlarla, yaxın tanışlarla ünsiyyət zamanı istifadə etmək olar, rəsmi formada isə bu şəkildə istifadə olunmur.

İngilis dilində qısaltmalar sosial şəbəkələrdə, forumlarda, söhbət otaqlarında, dil mübadiləsi üçün xüsusi resurslarda mesaj yazarkən istifadə olunur. Əvvəllər bu şəkildə yalnız proqramçılar əlaqə saxlayırdı, hal-hazırda isə bütün dünya istifadə edir. Bəzən məktublarda istifadə edilən bir işarə bütöv bir cümləni bildirdikdə, onlar bir qədər heroqlifi xatırladır, köməkçi və modal feillər inkar hissəcik **not** reduksiyaya məruz qalır.

Aydındır ki, sözlərin ixtisarı və qısaltmalardan istifadə hər hansı bir canlı dilə xas olan xüsusiyyətdir. Çox hallarda ingilis dilini öyrənməyə yeni başlayanlar üçün bu problemə çevrilə bilər, bəzən də mahnılarda mənəni tutmağa çalışarkən qısaltmaları izləmək olar, lakin sözlərin qısaldılması səbəbindən heç nə anlaşılmır. Buna görə də, bu dildə danışanların sahib olduqları və gündəlik nitqdə istifadə etdikləri ixtisarları başa düşmək önəmlidir. İngilis dilində qısaltmalardan istifadə ona görə çətinlik doğurur ki, abreviaturalar bizim üçün anlaşılmaz olan hər hansı mənəni və informasiyanı gizlədir. Abreviaturaların müxtəlif növləri vardır: başlıq abreviatura (sözlərin baş hərflərindən yaranan), akronim abreviatura, bekronim abreviatura,

heca abreviatura (hecalardan yaranmış), teleskopik abreviatura (bir sözün əvvəli ilə digər sözün sonunun birləşməsindən yaranan), qrafik abreviatura, qarışıq abreviatura (müxtəlif üsullarla yaranmış) və s.

Abreviaturalar bir neçə üsulla formalaşır:

- Sözlərin yalnız birinci hərfini saxlamaqla: KİV (kütləvi informasiya vasitələri), AB (Avropa Birliyi), ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı), s (sentner), t (ton), m (metr)
- Sözlərin müəyyən hissəsini saxlamaqla: telestudiya (televiziya studiyası), prof. (professor), dos.(dosent), akad.(akademik)
- Sözün ilk və son hərflərini saxlamaqla: dr (doktor)
- Ölçü vahidi bildirən sözlərin müəyyən hissəsini saxlamaqla: dm (desimetr), mm (milli metr), mq (meqabayt) [1, s. 124].

Qeyd edək ki, dildə mövcud olan ixtisarlar müxtəlif yollarla təsnif edilə bilər:

1. Tətbiq sahəsinə görə
2. Növünə görə
3. Vizuallaşdırma yolu ilə
4. Səs oxşarlığına görə

İxtisarlar ilkin ola bilər, yəni abreviatura üçün tərkib sözlərin ilk hərfləri istifadə olunur. Belə bir abreviaturanın parlaq nümunəsi SMS yazmaq üçün xüsusi birləşmələrin işlədilməsidir. Necə deyirlər, yüzlərlə sözdən bütöv bir dil icad edildi, lakin həm göndərən, həm də ünvanlayan üçün başa düşüləndir.

Müasir ingilis dilində gündəlik danışmada və yazıda abreviaturalara çox hallarda rast gəlirik. Britanica lüğətində ASAP (as soon as possible) belə izah olunur: it is used to show something is urgent or needs to happen quickly. Yəni bir işin təcili olduğunu və ya tez baş verməsinin lazım olduğunu göstərmək üçün istifadə olunur. Həmin lüğətdə R.S.V.P. abreviaturasının izahı belədir:

The *abbreviation* R.S.V.P. comes from the French phrase *répondez s'il vous plaît*, which means "please reply." Deməli, R.S.V.P. ixtisarı cavab tələb olunan zaman işlədilir, cavab vermək üçün son tarix də daxildir.

FYI – for your information deməkdir, mənası isə sizə məlumat üçün deyilir.

İşgüzar yazışmalarda vəsifə adlarını göstərmək üçün müxtəlif qısaltmalardan istifadə olunur: CA-sertifikatlı ictimai mühasib, CEO – baş icraçı director və ya böyük icraçı və s. Bundan başqa CA həmçinin Combat Arms, Construction Apprentice deməkdir.

İngilis dilində zərfin üzərindəki ünvan xanasını doldurarkən insanlar tam küçə adını yazmırlar, onu ST-küçə abreviaturası ilə əvəz edirlər. Məktubun özündə isə “pls” , “ppl”, “Q” hərfləri birləşmələrini görən şəxs (məktubu qəbul edən) asanlıqla onları oxuyur: please/pls, people/ppl, question/Q.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də müxtəlif ölçüləri yazarkən tez-tez ixtisarlara müraciət edirlər: brl – barrel; ft--foot; qt – quart və s.

İngilis dilində bəzi zamanla əlaqəli abreviaturalar akronim kimi yazılır: April/Apr., August/Ag və s., lakin onlar dildə tam formada tələffüz olunur. Digərləri, günün vaxtını göstərərək deyirlər: a.m., p.m. – hərflərlə, yəni yazıldığı kimi.

Qeyd edək ki, simvol abreviaturaları çox yayğındır və onların bir çoxu beynəlxalq xarakter daşıyır, yəni nömrə #, və & işarəsi ilə göstərilir, dollar \$ kimi yazılır, funt-sterlinq və avro £ və € işarələrinə uyğun gəlir.

Yer adlarının abreviaturası, məsələn, əyalətlər, regionlar və hətta ayrı-ayrı şəhərlər ingilis dilində qeyri-adi deyil. Məsələn, Kolumbiya bölgəsi – Columbia District/ DC, Vaşinqton şəhərinin adı isə WA abreviaturası ilə verilir. Qısaltmaların çox maraqlı bir növü fonetik və vizual abreviaturalar sayılır: *2ez/too easy* – çox asan; *F2F /face to face* – üz-üzə və s.

Bir məqamı vurğulamaq yerinə düşər ki, şifahi nitqdə istifadə olunan danışiq qısaltmaları demək olar ki, ədəbi normaya daxil olub. Onlara təkcə danışiq dilində deyil, həm də yazıçıların əsərlərində rast gəlmək olar. Şifahi nitqdə istifadə olunan danışiq qısaltmalarının unikal xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə sözdən ibarət ifadə nəinki birlikdə tələffüz olunur, həm də bir sözlə yazılır. Məsələn, *Mən qısalmışam, mən varam, məcburam, edəcəyəm də, mənim varımdır – məndə var, olmamalıdır – olmamalı* və s. Qeyd edək ki, bəzi jarqon ifadələri yeni səs əldə edir və birlikdə yazılır.

İxtisar iki və daha artıq sözün bütövlükdə birləşməsidir, bu zaman hərflər, məsələn, saitlər sözlərdən atılır. Yazılı nitqdə əskik hərflərin yerinə apostrof yazılır.

İngilis dilində istifadə olunan qısaltmalar, bir qayda olaraq, qeyri-rəsmi şəraitdə (söhbətdə, yazıda) istifadə olunur, onların işlənməsində məqsəd danışiq nitqini sadələşdirmək və müasir cəmiyyətdə vaxta qənaət etməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis abreviaturaları nitq hissələrinin qısaldılmış formalarıdır. Abreviaturalar sözlərin ilk hərflərindən, yaxud hissələrindən düzəldilmiş qısaltmalardır. Onlar da şifahi və yazılı nitqdə qənaət məqsədilə istifadə olunur. Abreviaturalar olmadan müasir xarici dili təsəvvür etmək çox çətindir. Bəzi məşhur abreviaturalar dildə özünəməxsus yer tutaraq əksəriyyət tərəfindən asanlıqla anlaşılır. Media mətnlərində çoxlarına tanış olmayan abreviaturaların mətnin əvvəlində bir dəfə açıqlanması vacibdir. Dildə özünə yer tutmuş abreviaturalara KİV (kütləvi informasiya vasitələri), az tanış olan abreviaturalara BJF (Beynəlxalq Jurnalistlər Federasiyası) misal ola bilər.

Hazırda gənc nəsil sürətli ünsiyyət və məlumatların ötürülməsi üçün bu abreviaturalardan geniş şəkildə istifadə edirlər. Məsələn, be/B – olmaq; are/R – to be feilinin forması; you/U; see you/**su**; boyfriend/BF; girlfriend/GF; busy/BZ; are you okay?/RUOK.

İngilis dilində istifadə olunan qısaltmaların tələffüzü əksər hallarda uzun tələffüz formaları ilə eyni oxunuşa malik olduğundan danışiq nitqində bir o qədər də çox istifadə olunmur. Onlar sosial şəbəkələrdə dostlarla, yaxınlarla söhbətləşərkən rahat şəkildə istifadə olunduğu halda, iməyl üzərindən və ya rəqəmsal platformada rəsmi yazışma zamanı onlardan istifadə qeyri-etik sayılır. İndi isə qısaltmaların işləndiyi nümunə dialoqları nəzərdən keçirək:

A: **Sup?**

B: Fine, **u?**

A: **Gr8, thx!** Did you **RSVP'd** to the event on Friday?

B: Yes, I'm coming! How about you?

A: I'll be there, too! **ICYMI**, you have to dress casual.

B: **SMH**, I know, I read it in **FAQ**.

A: Cool, **brb!**

A: I'm back!

B: Welcome but I have to go ! **Ttyl!**

A: Oh okay, **c u l8r!**

B: **XOXO!**

Burada:

Sup – *What's up (necəsən? hal-əhval soruşduqda)*; **Gr8** – *great (super, əla)*; **thx** – *thanks (təşəkkür)*; **brb** – *be right back (dərhal geri qayıdacağam)*; **Ttyl** – *talk to you later (sonra danışarıq)*; **c u l8R** – *see you later (tezliklə görüşənədək)*; **SMH** – *shaking my head (qarşımızda duran şəxsi anladığımızı təsdiqləmək üçün işlədilən qısaltma)*, **ICYMI** – *in case you missed it (gözdən qaçırdınızsa əgər)*; **FAQ** – *Frequently Asked Questions (tez-əz soruşulan suallar)*; **XOXO** – *Hugs and Kisses (qucaq dolusu öpürəm, sağollaşarkən işlədilir)*; **RSVP** – *répondez s'il vous plaît, which means "please reply" (cavab verin xahiş edirəm)*

Hal-hazırda qısaldılmış formalar nəinki ümumi ingilis dilində, hətta biznesdən biznesə yazışmalarında, SMS mesajlarında, çatlarda, beynəlxalq terminlərdə, bir sözlə hər yerdə mövcuddur. İxtisarlının əksəriyyəti tez-tez istifadə olunur, bu səbəbdən təkcə ingilis dilini öyrə-

nənlər deyil, həm də adi bir müasir insan ən çox populyar olan qısaltmaları mütləq bilməlidir. Bəllidir ki, qısaltmalar dünyanın bütün dillərində olur və nitq ünsiyyətində, yazışmalarda mühüm rol oynayır. Bəzi hallarda qısaltmalardan düzgün istifadə edilməməsi xoşagəlməz situasiyanın yaranmasına, bu və ya digər ixtisar sözlə həmsöhbətin ifadə etmək istədiyini düzgün başa düşməməyə səbəb ola bilər.

Əgər bir ingilis yeniyetmə ilə azərbaycanlı tələbəmizin internet yazışmalarını müqayisə etsək, görərik ki, xaricdə yeniyetmələr ixtisarlardan yüz dəfələrlə çox istifadə edirlər. Hətta belə bir hal var idi ki, bir qız ixtisarlara o qədər cəlb olundu ki, köməkçi transkriptlər olmadan dərhal oxunması mümkün olmayan xüsusi ixtisarlara və işarələr şəklində bütöv bir esse yazdı. Ona görə də bu maraqlı dili daha yaxından tanımaq lazımdır.

İxtisarin başlanğıc səslərindən ibarət bir növü də **akronimlərdir**. Akronimlər digər abreviaturalardan onunla fərqlənir ki, sözlərin qısaltması olmasına baxmayaraq hərfbəhərflə yox birlikdə oxunur. Bu termin XX əsrin 40-cı illərində amerikalı elmi-texniki ədəbiyyatında əmələ gəlib və həmin vaxtlar bitişik səsləndirilən ixtisarlara bildirirdi.

BFFL – Best Friends For Life (ömürlük ən yaxşı dostlar)

JK – Just kidding (Zarafat edirəm)

IDC – I don't care (Mənə dəxli yoxdur, vecimə deyil heç)

Qısaltılmış və ya qısa formalar ingilis dilinin ayrılmaz hissəsidir. Onların istifadəsi birbaşa söhbətin tonundan danışır [2, s. 96]. Bəzi hallarda insanlar səhvən qısaltmaların, məsələn, yazılı olaraq yeri olmadığını düşünür. Lakin, dostluq yazışmalarında, məsələn, mükəmməl şəkildə qəbul edirlər. Əlbəttə ki, iş hesabatlarında və sənədlərdə bunlardan istifadə etmək olmaz.

Qeyri-rəsmi məktublarda qısa formaların yazılı şəkildə istifadəsi məktubun təbiəti ilə müəyyən edilir [4, s. 148]. Rəsmi sənədlərdə, rəsmi yazışmalarda, elmi məqalələrdə qısaltmalardan istifadə etmək məqbul sayılmır, qeyri-rəsmi məktublarda, bloqlarda, məqalələrdə qısaltmaların işlənməsi münasibdir və hətta təşviq olunur. Tam formaların işlənməsi ciddiyyəti və rəsmiliyi göstərir. Ona görə də qısaltmaları işlətməzdən qabaq məktubun mahiyyəti, məqsədi və məktubun qəbul edicisi barədə düşünmək lazımdır. Lakin ingilis dilində elə qısaltmalar var ki, onlar həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yazışmalarda istifadə olunur. Məsələn, FAQ, RSVP və s.

Qısaltılmış və ya qısa formalar ingilis dilində vacib bir ünsürdür və bəzən çox sürətli danışmaq zamanı ana dilində danışanları başa düşməyi çətinləşdirə bilər, buna görə də dinləmə və eşitmə bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Elmi nəticə. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, qısaltmalar həm söz yaradıcılığında, həm də nitq ünsiyyəti prosesində mühüm yer tutur. Məqalədə ingilis dilində qısaltmaların işlənmə xüsusiyyətləri təhlil olunmuş, qısaltmaların funksiyaları, dilə təsiri və əhəmiyyəti aydınlaşdırılmışdır.

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, yüksək texnologiyalar həyatımıza daxil olduqdan sonra ətrafımızdakı insanlarla hər an ünsiyyətdə oluruq, danışarkən və yazarkən bəzən sözləri qısaltaraq yazırıq və ya tələffüz edirik. Ünsiyyətə sosial şəbəkələr və rəqəmsal platformalardan girdiyimiz üçün davamlı olaraq insanlarla müxtəlif şəbəkələr üzərindən əlaqə saxlayırıq. Dildə mövcud olan qısaltmaların üzə çıxarılması və hərtərəfli tədqiqi onların tətbiq dairəsini daha da genişləndirir. Ümumiyyətlə, leksikologiya və üslubiyyat sahəsində qısaltmalar və onların dildə işlənmə xüsusiyyətlərinin tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Problemlə bağlı bütün adı çəkilən məsələlər tədqiqatın aktuallığını daha da qabarıq ifadə edir.

Praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən leksikologiya və üslubiyyat fənlərinin tədrisində, eləcə də mövzu ilə bağlı elmi-nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsində, həmçinin kurs, diplom və magistr mövzularının yazılmasında məhsuldar informasiya mənbəyi kimi istifadə olunabilir.

Ədəbiyyat

1. Arnold, I.V. The English Word. / I.V.Arnold. – Moscow: Higher School Publishing House – 1997.
2. Antrushina, G. English Lexicology / G.Antrushina. – Science Publishing House, – 2000. – 206 p.
3. Розенталь, Д.З. Практическая стилистика русского языка. / Д.З.Розенталь. – Москва, – 1988.
4. Скребнев, Ю.М. Основы стилистики английского языка / Ю.М.Скребнев, – Москва, – 2001.

Z.Sh.Rustamova

The General Overview of Abbreviations Used in Informal Correspondence *Summary*

In our information-rich modern age, the most optimal and appropriate way to communicate and correspond and to spend enough time answering them is to use abbreviations. English abbreviations are shortened forms of parts of speech. No matter how much information a person has, he tries to find different ways to reduce it, to transmit it in a more compressed and short form, in this sense, shortening words and phrases becomes an important factor.

Key words: *abbreviation, acronym, method, word-formation, unique feature*

З.Ш.Рустамова

Информация о общих сокращениях, используемых в неофициальной переписке *Резюме*

В наш информационно насыщенный современный век самый оптимальный и удобный способ общаться и переписываться и не тратить много времени на ответы – это использовать сокращения. Английские аббревиатуры – это сокращенные формы частей речи. Каким бы объемом информации ни обладал человек, он старается найти разные способы её сокращения, передачи в более сжатой и краткой форме, в этом смысле важным фактором становится сокращение слов и фраз.

Ключевые слова: *аббревиатура, акроним, метод, словообразование, уникальная особенность*

Rəyçi: filol. f.d., dos. A.Ə.Quliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2024

E.Q.YUSİFOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

K.Y.YUSİFOVA

baş müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.1.099

MÜASİR İNGİLİS VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ GÜMAN BİLDİRƏN FEİLLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edərəkən belə qənaətə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibi fondunda olan digər feillərə nisbətən say azlığı ilə seçilən bu feillər özünəməxsus semantik çalarları və ifadə imkanlarının geniş diapazonuna görə danışq aktında mühüm rol oynayan feillər qrupuna aid edilir. Nəticə etibarilə, hər iki dildə güman bildirən feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edərəkən aydınlaşdırdıq ki, bu feillərin pragmatik-üslubi çalarları, danışq aktında əsasən, subyektin nitqində obyektə olan münasibətdə doğru seçim olaraq daha düzgün feilin işlədilməsi ilə xarakterizə edilir.

Açar sözlər: danışq aktı, güman bildirən feillər, semantik xüsusiyyətləri, ifadə yolları, təsdiq və inkar formaları

Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin danışq aktında geniş şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, feilin semantik təsnifatında bu feillərin sayı kifayət qədər çox deyildir. Feilə semantik aspektdən yanaşma hər zaman dilçilikdə özünəməxsus fərqliliyi ilə müşayiət olunmuşdur. Fikrimizcə, buna səbəb feilin, əsasən digər nitq hissələrindən forma və məzmun baxımdan zənginliyi, onun semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqliliyi əsas gətirilə bilər. Dilçiliyin bütün dövrlərində feillərin semantik təsnifatına müxtəlif aspektlərdən yanaşılaraq bir-birindən maraqlı, eyni zamanda təzadlı fikirlərlə dilçilərin baxışları böyük maraq doğurmuşdur. Müasir ingilis dilçiliyində feillərin semantik aspektdən təsnifatında tematik prinsipləri əsas tutan Y.L.Çeyf feilləri dörd qrupa bölmüşdür: vəziyyət; proses; hərəkət; hərəkət prosesi [1, s. 320]. B.M.Stranq feilləri semantik aspektdən araşdıraraq onların beş qrupda təsnifatını araşdırmışdır: nitq feilləri; zehni fəaliyyət bildirən feillər; qavrayış bildirən feillər; emosionallıq ifadə edən feillər; konkretlik bildirən feillər [2, s. 54]. M.Svonun konseptinə görə, feillər üç kateqoriyaya daxildir: tam mənalı feillər; tamamlıq tələb edən tam mənalı feillər; mənacə tam olmayan feillər [3, s. 136].

Alman dilçiləri V.Yunq, H.Qlins və D.Vunderlix feilləri ilkin olaraq semantik mənada üç böyük qrupa bölürlər: hərəkət/fəaliyyət feilləri; proses feilləri; hal feilləri [6, s. 301]. G.Helbiq və J.Buşa vəziyyət feillərini statik feilləri kimi başa düşürlər, fəaliyyət və proses bildirən feilləri isə dinamik feillər kimi onlara qarşı qoyulduğunu qeyd edirlər [4, s. 605]. E.Hentşel və V.Harald alman dilində feilləri semantik baxımdan aşağıdakı qruplara bölürlər: inxoativ; inqressiv; egressiv; rezultativ; mutativ; kauzativ; intensivlik; dimunutivlik ifadə edən feillər [5, s. 212].

Onu da qeyd etməliyik ki, həm ingilis, həm də alman dilində güman bildirən feillərin məna çalarlığı hərəkət bildirən feillərlə nisbətdə heç də geniş deyildir. Amma bununla belə, qeyd etməliyik ki, güman bildirən feillərin də özünəməxsus leksik mənalı bir-birindən cümlədə işlənmə yerinə görə fərqlənir.

Müasir ingilis dilində güman bildirən feillər qrupuna aşağıdakı feillər aid edilir: *“to suppose”, “to guess”, “to consider”, “to assume”, “to presume”, “to surmise”, “to expect”, “to reckon”, “to suspect”, “to conjecture”, “to believe”, “to regard”, “to imagine”, “to conceive”, “to think”, “to contemplate”, “to fancy”, “to infer”, “to deem”, “to seem”, “to envisage”* və s.

Müasir alman dilində isə güman bildirən feillər qrupuna aşağıdakı feillər aid edilir: *schätzen“, “raten“, “berücksichtigen“, “bewerten“, “vermuten“, “erwarten“, “rechnen“, “berechnen“, “erwägen“, “bilden“, “glauben“, “betrachten“, “vorstellen“, “begreifen“, “denken“, “schließen“, “annehmen“, “scheinen“, “sich vorstellen“* və s.

Həm ingilis, həm də alman dilində güman bildirən feillərin bir sıra səciyyəvi semantik xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, onlar konkret bir məna ifadə edərək hər hansı bir hadisənin real, yaxud qeyri-real olmasına olan gümanla, bir şey haqqında tamamilə əmin olmadan mülahizə yürütməklə, hər hansı bir obyekt haqqında doğru, yaxud da yanlış fikir söyləməklə xarakterizə edilir. Böyük marağa səbəb olan bir konsepsiya kimi güman bildirən feilləri bir çox dilçilər təfəkkür bildirən feillər qrupuna, digərləri isə əqli-qabiliyyət bildirən feillər qrupuna aid edirlər. Elə bu səbəbdəndir ki, dilçilər həmin konsepsiyaya müxtəlif cür yanaşmışlar. Güman bildirən feillər gümanlıq ifadə etsə də, lüğətlərdə bir-biri ilə çox zaman sinonimik cərgə təşkil etsə də, onlar işlənmə yerlərinə görə özünəməxsus məna çalarları ilə bir-birindən seçilir. Belə ki, hər iki dildə güman bildirən feillər təsdiq formada işləndikdə hər hansı bir obyektin, şəxsin, vəziyyətin, hadisənin, situasiyanın gerçəklik olaraq güman edilməsini göstərdiyi halda, inkar formada işləndikdə isə gümansızlığı ifadə edir. Bu güman, yaxud gümansızlıq da danışığ aktındakı situasiyadan asılı olaraq güclü, zəif, yaxud da sadə-normal şəkildə təzahür edilir. Güclü şəkildə ifadə edilən gümanlıqda emosionallıq qabarıq şəkildə hiss edilir. Bu zaman gümanlıqda olan güclü inam hissi və qətiyyət *“to consider”/ “berücksichtigen”* feilinin *“to believe” / “glauben”* feili ilə əvəz edilməsi ilə müşahidə olunur. Elə bu səbəbdəndir ki, situasiyalardan asılı olaraq güman bildirən feillər sinonimik cərgə yarada bilir. Belə ki, güclü inam və əminlik ifadə edən *“to believe” / “glauben”* feilinə sinonimik cərgə olaraq lüğətlərdə *“to consider”, “to think”, “to suppose”, “to assume”, “to guess”, “to imagine”, “to know”, “to presume”, “to postulate”/“erwägen“, “denken“, “annehmen“, “raten“, “sich vorstellen“, “wissen“* feillərinin işləndiyini görmək mümkündür.

She considers / believes / thinks that her neighbour is wrong.

Sie berücksichtigt / glaubt / denkt, dass ihr Nachbar Unrecht hat.

Təbii ki, bu zaman danışığ aktında işlədilən hər bir güman bildirən feil özünəməxsus ilkin mənasındakı çalarlığı ilə ifadə olunur. Yerində düzgün işlədilən hər bir güman bildirən feilin emosionallığı ilə qətiyyətin, inamın nə dərəcədə olduğu açıq-aydın hiss olunur. Bu baxımdan müasir ingilis və alman dillərində olan güman bildirən feillər sinonimik cərgə yaratsa da, incə nüanslarla situasiyada hansı feilin işlədilməsi danışığ aktında tələb olunan amillərdən hesab edilir. Güclü əminlik ifadə edən *“to believe”/ “glauben”* güman bildirən feilinin adi, sadə və normal ifadə tərzini *“to think”/ “denken”* feili ilə əvəz edilə bilər, çünki bu feil ilə ifadə olunan gümanlığın daha az əminlik bildirməsi müşahidə olunur. Ona görə də *“to think”/ “denken”* feili lüğətlərdə çox zəif çalarlı güman bildirən feil kimi işlədilir. Amma təbii ki, sinonimik cərgə olaraq lüğətlərdə *“to imagine”, “to conceive”, “to fancy”, “to realize”, “to envisage”, “to consider”, “to esteem”, “to deem”, “to reckon”, “to suppose”, “to presume”, “to surmise”, “to calculate”, “to anticipate”/ “sich vorstellen”, “begreifen”, “vorstellen”, “erkennen”, “erwägen”, “schätzen”, “erachten”, “rechnen”, “annehmen”, “vermuten”, “kalkulieren”, “antizipieren”* feilləri ilə bir sırada yer alır.

They did not think / imagine / consider (that) the child was so ill.

Sie dachten / bildeten / berücksichtigten nicht, dass das Kind so krank war.

Fikrimizcə, *“to think” / “denken”* feili gümanlığın daha az əminliyini bildirsə də, danışığ aktında fərziyyənin, adi bir gümanlığın ifadə edilməsində özünəməxsus mühüm bir yer tu-

tur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “to think” / “denken” feilini araşdırarkən bu feilin güman bildirən feillər arasında atalar sözləri və məsəllərdə daha çox işlədilməsi qənaətinə gəlmək olar. “To think” / “denken” feili kimi gümanlığın və fərziyyənin heç də güclü olmayan, demək olar ki, zəif formasında işlənən “to suppose” / “schätzen” güman bildirən feilinə nəzər yetirək. Qeyd etmək lazımdır ki, “to suppose” / “schätzen” güman bildirən feili doğru və ya yanlışlıqdan asılı olmayaraq, istər təsdiq, istərsə də inkar formada işləndikdə, əsasən gerçəkliyə yaxın bir fərziyyəni, təxəyyülü və gümanı ifadə edən, danışq prosesində çox işlək hesab edilən feillərdən biridir. Güman bildirən “to suppose” / “schätzen” feilinin lüğətlərdəki sinonimik cərgəsinə nəzər salaq: “to assume”, “to conjecture”, “to guess”, “to infer”, “to presume”, “to presuppose”, “to accept”, “to believe”, “to conclude”, “to expect”, “to judge”, “to postulate”, “to speculate”, “to surmise”, “to suspect”, “to take for granted”, “to think”, “to daydream”, “to fancy”, “to fantasize”, “to hypothesize”, “to imagine”, “to maintain”, “to pretend”, “to theorize” / “annehmen”, “vermuten”, “raten”, “ableiten”, “voraussetzen”, “akzeptieren”, “glauben”, “schließen”, “erwarten”, “urteilen”, “postulieren”, “spekulieren”, “verdächtigen”, “als selbstverständlich ansehen”, “denken”, “tagträumen”, “einbilden”, “phantasieren”, “sich vorstellen”, “behaupten”, “so tun als ob”.

He supposed / assumed / imagined (that) I would stay there for a long time.

Er vermutete / erwägte / stellte sich vor, dass ich für längere Zeit dort bleiben würde.

“To suppose” / “schätzen” feili “to guess” / “raten” feili ilə maraqlı cütlük təşkil edən və zəif gümanlıq ifadə edən feillər kimi qəbul edilir. “To presume” / “vermuten” feili digər feillərdən fərqli olaraq sadəcə olaraq gümanlıq ifadə edir və qeyd etməliyik ki, bu gümanlıq zəif çalarlıqla müşahidə edilir. “To presume” / “vermuten” feili ilə sinonimik cərgə olaraq lüğətlərdə “to assume” / “erwägen”, “to suppose” / “schätzen”, “to imagine” / “bilden”, “to expect” / “erwarten”, “to believe” / “glauben” feilləri bir sırada yer alır.

She presumed / assumed / expected that he had been escaped from the prison.

Sie vermutete / erwägte / erwartete, dass er aus dem Gefängnis geflohen war.

“To imagine” / “sich vorstellen” feilinin lüğətlərdə sinonimik cərgəsinə nəzər yetirək: “to assume” / “erwägen”, “bilden”, “to presume” / “vermuten”, “to suppose” / “schätzen”, “to guess” / “raten”.

After his wife died, his neighbours and relatives imagined / assumed / presumed / supposed / guessed that he would move abroad.

Nach dem Tod seiner Frau stellten sich / erwägte / vermutete / schätzte / riet seine Nachbarn und Verwandten vor, dass er ins Ausland ziehen würde.

“To fancy” / “ausgefallen” feilinin də lüğətlərdə sinonimik cərgəsi, əsasən aşağıdakı kimi göstərilir: “to imagine” / “bilden”, “to believe” / “glauben”. Daha çox məntiqi təsviri özündə ehtiva edən güman bildirən feillərə “to imagine” / “bilden”, “to fancy” / “ausgefallen”, “to conceive” / “begreifen”, “to envisage” / “sich vorstellen” və s. kimi feillər aiddir. “To seem” / “scheinen” feilinin doqquz leksik-semantik variantından yalnız güman bildirən mənası hipotezanın yüksək və zəif səviyyələri ilə bir-birindən ayırd edilir. “To envisage” / “sich vorstellen” feili də məntiqi təsviri özündə əks etdirən güman bildirən feil olaraq lüğətlərdə sinonimik cərgə kimi, əsasən aşağıdakı feillərlə göstərilir: “to foresee” / “vorhersehen”, “to predict” / “vorhersagen”, “to imagine” / “bilden”, “to conceive” / “begreifen”.

The parents knew what their children liked but they had some difficulty envisaging it.

Die Eltern wussten, was ihren Kindern gefiel, aber es fiel ihnen schwer, es sich vorzustellen.

Sübut olunmamış fərziyyəni, dəlili özündə ehtiva edən “to surmise” / “erwerten” və “to infer” / “vorstellen” güman bildirən feilləri də “to guess” / “raten” feilinə sinonimik cərgə təşkil edir. “To surmise” / “erwerten” feili hətta cüzi bir sübutu nəzərdə tutan, təxəyyülün və şübhənin təsirindən xəbər verən bir feil kimi lüğətlərdə “to conjecture” / “rechnen”, “to guess” / “raten”, “to suppose” / “schätzen”, “to imagine” / “bilden”, “to infer” / “vorstellen” feilləri ilə sinonimik cərgə təşkil edir.

We can surmise / conjecture / guess / imagine / infer that they are going to marry.

Wir können erachten / rechnen / raten / bilden / uns vorstellen oder daraus schließen, dass sie heiraten werden.

Sübut olunmayan fərziyyəyə əsaslanan və zəif bir gümanlığı özündə ehtiva edən, əminlik olmadan mühakimə yürüdən “*to guess*” / “*raten*” feili də güman bildirən feillər sırasında danışq aktında çox işlək olan feillərdən biridir. “*To guess*” / “*raten*” feili ilə sinonimik cərgə olaraq lüğətlərdə “*to estimate*” / “*bewerten*”, “*to calculate*” / “*berechnen*” feilləri bir sırada yer alır.

The teacher guessed / estimated / calculated the students' age at 17 or 18.

Der Lehrer riet / bewertete / berechnete das Alter der Schüler auf 17 oder 18 Jahre.

Nəyinsə doğru olduğunu dolayısı yolla təklif edən “*to infer*” / “*vorstellen*” feili isə adisadə gümanlıq bildirən feillər sırasında yer tutur. “*To infer*” / “*vorstellen*” feili güclü emosionallıqla ifadə olunan digər güman bildirən feillərə nisbətən danışq prosesində o qədər də çox işlək olan bir feil deyildir.

Müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edərəkən belə qənaətə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibi fondunda olan digər feillərə nisbətən say azlığı ilə seçilən bu feillər özünəməxsus semantik çalarları və ifadə imkanlarının geniş diapazonuna görə danışq aktında mühüm rol oynayan feillər qrupuna aid edilir. Nəticə etibarilə, hər iki dildə güman bildirən feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edərəkən aydınlaşdırdıq ki, bu feillərin praqmatik-üslubi çalarları, danışq aktında əsasən, subyektin nitqində obyektə olan münasibətdə doğru seçim olaraq daha düzgün feilin işlədilməsi ilə xarakterizə edilir.

Məqalənin aktuallığı müasir ingilis və alman dillərində güman bildirən feillərin danışq prosesindəki semantik xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyi ilə bağlıdır. Danışq aktında işlədilən hər bir güman bildirən feil özünəməxsus ilkin mənasındakı çalarlığı ilə ifadə olunur. Yerində düzgün işlədilən hər bir güman bildirən feilin emosionallığı ilə qətiyyətin, inamın nə dərəcədə olduğu açıq-aydın hiss olunur. Bu baxımdan müasir ingilis və alman dillərində olan güman bildirən feillər sinonimik cərgə yaratsa da, incə nüanslarla situasiyada hansı feilin işlədilməsi danışq aktında tələb olunan amillərdən hesab edilir.

Mövzunun yeniliyi hər iki dildə güman bildirən feillərin praqmatik-üslubi çalarları nəzərə alınmaqla danışq aktında, əsasən, subyektin nitqində obyektə olan münasibətdə doğru seçim olaraq daha düzgün feilin işlədilməsidir.

Mövzunun problemi hər iki dildə güman bildirən feillərin təsdiq formada işləndikdə hər hansı bir obyektin, şəxsin, vəziyyətin, hadisənin, situasiyanın gerçəklik olaraq güman edilməsini göstərdiyi halda, inkar formada işləndikdə isə gümansızlığı ifadə etməsi ilə bağlıdır. Bu güman, yaxud gümansızlıq da danışq aktındakı situasiyadan asılı olaraq güclü, zəif, yaxud da sadə-normal şəkildə təzahür edilir. Güclü şəkildə ifadə edilən gümanlıqda emosionallıq qabarıq şəkildə hiss edilir. Bu baxımdan, situasiyadan asılı olaraq danışq aktında yanlış seçilmiş güman bildirən feillərin işlədilməsi bəzən anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Chafe, W.L. Meaning and the structure of the language / W.L.Chafe. – Chicago: University Press, – 1970. – 360 p.
2. Strang, B. Modern English Structure / B.Strang. – London, – 1962. – 178 p.
3. Swan, M. The Good Grammar Book / M.Swan, C.Walter. –Oxford:Oxford University Press, – 2001, – 221 p.
4. Helbig, G. Deutsche Grammatik, 17.Auflage / G.Helbig, J.Buscha. – 1996, Verlag Enzyklopädie Leipzig, – 736 s.
5. Hentschel, E. Handbuch der deutschen Grammatik / E.Hentschel, W.Harald.– Berlin, – 1994. – 452 s.
6. Jung, W. Grammatik der deutschen Sprache / W.Jung. –Leipzig: Bibliogr. Institut, – 1971. – 407 s.

E.G.Yusifov, K.Y.Yusifova

Semantic Properties of Presumptive Verbs in Modern English and German**Summary**

While studying the semantic characteristics of presumptive verbs in modern English and German languages, it can be concluded that these verbs, which are distinguished by their small number compared to other verbs in the vocabulary of the language, belong to the group of verbs that play an important role in the act of speaking due to their unique semantic nuances and a wide range of expressive possibilities. As a result, while studying the lexical-semantic features of the presumptive verbs in both languages, we clarified that the pragmatic-stylistic nuances of these verbs are characterized by the use of the correct verb as the correct choice in the subject's speech in relation to the object.

Key words: *speech act, presumptive verbs, semantic features, ways of expression, affirmative and negative forms*

Э.Г.Юсифов, К.Я.Юсифова

**Семантические свойства предполагаемых глаголов
в современном английском и немецком языках****Резюме**

Изучая семантические характеристики презумптивных глаголов в современных английском и немецком языках, можно сделать вывод, что эти глаголы, отличающиеся небольшим количеством по сравнению с другими глаголами в словарном запасе языка, относятся к группе глаголов, играющих важную роль в акте речи благодаря своим уникальным смысловым оттенкам и широкому спектру выразительных возможностей. В результате, изучая лексико-семантические особенности презумптивных глаголов в обоих языках, мы выяснили, что прагматико-стилистические нюансы этих глаголов характеризуются употреблением правильного глагола как правильного выбора в речи субъекта по отношению к объекту.

Ключевые слова: *речевой акт, предполагаемые глаголы, семантические признаки, способы выражения, утвердительная и отрицательная формы*

Rəyçi: fil.e.d., prof. N.F.Seyidəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2023

A.T.YUSİFOVA

baş müəllim

e-mail: h.arifa@gmail.com

Azərbaycan Tibb Universiteti

(Bakı şəh., Səməd Vurğun, 167)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.104

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Xülasə. *Azərbaycan dili (Azərbaycanca, Azərbaycan türkcəsi, tarixi adı: Türk dili və ya Türkcə) Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Altay dilləri ailəsinin türk dilləri şöbəsinin oğuz sinfinin Qərb qrupuna daxildir. Azərbaycan dilindən Azərbaycan, İran, İraq, Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə, Ukrayna, Suriya ərazisində istifadə olunur. Azərbaycan dili geneoloji bölgüyə əsasən türk dillərinə mənsubdur. Başqa dil qruplarında olduğu kimi, bu qrupa daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Dialektlər bir-birindən fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.*

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, inkişaf, mərhələ, türk dilləri, söz və termin*

Əski zamanda yazı dili olan Azərbaycan dili yazı ənənəsinə sahibolma baxımından türk dili ilə paraleldir. Türkmən dili və qaqauz dillərinə nisbətən daha gec yazı dili kimi formalaşmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili köklü bir yazı dili ənənəsinə malikdir.

Giriş. Azərbaycan dilinin yaranmasının qısa tarixi. Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III-VII əsrlərdə baş vermiş, VII-VIII əsrlərdə başa çatmışdır. Bu zaman Azərbaycanda gedən dini mübarizə artıq sona yetmişdir. XI əsrdə Azərbaycan dili Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş inkişaf tapır. Azərbaycan dili türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Yerli əhəlinin əsas dili olan Azərbaycan dili XI əsrin ortalarında oğuz tayfaları dilinin güclü təsiri altında tam şəkildə formalaşmışdır. XII əsrdə ədəbi Azərbaycan dili təşəkkül tapdı. Şairlər fars və ərəb dilləri ilə yanaşı bu dildə də əsərlər yazırdılar.

N.Cəfərov “Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi” əsərində “XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkdən də istifadə olunduğunu” göstərir. Səfəvilər dövlətində Azərbaycan türkcəsi sarayda və orduda hakim dil olmaqla imperiyanın ilk rəsmi dövlət dili idi [1, s. 134].

Rus alimi V.V.Bartold 1912-ci ildə yazırdı: “...xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi türkcə danışdı və nəticədə türkcə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı” [2, s.123].

Dil insan cəmiyyətində elə güclü və mühüm informasiya vasitəsidir ki, keçmişimizi bu günə, bu günümüzü isə sabaha çatdırır. Ahəngdar fonemlər sistemi, geniş lüğət tərkibi, zəngin leksik və qrammatik vasitələrə malik olması, şəkilçi sistemində çox ciddi bir ardıcılığın formalaşması, söz yaratma prosesində az sözlə çox məna ifadə etmək imkanları, söz sırasında özünəməxsus qanunauyğunluqların mövcudluğu Azərbaycan dilinin ən qədimdən ictimai həyatda böyük nüfuzə malik olduğunu təsdiq edir. Çoxəsrlik təkamül yolu keçmiş Azərbaycan dilinin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Bu dil hazırkı inkişaf mərhələsinə birdən-birə çatmamış, çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Xalqımız zaman-zaman bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmiş və bu mənfur qüvvələrə qarşı mübarizə apararaq öz varlığını və dilini mühafizə etməyə nail olmuşdur.

VII əsrdən başlayaraq ərəb, fars və rus işğalçılarının xalqımızı, eləcə də onun dilini tarix meydanında çıxarmaq cəhdi boşa çıxmış, Azərbaycan dili öz saflığını, müstəqilliyini və orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Klassik mərhələdə bədii əsərlərin dilində ərəb-fars mənşəli sözlər üstünlük təşkil edirdi. Başqa sözlə, ümumxalq danışığı dili ilə yazılı dil arasında xeyli uzaqlaşma, fərqlilik özünü göstərirdi. Ərəb-fars elementlərinin ixtiyarı işlənməsi XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra dilimizə rus sözləri daxil olmağa başlamışdır. Bu isə onsuz da vahid norma əsasında işlənməyən yazılı dilə bir növ pərakəndəlik gətirirdi.

T.Hacıyev daha sonra yazırdı: “Məhz bu təsirlər dilin söz yaratma imkanlarını məhdudlaşdırır. Dilimizin aktiv və passiv lüğət fondunda kifayət qədər yabançı ünsürlər vardır ki, öz milli sözlərimizdən sayca heç də az deyil, bəlkə də çoxdur.

Leksikamıza söz axını hələ də davam etməkdədir. Bu gün Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. Bu, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə də birbaşa əlaqələri ilə bağlıdır.

Əgər əvvəllər Azərbaycan dilinə sözlər əsasən rus dilindən və rus dili vasitəsilə keçirdisə, indi alınmalar vasitəçi dil olmadan dilimizə keçir. Hazırda mətbuat səhifələrində bol-bol işlənən alınmaların dildə yaşayacağına, işləklik qazanacağına zəmanət vermək olmaz, lakin dildə zərurətdən işlənən sözlər dilin lüğət tərkibinə keçərək sabitləşir. Bu məsələyə münasibətdə ehtiyatlı olmalı, lüzumsuz alınmaların işlənilməsinə yol verilməməlidir” [3, s.13-23].

Dövlətimiz və xalqımız müstəqillik qazandıqdan sonra dilimizi saflaşdırmaq, yad ünsürlərdən təmizləmək istiqamətində bir sıra addımlar atılmışdır. Azərbaycan dilinin struktur təbiətinə uyğun gəlməyən sözlərin milli dil vahidləri ilə əvəzlənməsi nəticəsində onlarla yeni söz işləklik statusu qazanmışdır. Məsələn: **bağımsız (müstəqil), başqan, bilgi, bilgisayar, cəngüdən, çağ, çağdaş, çıxmaz, çimərlik, deyim, dönmə, durum, duracaq, duyum, görk, gündəm, saxlac, soyad, soydaş, soyqırım, toplam, toplu (məcmuə), özəl, özəlləşmə, vərəq-cə, yayım, yetərsay və s.**

Əvvəllər dilimizdə işlənən, bir müddət sonra dilin lüğət tərkibindən çıxarılan, ya da alınma qarşılıqları ilə əvəzlənən **çavuş, dürlü, görk, nəsnə, ulu, ulus** kimi sözlər də yenidən dilə qaytarılaraq istifadəyə verilmişdir.

Bütün türk xalqları və dilləri üçün ortaq yazı abidələri sayılan Göytürk və uyğur yazılarının, “Oğuznamə”lərin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, Mahmud Kaşğarının “Divanü-luğat-it-türk”, Yusif Xas Həcibin “Qutadqu-bilik” əsərlərinin leksik tərkibini araşdırsaq bu gün dilimizdə işləmə biləcək onlarla türk mənşəli söz tapa bilərik. Elə sözlər var ki, hal-hazırda həmin sözlərin başqa dillərdən alınan sinonimlərini əvəz edə bilsin” [4, s. 154].

Müəllif qeyd edirdi: “**Birinci mərhələdə** ən çox prof. Əbdüləzəl Dəmirçizadənin araşdırmaları diqqəti cəlb edir və elə buna görə də həmin mərhələni prof. **Ə.Dəmirçizadə mərhələsi** adlandırmaq mümkündür: bu zaman Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ancaq ən mühüm mənbələr (“Kitabi-Dədə-Qorqud”) araşdırır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif... əsasında öyrənilir, normanın təkamülündən çox, janr-üslub proseslərinə diqqət yetirilir və bir növ “fundamentalizm”ə meyil göstərilir.

İkinci mərhələdə vəziyyət kifayət qədər dəyişir – Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi daha geniş mənbələr əsasında öyrənilməyə başlanılır, hər il yeni-yeni əlyazmalar tapılıb araşdırılır və ən başlıcası prof. Tofiq Hacıyev və prof. Ə.Dəmirçizadənin həmin illərdə nəşr olunmuş araşdırmaları, əsasən, aşağıdakı kitabda toplanmışdır [5, s. 166].

Nəticə. Ədəbi dilimizin bu dövrünün əsaslı tədqiqi ona görə dilçilərin qarşısında həmişə aktual bir mənbə kimi qalır ki, tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması prosesində Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı inkişaf yolları aydınlaşdırılır, müxtəlif dil faktlarını ümumiləşdirməklə mütərəqqi meyar aşkara çıxarılır, müəyyən elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir. Güman edirik ki, Azərbaycan dili tarixinin sistemli şərhinə həsr olunmuş bu əsər mütəxəssislərin diqqətini cəlb edəcəkdir. Müəllif ən müxtəlif məsələlərlə bağlı olaraq oxucuların fikir və mülahizələrini eşitməyə həmişə hazırdır və inanırıq ki, həmin fikirlər, mülahizələr müəllifin gələcək tədqiqatları və bu kitabın təkmilləşməsi üçün faydalı olacaqdır.

Elmi yenilik. Ümumiyyətlə, Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşması (yaxud milli ədəbi dilin təşəkkülü milli mədəniyyətin və bütövlükdə millətin formalaşması (təşəkkülü) ilə müşayiət olunur. XIX əsrdə və xüsusilə XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında baş verən mürəkkəb hadisələr – Azərbaycanın Şərqi və Qərbi arasında mübahisə obyektinə çevrilməsi milli ədəbi dilin taleyinə də müəyyən təsir göstərir və eyni zamanda, məhz XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif siyasi-nəzəri mülahizələrin predmeti olur.

Təbii əhəmiyyəti. Bununla belə, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən milli ədəbi dilin demokratikləşməsi və normativləşməsi diqqəti cəlb edir – bir növ, həmin illərdən başlayaraq, “müasir Azərbaycan ədəbi dili”nin funksional tipologiyası müəyyənləşir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun ictimai təsirinin çoxalması baxımından keçmiş sovet dövrü, ədəbi dilin mərhələləri içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun əsrlər boyu zəngin ənənələr qazanmış ədəbi-bədii üslubla yanaşı, ədəbi dilin publisistik, elmi və epistoluar üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bu dövrdə daha da aparıcı mövqeyə çıxmağa başlamışdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili: / doktoru dis. / – Bakı, – 1991, – s. 134.
2. Бартольд, В.В. Средняя Азия в русской ориентализме / В.В.Бартольд. – М.: Наука, – 1976. – 123 с.
3. Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü) / T.Hacıyev. – Bakı, – 1976. – s. 13-23
4. Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü / N.Xudiyev. – Bakı, – 1991. – 154. s.
5. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı, – 1938. – 166. s.

A.T.Yusifova

Stages of historical development of the Azerbaijani language

Summary

The literary language of Azerbaijan is based on the national language.

The period of formation and development of the following stages passes:

1. XVII-XVIII centuries; 2. XIX century; 3. Начало 20 века; 4. The next stage in the 20-30s of the 20th century; 5. In the XVII-XVIII centuries, the literary language of Azerbaijan is organized on the basis of the national language; 6. In the 19th and 20th centuries, this process continued and continues to this day. The history of the literary language of Azerbaijan was periodized based on the traditions of that time, especially.

Key words: Azerbaijani language, development, stage, Turkish language, word and term

A.T.Юсифова

Этапы исторического развития азербайджанского языка

Резюме

Литературный язык Азербайджана основан на национальном языке и период становления и развития следующих этапов проходит:

XVII-XVIII вв.; 2. XIX век; 3. Начало 20 века; 4. Следующий этап в 20-30-е годы 20 века; 5. В XVII-XVIII веках литературный язык. 6. В XIX и XX веках этот процесс продолжался и продолжается по сей день. История литературного языка Азерб. периодизировалась на основе традиций того времени, особенно, проф. Была сделана ссылка на период его становления и развития (с 13 по 17 век).

Ключевые слова: азербайджанский язык, развитие, этап, турецкие языки, слово и термин

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Bağirova

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

A.T.YUSİFOVA

baş müəllim

e-mail: h.arifa@gmail.com

Azərbaycan Tibb Universiteti

(Bakı şəh., Səməd Vurğun, 167)

:10.62021/0026-0028.2024.1.107

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTOLOGİYASI VƏ QARABAĞ DİALEKTİNİN BƏZİ NƏZƏRƏÇARPAN CƏHƏTLƏRİ HAQQINDA

Xülasə. Məqalədə canlı xalq dialektinin öyrənilməsi və dil tarixinin ən mühüm məsələlərindən bəhs edilir. Dialektlər əbədi dildən itib getmiş arxaizmləri araşdırır. Dialektlərin kökündən öyrənilməsinin nəticəsində ədəbi dilimiz müasir dövrün tələblərinə uyğun dəyişməkdədir. Azərbaycan dilçiliyində tarixi dialektologiya sahəsində çox işlər görülmüşdür. “Ədəbi dil və dialekt” problemi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Azərbaycan dili tarixən geniş bir ərazidə ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bu dialekt və şivələr bədii əsərlərin surətlərinin dilində işlədilərək ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən birinə çevrilmiş və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmışdır.

Açar sözlər: ədəbi dil, xalq dialekləri, müasir dövr, fərqli sözlər, dilin inkişafı

Giriş: Canlı xalq dialektlərinin öyrənilməsi dil tarixinin ən mühüm məsələlərindən biridir. Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri də dialektlərdir. Çünki dialektlər itib getmiş bir çox arxaizmləri araşdırır. Bəzi sözlər isə müasir əbədi dilimiz üçün arxaizm olduğu halda Azərbaycan dialektlərində işlənməkdədir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında ismin təsirlik halında **-yl, -yi** şəkilçiləri işlənir. Bu xüsusiyyətləri Bakının Qobu, Güzdək, Hökməli kəndlərinin şivələrində canlı olaraq görmək mümkündür. Dialektlərin öyrənilməsi ədəbi dilin elmi təhlilini və bir sıra xüsusiyyətləri öyrənmək üçün əsas şərtidir. Məlumdur ki, dialektlər Azərbaycan ədəbi dilinin əmələ gəlməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı hal-hazırda müasir dövrün tələblərinə uyğun dəyişməkdədir. Dialektlərin kökündən öyrənilməsinin nəticəsində ədəbi dilimiz müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etməkdədir. Azərbaycan dilinin dialekt bölməsi mürəkkəb bir prosesdir. Azərbaycan dilində dialekt əlamətlərinin yaranması məsələsi ilə əlaqədar bunu demək olar ki, dilimizdə dialektlərin təhlili əlamətləri tayfa dillərinin – yəni dialektlərinin bir-birinə qarışması və uzun sürən inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir.

Əsas hissə: Müasir Azərbaycan dili şivələrinin diferensial əlamətləri məhəlli mənsubiyyətlərdən asılıdır. Bu fakt Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasının daha əvvəl başa çatdığı və formalaşma dövründəki tayfa dili xüsusiyyətlərinin uzun sürən qaynayıb-qarışma prosesini keçdiyini göstərir. Yazılı abidələr və müasir şivələr dialektologiya üçün əsas mənbələrdir. Bununla yanaşı, dilçilik coğrafiyası, onomastika, folklor və başqa türk dillərinin materialları da dialektologiya üçün mənbə sayıla bilər. Bu mənbələr içərisində, şübhəsiz ki, yazılı abidələr müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Dialektlər əsasən əbədi dilə aid olan tarixi mətnlər üzrə araşdırılır. Bu halda sənədli materiallar böyük əhəmiyyət daşıyır. Türk dillərinin cənub-qərb və ya oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili öz kökləri etibarilə qədim tarixə malikdir. Mənbələrdə Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Dialekt inkişafda olan bir vəhdət olduğuna görə, onda daima yeni keyfiyyətlər meydana çıxır. Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt-danışıq əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir dövrdə və ya mərhələdə normaya çevrilir. Eləcə də əvvəlki dövrdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi halları özünü göstərir. Arxaizmlərin ədəbi dil faktı olanla-

rı dildən çıxır, dialektə uyğun gələnləri isə dildə qala bilir. Yazılı abidələrdə özünü göstərən bir fakt əsasında da müəyyən bir dialekt əlamətinin varlığı barədə danışmaq mümkündür. Məlumdur ki, dilin dialektə bölünməsi və dialektə baş verən əsas dəyişikliklər dilin inkişafının konkret bir mərhələsi ilə bağlıdır. Dildəki dialektlərin bir-birinə yaxınlıq münasibəti eyni olmur. Belə ki, elə dil var ki, onun dialektləri bir-birindən çox, lakin bəziləri az fərqlənir. Bəzi regionların dialektləri fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən bir-birinə çox yaxındır.

Azərbaycan dilinin dialektləri dörd qrupa bölünür.

1. Şərq qrupu – Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri;
2. Qərb qrupu – Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, Ayrım şivəsi;
3. Şimal qrupu – Şəki dialekti, Zaqatala, Qax şivəsi;
4. Cənub qrupu – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri, İrəvan şivəsi [2, s.105].

Qarabağ dialekti. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin öyrənilməsi dilçiliyimizin ən önəmli məsələlərindəndir. Hər bir dialektin və ya şivənin materiallarının toplanması, tədqiqi xalqımızın dilinin və tarixinin araşdırılmasında mühüm rol oynayır. Qarabağ dialekti həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Dialektoloji monoqrafiyalarda, dissertasiyalarda qarabağlıların nitqindən müqayisə məqsədilə istifadə edilmişdir. Həmin ərazidə yerləşən şivələr fərdi və monoqrafik yolla tədqiq olunmuşdur.

Bu baxımdan **C.Hacıbəylinin görkəmli türkoloq A.N.Samoyloviçin** məsləhəti və köməyi ilə yazdığı və 1933-cü ildə Fransada çap olunmuş **“Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)”** əsəri təqdirəlayiqdir. Kitab əsasən Qarabağ ərazisindən toplanmış folklor nümunələrindən ibarət olsa da, “Giriş”də dialektin fonetik xüsusiyyətləri barədə qısa məlumat verilmişdir. Yerli əhalinin tələffüzünə yaxından bələd olan müəllif Qarabağ dialektini Fransa-nın cənub dialekti ilə müqayisə etmişdir. Məsələn, C.Hacıbəyli Qarabağ dialektinin Azərbaycan ədəbi dilindən və başqa dialekt və şivələrindən fərqi göstərmək üçün “gəlibdir” feilinin ədəbi dildə “gəlibdir”, Qarabağda “gəlifdi”, Bakıda və Şamaxıda “gəlibdü”, Şəkidə “gəlitdi”, Quba və Dərbənddə “gələtdi” şəklində işləndiyini, “gedibdir” feilinin də həmin qaydada tələffüz olunduğunu qeyd etmişdir [1, s.16].

Dialektoloji müşahidə zamanı tədqiqatçıların diqqətini ilk öncə yerli əhalinin danışığındakı səslər, onların uzun, qısa və burun variantları, sözlərin tərkibi və səslərin yerdəyişməsi cəlb edir. Müxtəlif növlü folklor nümunələrində yerli tələffüz formaları saxlanmışdır ki, bu da dialektin bəzi morfoloji xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaradır.

Qarabağ dialekti həm də zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Burada xalqımızın qədim adət-ənənələri, keçmiş ictimai quruluş, həyat, məişət, ailə və təsərrüfatla bağlı saysız-hesabsız sözlər işlənir. C.Hacıbəyli dialektin leksikasına aid toplandığı sözləri belə qruplaşdırmışdır: **Müraciət formaları:** əmi, dayı, əmioğlu, dayıoğlu, xala, xalaoğlu, bəy, ağa. **Ailə üzvlərinin adları:** ata, dədə, ağa, ana, nənə, məmə, oğul, qız, qardaş, baxsı, dayı, mama (bib), nəvə, nəticə, kötükcə, ulubaba və s. **Uşaq sözləri:** hoppadannan, ə-ə, bəci, ciccə, məmə, dədə. **At adları:** Şahmar, Yelmar, Çafqın, Toxmax, Meymun, Qaşqa, Köhlən. **İt adları:** Alabaş, Qarabaş, Bozdar, Topuş, Xallı, Axdar, Ambır, Sambır, Qaflan və s.

C.Hacıbəylinin fransız dilində çap olunmuş “Qarabağ dialekti və folkloru” kitabı filologiya elmləri namizədi B.Ağayevin tərcüməsində Bakıda nəşr olunmuşdur.

Qarabağ dialektinə daxil olan Ağcabədi və Füzuli şivələri ayrılıqda tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. İ.Məmmədov “Azərbaycan dilinin Qaryagin (Füzuli) rayonu şivələri”, İ.Quliyev isə “Azərbaycan dilinin Ağcabədi rayonu şivələri” mövzusunda namizədlik dissertasiyaları müdafiə etmişlər. Hər iki dissertasiyada şivələrin ədəbi dilə oxşar və fərqli cəhətləri, spesifik xüsusiyyətləri qədim yazılı abidələrin materialları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır [2, s. 43].

Məmməd Şirəliyev yazır: “Ümumiyyətlə, Azərbaycanın müxtəlif ərazisində yaşayan əhalinin danışığında özünü göstərən dil xüsusiyyətlərinin cəmi yerli dialekt adlanır. Yerli dialektlərin tərkib hissələrini şivələr təşkil edir. Burada məişət və təsərrüfatla əlaqədar söz və ter-

minlər işlədilir. Azərbaycan dilinin yerli dialektlərində eyni anlayışı ifadə edən müxtəlif sözlərə rast gəlinir. Məsələn, albalı – vişnə, gilənar, turş gilə, dəmgilas, nargilə, açıləhli; qarğıdalı – peyğəmbəri, məkəbuğdası, kəbə, qormacabuğda; süzgəc – aşsüzən, düşlən, palankeş, qorapalan, çilossən; xəsis – simic, nırqız, xırnis, göyci, xımı, zəlla. Yerli dialekt müəyyən ərazinin adı ilə bağlıdır [3, s. 123].

Tədqiqatların xarakterindən asılı olaraq öyrənilməsində dialektologiyanın üç növü vardır: 1. Müasir-təsvir dialektologiyası. 2. Tarixi dialektologiya. 3. Müqayisəli dialektologiya.

“Azərbaycan dilinin dialektologiyası lüğəti”ndə qeyd olunur: “Azərbaycan dili tarixən geniş bir ərazidə ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan dilinin əsas ləhcələri tarixi-coğrafi ərazi çərçivəsində Kürdən Şimala olan ərazinin şimal-şərq hissəsində, qərbdə Kür və Araz çayları arasındakı ərazidə, cənubda-Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarında formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda dialekt və şivələrin işlənməsinə imkan vermək əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Bədii üslub ona görə maraqlı və seçkindir ki, başqa üslublardan fərqli olaraq müxtəlif leksik tayları özündə yaşada bilir [4, s. 216].

Nəticə. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın bütün regionlarının dialektləri maraqlıdır. Bu dialekt və şivələr bədii əsərlərimizdə iştirak edən surətlərin dilində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dialektləri içərisində Bakı dialekti mühüm yerlərdən birini tutur. Bakı Azərbaycanın paytaxtı və ölkəmizin böyük sənaye və mədəni mərkəzi olduğu üçün Azərbaycan mədəniyyətinin və dilinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Buna görə də dialektlərin öyrənilməsinə birinci növbədə buradan başlamaq lazım gəlirdi. Bakı dialektinə aid 1000-dən çox söz və 800-ə qədər istilah tədqiq edilmişdir ki, bunlar da Bakı dialektlərinin ədəbi dilimizin formalaşdırıb inkişaf etməsində və müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişafına təkan vermişdir.

Elmi yenilik. Xalq dilinin formalaşdığı ilk dövrlərdən, yazılı ədəbi dilin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq şivələrin özünə məxsus lüğət tərkibi tədricən müəyyən olmuş, dialekt sözləri ilk çağlar daha çox qəbiləvi səciyyə daşımış, get-gedə məhəlli çalarlar qazanmışdır. Azərbaycan dili dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini qədim türk leksik qatı təşkil edir. Dialekt leksikasının bu təbəqəsinə daxil olan sözlər inkişaf nəticəsində müəyyən dəyişiklərə uğramışdır.

Təbiiqi əhəmiyyəti. Azərbaycan dili dialektlərinin öyrənilməsi müxtəlif istiqamətlərdə aparılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ayrı-ayrı dialektlərdə spesifik xüsusiyyətlərlə yanaşı, bir-birinə uyğun gələn fonetik, leksik və qrammatik cəhətlər də vardır. Bir dilin dialektləri haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün müqayisəli şəkildə bu oxşar və fərqli dialekt xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq tədqiqat üçün vacib məsələlərdəndir. Qohum dillərin dialektlərinin müqayisəsi.

Ədəbiyyat

1. Hacıbəyli, C. Qarabağ dialekti və folklore / C.Hacıbəyli. – Paris, – 1933. – s. 16.
2. Məmmədov, İ. Azərbaycan dilinin Qaryagin (Füzuli) şivələri. / İ.Məmmədov. – Bakı, – 1962. – s. 43.
3. Şirəliyev, M.Ə. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. [I hissə] / M.Ə.Şirəliyev. – B., – 1942. – s. 123.
4. Azərbaycan dilinin dialektologiyası lüğəti. – Bakı: Elmlər Akademiyası, – 1964. – s. 216.

A.T.Yusifova

Dialectology of the Azerbaijan Language and Karabakh on some Controversial Aspects of Dialect

Summary

The paper addresses the most significant problems related to the study of the living domestic dialect and language history. Dialects study archaisms that have vanished from the

language of literature. Our literary language changes according to the demands of contemporary times as a consequence of the basic research of dialects. In Azerbaijani linguistics, a great deal of job has been performed in the field of historical dialectology.

Key words: literary language, national dialects, modern eras, different words, language development

А.Т.Юсифова

Диалектология азербайджанского языка и Карабаха
о некоторых спорных аспектах диалекта
Резюме

В статье говорится о самых важных вопросах изучения живого народного диалекта и истории языка. Диалекты изучают архаизмы, исчезнувшие из литературного языка. В результате фундаментального изучения диалектов наш литературный язык изменяется в соответствии с требованиями современного периода. В азербайджанском языковедении был проделан большой объем работы в области исторической диалектологии.

Ключевые слова: литературный язык, национальные диалекты, современные эпохи, разные слова, развитие языка

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.Bağirova

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

L.J.HUSEYNOVA

e-mail: leylamehdiyeva7923@gmail.com

Azerbaijan University of Languages

(Baku, R.Bahbudov street, 134)

: [https://orcid.org/ 0009-0002-9755-3586](https://orcid.org/0009-0002-9755-3586)

: 10.62021/0026-0028.2024.1.111

BEYOND WORDS: A COMPREHENSIVE EXPLORATION OF LEXICAL, GRAMMATICAL, CULTURAL, AND PRAGMATIC CHALLENGES IN TRANSLATION

Summary: This comprehensive article delves into the intricate world of translation challenges, exploring the dimensions of lexical, grammatical, cultural, and pragmatic hurdles faced by translators. From the nuances of vocabulary and sentence structures to the impact of cultural context and the subtleties of social dynamics, each challenge type is dissected, exemplified, and accompanied by strategies for effective navigation. Emphasizing the need for a holistic approach, the article calls for a nuanced understanding of the interconnected facets involved in the translation process. The conclusion resonates with a call to action, urging language enthusiasts and practitioners to recognize and navigate these challenges for the sake of fostering effective cross-cultural communication. This exploration underscores that successful translation is not just about transferring words; it's a transformative journey that requires cultural competence, linguistic finesse, and an appreciation for the intricate dance between languages and cultures.

Keywords: translation challenges, lexical hurdles, grammatical complexity, cultural nuances, pragmatic dimensions, cross-cultural communication, holistic approach, effective translation strategies

Lexical challenges

Lexical challenges in translation unveil a realm where words transcend their surface meanings, embodying layers of cultural nuances, subtleties, and multiple interpretations. At its core, lexical challenges pertain to the complexities associated with vocabulary, demanding a profound understanding of the intricacies embedded within each word. As translators navigate this linguistic labyrinth, they grapple with the task of not merely substituting words between languages but delicately transmuting the essence and shades of meaning inherent in each term. The role of vocabulary becomes pivotal, serving as the palette from which the translator draws to craft a linguistic masterpiece that resonates with the richness of the source text.

Real-world instances serve as poignant brushstrokes on the canvas of lexical challenges, illustrating the intricate dance of words across languages. Words with multiple meanings, like elusive chameleons, pose a conundrum for translators, as they must decipher the intended sense in the given context. Consider a word laden with emotional depth in one language, embodying sentiments that lack a direct counterpart in another – a lexical challenge that requires not just translation, but a nuanced transcreation. By exploring such examples, we shed light on the multifaceted nature of lexical challenges, where words are not mere vessels of meaning but dynamic entities shaped by cultural, historical, and contextual forces [1].

In the face of lexical challenges, translators adopt a repertoire of strategies aimed at preserving the essence of the original text while ensuring linguistic fidelity. Paraphrasing emerges as a powerful tool, allowing for the recreation of nuanced meanings in the target language. Contextual adaptation becomes paramount, as the translator considers the broader context in which a word is used, steering clear of literal translations that may fail to capture the intended connotations. Creative translation, akin to an art form, allows for the introduction

of idiomatic expressions or culturally resonant equivalents, ensuring that the translated text maintains its vibrancy and impact. Strategies for addressing lexical challenges extend beyond the confines of linguistic precision; they delve into the realm of creative interpretation and cultural acumen, where each word is a brushstroke contributing to the masterpiece of cross-linguistic communication [2].

In the intricate dance between languages, lexical challenges beckon translators to not only be wordsmiths but also cultural interpreters. As we navigate this dimension of translation, we find that the richness of vocabulary transcends mere lexical equivalence, embodying the very soul of a language. It is through a nuanced understanding of lexical challenges and the application of thoughtful strategies that translators unlock the doors to profound cross-cultural communication, ensuring that the tapestry of words remains vivid and authentic across linguistic landscapes.

Grammatical challenges

Grammatical challenges in translation unveil a labyrinth where the structure and syntax of one language encounter the divergent rules and constructions of another. At the heart of these challenges lies an exploration of how differences in grammar structures become formidable obstacles in the transfer of meaning. The very essence of a language, embedded in its grammatical fabric, poses intricate puzzles for translators. Understanding this landscape involves delving into sentence construction, syntactical variations, and the subtle nuances that shape the grammatical landscape of each language. As we navigate this terrain, the intricate dance of grammar between source and target languages comes to the forefront, demanding precision, adaptability, and a keen awareness of linguistic subtleties.

Grammatical challenges manifest in the nuanced interplay of language structures, presenting translators with multifaceted puzzles to solve. Examples of grammatical nuances between languages abound, from the distinction between active and passive voice to the varied use of tenses and moods. The challenge amplifies when confronted with complex sentence structures that carry layers of meaning, posing a risk of distortion or loss in translation. Consider a language that places emphasis on the subject at the beginning of a sentence versus one that saves the subject for the end – here, the grammatical challenge transcends literal translation, requiring a delicate balance of fidelity to the original and coherence in the target language [3].

To navigate the intricate grammatical challenges, translators employ a toolkit that extends beyond linguistic proficiency. Understanding the grammatical rules of both the source and target languages becomes paramount – an awareness that serves as the North Star guiding the translation process [4]. Tips for adapting sentence structures without compromising meaning involve a delicate dance between preserving the intended message and aligning with the grammatical norms of the target language. It is not merely a task of word substitution but a strategic rearrangement of linguistic elements to ensure that the translated text resonates with the same syntactical harmony as the original.

As the translator grapples with grammatical challenges, the art lies in the ability to unravel the syntactical intricacies of one language and intricately weave them into another. It is a dance where each grammatical nuance is a step, and each sentence structure is a note in the symphony of cross-linguistic communication. In this exploration, we discover that grammatical challenges, far from being impediments, offer opportunities for linguistic creativity and cultural interpretation. As we unravel the complexities of syntax in translation, we find that it is not merely a matter of words but a choreography of grammar that brings languages into harmonious conversation, enriching the global tapestry of communication.

Cultural challenges

Cultural challenges in translation form a mosaic of intricacies that extend beyond the mere linguistic, encapsulating the soul of a society, its idioms, and cultural references. At the heart of this challenge lies the need to decipher not only the words but also the cultural

context that breathes life into language. Defining cultural challenges involves an exploration of how idiomatic expressions, cultural references, and the broader contextual backdrop impact the translation process [5]. The richness of language unfolds against the backdrop of cultural nuances, and cultural challenges emerge as the gatekeepers of cross-cultural communication, demanding a heightened sensitivity to the intricacies embedded within words.

Cultural nuances wield significant influence on interpretation, and examples abound that underscore the profound impact of culture on language use. Consider the challenge of conveying humour – a culturally specific facet that often transcends language barriers. A joke embedded in the cultural fabric of one language may lose its essence when transported to another, requiring translators to navigate the delicate balance between preservation and adaptation. Similarly, metaphors, steeped in cultural imagery, pose challenges as their translation necessitates a nuanced understanding of the symbolic meanings and cultural resonances they carry. The tapestry of cultural challenges becomes vivid when we examine instances where a word, seemingly innocuous in one culture, may carry deeply nuanced connotations in another.

Navigating cultural challenges demands more than linguistic proficiency; it calls for cultural competence – a profound understanding of the traditions, customs, and nuances that shape a society. Translators must immerse themselves in the cultural context, embracing the role of cultural ambassadors. Research becomes a crucial ally in this endeavour, as delving into the cultural tapestry provides the necessary background to make informed decisions during the translation process. Cultural competence extends beyond vocabulary to encompass an appreciation of cultural norms, social dynamics, and historical contexts. By nurturing this competence, translators equip themselves with the tools needed to tread the delicate path between fidelity to the source text and resonance within the target culture [6].

As we explore the realm of cultural challenges in translation, we recognize that it is not merely about converting words; it is a journey into the heart of societies, unveiling the essence of their expressions. Cultural challenges become an invitation for translators to embark on a cultural odyssey, where each word, each idiom, and each reference carries the weight of a cultural narrative. It is a dance where language and culture intertwine, shaping the narrative in a way that transcends linguistic boundaries. In understanding and addressing cultural challenges, translators become conduits for cross-cultural dialogue, fostering a richer, more nuanced exchange of ideas and stories across the global stage.

Pragmatic challenges

Pragmatic challenges in translation beckon us to explore the intricate interplay between language and social dynamics, introducing elements of politeness, formality, and register into the realm of cross-linguistic communication. At its core, pragmatic challenges extend beyond the literal meaning of words, delving into how language is used in various social contexts. As we delve into this domain, we encounter the subtle dance of politeness, the nuances of formality, and the distinct registers that shape the communicative intent of a message. Introducing pragmatic challenges is an invitation to navigate the uncharted waters where the social dimensions of language become paramount in shaping the meaning of a text.

Pragmatic challenges manifest in instances where the subtleties of language use impact the interpretation of a message. Consider a scenario where the level of formality in one language may not have a direct equivalent in another – a pragmatic challenge that transcends word-for-word translation. The importance of context becomes apparent when examining instances where adapting language use to different social contexts is essential. A message delivered with casual informality in one language may require a more formal tone in another, reflecting the pragmatic nuances inherent in social interactions. These examples underscore the dynamic nature of pragmatic challenges, where the appropriateness of language hinges on the intricate interplay between words and social context [7].

To navigate the complex terrain of pragmatic challenges, translators must possess a keen awareness of the social and situational factors that influence language use. Recognizing the importance of considering the nuances of politeness, formality, and register becomes a cornerstone of effective translation. Insights into the social dynamics of the source and target cultures are invaluable, allowing the translator to make informed decisions that preserve the intended communicative intent. Maintaining pragmatic symmetry in translation involves not only choosing words that convey similar meanings but also ensuring that the level of politeness, formality, and register aligns with the cultural expectations of the target audience [8].

In addressing pragmatic challenges, translators become architects of social nuance, shaping the communicative landscape to resonate authentically within different cultural contexts. The art lies in not only transferring words but also imbuing them with the appropriate social texture that aligns with the unspoken rules of each linguistic community. Pragmatic challenges, therefore, become an exploration of the social dimensions of language – a journey into the unwritten codes that govern communication. In mastering these challenges, translators become conduits for messages that not only traverse linguistic boundaries but also seamlessly integrate into the social fabric of diverse communities, fostering meaningful and contextually appropriate cross-cultural communication.

Conclusion

In traversing the diverse landscape of translation challenges, we have unravelled the intricacies that lie beneath the surface of language transfer. Lexical challenges, stemming from the multifaceted nature of vocabulary, demand a delicate dance of linguistic acumen and creative expression. Grammatical challenges, entrenched in the syntax and structure of languages, require translators to navigate the maze of sentence construction and syntactical variations. Cultural challenges, embodying the soul of societies, beckon translators to become not only wordsmiths but also cultural interpreters, adept at deciphering idiomatic expressions and cultural references. Pragmatic challenges, delving into the social dimensions of language use, introduce elements of politeness, formality, and register, adding a dynamic layer to the translation process. As we reflect on the multifaceted nature of translation challenges, it becomes evident that a holistic approach is essential for effective navigation. No singular strategy or linguistic proficiency can fully encapsulate the complexities inherent in transferring meaning between languages. Translators must don multiple hats – that of linguistic experts, cultural ambassadors, and social interpreters. A holistic approach involves embracing the challenges as interconnected facets of a larger puzzle, recognizing that the accurate translation of a text requires a nuanced understanding of lexical, grammatical, cultural, and pragmatic elements. The integration of these dimensions forms the bedrock of a comprehensive and effective translation process.

In conclusion, the tapestry of translation challenges is a testament to the rich diversity encapsulated within languages and cultures. It is a landscape where words transcend mere meanings, and the act of translation becomes a transformative journey. Recognizing and navigating these challenges is not merely a task for linguists but a collective responsibility for those engaged in cross-cultural communication. As we call upon translators, language enthusiasts, and communicators to embark on this journey, we emphasize the importance of recognizing the intricate dance between languages and cultures. It is a call to appreciate the artistry and complexity that underlies the seemingly straightforward act of translation.

To navigate these challenges effectively, we encourage continuous learning, cultural exploration, and a commitment to linguistic precision. Beyond linguistic fidelity, successful translation hinges on the ability to convey the spirit, nuances, and cultural resonances of the original text. It is through this conscious effort that we can bridge the gaps between languages and cultures, fostering a global dialogue that is rich, authentic, and truly reflective of the diverse tapestry of human expression. In recognizing and navigating these challenges, we pave the way

for effective communication that transcends linguistic barriers, creating a world where words not only connect but also resonate with the depth and authenticity that each language carries.

Scientific result of the work. Translation challenges encapsulate the hurdles encountered when transferring meaning from one language to another. These obstacles, often subtle and intricate, arise from the unique characteristics embedded in each language – divergent vocabulary, distinct grammatical structures, cultural nuances, and pragmatic subtleties.

Scientific novelty of the work. Our aim is to shed light on the multifaceted nature of translation challenges. We will navigate through the four key types of challenges – lexical, grammatical, cultural, and pragmatic – examining their nuances, presenting real-world examples, and offering strategies for effective navigation. By understanding and addressing these challenges, we endeavour to enhance the precision, accuracy, and cultural resonance of translated texts, ensuring that the art of translation continues to play a pivotal role in fostering global understanding and communication. Join us as we unravel the complexities that lie beneath the surface of translation, forging a path toward more effective and culturally sensitive cross-linguistic communication.

Relevance of the work. As we embark on this exploration, it's essential to recognize the relevance and timeliness of this article. In an increasingly interconnected world, effective cross-cultural communication is paramount, making understanding translation challenges imperative. This article aims to shed new light on these challenges by comprehensively examining lexical, grammatical, cultural, and pragmatic hurdles translators face. By offering real-world examples, and practical strategies, and emphasizing the need for a holistic approach, this article provides a fresh perspective on the intricacies of translation. This nuanced understanding enables readers to navigate these challenges effectively, fostering more accurate, authentic, and culturally sensitive communication across languages.

Bibliography

1. Awadh, A.N.M., & Shafiull, K.A. Challenges of translating neologisms comparative study: Human and machine translation // Journal of Language and Linguistic Studies, – 2020, 16 (4), – p. 1987-2002.
2. Al-Jarf, R. Challenges that undergraduate student translators' face in translating polysemes from English to Arabic and Arabic to English // International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT), – 2022, 5(7), – p. 84-97.
3. Gramatical And Linguistic Challenges In Translation: [Electronic resource] / Dubbingking.com, 2020. URL: <https://dubbingking.com/grammatical-and-linguistic-challenges-you-will-face-as-a-translator/>
4. Services – Translation: [Electronic resource] / North Stars Language Services. URL: <https://nsls.co.jp/en/service/translation/>
5. Kramersch, C., & Zhu, H. Translating culture in global times: An introduction // Applied Linguistics, – 2020, 41 (1), – p. 1-9.
6. Harrison, R., Walton, M., Chitkara, U., Manias, E., Chauhan, A., Latanik, M., & Leone, D. Beyond translation: engaging with culturally and linguistically diverse consumers // Health Expectations, – 2020, 23 (1), – p. 159-168.
7. Angermeyer, P.S. Beyond translation equivalence: Advocating pragmatic equality before the law // Journal of Pragmatics, – 2021, 174, – p. 157-167.
8. Dayter, D. Dealing with interactionally risky speech acts in simultaneous interpreting: The case of self-praise. Journal of Pragmatics, – 2021, 174, – p. 28-42.

L.C.Hüseynova

**Sözlərdən kənar: tərcümədə leksik, qrammatik, mədəni və pragmatik
əsərlərin ətraflı araşdırılması**
Xülasə

Məqalədə tərcüməçilərin üzləşdiyi leksik, qrammatik, mədəni və pragmatik əngəllərin ölçülərini tədqiq edərək, tərcümə problemlərinin mürəkkəb problemləri araşdırır. Əlavə olaraq məqalədə, lüğət və cümlə strukturlarının xüsusiyyəti, mədəni kontekstin və sosial dinamikənin təsiri kimi problemlər vurğulanır. Tədqiqat obyektində bu istiqamət üzrə nümunələr və effektiv fəaliyyət strategiyaları öz əksini tapır. Həmçinin tədqiqat obyektində vahid yanaşmanın zəruriliyi vurğulanır və tərcümə prosesində bir-biri ilə əlaqəli cəhətlərin xüsusiyyətlərini dərk edilməsinin əsasları vurğulanır. Nəticədə tərcümə zamanı dilçilərin və bu sahə üzrə təhsil alan və çalışanların mədəniyyətlərarası səmərəli ünsiyyəti inkişafı məqsədilə sözügedən problemlərin həllinə diqqət yetirməyi vurğulayır. Bu tədqiqat obyektini effektiv tərcümənin sadəcə söz tərcüməsi ilə deyil onunla yanaşı mədəni səriştə, linqvistik incəlik və dillər və mədəniyyətlər arasında mürəkkəb əlaqənin qiymətləndirməsini tələb edən transformativ fəaliyyətin vacibliyini özündə ehtiva edir.

Açar sözlər: tərcümə problemləri, leksik maneələr, qrammatik mürəkkəblilik, mədəni nüanslar, pragmatik ölçülər, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, vahid yanaşma, effektiv tərcümə strategiyaları

Л.Дж.Гусейнова

**За пределами слов: комплексное изучение лексических, грамматических,
культурных и прагматических проблем в переводе**
Резюме

Эта всеобъемлющая статья погружается в сложный мир проблем перевода, исследуя аспекты лексических, грамматических, культурных и прагматических препятствий, с которыми сталкиваются переводчики. От нюансов словарного запаса и структуры предложений до влияния культурного контекста и тонкостей социальной динамики – каждый тип задач анализируется, иллюстрируется примерами и сопровождается стратегиями эффективной навигации.

Подчеркивая необходимость целостного подхода, статья призывает к тонкому пониманию взаимосвязанных аспектов, участвующих в процессе перевода. Заключение перекликается с призывом к действию, призывающим энтузиастов и практиков языка признать эти проблемы и справиться с ними ради содействия эффективному межкультурному общению. Это исследование подчеркивает, что успешный перевод – это не просто передача слов; это преобразующее путешествие, которое требует культурной компетентности, языкового мастерства и понимания сложного танца между языками и культурами.

Ключевые слова: проблемы перевода, лексические препятствия, грамматическая сложность, культурные нюансы, прагматические аспекты, межкультурная коммуникация, целостный подход, эффективные стратегии перевода

Rəyçi: filol.f.d., dos. B.G.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2024.

A.R.BASHIRZADE

e-mail: efsanebesirzade8@gmail.com

Azerbaijan State Pedagogical University (Sheki)

(Sheki city, M.A.Rasulzade, 305)

UOT 78.08:801.81

: [https://orcid.org/ 0000-0001-8585-7297](https://orcid.org/0000-0001-8585-7297)

: 10.62021/0026-0028.2024.1.117

THE MAIN FEATURES OF THE PARTICLES IN THE ENGLISH LANGUAGE

Summary. In grammar, a particle is a range of words that fall outside the traditional eight parts of speech – noun, verb, pronoun, adjective, preposition, adverb, interjection, conjunction, yet there is no doubt about its value in language. So, what is a particle in English? The best way to look at it is as a function word, or word that must be associated with another to give meaning. An example would be the 'to' in the verb 'to run'. Although to can be used as a preposition, with verbs like to run, to love, or to talk, it acts as something called an infinitive marker, and it doesn't really have any meaning on its own. The broad term for words like this is particle. In English, for example, the phrase "oh well" has no purpose in speech other than to convey a mood. The word 'up' would be a particle in the phrase to 'look up' (as in the phrase "look up this topic"), implying that one researches something, rather than literally gazing skywards. Many languages use particles, in varying amounts and for varying reasons. In Hindi, they may be used as honorifics, or to indicate emphasis or negation.

Key words: habit, word, meaning, expression, sentence, infinitive, function

What is a Particle in a Sentence?

In most cases, particles are prepositions used in conjunction with another word to form phrasal (multi-word) verbs. Words like *in*, *off*, *up*, *by*, *along*, *down*, *forward*, *under* (all prepositions) can be particles, as can the previously discussed word, *to*, when used as the infinitive marker [2, p. 12]. An example of a particle in a sentence: He ate *up* all his dinner. In this sentence *up* is a particle. Why? Because the word *up* is not functioning as a traditional part of speech. Yes, *up* can be used as a preposition, adverb or adjective, but in this case, it is not quite doing that. *Up* in this example is acting as an adverb particle as part of a phrasal verb. We will discuss the role of adverb particles in a later section.

Particle Examples

Let's look at some examples of particles in sentences, beginning first with the adverb particles that form phrasal verbs:

- Sassy went *away* on a long trip.
- We will talk *over* the problem.
- Jimmy started *out* with sixty dollars.

Next some examples of *to* as a particle when used as the infinitive marker (notice how *to* is used as a particle and preposition in the first example):

- I wanted *to* go to the movies.
- Helen hopes *to* decide on her future soon.
- We are not going *to* go along with this any longer.

Next some examples of discourse particles:

- *Now*, who would like some dinner?
- I was told I would be fired. *Well*, I will not accept that without a fight!

Please note that discourse particles are more likely to be part of speech than writing. In addition, it could be argued that discourse particles fall under the banner of interjections (words like *oh*, *wow*, *hey*). Finally, the word *not*, which is termed a negative particle. We will *not* travel to Paris this summer. The president does *not* have that authority.

How Many Particles Are in English?

Because many prepositions can be used as adverb particles, we can say that there are dozens of English particles. However, we can break them down into these categories [3, p.45].

- Grammatical particles – the infinitive marker *to*.
- Adverb particles – prepositions that combine with verbs to form phrasal verbs.
- Discourse particles – words like *now* and *well* that are used like interjections.
- Negative particle – the word *not*.

And a final note: The words *yes* and *no* are sometimes described as grammatical particles as they do not fit into the eight parts of speech. The debate rages over this, as some grammarians argue that they are interjections. However, this issue feeds into a (friendly) criticism often aimed at grammarians; namely, that all the words they can't easily categorize, they lump together and call them particles [5, p. 45].

Grammatical Particle – The infinitive '*to*' is an example of a grammatical particle. It is also called an **infinitive marker**. The Infinitive marker does not have any meaning on its own.

Discourse Particles – Discourse markers have **little or no meaning** on their own and are only used to indicate the **emotion** and **attitude** of the speaker; therefore, their inclusion or exclusion does not affect the grammatical correctness of the sentence.

'Well' and '**now**' are two examples of discourse markers in English.

Now, let's talk about the next question. (used to get somebody's attention)

Now, what did you say your job was? (introducing another question)

Well, you could at least have called me! (showing anger)

Well, well, well! Look who finally decided to show up! (showing surprise)

Negative Particle

The English language has one negative particle and that is the word '**not**'. Take a look at the examples:

He is not a very nice man.

I do not like this pizza at all.

Main features of auxiliary parts of speech:

1. does not have a lexical meaning.
2. cannot be used separately as a sentence member and does not answer an independent question.
3. It increases the impact of words and sentences, strengthens their meaning. If we remove the habits, there will be no significant change in meaning.

Adverb Particle

The most common particles you will come across are those words that are mainly used as prepositions, but which become adverb particles when combined with a verb [4, p. 24]. For example: The project was moving *along* at a steady rate. *Along* is the adverb particle in this sentence, joining with *move* to form the phrasal verb *move along*. It is almost unnecessary to use *along* in the example, and we could still fully understand the meaning of the sentence without it. So, why use particles in English at all? Grammarians don't often agree on the reasons for these things, but it's enough to say that these phrasal verbs that use adverb particles have become more common over time. It might seem unnecessary to have them, but language would be a lot less fun if we didn't. Moreover, we can also argue that adverbial particles do, in fact, give some meaning to the sentences. Looking back at a previous example: He ate *up* all his dinner. Without the adverb particle the sentence would look like this: He ate all his dinner. Are both those sentences truly the same? One might argue that *ate*

up is a little stronger and more visual than *ate*. The difference is subtle – very subtle. However, it underlines a point on which grammar specialists do agree; namely, that particles are “discrete entities”, i.e. they perform very subtle roles in a sentence, but their usage adds flavour and meaning. We should, however, be clear that some adverb particles do give very important context as part of a phrasal verb, without which the phrase would make no sense. For example: The airplane took *off* at 3am precisely. *Took off* is a phrasal verb meaning to become airborne. Without the adverb particle *off*, the sentence, *the airplane took at 3am precisely*, would be nonsensical.

Types of Particles

Strengthening adverbs: after, most, lap, even, more, more, also, also, how, yes, that, -ca2.

Definitive adverbs: so, exactly, really.

Restrictive adverbs: only, but, only, single, only, one.

Interrogative idioms: whether, that is, whether, -mi4.

Verbs of command: di, put, see, come, see, see, come, come, ha, -to you, -to you.

Habits of desire: if only, if only, bari.

Verbs of affirmation and negation: yes, yes, no, no.

NOTE: The most commonly used adverbs in the Azerbaijani language are: ki, ha, akhi, kash, bas, lap, koy, mager.

HOMONYMY OF HABITS

Number and habit: one, only

Pronoun and habit: so, so, how

Verb and adverb: put, see, see

Adverb and habit: only

Conjunctive and adverb: that, but, and, and, even

PUNCTUATION: -mi4 and -sana2 are written next to each other, all other adverbs are written separately from the words.

The scientific result of the work: considering all the above, we can say that idioms are widely used in all languages as auxiliary parts of speech, but it is recommended to explain idioms in a broader form in sentences together with other parts of speech.

The scientific novelty of the work: in addition to giving a broad explanation of customs, the article also analyzed its similar and different features with other auxiliary and main parts of speech. Also, the types of customs were indicated in the article.

Application importance of the work: it seems to us that the presented article can be important for everyone interested in the topic "The main features of the particles in the English language". This article can be used in the teaching of English grammar at the master's level of foreign language universities.

References

1. Stories for discussion: Irwin Shaw – Return to Kansas City, – pp.6-12
2. Huseynzade, M. Modern Azerbaijani language. Morphology. Part III / M.Huseynzade. – Baku: Maarif, – 1983. – 320 p.
3. Musayev, O. English grammar / O.Musayev. – Baku: education, – 1996. – 392 p.
4. Hajiyev, E. Functional semantic features of auxiliary parts of speech in modern English and Azerbaijani languages / E.Hajiyev. – Baku: Mütercim, – 2006. – 272 p.
5. Kazimov, G. Modern Azerbaijani language. Morphology / G.Kazimov. – Baku: Nurlan, – 2010. – 400 p.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskie-osobennosti-obosoblenno-go-opredeleniya-v-sovremennomangliyskom-yazyke-1>
7. Fitzgerald F.S. – Babylon Revisited, – pp.18-34.

Ə.R.Bəşirzadə

İngilis dilində ədatların əsas xüsusiyyətləri *Xülasə*

Funksional nitq hissələrindən biri də ədatdır. Digər funksional nitq hissələri kimi ədat da cümlədə müstəqil sintaktik funksiya daşıyır, leksik mənası yoxdur, hər hansı suala cavab vermir. Ədat hər iki dildə aşağıdakı xüsusiyyətlərlə təsnif olunur: qüvvətləndirmə xüsusiyyətinin leksik-qrammatik mənası; müxtəlif söz sinifləri, söz qrupları, hətta cümlələrlə birtərəfli uyğunluğu, uzlaşması; dəqiqləşdirmək, müəyyənləşdirmək funksiyası; bağlayıcılardan fərqli olaraq, ədatlar sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaratmır, lakin sözlərin və cümlələrin mənasını təsir edir. Ədatlar mənanı möhkəmləndirir, həssaslığa xidmət edir, istəklərini ifadə edir, təsdiq edir və fikrini inkar edir. Bu dillərin tipoloji müqayisəsi ilə Azərbaycan dilində olan ədatlar böyük əhəmiyyəti var idi. Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində ədatların növləri müzakirə olunur, həmçinin onların arasındakı fərqləri müəyyən edilir. Ədatların kökləri danışmanın əsas hissələrindən alınmasına baxmayaraq, onların ilk variantları müstəqil sabit vahidlərdir: *ən, lap, daha, bəs, məgər, kaş, axı, di, təki, bəli, yox, xeyr, heç, ha*). Qeyri-sabit vahidlər ədatlar və digər çıxış hissələri kimi istifadə edilə bilər. Sifariş, nömrə, ədəbiyyat və fel kimi sözün bu cür hissələrinə hümanilər olması leksik bir məna daşıyırlar, sözlərin bir hissəsinin suallarına cavab vermirlər və sözlərin bir hissəsi deyillər.

Açar sözlər: *ədat, söz, məna, ifadə, cümlə, məsdər, funksiya*

A.Р.Баширзаде

Основные характеристики частиц в английском языке *Резюме*

В грамматике частица – это набор слов, выходящих за пределы традиционных восьми частей речи – существительного, глагола, местоимения, прилагательного, предлога, наречия, междометия, союза, однако ее значение в языке не вызывает сомнений. Итак, что такое частица в английском языке? Лучше всего рассматривать его как функциональное слово или слово, которое должно быть связано с другим, чтобы придать значение. Примером может служить буква «to» в глаголе «бежать». Хотя to может использоваться как предлог, с такими глаголами, как бегать, любить или говорить, он действует как так называемый маркер инфинитива и сам по себе не имеет никакого значения. Общий термин для подобных слов – частица. В английском языке, например, фраза «ну ладно» не имеет никакой другой цели в речи, кроме как передать настроение. Слово «вверх» будет частицей во фразе «поиск» (как во фразе «поищите эту тему»), подразумевая, что человек что-то исследует, а не буквально смотрит в небо. Во многих языках частицы используются в разных количествах и по разным причинам. На хинди они могут использоваться как почетное обращение или для обозначения акцента или отрицания.

Ключевые слова: *привычка, слово, значение, выражение, предложение, инфинитив, функция*

Rəyçi: *filol.f.d., dos. U.B.Mürşüdova*

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

KH.E.SULEYMANOVA*Doctor of Philosophy in Philology, associate professor*
e-mail: khatirasuleymanova24@gmail.com**Azerbaijan University of Languages**

(Baku, R.Bahbudov street, 134)

:[https://orcid.org/ 0000-0001-7195-3499](https://orcid.org/0000-0001-7195-3499)**:10.62021/0026-0028.2024.1.121**

DISCOURSE AND ITS CLASSIFICATION IN MODERN LINGUISTICS

Summary. The present article deals with the definition of the concept of discourse and its classification in linguistics. As noted, many new aspects of cognitive research have appeared in modern linguistics. One of these aspects is the description of discourse and the analysis of its system-forming features, which allows us to consider it as an independent category of communication. Linguists take into account different classifications of discourse and try to explain their ideas broadly. The article emphasizes that discourse is a coherent text, combined with extralinguistic, pragmatic, sociocultural, psychological and other factors.

Key words: discourse, classification, language, sense, text

In recent years, many new aspects of research have appeared in modern linguistics within the cognitive direction. One of these aspects is the description of discourse and the analysis of its system-forming features, which allow us to consider it as an independent category of communication.

"Discourse" was first introduced into the scientific theory of text linguistics by the American scientist Z.Harris in 1952 as a linguistic term in the phrase "discourse analysis." Thus, the concept of "discourse", borrowed from structural linguistics, received an increasingly wider scientific interpretation and terminological ambiguity at the end of the 20th century [6].

It should be noted that there are many approaches to defining discourse. In most modern works of various scientists like T. A. van Dijk, V. I. Karasik, A.A. Kibrik, M.L.Makarov, etc., a tradition has developed in which the word discourse is understood as a complete speech work in the diversity of its cognitive and communicative functions.

By definition T.A. van Dijk, "Discourse is a speech flow, language in its constant movement, absorbing all the diversity of the historical era, individual and social characteristics of both the communicant and the communicative situation in which communication takes place. Discourse reflects the mentality and culture, both national, universal and individual and particular." Considering various interpretations of discourse, T.A. van Dijk notes that this term is used in science in several meanings:

Discourse in a broad sense (as a complex communicative phenomenon) can be verbal, written, and have verbal and non-verbal components;

Discourse in the narrow sense (as text or conversation) is a written or spoken verbal product of communicative action;

Discourse as a specific conversation is always associated with some specific objects in a specific setting and a specific context;

Discourse as a type of conversation associated not with specific communicative actions, but with types of verbal production;

Discourse as a genre (for example news discourse, political discourse, scientific discourse);

Discourse as a generalized idea of a specific historical period, social community, or an entire culture [3].

V.S.Grigorieva identifies three main classes of use of this term: 1) linguistic itself, where discourse is thought of as speech inscribed in a communicative situation, as a type of speech communication, as a unit of communication; 2) the discourse used in journalism, dating back to the French structuralists and, above all, to M. Foucault;

3) discourse used in formal linguistics, which tries to introduce elements of discursive concepts into the arsenal of generative grammar (T.Rinehart, H.Kamp).

D.A.Borbotko defines "Discourse – as a text, but one that consists of communicative units of language – sentences and their associations into larger unities that are in continuous internal semantic connection, which allows it to be perceived as an integral formation. Discourses can be considered, for example, the text of a story, articles, speeches, poems."

V.Z.Demyankov based on works on foreign linguistics, aggravates the previous definitions, including in characteristics related to different disciplines – semiotics, communication theory, sociology, modal logic, etc.:

"Discourse is an arbitrary fragment of text consisting of more than one sentence or an independent part of a sentence. Often, but not always, it is concentrated around some supporting concept, and creates a general context that describes characters, objects, circumstances, times, actions, etc., determined not so much by the sequence of sentences as by the common world for the creator of the discourse and its interpreter, which is "built" in the course of the unfolding of the discourse – this is the point of view of "ethnography of speech"... "The initial structure for discourse has the form of a sequence of elementary propositions connected between themselves by logical relations of conjunction, disjunction, etc.

Elements of discourse: stated events, their participants, performative information, and "non-events", i.e.: a) circumstances accompanying the events; b) background explaining the events; c) assessment of the event participants; d) information that correlates discourse with events." This definition is noted as the most complete in the modern theory of linguistics.

Discourse in this definition is defined as a "magnitude" that is not adequate, not synonymous with the text, but much broader [1, p. 145].

The Linguistic Encyclopedic Dictionary gives a broader definition, emphasizing the eventfulness and purposefulness of social action in discourse: "Discourse is a coherent text in combination with extralinguistic, pragmatic, sociocultural, psychological and other factors; text taken in the event aspect; speech, considered as a purposeful social action, as a component participating in the interaction of people and the mechanisms of their consciousness (cognitive processes). Discourse is speech "immersed in life" [7].

M. Stubbs identifies three main characteristics of discourse: 1) in formal terms, it is a unit of language that exceeds a sentence in size, 2) in terms of content, discourse is associated with the use of language in a social context, 3) in its organization, discourse is interactive, i.e. dialogical [4, p. 250].

From the standpoint of sociolinguistics, two main types of discourse can be distinguished: personal (personally oriented) and institutional. In the first case, the speaker acts as an individual in all the richness of his inner world, in the second case – as a representative of a certain social institution. Personal discourse exists, according to V.I.Karasik in two main varieties: everyday and existential communication.

Institutional discourse represents communication within a given framework of status-role relations. Concerning modern society the following types of institutional discourse can be distinguished: political, diplomatic, administrative, legal, military, pedagogical, religious, mystical, medical, business, advertising, sports, scientific, stage, and mass information. This list can be changed or expanded since social institutions differ significantly from each other and cannot be considered homogeneous phenomena; in addition, they are historically

changeable, can merge, and arise as varieties within one type or another. Institutional discourse is distinguished based on two system-forming features: goals and participants in communication. The goal of political discourse is to gain and retain power, pedagogical discourse is the socialization of a new member of society, medical discourse is to provide qualified assistance to the patient, etc. The main participants in institutional discourse are representatives of the institution (agents) and people who contact them (clients). For example, this is a teacher and a student, a doctor and a patient, a politician and a voter, a priest and a parishioner. V.I.Karasik notes that the contrast between personal and institutional discourse is a research technique.

When modeling institutional discourse, four groups of features can be distinguished: 1) constitutive features of discourse, 2) features of institutionality, 3) features of the type of institutional discourse, and 4) neutral features. Constitutive features include participants, conditions, organization, methods, and material of communication, i.e. people in their status-role and situational-communicative roles, the sphere of communication and the communicative environment, motives, goals, strategies, channel, mode, tone, style and genre of communication and, finally, the sign body of communication (texts and/or non-verbal signs). Signs of institutionality record the role characteristics of agents and clients of institutions, typical chronotopes, symbolic actions, stereotyped genres, and speech clichés. Institutional communication is communication in original masks. It is the stereotyped nature of communication that fundamentally distinguishes institutional discourse from personal discourse. The specificity of institutional discourse is revealed in its type, i.e. in the type of social institution, which in the collective linguistic consciousness is designated by a special name, generalized in the key concept of this institution (political discourse – power, pedagogical – learning, religious – faith, legal – law, medical – health, etc.), associated with certain functions of people, structures built to perform these functions, social rituals and behavioral stereotypes, mythologies, as well as texts produced in this social formation. Neutral features of institutional discourse include general discursive characteristics typical of any communication, personality-oriented features, as well as features of other types of discourse that appear “on foreign territory,” i.e. transposed features (for example, elements of a sermon as part of a religious discourse in a political discourse, advertising in a medical discourse, scientific discussions in a pedagogical one) [6].

Li Je believes that institutional discourse is not only a linguistic phenomenon but also a social one. Therefore, the existence and development of discourse, the definition of its communicative mechanisms, and the set of means of expression depends on the communication situation and the requirements of society [6].

N.N. Mironova also classifies discourses according to the sphere of communication distinguishing pedagogical, political, scientific, critical, ethical, legal, military, and parental discourses [8, p. 52].

Considering discourse from the point of view of pragmatics, namely communicative action (its motives, intentions of communicants, and expectations), J.Habermas distinguishes:

- theoretical discourse, which is organized based on cognitive and instrumental mechanisms;
- practical discourse, which is associated with moral and practical principles and is based on the definition of correctness and norms of action;
- discourse in the form of aesthetic criticism, which is evaluative and evolutionary in nature and is built based on correlation with value standards;
- discourse in the form of therapeutic criticism, the main characteristic of which is expressiveness and plausibility of expressions; a discourse of self-expression and self-explanation, which is determined by achieving the intelligibility of what is expressed and is based on the correct formation of symbolic structures.

Also, A.V. Anisimova uses the goal to which communication is directed as the basis for her classification. Thus, she identifies discourses that serve to: inform, influence (regulatory function), express a state/emotional attitude, establish and maintain contact.

Another criterion for classifying discourses is the type of speech genre, according to which A.A.Romanov distinguishes informational, etiquette, evaluative, and imperative discourses. The classification of T.V. Shmeleva also contains information discourses. She also distinguishes persuasive, epideictic, and call-to-action discourses.

A non-standard criterion for classifying discourses is presented by A.V.Olyanich who typologizes discourses depending on the needs experienced by a person. Thus, the need for material goods is reflected in business discourse; the need for power – in political discourse; the need for faith – in religious and theological discourses; and the need for information – in information or mass information discourse. Moreover, several discourses can provide the same need. Thus, the need for the transfer of knowledge and information is satisfied through pedagogical and scientific discourses.

Based on the above, we conclude that there are many approaches to defining discourse, but the main idea is that discourse is a coherent text in combination with extralinguistic, pragmatic, sociocultural, psychological, and other factors.

In the given article, we outlined the views of many linguists on the problem of discourse and its classification and tried to systematize already existing ideas.

The material provided in the article is intended for successful use in the study and research of discourse and its types.

References

1. Григорьева, В.С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: монография / В.С.Григорьева. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. – 288 с.
2. Демьянков В.З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний. – М.: Изд-во ИНИОН РАН, 1992. – с. 39-77.
3. Дискурс. Типы дискурса – [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://diskursmyblog.ru/tag/diskurs/>.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
5. Карасик В.И. О типах дискурса. Научно-исследовательская лаборатория «Аксиологическая лингвистика». [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://homepages.tversu.ru/~ips/JubKaras.html>.
6. Ли Же, Дискурс, в котором мы живем (к проблеме определения «дискурса»). [Электронный ресурс] – Режим доступа: [hn\[\]: workinggroup.org.ua nuhldzo.shtml](http://workinggroup.org.ua/nuhldzo.shtml).
7. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева, – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.: ил. [Электронный ресурс]- Режим доступа: <http://lingvisticheskiy-slovar.ru/description/diskurs/168>.
8. Миронова, Н.Н. Оценочный дискурс: проблемы семантического анализа//Изв. РАН, Сер. лит. и яз. – N. 4. – т. 56. – 1997. – с. 52-59.
9. Habermas J. Erläuterungen zum Begriff des kommunikativen Handelns // Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verl., 1989. – s. 571-606.
10. http://www.rusnauka.com/6_PNI_2012/Philologia/7_102328.doc.htm.

X.E.Süleymanova

Diskurs və onun təsnifatı***Xülasə***

Hazırkı məqalə dilçilikdə diskurs anlayışı və onun təsnifatından bəhs edir. Qeyd olunur ki, müasir dilçilikdə koqnitiv istiqamət daxilində tədqiqatın bir çox yeni aspektləri meydana çıxmışdır. Bu aspektlərdən biri də diskursun təsviri və onun sistem əmələ gətirən xüsusiyyətlərinin təhlilidir ki, bu da onu ünsiyyətin müstəqil kateqoriyası kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Dilçilər diskursun müxtəlif təsnifatını nəzərə çatdırır və fikirlərini geniş şəkildə izah etməyə çalışırlar. Məqalədə diskursun ekstralingvistik, pragmatik, sosial-mədəni, psixoloji və digər amillərlə birləşən ardıcıl mətn olduğu nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: *diskurs, təsnifat, dil, məna, mətn*

X.Э.Сулейманова

Дискурс и его классификация***Резюме***

Данная статья посвящена определению понятия дискурса и его классификации в лингвистике. Как отмечается, в современной лингвистике появилось много новых аспектов исследований когнитивного направления. Одним из таких аспектов является описание дискурса и анализ его системообразующих особенностей, что позволяет рассматривать его как самостоятельную категорию общения. Лингвисты принимают во внимание различные классификации дискурса и стараются широко объяснить свои идеи. В статье подчеркивается, что дискурс представляет собой связный текст, сочетающийся с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами.

Ключевые слова: *дискурс, классификация, язык, значение, текст*

Rəyçi: f.e.d., prof. L.M.Xanbutayeva

Redaksiyaya daxil olub: 24.01.2024

Э.Х.ИСМАИЛОВА

преподаватель

Академия государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики

(г. Баку, ул. М.Лермонтова, 74)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.126

РОЛЬ КОНВЕРСИИ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме: Конверсия, как один из способов словообразования, является наиболее продуктивным в современном английском языке, он постепенно замещает традиционные способы словообразования, вследствие простоты своей структуре, правил и моделей образования новых слов. Конверсия, присутствует во многих европейских языках, но наибольшее распространение она получила именно в английском языке, по причине его аналитического строя и отсутствия в нём морфологических показателей частей речи.

Ключевые слова: деривация, словарный запас, морфологический показатель, словообразование, части речи

Наличие конверсии является особенностью словообразования современного английского языка. В английском языке точек зрения изучения этого способа, довольно много. Рассмотрим некоторые из них. Во-первых, конверсию надо изучить как топологическую особенность, то есть конверсия должна быть исследована как особая разновидность процессов перестановки, которая заключается в том, что слово одной части речи выступает в качестве источника деривации для создания слова другой части речи, другой категории или класса. Во-вторых, конверсия оказывается при этом представителем процесса транспозиции безаффиксальной, то есть образование нового слова происходит без добавления каких-либо суффиксов и префиксов. В-третьих, при конверсии главное и производное слово оказываются материально тождественными и потому – неразличимыми. Важно при этом подчеркнуть, что особенность данного явления видится не в расширении и не в сужении главного слова, а в её переосмыслении, и её рассмотрении под новым углом зрения. Например, слово **salt** (соль) – to salt (солить) или слово **work** (работа) – to work (работать). В четвертых, ещё одним условием конверсии оказывается обязательное тождество назывных форм двух слов – исходного и результативного, т.е. главного и производного. Именно этот факт вызывает трудности как с определением направления производности, так и с определением самого вторичного, производного слова. Например, откуда мы знаем что слово **salt** или слово **work** являются мотивирующими, а не мотивированными?

Явление конверсии рассматривалось различными учеными. Появление деривата, который отличается от производящего, иными словами главного слова лишь своей формообразовательной парадигмой, получившей название «конверсия» стала предметом жарких дискуссий с 1891 г., когда известный английский лингвист Генри Свит впервые использовал этот термин в своей работе [7]. Главной темой этих дискуссий было отнесение конверсии к тому или иному типу словообразования. Например, в отечественной лингвистике такое явление получило название морфологической конверсии, а в зарубежной лингвистике нулевой конверсии. Также представляются разные мнения о том как возникла конверсия. Одним из самых интересных мнений являются идеи и теории

О.Эсперсена. Эсперсен считал, что причиной появления и развития конверсии послужило тождество множества английских существительных и глаголов. Он называет это явление «английской уникалией», поскольку процесс редукции окончаний был типичен лишь для данного языка [5, с. 152-153]. Однако Х.Марчанд подвергает подобную точку зрения критике, утверждая совершенно обратное, а именно во-первых, конверсия является не только «английской уникалией», так как его можно встретить и в других языках, например в русском (столовая ложка лежала на подоконнике(прилагательное) и столовая открылась в 7 утра (существительное); во-вторых начало процесса возникновения конверсии относится к 13 веку, то есть к тому времени, когда конечный гласный ещё не исчез [6, с. 295]. Рассмотрим истинный путь возникновения «конверсии». Как способ словообразования глаголов и существительных стал одним из характерных черт английского языка в XIX веке. Причиной его возникновения стал распад флективной системы в начале среднеанглийского периода. До этого периода различавшиеся по своей звуковой структуре многочисленные пары близких по значению существительных и глаголов уподобились друг другу по форме. Схожесть исходных форм существительного и глагола стало возможным только тогда, когда инфинитив утратил свое суффиксальное оформление. Именно фонетическое совпадение целого ряда существительных и глаголов одного и того же корня, случившееся в результате утраты инфинитивом своего суффиксального оформления, и послужило толчком для возникновения и дальнейшего развития конверсии. В дальнейшем количество таких пар существительных образованных от глаголов и глаголов образованных от существительных увеличилось. С 1150 года возникли производные глаголы, образованные путем конверсии от прилагательных, а с 13 по 15 века производные глаголы от наречий и междометий.

Конверсия была любимым приёмом Уильяма Шекспира. Шекспир отличался уникальной языковой изобретательностью; он брал уже существующие в английском языке слова и использовал их в функции других частей речи. Существительные *sake*, *hinge*, *blanket*, *elbow*, *champion*, *humor*, *lapse* и *petition*, которые употреблялись как существительные, впервые были употреблены именно Шекспиром в качестве глаголов. Правда, не все конверсионные слова, созданные Шекспиром, употребляются в повседневном английском: например, *he barbered himself* (глагол *to barber* у Шекспира означал «укладывать или подстригать волосы»), или что кто-то *scarfed* (обвился вокруг, словно шарф), *bonneted* (снял шляпу в знак почтения), *based* (произнес что-то низким голосом) или *estated* (получил земельный участок). В эпоху Шекспира бессуффиксальное образование глаголов от существительных, прилагательных и даже наречий применялось значительно шире, чем впоследствии, то есть в поздновоанглийском языке. В этот период бессуффиксные отыменные глаголы употреблялись чаще, чем те, которые были образованы при помощи суффиксов.

Другим фактором, способствующим возникновению конверсии было обратное словообразования. Надо также отметить, что слово в свою очередь образовано от существительного “wing” и суффикса “-ed”.

Звуковое тождество существительного и глагола, глагола и существительного является одним из обязательных условий при конверсии. Конверсию мы можем встретить во многих языках, но отличием английского языка является то, что употребление конверсии очень широко распространено. Конверсия – один из активных и продуктивных методов словообразования, который заключается в том что от одной части речи образуется другая часть речи без каких-либо изменений во внешней форме. Например: *access* – доступ и *to access* – иметь доступ. Причиной широкого распространения конверсии в английском языке является то, что в английском языке части речи не обладают морфологическими аффиксами. Сущность конверсии хорошо раскрыта в книге И.В.Арнольда «Лексикология современного английского языка», где он рассматривает конверсию как лексико-грамматическую единицу, которая обладает способностью

варьировать свою частеречную принадлежность [1, с. 163]. В определении конверсии, данном Р.С.Гинзбург, на первом месте стоит фонетическая идентификация слов, относящихся к различным частям речи, а именно:

“Conversion, one of the principal ways of forming words in Modern English, is highly productive in replenishing the English word-stock with new words. The term conversion which some linguists find inadequate, refers to the numerous cases of phonetic identity of word-forms primarily belonging to different parts of speech” [3, с. 127]. Существенный вклад в развитии учения о конверсии внес известный английский лингвист Г. Свит. Он раскрывает конверсию в двуплановом виде. С одной стороны он не отказывается от идеи синтаксической полифункциональности слов, с другой – конверсия трактуется им как синтактико-морфологический словообразовательный процесс [8].

Последняя четверть 20 века является важным периодом для развития и становления конверсии в английской грамматической традиции. В своей грамматике Р.Моррис рассматривает конверсию как употребление одного того же слова в роли различных части речи относится то или иное слово, прежде всего он выделяет синтаксический критерий. Он считал, что одно слово в первом предложении может выступать как существительное, во втором предложении может выступать как глагол, а в третьем вообще как прилагательное. Идеи Р. Морриса выдвинуты насчет полифункционализма в 20 веке, в дальнейшем были изучены грамматистами при анализе конверсии [7, с. 27]. В 20 веке, конверсия стала рассматриваться учеными как разновидность функциональной позиции, как процесс перемещения слова в другой класс без добавления аффикса. Разными лингвистами конверсия определяется по разному. Например, известный английский лингвист Л.Бауэр определяет конверсию как изменение грамматической формы слова: “Conversion is the change in form class of a form without any corresponding change of form”. Л. Бауэр выделяет несколько основных и распространенных типов конверсии. К этим моделям относятся: $N > V$, $V > N$, $Adj > N$, $Adj > V$. Примеры к этим типам конверсии следующие: $N > V$, – to badge, to bridge, to mail, to vacation; $V > N$, – a call, a command, a guess, a spy; $Adj > N$ – a creative, a crazy, a daily, a regular; $Adj > V$ – to dirty, to open, to empty, to better [4, с. 229-230].

Г.Н.Бабич определяет конверсию следующим способом: «конверсия есть фонетическое совпадение форм слов, которые принадлежат к разным частям речи». В таких случаях лексемы создаются без каких-либо грамматических изменений, то есть без добавления аффиксов и префиксов [2, 57-58]. Специфическим признаком конверсии современного английского языка является то, что все слова, созданные путем конверсии относятся к разным частям речи. Например: salt – соль (существительное) и to salt – солить (глагол). Но мы не знаем какое из слов, в данной паре является главным, а какое является производным. А как же найти производящее и производное слово? Даже в нынешнее время исследователи не пришли к единому выводу, однако они выделяют две основные группы слов, образованных путём конверсии. В первую группу относятся глаголы, образованные от существительных, а во вторую группу относятся существительные, образованные от глаголов.

Конверсию можно встретить и в других языках, но в английском языке она очень широко распространена. Конверсия является одной из специфических особенностей английского языка, начиная с XIII в. Она возникла в результате распада флективной системы в начале среднеанглийского периода. До этого периода различавшиеся по своей структуре многочисленные пары близких по значению существительных, и глаголов стали подобными друг другу по форме. Именно фонетическое тождество существительных и глаголов одного и того же корня, и послужило для развития конверсии.

Актуальность темы. Актуальность этой темы обусловлена тем, что развитие языка в значительной мере зависит от развития его словообразовательной системы, стано-

влением новых словообразовательных моделей слов, изменением существующих, увеличением или уменьшением их продуктивности и многими другими факторами процесса словообразования. Создание новых слов осуществляется как отражение в языке потребностей общества в обозначении новых понятий, постоянно возникающих в результате развития науки, техники, культуры, спорта, общественных отношений и многого другого.

Практическая значимость темы. Практическая значимость темы заключается в том, что её можно использовать в различных целях, связанных с языкознанием. Статья может быть полезным ресурсом при написании учебников и преподавании специальных языковых курсов.

Закключение. При анализе конверсированных глаголов и существительных мы рассматривали направленность производности слова, то есть какое из них является главным, а какое является производным. Более того, мы приходим к выводу что, часть речи, которая указана в слове первой, является главным, а остальные части речи являются производными.

Литература

1. Арнольд, И. Лексикология современного английского языка. / И.Арнольд. – М: Высшая школа, – 1988.
2. Бабич, Г. Лексикология английского языка. / Г.Бабич. – Москва, – 2005.
3. Елисеева, В. Лексикология английского языка. / В.Елисеева. Home English, – 2003.
4. Bauer, L. English Word Formation. / L.Bauer. – Cambridge University Press, – 2002.
5. Jespersen, O. A modern English Grammar on historical principles / O.Jespersen. – Copenhagen, – 1984.
6. Marchand, H. Categories and Types of Present-Day English Word-Formation / H.Marchand. – Munchen, – 2000.
7. Morris, R. English Grammar / R.Morris. – London, – 1999.
8. Sweet, H. New English Grammar / H.Sweet. – Oxford University Press. – 1976.

E.X.İsmayılova

Müasir ingilis dilində sözlərin əmələ gəlməsində konversiyanın rolu Xülasə

Konversiya söz əmələgətirmə üsullarından biri kimi müasir ingilis dilində məhsuldar üsul hesab olunur. Konversiya strukturunun sadəliyi, yeni sözlərin formalaşdırılması qaydaları və modelləri səbəbindən tədricən ənənəvi söz yaradıcılığı üsullarını əvəz edir. Konversiya bir çox Avropa dillərində mövcuddur, lakin analitik quruluşu və nitq hissələrinin morfoloji göstəricilərinin olmaması səbəbindən ingilis dilində daha çox yayılmışdır.

Açar sözlər: *derivasiya, söz ehtiyatı, morfoloji göstərici, söz yaradıcılığı, nitq hissələri*

E.Kh.Ismailova

The Role of Conversion in Word-formation of Modern English Summary

Conversion is considered a productive method in Modern English as one of the methods of word-formation. Due to the simplicity of its structure, new word-formation rules and patterns conversion is gradually replacing traditional word-building methods. Conversion exists in many European languages, but is more common in English due to its analytical structure and lack of morphological indicators of parts of speech.

Key words: *derivations, word-stock, morphological indicators, word-formation, parts of speech*

Rəyçi: *filol.f.d., dos. Zöhrab Məcid Məsmə*

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2024.

S.Y.İSMİZADƏ

e-mail: sabriyya@inbox.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.1.130

HOMERİN “ODİSSEYA” ƏSƏRİ İLƏ C.KONRADIN “QARANLIĞIN ÜRƏYİ” ƏSƏRİ ARASINDAKI PARALELLƏR

Xülasə. Homer və Cozef Konrad müxtəlif dövrlərdə və periferiyalarda yaşamış yazıçılardır. Müxtəlif zamanda yaşamaqlarına və fərqli mövzulara müraciət etmələrinə baxmayaraq, deyə bilərik ki, XX əsr ingilis ədəbiyyatında öz sözünü demiş Cozef Konrad Homerin yaradıcılığından müəyyən mənada bəhrələnmişdir. Daha dəqiq desək, C.Konradın “Qaranlığın ürəyi” əsərində Homerin “Odiseya” əsərinə birbaşa allüziyalar mövcuddur. Bu, hər iki yazıçını eyni kontekstdə təhlil etməyə imkan verməklə yanaşı, ədəbiyyatın gəzərgilik prinsipini də ortaya qoyur. Məqalə hər iki mətnin bənzərlikləri tədqiq edilməklə maraqlı məqamlar aşkar olunmuşdur.

Açar sözlər: qərb mədəniyyəti, qadın, patriarxal, allüziya, epos, roman

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində ingilis ədəbiyyatına öz dəsti-xətti ilə yeni çalarlar əlavə edən Polşa əsilli yazıçı Cozef Konradın ədəbi yaradıcılığında irqi ayrı-seçkilik, imperializm kimi mövzular aktualıq kəsb edir. Lakin qərb mədəniyyətində postkolonial dövrün problemlərini əks etdirən yazıçının ədəbi fəaliyyətini bununla məhdudlaşdırmaq heç doğru deyil. Dövrünün problemlərini özünəməxsus şəkildə işıqlandırmağa çalışan Cozef Konradın bədii əsərlərində həmçinin tez-tez yunan mifologiyasına və qədim yunan ədəbiyyatına istinadlara rast gəlmək mümkündür. Yazıçı 1903-cü ildə yazdığı “Falk” adlı qısa hekayədə kentavra bənzəyən mifoloji obraz yaratmışdır. Həmçinin “Gizli agent” əsərində də Konrad bir çox mifoloji obrazlara və əfsanələrə istinad etmişdir. “Qərb gözləri altında”da isə Miss Haldinə aşiq olan təhkiyəçi onu gözəlliyi ilə kişiləri ovsunlayan Meduzaya bənzətməsini mifə allüziya hesab edə bilərik.

C.Konradın 1899-cu ildə nəşr olunan, imperializm və rasizm mövzusunda həsr etdiyi “Qaranlığın ürəyi” əsərində də yunan mifologiyasına birbaşa istinadlar mövcuddur. Romanın əvvəlində rəvayətçi Erebus adlı gəmidən bəhs edir və bu gəmi “Yunan mifologiyasında qaranlığın təəcəssümüdür” [4]. Həmçinin, qərblı tacir Kurtz tanrı Zevsə bənzədilir. Konrada görə, Zevs kimi Kurtz da təmkinini itirərək adamlarını öldürməyə başlayır. Romanı antik ədəbiyyatla paralellər prizmasından təhlil etdikdə Konradın Homerin “Odiseya” əsərinə də allüziyalar etdiyi məlum olur. Bəzi tənqidçilər hər iki mətnin konseptual bənzərliyi məsələsinə toxunaraq əsərlərin səyahət simvolizmi baxımından bir-birinə bənzədiyini iddia edirlər. Hər iki əsərdə təhkiyə demək olar ki, eynidir: kişi qəhrəman səyahət edir, döyüşür və sonda öz hekayəsini başqalarına danışır; əsas hekayəni də məhz həm fiziki, həm də psixoloji çətinliklərdən keçən qəhrəmanların – Odisey və Marlounun hərəkətləri təşkil edir.

Tədqiqatçı Sedrik Uottsa görə, həm Odisey, həm də Marlou səyahətləri boyu çətinliklərlə qarşılaşırlar; və bu, onların özlərini kəşf etməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən,

onların səyahəti təkcə fiziki deyil, həm də psixoloji prosesdir. Səyahətlərinin sonunda hər iki şəxs daha yetkinləşirlər [8, s. 45].

Epos boyu Odissey səyahətinin nə qədər çətin keçdiyini vurğulayır; Ekipaj üzvlərinin onu təbiət hadisələri barədə xəbərdar etməsi də səyahətin çətinliyini vurğulayır. Belə ki, Odissey təkcə düşmənlərə qarşı deyil, həm də təbiətə qarşı mübarizə aparmalıdır.

“Qaranlığın ürəyi” əsərində isə C. Konrad Marlonun Afrika sahilləri boyu səyahəti zamanı dənizdə fırtına ilə qarşılaşmasını (Poseydonun Odisseyə qəzəblənməsi kimi – S. İ.), güclü küləyə məruz qalmasını təbiət (Nature) sözünü böyük hərflə verərək xüsusiləşdirmişdir.

Hər iki mətnin həlledici hissələri baş qəhrəmanların gücünü açıq şəkildə ortaya qoyur. Hər iki qəhrəman sonda məqsədlərinə çatır, Odissey öz evinə qayıd, torpağını talan edənləri qovub, sülhü bərpa edə bilir; eynilə, Marlou Kurtzu tapmağa nail olur. Onun missiyası Kurtzu vətəninə qaytarmaqdan ibarət idi. Özü gəmidə ölsə də, Kurtzu Afrikadan yola salmaqla missiyasını tamamlayır.

Səyahət motivi və əsərlərin quruluşu ilə bağlı çoxsaylı müzakirələrdən fərqli olaraq, tədqiqatçı Kristofer Miller oxucunun diqqətini “Odisseyə”dəki Afrikanın “Qaranlığın ürəyi”ndəki Afrika ilə bənzərliyinə yönəldir. Afrika “Qaranlığın ürəyi”ndə uzaq bir labirint, Qərbdən tamamilə fərqli bir dünya kimi təmsil olunur. K. Miller iddia edir ki, “Problem Qərb ədəbiyyatının başlanğıcında, Efiopiya adlı obyektin qurulduğu Homerin “Odisseyə”sində başlayır”. O, “Odisseyə”də afrikalıların adının çəkildiyi bir hissəni belə qeyd edir: *“Poseydon bizdən çox uzaq Efiopiyaya getmişdi. İnsanlar bir-birindən ayrılıb, bəziləri Günəş Tanrısının batdığı yerdə, bəziləri də doğduğu yerdədir”* [5, s. 22-24]. “Odisseyə”də Efiopiyanın Avropadan uzaq, nəhəng bir diyar olduğu bildirilir. Miller hesab edir ki, Homerin Efiopiyanı uzaq və fərqli olaraq tanımlamağı Afrikanın Qərb ədəbiyyatında təmsilində ümumi qəbul edilmiş bir perspektivə çevrilmişdir.

Hər iki mətn arasındakı paralellər özünü qadın obrazların təcəssümündə də göstərir. Mətnlərin hər ikisində kişilər bacarıqlı qəhrəmanlar kimi, qadınlar isə bu kişilərin hekayələrində kənarında olan səssiz və hərəkətsiz obrazlar kimi göstərilir; lakin Homerdən fərqli olaraq Konrad qadınların bu cür iyerarxik təsvirlərini tənqid etmək üçün bəzi ironik vəziyyətlər yaradır. O, patriarxal qərb cəmiyyətlərində qadınların davam edən marjinalizasiyasını göstərmək üçün həm süjetinin qurulmasında, həm də obrazlara münasibətdə Homerin qədim dastanından istifadə edir.

“Odisseyə”dəki gender rolları ilə bağlı müxtəlif tənqidi baxışlar mövcuddur. Bəzi alimlər eposdakı qadın personajların müsbət şəkildə təmsil olunduğunu iddia etsə də, Nensi Felson, Laura Slatkin kimi tədqiqatçıların fikrincə, əsərdəki qadınlar kişilərin dominant olduğu patriarxal cəmiyyətdə passiv obrazlar kimi təsvir olunmuşdur.

Eposda Penelopanın təsviri Homerin mətnindəki qadın personajların rollarını müzakirə edən tənqidçilər arasında ən çox müzakirə olunan məsələdir. Tədqiqatçı Meri Lefkovitz hesab edir ki, Penelopa elçiləri ilə oyun oynadığı üçün Homer tərəfindən problemlərini özünəməxsus şəkildə həll edə bilən olduqca ağıllı qadın kimi təqdim olunmuşdur. Alim “Yunan mifindəki qadınlar” kitabında qeyd edir ki, *“Penelopa ərinə sadıq qalmaq üçün xüsusi zəkasından istifadə etdiyi üçün ağıllıdır, lakin eyni zamanda o, Odisseyin yeni döyüşlərə və səyahətlərə getməyinə qarşı çıxmadığı üçün öz həyatının passiv izləyicisidir”* [3, s. 63-64].

Meri Lefkovitz həmçinin Homerin “İlliada”sındakı bir epizoda müraciət edərək yunan cəmiyyətində qadının mövqeyi məsələsinə aydınlıq gətirir. Məlum olduğu kimi, eposda Aqamemnonun övladlarından birini Tanrılar üçün qurban verməsi tələb olunur və o, qızı İfigeniyanı qurban vermək istəyir, *“Bir kişinin yaşaması on min qadıncadan yaxşıdır”* [3, s. 98] deyir.

C. Konradın yaradıcılığında ən çox müzakirə olunan məsələlər irqçilik və müstəmləkəçilik olduğundan yazıçının ədəbi irsinin tədqiqində qadın probleminin araşdırılmasına az rast gəlinir. Lakin müəllifin “Qaranlığın ürəyi” əsərində bu məsələnin araşdırılması ilə bağlı iki tənqidi istiqamət mövcuddur.

Ədəbi tənqidçi Nina Ştrausun fikrincə, “C.Konrad “Qaranlığın ürəyi” əsərində Marlou obrazından öz fikirlərini kütləyə çatdırmaq üçün istifadə edir” [7, s. 124]. Belə ki, Marlou qadınların cəmiyyətdə ikinci dərəcəli mövqe tutmalı olduğunu düşünür və tənqidçinin mülahizəsinə görə bu fikir Konrada məxsusdur.

Ştraus qeyd edir ki, romanda qadın personajlar kişi icmasına nə qəhrəman, nə də dinləyici kimi qəbul edilir. Onun fikrincə, bu ayrı-seçkiliyi yaradan Marlou deyil. Müəllifin özü də qadınların ikinci dərəcəli obraz kimi təmsil olunmasını təqdir edir. Bundan başqa, tənqidçi nəinki Marlou ilə Konradı eyniləşdirir, hətta romanın kişi tənqidçilərinin də onlara bənzədiyini iddia edir. Tədqiqatçıya görə, kişi şərhçilər yalnız kişi obrazlara diqqət yetirirlər; əsəri qadın yox, kişi obrazlara baxaraq təhlil edir və dəyərləndirirlər.

Digər tənqidçi Rut Nadelxaftın fikrincə, Konrad Marlounun ironiyası vasitəsilə mövcud cəmiyyətdə qadına münasibət problemini çatdırmağa çalışır. Marlou şirkətin İngiltərədəki ofisində iki toxucu xanıma məhəl qoymur. Sonra kişilərin dünyasında qadınların yeri olmadığını iddia edir [2, s. 2353]. Bununla belə, Nadelxaft bu müəmmalı qadınların iş dünyasında olduqlarını da vurğulayır [6, s. 94]. Marlounu bu cür təsvir etməklə Konrad ironik situasiyalar vasitəsilə qadının həyatdakı roluna məhəl qoymayan cəmiyyəti tənqid edir.

Hər iki əsər arasında sivilizasiyaya və barbarlığa münasibət baxımından başqa bir maraqlı müqayisə də aparıla bilər. “Odisseya”da yunanlar özlərini sivil xalq kimi görür, başqa mədəniyyətləri və insanları barbar kimi göstərirlər. “Qaranlığın ürəyi”ndə isə Konqo xalqını istismar edən və pis rəftar edən, barbar və mədəniyyətsiz kimi təqdim olunan avropalılardır.

Müxtəlif zaman kəsiyində yazılmaqlarına baxmayaraq hər iki mətni xarakterlər baxımından da təhlil etmək mümkündür. Baxınə görə, “Tamamilə fərqli janrlarda yazılmış əsərlərdəki fərd (və ya obraz) mütləq keçmişdə mövcud olmuş bir obraza imitasiya kimi qəbul edilə bilər. Mətnlərarası dialoq yeni fərddə keçmiş fərdi eyniləşdirir və beləliklə, yeni yazılmış əsərdəki fərd tamamlanmış fərd hesab olunur” [1, s. 34]. Odisseyin psixoloji tərəqqisi eposda ön planda deyil, çünki bu janrda personaj roman personajlarından fərqli olaraq “tamamilə bitmiş varlıq” kimi təmsil olunur. Bununla belə, o, səyahəti boyu çox şey yaşayır, öyrənir və bu da onu sxematik xarakterə deyil, tam xarakterə daha yaxın edir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın problemi insan olduğundan müxtəlif mədəniyyətlərə və xalqlara məxsus problemlər fərqli zamanlarda fərqli tərzdə işlənsə də, müəyyən bənzərlikləri aşkar etmək ədəbiyyatşünaslığın əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Homerin eposu ilə Konradın romanı arasındakı paralellərin bu prizmadan təhlili məqalənin elmi yeniliyini aşkara çıxır, qeyd olunan məqamlar həm Homerin, həm də Konradın bəşəri problemlərə bənzər münasibət bəslədiyindən xəbər verir.

Problemin aktuallığı. Antik şair Homerin və XX əsr ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Cozef Konradın yaradıcılığı müxtəlif dövrlərdə tədqiqata cəlb edilmişdir. Özünəməxsus dəsti-xətləri, mövzu dairəsi dövr, periferiya, ədəbi üslub fərqi baxmayaraq hər iki yazıçının yaradıcılığının müxtəlif aspektlərdən təhlilini hər zaman aktual edir. Homerin “Odisseya” əsərinin C. Konradın “Qaranlığın ürəyi” əsəri ilə paralel təhlili əsasında hər iki əsərin ortaq nüanslarının aşkar edilməsi çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda mifə qayıdış, allyuziya kimi ədəbi priyomlara müraciət baxımından aktual hesab olunur.

Problemin yeniliyi. Odissey və Marlou obrazlarının bənzərliyi, əsərdəki səyahət motivi, qadın obrazlarının təsviri Homerin “Odisseya” əsəri ilə Cozef Konradın “Qaranlığın ürəyi” əsəri arasındakı paralellərdir. Hər iki mətnin bu baxımdan tədqiqata cəlb olunması məqalənin elmi yeniliyinin göstəricisidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə dünya ədəbiyyatının tədrisi zamanı, həmçinin hər iki müəllifin yaradıcılığının tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu kimi tədqiqat işlərində mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bakhtin, M.M. The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin. Ed. Michael Holquist. – Texas: U of Texas, – p. 1992.
2. Conrad, J. Heart of Darkness. The Norton Anthology of English Literature. Gen. ed. M.H. Abrams. 7th ed / J.Conrad.– New York: Norton, 2001.
3. Lefkowitz, Mary R. Women in Greek Myth. – London: Bristol Classical, – 1986.
4. Merriam Webster Online. Merriam-Webster, Incorporated. Retrieved September 20, 2012, from <http://www.merriam-webster.com/dictionary/erebus>
5. Miller, Christopher L. Blank Darkness: Africanist Discourse in French. – Chicago: Chicago U – p. 1985.
6. Nadelhaft, R. “A Feminist Perspective on Heart of Darkness.” Joseph Conrad’s Heart of Darkness. Ed. D.C.R.A Goonetilleke / R.Nadelhaft. – London: Routledge, – 2007.
7. Straus, Nina Pelikan. “The Exclusion of the Intended from Secret Sharing in Conrad’s ‘Heart of Darkness’.” Forum on Fiction. Vol. 20, No. 2 (1987) JSTOR. Web. 11 May 2011.
8. Watts, C. “Heart of Darkness.” The Cambridge Companion to Joseph Conrad. Ed. J.H.Stape. – Cambridge: Cambridge U P, – 1996. p. 45-62.

S.Y.Ismizada

Parallels between Homer’s “Odyssey” and J. Conrad’s “Heart of Darkness”

Summary

Homer and Joseph Conrad are two very different figures from history and literature. While they come from different eras and wrote about different subjects, it is possible that Conrad was influenced in some way by Homer's works as a fellow author who drew from the literary canon of Western civilization. It is also possible that literary scholars have explored the connection between Conrad’s works and those of Homer, but further research would be needed to say for certain.

Key words: western culture, woman, patriarchy, allusion, epic, novel

С.Ю.Исмизаде

Параллели между «Одиссеей» Гомера и «Сердцем тьмы» Дж.Конрада

Резюме

Гомер и Джозеф Конрад – две совершенно разные фигуры из истории и литературы. Хотя они пришли из разных эпох и писали на разные темы, возможно, на Конрада каким-то образом повлияли произведения Гомера как на соавтора, который опирался на литературный канон западной цивилизации. Также возможно, что литературоведы исследовали связь между произведениями Конрада и произведениями Гомера, но потребуются дальнейшие исследования, чтобы сказать наверняка.

Ключевые слова: западная культура, женщина, патриархат, упоминание, эпический, роман

Rəyçi: filol.f.d. T.Mirzəzadə

Redaksiyaya daxil olub: 29.01.2024

R.B.MƏMMƏDOVA

doktorant

e-mail: ruqiyye.ehmedova@bk.ru

Bakı Slavyan Universiteti

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

:10.62021/0026-0028.2024.1.134

KAMAL ABDULLANIN “CASUS” KOMEDİYASINDA TARİXİ QƏHRƏMANLIQ MOTİVLƏRİ KOMEDİYA MÜSTƏVİSİNDƏ

Xülasə. Məqalədə Kamal Abdullanın “Casus” komediyası tarixi qəhrəmanlıq müstəvisindən araşdırılmışdır. Bu məsələni araşdırmaq üçün əsərin mövzu və məzmun xüsusiyyətlərinə toxunulmuş, komediyada baş verən hadisələr nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin dünya ədəbiyyatının nadir incisi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı bəzi məsələlər də xatırlanmış, hər iki əsər müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Nəticədə müəyyən olunmuşdur ki, yazıçı dastandakı əsas hadisələrədən daha çox bu hadisələri yaradan gizli məqamlara, dastanda göstərilməyən əsl səbəblərə komediya daxilində aydınlıq gətirmişdir. Kamal Abdulla əsərdə Oğuzu zəiflədən, igid oğullarının ölümünə, dustaqlığına öz içindəki casusların satqınlığının səbəb olduğunu göstərmişdir. Kamal Abdulla bu hadisəni “Casus” adı altında şifrələyərək qələmə almışdır.

Məqalədə həmçinin Qorqud ədəbiyyatının inkişaf tarixinə də nəzər salınmış, beləliklə, müəyyən olunmuşdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ədəbiyyatın daim maraq obyektinə çevrilmiş, bir çox ədəbiyyatşünaslar dastanın tədqiqi ilə məşğul olmuş, dərindən araşdırmışlar.

Açar sözlər: dramaturgiya, komediya, ədəbiyyat, yazıçı, simvol

Dünya mədəniyyətinin nadir incisi, Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan mədəniyyətinin əsas sütunlarından olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini özündə toplamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatına daim diqqətlə yanaşan, xüsusi qayğı göstərən Ulu öndərimiz Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Azərbaycan ədəbiyyatında daşdığı önəm və hər bir azərbaycanlının bu dastan qarşısındakı vəzifəsi haqqında bir neçə fikir söyləmişdir: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmunu, mənasını, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərindən bilsə, millətini, xalqını, vətəninə, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevməkdir” [5, s. 3].

Keçmişə, tarixi mövzulara müraciət, bu mövzuların fonunda müxtəlif janrda əsərlər yaratmaq hər bir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında aktual olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da ədəbiyyatın daim maraq obyektinə çevrilmiş, bir çox ədəbiyyatşünaslar dastanın tədqiqi ilə məşğul olmuş, dərindən araşdırmışlar. Bir çox sənətkarlar dastandakı müxtəlif boy-ların süjetləri əsasında dəyərli əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Bunun nəticəsində də, Azərbaycan ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” ədəbiyyatı adlı ayrıca bir bölmə yaranmışdır. Anarın “Dədə Qorqud” povesti və filmi, Arif Abdullazadənin “Ulu Qorqud” poeması, Səhəndin “Sazımın sözü” poeması və s. bu bölmənin yaranmasında böyük rol oynamışdır.

Bəs bu dastanın ayrıca bir bölmə yaradılacaq qədər sevilməsinə səbəb nədir? Çünki dastan insanların qəlbinə, düşüncəsinə, günlük həyatlarına girməyi bacardı. Dastan milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafında, gənclərimizin təlim-tərbiyəsində, qəhrəman ruhda böyüməsində, insanların milli oyanışında böyük rol oynadı.

Kamal Abdullanın həm elmi, həm də bədii yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və bu dastanda yer alan boylar xüsusi yer tutur. Demək olar ki, Kamal Abdulla yaradıcılığı daha çox “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı yazdığı əsərlərlə yaddaşlara həkk olunmuşdur. Kamal Abdulla öz yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında insanların, nəzəriyyəçilərin, alimlərin görə bilmədiyi gizli tərəflərini, dastandakı sirləri aşkara çıxarmağa cəhd etmiş, məhz bu da onu digər qorqudşünaslardan fərqləndirməyi bacarmışdır.

“Gizli Dədə Qorqud”, “Sirr içində dastan, yaxud Gizli Dədə Qorqud-2”, “Mifdən yazıya, yaxud Gizli Dədə Qorqud” monoqrafiyaları, bununla bağlı yazılan məqalələr, məruzələr yazıçının elmi fəaliyyətinin əsas hissəsidir.

Sənətkar bədii yaradıcılığında isə “Yarımçıq əlyazma” romanı, “Casus” komediyası, “Beyrəyin taleyi” dramı ilə Qorqud dünyasının dərinliklərinə baş vurur, yeni sirləri, heç kimin görə bilmədiyi yeni məqamları üzə çıxararaq bu dəfə oxucusuna bunu bədii şəkildə təqdim edir. Ümumiyyətlə, dramaturgiyada, xüsusilə də komediya müstəvisində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına demək olar ki, az toxunulmuşdur. Ədəbiyyatımızda bu mövzuda yazılmış komediyalar Kamal Abdullanın “Casus” və Altay Məmmədovun “Dəli Domrul” pyesləridir.

Kamal Abdullanın hər üç əsəri istər mövzu, istərsə də məzmun etibarilə bir-birinə çox yaxındır. Yazıçı əvvəlcə bu mövzuda komediya janrında qələmini sınamış, daha sonra isə roman və dramla daha genişləndirmişdir.

Elmi-tarixi mövzunun komediya müstəvisinə gətirilməsi, müasir ideya əsasında yeni bədii nümunəyə çevrilməsi Kamal Abdulla qələminin gücündən xəbər verir. Dramaturq qəhrəmanlıq motivlərini komediya müstəvisinə çıxararaq dastandakı gizli məqamlara aydınlıq gətirir. Yazıçı bunları edərkən təbii ki, tarixiliyi təhrif etmədən, komediyanın verdiyi imkanlarla, bədii şəkildə tarixi nümunəni daha da genişləndirir. Kamal Abdulla məhz “Casus” komediyasında bu qayda-qanunlara əməl edərək “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı bəzi məsələlərə başqa sferadan yanaşmışdır. Yazıçı dastandakı əsas hadisələrədən daha çox bu hadisələri yarıdan gizli məqamlara, dastanda göstərilməyən əsl səbəblərə komediya daxilində aydınlıq gətirmişdir. Əlbəttə ki, bu ədəbiyyatımız üçün bir yenilik deyildi. Çünki bir çox dramaturqlar məhz komediya vasitəsilə bir çox məsələləri təsvir etmişlər. Lakin Kamal Abdullanın komediyası digər pyeslərdən fərqli olaraq gülüşdən daha çox acı təəssüf hissi doğurur, insanı güldürmək əvəzinə düşünməyə sövq edir. Dramaturq pyesdə bir çox boylarda baş verən hadisələri yaradan acı, təəssüf hissi keçirən əsl səbəbə, “casus əhvalatına” yer vermişdir.

Yazıçı bəylərin ov zamanı basqına məruz qalmasının, Qazan kimi bir xanın evinin talan edilməsinin, Beyrək kimi bir igidin dustaq olmasının və yaxud digər hadisələrin baş vermə səbəbinin oğuzların diqqətsizliyi və yaxud tədbirsizliyi ucbatından olmadığını təsvir edir. “Ağacı qur içindən yeyər” məsəlində olduğu kimi, Oğuzu da zəiflədən, igid oğullarının ölümünə, dustaqlığına öz içindəki casusların satqınlığı səbəb olmuşdur. Kamal Abdulla da bu hadisəni “Casus” adı altında şifrələyərək qələmə almışdır.

Əsərdə Oğuz elinin bəylərbəyi Qazan xan, altmış min kafirə qan qusduran Şir Şəmsəddin, altmış min erkək dərisindən hazırlanan kürkü topuqlarını örtməyən Aruz, Oğuz igidlərinin dostu Beyrək, Oğuz dövlətinin sərhədlərini qoruyan Bəkil, Oğuzun bilicisi, ağsaqqalı Dədə Qorqud, Burla xatun, Boğazca Fatma və onun casus oğlu iştirak edirlər. Əsərdəki obrazların adlarından bəziləri dastanla eynilik təşkil etsə də məzmun etibarilə tamamilə fərqlidir. Məzmunun fərqli olmasına baxmayaraq dastanda Oğuz elini əsas narahat edən, dastanın sonunda onların birliyinə pozan, Oğuzların başına gələn bəlaların səbəbinə komediya daxilində aydınlıq gətirilir. Yazıçı pyesin əvvəlində Oğuzlar arasında narazılığa səbəb olan ağ, qara çadır məsələsinə toxunur. “Salur Qazanın evi. Bayırdan səslər gəlir. Tez olun, tez olun... Bəylər gəldi. İndi Qazan evdən çıxacaq. Tez olun. Yavaş, ora yox, bu zəhrimar qara çadırı bura tik. Cəld ol.... Gəldilər... Ağ çadırı ora, ora. Qazan var-gəl edir. Şir Şəmsəddin girir, tələs” [2, s.773].

Əsərin ilk səhifələrindən yazıçı ikiye bölünmüş, parçalanmış Oğuz eli təsvir edir. Biz bunu obrazların dilindən səslənən İç Oğuz, Dış Oğuz ifadələri ilə görə bilirik. Kamal Abdulla

Oğuzların daxilindəki bu ayrılığa, dayısı Aruzun bir anda düşməyə çevrilməsinə öz yazıçı təxəyyülü ilə aydınlıq gətirmək istəyir. “Sən yox idin, Baybur həbsindəydin. Ova çıxırdıq. Uzun, ağır səfər idi. Hamının yanında qırmızı-qırmızı mənə “Ordun üstünə kimi qoyub gedirsən?” sordu və diqqətlə gözümün içinə baxdı. Qardaşım Qaragünəni dedim. Baxışını çöndərdi. Amma mən də duyub düşdüm. Çöndü Aruz. O zamandan İç Oğuzdan çöndü. Dış Oğuz bəyləri də ki, aydındı, onun sözünü tutacaqlar” [2, s. 775].

Əsərdə əsas hadisələr Beyrəyin vacib bir xəbəri Qazan xana çatdırmaq üçün məclisə təşrif buyurması ilə başlayır. Beyrək Oğuzların daxilində casus olduğunu, bunun Bayburd hasarında olarkən eşitdiyini Qazan xana söyləyir. Qazan əvvəl inanmasa da sonradan baş verən hadisələri xatırladıqca Beyrəyin sözünü təsdiqləyir. Əsərdə əsas hadisələr Beyrəyin vacib bir xəbəri Qazan xana çatdırmaq üçün məclisə təşrif buyurması ilə başlayır. Beyrək oğuzların daxilində casus olduğunu, bunun Bayburd hasarında olarkən eşitdiyini Qazan xana söyləyir. Qazan əvvəl inanmasa da sonradan baş verən hadisələri xatırladıqca Beyrəyin sözünü təsdiqləyir”. Belə-belə işlər. Ov səfəri deyirsən. Bu, bir. Sənin toyun-iki. Oğlum Uruzun səfəri-üç. Yeynək-Yeynək-dörd...”[2, s. 776].

Qazanın dilindən deyilən bu sadalamalar bizə dastandakı boyları xatırlatmaqla qalmır, orada baş verən hadisələr haqqında düşünməyə vadar edir. Onların casus kimi ilk ağıllarına Aruz gəlsə də, Qazan bu fikri təkzib edir, çıxış yolunu oğuzların bilicisi, ağsaqqalı Dədə Qorqudu çağırır əsl həqiqəti ondan öyrənməkdə görürlər. Bu vaxt isə yazıçı nağıllarda qarşılaşdığımız tükü yandıraraq kimisə köməyə çağırmaq epizoduna müraciət edir. Dastanda işlənmiş bu mifoloji ünsür komizmə məxsus olan incə bir detal olsa da oxucunu ani olaraq keçmişə aparır, onda xoş təbəssüm yaradır.

Dədə Qorqud casusun kimliyini açıqlayaraq onun qırx oynashlı Boğazca Fatmanın oğlu olduğunu söyləyir: “Oğuzda Boğazca Fatma deyilən bir arvad var. Hamınız yaxşı tanıyırsınız. Gəncliyində gözəldimi, gözəl deyildi. Ayaması vardı-onu da bilirsiniz. Kim çasıb onun yanından keçdisə, boğaza qaldı. Amma çifayda ömründə bircə oğul övladı oldu Fatmanın. Babası kimdi, heç kim bilimir. Boğazca Fatmanın oğludu kafirin casusu, biləsən”[2, s.782]. Dastanı oxuyan hər bir oxucu bilir ki, Dədə Qorqudun adını çəkdiyi Boğazca Fatmaya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yalnız bir boyda – “Bamsı Beyrək” boyunda rast gəlinir. Lakin burada da o, əsərin əsas obrazı kimi yox, sadəcə epizodik surət kimi çıxış edir. Dastanda onun haqqında Beyrəyin igidliyi ilə bağlı təşkil olunmuş məclisdə rəqs etməsi və ozanın onu qırx oynashlı qadın kimi təqdim etməsi verilir. Kamal Abdulla isə “Casus” pyesində Boğazca Fatmanı əsərin əsas obrazı kimi təsvir edir.

Dədə Qorqud Qazana casusun kimliyini dedikdən sonra ilk iş Boğazca Fatmanın yanına gəlib baş verənlərlə bağlı onu xəbərdar edir. Bu vaxt belə bir maraqlı vəziyyət yaranır ki, casusun kimliyini Qazana söyləyən də Dədə Qorqud, Boğazca Fatmanı oğlunu gözləyən təhlükə barəsində xəbərdarlıq edən, ölümdən yan keçməyin yolunu göstərən də o. Bəs buna səbəb nədir? Mənim fikrimcə, Dədə Qorqud Oğuz elinin bilicisi, öngörəni kimi öz vəzifəsini yerinə yetirsə də, müdrik, xeyirxah bir ağsaqqal kimi bir ananın övlad dağı görməyini, bala dərdi çəkməyini istəmir. Dədə Qorqudun məsləhəti ilə Boğazca Fatma başda Qazan olmaqla Aruza, Şir Şəmsəddinə, Bəkilə öz kimliyinə yaraşan bir yalan söyləyərək ayrı-ayrılıqda hər birinə oğlunun atası olduqlarını söyləyir. Övlad sevgisi güc gələn bəylər hər yolla casusu ölümdən xilas etməyə çalışırlar. Və sonda buna nail olaraq casusun dustaq kimi saxlandığı quyunu açib buraxırlar.

Pyesin sonu isə Dədə Qorqudun ibrətli sözlərdən ibarət monoloqu ilə tamamlanır. “Fatma, Fatma, sən də hazır ol zavallı ana. Bu biçarə dustaq qoy çıxıb bu quyudan yapışsın anasının əlindən, itsin bu gen aləmdən. Hələ bu harasıdır, hələ nələr gözləyir sizi. Ağır günlər öndədi... Yolun açıq olsun. Get, xain övlad. Bu acı rəvayət qoy elə buradaca bitsin, boğazca Fatmanın xain, casus, əziz oğlunun sirri qoy elə buradaca gömülsün torpağa” [2, s. 814-15]. Dədə Qorqudun bu monoloqu haqqında ədəbiyyatşünas Tofiq Hacıyev bir sıra maraqlı fikirlər

söyləmişdir. “Qorqud Dədənin dediyi çin çıxdı:casus öz sirləri ilə, yəni casusluq xisləti ilə torpağa gömüldü. Bu casus xisləti zaman-zaman bu torpaqdan cücərti verdi. Nə vaxt ki, o cücərti elə cücərti halında tapdandı, məhv oldu, Oğuz ucaldı. Nə vaxt ki, o cücərti nəzərdən yayınıb boy verdi, Oğuz süqut elədi. Kamal Abdulla komediyasındakı casus obrazını bu günkü Qarabağ xəyanətinin havasından yazıb. Dədə Qorqudun bu son sözü bugünün komik Oğuz monoloqudur” [4, s. 10].

Göründüyü kimi, Tofiq Hacıyev Oğuzun süqutunu casusluqla, casusun məhv edilməməsi ilə əlaqələndirmiş, bu yanlışın nəinki Oğuzların sonunu gətirdiyini, hətta bugünkü günümüzdə də qarşılaşdığımız bir çox məğlubiyyətlərin səbəbini casusluq xislətində görmüşdür. Kamal Abdulla əsəri komediya janrında yazsa da, pyesdə baş verən hadisələr insanda istər-istəməz təəssüf hissi doğurur, bəzən bu təəssüf hissi ürək yangısı, acı göynəlti ilə də qarışır.

Dramaturq əsəri komediya janrının tələbinə uyğun olaraq komik planda təsvir etməyə çalışmış, komediyanın əsas elementi olan gülüşdən istifadə etmişdir. Lakin bu gülüş adi komik gülüş, yumor deyil. Bu gülüş satirik, kinayəli, acı gülüşdür. Xaricdə üzləri güldürən, daxildə isə insanın qəlbinə od salan gülüşdür.

Yazıçı pyesin nəinki süjetini, orada baş verən hadisələri komik planda təsvir etməyə çalışmış, hətta obrazların dilini də buna uyğunlaşdırmışdır. Tofiq Hacıyev pyesdəki dil məsələsinə də aydınlıq gətirmiş, Kamal Abdullanın əsərdə obrazlar üçün seçdiyi bir az komik, bir az da satirik dili yüksək qiymətləndirmişdir. “Dastanda sərkərdənin igidlərlə, igidlərin sərkərdə ilə danışmaları seçmə leksikonla, yüksək üslubda, təmtəraqlı dillə gedir. Şir Şəmsəddin Qazan xana deyir: “Bunun zırıltısı sonra çıxacaq, xanım”, Bu da ulu sərkərdə Qazan xanın acizliyini göstərən dil nümunələri: “Burla xatun bildi, mən batdım.” Bu nə həyatdır, mən yaşayıram, qadır Tanrı?” və s.. “Casus”dan verdiyimiz loru və komik-satirik nitq parçaları Oğuz qəhrəmanlarının əfsanəvi igidliklərinə yaraşan şairanə-poetik dilə parodiya olaraq assosativ şəkildə komediyanın personajlarını komik cildə salır” [4, s.12].

Kamal Abdulla qədim dövrün nümunəsindən istifadə edərək müasir dövrümüz üçün də çox aktual olan bir mövzunu özünəməxsus şəkildə təsvir edərək komediya müstəvisinə gətirdi. Bununla da o, Qorqud ədəbiyyatının davamçısı kimi müasir dövrümüzdə yenilik gətirməyi bacardı.

İşin elmi nəticəsi. Bütün bu yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qədim dövrdə yaranmasına baxmayaraq müasir dövrdə də yazıçılar tərəfindən fərqli janrlarda, yazıçı təxəyyülü nəticəsində fərqli məzmunlarda qələmə alınmışdır. Dastan bir çox yazıçıların, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, nəticədə “Dədə Qorqud” adlı bir bölmə yaranmışdır. Lakin bizə elə gəlir ki, bu dastan nə qədər işlənsə də, araşdırılsa da yenə də yeni-yeni tədqiqatlara ehtiyac duyulur.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə Kamal Abdullanın “Casus” komediyasına yalnız mövzu və məzmun xüsusiyyətləri baxımından yanaşılmamış, əsərdə tarixi qəhrəmanlıq motivləri araşdırılmışdır. Həmçinin bir sıra məqamlar dastanın əsl versiyası ilə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur.

İşin tətbiiqi əhəmiyyəti. Bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə Qorqud ədəbiyyatı ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən universitetlərin tələbələri, magistrantları istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycançılıq və Kitabi-Dədə Qorqud dastanı / K.M.Abdullayev. – Bakı, – 2020.
2. Abdullayev, K.M. Seçilmiş əsərləri: [7 cildə]. Şeirlər, tərcümələr, esselər, pyeslər / K.M.Abdullayev. – Bakı, –c.3. – 2020.
3. Abdullayev, K. M. Sirriçində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud-2 / / K.M.Abdullayev. – Bakı, – 1999.
4. Hacıyev, T.İ. Qorqud ədəbiyyatı / T.İ.Hacıyev. – Bakı, – 2004.

5. İsmaylova, Y. “ Dədə-Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi / Y.İsmaylova, – Bakı, – 2011.
6. Quliyev, E.A. Kədər in sirri / E.A.Quliyev. – Bakı, – 2005.

R.B.Məmmədova

Motives of Historical Heroism on the Comedy Level in Kamal Abdulla's 'A Spy' Comedy

Summary

Kamal Abdulla's comedy 'A Spy' is examined in the article from the level of historical heroism. In order to explore this issue, the subject and content features of the work were touched upon, and the events in the comedy were reviewed. Moreover, some issues from the saga Kitabi-Dada Gorgud, a masterpiece of epic literature, were mentioned, and both works were analyzed comparatively. As a result, it was determined that the writer clarified the secret moments forming these events, the real reasons not shown in the epic, within the comedy, rather than the main events. In his work, Kamal Abdulla showed that the reason for the death and imprisonment of Oghuz's brave sons was the betrayal of spies within. Kamal Abdulla also encrypted this event under the name 'Spy'.

The article also reviewed the history of the development of Gorgud literature; thus, it was determined that the Kitabi-Dada Gorgud epic has become an object of interest in literature, and many literary scholars have been engaged in the study of the epic and have studied it in depth.

Key words: *dramaturgy, comedy, literature, writer, symbol*

Р.Б.Мамедова

Историко-героические мотивы в комедии Камала Абдуллы «Шпион», на комедийной плоскости

Резюме

В комедии Камала Абдуллы «Шпион», отмеченной в статье, историко-героические мотивы были исследованы с комедийной плоскости. Для исследования этого вопроса были затронуты особенности темы и содержания произведения, рассмотрены происходящие в комедии события. Также были упомянуты некоторые вопросы героического эпоса огузов «Китаби-Деде Горгуд», являющейся редчайшей жемчужиной мировой литературы и проанализированы оба произведения в сравнительной форме. В результате было определено, что писатель, прояснил внутри комедии не основные события эпоса, а скрытые моменты, создавшие эти события, настоящие причины, не показанные в эпосе. В своей работе Камаль Абдулла показал, что истинная причина падению, ослаблению Огуза, было предательство внутренних шпионов, что привело к гибели и заключению отважных сыновей. Это событие Камаль Абдулла описал в своей комедии, зашифрованной под названием «Шпион».

В статье также была рассмотрена история развития Горгудской литературы и при этом определено, что эпос «Китаби-Деде Горгуд» стал объектом постоянного интереса в литературе и многие литературоведы, занимаясь исследованием этого эпоса, глубоко его изучили.

Ключевые слова: *драматургия, комедия, литература, писатель, символ*

Rəyçi: prof. B.S.Musayeva

Redaksiyaya daxil olub: 22.02.2024

U.B.MÜRŞÜDOVA

fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi

e-mail: ulduzshirin@gmail.com

UOT 78.08:801.81

: [https://orcid.org/ 0000-0001-6106-7100](https://orcid.org/0000-0001-6106-7100)

: 10.62021/0026-0028.2024.1.139

AZƏRBAYCANIN OĞUZ-TÜRK VƏ ŞİMALİ AMERİKANIN HİNDU XALQ NƏĞMƏLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Xülasə. Oğuz-türk və hindu xalqının xalq mahnıları sevgi, itki, xəyanət və erkən ölüm kimi tarix boyu bəşəriyyətin əksəriyyəti üçün universal mövzulara müraciət etmişdir. Onlar yazılı olduqları zaman mövcud olan şəratin və ya şifahi şəkildə ötürülən şifahi ənənələrin tarixi hesabı kimi xidmət edir. Xalq mahnıları musiqiçilərin həyatı haqqında qısa məlumat verdiyi üçün musiqi üçün vacibdir. Vacib məlumatlar da xalq melodiyaları vasitəsilə nəsilən-nəslə ötürülür. Xalq balladaları unudulmuş və ya yox olmaq üzrə olan həyatın nağıllarından bəhs edir. Ənənəvi Oğuz-Türk və Hindistan sivilizasiyaları musiqidən dini ayinlər, müalicəvi rituallar, ictimai mahnılar və rəqslər, iş mahnıları, oyun mahnıları, arvadbazlıq, nağıl və mahnılar kimi müxtəlif məqsədlər üçün ov, əkinçilik və müharibədə bəxt gətirmək üçün istifadə edirlər.

Açar sözlər: Xalq mahnısı, Müqayisəli xüsusiyyətlər, Xalq mahnılarının əsas istiqamətləri, Mətn daxili anlayışlar, Xalq mahnılarının xüsusiyyətləri

1. GİRİŞ

Folklor nümunələri bizə təlqin edir ki, insan və cəmiyyət heç zaman kor-koranə inkişaf etmir. İbtidai icma dövrünün “vəhşi insanları” yaşamaq uğrunda mübarizə aparır və sağ qalmaq üçün özünüqoruma üsulları yaradırdılar. Bu proses şüursuz gedə bilməzdi. Əgər belə olsaydı xalq müdrik incilər yarada bilməzdi. Bəşəriyyət, vahid ideya və münasibətlər ətrafında yüz illərdir ki, fırlanır. Zəka sahibləri bu xəzinədən kənara çıxarkən köksüz ağaca bənzəyir. Folklor həyata istiqamətverici rola malikdir və qədim əcdadlarımızın dünyagörüşünü əks etdirir. Folklor insan və cəmiyyət, fərd və dünya, ruh və yaradan arasındakı bağları, xeyir və şər, işıq və qaranlıq, gözəl və çirkin arasındakı ziddiyyətləri açıq-aşkar göstərir və xeyirxah olmağın yolları gün kimi aydınlığa çıxır.

Folklorun lirik növünün əhəmiyyətli janrlarından biri xalq nəğmələridir ki, onların bir istiqaməti də ilkin yarandığı zamanlarda dualar olaraq istifadə edilirdi. Xalq musiqisi, xalq mahnısı və xalq rəqsi terminləri nisbətən yeni ifadələrdir və mədəni təbəqələrin adət-ənənələrini və mövhumatlarını təsvir etmək üçün istifadə edilən folklor terminidir. Xalq nəğmələri “bütövlükdə xalq”ın sərvətidir. Ən çox rituallar, mərasimlər zamanı ruhanilər tərəfindən oxunurdu. Ənənəvi oğuz-türk və hindu mədəniyyətlərində dini mərasimlər, şəfa nəğmələri, əmək nəğmələri, oyun mahnıları, sevgi və müharibədə uğur gətirmək üçün nəğmələr ifa edilirdi. Sosial nəğmə və rəqslər də daxil olmaqla musiqi ilə müşayiət olunan bütün mahnılar çoxsaylı funksiyalara xidmət edir.

Xalq nəğmələri milli ruhu özündə əks etdirir. Xalqın ruhu onun zəka işidir, eyni zamanda xalqın niyyətlərinin, istək və arzularının reallığıdır, ruhun mövcudluğu ülvilik, insanlıq, insaf və xeyirxahlıq sferasıdır, şüura istinad edən bu məziyyət əslində xalq ruhuna aiddir. Xalq ruhunu onun qədim və müasir keçməkeşli tarixində, yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyət örnəklərində axtarmaq və işıqlandırmaq lazımdır. İnsan sosiallaşır və həyat tərzini, fəaliyyətini, yaşam tərzini, münasibətlərini təbiətin və cəmiyyətin qanunauyğun normalarına, tabulara uyğunlaşdırır. Həyatın özü fəaliyyət olduğundan bu insanın rəftar və davranışlarında özünü göstərir. Bunlar isə xalqın ruhunda əksini tapır.

Xalq nəğmələri ən qədim dövrlərdə yaradılmış, əsrlərlə təmizlənmə və dəyişikliyə məruzqalma etapını keçmiş və xalqın ruhunu özündə ehtiva edən folklor janrıdır. Mahnıların məzmunu məişət xarakterli olmaqla, əsasən, insanların sevgisini, kədərini, həsrətini, arzu və diləklərini tərənnüm edir. Mahnılar xüsusi istedadlı insanlar tərəfindən yaradılır, xalq yığıncaqlarında və mərasimlərində ifa edilir.

Aztek miflərində mahnının yaradılması səbəbini belə göstərir: “*Ketsəlkoutl (tanrı) deyir ki, yer çox kədərli, ona görə də xəstələnib. Yerin musiqiyə ehtiyacı var. Əgər mahnı olarsa yerin kədərli süküti yox olar və o şənənər. O və qulluqçuları qərarına gəlirlər ki, yerdən günəşə qədər körpü yaratsınlar. Ketsəlkoutl küləyə transfer edir və Günəşə çatır. Ketsəlkoutl görür ki, Günəşin evində çox şən mahnı səsləri gəlir. Ketsəlkoutlün məqsədini bilən Günəş musiqiçilərini qorumaq üçün onlara əmr edir ki, sakit olsunlar, səs çıxartmasalar. Külək onları tapmaq iqtidarında olmayacaq. Teskətlipouka Günəş ölkəsində güclü tufan yaradır və məcbur edir ki, musiqiçilər Günəş evini tərk etsinlər. Musiqiçilər evi tərk edir və Tezkatlipoka onları yerə gətirir. Bu musiqiçilərdən bütün canlılar: insanlardan tutmuş quşlara qədər hamısı, hərəkətsiz olan okean, dağ sularına musiqi çalmağı öyrənirlər*” [4].

Azərbaycanda musiqinin yaranması ilə bağlı ən çox haqq aşığından danışılır: “*Əfsanəyə görə, qartal bir heyvan cəmdəyini parçalayaraq bağırsaqlarını caynaqlarına alıb ağacın başına qaldırır. Bağırsaq budaqlara ilişir, isti gün altında quruyub nazilir. Şiddətli küləyin uğultusu və budaqların ona toxunması ahəngdar səslər çıxarır. Bu zaman yoldan keçən bir adam həmin səslərə heyran qalır. Hadisənin səbəbini öyrəndikdən sonra qurumuş bağırsaqdan sim düzəldərək ilk simli musiqi alətini icad edir*” [5].

Çox vaxt “xalq mahnıları” adlanan ənənəvi mahnılar ailə, qəbilə, icma və ya digər sıx bağlı qrup kontekstində öyrənilir. Xalq nəğmələri təkcə ənənəvi mədəniyyət deyil, həm də etnologiya, mədəniyyətşünaslıq, bəşəriyyətin tərəqqisi, bədii estetika kimi bir çox dəyərləri ehtiva edir. Regional xüsusiyyətləri və ruha yaxın musiqi ritmi ilə insanların fiziki və psixi sağlamlığının inkişafında həlledici rol oynayır. Hər iki xalqın nəğmələrini aşağıdakı kimi xarakterizə edə bilərik:

- hər bir nümunəsi ovsun, tilsim və dualarla bağlı **ritual nəğmələr**;
- kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, məhsuldarlıq, ipəkçiliklə bağlı toplu halında şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrı hesab edilən **əmək nəğmələri**,
- **ana nəğmələri**-laylalar, nazlamalar;
- toy, doğum, ölüm kimi **məişət-mərasim nəğmələri**;
- mövsümün başladığını bildirən, təbiət hadisələrini tərənnüm edən **mövsüm nəğmələri**;
- insanların hiss və duyğularını, ehtiras və həyəcanlarını özündə əks etdirən **sevgi nəğmələri**;
- müxtəlif qəhrəmanlar haqqında yaranan **qəhrəmanlıq nəğmələri**.

Oğuz-türk və hindu mədəniyyətində musiqi ilə tarix sıx şəkildə bir-birinə bağlıdır. Musiqi hər iki xalqın tarixinin şifahi hekayəsini canlı tutan vasitədir, daima haqqında danışılır və təkrarlanır. Bu tarixi rəvayətlər nəşildən- nəşilə dəyişir və xalqın kimliyinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Lakin onların tarixi həqiqiliyini fərziyyə və bəzi arxeoloji sübutlar vasitəsi ilə yoxlamaq mümkün deyil.

Oğuz-türk xalq nəğmələri milli folklorşünaslar tərəfindən, hindu musiqisi isə Avropa tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmışdır. Musiqi və rəqsi təsvir edən musiqi alətləri və piktoqraflar hələ 7-ci əsrə aid edilmişdir [2, s. 12-13].

Azərbaycan nəğmələrini hələ XIX əsrdən qələmə almış və onları əmək, mövsüm və mərasim, toy və uşaq nəğmələri deyilən başlıqlar altında təqdim etmişdir [1, s. 5-11]. Hindu xalq musiqisi isə 20-ci əsrin əvvəllərində daha sistemli tədqiq olunmağa başlamışdır.

2. Oğuz-türk və hindu xalq nəğmələrinin müqayisəli təhlili

Oğuz-türk və hindu folklorunda xalq nəğmələrinin xüsusi yeri və əhəmiyyəti vardır. Hər iki xalq nəğmələri xalqın təbiətə bağlılığını, təbiətdən asılılığını və təbiətə sitayiş etdiyini əks etdirir.

Oğuz-türk lirik mahnılarını hindu mahnıları ilə müqayisə edərkən məlum olur ki, onların məzmunları arasında elə də böyük fərq yoxdur. Demək olar ki, bütün mahnılarda duyğular eynidir. Çox gözəl həzin musiqi ilə müşayiət olunur. Lakin hindu mahnılarının adları və stili stereotip obrazlarla, “vəhşi” nəciblərin qaydasına uyğun təqdim edilir və hindu təsvirləri ideal incəsənət nümunəsi kimi xarakterizə edilir. Bu stereotiplərdə gözəllik və əzəmətlilik tərənnüm edilməsi diqqəti cəlb edir. Baxmayaraq ki, bəzi hallarda lirikada sevgidən çox stereotiplər daha həssaslıqla əks olunur, lakin həssaslıq və duyğular ön planda verilir. Bəzi nəğmələrdə isə ağ adamlara qarşı duyğular təqdim edilir ki, burada təhlükəli irqçilik ön planda özünü göstərir.

Dili və torpağı olmaya insan millət ola bilməz. İnsanların şüuru, ağılı, hissi və duyğusu vardır, lakin təbiət, daxili hisslərdən və ya şüurlu niyyətlərdən məhrumdur: İnsan, heyvanların əziyyət çəkməsindən narahatlıq hissi keçirmirsə, digər növlərlə insan münasibətləri arasında əsl etika olmazsa dünya zərər görər.

Sözsüz və mənası olmayan hecalar hər iki xalqın ilk yaradılan nəğmələrinin əksəriyyətinin ümumi hissəsidir. Mahnıların əvvəlində və sonunda tez-tez təkrar ifadələr oxunur. Sözlər sürətli və təkrar deyilir, tərcüməsi mümkün olmayan sözlər və səslərdən istifadə edilir. Bir çox mahnılar ilin mühüm əkin zamanı, məhsul yığımı və məhsul bayramları zamanı ifa edilir.

Hər iki xalqın solo oxumağa üstünlük verməsi ilə yanaşı xor, əsasən, vokal sənəti də inkişaf etmişdir. Onlarda musiqi tamamilə melodikdir; solist və xor arasında harmoniya yoxdur. Melodiya, ümumiyyətlə, azalan melodiya ilə xarakterizə olunur ki, bu da ritmi nizamsız edir. Mahnı oxunan zaman zərb alətləri olan baraban və zınqrovların səsləndirilməsi, tütək və fit səsləri ilə müşayiət olunur.

Hindu milli musiqi alətləri, əsasən ağacdan hazırlanmış nəfəs alətlərindən ibarətdir. Eyni zamanda qaval və barabandan da musiqi aləti kimi istifadə etmişlər. Həm rituallar zamanı, həm də heyvan otarkən bu instrumental alətlər onların yanında olurdu.

Xalq nəğmələrinin hər birinin sözlərindən dua kimi istifadə edilir və xüsusi avazla oxunurdu. Bu nəğmələr mistik gücə malik idi və sanki, dini dualar səviyyəsində müqəddəs sayılırdı. Hal-hazırda isə bu mahnılar yalnız xalq nəğmələri kimi el bayramlarında oxunur və insanlar əylənirlər. Bu cür yanaşma hindu nəğmələrində də aydın hiss edilir. Həm Azərbaycan, həm də Şimali Amerika hinduları öz nəğmə və xalq mahnılarını yalnız şifahi şəkildə qorumuşlar. Hər iki xalq öz dini nəğmələrini müxtəlif tayfa ritualları kimi rəqs etməklə şablon olaraq oxuyurdular. Bu nəğmə və şerlərin standart ritmi və misrası yox idi. Onlar öz avazlarına uyğun şəkildə misraları müəyyən ritmə salırdılar. Yalnız musiqinin ritminə tabe olan bu şerlər, oxuyanlar tərəfindən heç bir dəyişikliyə uğradılmırdı. Müəyyən misralar təkrar-təkrar oxunurdu. Bu çox vacib idi. Bu nəğmə və ovsunlar xüsusi vaxtlarda oxunur və dini ayin kimi bütün tayfa mərasimə cəlb olunurdu. Məsələn, bol məhsul əldə etmək üçün, döyüş zamanı, yaxud ova gedərkən daha cəsarətli olmaq üçün xüsusi nəğmələr oxunur və inanırdılar ki, ruhlar onların yardımçısı olacaq və müvəffəqiyyət qazanacaqlar.

Azərbaycanın “Gün çıx, gün çıx”, “Qodu-qodu” və Şimali Amerika Frontie (sərhəd) rayonlarından Zuni tayfasının “Gündoğumu” Teua hindularının “Mənim doğma günəşim” nəğmələrinə nəzər salaq. “Gün çıx, gün çıx” nəğməsində insanlar dumanı qorxuzub günəşi çağırırlar. “Qodu-qodu” nəğməsində Qoduya salam vermək mühümdür, keçdiyi ərazidə qırmızı gün görünür, o güldükdə günəş şafəq saçır, dünyanı güldürür. Qodu Günəşin ruhu kimi qəbul edildiyindən onun maketini hazırlayır, nəğmə oxuyaraq Günəşi çağırırlar ki, istilik gətirsin, qarı əritsin və onlara ruzi-bərəkət yetirsin. Əgər ritual zamanı Günəş görünməsə Qodunun gözlərini oymaqla qorxuzurlar. Qodunun qadın simasında maketi yaradılaraq məhəllə-məhəllə gəzdirirdilər.

“Gündoğumu mahnısı”

Mənim günəş atam, indi sən öz müqəddəs məkanından gəlmişən.

O məkan ki, ordan bizə həyat suyu gəlir.

Verdiyin ərzaq üçün sənə minnətdarıq!

*Sən əbədisən!
Sən qədimsən!
Sənin suyun, sənin toxumların, sənin var-dövlətin, sənin qüdrətin
Sənin nəhəng ruhun. (Tərcümə; U.Mürşüdova)*

“Gün çıx, gün çıx”

*Gün çıx, gün çıx, kəhər atı min çıx.
Oğlun qayadan uçdu, qızın təndirə düşdü.
Keçəl qızı qoy evdə, saçlı qızı götür çıx.
Gün getdi su içməyə, qırmızı don biçməyə.
Gün özünü yetirəcək, qarı yerdən götürəcək.
Keçəl qızı aparacaq, saçlı qızı gətirəcək [1, s.45].*

Hinduların xalq nəğmələrinin bir qolu “Mahnı mənzərələri” adlanır və bu nəğmələr onların doğma yaşayış məskənlərinin unikal mənzərələrini və ata-baba yerlərini canlandırır. Onlar ənənəvi musiqi üslubundan və alətləri olan baraban, fleyta və şeykədən (çalkalayıcı) istifadə edərək doğma dillərində oxuyurdular. Ənənəvi hind musiqisində xalq nəğməsinin qrup şəklində ifaçılıq ənənələrinin olmasına baxmayaraq, monofonik (solo, unison və çox vaxt zəif heterofonik) oxuma üstünlük təşkil edir. Musiqinin ruhunu təmsil edən **Kokopelli**, həm də doğuş və kənd təsərrüfatına rəhbərlik edən hiyləgər tanrıdır. O kürəyində mahnı çuvalı gəzdirən, köhnə mahnıları təzələri ilə dəyişən bir “aşıq”dır.

“Ly O Lay Ale Loya (Çənbər)” mahnısı

*Ulduzlar kədrinizi aparsın,
Qoy güllər ürəyini gözəlliklə doldursun,
Ümid göz yaşlarınızı əbədi olaraq silsin.
Və hər şeydən əvvəl, sükut sizi güclü etsin! [9]*

Oğuz-türk folklorunda ən qədim nəğmə oxuyanları ozan, sonralar aşiq adlandırılmışdır. Ən qədim türk ellərində el arasında nüfuz qazanmış bilikli, möhtəşəm şəxslər varmış ki, ona o zaman “ozan” deyərmiş, bu ozanlar camaat arasında yuxu yozan, aydın istiqbalı təyin edən, müşkülatları həll edən, qan-qadaları qaytaran mötəbər şəxslərdən ibarət idi. Bunlar da aşiqlər kimi saz çalıb-oxuyan, fal açan idilər [8, s. 9].

Hər iki xalqın ənənəvi mədəniyyətlərində iş və əməklə bağlı nəğmələr yaradılmış və proses zamanı oxunurdu. Hinduların və oğuz türklərinin əməkçi xalq nəğmələri müqayisəli təhlil edilərkən yenə oxşar motivlər gün işığına çıxarılır. Oğuz-türk əməkçi nəğmələrində “*hütə, hütə, hütə, ho*”, “*hoha-hoha-ho-ho*” [1, s. 27-28] və hindu əməkçi nəğmələrində “*hey-ya ho-ho*” ifadəsinin müxtəlif incə və həzin səslərlə ifa edilməsi onu dinləyənin ruhuna təsir edir, həyata bağlayır və yaşamaq həvəsini artırır.

Əməkçi nəğmələri, adətən iki məqsədlə oxunurdu: birlikdə işləyən bir qrup insanın əməyini koordinasiya etmək, işin səmərəliliyini artırmaq, yorucu işin cansıxıcılığını aradan qaldırmaq və işçilərin həyatını yaxşılaşdırmaq üçün oxunurdu. İkinci isə əkin sahələrində, xüsusilə qarğıdalı və pambıq tarlalarında işçilər hər hansı bir işçi tərəfindən oxunan bir neçə söz-dən ibarət narazılıq motivli nəğmə oxumaqla cansıxıcılıqlarını ifadə edirdilər. Bir tarlada işləyən əkinçi və ya payçı qonşu tarlada işləyənin səsinə və öz səsi ilə cavab verərdi.

Bundan əlavə, ənənəvi mahnılar fərdi müalicə rituallarını, əyləncəli sosial rəqsləri və ictimai folklor rəqs nümayişlərini müşayiət edir.

Oseyc hindularının “Bufalo nəğməsi”, “Bufaloya doğru” və Azərbaycan folklorunda holovarlar adı altında kəl, öküzə həsr edilmiş nəğmələr öz məzmunu baxımdan diqqəti cəlb edir. Buffalo, yerli Amerika xalqının tarixi və bufalonun (və ya bizonun) bu mədəniyyətlə əla-

qəsi haqqında müəyyən fikir verir. Dinləyici, bu heyvanların qətləminin hindular üçün nə demək olduğunu anlayır, çünki mahnıların sözləri mətn boyu bir-birinə qarışmış, bu qətlənin ədalətsizliyini fəryad edərək qışqırır. Buffalo bir çox hindu tayfaları üçün vacib totem olmuş və onların ruhi əcdadları hesab edirdilər.

*İldırım kimi gəlir O,
Düzənlikdə dolaşan şimşək kimi, vəhşi oddur O,
Amma işini bitirdiyim zaman, belə olmayacaq O.
Allah bilir, sınaşısam, onu məğlub edəcəm. [9]*

Oğuz-türk nəğmələrinin əsas qəhrəmanlar olan öküz, kəl və qoyunlar idi ki, xalq onları Xan öküz, Qara öküz, Ağam öküz deyərək mədh edirdi.

*Ağam öküz mərd olar,
Pis qonşuya dərd olar,
Tənbəl öküz yiyəsi,
Paxıl olar, sərt olar. Ho, ho, ho... [1, s. 28]*

Nəğmədə narıx, ala, qasqa, qızıl, göycə, qaraqas deyərək əzizlənən qoyunlardan diləklər istənir: bəy kimi dolanmaq, gəlin gətirmək, toy etmək, yaxşı qidalanmaq, bir sözlə, firəvan yaşamaq üçün dua edirdilər: Ailələri yunu, südü, yağı, pendiri, əti ilə bollaandıran qoyun bədnəzərə gəlməsin deyərək müxtəlif mistik fəaliyyətlər həyata keçirirdilər.

*Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər.
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər. [1, s. 28]*

Öküz və qoyun Azərbaycan folklorunda müqəddəs totem kimi götürülmüş və onlara xüsusi münasibətlər olmuşdur. Öküzün kəlləsini evin damından asır və inanırdılar ki, pis gözlərdən, pis ruhlardan evi qoruyurlar. Qoyunun sümükləri vasitəsi ilə fal açır və gələcəyi görürdülər.

Musiqi dünyanın dilidir. Bu melodiylar insanın ruhunu sakitləşdirir. Ənənəvi mahnılar həmişə dəyərli sərvət olmuşdur. Zərb alətlərindən istifadə edərək mahnı oxumaq hindu ənənəvi musiqisinin ən mühüm aspektlərindədir.

Lirik mahnıların mətn daxili tərkibi sevgi, həsrət duyğuları ilə zəngindir və səmimi hisslər ön plandadır. Mahnıların əksəriyyəti bayatı şəklində yaradılır və musiqi ilə ifadə edilirdi ki, onlara xalq arasında “Çölləmə” deyirdilər. Çölləmə kasıb və sadə adamların toy mərasimlərində oxunurdu və müəllifi məlum deyildi. Məzmunca bəzən nikbin, lakin çox halda ayrılıq həsrətli məzmunla malikdir. Sevgi, kədər, fərəh, qəm, sevinc dolu hiss və həyəcan əsas məzmunu idi, ayrılıq, vüsəl, həsrət motivləri güclü verilmişdir.

“Mənim doğma günəşim” və “Günəşin çıxması üçün dua” nəğmələrində insanlar günəş ataya öz müqəddəs yurdundan gələrək onlara həyat suyu və ərzaq verdiyi üçün təşəkkür edirlər. Hər iki xalqın nəğməsində günəşin nəhəng ruhuna, qüdrətinə, verdiyi ruzi-bərəkətə dualar edir və onun əbədi olmasını inanırdılar. Bu nəğmələr yazın ilk gəlişi günlərində oxunurdu. Hər iki nəğmədə günəş müqəddəsdir, qüdrətlidir, xeyirxahdır. Xalqların şifahi ənənələrindən gələn bu dua onların mədəniyyətlərinin bir parçasıdır. “Mənim doğma günəşim” hindu nəğməsində də günəşə sitayiş və ona müqəddəs atribut kimi yanaşma diqqəti cəlb edir. Əkinçilik işləri ilə məşğul olan insanlar günəşi səsləyən bu nəğmə vasitəsilə dualar edirdilər ki, günəş öz isti nəfəsi ilə onların ruzi-bərəkətinin artmasına yardım etsin, onları sağlam etsin ki, öz əkinçilik fəaliyyətlərini həmişə davam etdirə bilsin.

NƏTİCƏ

Oğuz-türk və hindu xalq nəğmələrində sosial kontekstlər və lirik mövzulu musiqi xüsusiyyətləri ilk dəfə bu məqalədə araşdırılmış, müqayisəli təhlil edilmişdir. “Şəfaverici nəğmələr” müalicəvi mahnının oxunması zamanı narahatlığı aradan qaldıracaq sakitləşdirici səs yaratmaq məqsədi daşıyır. Təbiət nəğmələri sakit və melodik hərəkətə və tez-tez təkrarlanan musiqi motivlərinə malikdir. Müharibə nəğmələri daha geniş diapazona, daha yüksək registrə

və müddət və səs tonuna görə daha çox müxtəlifliyə malik olaraq xarakterizə edir. Hindu xalq nəğmələrinin mətnlərinə həm ictimai parçalar, həm də “qədim və dəyişməz” olduğu deyilən gizli mahnılar daxildir və yalnız müqəddəs və mərasim məqsədləri üçün istifadə olunur. Eləcə də ictimai müqəddəs mahnılar, ritual nitqlər də var. Bu ritual nitqlər çox vaxt mərasimin hadisələrini, gecənin səbəblərini və nəticələrini birbaşa təsvir edir [7, s. 367-368]. Xalq musiqisinin bu gün də öz auditoriyası vardır və populyardır, xalq musiqisi festivalları keçirilmişdir. Bu festivallar oğuz-türklərinin qeyri-maddi irsinin qorunub saxlanmasına imkan yaradır.

Elmi nəticə. Oğuz-türk lirik mahnılarını hindu mahnıları ilə müqayisə edərkən məlum olur ki, onların məzmunları arasında elə də böyük fərq yoxdur. Demək olar ki, bütün mahnılarda duyğular eynidir. Çox gözəl həzin musiqi ilə müşayiət olunur. Lakin hindu mahnılarının adları və stili stereotip obrazlarla, “vəhşi” nəciblərin qaydasına uyğun təqdim edilir və hindu təsvirləri ideal incəsənət nümunəsi kimi xarakterizə edilir. Bu stereotiplərdə gözəllik və əzəmətlilik tərənnüm edilməsi diqqəti cəlb edir. Hər iki xalqın dini nəğmələri seremoniya zamanı keçirilən rituallarında şablonlar şəklində təqdim edilir. Bu nəğmələrin standart ritmi, yaxud misrası yoxdur. Lakin nəğmə olduğundan musiqi vasitəsilə ritm yaranır. Hər iki xalqın yaratdığı nəğmələrin arxasında simvolik məna və obrazlar dayanır ki, bunlar müqayisəli şəkildə öyrənilərkən, problemin həllini tapmaq asan olur. Simvolun arxasında gizlədilmiş hadisələri təyin etməklə biz, folklorlardan cəmiyyətin tələb etdiyi cavabları tapa bilərik.

Elmi yenilik. Azərbaycanın oğuz-türk və Şimali Amerikanın hindu folklorunun janrı, xalq nəğmələrinin müqayisəli araşdırılması elmi-nəzəri cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Hər iki xalqın nəğmələrində sosial kontekstlər, mifik mövzularının xarakterik xüsusiyyətləri ilk dəfə bu məqalədə araşdırılmış, müqayisəli təhlil edilmişdir.

Təbii əhəmiyyəti. Bu tədqiqat işində araşdırılan problem-məsələ milli maraqlara uyğunlaşdırılmış, azərbaycançılıq fəlsəfəsi əsasında aparılmış, Azərbaycan folklorunun problem – məsələlərinin müqayisəli araşdırılması zamanı məxəz kimi istifadə etmək olar. Eyni zamanda, ali məktəblərdə mühazirə mətnləri hazırlayarkən elmi-nəzəri fikirlərə istinad etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Nəğmələr, inanclar, alqışlar: / tərt.ed. A. Nəbiyev. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 213 s.
2. Native American music – Membranophones. Encyclopedia Britannica. Retrieved April 30, – 2021.
3. Vətən, qürbət haqqında bayatılar. 17.05.2018 <https://portal.azertag.az/az/node/6478>
4. "Oberlin College Archives | Holdings | Finding Guides | RG 30/156 – Frances Theresa Densmore (1867-1957) | Biography/Administrative History". May 7, 2013. Archived from the original on May 7, 2013. Retrieved April 30, – 2021.
5. Sazın əfsanəsi, tarixi və bu günü. Təranə Vahid. Mədəniyyət. – 2012. – s. 13. <http://anl.az/download/meqale/medeniyyet/2012/oktyabr/270917.htm>
6. Heth, C. "Overview" in The Garland Encyclopedia of World Music, – pp. 367-368
7. Mürşüdüova, U. Rəşidbəy Əfəndizadə və folklore. / U.Mürşüdüova, – Bakı: Koorperasiya, –2004. – 104 s.
8. <https://genius.com/Ian-munsick-white-buffalo-lyrics>
9. https://www.azerbaijans.com/content_119_az.html

U.B.Murshudova

Azerbaijan Oguz-Turk and North American Hindu Folk Songs: a Comparative Analysis**Summary**

Folk songs of Oguz-Turk and Hindu people have addressed themes that are universal to most of humanity throughout history, including love, loss, treachery, and early death. They serve as a historical account of the circumstances that existed when they were written or oral traditions that were carried down orally. Folk songs are essential to music since they provide a brief overview of the musicians' lives. Important information is also frequently passed down from generation to generation through folk tunes. Folk ballads narrate tales of a life that has been forgotten or is about to vanish. Traditional Oguz-Turk and Indian civilizations use music for a variety of purposes, such as religious rituals, healing rituals, social songs and dances, work songs, game songs, courting, storytelling, and songs to bring luck in hunting, agriculture, and warfare.

Key words: *Folksong, Comparative features, Main directions of folksongs, In-text conceptions, Characteristics of folksongs*

У.Б.Муршудова

Азербайджанские огуз-турк и североамериканские индейские народные песни:**сравнительный анализ****Резюме**

Народные песни огуз-тюрок и индейцы затрагивают темы, универсальные для большей части человечества на протяжении всей истории, включая любовь, утрату, предательство и раннюю смерть. Они служат историческим отчетом об обстоятельствах, существовавших в то время, когда они были написаны, или устными традициями, которые передавались из поколения в поколение. Народные песни необходимы для музыки, поскольку они дают краткий обзор жизни музыкантов. Важная информация также часто передается устно через народные мелодии. Народные баллады повествуют истории о жизни, которая была забыта или исчезает. Музыка выполняет множество функций в традиционной индийской культуре, включая религиозные церемонии, церемонии исцеления, рабочие песни, песни для игр, ухода, рассказывание историй, песни, приносящие успех в охоте, сельском хозяйстве и войне, а также социальные песни и танцы.

Ключевые слова: *Народная песня, Сравнительные признаки, Основные направления народных песен, Текстовые концепции, Характеристика народных песен*

*Rəyçi: Əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı,
filol.e.d., prof. M.Qasımlı*

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

S.Ə.RÜSTƏMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.146

M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNİN ANTROPONİMİYASI

Xülasə. *M.F.Axundovun əsərlərinin antroponimiyası adlı məqalədə dramaturqun əsərlərində istifadə olan şəxs adları, ləqəblər, təxəllüslər və s. bütün antroponimik vahidlər tədqiq olunmuşdur.*

M.F.Axundov ədəbi dil üslublarının formalaşmasında antroponimlərin mühüm rolu haqqında ilk fikir yürüdən tədqiqatçıdır.

Dramaturqun əsərlərində XIX əsr Azərbaycan həyatının bütün nümayəndələri iştirak edir və onların mə-nəvi siması, mənəvi varlığı bütün açıqlığı ilə göstərilir. Müasir ədəbi dilimizdə işlənən və tərkibində şəxs adı olan bir sıra frazeoloji ifadələr Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərindən və ya bu əsərlərlə əlaqədar yayılmışdır. Onun əsərlərində personajların adları zəngin tədqiqat materialıdır.

Açar sözlər: *ləqəblər, təxəllüslər, antroponimiya, bədii-poetik ad, personajlar, dramlar, Hacı Qara*

XIX əsrdə Azərbaycan xalqı ictimai-siyasi və mədəni həyatın bir sıra sahələrində yeni inkişaf pilləsinə qədəm qoymuşdu. A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, H.B.Zərə-dabi, M.F.Axundov kimi görkəmli simaların, tarixi şəxsiyyətlərin meydana gəlməsi bu inkişafın nəticəsi idi.

Dramaturgiyanın banisi M.F.Axundov yenilik ilə köhnəlik arasında mövcud ziddiyyətləri, qabaqcıl meyilləri ilə əks etdirmək və bu mübarizədə fəal iştirak etmək və fikirlərini xalqa çatdırmaq üçün dram janrının əhəmiyyətini vurğulayırdı. Axundovun dramlarında məzmun, quruluş, surətlər silsiləsi kimi, dil də varlığı obrazlı, tipikləşdirilmiş surətdə əks etdirməyə yönəldilmiş bədiiilik meyarına tabe edilmişdir. Axundovun əsərlərində XIX əsr Azərbaycan həyatının bütün nümayəndələri iştirak edir və onların mənəvi siması, mənəvi varlığı verilmişdir [2, s. 226].

Azərbaycan antroponimiyasının tarixini XIX əsrdən görkəmli alimlərin adları ilə bağlamağa hər cür əsas vardır. Şəxs adları haqqında A.Bakıxanovun, M.Kazımbəyin, M.F.Axundovun bir çox dəyərli mülahizələri öz aktuallığını indi də saxlamaqdadır.

M.F.Axundov ədəbi dil üslublarının formalaşmasında antroponimlərin mühüm rolu haqqında ilk və bütün ədəbiyyatımızda yeganə fikir yürüdən tədqiqatçıdır. “Mirzə Məlikim xanın pyesləri haqqında kritika” yazısında tənqidçi ədib dram əsərində personajların adının yazılma yeri və tərzini haqqında aşağıdakı tövsiyələri verir: “Məclis üzvünün hərəkətini göstərmək istədikdə onun adını sətrin üstündə ayrıca yazmaq lazım deyil, gərək bu adamın işinə aid olan sətərə yapışıq yazılsın. Məclis üzvünün mükəlliməsi yazılarkən onun adı sətrin yuxarısında ayrıca yazılmalıdır.

Pyesdə sözü ya işi olan hər bir iştirakçının adı əsərin başlanğıcında yazılmalıdır. Məsələn, Saranın anası Şərəfnisənin və habelə Fəramərz bəyin adı başlanğıcda yazılmalıdır ki, Tuti xanımın kim olduğu məlum olsun. “Əşrəf xan” pyesində sözü və işi olan bəzi fərzaşların adları da əsərin başlanğıcında yazılmamışdır”.

Rəsmi və qeyri-rəsmi yazışmalarda, sənədlərdə şəxsin adının, sənətinin qeyd olunmasını təkidlə tələb edən sənətkar bu məsələnin cəmiyyət üçün mühüm və prinsipial əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Və habelə cəmi müracilətdə – ki, xalq bir-birinə yazırlar, – ondan qəti-nəzər ki, “ayın və ilin tarixi” və müracilətin məhəlli-kitabəti yazılmır, müraciətin içində muxatəbin ismi dəki

mərqum olmayıb; ancaq onun əlqabına ixtifa olunur və ismi muracilənin ləffafəsinin bir üzərində təhrir tapır. Bəxtə ki, muxatəb murasiləni ələ alır, ləffafəsin cırıb atır, özünün ismi də həmin ləffafə ilə aradan çıxır.

Əgər bir müddətdən sonra haman müracilətin məzmunu bir mətləb xüsusunda sənəd ola, bir kəs bilməyəcəkdir ki, onlar kimə və haradan yazılıbdır. Ondan ötrü ki, muracilənin zöhründə ancaq bir möhür var: Məhəmməd, Ya Əli, Ya Vəli adına. Əgər bir neçə müddətdən sonra bu növ sənədatın uzaq əmkində bir mətləb üçün lüzumu olmuş ola və oranın hakimi talib ola ki onların qayırma olmadığı xüsusunda bir dürüst təhqiq əmələ gətirə, hərgiz bilməyəcəkdir ki, sahibi-möhr qazı imiş, ya şeyxülislam imiş, ya müctəhid imiş, ya mollayi-qeyri-mənif imiş və ya filhəqiqə heç vücudu yox imiş.

Uzun müddət rəsmi dairələrdə çalışmış M.F.Axundov Azərbaycan dili dəftərxana üslubunun yaradıcısı və banisi hesab edilmişdir. Məktub və sənədlərdə şəxs adlarının yazılma qaydaları məsələsinə müəllif dönə-dönə qayıdır və bu qaydalara əməl olunmasını təkidlə tələb edirdi.

M.F.Axundovun dram əsərlərində şəxs adlarının tədqiq tarixi üslubi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə M.F.Axundovun əsərlərində real və yanaşı irreal adlara da rast gəlirik. Azərbaycan ədəbiyyatında belə uydurma poetik ad işlətmək ənənəsi böyük realist olan Axundovdan başlanır. Cəlalüddövlənin cavabında deyilir:

“Bundan sonra mən səni Kəmalüddövlə xitab etməyəcəyəm, bəlkə Nöqsanüddövlə xitab edəcəyəm”.

Məhz M.F.Axundovdan sonra ədəbiyyatımız da uydurma, bədii-poetik adlar çox geniş miqyasda işlədilməyə başlanmışdır.

Azərbaycanda müasir mənada familiya XIX əsrdən istifadə olunmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov, A.Bakıxanov, Mirzəcan Mədədov, Xan Dəmirov, Topçubaşov və s.

Hətta familiya bir silki imtiyaz kimi nəzərə çarpdırılmışdır. Q.Zakir əbəs demirdi ki;

O kəslər ki, tanımazdıq övladın

İndi familinən çağırır adın

Real həyatda baş verən bu yenilik – familiyanın Azərbaycanda işləməyə başlaması da realist dramaturqun nəzərindən qaçmamışdır. “Xırs quldurbasan” da divanbəyinin dilmancı (Kamalov) familiası ilə təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, müəllifin bədii əsərlərində adların əksəriyyəti real adlardır. Hətta o dərəcədə real ki, bir sıra surətlərin prototiplərinin adları olduğu kimi əsərə daxil edilir. Məsələn, vaxtilə Ə.Haqverdiyev “Mirzə Fətəli Axundovun həyat və fəaliyyəti adlı məqalədə yazırdı”: Mən deməliyəm ki, Axundovun komediyalarındakı tiplər uydurulmamışdır, bilavasitə həyatdan götürülmüşdür. Hacı Qaranın nəvələri indi də Ağdam qəzasının Ağcabədi kəndində yaşayırlar. Molla İbrahimxəlil kimyagərin nəvəsi ilə mən Tiflisdə tanış olmuşam. O, həvəskar artist idi.

Ə.Haqverdiyevin həmin məqaləsində belə bir qeyd isə xüsusilə maraqlıdır: “Hələ Axundov anadan olmamışdan əvvəl vəfat edən Vaqifin şeirlərində müsyo Jordan və Hətəmxan ağa haqqında işarələr vardır. Lakin onlardan həqiqi, ölməz surətlər yaratmaq üçün dramaturq istedadı lazım idi”.

Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərində həm Şərqə, həm də Qərbə məxsus küllü miqdarda tarixi şəxsiyyət adları, əsatiri adlar, filosof, şair, yazıçı, sərkərdə, alim, səyyahların, habelə ən müxtəlif din xadimlərinin adları səpələnmişdir ki, bunların hamısını toplamaq, lüğətini tərtib etmək tarixi-lingvistik, habelə ümumfiloloji baxımdan ən zəruri və əhəmiyyətlidir.

Sənətkarın bədii əsərlərində real adları üslubi baxımdan iki qismə ayırmaq olar: a) əsərdə iştirak edən personajların adları, b) haqqında bəhs olunur, özləri əsərdə iştirak etməyən surətlərin adları. Bu sonuncular daha çox köməkçi funksiya daşıyır, əsas surətlərin fikirlərini aydınlaşdırmağa xidmət edir: avar ləzgisi Xanbutay, Usta Rəhman dəllək, zərdablı Qurban bəy, Firəng qızları, Allahverdi bəyin oğlu Tanrıverdi bəy, ağcabədili Kərim koxanın arvadı Səlminaz, muğanlı Səfərin qızı, Cavadlı kərbəlayı Qənbər qızı Şahsənəm, Əlmərdan, Ağavəli

Əliqulu oğlu, vəzir Hacı Mirzə ağası, ayı qıran Əmiraslanın nəvəsi, Mariya Adamovna, Mirzə Səlim, Əmiraslan bəyin övrəti, Qurban bəy, Heydərqulu dabanıkəsik [4, s. 35].

Axundov dramlarında personajların adları zəngin tədqiqat materialıdır. M.F.Axundov haqqı olaraq belə hesab edir ki, personajın danışq üslubu onun hərəkətləri ilə həmahəng olmalı, obrazın daxili aləminin açılmasına kömək etməlidir. Ədib Mirzə ağaya onun pyesləri haqqında verdiyi məsləhətdə deyirdi: “Bütün bu əhvalat şirin və təsirli ibarələrlə ifadə edilməlidir. İnşallah bu ibarələrdə sizin qələminizin gücünü görəcəyik... Bu cür edin ki, Sara ismətli və həyalı görünsün. Buna görə də onun anası ilə və başqaları ilə olan bütün danışqlarını dəyişdirin” [2, s. 230].

Qaranlıq müsəlman dünyasında məhz Axundov qələmi sayəsində ilk dəfə Azərbaycan qadınları səhnəyə çıxarılır, onların səhnədən adı çəkilir. “Kimyagər”dən başqa müəllifin bütün pyeslərində qadın personajlar iştirak edir ki, bunların adları diqqət çəkir. Bunların adları adətən “xanım” titulu ilə müşayiət olunur ki, bu da demokrat ədibin qaranlığa münasibəti cəhətdən maraqlıdır: Zibə xanım, Şölə xanım, Nisə xanım, Pəri xanım, Sona xanım, Teyyabə xanım, Şərəfnisə xanım, Səkinə xanım, Şəkrəbanu xanım. Bir neçə personaj adında bu titullar işlənmir ki, bu da ədibin real aləmindən irəli gəlir. Doqquz yaşlı Gülçöhrə, qulluqçu Xanpəri, elat qadınları Zalxa və Pərzad “xanımsız” təqdim olunur. Zavallı Tükəz də “xanım” deyil. Sələmçi burjuaziya nümayəndəsi üçün belə titulların əhəmiyyəti yoxdur. Pul hər şeydən artıqdır.

Bütün bu qadınların adları təbiiliyi, əhəngdarlığı ilə, mənası ilə də diqqəti cəlb edir. XIX əsr mühitində bu qadın adlarının əsərə gətirilməsi həm də mühüm ictimai hadisə idi.

Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadənin, “Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi” məqaləsi çox dəyərlidir. “Bir müsəlman bəndəsinin istilahında onun arvadının adı yoxdur, arvadının adı bizim ev adamımızdır”. “Bir müsəlman kişisi öz yavuş, ya bəlkə öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda “Cəfərin anası”, “Əhmədin anası” adlandırır, – bu qanunu pozanlar müsəlman içində “yoldan azmış”, “biqeyrət” adı ilə şöhrət tapıblar və həmin “qeyrət” üstündə müsəlman qardaşlar o qədər “qeyrət” göstəriblər ki, bir-birinin qanını içməyə hazır olublar və içiblər də... Müsəlman arvadlarının adını çəkməyin özü bir qələt iş “eyib” iş hesab olunurdu.

Pyeslərdə ən müxtəlif xalqların nümayəndələri iştirak edir və bununla əlaqədar onların antroponimiyası çox geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu cəhətdən Axundov irsi bütün dramaturgiyamızda xüsusi ilə önəmli yer tutur. Burada Müsyö Jordan (fransız), Dərviş Məstəlişah (iranlı), Matvey (rus), Frans Fot (alman), naçalnik (rus), Ohan, Arakel, Sərkis (erməni) kimi antroponimlər diqqət cəlb edir.

Müəllifin dramlarında kollektiv personaj adları geniş miqyasda işlədilir. Burada bir çox replika müəllifləri belə təqdim olunur. Tanram əhli – məclis, Nuxululardan biri, Şair Nuxulular, Vəli və Oruc, Fərraş, Vəzir, Nazir, Mehtər, Xan, İkinci ərizəçi, Şölə xanım və Nisə xanım, Murov Yasavul, Fərraşlar, Fərraş başı, Sərbazlar, Sərbazlardan biri, ikinci sərbaz, üçüncü sərbaz.

Xalq danışq dilinə məxsus bir xüsusiyyət əhalinin, xalqın yaşadığı yer ilə əlaqədar canlandırılması üsulu ədibin yaradıcılığında mühüm yer tutur.

Avar ləzgisi, əylis erməniləri, vartaşın yəhudiləri, Şamaxı çingiləri, İran sərbazı, Lənkəran xalqı, Səlyan xalqı, Banazor ermənisi. ...

M.F.Axundovun əsərlərində ləqəb və titullar xüsusilə nəzərə çarpır. Əsərlərində ən müxtəlif ləqəblərə (Molla Həmid, Molla İbrahimxəlil, Dərviş Abbas, Hacı Kərim, Molla Salman, Hacı Nuru, Məşədi Cabbar, Şeyx Salah, Mirzə Həbib, Keçəl Oruc, Xacə Məsud və s.) rast gəlmək olur.

Azərbaycan antroponimiyasında ləqəblər şəxsin əsil adından əvvəl işlənir. Görünür ki, XIX əsrdə bu prinsip hələ tam sabitləşməmişdi. Odur ki, Axundovun əsərlərində ləqəblər bir sıra hallarda əsil addan sonra işlədilmişdir. Molla İbrahimxəlil kimyagər, Dərviş – Məstəh Şah cadugini-məşhur, Xırs quldurbasan.

Bəzən eyni şəxsin ləqəbləri müxtəlif mövqedə işlədilir. Xaçmazlı Şeyx Salah // Şeyx Salah Xaçmazlı, Kəlləkli Molla İbrahim Xəlil // Molla İbrahimxəlil kimyagər // Mövlana Molla İbrahimxəlil.

M.F.Axundovun əsərlərində şəxs adlarının tədqiqi müasir Azərbaycan antroponimikası-nın bir sıra tədbiqi və nəzəri məsələlərinin həllinə yardım göstərmiş olur. Dramaturqun əsərlərində antroponimlərinin tədqiqi ümumən filologiyamızın məsələlərini aydınlaşdırmağa çox kömək göstərir. Müasir ədəbi dilimizdə işlənən və tərkibində şəxs adı olan bir sıra frazeoloji ifadələr Axundovun əsərlərindən və ya bu əsərlərlə əlaqədar yayılmışdır.

M.F.Axundovun yaradıcılıq üslubu, sənətkarlıq məharətidir. Dramaturq bədii əsərlərdə frazeoloji ifadələrdən geniş miqyasda faydalanması ilə bütün ədəbiyyatımızda fərqli və novator mövqedə dayanır. Bunlar öz obrazlılığı və semantik baxımdan qeyri-müəyyənliyi ilə əvəzsiz bədilik vasitələridir.

İşin elmi nəticəsi. Axundovun əsərlərində şəxs adlarının tədqiqi Müasir Azərbaycan antroponimikasının bir sıra nəzəri və təbqiqi məsələlərinin həllinə yardım göstərmiş olur.

İşin elmi yeniliyi. Dramaturq bədii əsərlərində frazeoloji vahidlərdə antroponimik vahidlərdən geniş miqyasda faydalanması ilə fərqli və novator mövqedə dayanır.

“Hacı Qaralıq etmək”, “Hacı Qara”, “Tarixi-Nadiri oxumaq”, “Tarixi-Nadiri yarısına qədər oxumaq” bu ifadələr Ü.Hacıbəyovun komediyalarında olsa da kökü M.F.Axundovun əsərləri ilə əlaqədardır.

İşin təbqiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. M.F.Axundov ədəbi dil üslublarının formalaşmasında antroponimlərin mühüm rolu haqqında ilk və bütün ədəbiyyatımızda yeganə fikir yürüdən tədqiqatçıdır. Məhz M.F.Axundovdan sonra ədəbiyyatımızda uydurma, yəni irreal adlar çox geniş miqyasda başqa ədiblərin əsərlərində işlədilməyə başlandı.

Ədibin əsərlərindəki personajların adları zəngin tədqiqat materialıdır.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. Paşayev Azərbaycan onomastikası / M.Adilov. – Bakı, – 2005.
2. Adilov, M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub / M.Adilov. – Bakı, – 1991.
3. Adilov, M.F. Seçilmiş əsərləri II cildə / M.F.Adilov. – Bakı, – 2005.
4. Bağirov, A. Onomalogiya problemləri / A.Bağirov. – Bakı, –c.1. – 2010.
5. Babayev, A. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / A.Babayev. – Bakı, – 2001.
6. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyəti / Ə.Dəmirçizadə. – Bakı, – 1962.
7. Qurbanov, A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. – Bakı, –c.1. – 2010.
8. Çobanov, M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti / M.Çobanov. – Bakı – 2017.

S.A.Rustamova

Anthroponymy of M.F.Akhundov's works

Summary

The article “Anthroponymy of M.F.Akhundov’s works” examines personal names, nicknames, pseudonyms, etc. all anthroponymic units used in the playwright’s work are studied.

M.F.Akhundov is the first researcher to think about the important role of anthroponyms in the formation of literary language styles.

All representatives of Azerbaijani life of the 19th century participate in the playwright’s work and their spiritual person, spiritual existence is shown with all openness. A number of phraseological expressions used in our modern literary language and containing personal names have become widespread from the works of Mirza Fatali Akhundov or in connection with these works. The names of the heroes of his works provide rich research material.

Key words: nicknames, pseudonyms, anthroponymy, artistic-poetic name, characters, dramas, Haji Kara

С.А.Рустамова

Антропонимия произведений М.Ф.Ахундова

Резюме

В статье «Антропонимия произведений М.Ф.Ахундова» рассматриваются личные имена, прозвища, псевдонимы и др. использованные в творчестве драматурга все антропонимические единицы изучены.

М.Ф.Ахундов – первый исследователь, задумавшийся о важной роли антропонимов в формировании стилей литературного языка.

В творчестве драматурга участвуют все представители азербайджанской жизни XIX века и их духовное лицо, духовное существование показаны со всей открытостью. Ряд фразеологических выражений, употребляющихся в нашем современном литературном языке и содержащих личные имена, получили распространение из произведений Мирзы Фатали Ахундова или в связи с этими произведениями. Имена героев его произведений представляют собой богатый исследовательский материал.

Ключевые слова: прозвища, псевдонимы, антропонимия, художественно-поэтическое имя, персонажи, драмы, Гаджи Кара

Rəyçi: dos. Ə.Axundova

Redaksiyaya daxil olub: 25.01.2024

PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA – ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ

M.Ə.ATAYEVA

e-mail: amehrinaz@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.151

ŞAĞIRDLƏRDƏ MİLLİ QÜRURLULUQ TƏRBİYƏSİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə. Məqalədə müəyyən edilir ki, hər hansı bir tədbirin təşkili zamanı tərbiyənin mövcud prinsiplərinə, o cümlədən ardıcılıq, sistemlilik, yaşauyğunluq, fərdi-cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, məqsədyönlülük, uşağa hörmət və tələbkərlilik, kollektiv vasitəsilə təsir, pedaqoji rəhbərlikdə humanist prinsiplərə istinad edildirsə, milli qürur hissənin formalaşdırılması sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq olar.

Açar sözlər: milli ideoloji hiss, milli qürur hissi, tərbiyənin şərtləri, fərdi yanaşma, milli xüsusiyyət

Şagirdlərin milli qürur hisslərinə təsir edən, onu formalaşdıran tədbirlərin seçilməsi, təşkili, yekunlaşdırılması işi müəyyən pedaqoji və psixoloji əsaslara söykənir. Təlim prosesində, xüsusilə sinifdən xaric tədbirlərdə bunlarsız heç bir şagirdə milli qürurluluq hisslərinin formalaşdırılması mümkün hesab edilə bilməz. Nə üçün?

Birincisi, ona görə ki, sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edənlər əgər müvafiq pedaqoji qanunauyğunluqlardan xəbərdar olmazlarsa, müəyyən tələbləri gözləməzlərsə, ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etməzlərsə, müəyyən üsulları tətbiq edə bilməzlərsə şagirdlərin milli mənlilik şüurunun formalaşması işində heç bir müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. İkincisi, əgər onlar milli mənlilik şüurunu yaradan, inkişaf etdirən motivləri nəzərə almazlarsa, uşaqların yaş, fərdi, cinsi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yanaşmağı bacarmazsa, məktəblinin qavrayışını, hafizəsini, diqqətini, iradəsini, təxəyyül səviyyəsini, təfəkkür tərzini, xarakterini və qabiliyyətini öyrənmədən bu işin təşkilinə rəvac verərlərsə yenə də heç bir müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. Bunun üçün sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edənlərin aşağıdakı qanunauyğunluqlardan xəbərdar olmaları vacibdir: 1. Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf tamlığını sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edənlərin bilməsi şagirdlərin milli mənlilik şüurunun formalaşdırılması işinin asanlaşdırır; 2. Tərbiyəvi tədbirlərin eyni hallarına mütəxəssislərin münasibətləri nə qədər çox yaxınlaşarsa milli mənlilik şüurunun formalaşdırılması sahəsindəki işin pedaqoji səmərəsi bir o qədər yüksək olar; 3. Sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edən kadrların seçilməsinə nə qədər düzgün yanaşılsa şagirdlərin milli mənlilik şüurunun formalaşması işinin səviyyəsi bir o qədər yüksək olar; 4. Sinifdən xaric işin məzmunu onun məqsədinə tam uyğun seçildikdə milli mənlilik şüurunun formalaşdırılması daha səmərəli olar və s.

Sinifdən xaric tədbirlərə rəhbərlik edənlər əgər hər hansı bir tədbirin təşkili zamanı tərbiyənin mövcud prinsiplərinə, o cümlədən ardıcılıq, sistemlilik, yaşauyğunluq, fərdi-cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması, məqsədyönlülük, uşağa hörmət və tələbkərlilik, kollektiv vasitəsilə təsir, pedaqoji rəhbərliklə uşağın öz fəaliyyətinin birləşdirilməsi, humanistlik kimi

prinsiplərə istinad edərlərsə milli mənlük şüurunun formalaşdırılması sahəsində həyata keçirilən işlərdən müvəffəqiyyət qazana bilərlər.

Tərbiyəvi tədbirlərin təşkilatçıları, həmçinin müvafiq pedaqoji üsulların gücündən də istifadə etməyə borcludurlar. Bunun üçün onlar əsasən şüurun və əqidənin formalaşmasına xidmət edən, əsasən fəaliyyətin təşkilinə və davranış təcrübəsinin formalaşmasına yönələn, fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran, özünənəzarət və özünəqiymət, nümunədə tərbiyənin rolu kimi ümumpedaqoji tələblərdən istifadə etməklə tədbir iştirakçılarının milli mənlüyünün yüksəldilməsinə rəvac vermiş olurlar.

Tərbiyəvi tədbirlərə rəhbərlik edənlərin bir sıra psixoloji yanaşmalara üstünlük vermələri haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həllinə kömək etmiş olar. Bunun üçün onlar minimum səviyyədə aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar: – şəxsiyyətin psixoloji cəhətdən öyrənilməsinə, şəxsiyyətin inkişafının ilkin psixoloji-sosial şərtlərini; – tələbatları, motivləri və emosiyaları; – şagirdlərin bir-birlərini başa düşməsi və anlamasını; – şüurun konkret psixoloji xarakteristikasını; – şüurluluq və şüursuzluğun başvermə səbəblərini; – “Mən”in kəşf olunmasının psixologiyasını; – “Mən obrazı”nın yaradılmasını; – mənlük şüurunun elmi-psixoloji əsaslarını; – hissi-idraki prosesləri; fəaliyyətin tipologiyasını və s.

Maraqlıdır ki, bütün bu sadalananları istər pedaqogika mütəxəssisləri, istərsə də psixoloqlar məsləhət bilirlər. Xüsusilə, pedaqoq alimlər pedaqoji prosesdə psixoloji inkişafın imkanlarına böyük üstünlük verirlər.

Prof. N.M.Kazımov yazır: “Şəxsin malik olduğu psixoloji xüsusiyyətləri, pedaqoji prosesdə istər-istəməz, obyektiv şəkildə müəyyən dərəcədə inkişaf edir. Pedaqoji prosesin bu imkanını bilən və onu öz işində nəzərə alan müəllimlər və digər tərbiyəçilər həmin inkişafın səviyyəsini xeyli yüksəldə bilirlər. Bu mənada psixoloji inkişaf pedaqoji prosesin həm zəmini olur, həm də nəticəsinə çevrilə bilər” [63, s. 35]. Bu tövsiyələr, hər şeydən əvvəl, sinifdən xaric tədbirlərdə şagirdlərin milli mənlüyünün formalaşdırılması prosesinə rəhbərlik edənlərə aiddir.

Digər alimlərin də məsələnin pedaqoji-psixoloji əsaslarının vacibliyinə dair faydalı tövsiyələri vardır. Pedaqoji ədəbiyyatda da bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir, problem baxımından işin təşkilində bu və ya digər cəhətlərin nəzərə alınması məsləhət bilinir.

L.M.Qasıмова və R.M.Mahmudova yazırlar: “Müəllimin hər yaşa mənsub şagirdin psixoloji xüsusiyyətini, temperament tiplərini müəyyənləşdirməyi bacarması onlara tərbiyə işini səmərəli həyata keçirməyə kömək edir. Verilən tapşırıqların həcmi, səviyyəsi uşaqların yaşları və fərdi xüsusiyyətləri ilə uzlaşdırıldıqda, onlarda güclərinə inam, işə həvəs, onun icrasına maraq artır. Bu müxtəlifliyi nəzərə almayan müəllimlər onlara eyni tərzdə yanaşır, eyni formada münasibət bəsləyirlər. Belə halda müəllimlər şagirdlərə mənsub olan şıltaqlığı, emosionallığı, çevikliyi, şən, oynaq əhvali-ruhiyyəni onların əlindən alır, “uşaq qəlbi ilə oynayır”, onları ciddiləşdirir, romantik xəyallar aləminə atır, sanki onları yaşlandırır” [73, s. 357].

Göründüyü kimi pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tərbiyə prosesinin mühüm əlaməti kimi göstərilir.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, sinifdən xaric tədbirlər prosesində şagirdlərdə milli mənlük şüuru formalaşdırmaq üçün mənəvi şüur, mənəvi hisslər, mənəvi vərdislər, mənəvi motivlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bu cəhətlər insanda mənəvi əqidənin yaranmasına gətirib çıxarır və mənəvi əqidə milli mənlük şüurunun formalaşmasına güclü təsir göstərir.

“Mənəvi əqidə mənəvi tələbatları, motivləri, ictimai-siyasi maraqları, ideya inamını əhatə etməklə, şəxsiyyətin əxlaqi iradi, xarakter keyfiyyətlərini – fəallıq, müstəqillik, qətiyyətlilik, prinsipiallıq, aşkarlıq baxımından fakt və hadisələri qiymətləndirmək, müdafiə etmək, demokratik əsaslarla öz fikirlərini bildirməyi bacarmaq, öz davranışını, habelə yoldaşlarının davranış və rəftarını tənqidi qiymətləndirməyi bacarmaq, kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlim yaratmaq, sağlam mənəvi şərait üçün tənqid və özünü tənqiddən istifadə etmək və s. keyfiyyətləri özündə birləşdirir” [112, s. 29].

Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda sinifdən xaric tədbirlər prosesində şəxsiyyətə fərdi yanaşma prinsipinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Qeyd olunur ki, şagirdlərin şəxsiyyət xarakteristikalarını və imkanlarını nəzərə almaq onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini bilməkdən daha əhəmiyyətlidir. Şəxsiyyətə fərdi yanaşma prinsipi müəllimdən aşağıdakı məsələləri nəzərə almağı vacib hesab edir: öz şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətlərini, xarakter əlamətlərini, baxışlarını, zövqlərini, adətlərini müntəzəm öyrənməyi və yaxşı bilməyi; şəxsiyyətin təfəkkür tərzinin, motivlərinin, maraqlarının, psixoloji durumlarının, həyata, əməyə münasibətinin, qiymətləndirmə meyilinin, həyat planlarının və s. kimi mühüm keyfiyyətlərinin real formalaşma səviyyəsini bilməyi və diaqnostlaşdırmağı bacarmağı; hər bir şagirdi müntəzəm olaraq gücüçatan və getdikcə çətinləşən tərbiyə fəaliyyətinə cəlb etməyi və onun inkişafını təmin etməyi; məqsədə çatmağa mane olan səbəbləri aşkar etməyi və onları aradan qaldırmağı; əgər bu səbəbləri vaxtında aşkar etmək və aradan qaldırmaq mümkün olmasa, yaranan yeni şəraitdən asılı olaraq tərbiyə taktikasını operativ dəyişməyi; şəxsiyyətin şəxsi fəallığına maksimum istinad etməyi; tərbiyəni özünü tərbiyə ilə birləşdirməyi, özünü tərbiyənin məqsədlərini, metodlarını və formalarını seçməyə kömək etməyi; şagirdlərin müstəqilliyini, təşəbbüskarlığını, öz fəaliyyətini inkişaf etdirməyi, onların müvəffəqiyyət qazanmağa gətirib çıxaran fəaliyyətini təşkil etməyi və istiqamətləndirməyi.

Nəticə. Yuxarı sinif şagirdlərinin milli qürur hissələrinin formalaşdırılması zamanı problemlə bağlı pedaqoji-psixoloji əsaslar, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri, hazırlıq səviyyəsi, tərbiyə işinin ümumi prinsipləri, üsulları və formaları əsas götürülməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Digər məqalə və müşahidələrinin tərkib hissəsi olaraq burada ilk dəfə olaraq orta ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı sinif şagirdlərində sinifdən xaric tədbirlər vasitəsilə milli qürurluluq hissələrinin formalaşdırılması üzrə işin imkanları araşdırılmış, onun sistemi, səmərəli forma və yolları göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Məqalədən irəli sürülən ideyalardan, müddəalardan, nəticələrdən, təkliflərdən, tövsiyə və məsləhətlərdən proqram və dərsləklərin təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogikası: Ali məktəblər üçün dərslək / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2009.
2. Abbasov, A.N. Ailə pedaqogikası: Müntəxəbat / A.N. Abbasov. – Bakı: Mürtəcim, – 2020.
3. Sadıqov, F.B. Ümumi pedaqogika / F.B.Sadıqov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2023.
4. Əliyev, R.İ. Mentalitet / R.İ.Əliyev. – Bakı: Təhsil, – 2009.
5. Qasıмова, L.N. Pedaqogika. Dərslək / L.N.Qasıмова, R.M.Mahmudova. – Bakı: “Ekoprint”, – 2021.

M.A.Ataeva

Psychological Foundations of Education of National Pride in Students

Summary

The article determines that when organizing any event, referring to the existing principles of education, as well as taking into account consistency, systematicity, age appropriateness, individual and gender characteristics, purposefulness, respect and exactingness towards the child, influence through the team, the combination of pedagogical leadership and the child's own activities, humanism and other principles can achieve success in the formation of a sense of national pride.

Key words: national ideological feelings, national feeling of pride, terms of educational, individual point of view, national characters

М.А.Атаева

Психологические основы воспитания национальной гордости у учеников

Резюме

В статье определено, что при организации любого мероприятия ссылаясь на существующие принципы воспитания, а также учитывая последовательность, системность, соответствие возрасту, индивидуальные и половые особенности, целенаправленность, уважение и требовательность к ребенку, влияние через коллектив, сочетание педагогического руководства и собственной деятельности ребенка, гуманизма и др. принципов можно добиться успеха в области формирования чувства национальной гордости.

Ключевые слова: национально-идеологическое чувство, чувство национальной гордости, условия воспитания, индивидуальный подход, национальные черты

Рəуғи: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

L.M.BAYRAMOVA

e-mail: lala.bayramova2013@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.155

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ PSIXOFİZIOLOJİ CƏHƏTLƏRİ

Xülasə. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, kiçik məktəb yaşında olan uşaqlar çox mürəkkəb zehni bacarıqlara və davranış normalarına təəccüblü dərəcədə asan yiyələnirlər. Gənc məktəb yaşı emosiya dövrü, bilik yığılı, əsasən də mənimsənmə dövrüdür. Kiçik məktəb yaşı – biliyin toplanılması, hafizəyə hopması, mənimsənilməsi dövrüdür. Kiçikyaşlı məktəblinin təlimində onların təqlidçiliyi bir uğur qaynağıdır. Şagirdlər müəllimin mühakimələrini təkrarlayır, yoldaşlarının nümunələrinə analoji nümunələr gətirirlər və i.a. Kənardan bu, təkrarçılıq kimi görünsə də, əslində uşağa tədris materialının mənimsənilməsinə yardım edir. Lakin eyni zamanda bu, müəyyən hadisələrin səthi mənimsənilməsinə səbəb ola bilər. Bu yaşdakı uşaqlar üçün hər hansı bir çətinlik və mürəkkəblik barədə düşünmək xas deyil. Kiçik yaşlı məktəblinin şəxsiyyətinin istiqaməti onun ehtiyacları və motivləri ilə ifadə olunur. O, hələ də oyun fəaliyyətinə güclü tələbat duyur, amma oyunun məzmunu dəyişir. İndi oynayarkən o, saatlarla yazır, çalışma həll edir, mütaliə edir, rəsm çəkir, oxuyur. Bütün bunları təlim fəaliyyətini təşkil edərkən nəzərə almaq vacibdir.

Açar sözlər: kiçikyaşlı məktəbli, fənlərarası integrasiya, idrak fəallığı, psixofizioloji xüsusiyyətlər, qavramaq, adaptasiya

Bizim tədqiqatımız ibtidai siniflərdə təlimin integrasiyası ilə bağlı olduğuna görə uşaqların bu yaş dövrünün psixofizioloji inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. İbtidai məktəb yaş dövrü, yaxın son illərdə diqqəti daha çox cəlb edən, uşağın həyatında xüsusi rol oynayan bir dövrüdür.

Məlumdur ki, bu yaşın xüsusi olaraq nəzərə alınması ümumi və məcburi natamam və tam orta təhsil sisteminin tətbiqi ilə başlamışdır. Orta təhsilin məzmunu və vəzifələri hələ tam olaraq stabil müəyyən edilməmiş, avropaya integrasiya, təhsilin elmin inkişaf tendensiyasına uyğunlaşdırılması və müasirləşdirilməsi davam edir. Bu səbəbdən də, məktəbli kütləsinin ilkin hissəsi kimi, kiçikyaşlı məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri tam öyrənilmiş və dəyişməz sayıla bilməz. V.V.Davidovun fikrinə görə, bu yaşın yalnız ən xarakterik xüsusiyyətləri haqqında qəti şəkildə danışmaq olar.

N.S.Leytes qeyd edir ki, ibtidai sinif şagirdləri, nadir hallar istisna olmaqla, əsasən məktəbdə məşğul olmağı sevir. Şagird mövqeyində olmaq onların xoşuna gəlir, təlim prosesinin özü onları maraqlandırır. Yeni öyrənmə zövqü, adətən, çətinliklərə və məyusluğa üstün gəlir. Qrammatikanın və hesabın növbəti hissələrini asanlıqla qarşılayır, səbirlə yazı texnikasına yiyələnirlər. Təlim onlar üçün təqdim olunanları mənimsəmək və möhkəmləndirmək deməkdir. Bu mərhələdə onlar demək olar ki, verilənləri tamamilə mənimsəmək, bir növ canlarına çəkmək ehtirasına və ümumiyyətlə, bunlar üçün qeyri-adi imkanlara malik olurlar [5, s. 47-48]. Məlumdur ki, bu yaşda olan uşaqlara mənimsəməyə can atmaq, həvəs və ətraf mühitə qarşı olduqca həssaslıq məxsusdur. 8-9 yaşlı şagirdlər müəllimin ayrı-ayrı fikirlərinə bütün varlıqları ilə cavab verməyə çalışır, hər hansı bir yeniliyə, zarafata, həyatdan gətirilən nümunəyə çox tez reaksiya verirlər.

Ən əhəmiyyətsiz səbəblərə görə də onlarda tam maraq və zehni fəallıq vəziyyəti yaranır. Dərsin heç bir hissəsinə onlar laqeyd olmur. Kiçikyaşlı məktəblilər, xüsusilə duyğu orqanları vasitəsilə aldıkları təəssürlərə aktiv reaksiya verirlər. Sinifdə istifadə olunan əyani vasitələr onlarda həmişə ciddi maraq doğurur. 8-9 yaşlı uşaqlar üçün nəinki öz təəssürlərinə birbaşa reaksiya vermək, eyni zamanda öz təəssürlərinə qapanmaq çox xarakterikdir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin həssaslığı onu göstərir ki, ibtidai sinif şagirdlərində çox vaxt söhbətə meyillilik: məktəbdə, televizorda gördükləri və eşitdikləri hər şey barədə danışmaq ehtiyacı vardır. Uşaqların keçirdikləri anları zəhinlərində yenidən canlandırmaq və paylaşmaq ehtiyacı çox səciyyəvidir. Bu yaşdakı uşaqlara xoş gəlir ki, böyükləri təqlid edərək fikir söyləsinlər. 8-9 yaşlı bir uşaq adət etmədiyi mühitə və yeni şəraitə asanlıqla uyğunlaşa bilir. Kiçik məktəb yaş dövrü, təlimin ilkin illərində ilk növbədə biliyin qavranılması, ilkin toplanılması dövrüdür. Bu dövrdə qavramaq, təkrarlamak, adaptasiya üçün hazırcavablıq, mənimsəmə çevikliyi, təfəkküründəkinin sözlə ifadəsi üçün lazımı şərtlərin olması, zehni fəaliyyətin istiqaməti, uşaqların psixikasının zənginləşdirilməsi və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. 8-9 yaş arası uşaqların böyüklərin dünyasının müxtəlif anlayışları ilə daimi təması və onları psixoloji qavramaq cəhdi, dərk etmək əhvali-ruhiyyəsi müəyyən anlayışlara bu yaşa xas olan sadəlövh və oyun münasibəti formalaşdırır. Bu yaşdakı uşaqlar üçün hər hansı bir çətinliyi və qarışıqlığı düşünmək tamamilə xas deyil. Öz düşüncə, bilik sferalarına qapanaraq birbaşa özlərinə aid olmayan işlərə çox yüngül münasibət bəsləyirlər. Bu bilik sferasına daxil olaraq, onlar oynamağa davam edirlər. 8-9 yaşlarında olan uşaqlarda müəyyən etmək çox çətindir ki, onların ifadələri heç olmasa müəyyən bir oyun çərçivəsində birbaşa və ciddi münasibətlərini əks etdirmir. Çox vaxt onların həqiqi dərk etmək səviyyəsi və anlayışları düşünülməmiş formal qavrama verdiyi bir-biri ilə çəpləşir və qarışır. Göründüyü kimi, belə hallarda ağılın elə bir “xüsusi vəziyyəti”ndən söhbət gedir ki, bu zaman uşaqların şüurunda real və şərti anlayışlar ayrılır. Bunun olduqca əhəmiyyətli cəhəti də var və ondan ibarətdir ki, bu yaşda olan uşaqlarda qavrama sadə-oyun xarakteri daşısa da, eyni zamanda uşaqların intellektinin böyük formal imkanlarını da ortaya çıxarır. Çox güman ki, uşaqların həyat təcrübəsinin azlığı və nəzəri-idraki maraqlarının zəifliyi şəraitində onların mənimsəməyə meyilliliyi və zehni gücü daha çox aşkarlanır. Kiçik məktəb yaşında olan uşaqlar çox mürəkkəb zehni bacarıqlara və davranış normalarına təəccüblü dərəcədə asan yiyələnirlər. Gənc məktəb yaşı emosiya, bilik yığımı, əsasən mənimsəmə dövrüdür. Kiçik məktəb yaşı – biliyin toplanılması, hafizəyə hopması, mənimsənilməsi dövrüdür. Bu həyatı mühüm funksiyanın uğurla yerinə yetirilməsi, bu yaşdakı uşaqların xarakterik xüsusiyyətlərinin: inamlı nüfuza tabe olma, yüksək həssaslıq göstərmə, təsirlənmə, qarşılaşdıqları şeylərin əksəriyyəti ilə sadəlövh oynaq münasibətdə olma və s. kimi keyfiyyətlərin əldə olunmasına münbit şərait yaradır.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə qeyd olunan bu xüsusiyyətlərin hər biri öz müsbət tərəfindən çıxış edir və bu, bu yaşın unikal özünəməxsusluğudur. Gələcək illərdə kiçik məktəb yaşının bəzi xüsusiyyətləri tədricən azalır və yoxa çıxır, digər xüsusiyyətləri isə əhəmiyyətini və rolunu dəyişir. Bu yaş həddinə çatan ayrı-ayrı uşaqlarda müxtəlif xüsusiyyətlərin bu təzahür dərəcələrini nəzərə almaq lazımdır. Şübhəsiz ki, nəzərə alınmış xüsusiyyətlər uşaqların təfəkkür imkanlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və ümumi inkişafın gələcək gedişini müəyyənləşdirir. Ətraf təsirlərə yüksək həssaslıq, mənimsəməyə meyillilik, gələcəkdə də zehni xüsusiyyətlərini xarakterizə edən intellektin çox vacib tərəfidir. Təqdim edilən yaş xüsusiyyəti – uşaqlığın qiymətli keyfiyyətidir – formal düşüncə məşqi üçün hədsiz imkanlar verir, əsasən təbiilik və hər cür təəssüratların öyrənilməsinə asanlaşdırır. M.V.Qamezo iddia edir ki, bu yaşda olan uşaqlar yeni bilik, bacarıq və vərdisləri asanlıqla və maraqla mənimsəyirlər. Düzgün və gözəl yazmağı, oxumağı, saymağı öyrənmək istəyirlər. Onlar hələki bilikləri seçir və anlamağa çalışırlar. Bu işə kiçikyaşlı məktəblilərin həssaslığının və hissiyatının da köməyi böyükdür [4, s. 83]. Hər bir yenilik (müəllim tərəfindən gətirilən şəkili kitab, maraqlı bir nümunə, müəllimin zarafatı, əyani vəsaitə) uşaqlarda dərhal reaksiya yaradır. Uşaqların dərslərdə əllərini dayanmadan qaldırmaları, yoldaşlarını səbrsiz dinləmələri, özlərinin tez cavab vermək cəhdləri yüksək fəallığın, hərəkətə hazırlığın göstəricisidir.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə ətraf aləmə meyillilik çox yüksəkdir. Faktlar, hadisələr, təfərrüatlar onlarda güclü təəssüratlar yaradır. Ən kiçik bir fürsətdə onları maraqlandıran əşyalara yaxınlaşırlar, tanış olmayan əşyaları əllərinə alırlar və diqqətlərini həmin əşyanın hissələrinə

cəmləşdirirlər. Uşaqlar böyük həvəslə gördükləri şeylər haqqında danışirlar, qarşısındakı adama o qədər də maraq kəsb etməyən, ancaq görünür özləri üçün əhəmiyyətli gördükləri bir çox xırdalıqları qeyd edirlər.

Bu yaşda olan uşaq tamamilə parlaq bir aləmin, xəyallar dünyasının ixtiyarında olur: müəllim qorxulu bir hadisə danışarkən uşaqların siması gərginləşir; hekayə kədərlidirsə üzləri kədərlənir, bəzilərinin isə gözləri yaşarır.

Eyni zamanda, kiçikyaşlı məktəblilərdə hadisələrin mahiyyətinə varmaq cəhdi, onların səbəblərini müəyyən etmək istəyi olmur. Çünki kiçikyaşlı məktəbli üçün hadisələrin əhəmiyyətini, onun vacib olduğunu müəyyən etmək çətindir. Məsələn, mətnlərin məzmununu söyləyərkən və ya sualları cavablandırarkən, uşaqlar çox zaman demək olar ki, müəyyən ifadələri, hissələri eynən təkrarlayırlar. Hətta bu o zaman da baş verir ki, onlardan öz sözləri ilə və lakonik oxuduqlarının məzmununu çatdırmaları tələb edilir.

Kiçikyaşlı məktəblinin təlimində onların təqlidçiliyi bir uğur qaynağıdır. Şagirdlər müəllimin mühakimələrini təkrarlayır, yoldaşlarının nümunələrinə analoji nümunələr gətirirlər və i.ə. Kənardan bu, təkrarçılıq kimi görünə də, əslində uşağa tədris materialının mənimsənilməsinə yardım edir. Lakin eyni zamanda, bu, müəyyən hadisələrin səthi mənimsənilməsinə səbəb ola bilər.

Bu yaşdakı uşaqlar üçün hər hansı bir çətinlik və mürəkkəblik barədə düşünmək xas deyil. Kiçikyaşlı məktəblinin şəxsiyyətinin istiqaməti onun ehtiyacları və motivləri ilə ifadə olunur. Kiçikyaşlı məktəblinin məktəbəqədər yaşlı uşaqlara xas olan bir sıra tələbatları da vardır. O, hələ də oyun fəaliyyətinə güclü tələbat duyur, amma oyunun məzmunu dəyişir. Kiçikyaşlı məktəbli məktəbdə, müəllimin qurduğu oyunlarla oynamağa davam edir. Amma indi oynayarkən o saatlarla yazır, çalışma həll edir, mütaliə edir, rəsm çəkir, oxuyur və s. Bütün bunları təlim fəaliyyətini təşkil edərkən nəzərə almaq vacibdir, onu bəzən məzmununa görə maraqlı oyun prosesinə də çevirmək mümkündür.

İşin elmi nəticəsi. Məzmunun zənginləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilən, kiçikyaşlı məktəblilərin zehni komponentlərdən ibarət idrak maraqlarının strukturun səciyyəvi xüsusiyyətləri; təfəkkür fəaliyyətinə idari-emosional cəlb olunma və ona emosional çalarlıq verilməsi; axtarış fəaliyyət üsullarının mənimsəməyə istiqamətlənməsi prosesin xüsusiyyətləri dəqiqləşdirildi.

İşin elmi yeniliyi. İdraki inkişafın müxtəlif mərhələlərində kiçikyaşlı məktəblilərin idrak maraqlarının təzahürünün səciyyəsi müəyyən olundu ki, onun da meydana gəlməsi qeyri-bərabərliklə bağlı olduğundan bu, kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak maraqlarının formalaşdırılmasına fərdi yanaşmanın vacibliyini sübut edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. İdrak maraqlarının formalaşdırılması prosesinə pedaqoji rəhbərlik proqramının işlənilib hazırlanmasından, bu işin praktik mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi. Dərslik / A.N.Abbasov, L.A.Məmmədli, L.A.Əmirəliyeva – Bakı: Mütərcim, – 2022. – 464 s.
2. Əliyev, R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri / R.İ.Əliyev – Bakı: Nurlan, –2020. –172s.
3. Əlizadə, Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya (I, II kitab). Dərslik / Ə.Ə.Əlizadə – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2010. – 685 s.
4. Гамезо, М.В. Знаковые модели и их роль в формировании умственных действий. // Вopr. психол., –2015, №6. – с.75-84.
5. Лейтес, Н.С. Умственные способности и возраст / Н.С.Лейтес – М.: Педагогика, – 2001. – 279 с.
6. Христидис, Т.В. Педагогические способности: теоретико-методические основы развития: Монография / Т.В.Христидис – М.: МКУКИ, – 2016. – 228 с.

L.M.Bayramova

Psychophysiological Characteristics of Identifying Activity of Younger Schoolchildren
Summary

Studies have shown that children of younger school age learn very complex mental skills and norms of behavior with amazing ease. Junior school age is a period of emotions, accumulation of knowledge, mainly assimilation. Junior school age is a period of gathering, memorizing and assimilating knowledge. Imitation is the source of success in the education of a young schoolboy.

Students repeat the judgments of the teacher, give examples similar to those of their friends, etc. Although from the outside it may seem like copying, in fact it helps the child to learn the learning material. But at the same time, it can lead to superficial assimilation of those or other events. It is not typical for children of this age to think about any difficulties and complexities. The direction of the young schoolboy's personality is expressed by his needs and motives. There is still a high demand for game activity, but the content of the game is changing. now, while playing, he writes, solves problems, reads, draws, reads for ten hours. All this is important to consider when organizing training activities.

Key words: *younger schoolboy, intersubject integration, cognitive activity, psychophysiological features, assimilation, adaptation*

Л.М.Байрамова

**Психофизиологические особенности познавательной деятельности
младших школьников**
Резюме

Исследования показали, что дети младшего школьного возраста с удивительной легкостью усваивают очень сложные умственные навыки и нормы поведения. Младший школьный возраст – это период эмоций, накопления знаний, главным образом усвоения. Младший школьный возраст – это период сбора, запоминания и усвоения знаний. Их подражание – источник успеха в воспитании младшего школьника.

Учащиеся повторяют суждения учителя, приводят примеры, аналогичные примерам своих друзей и т.д. Хотя со стороны это может показаться списыванием, на самом деле это помогает ребенку усвоить учебный материал. Но в то же время это может привести к поверхностному усвоению тех или иных событий. Детям этого возраста не свойственно думать о какой-либо трудности и сложности. Направление личности младшего школьника выражается его потребностями и мотивами. Здесь по-прежнему сохраняется высокий спрос на игровую активность, но содержание игры меняется. теперь, играя, он часами пишет, решает задачи, читает, рисует, читает. Все это важно учитывать при организации деятельности обучения.

Ключевые слова: *младший школьник, межпредметная интеграция, познавательная активность, психофизиологические особенности, усвоение, адаптация*

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

Ə.H.CABBARLI

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: elekbercabbarli@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

F.İ.CƏFƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: FakhriyyaCafarova@nmi.edu.az

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.159

MUXTARIYYƏT İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA TƏHSİLİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə. Təhsil olmadan mədəni yüksəliş, tərəqqi mümkün deyildir. Məhz bu səbəbdəndir ki, təhsilin inkişafı həmişə diqqətdə saxlanılmış, bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bildiyimiz kimi, muxtariyyət dövründə də Naxçıvanda təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüş, bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan diyarı geridə qalmış ucqar bir ərazi hesab edilirdi. Əhali arasında savadsızlıq hökm sürürdü. Savadsızlığın ləğvi üçün Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı yaradılır. Xalq Maarif Komissarlığının savadsızlığın ləğvi istiqamətində atdığı addımlardan biri 1922-1923-cü illərdə 26 ümumtəhsil məktəbi üzrə xüsusi kursların yaradılması oldu.

1924-cü ildə Naxçıvan muxtar respublikasının yaradılması məktəb quruculuğu sahəsində işlərin yeni bir məcrada inkişafına səbəb olur. Belə ki, məktəbəqədər təşkilatların, o cümlədən ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsi xeyli genişləndirilmiş, müəllim kadrlarının hazırlanması istiqamətində yeni uğurlar qazanılmışdır. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ikiillik Pedaqoji İnstitutu müəllim kadrlarının hazırlanması istiqamətində öz fəaliyyəti ilə seçilmişdir.

Məqalədə muxtariyyət illərində Naxçıvanda təhsilin inkişafı izlənilmiş, bu sahədə görülmüş işlər elmi baxımdan şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, muxtar diyar, təhsilin inkişafı, savadsızlığın ləğvi, məktəblər şəbəkəsi, müəllim kadrlarının hazırlanması

Bu gün hər bir ölkənin inkişafı qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri olmaqla, bu istiqamətdə mühüm addımlar atılır. Bu inkişaf müxtəlif cəhətlərdən xarakterizə edilə bilər. Xüsusilə bu inkişafda təhsilin rolu birinci qeyd edilməlidir. Bu mənada, hər bir ölkənin hərtərəfli inkişafı, mədəni quruculuğu onun təhsili ilə ölçülür. Təhsil olmadan mədəni yüksəliş, tərəqqi mümkün deyildir. Məhz bu səbəbdəndir ki, təhsilin inkişafı həmişə diqqətdə saxlanılmış, bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycan təhsil tarixi hər birimizin fəxr etdiyi nailiyyətlərlə zəngindir. Azərbaycan müəllimləri tarix boyu təhsildə daim varisliklə novatorluğun, ənənə ilə islahatın vəhdətini öz fəaliyyətlərində əks etdirmişlər” [2, s. 31].

Göründüyü kimi, təhsil tariximiz öz inkişafı ilə seçilmiş, bu sahədə böyük uğurlar əldə edilmişdir. Bu baxımdan, Naxçıvanda da təhsil özünün inkişaf dövrünü yaşamış, bu sahədə böyük nailiyyətlər qazanılmışdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri savadsızlığın ləğv edilməsi idi. Savadsızlığın ləğv edilməsi isə kortəbii deyil, müəyyən edilmiş plan üzrə həyata keçirilirdi. Bunun üçün 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq

Maarif Komissarlığı nəzdində savadsızlığın ləğvi üçün vahid plan hazırlanır və həmin plana əsasən şəhər, kənd və qəza məktəblərində bu sahədə mühüm addımlar atılır.

Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan diyarı geridə qalmış ucqar bir ərazi hesab edilirdi. Əhali arasında savadsızlıq hökm sürürdü. Qeyd edildiyi kimi, yazmağı və oxumağı bacaranların sayı bütün əhali kütləsinin 3,37 faizini təşkil edirdi [1, s. 14]. Savadsızlığın ləğvi üçün Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığı yaradılır. Xalq Maarif Komissarlığının savadsızlığın ləğvi istiqamətində atdığı addımlardan biri 1922-1923-cü illərdə 26 ümumtəhsil məktəbi üzrə xüsusi kursların yaradılması oldu. Kursların yaradılmasında məqsəd insanları oxuma və yazmağa dəvət etmək, savadsızlığı aradan qaldırmaq idi. Bundan əvvəl, 1921-ci ilin aprelində Naxçıvan Xalq Komissarları Soveti savadsızlığın ləğv olunması haqqında dekretlər nəşr etdirirdi ki, bunlar da xüsusi rola malik idi. Belə ki, həmin dekretlərə əsasən 16 yaşından 50 yaşına qədər bütün savadsız və-təndaşlar təşkil edilmiş axşam məktəblərində oxumalı idilər. Bütün bunlar isə öz növbəsində savadsızlığın aradan qaldırılması üçün zəhmətkeş kütlələrin təhsilinə yol açdı.

İnqilaba qədər Naxçıvan əhalisinin əksəriyyəti savadsız idi. Fəaliyyət göstərən məktəblərin sayı 57-yə çatırdı ki, burada da 2000-ə yaxın şagird təhsil alırdı. Demək ki, məktəblərin sayının az olması, burda az sayda insanın təhsil alması əhalinin əksəriyyətinin savadsız olması ilə nəticələnirdi. Bu səbəbdən də bu sahəyə diqqətin artırılması məsələsi zəruri idi. Bundan sonra Naxçıvanda məktəblərin açılması istiqamətində böyük işlər görülmüş və nəticədə illər üzrə məktəblərin sayı aşağıdakı kimi olmuşdur:

1917-1919-cu illər – 20 məktəb

1920-1921-ci illər – 43 məktəb

1921-1922-ci illər – 58 məktəb

1923-1924-ci illər – 61 məktəb [1, s. 54].

Məktəblərin sayının artması onu göstərir ki, Xalq Maarif Komissarlığı Naxçıvanda iqtisadi və mədəni həyatın yüksəldilməsi istiqamətində təxirəsalınmaz işlər görmüşdür. Bu illər ərzində həyata keçirilən tədbirlərdən biri də odur ki, Naxçıvan İnqilab Komitəsinin 1920 -ci il 5 avqust qərarı ilə Xalq Maarifinin köhnə orqan və vəzifələri ləğv edilir, 1920-ci il oktyabrın 10-da Xalq Maarif Şöbəsi yaradılır. Naxçıvan İnqilab Komitəsi yeni yaradılan Xalq Maarifi Şöbəsinə yeni tapşırıqlar verir, əhalinin təhsilə cəlb edilməsinə xüsusi diqqət göstərirdi.

Naxçıvanda təhsilin inkişafı Azərbaycan hökumətinin də diqqət mərkəzində idi. Belə ki, Naxçıvanda məktəblər şəbəkəsinin genişlənməsi, vətəndaşların təhsilə cəlb edilməsi, onların mədəni yüksəlişi üçün daim köməklik göstərmiş, bu istiqamətdə irəliləyişlərə nail olunmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, Naxçıvanda yeni məktəb tikintisində 1922-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyası tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycan SSR I dərəcəli əmək məktəbləri haqqında əsasnamə” böyük rol oynamışdır [3, s. 46].

Bu əsasnaməyə əsasən köhnə məktəblərin adları ləğv edilmiş, ümumi əmək məktəbi sistemi yaradılmışdır ki, bu da zəhmətkeşlərin təhsil pilləsində ardıcılıqla hərəkət etmələrinə şərait yaradırdı.

1924-cü il fevralın 9-da Azərbaycan SSR MİK-in dekreti ilə Naxçıvan MSSR adlandırılır. İlk öncə, 1921-ci il martın 16-da Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası adlandırılmışdır. 1923-cü il iyunun 16-dan Naxçıvan Muxtar Diyarı adı ilə adlandırılır. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası kimi artıq Naxçıvanda mədəni inqilab həyata keçirilir, hətta Zaqafqaziya MİK öz vəsaitindən bu işin təşkili üçün 50 min manat vəsait ayırır.

Muxtar Respublika kimi Naxçıvan hərtərəfli inkişafa qədəm qoyur. Bu illər ərzində Naxçıvan MSSR əhalisi Azərbaycan əhalisinin 4,5%-ni təşkil edirdi. Burda fəaliyyət göstərən birinci dərəcəli məktəblərin sayı da Azərbaycan SSR-də ümumi birinci dərəcəli məktəblərin sayının 5,41%-ni təşkil edirdi [4, s. 176].

Bir faktı da qeyd edək ki, 1924-cü ilin ilk yarısında Naxçıvanda 61 sayda birinci dərəcəli məktəb, bir ikinci dərəcəli məktəb, hətta müəllimlər seminariyası olmuşdur. Birinci dərəcəli məktəblərin 45-i oğlanlara məxsus idi, yalnız 6-sı qadınlara xidmət edirdi.

1924-cü ildə bu sahəyə xüsusi diqqət etirən Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən birinci dərəcəli məktəblərin sayı artırılır. Bu illər ərzində Şərur və Ordubad qəzalarında da bir çox işlər görülür. Belə ki, bu qəzalarda çox sayda məktəb təmir edilir, bəzi məktəblər isə yenidən tikilir.

Məktəblərin sayı durmadan artmağa başlayır. 1925-1926-cı təhsil ilində Naxçıvan MSSR-də birinci dərəcəli məktəblərin sayı 78-ə çatdırılır. Hətta təhsil alan şagirdlərin də sayında artım hiss edilir. Məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayı 5606 nəfər təşkil edir.

Hətta ən önəmlisi ondan ibarətdir ki, bu illər ərzində yeddiillik, onillik məktəblər, eyni zamanda, fəhlə fakültələri fəaliyyətə başlayır[1, səh. 18].

1925-1926-cı təhsil ilində diqqət çəkən məqamlardan biri də şagirdlərin komsomol və pioner təşkilatlarına cəlb olunması idi. Bu illərdə 65 şagird bu təşkilatlara cəlb edilir.

Bu illər ərzində aparıcı dil rus dili olduğu üçün 1924-cü ildən Naxçıvanda fəaliyyət göstərən azərbaycandilli məktəblərdə rus dili tədris edilir. Bu da kadr artımına öz təsirini göstərir. 1924-1925-ci tədris ilində Naxçıvanda təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılır. Naxçıvan MSSR Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən Naxçıvanda internat və qadın pedaqoji texnikumu fəaliyyətə başlayır. Eyni zamanda, pedaqoji kadrların hazırlanmasına da diqqət artırılır və bunun nəticəsində Naxçıvan MSSR-də müəllimlərin sayında artım hiss edilir.

Bütün bu tədbirlərin davamı kimi, 1926-1927-ci tədris ilində Naxçıvan MSSR Xalq Maarif Komissarlığı məktəb quruculuğu sahəsində işlərini davam etdirir, hətta yerli əhalinin gücü ilə 29 məktəb tikilir. Get-gedə məktəblərin sayı artır. Məktəblərin sayı artdıqca təhsil alan şagirdlərin sayında da artım qeyd edilir. Bu artımı belə xarakterizə etmək olar. 1920-ci ildə Naxçıvanda 22 məktəb var idisə, 1928-ci ildə bu məktəblərin sayı artaraq 80-ə çatdırılmışdır. Məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayı isə ilə görə dəyişirdi. 1920-ci ildə məktəblərdə 1211 şagird təhsil alırdı. 1928-ci ildə bu rəqəm artaraq 7335-ə çatmışdır.

Bu ənənə 1929-cu ildə də davam etmiş, məktəb quruculuğu istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, Xalq Maarif Komissarlığının yerli büdcəsi hesabına 60 məktəb açılmışdır. Eyni zamanda, savadsızlığın ləğvi istiqamətində də irəliləyişlər hiss edilmiş, “Savadsızlığın ləğvi” cəmiyyəti üzrə 37 məktəb fəaliyyətə başlamışdır. Bundan başqa bir çox kurslar da fəaliyyət göstərmişdir ki, bu kurslarda 7 minə yaxın insan təhsil almışdır.

Ümumiyyətlə, 1920-1927-ci illərdə Naxçıvanda təhsilin inkişafında yeni-yeni uğurlara imza atılmışdır. Məktəbəqədər təşkilatların, o cümlədən ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsi xeyli genişləndirilmiş, müəllim kadrlarının hazırlanması istiqamətində yeni uğurlar qazanılmışdır. Bundan başqa texnikumlar, kənd gəncləri üçün məktəblər açılmış, bu məktəblər yeni avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. 1928-ci ildə atılan addımlardan biri də məcburi təhsilə keçmək idi. Bu məqsədlə Naxçıvan MSSR MİK 1928-ci ildə ümumi məcburi təhsilə keçirilmə planını təsdiq edir və bu iş 1930-1931-ci təhsil ilindən tətbiq edilməyə başlanılır. Hətta ibtidai məcburi təhsilin həyata keçirilməsi üçün büdcədən xeyli vəsait də ayrılır.

Bu dövrdə məktəb quruculuğu sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin davamı kimi, Naxçıvan MSSR Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə Naxçıvanın bir çox kəndlərində: Qışlaq, Külüs, Gültəpə, Xal-xal, Kotam, Əndəmic, Sələsüz, Axura və s. kəndlərdə I dərəcəli məktəblər açılır.

Bütün bunların nəticəsi kimi, 1931-1932-ci illərdə Naxçıvan MSSR-də 163 məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, bu məktəblərdə təhsil alanların sayı 16424 nəfər təşkil edirdi. Sonrakı illərdə də bu sahənin inkişafı diqqətdə saxlanılmış, 1936-1937-ci təhsil ilində məktəblərin sayı 176-ya çatdırılmışdır.

Bu illər ərzində müəllim kadrlarının hazırlanması da diqqətdə saxlanılmış, bu istiqamətdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ikiillik Pedaqoji İnstitut öz fəaliyyəti ilə seçilmişdir. Bu institut öz fəaliyyəti dövründə 500-ə yaxın müəllim hazırlamışdır ki, bütün bunlarda məktəblərdə müəllimə olan tələbatın ödənməsində böyük rola malik olmuşdur.

Naxçıvanda və Ordubadda fəaliyyət göstərən Pedaqoji Texnikumlar da müəllim hazırlığında böyük rola malik olmuşlar. Eyni zamanda, məktəblərin dərs vəsaitləri ilə təmin edilməsi

istiqamətində də mühüm işlər görülmüş, Naxçıvanda məktəb quruculuğu istiqamətində yeni uğurlar əldə edilmişdir.

Əlbəttə ki, bütün bunlar Naxçıvan MSSR-də xalq təhsilinin inkişafına təsir edir, əhalinin mədəni inkişafında öz parlaq təzahürünü göstərirdi.

Bütün bunlar çətin bir şəraitdə həyata keçirilsə də, belə ki əhalinin əksəriyyətinin savadsız olması, kifayət qədər məktəblərin olmaması, müəllim çatışmazlığı şəraitində Naxçıvanda məktəb quruculuğu sahəsində işlər davamlı olaraq həyata keçirildi və öz bəhrəsini verdi.

İşin elmi nəticəsi. Apardığımız tədqiqata əsaslanaraq deyə bilərik ki, muxtariyyət illərində təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülmüş, məktəb və məktəbəqədər təşkilatların şəbəkəsi xeyli genişləndirilmişdir. Bu dövrdə müəllim kadrları hazırlanmış, texnikumlar, kənddə yaşayan gənclər üçün məktəblər fəaliyyətə başlamışdır. Bütün bunlar da öz növbəsində muxtariyyət illərində Naxçıvanda təhsilin inkişafının göstəricisi idi.

İşin elmi yeniliyi. Muxtariyyət illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının xalq təhsili sahəsində əldə edilən uğurlar ölkəmizdə mədəni quruculuq sahəsində görülməli işlərin əsasını təşkil etməklə bərabər, elmin inkişafına da yol açmış oldu.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikası özünün inkişaf dövrünü yaşayır. Bu inkişafın əsası ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və bu gün də bu ənənə davam etməkdədir. Hər bir sahədə yeniliyə imza atan muxtar respublikada təhsil də durmadan inkişaf edir, yeni uğurlara imza atılır.

İşin təbiiqi əhəmiyyəti. Təqdim edilən məqalə muxtariyyət illərində Naxçıvanda təhsillə bağlı həyata keçirilən tədbirləri izləmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu məqalədən, eyni zamanda, Naxçıvanda təhsilin tarixini öyrənmək istəyən tədqiqatçılar da istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, F.A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəni quruculuğun inkişaf tarixindən (1920-1945-ci illər) / F.A.Cəfərov, X.A.Hüseynov. – Naxçıvan: Əcəmi. – 2012. – 312 s.
2. Əliyev, İ. İnkişaf-məqsədimizdir / İ.Əliyev. – Bakı: Azərnaşr, – 2013.
3. Mehdiyev, M.M. Azərbaycanın sovet məktəbinin tarixi xülasəsi / M.M.Mehdiyev. – M., – 1962.
4. Mədatov, Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-də təhsil / Q.Mədatov. – Bakı, – 1968.

F.I.Jafarova, A.H.Jabbarli

Development Directions of Education in Nakhchivan During the Years of Autonomy Summary

Cultural advancement and progress are impossible without education. It is for this reason that the development of education has always been kept in mind, and important measures have been taken in this direction. As we know, during the period of autonomy, important work was done in the direction of education development in Nakhchivan, and great achievements were made in this field. During the years of Soviet rule, the land of Nakhchivan was considered a remote, backward area. Illiteracy reigned among the population. Nakhchivan People's Education Commissariat is established to eliminate illiteracy. In 1922-1923, one of the steps taken by the People's Commissariat of Education in the direction of eliminating illiteracy was the creation of special courses in 26 general education schools.

The establishment of the Nakhchivan Autonomous Republic in 1924 led to the development of school construction in a new direction. Thus, the network of pre-school organizations, including general education schools, has been significantly expanded, and new successes have been achieved in the direction of teacher training. The two-year Pedagogical Institute operating in Nakhchivan was selected for its activities in the direction of teacher training.

In the article, the development of education in Nakhchivan during the years of autonomy was followed, and the work done in this field was interpreted from a scientific point of view.

Key words: *Nakhchivan, autonomous region, development of education, abolition of illiteracy, network of schools, training of teachers*

Ф.И.Джафарова, А.Г.Джаббарлы

Направления развития образования в Нахчыване в годы автономии**Резюме**

Культурное развитие и прогресс невозможны без образования. Именно по этой причине всегда имелось ввиду развитие образования и предпринимались важные меры в этом направлении. Как известно, в период автономии была проделана важная работа в направлении развития образования в Нахчыване, достигнуты большие успехи в этой области. В первые годы советской власти земля Нахчывана считалась отдаленной, отсталой территорией. Среди населения царила неграмотность. Для ликвидации неграмотности создан Нахчыванский народный комиссариат образования. В 1922-1923 годах одним из шагов Наркомпроса в направлении ликвидации неграмотности стало создание специальных курсов в 26 общеобразовательных школах.

Создание Нахчыванской Автономной Республики в 1924 году привело к развитию школьного строительства в новом направлении. Таким образом, значительно расширена сеть дошкольных организаций, в том числе общеобразовательных школ, достигнуты новые успехи в направлении подготовки учителей. Для деятельности по направлению подготовки учителей был выбран двухгодичный педагогический институт, действующий в Нахчыване.

В статье прослежено развитие образования в Нахчыване в годы автономии, а проделанная в этой области работа интерпретирована с научной точки зрения.

Ключевые слова: Нахчыван, автономная область, развитие образования, ликвидация неграмотности, сеть школ, подготовка учителей

Rəyçi: dos. İ.İ.Kəngərli

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

L.X.CƏFƏROVA

e-mail: lemanceferova68@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.164

AZƏRBAYCANIN BOLONYA PROSESİNƏ QOŞULMASI ZƏRURƏTİ

Xülasə. Bolonya prosesi ali məktəblərimizi təhsilin pragmatik modernləşdirilməsinə, birprofilli Avropa ali məktəbləri ilə müqayisədə öz tədris plan və proqramlarının müqayisəli təhlilinə, təhsil prosesində Avropa elminin ən son nailiyyətlərindən real faydalanmağa təhrik edəcəkdir. Professor-müəllim həyatının akademik mobilliyi bizim ali məktəblərimizin müəllimlər korpusunun ixtisasının artırılmasının daha səmərəli formasına çevriləcəkdir.

Açar sözlər: təhsilin beynəlmilləşməsi, təhsilin qloballaşması, Bolonya prosesi, qloballaşma imkanları, beynəlxalq əməkdaşlıq

Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulması prinsip etibarilə, onun motivləri hər bir iştirakçı ölkənin motivləri ilə üst-üstə düşür. Buna görə də, Azərbaycanın Bolonya prosesində iştirakını qloballaşma prizmasından nəzərdən keçirməyə ehtiyac yaranır.

Bolonya prosesi Azərbaycana təsir edən üç əsas global tendensiyanın əlamətlərini özündə əks etdirir.

Birincisi, bu gün dünyada intellektual mühiti formalaşdıran beynəlxalq akademik mobillik kimi daha geniş proses baş verir. Kompüter şəbəkələrindən çoxlu sayda informasiyanın keçdiyi halda biliklər planet boyu adi metodlarla, yəni tələbələrin, müəllimlərin, akademik proqramların, təlim metodlarının ötürülməsi hesabına yayılır [3, s. 39]. Həqiqətən də, insanlar informasiyanın daha universal daşıyıcılara çevrilirlər. Beləliklə, akademik mobillik, mübadilə və standartlaşdırma prosesləri informasiya əsrinin ən mühüm elementinə çevrilmişdir. Həç kim interneti inkar edə bilmədiyi kimi, Azərbaycan da bu ardıcıl proseslərdən kənarda qala bilməz. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ. Əliyev 2013-cü ili “İnformasiya ili” elan etmişdir.

İkincisi, hər kəsə bəllidir ki, Bolonya prosesi təşəkkül tapmaqda olan biliklər iqtisadiyyatının bir hissəsidir. S.L.Zaretskinin fikrincə, “müasir dünyada biliklər istehsalatın ən mühüm amilinə çevrilmişdir. Rəqabətqabiliyyətliyyə gəldikdə, istənilən ölkənin iqtisadiyyatı öz bilik potensialının, kadrlar bazarının açıqlığını və beynəlmilləşdirilməsini, həmçinin təhsil sferasına investisiyaların qoyulmasını tələb edir [3, s.161]. Azərbaycan isə bu sahədə region dövlətlər arasında xeyli irəlidə olsa da hələlik inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geridə qalır [1, s. 106]. Azərbaycanın Bolonya prosesinə qoşulması bu geriqalmanın aradan qaldırılmasına və biliklər iqtisadiyyatının hesabata açılan geniş imkanların qavranılmasına şərait yaradır.

Üçüncüsü, Bolonya prosesinin meydana çıxması mövcud hakimiyyət modellərinin dəyişməsi ilə sıx bağlıdır. Yəni dövlət hakimiyyətinin ənənəvi kateqoriyalarından fərqli olaraq onun ərazi, təbii sərvətlər, silahlı qüvvələri olan inkişafa meyilli hakimiyyətlər öz mövqelərini tədricən rəqabətə qabil iqtisadiyyata, səmərəli idarəetmə, fəal diplomatiyaya malik olan yeni kateqoriyalara verirlər. Avropanın ali təhsil sahəsində özünün bütün resurslarını səfərbər etməsi “yumşaq hakimiyyət” alətlərinin önə çəkilməsindən xəbər verir. Azərbaycan üçün Bolonya prosesinə keçid “yumşaq hakimiyyət” variantına, dünya miqyasında öz nüfuzunu və

rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq vasitəsinə, həmçinin özünün ən qiymətli milli resursu olan insan potensialından istifadə etmək imkanı qazanır.

Başqa sözlə, Bolonya prosesi Azərbaycan üçün iqtisadi, sosial və mədəni bir hadisə mahiyyəti daşıyır. Tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, tarixdə ilk dəfə olaraq biz avropalılarla vahid ali təhsil dilində danışmaq imkanı əldə edirik. Azərbaycanın Bolonya prosesində ardıcıl və korrekt iştirakı onun qarşısında çoxlu sayda Avropa qapıları açır. Bolonya prosesinə verilən qiymətləndirmələrdən asılı olmayaraq bu gün o, Avropada ali təhsil üçün işgüzar mühit məkanına çevrilir. Bolonya prosesinin vacib proses kimi Azərbaycanda tətbiqinə zəruriliyini nəzərə almaq olmaz. 2005-ci ildən ölkəmizdə baş verən bu proses artıq kifayət qədər sürətlə gedir. Hazırda çox aktual sual meydana çıxır: Azərbaycan bu prosesdə necə iştirak edəcək? Azərbaycan bu siyasətin işlənilib hazırlanmasında iştirak edəcəkmi, ümumi Avropa təhsil bazarında öz yerini müəyyən edəcəkmi, yoxsa passiv şəkildə kənarda dayanıb hadisələrin ardınca gedəcəkdir? Əslində, bu situasiyada seçim yoxdur: Azərbaycan bu prosesdə öz mənafeələrini qorumaqla riskləri qiymətləndirməli və praktiki əməllərə keçmək üçün yanaşmalarını müəyyənləşdirib hazırlaşmalıdır.

Azərbaycanın Avropa maraqlarından başqa, Bolonya prosesi onun qlobal maraqlarına da təsir edir. İlk növbədə bu proses Azərbaycana öz üstünlüklərini nümayiş etdirməyə və onlara beynəlxalq səviyyə verməyə imkan yaradır. Söhbət yüksək təhsil standartlarından, şəhər əhalisinin dinamizmindən və Azərbaycan mədəniyyətinin və ziyalıların ənənələrindən gedir. Başqa sözlə, Bolonya prosesi beynəlxalq əmək bölgüsündə Azərbaycana daha yaxşı mövqeləri təmin edə bilər. Deməli, Azərbaycan ali məktəbi ölkəmizin cəlbedici beynəlxalq imici və nüfuzunun yaradılması üçün daha perspektiv və etibarlı əsasə çevirə bilər.

Müasir dünyanın əsas ziddiyyəti qloballaşma ilə (integrasiya, homogenləşmə, unifikasiya) identiklik qüvvələri (milli dövlətlər, mədəni biliklər və s.) arasındakı ziddiyyətdədir [5, s. 34]. Bu iki qüvvənin qarşılıqlı bağlılığı Azərbaycanın Bolonya prosesinə münasibətində öz əksini tapır. Bir tərəfdən, Bolonya prosesi qloballaşmanın təzahürüdür və Azərbaycan verilən imkanlardan faydalanmaqda maraqlıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan öz milli və təhsil identikliyini qoruyub saxlamalıdır. Beləliklə, Azərbaycanın maraq və imkanlarının strukturunu standartlaşma və ənənələr arasındakı daxili gərginliklə səciyyələndirmək olar. Bu gərginliyi iki aspektdə nəzərdən keçirmək olar:

- siyasi qərarlar baxımından o, adaptasiya və müqavimət halını ala bilər;
- siyasi nəticələr baxımından onun təzahürünün daxili və xarici sferalarda özünü göstərə bilər.

Daxili sfera Bolonya prosesinə adaptasiya etmə ali təhsilin modernləşməsinə, sosial-iqtisadi islahatların liberallaşmasına gətirib çıxara bilər [4, s. 66]. Ona görə də, xarici sferada Bolonya prosesinə adaptasiya etmə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasındakı münasibətlərə tarazlaşdırıcı təsir göstərə bilər. Azərbaycan öz milli mədəniyyətinin nüvəsini qoruyub saxlaya və geniş Avropa məkanında öz milli ənənələrini nümayiş etdirə bilər.

Əksinə, Bolonya prosesinə münasibətdə müqavimət göstərmə ali təhsildə etatizmin genişlənməsinə, ali təhsilin təcridolmasına, konservatizminə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan təcridolma və mühavizəkarlıq variantlarından uzaq olmalıdır. Aydınır ki, qloballaşan dünyada Azərbaycanın maraqlarının təmin edilməsinin ən mühüm vasitəsi dünyanın virtual məkanında özümüzə mümkün qədər çox yer almaqdır. Bu, ölkəmizin nüfuzunu şərtləndirən çox mühüm bir amildir. Təəssüf ki, Azərbaycanın dünyanın informasiya məkanında yeri yüksək səviyyədə deyildir. “Yeni texnologiyaların yayılması yolunda çoxlu subyektiv və obyektiv maneələr var. Əsas məsələ təhsil və rifahdır” [2, s. 41]. Şübhəsiz ki, savadsız insan yeni texnologiyalardan faydalana, yoxsul cəmiyyət isə savadlı insanı təmin edə bilməz. Digər tərəfdən, modernləşdirməyə tarazlaşdırmanı elə həyata keçirmək lazımdır ki, təhsilin milli ənənələrinə, eləcə də Azərbaycan akademik məktəblərinin bütövlüyünə ziyan dəyməsin. Bolonya prosesində nə təcridolmanın, nə də Azərbaycan ali məktəblərinə xarici

standartların zorla yerləşdirilməsinin siyasi gələcəyi yoxdur. Bunun əvəzinə Azərbaycan və Avropa ali təhsil sferasında integrasiyaya nail olmalıdırlar. Bu, ikitərəfli maraqların qarşılıqlı nəzərə alınması deməkdir. Azərbaycan nəinki öz daxili sistemlərini Bolonya standartlarına adaptasiya etdirməli, həmçinin öz milli ənənələrini birgə ünsiyyət dilinə çevirməli və Avropa ali təhsil məkanında bərabərhüquqlu partnyor kimi çıxış etməlidir.

Hər bir ali məktəbin də Bolonya prosesinə qoşulmasının özəl motivləri var. Belə bir ali məktəb tezliklə özünün bu prosesdə iştirakının üstünlüklərini qiymətləndirə biləcəkdir. Əgər məsələyə qrammatik nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, ali məktəbin rəqabətqabiliyyətliliyi artacaq, o, tələbələr üçün daha cəlbedici olacaqdır.

Bolonya prosesi ali məktəblərimizi təhsilin pragmatik modernləşdirilməsinə, birprofilli Avropa ali məktəbləri ilə müqayisədə öz tədris plan və proqramlarının müqayisəli təhlilinə, təhsil prosesində Avropa elminin ən son nailiyyətlərindən real faydalanmağa təhrik edəcəkdir. Professor-müəllim həyatının akademik mobilliyi bizim ali məktəblərimizin müəllimlər korpusunun ixtisasının artırılmasının daha səmərəli formasına çevriləcəkdir.

İşin elmi nəticəsi. Hazırda bütün ölkələrdə xüsusən ali təhsil bu və ya digər dərəcədə informasiya texnologiyalarına və qloballaşma prinsiplərinə keçidlə bağlı olan radikal islahatlar, transformasiyalar dövrünü yaşamaqdadır. Ali məktəblərin milli təcridolması qloballaşma ilə bir araya sığmır.

İşin elmi yeniliyi. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın ali təhsil sisteminin Bolonya təhsil məkanına qoşulma zərurəti əsaslandırılmış, bu prosesə hazırlığın səviyyəsi və bunun ilk növbədə Avropa universitetləri ilə elmi və təhsil kommunikasiyalarının inkişaf səviyyəsindən asılı olduğu müəyyən edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatda qarşıya qoyulan və həll edilən bir sıra yeni problemlər təhsil işçiləri və tədqiqatçılar üçün faydalı olmaqla yanaşı, sonrakı tədqiqatlara əsaslı kömək edə biləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ağamalıyev, R. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar / R. Ağamalıyev. – Bakı: Təhsil, – 2008.
2. Вербицкая, Л.А. Глобализация и интернационализация в образовании и важность изучения иностранных языков. // «Мир русского слова». – 2021, № 2.
3. Зарецкая, С.Л. Международная составляющая современного высшего образования // Глобализация и образование / С.Л.Зарецкая. – М.: Гардарики, – 2019.
4. Калиманович О.С., Ганчеренок И.Р. Понятийно-терминологический аспект проблемы интернационализации высшего образования // ВВШ «Алма Матер», – 2018, № 1.
5. Сагинова, О.В. Проблемы и перспективы интернационализации высшего образования // Экономика образования. – М., №1(26), – 2015.

L.H.Jafarova

The Need for Azerbaijan to Join the Bologna Process Summary

The Bologna process will push our universities to a pragmatic modernization of education, a comparative analysis of their curricula and programs with single-disciplinary European universities, and real benefits from the latest achievements of European science in the educational process. Academic mobility of professorial and pedagogical life will become a more effective form of advanced training for the teaching staff of our universities.

Key words: internationalization of education, globalization of education, opportunities for globalization, global educational space, international cooperation

Л.Х.Джафарова

Необходимость присоединения азербайджана к болонскому процессу

Резюме

Болонский процесс подтолкнет наши вузы к прагматичной модернизации образования, сравнительному анализу своих учебных планов и программ с однопрофильными европейскими вузами, к реальной выгоде от новейших достижений европейской науки в образовательном процессе. Академическая мобильность профессорско-педагогической жизни станет более эффективной формой повышения квалификации профессорско-преподавательского состава наших вузов.

Ключевые слова: интернационализация образования, глобализация образования, возможности глобализации, мировое образовательное пространство, международное сотрудничество

*Рəyçi: ped.f.d., dos. G.R.Məmmədova**Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024*

İ.C.CƏLİLOVA

e-mail: ilahe.celilova1981@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.168

YENİYETMƏ-MƏKTƏBLİLƏRDƏ MİLLİ İDEOLOGİYANI FORMALAŞDIRMANIN ÜMUMİ CƏHƏTLƏRİ

Xülasə. Aparılan məqsədyönlü və mütəşəkkil tədbirlər nəticəsində məktəblilər azərbaycançılıq ideologiyasının başlıca komponentləri üzrə (türkcülük, islamçılıq, dövlətçilik, vətənpərvərlik, müstəqillik, ərazi bütövlüyü və s.) bilik, bacarıq və qabiliyyətlər qazanır, öz fəaliyyətlərində bunu bilavasitə büruzə verirlər. Yeniyetmə məktəblilərin işğal altında olan torpaqların azad edilməsi ideyasını özünün amalına, əqidəsinə çevirməsi, bu yolda hətta şəhidlik zirvəsinə yüksəlməyi özünə şərəf bilməsi kimi hisslərin formalaşması, onların Vətənin müdafiəsinə yeniyetməlikdən hazır olmağın zəruriliyi haqqında qəti əqidəyə malik olmaları kimi məsələlərə diqqət yetirilir..

Açar sözlər: milli ideal, milli dövlətçilik, müstəqillik, azərbaycançılıq ideologiyası, mənfur düşmən

Milli ideoloji tərbiyənin elementlərinin mənimsədilməsi işi ibtidai təhsil dövründən başlansa da, azərbaycançılıq ideologiyasının aşılınması məktəblilərin yeniyetməlik dövründə daha geniş vüsət alır, onlarda dövlətçiliyə, müstəqilliyə, dövlət atributlarına, türkcülüyə, vətənpərvərliyə, milli mənsubiyyətə, dilimizə, dinimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə rəğbət hissi güclənir və dərinləşir.

Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması şagirdlərdə milli əqidə, milli ruh, milli vətənpərvərlik hissini gücləndirir, onlarda iradəlilik, dözümlülük, mətinlik, qorxmazlıq, milli təəssübkeşlik, milli dilini, dinini tarixi dəyərlərini qorumaq kimi iradi keyfiyyətləri, qarşıya çıxan çətinlikləri güclərinə müvafiq səylə aradan qaldırmaq və s. bu kimi yüksək milli-əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına da səbəb olur.

Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması düşmənin mənfur siyasətini aydın dərk edib ona nifrət hissi bəsləmək, vurduğu ağır yaralara görə düşməne layiqli cavab vermək kimi keyfiyyətlərin yeniyetməlik yaşlardan uşaqların əqidəsinə çevrilməsini təmin edə bilər.

Yeniyetməlik dövründən başlayaraq azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması yeniyetmələrdə belə bir əqidə yaradır ki, oğlan və ya qızlığından asılı olmayaraq, bütün gənclər Vətənə, millətinə, xalqına, sədaqətlə xidmət etmək üçün indidən mənəvi-psixoloji cəhətdən hazırlaşmalıdırlar. Milli ideoloji tərbiyənin erməni qəsbkarlarının ölkəmizdə apardığı ədalətsiz müharibə və tökdüyü nahaq qanlarla birbaşa bağlılığını görən yeniyetmə Vətənin müdafiəsinə, işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsinə, aclığa, susuzluğa, yorğunluğa, kəskin şaxtaya, dözülməz istiyə, bədənə verilən fiziki əziyyətlərə dözümlü olmağa və s. bu kimi mühüm əlamətlərə, psixi keyfiyyətlərə və fərdi psixi xüsusiyyətlərə daha məsuliyyətlə yanaşır, bu keyfiyyəti özünün dəyişməz məsləki hesab edirlər.

Milli ideoloji tərbiyənin tarixi milli-mənəvi dəyərlər üzərində qurulması onun daha möhkəm formalaşmasına zəmin yaradır. Bu baxımdan müəllim təlim prosesində, eləcə də sinifdən xaric tədbirlərdə yeniyetməlik dövründən başlayaraq məktəbliləri ata-babalarımızın, ana-bacılarımızın, tarixi və milli qəhrəmanlarımızın vətənpərvərliyi, döyüşkənliyi, mərdliyi, namusluluğu, milli təəssübkeşliyi, mübarizliyi, təmkinliliyi, düşməne qəzəbi nümunəsində tərbiyə etmək üçün böyük pedaqoji ustalıq göstərməlidir. Onların doğma Vətəni, milli-mənsu-

biyyətinə, dilini və dinini, ordusunu və əsgərlərini dərin məhəbbətlə sevməsinin, bu məhəbbəti öz fəaliyyətində sübut edə bilmələrinin, həmçinin yeniyetmələrin milli ideoloji hisslərinin, mənəvi dünyasının və əqidəsinin düzgün formalaşdığını göstərir.

Fənn kurikulumlarında, dərslik və dərs vəsaitlərində şagirdlərin milli ideoloji tərbiyəsi ilə bağlı materiallara kifayət qədər yer ayrılmamış dərsliklərdə verilmiş bir neçə material da nə məzmun, nə də ki, sistematiklik baxımından yararlı sayıla bilməz. Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması problemi nəinki yeniyetmələrdə, ümumiyyətlə, bu problemin tədqiqi-pedaqoji prosesdə qoyulmamışdır. Ona görə də, müəllimlər üçün elmi-pedaqoji və metodik materiallar çap olunmamışdır. Məhz buna görə də ayrı-ayrı fənlər və mövzular tədris olunarkən müəllimin milli ideoloji tərbiyə üzrə daha çox hansı məsələlərə və necə diqqət yetirəcəyi bilinmir, V-IX siniflərin fənn proqramlarının məzmunu bir-biri ilə milli ideoloji tərbiyənin komponentləri baxımından koordinasiya edilmir, bir-birinə uyğunlaşdırılmır. Ayrı-ayrı fənlər üzrə eyni məqsədə xidmət edən materiallar ya epizodikdir, ya da yoxdur, təlim standartlarına daxil edilən məsələlərin bir qismi dərsliklərdə öz əksini tapmır.

Yeniyetmələrin milli ideoloji tərbiyəsinə xidmət edən bədii və elmi-metodik ədəbiyyatın heç olmaması və ya azlığı müəllimlərin bu problem sahəsindəki səmərəli fəaliyyətini məhdudlaşdırır. Həmçinin həyati bacarıq və vərdislər aşılamayan, zamanla tam səsələşməyən bəzi kitablardan, filmlərdən, internet saytlarından yeniyetmələrin istifadə etməsi bu sahədəki tərbiyənin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir.

Yeniyetmələrin ailələrində Azərbaycanımızın qürur duyulan müasir inkişafını bilən və yeri gəldikcə bunları övladları ilə birlikdə müzakirə edən milli ideologiyamızın bəzi komponentlərini onlara bir daha başa salmağı bacaran valideynlər vardır. Onlar məktəb seminarlarında həm siyasi, həm iqtisadi, həm də azərbaycançılıq ideologiyası baxımından müəyyən təsəvvürlər toplusuna malik olmalı və bu işin həyata keçirilməsinin bəzi pedaqoji tələblərini də bilməli, inandırıcı faktlarla azərbaycançılıq ideologiyasını, milli əqidəni öz uşaqlarında formalaşdırmağı, bu sahədə uzun müddət yadda qalan bilik və təsəvvürlər yaratmağı bacarmalıdırlar.

Məktəblilərin ideoloji tərbiyəsi zamanı azərbaycançılıq ideologiyasının əhəmiyyəti, məhiyyəti və məqsədi, onun tərbiyəvi imkanları və təşkili yolları tərbiyəçi-məllimlər tərəfindən aydın təsəvvür olunduqda, yeniyetmələrdə həmin ideologiyanın formalaşdırılması daha keyfiyyətli şəkildə reallaşır.

Hər millətin özünün minilliklər ərzində formalaşmış özünəməxsus adət-ənənəsi, tərbiyə atributları, milli əxlaq və davranış normaları vardır. Onlar qazandıqları bu mədəniyyət sərvətləri ruhunda böyümüş, formalaşmış, onları təkmilləşdirmiş və sonrakı nəsillərə ötürmüşdür. Eləcə də bir millət digərinin adət-ənənəsini, hətta ən mütərəqqilərini belə ya götürə bilməmiş, ya da götürmək istəməmişdir. Əgər kimsədə belə meyillər olmuşsa da, yenə özününkünə qayıtmış, onunla yaşamışdır. Deməli, öz tarixi milli mənəvi dəyərlərimizə əsaslanmadan yeniyetmələrdə milli əqidə, milli ruh, milli vətənpərvərlik, milli qürur və ümumiyyətlə, milli-azərbaycançılıq ideyaları formalaşa bilməz.

Yeniyetmələrdə formalaşa bilən milli ideyalar Azərbaycan xalqının minillik tarixi boyu hansı yolu keçməsindən, nə kimi siyasi və iqtisadi vəziyyətində olmasından, maddi və mənəvi mədəniyyətindən, folklorundan, musiqisindən, tərbiyə ənənəsindən və s. asılıdır. Məktəbli yeniyetmələrin milli ideoloji tərbiyəsi işinin təşkili zamanı bu amillərin nəzərə alınması zəruridir, bunsuz nə məktəb, nə də ki, ailə şəraitində şagirdlərdə milli ideyaları tərbiyə etmək mümkün deyil. Məktəbdəki kimi, ailədə də milli ideyaların tərbiyəsi işi xalqın tərbiyə üsullarına söykənməlidir. Həm də ona görə ki, xalqın tipik tərbiyə üsulları etnik ümumiliyi, başqa sözlə, etnosun psixologiyasını formalaşdırır.

Yeniyetmələrin milli ideoloji tərbiyəsinin təşkili zamanı tərbiyəçi-müəllim, valideyn və ictimaiyyət nümayəndələri xalqımızın qədimdən bəri yaşatdığı etik qaydalara, milli əxlaq normalarına, milli mənəvi dəyərlərimizin qaydalarına əməl etmələri zəruridir. Bunun üçün onların özləri bu keyfiyyətləri, onun tərbiyəvi imkanlarını bilməli və yerli-yerində onlara düzgün

əməl etməlidirlər. Müasir ailələrdə atanın və ananın rolu və fəaliyyəti milli ideyalar üzərində kökləndikdə yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasına daha tez və keyfiyyətlə nail olmaq mümkündür.

Məktəblilərin gələcəkdə ölkəmizin ləyaqətli vətəndaşları kimi yetişməsində yeniyetməlik yaş dövründən başlayaraq onların milli ideoloji tərbiyəsi işinin sistemli, məqsədyönlü, planlı aparılması gərəkdir.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz, tarixi adət və ənənələrimiz, təbii sərvətlərimiz, Azərbaycan dövlətinə, dövlət başçılara, dövlət rəmlərinə dair bilik və məlumatlar milli ideoloji tərbiyə işində böyük rol oynayır. Bu sahədə valideynlərlə tərbiyəçi-müəllimlərin ciddi koordinasiya edilmiş əlbir fəaliyyəti də başlıca şərtidir. Rayon və şəhərlərimizdə dövlətçiliyimizin tarixinə (məsələn, Bakıda İstiqlaliyyət küçəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə), Azərbaycan hökmdarlarına (Bakıda I Şah İsmayıl, Gəncədə Cavad Xana və b.) və Azərbaycanın milli qəhrəmanların şərəfinə və şəhidlərimizin xatirəsinə həsr olunmuş abidələr güclü tərbiyəvi təsir gücünə malikdir.

İşin elmi nəticəsi. Yeniyetmələrdə milli ideoloji hisslərinin formalaşdırılması zamanı tələblərdə vahidlik prinsipinin gözlənilməsi məcburidir. Sınıf rəhbərləri, tərbiyəçi-müəllimlər, bütün təhsil işçiləri və valideynlər də vahid mövqedən çıxış etməlidir.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatda yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması məqsədilə pedaqoji prosesin psixoloji və pedaqoji imkanları araşdırılaraq üzə çıxarılmış və elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Yeniyetmələrdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasında tərbiyəçi fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı tədqiqat materialları, tədqiqatda öz əksini tapmış başlıca ideyalar, tədqiqatın nəticələri, tərbiyə metodikası məktəblilərdə azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılmasında bütün pedaqoji kollektivə kömək göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikas / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2016, – 320 s.
2. Əliyev, H.Ə. Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Azərbaycan. – 2011, 10 noyabr.
3. Əliyev, R.İ. Mentalitet / R.İ.Əliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019, – 232 s.
4. Yusifov, M.İ. Azərbaycançılıq / M.İ.Yusifov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010, – 123 s.
5. Şəmsizadə, N.Ş. Azərbaycançılıq / N.Ş.Şəmsizadə. – Bakı: Nurlan, – 2006, – 192 s.

I.C.Calilova

General Results of the Formation of National Ideology in Teenage Schoolchildren

Summary

Article deals with the result of purposeful and organized actions, teenagers have the knowledge, skills, skills, the main components of Azerbaijanism ideology (Turkism, Islamism, statehood, patriotism, independence, territorial integrity, etc.) and earn their abilities and give it directly to their activities. The teenager turns the idea of liberation of the occupied lands into his own deeds and beliefs, and he is even honored to rise to the peak of martyrdom. They are firmly convinced of the necessity of being prepared for adolescence.

Key words: national ideal, national statehood, independence, ideology of Azerbaijanism, hostile enemy

И.Дж.Джалилова

Общие черты формирования национальной идеологии у подростков

Резюме

В статье показано, что в результате целенаправленных и организованных мероприятий подростки на главных компонентах идеологии азербайджанства (тюркизм, исламизм, госу-

дарственность, патриотизм, независимость, территориальная целостность и т. д.) усваивают знания, навыки и способности, которые непосредственно отражают в своей деятельности. Под-росток превращает идею освобождения оккупированных земель в свои собственные убеждения и даже считает честью стать шехидом (погибнуть на войне, сражаясь защищая свою веру, родину, честь, семью). Они твердо убеждены в необходимости подготовки защиты Родины с подросткового возраста.

Ключевые слова: национальный идеал, национальная государственность, независимость, идеология азербайджанства, коварный враг

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

İ.Ə.ƏHMƏDOVA

baş müəllim

e-mail: ridvan_baku@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

:10.62021/0026-0028.2024.1.172

ƏSAS MUSIQI ALƏTİ MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ MUSIQI JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA BİLİKLƏR

Xülasə. Təqdim olunan məqalə tələbələrə əsas alətin öyrədilməsi prosesində janr xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi mövzusunda həsr edilmişdir. Məqalədə musiqi sənətinin əsas janr növlərinə ekskurs edilir. Tələbənin müxtəlif janrlara istiqamətlənməsi onun dünyagörüşünü və peşəkar fəaliyyət sahəsinin sərhədlərini genişləndirir. Nəticə etibarilə təqdim olunan məqalə tədris prosesində metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: tələbə, incəsənət, musiqi, janr, fortepiano

“Marş, müxtəlif növ rəqs və mahnılar, romans, serenada, barkarola, nokturn, xoral, konsert, simfoniya, sonata, kvartet, kantata – bütün bunlar musiqi janrlarıdır” [1, s. 22]. Musiqi əsərlərinin müxtəlif növ olması ilə bərabər, musiqi janrları musiqinin tarixi və sosial, ictimai müxtəlifliyinin funksiya daşıyıcısı kimi onun / musiqinin / həyat rəngarəngliyini ifa tərzində özünü əks etdirir. Janr musiqi əsərinin bir növüdür. Onun öz məzmun çalarları vardır ki, bu da özündə həyat tərzinin müxtəlifliyini və tipik xüsusiyyətlərini öz ifa tərzində əks etdirir. Janr musiqi əsərinin bir növüdür. Onun öz məzmun çalarları vardır ki, bu da özündə həyat tərzinin müxtəlifliyini və tipik xüsusiyyətlərini öz ifa tərzində əks etdirir.

XIX əsrin instrumentalaşdırılmış serenadası çox hallarda “sözsüz mahnılar” adlanan pyeslərə daha çox oxşarlığı olur ki, burada gitara və lyutna musiqi alətlərinin səslənməsi ilə müşayiət olunur. Bunlara misal olaraq Balakirevin “İspan serenadası”nı və Rahmaninovun “Serenada”sını misal göstərmək olar. XIX əsrdə populyar olan Noktyurn janrı da mahnı və nəğmə stilində çox yaxındır. Noktyurn – gecə musiqisidir. Şənləndirici xarakter daşıyan və açıq havada ifa edilən bu kiçik həcmli pyes XVIII əsrdə belə adlanırdı.

XIX əsrdə romantizmin inkişafı dövründə noktyurn – lirik xarakterli bir pyes kimi səciyyələndirirdilər. Öz mahiyyətinə görə noktyurnlar müxtəlif olur və özlərində emosional ton daşıyırlar. Buna bariz nümunə olaraq Listin “Qrezi lyubvi” adlanan fortepiano noktyurnunu misal göstərmək olar. Həmçinin çox məşhur olan, sanki gitaranın müşayiəti ilə ifa edilən yüngül xarakterli seranada stilində, Şopenin ikinci noktyurnunu misal çəkmək olar. Lakin bunlardan fərqli olaraq Şopenin noktyurnlarının çoxu ciddi, dərin, kədər və qəm xarakterli olur. Sanki sakit ləpələrin səsinə və xəzan yarpaqların xışıltısına və bəzən də kəskin külək çırpıntısı və ildırım özündə əks etdirən noktyurnlar əksəriyyət təşkil edir.

Dahi Polşa bəstəkarlarının ən məşhur əsərlərindən biri də onun “noktyurn do minor”-dur. Bu dramatik – həyacanlı monoloq tinli və deklamatsiya xarakterli faciəvi pafoslu melodik bir əsərdir. Şopendən başqa, Qlinka, Çaykovski, List, Qriq, Skryabin və Borodin də fortepiano noktyurn əsərləri yaratmışlar.

Elegiya-qəmgin / məzmunlu / xarakterli pyesdir.

XIX əsrdə yaranan bu pyeslərdə əsasən insanın dünyaya olan bəşəri duyğuları və həvəsi özünə məxsus bir janrın əmələ gəlməsinə gətirib çıxartdı. Bunu bəzən “sözsüz mahnılar” adlandırırlar. Bu həcmcə kiçik instrumental melodik bir əsərdir. Bunun bariz nümayəndələrindən biri də alman bəstəkarı Mendelsondur. O, 48 belə pyeslər yaratmışdır, onlar müxtəlif xarakter-

li – ya qəmgin, ya da şən, ya da arzularla dolu xülyalara bənzər mənə kəsb edirlər. Bu əsərlərin adlarından onların xarakterləri, məziyyətləri bilinir. Məsələn, “Kolibelnaya” / Lay-lay /, “Vesennaya” / Bahar /, “Pryalka”, “oxotniçya” / Şıkar /, “Venesiyalı qondolyerin mahnısı” və s.

Çaykovskinin məşhur pyeslərindən birini də “Sözsüz mahnı” adlandırılırlar. Bu janra həm də onun gözəl fortepiano “Romans”-ını və çoxlu pyesləri təşkil edən “Vremena qoda” pyes-silsiləsini aid etmək olar. “Sözsüz mahnı”ya həm də instrumental laylaları aid etmək olar / Şopen, Şuman, Qriq /.

Bir neçə janr qrupları var ki, bunlar improvizə olunmaqla ifa edilir, bunlar fantaziya, prelyudiya, rapsodiya, ekspromt, ballada, legenda və s. aiddir. V.A.Tsukerman bu tipli musiqini xüsusi terminlə, yəni “kvaziimprovizə” adlandırmışdı. Bu musiqinin əsas prinsipi dinləyicini düşündürməyə sövq etmək və onun gözləri qaşısında sanki “quasi” improvizələmiş obraz yaratmaq məqsədi güdülür.

XIX əsrdə populyar janr olan rapsodiyadır ki, azad formada yazılmaqla müxtəlif çalarlı, kontrast epizodlarla zəngin olan lirik, epik, qəhrəman-dramatik və ya bayram, şən əhvali-ruhiyyəni əks etdirir. Rapsodiya-instrumental fantaziyaaya aid olmaqla bərabər, folklor xalq mahnılarına daha yaxındır. Bu termin, yəni rapsodiya qədim yunan mənşəlidir: qədim zamanlarda xalq mahnı ifaçıları “rapsodlar” adlandırırdılar, hansılar ki, qəhrəmanlığı tərənnüm edən epik dastan ifaçıları idilər. Bu janrın yaradıcısı F.List hesab edilir. Onun “Macar rapsodiyaları”nda çoxlu sayda müxtəlif çalarlarla zəngin olan melodiyları həm yüksək tempdə, həm də asta tempdə ifa edilir və sonda bir qayda olaraq rapsodiya yüksək tempdə ifa edilən folklor, xalq rəqsi ilə tamamlanır. Öz tərkibinə görə rapsodiyalar müxtəlif olurlar. Bunlara misal olaraq Listin məşhur altıncı “Macar rapsodiyası”nı göstərə bilərik. Mazel qeyd etmişdir: “Музыкальные жанры обладают чертами национальной характерности и при этом многие из них приобрели широкое интернациональное распространение”. (“Musiqi janrları milli xarakteristikaya malikdir və onların çoxu geniş beynəlxalq yayılıb) [2, s. 22]. Burada folklor xalq motivləri əsas, məzmunu təşkil edir. Müxtəlif çalarlarla zəngin olan və böyük həcmli rapsodiyaya misal olaraq Raxmaninovun fortepiano ilə orkestr üçün yazdığı “Paqanini rapsodiyası”nı göstərmək olar.

Ballada – gərgin məzmunla zəngin olan pyeslərdən ibarətdir. Ballada instrumental pyes olmaqla XIX əsrdə ədəbi-romantik balladanın təsiri ilə yaranmışdır. Belə pyesləri hamıdan əvvəl Şopen yaratmışdır. Şopenin dörd balladası fortepiano musiqisinin incilərindən sayılır. Bunlar müxtəlif kontrastlıqları ilə / çalarları ilə / həm iri həcmli epik, lirik mahnı və həm də bəzən fantastik səciyyə daşıyıcı rolunu ifa edirlər.

Şopenin balladaları bir qayda olaraq gözəl və plastik lirik mahnı səciyyəsi daşıyırlar. Bundan başqa, onun balladaları müxtəlif səciyyə daşıyırlar. Bundan başqa, onun balladaları müxtəlif və geniş məzmunlu dramatik xarakterlə tamamlanan pyeslərlə də özünü büruzə verir. Şopen-dən sonra ballada janrına List, Brams, Qriq və Dvorjaka kimi bəstəkarlar da müraciət etmişlər.

Ekspromt/ Lat /-bir hissəli instrumental pyes olmaqla, sanki gözlənilmədən, birdən-birə impulsiv və emosional çalarlarla yaranmışdır. Buna misal olaraq Şubertin, Şopenin, Çaykovskinin, Skriyabinin lirik və cəlbedici mahnı xarakterli əsərləri nümunə olaraq göstərə bilərik. Prelyudiya /latın. “prae” /-əvvəl / və latus”-oyun deməkdir/ nisbətən böyük olmayan, əksər hallarda improvizə yönü instrumental pyesdir.

XVIII əsrdə prelyudiya “pyes-fuqe”dən əvvəl ifa olunan iki hissəli bir pyes təşkil edirdi. XIX əsrin məşhur bəstəkarlarından ilk dəfə Şopen bu janra – prelyudiyaaya müraciət etmişdir. 30-cu illərin sonunda o, major və minorun bütün çalarlıqlarını əhatə edən 24 prelyudiya əsər yaratmışdır. Şopenin prelyudiyları – tam bədii tərtibatlı fortepiano miniatürləri təşkil -ci və edirdi. / məsələn; -cu prelyudiya /. Bəziləri isə improvizə xarakterli olurdular.

Prelüdiyanın yeni növləri rus bəstəkarları Lyadov, Skryabin, Raxmaninov tərəfindən geniş yayılmışdır. S.Prokofyevin “Mimolyotni fortepiano miniatür prelyudiyası da buna bariz

nümunə idi. D.Şostankoviç 24 prelyudiyadan ibarət çox rəngarəngli major və minor tonallı fortepiano əsər yaratmışdır.

Musiqişünaslar musiqi janrının əsas üç tematik xüsusiyyətlərini qeyd edirlər. Bunlar, “reçitativlik”, “mahnı” və “rəqs” təşkil edir. Musiqi xalq yaradıcılığında ilk musiqi janrları sayılan “mahnı və rəqs” bir-biri ilə sıx əlaqə təşkil edir. Janr (fransızca-genre-növ, kök) musiqi bədii yaradıcılığında tarixi, ictimai, məişət gerçəklikləri ilə bağlı olan mövzuları özündə əks etdirir. Bütün musiqi janrları iki hissəyə-həm vokal (instrumental müşayiət ilə), həm də instrumental ifa ilə olur.

Problemin aktuallığı. Aktuallıq ondan ibarətdir ki, müxtəlif janr əsərləri öyrənilmə prosesində ən vacibi janr xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi. Tədris prosesində janr xüsusiyyətləri ilə tanışlığın müəyyən edilməsi mühüm rol oynayır.

Problemin yeniliyi. Müxtəlif janr əsərlərinin pianoçuların repertuarına daxil edilməsi müxtəlif dövrlərə aid əsərləri öyrənmək imkanı yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tələbələrin tədris prosesinə müxtəlif janrlı əsərlərin daxil edilməsi onlara ifa olunan əsərləri düzgün şərh etməyə imkan verir və onların üslub xüsusiyyətlərini dərk etmələrini təkmilləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Мазель, Л. Цуккерман В. Анализ музыкальной формы, «Музыка» / Л.Мазель. – Москва, – 1967, – 749 с.
2. Алексеев, А. Д. История фортепианного искусства / А.Алексеев. – М, – 1988. – 415 с.
3. Холопов, Ю.Н. Введение в музыкальную форму / Ю.Н.Холопов, – Москва: МГК, – 2006. – 432 с.

I.A.Ahmadova

Learning the Features of Genres in The Classes of the Main Instrument

Summary

The presented article is devoted to the topic of studying genre features in the process of teaching students on the main instrument. The article makes an excursion to the main varieties of genres of musical art. The student's orientation in a variety of genres expands the boundaries of his worldview and professional field of activity. As a result of this, the presented article carries methodological value in the educational process.

Key words: student, art, music, genre, piano

A.A.Aхмадова

Изучение особенностей жанров на занятиях основного инструмента

Резюме

Представленная статья посвящена теме изучения жанровых особенностей в процессе обучения студентов на основном инструменте. В статье делается экскурс на основные разновидности жанров музыкального искусства. Ориентировка студента в многообразии жанров расширяет границы его мировоззрения и профессионального поля деятельности. В следствии этого, представленная статья несет методическую ценность в учебном процессе.

Ключевые слова: студент, искусство, музыка, жанр, фортепиано

Rəyçi: sənət.f.d., dos. K.R.Sədirxanova

Redaksiyaya daxil olub: 06.02.2024

Ü.N.ƏLİYEVƏ

e-mail: eliyevaulviyye0011@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.175

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ AUTİZMİN ƏLAMƏTLƏRİ

Xülasə. Tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, autizm erkən uşaqlıq yaşlarından başlayıb həyat boyu davam edən, psixi və sosial sahədə inkişaf pozuntusuna səbəb olan xəstəlik və ya inkişafın ləngiməsi hesab olunur. Autizmin ən ümumi xarakteristikası arasında sosial qarşılıqlı əlaqələrdə, dil və ünsiyyət bacarıqlarında çatışmazlıq, təkrarlanan davranışlar, eyniliyə həddindən çox bağlılıq kimi xüsusiyyətlər yer almaqdadır. Buna baxmayaraq, bu sindromun nəzərəçarpan fiziki xüsusiyyətləri yoxdur. Autistik xüsusiyyətlər ümumi mənada autistik pozuntusu olan uşaqlarda müşahidə olunmaqla yanaşı, hər autist uşaqda bir cür təzahür edə bilər.

Açar sözlər: autizm, təfəkkürü şərtləndirən amillər, psixi və sosial sahədə inkişaf pozuntusu, sosial çatışmazlıqlar, autizm diaqnozu

Görkəmli Azərbaycan psixoloqu, professor Ramiz Əliyev göstərir ki, psixi proseslərin dərinliyini əks etdirən uydurulmuş fantastik aləm bəzi insanlarda tədricən təfəkkürü şərtləndirən amilə çevrilir. Bu hadisəyə autistik təfəkkür deyilir.

“Autizm şəxsi hisslərə elə dərinləndirən aludə olmaqdır ki, reallıq hissi itir, onunla əlaqə kəsilir, ətrafdakıların ünsiyyəti maraqlı azalır. Autistik təfəkkür arzuların xəyalən “reallaşmasıdır”; gəlinciklə oynayan qız xoşbəxt ana, oğlan general olur. Xəyalən xoşbəxt günlər yaşanılır. Yuxuda isə ən gizli arzular “həyata keçir” [3, s.202].

R.İ.Əliyev göstərir ki, autistik təfəkkür real həyata təsir etmək imkanında deyil, yəni o, qeyri-məhsuldar fantaziyadır. Autistik təfəkkür psixi reallığın, arzu, motiv, meyil, emosional reaksiyanın kompleks təsirindən yaranır və insanın psixi vəziyyətini əks etdirir.

Deməli, autizm erkən uşaqlıq yaşlarından başlayıb həyat boyu davam edən, psixi və sosial sahədə inkişaf pozuntusuna səbəb olan xəstəlik və ya inkişafın ləngiməsi hesab olunur. Autizmin ən ümumi xarakteristikası arasında sosial qarşılıqlı əlaqələrdə, dil və ünsiyyət bacarıqlarında çatışmazlıq, təkrarlanan davranışlar, eyniliyə həddindən çox bağlılıq kimi xüsusiyyətlər yer almaqdadır. Buna baxmayaraq bu sindromun nəzərə çarpan fiziki xüsusiyyətləri yoxdur. Autistik xüsusiyyətlər ümumi mənada autistik pozuntusu olan uşaqlarda müşahidə olunmaqla yanaşı, hər autist uşaqda bir cür təzahür edə bilər.

Autizmin əvvəllər zənn edildiyi kimi uşağın sevgi məhrumluğu, ünsiyyət çatışmazlığı, ya da uşağın keçmiş yaşantılarıyla əlaqəli emosional problemlərə bağlı olmadığı müəyyənləşdirilmişdir. Son illərdə autizmin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər onun geniş əhatəli bir inkişaf pozuntusu olduğu mövqeyini daha çox irəli sürür və autist uşaqların sosial əlaqə yaratmaq, ünsiyyət bacarıqları və yaradıcılıq fəaliyyətlərində məhdudluğun olduğunu irəli sürürlər. Digər qrupa aid edilən pedaqoq və psixoloqlar hesab edirlər ki, uşaqların sosial ünsiyyət bacarıqları autizm diaqnozunu təyin edən faktorlardan ən əsasıdır. Bu uşaqların həm sadə, həm də kompleks sosial ünsiyyət bacarıqları yaşadlarına nisbətən daha ləng inkişaf edir. Normal inkişaf edən uşaqlar bir çox sosial bacarıqları başqalarını müşahidə və təqlid edərək öyrənirlər. Bunun əksinə, autist uşaqların təqlid etmək bacarığı inkişaf etmədiyindən sosial bacarıqları bu üsulla öyrənmələrində də məhdudiyyətlər özünü göstərir. Autist uşaqlarda təxəyyülün zəif olması səbəbindən sosial-rollu oyun oynamaq bacarıqları da inkişaf etmir. Autist insanlar yaşad-

ları ilə sosial ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Ünsiyyət qurduqları insanların fikirlərini, vəziyyətlərini anlamaqda, öz istəklərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Qarşıdakı insanla empatiya qura bilmirlər.

Autizm ömür boyu davam edən bir haldır. Sosial inkişaf geriliyi olan autist insanlar normal yaşadları ilə sosial ünsiyyət yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Onlar reallıqda baş verənləri anlamaqda və ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər, digər insanlarla göz kontaktı qurmaqdan qaçırlar. Ünsiyyətə girməyə cəhd etmirlər. Qucaqlanmağa və göz kontaktı qurmağa qarşı reaksiyasızdırlar və bəzən bunlara mənfi reaksiya verirlər. Bu uşaqlarda sosial gülümsəmə çox gec inkişaf edə bilər. Autist uşaqlar digər insanlardan məqsədlərinə çatmaq üçün bir vasitə, bir əşya kimi istifadə edə bilərlər. Autist uşaqların çoxu sözlərdən olduqca az istifadə edirlər. Eyni zamanda, dili ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməzlər.

Autist insanlar hər sahədə, eləcə də sosial sahədə özlərinə məxsus bir inkişaf keçirlər. Bu inkişafı yaş dövrləri şəklində araşdırmaq mümkündür. Bu inkişafın gedişini aşağıdakı dövrlərə ayırmaq olar: körpəlik dövrü, məktəbəqədər dövr, kiçik məktəb yaş dövrü, yeniyetməlik dövrü, yetkinlik dövrü.

Körpəlik dövrü. Autist uşaqların körpəlik dövründəki fiziki inkişafı yaşadlarından fərqli deyil. Yuxu və qidalanma problemlərinin olmasına baxmayaraq ümumi inkişafı əsasən normaldır. Hələ də tam olaraq müəyyənləşdirilməmişdir ki, hansı səbəbdən autizmin əlamətlərinin qısa bir müddət ərzində meydana çıxır, bəzi uşaqlarda yüngül autizm əlamətlərinin getdikcə daha da ağırlaşması baş verir.

Normal bir körpə ilk üç aylıqda anasına baxır, anası onunla danışarkən gülümsəyər, qığıldayar. Daha sonrakı aylarda isə hər fürsətdə qucağa alınmaq üçün qollarını qaldırır, insanlarla ünsiyyətə girməkdən xoşu gəlir. Tək qaldıqda isə ağlayır, əsəbiləşirlər. Lakin autist uşaqlarda bunların tam əksinə qucağa alınmağa qarşı biganəlik, qucağa alındıqda narahat olma və s. kimi hallar müşahidə olunmaqdadır. Autist körpələr, ümumiyyətlə ətrafdakılarla adətən ünsiyyətdən qaçır, insanların danışmalarına reaksiya vermirlər. Onlar insanlarla göz kontaktı qurmaq istəmir, çox uzun müddət boş, mənasız baxışlarla otura bilərlər. Bu körpələr, ətrafdakı insanlara olduğu qədər, əşyalara qarşı da maraqsızdırlar. Ətrafındakı səslərə, cisimlərə, heyvanlara maraq göstərmirlər.

Məktəbəqədər dövr – iki-altı yaş arasında olan autist uşaqlar, normal populyasiyaya nisbətən daha qısaövlü olurlar. Məktəbəqədər dövrdə bu uşaqlar aktiv dəyişikliklərə qarşı həddindən artıq tez reaksiya verirlər. Autizm xüsusiyyətləri bu dövrdə daha da diqqətə cəlb edir. Oyun qurmaqda, həmyaşadları ilə əməkdaşlıq etməkdə çətinlikləri olduğu nəzərə cəlb edilməlidir. Hərəkətləri təqlid etmək, kiçik motor bacarıqları tələb edən kəsmək, yarıdırmaq, yazı yazmaq kimi bacarıqları məhduddur. Oyuncaqlarla məqsədli şəkildə oynaya bilmirlər. Belə ki, bir oyuncaq maşını sürmək əvəzinə, onu tərsinə çevirib saatlarla təkərini fırlada bilərlər.

Məktəbəqədər dövr uşaqların xəyal gücü və yaradıcılıqlarının inkişafının ən yüksək səviyyədə olduğu dövrdür. Bu dövrdə uşaqlar oyun oynamaqdan doymazlar. Ancaq autist uşaqlarda xəyal gücünün yetersizliyinə bağlı olaraq yaradıcı və sosial oyunlar oynamaq bacarığının olmadığı müşahidə edilir. Bir oyuncaqla məqsədinə uyğun olaraq oynayırlar. Məsələn, oyuncaq bir maşınla oynayarkən onu həqiqi bir maşın modeli, özünü də həmin maşının sürücüsü olaraq təsəvvür etməzlər. Bəzən yalnız maşının təkərləri, bəzən də onun çıxardığı səsə maraqlanırlar.

Üç-beş yaş dövrü autistik xüsusiyyətlərin ən diqqətə cəlb edən dövrüdür. Bu yaş dövründə uşaqda nitq tam formalaşır, sosial şəraitə adaptasiya gedir. Oyun, xüsusən də sosial-rollu oyun aparıcı fəaliyyət növünə çevrilir. Körpəlik dövrünə nisbətən sosial bacarıqlar bu dövrdə daha yaxşı formalaşır. Autizmin sosial inkişaf geriliyi olduğu bilinməkdədir. Buna görə də autizm diaqnozunun qoyulması üçün bu dövr çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu dövrdə sosial inkişaf geriliyini aydın müşahidə etmək və autizmi digər problemlərdən ayırmaq daha asan olur.

Kiçik məktəb yaş dövrü. Autist uşaqlar bu dövrdə məhdud şəkildə olsa da, ətrafına və yaşadlarına maraq göstərməyə başlaya bilərlər. Üç yaşında ikən bənzər xüsusiyyətlərə malik iki

autist uşaqlarda məktəb dövrünə gəldikdə fərqli xüsusiyyətlər müşahidə etmək olar. Belə ki, məktəb dövründə bu uşaqlardan biri dili ünsiyyət vasitəsi kimi heç istifadə etmədiyi halda, digəri danışmağa başlaya bilər. Lakin bu nitq adətən məqsədli şəkildə olmur və autist uşaqlar bu nitqdən istifadə edərək ətrafındakı insanlarla sosial ünsiyyətə girə bilmirlər. Onların nitqi məqsədsiz şəkildə olur və əksər hallarda exolaliya şəklində təzahür edir. Autist uşaqların əksəriyyəti şəxs əvəzliliklərindən düzgün istifadə edə bilmirlər. Belə ki, özləri haqqında üçüncü bir şəxsdən danışmış kimi bəhs edirlər. Məsələn, “mən gəlirəm” ifadəsi əvəzinə “o gəlir” deyirlər.

Yeniyyətçilik dövrü. Autist uşaqlar yeniyyətçilik dövrünü yaşıdları kimi keçirirlər. Onların əksəriyyəti bu dövrü böyük problemlər yaşamadan keçirirlər. Bu dövrün bəzi autist uşaqların inkişafına müsbət təsir etdiyi halda, bəzi autist uşaqların inkişafına mənfi təsir etdiyi müşahidə olunmuşdur. Belə ki, bəzi autist uşaqlarda ağırlaşma, yəni inkişafda geriləmə olmuşdur. Bu geriləmə sosial münasibətlərə təsir etməklə yanaşı, bəzi hallarda nitqin itməsi və akademik bacarıqlarda nəzərə çarpan geriliklə təzahür edir. Bəzi hallarda bu dövrdə autist yeniyyətçilər öz vəziyyətlərini dərk edirlər və bunun nəticəsində onlarda depressiya halı müşahidə olunur.

Yeniyyətçilik dövründə fiziki cəhətdən güclənən autistlər nisbətən aqressiv olurlar. Bəzi hallarda istəklərini və ya onları narahat edən hər hansı bir halı fiziki şiddət göstərməklə ifadə edə bilirlər. Bu dövrdə qızların oğlanlara nəzərən daha aqressiv olduğu müşahidə edilir.

Yetkinlik dövrü. Autist insanların çox az qismi yetkinlik dövrünü normal yetkinlər kimi keçirirlər. Əksər hissəsi isə ağır bir şəkildə həyatlarına davam edirlər. Bu dövrdə autist insanların bəziləri özlərini ətraf mühətdən izolasiya edirlər. Autizmin və ya autistik yalnızlığın bütün əlamətlərini nümayiş etdirirlər. İnsanlardan uzaqlaşır, tənhalığı üstün tuturlar. Bu insanlar saatlarla otaqda tək başına qala bilirlər. Belə vəziyyətdə narahat edilmək istəmirlər. Tək qalmamaq üçün məcbur edildikdə çətinlik yaratmazlar, ancaq təkbaşına buraxıldıqda da öyrəndiklərini unudurlar. İnkişafı dayanar, hətta geriləmə müşahidə olunur.

Autist uşağın erkən diaqnozu və erkən müdaxilə uşağın daha sürətli inkişafını təmin edir. Autist bir uşağa nə qədər erkən yaşda diaqnoz qoyularsa və ehtiyacı olan xüsusi təhsilə nə qədər tez başlanarsa, həyat bacarıqlarına qovuşmaq şansı da o qədər çoxalır.

Nəticə. Tədqiqatlar göstərir ki, autist uşaqlar psixoloji cəhətdən tam yetkin olmadıqlarından onlar fiziki gərginliyə dözə bilmirlər. Onların məktəb həyatı düzgün qurulmadıqda stress keçirirlər. Ən böyük çətinlik isə kollektivə adaptasiya olunmaq, yoldaşları ilə münasibət qurmaqla bağlıdır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi. İlk dəfə olaraq bu tədqiqat işində autist yeniyyətçilərin dezadaptasiyası, ona təsir edən amillər, onların diaqnostika və korreksiyası arasındakı əlaqələr üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən korreksiya pedaqogikasının, pedaqogika və inkişaf psixologiyasının tədrisində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika. Dərs vəsaiti / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2010.
2. Əliyev, R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti / R.İ.Əliyev, – Bakı: Nurlan, – 2008.
3. Əliyev, R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri / R.İ.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2004.
4. Əlizadə, Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş / Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, – 2008.
5. Qəhrəmanova, Q.H. Gənclərin sosiallaşmasında fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rolu / Q.H.Qəhrəmanova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013.
6. Берн, Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения / Ш.Берн, – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, – 2008.
7. Фрейд, З. Введение в психоанализ / З.Фрейд. – Харьков: Клуб семейного досуга, – 2012.

U.N.Aliyeva

Autistic Symptoms in Children and Teenagers Summary

Researcher finds that autism is a slowdown in disease or development, which begins early childhood and leads to life-long, mental and social development disorders. The most common features of autism are the lack of social interaction, lack of language and communication capabilities, repetitive behaviors, and excessive loyalty. However, this syndrome does not have significant physical characteristics. Autistic features are commonly seen in children with autistic disorder, and can be seen in every autistic child.

Key words: autism, cognitive factors, mental and social development disorders, social deficiencies, autism diagnosis

У.Н.Алиева

Признаки аутизма у детей и подростков Резюме

Исследователь определил, что аутизм – это заболевание или замедление развитие, которое начинается в раннего детстве и является причиной пожизненного нарушения в области психического и социального развития. Среди наиболее распространенных характеристик аутизма считаются недостаток социального взаимодействия, языковых и коммуникативных навыков, повторяющееся поведение и чрезмерная привязанность к идентичности. Несмотря на это, этот синдром не имеет примечательных физических особенностей. Аутистические особенности в общем смысле наблюдаются у детей с аутистическим расстройством и проявляются у каждого ребенка аутиста по-своему.

Ключевые слова: аутизм, факторы, определяющие мышление, расстройства в области психического и социального развития, социальные недостатки, диагноз аутизма

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2024

A.A.ƏLİYEVƏ

e-mail: Aliyeva11Aynur@yandex.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.1.179

AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNİN PRODUKTIV DİL VƏRDIŞLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə. İngilis dilinin təlimi zamanı produktiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ingilis dili dərslərində interaktivlik yaratmaq və tələbələri aktivləşdirmək üçün çox vacibdir. Təqdim olunan məqalə aşağı kurs tələbələrini produktiv dil vərdişlərini təkmilləşdirməyin mümkün yollarının araşdırılmasına həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, produktiv dil vərdişlərinin aşılınması, yəni ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, məlumatların başa düşülməsi və mübadiləsi xarici dilin tədrisində prioritet məsələlərdən biri hesab olunur. Aşağı kurs tələbələrini ingilis dilində produktiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesi sadədən mürəkkəbə, məchuldan məluma doğru məqsədyönlü və sistemli şəkildə aparılmalıdır.

Açar sözlər: dil vərdişləri, müasir metodlar, fikir mübadiləsi, şifahi nitq, yazı vərdişləri

Tədris olunan xarici dili mənimsəmək həmin dildə həm yazılı, həm də şifahi ünsiyyət qura bilmək vərdişlərinə yiyələnməklə nəticələnməlidir desək yanılmarıq. Təqdim olunan məqalənin də əsas məqsədi tədris prosesində produktiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yollarına daha dərinləndirən nəzər salmaqdır. Hər bir insanda öz hiss və duyğularını başqaları ilə bölmək istəyi olur. “Dil vasitəsilə ünsiyyət qurula, başqaları ilə fikir mübadiləsi aparıla bilər. Dil fərqli bölgə və ya dialekti özündə əks etdirsə belə o insanlara başqaları ilə ünsiyyət qurmağına kömək edir” [5, s. 44].

Şifahi ünsiyyətə dinləmə və danışma, yazılı ünsiyyətə isə oxu və yazı aid edilir. İnsanların malik olduqları bu bacarıqları fərqli şəkildə də qruplaşdırmaq olar: oxu və eşidib-anlama bacarıqları məlumatın qəbulunda istifadə olunduğu üçün qəbuledici vərdişlər (receptive skills), danışma və yazı bacarıqları isə məlumatın ötürülməsi üçün istifadə olunduğundan onlar istehsal edici vərdişlərdir (productive skills). Bu dörd dil vərdişləri bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Xarici dil öyrənən hər bir tələbə şübhəsiz ki, hər iki dil vərdişi ilə üz-üzə qalır. Bəzi elmi ədəbiyyatda *reseptiv* dil vərdişlərini *passiv* dil vərdişləri, *produktiv* dil vərdişlərini isə *aktiv* dil vərdişləri adlanmaqla iki qrupa bölürlər.

Təqdim etdiyimiz məqalə aşağı kurs tələbələrini produktiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsindən bəhs etsə də, qeyd etməliyik ki, reseptiv dil vərdişlərinin əsaslı şəkildə inkişafı olmadan produktiv dil vərdişlərinin inkişafından söz gedə bilməz. Deməli, dil öyrənmədə reseptiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi dil öyrənmənin əsası hesab olunmalıdır, çünki dil öyrənən tələbə onu həm şifahi, həm də yazılı şəkildə anlamağı bacarmalıdır. Tələbələri səlis və rəvan şəkildə danışmağa həvəsləndirmək dil öyrənmədə vacib hesab olunur. Burada isə təbii ki, müəllimin tələbələri motivasiya edə bilmək bacarığı da önəm kəsb edir ki, bu da tələbələri daha inamlı danışmağa təşviq edən əsas amildir. “Danışmaq ünsiyyət qurmağın ən təbii yoludur. İnsanların çoxu üçün bir dildə danışmaq qabiliyyəti dil bilməklə eynidir, çünki nitq insan ünsiyyətin ən əsas vasitəsidir” [5, s. 45]. Tədris olunan xarici dildə rəvan nitq qurmağın və savadlı yazı bacarıqlarına malik olmağın birinci şərti həmin dildə eşitdiyini və oxuduğunu anlamaq bilməkdir. “Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе” kitabına istinad etməklə fikrimizi sübut etməyə çalışacağıq: “Orta məktəbi qurtaranlar xarici dildə şifahi məlumat verməyi, söhbət qurmağı bacarmalı, keçilmiş mövzu ilə əlaqədar xarici dil-

də söylənmiş nitqi başa düşməlidirlər” [2, s.112]. Deməli, tələbələrin reseptiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi onların produktiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə qarşılıqlı əlaqədədir hər iki vərdişin inkişaf etdirilməsinin əsası aşağı kurslardan qoyulmalıdır. “Nitq əsasdır; dilin həlledici funksiyası qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətdir. Biz ideyalarımızı, fikrimizi və istəklərimizi ifadə etmək, ictimai münasibət və dostluq qurmaq istədiyimiz zaman danışırıq” [3, s. 3].

İngilis dilinin tədrisi zamanı hər bir dil vərdişinin inkişaf etdirilməsinə eyni dərəcədə əhəmiyyət verilməli, dərslər zamanı tələbələrin dinləmə, oxu, fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmə bacarıqları inkişaf etdirilməlidir, xüsusən də beynəlxalq dil kimi ingilis dilinin öyrənilməsi bir dövərdə ingilis dili müəllimləri bu işin öhdəsindən məharətlə gəlməyi bacarmalıdırlar. Təbii olaraq ki, tələbələr bu zaman müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Məşhur metodist Pen-ni Ur tələbələrin danışmaq üçün üzləşdikləri çətinlikləri ləngimə (inhibition), danışılacaq mövzunun olmaması (the lack of the theme to be spoken), zəif iştirak (low participant) və ana dilindən istifadə (the use of mother tongue) kimi qruplaşdırmışdır [9, s. 121]. İstənilən xarici dilə yiyələnərkən məqsəd həmin dildə fikir mübadiləsi aparmaq, kommunikasiyaya fəal qoşulmaq, diskussiyanın aktiv iştirakçısına çevrilmək və s. bu kimi keyfiyyətlər özündə birləşdirir. Bütün sadaladığımız keyfiyyətlər təbii ki, özündə şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnərkən vacibliyini və əhəmiyyətini qabardır. P.Ur yuxarıda bəhs olunan problemlərin həlli kimi tələbələrə qrup halında iş aparmağı, maraqlı mövzuların müzakirəsini, fəaliyyət növlərini asan dildə təşkil etməyi, tələbələrə müzakirə etmək barəsində təlim verməkdə, tələbələri ikinci dildə danışmağa, diskussiya aparmağa cəlb etməkdə görür [9, s. 121-122].

Xarici dildə kommunikasiyaya qoşulmağı bacaran tələbə müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə ünsiyyət qurmaqla yeni mədəniyyətlə tanış olur və mənsub olduğu xalqın mədəniyyətini təqdim edir. Deməli, xarici dilin dərindən mənimsənilməsi, şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi tələbələrdə ünsiyyət əlaqələrini genişləndirir və onlarda dünyaya yeni baxışın formalaşması üçün yeni imkanlar açır. Məsələnin ciddiliyini nəzərə alaraq onu deyə bilərik ki, aşağı kurs tələbələrinin ingilis dilində şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi müasir metodlara əsaslanaraq mərhələli şəkildə aparılmalıdır. Bunun üçün isə müəllimlər kommunikativ yanaşmaya müraciət etməlidirlər, çünki məhz tələbəyönümlü təlimə əsaslanan kommunikativ yanaşma ilə tədris olunan xarici dil dərslərində müəllim yönəldən, istiqamət verən mövqeyi tutur. Kommunikativ dil təlimi tələbələrə sinifdə yerinə yetirilən tapşırıqların nəticəsini özlərinin ifadə etməsinə imkan verir. Beləliklə, verilmiş tapşırığın nəticəsi verilən cavablardan, yəni tələbələrin öz mövqelərindən, düşüncə tərzlərindən asılı olaraq dəyişir. Tələbələrin xarici dili öyrənilməyə olan marağı, motivasiyası fərqli mövzular ətrafında öz fikirlərini bildirməyi bilmək, qrup diskussiyalarında fəal iştirak etmək ehtiyacından yaranır. Təqdim olunan situasiyalar hər gün fərqli xarakter daşımalıdır ki, tələbələr həm müzakirələrə maraqla qoşulsunlar və öyrədici sinif mühitində öz kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirdirsinlər.

Tədris olunan xarici dildə diskussiyaya qoşulmaq tələbələrin həmin dildə öyrəndikləri yeni sözləri yadda saxlamağa, müvafiq situasiyalarda işlədə bilməyə kömək edir. Tələbələrin söz ehtiyatının zəngin olması isə onların xarici dildə diskussiyaya qoşulmasını şərtləndirən vacib amildir. Öyrənilmiş yeni sözlərin müəyyən situasiyalarda şifahi nitqdə işlədilməsi həmin sözlərin tam mənimsənilməsi ilə nəticələnir. Tələbələr produktiv dil vərdişləri üzərində nə qədər çox məşq etsələr, onlar üçün özlərini sərbəst və qorxmadan ifadə etmək bir o qədər asan olur. P.Urun vurğuladığı kimi, yazının məqsədi “fikirləri ifadə etmək, oxucuya fikir çatdırmaqdır” [8, s. 70]. Bir çox müəlliflər şifahi və yazılı nitq arasındakı əsas fərqi qeyd edərək yazılı nitqin daha mürəkkəb olduğunu yazırlar. Oxşar nəticəyə digər müəllifdə də rast gəlmək olar: “Yazılı mətnin auditoriyası yazıçıya məlum olmaya bilər, buna görə də yazılı dilin, xüsusən də nəşr üçün nəzərdə tutulmuş yazıların dilinin aydın olması lazımdır” [6, s. 101].

Xarici dillərin təlimi sahəsində aparılmış müşahidə və təcrübələr sübut edir ki, kommunikasiya yaratmadan hər hansı xarici dilin mənimsənilməsi demək olar ki, mümkün deyil. Yazı da öz növbəsində özünüifadə və kommunikasiya vasitəsidir. Elə buna görə də xarici dil

dərslərində aşağı kurslardan etibarən tələbələrin oxu, dinləmə və şifahi nitq vərdişləri ilə yanaşı, tələbələrin yazı vərdişlərinin də inkişaf etdirilməsi lazımdır. “Şübhə yoxdur ki, yazı ikinci dil öyrənənlər üçün ən çətin vərdişdir. Çətinlik təkcə fikirlərin toplanmasında və ardıcılılaşdırılmasında yox, həm də həmin fikirlərin oxuna biləcək səviyyədə hədəf dilə tərcümə edilməsində meydana çıxır” [7, s. 303].

Dil universitetlərinə qəbul olmuş tələbələrin çətinliyi də məhz inşa yazan zaman meydana çıxır. “Yazılı nitqin tələbənin daxili nitqinin inkişafında mühüm rolu var və bu yazıda fiksasiya olunan bir nitqdır. Yazılı nitqin imkanları şifahi nitqdən daha çoxdur, belə ki, yazan şəxsin bu zaman dil vasitələrini, sözləri daha düzgün seçməyə və tərtib etməyə böyük imkanları var” [1, s. 80]. Məhz elə bunun üçün də tələbələrin yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yolları aşağı kurs tələbələrinə hərtərəfli izah olunmalı və onlar kiçik paraqraflar yazmağın üsul və qaydalarını öyrənməlidirlər. Yazı vərdişlərinə yiyələnmiş tələbələr üçün hətta ana dilində inşa və ya esse yazmaq mürəkkəb prosesdir. Ümumiyyətlə, yazı dərsi dedikdə tələbələr adətən dərslərdəki tapşırıqların yerinə yetirilməsini nəzərdə tuturlar. Buna görə də xarici dilin qrammatikasını və orfoqrafik qaydalarını bilməklə yanaşı, xarici dil öyrənən tələbələr öz fikirlərini aydın və sistemli şəkildə ifadə edə bilmələri üçün həm də yazı vərdişlərinə yiyələnəlidirlər.

Tələbələrin çoxu öz fikirlərini bir məsələ ətrafında cəmləşdirə bilmədiklərindən inşa yazmaq onlar üçün çətin olur və bu səbəbdən də tələbələr yazı yazmağa meyilli olmurlar, amma yazı dərslərinin düzgün təşkili, yazı mərhələlərinin tam qavranılması tələbələrdə yazıya marağı artırır və onlar öz təəssüratlarını yazıda ifadə edə bilirlər. Elə buna görə də yazı vərdişlərinin aşılması tədrisin ilkin mərhələsindən başlayaraq pillə-pillə öyrədilməlidir. Qeyd edək ki, tələbələrə yazı texnikasını öyrətməyin yolları mövcuddur. Onlar bilməlidirlər ki, yazı texnikası sözlərin və cümlələrin toplusundan yox, mövzunu təsvir edən mövzu cümləsindən (topic sentence) və bu cümləyə aid olan dəstəkləyici cümlələrdən (supporting sentences) ibarətdir. İnşa yazılarkən həmin mövzu cümləsinin ətraflı şərhə tələb olunur.

Sərbəst yazıdan (Freewriting) başlayaraq son çap mərhələsinədək (Publish) hər bir mərhələ tələbələrə aydın şəkildə izah olunmalıdır. Yazı vərdişlərinin aşılması sadə cümlələrin qurulması ilə başlayır. Tələbələrə sadə təsir bağışlasa da aşağıdakı qaydalar mütləq öyrədilməlidir:

- Cümlə böyük hərflə başlamalı və nöqtə ilə bitməlidir (**My name is Aydan.**);
- Xüsusi isimlər həmişə böyük hərflə yazılmalıdır (**I am from Azerbaijan.**);
- And (və) bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələr arasında vergül qoyulmalıdır (**My father is a teacher, and my mother is a doctor.**);
- Vergül işarəsindən sonra birinci söz kiçik hərflə yazılmalıdır (**My hair is black, and my eyes are brown.**).

Paraqraf yazarkən də uyğun forma mütləq gözlənilməlidir:

- Vərəqin sol və sağ kənarında boş məsafə qoyulmalıdır (left-hand margin and right-hand margin);
- Paraqrafın birinci cümləsi abzasdan yazılmalıdır (indent for the first sentence);
- Sətirlər arasında məsafə olmalıdır (skip every other line).

İşin elmi nəticəsi. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, produktiv dil vərdişlərini öyrətmək, ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək, məlumatı dəqiq şəkildə bölüşmək və başa düşmək baxımından vacib hesab olunduğundan məhz buna görə effektiv ünsiyyət qura bilmək xarici dil öyrənən tələbələr üçün prioritet məsələlərdən biri hesab olunur. Aşağı kurs tələbələrinin ingilis dilində produktiv dil vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesi sistemli şəkildə aparılmalıdır.

İşin elmi yeniliyi. Produktiv dil vərdişləri dil öyrənənin xarici dildə effektiv yazmaq və danışmaq bacarığından ibarət olduğundan hər hansı dildə öz fikrini, mövqeyini ifadə edərkən,

tələbələr çatdırdıqları məlumatın məzmunundan əlavə, istifadə etdikləri dilin leksik və qrammatik quruluşundan da xəbərdar olmalıdırlar. Bütün bu maneələrin qarşısını almaq üçün müəllimlərin vəzifəsi tələbələrə mümkün qədər danışq və yazı vərdişlərini aşılamaqdır ki, təqdim olunan məqalədə məhz həmin yollar nəzərdən keçirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. İstər şifahi, istərsə də yazılı formada dil formalarını dəqiq şəkildə ifadə etmək, sadəcə bir dili başa düşməkdən daha çətindir. Produktiv vərdişlər həm şifahi, həm də yazılı nitqi əhatə edir. İnsanlar kommunikasiyaya məhz bu iki yolla – şifahi və yazılı yolla qoşulurlar. Deməli, ingilis dili dərslərində bu vərdişlərin hər ikisinin inkişaf etdirilməsinə nail olmaq və beləliklə də aşağı kurs tələbələrinin produktiv dil vərdişlərini inkişaf etdirmək lazımdır. Bu baxımdan təqdim olunan məqalə aşağı kurslara xarici dil dərsləri tədris edən müəllimlər tərəfindən istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əsədova, N. Tədrisin ilkin və orta mərhələsində əcnəbi tələbələrin yazılı nitqinin inkişafına dair iş prinsipləri // Ali məktəblərdə dillərin öyrədilməsinin müasir problemləri. Ali Məktəblər IX Elmi-Praktik Konfransın Məruzə və Bildirişlərinin Tezisləri, – Bakı: AZMİU, dekabr, – 2008, – s. 80-81.
2. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. / Под ред. А.А. Миролюбова, И.В. Рахманова, В.С. Цетлин. – Москва: Просвещение, – 1967. – 504 с.
3. Mundhe, G. B. Teaching receptive and productive Language Skills with the Help of Techniques / G.B. Mundhe // An International Journal in English, Vol. 1, Issue 2, – p. 92-93.
4. Pateşan, M. Visual Aids in Language Education / M.Pateşan, A. Blagiu, C.Alibek // International Conference Knowledge-Based Organization, – 2018. – October. Vol. XXIV, No 2, – p. 356-361.
5. Radhika, S. A Literature Rivew on the Enhacement of Productive Skills for the Tribal Students / S.Radhika, R.D.Gomathi, S.Nivedha // National Volatiles and Essential Oils, – 2021. 85), – p. 44-48.
6. Richards, Jack C. The Language Teaching Matrix / J.C.Richards. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1995. – p.185.
7. Richards, Jack C. Methodology in Language Teaching / J.C.Richards, A.W.Renandya. – Cambridge: Cambridge University Press, – 2003. – 422 p.
8. Sharapova, G.Sh. The Importance of Visual Aids in Learning and Teaching / G.Sh.Sharapova, M.I.Mirxodjayeve // International Journal of Trend in Scientific Research and Development, – 2021. – p. 92-93.
9. Ur, P. A Course in Language Teaching. Practice and theory / P.Ur. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1991. – p.375.

A.A.Aliyeva

Ways of Improving Productive Language Skills of Undergraduate Students

Summary

The presented article states that it is possible to help students engage in effective communication by using methods that improve undergraduate students' productive language skills.

Developing productive language skills in the process of English language teaching is very important in creating interactivity in English classes and activating students. The presented article examines possible ways of improving undergraduate students' productive language skills, i.e. oral and written communication skills.

The article states that teaching productive language skills, i.e. developing communication skills, understanding and sharing information is considered one of the priority issues in foreign language teaching. The process of developing undergraduate students' productive language skills in English should be directed from simple to complex, from known to unknown in a purposeful and systematic way.

Key words: language skills, modern methods, exchange of ideas, oral communication, writing skills

А.А.Алиева

**Пути совершенствования продуктивных языковых навыков
студентов бакалавриата**
Резюме

В представленной статье отмечается, что помочь студентам в эффективном общении можно, используя методы, развивающие продуктивные языковые навыки студентов бакалавриата.

Развитие продуктивных языковых навыков в процессе преподавания изучения английского языка очень важно для создания интерактивности на занятиях по английскому языку и активизации учащихся. В представленной статье изучены возможные пути совершенствования продуктивных языковых навыков студентов бакалавриата, т.е. навыков устной и письменной речи.

В статье указано, что обучение продуктивным языковым навыкам, то есть развитие навыков общения, понимания и обмена информацией считается одним из приоритетных вопросов в обучении иностранному языку.

Процесс развития продуктивных языковых навыков студентов бакалавриата на английском языке должен быть направлен от простого к сложному, от известного к неизвестному, целенаправленно и системно.

Ключевые слова: языковые навыки, современные методы, обмен идеями, устное общение, навыки письма

Rəyçi: filol.f.d., dos. G.S.Müslümova

Redaksiyaya daxil olub: 14.02.2024

A.V.ƏLİYEVƏ

doktorant

e-mail: aytekinmammadli@gmail.com

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

(Naxçıvan şəh., Heydər Əliyev pr., 1)

:10.62021/0026-0028.2024.1.184

MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA ETNOPEDAQOJİ SƏRİŞTƏLİLİK

Xülasə. Məqalədə tədqiqatın nəticəsi olaraq müəyyənləşdirilir ki, “səriştə” və “səriştəlilik” – bir-birinə oxşar, mənaqə yaxın anlayışlardır. Amma əslində bunlar bir-birindən fərqli mahiyyət daşıyırlar. “Səriştə” – qazanılmış biliklərin məcmuyunu, belə demək mümkündürsə, potensial halda hər hansı şəxsiyyətdə mövcudluğudur. “Səriştəlilik” anlayışına hər hansı bir şəxsin müəyyən ixtisas üzrə aldığı təhsilə uyğun bilik, bacarıq, vərdisləri, eyni zamanda çalışdığı sahədə iş təcrübəsi daxildir. “Səriştəlilik” dedikdə həmin potensial imkanlardan, yəni bilik və bacarıqlardan müəyyən fəaliyyət zamanı istifadə edə bilmək qabiliyyəti başa düşülür. Səriştəlilik – şəxsiyyətin təhsil səviyyəsini, müəyyən peşəkar fəaliyyətə yararlı olmasını xarakterizə edir.

Açar sözlər: səriştəlilik, etnopedaqoji səriştəlilik, şəxsiyyətin təhsil səviyyəsi, müəllim hazırlığı, peşəkar fəaliyyət

Müasir dövrdə təhsilin bütün pillələri üzrə müəllim hazırlığı problemi dövlət əhəmiyyətli bir məsələ kimi ortaya qoyulmuşdur. Problemin həllində əsas ağırlıq, sözsüz ki, pedaqoji kadr hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Ali pedaqoji məktəblərdə pedaqoji proses tələbələri təkcə müəyyən ixtisas üzrə bilik, bacarıq və vərdislərinə yiyələndirməklə məhdudlaşmır. Tələbələrin şəxsi inkişafı, günbəgün artan informasiyanı peşə istiqamətində sistemləşdirib, təhlil etmək bacarığına yiyələndirilməsi, müxtəlif şəraitdə müstəqil olaraq düzgün qərarlar qəbul etmə qabiliyyətlərinə malik olmaları da ali məktəblərdə müəllim hazırlığını əsas istiqamətlərindəndir. Ali məktəblərdə tədris prosesi tələbələrin idraki fəaliyyətinin genişlənməsinə, onların intellektual qabiliyyətlərinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına və ən əsası, gələcək pedaqoqların peşə səriştəliliyinin yaranması və möhkəmlənməsinə şərait yaratmalıdır.

Təhsil sahəsində dövlət siyasəti, müasir məktəb təcrübəsi və elmi-pedaqoji axtarışlar göstərir ki, gələcək müəllimlərin peşə hazırlığının tərkib hissələrindən biri də onların etnopedaqoji səriştəliliyinin formalaşdırılmasıdır.

“Etnopedaqoji səriştə” anlayışı ölkəmizin elmi-pedaqoji mühitinə nisbətən yeni daxil olduğundan onun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün “səriştə”, “səriştəlilik”, “pedaqoji səriştə” anlayışlarına nəzər salıb, bu haqda elmi ədəbiyyatda olan yanaşmaları ümumiləşdirib, münasibət bildirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

“Səriştə” və “səriştəlilik” – bir-birinə oxşar, mənaqə yaxın anlayışlardır. Amma əslində bunlar bir-birindən fərqli mahiyyət daşıyırlar. “Səriştəlilik” anlayışına hər hansı bir şəxsin müəyyən ixtisas üzrə aldığı təhsilə uyğun bilik, bacarıq, vərdisləri, eyni zamanda çalışdığı sahədə iş təcrübəsi daxildir. Başqa sözlə, insanın konkret bir işi yerinə yetirmək qabiliyyəti onun səriştəliliyi deməkdir.

Beləliklə, “səriştə” – qazanılmış biliklərin məcmuyunu, belə demək mümkündürsə, potensial halda hər hansı şəxsiyyətdə mövcudluğudur. “Səriştəlilik” dedikdə həmin potensial imkanlardan, yəni bilik və bacarıqlardan müəyyən fəaliyyət zamanı istifadə edə bilmək qabiliyyəti başa düşülür.

Səriştələrin müəyyən edilməsinə yanaşmalar müxtəlifdir. Məsələn:

– Səriştələrə amerikansayağı yanaşma. Bu yanaşmada səriştə işçinin davranış modeli kimi başa düşülür. O şəxs yüksək nəticələr əldə edir ki, onun çalışdığı fəaliyyət sahəsinə aid lazımı bilik və vərdisləri daha yüksək səviyyəlidir.

– Avropasayağı yanaşma isə səriştəni müəyyən fəaliyyət sahəsində işçi vəzifələrin qarşıya qoyulması və gözlənilən nəticələrin təsviri kimi başa düşür. Yəni qəbul edilmiş standartlara uyğun fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti səriştənin mövcudluğuna dəlalət edir.

Müasir dünyada sosial həyatın bütün sahələrində baş verən sürətli inkişaf təhsil sahəsində də hər gün əhəmiyyətli dəyişikliklər olduğuna və ya baş verə biləcəyinə əsas verir. İnsan həyatının bütün sahələri ilə sıx əlaqədə olan təhsil mühitində çalışan hər bir şəxs dövrün tələb etdiyi yeni səriştələrə yiyələnməyə məcburdur. Burada aydınlaşdırılmalı olan əsas məsələ odur ki, hansı səriştələr daha sabit olur, gec dəyişir, hansıların üzərində isə daim işləmək, təkmilləşdirmək lazım gəlir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi üzrə aylıq praktik “Директор по персоналу” (şəxsi heyət üzrə direktor) jurnalının 2022-ci il noyabr sayında dərc edilmiş “Səriştə və səriştəlilik” adlı məqalədə hər bir mütəxəssisin hansı səriştələr üzərində daim işləməli olduğu əsaslandırılmışdır [2].

Araşdırdığımız tədqiqat mövzusu da “səriştə” və “səriştəlilik” anlayışları ilə birbaşa əlaqədar olduğundan həmin məlumatdan yararlanmağı faydalı hesab edirik.

Məqalədə deyilir: “Hansı səriştələr üzərində işləmək lazımdır: Korporativ və ya açar səriştələr bütün vəzifələrə aid edilə bilər. Onlar müəssisənin strategiyası və etik kodeksi kimi dəyərlərdən asılıdır. Peşəkar-texniki səriştələr müəyyən qrup vəzifələrə tətbiq olunur. Onlar müxtəlif ixtisaslar üzrə mütəxəssislər üçün xüsusi tələbləri özündə əks etdirir. Şəxsi səmərəlilik səriştələri əməkdaşların şəxsi keyfiyyətləri ilə əlaqədar qabiliyyətlərin mövcudluğu ilə üzə çıxır. Bu səriştələrin ən zəruriləri aşağıdakılardır: mükəmməllik, inkişaf etmək cəhdi, (məsələn, karyera planlaması, dəyər axtarışları, yaradıcılıq qabiliyyətləri və s.); adekvat özünüqiyətləndirmə, özünəinam; çeviklik, dəyişmək arzusu; biznes-etiket bilikləri; anti-stres, özünü-nizamlama; peşə imici” [2].

“Etnopedaqoji səriştəlilik” anlayışının mahiyyəti və məzmununun müəyyən edilməsindən ötrü “səriştəlilik” anlayışına dair fikirləri ümumiləşdirib, münasibət bildirməyi faydalı hesab edirik.

E.Ə.Zeer səriştəliliyə belə bir tərif verir: “səriştəlilik – yerinə yetiriləcək işin mahiyyətini, qaydalarını və məqsədə çatmaq yollarını incəliklərinə qədər bilmək, həmçinin bu iş üçün zəruri olan bacarıq və vərdislərin mövcudluğu; hər hansı bir işi ustalıqla dəyərləndirməyə imkan verən biliklərin məcmuyudur” [3, s. 126].

Digər bir müəllifə görə “səriştəlilik – şəxsiyyətin təhsil səviyyəsini, müəyyən peşəkar fəaliyyətə yararlı olmasını xarakterizə edir” [4, s. 15].

Beləliklə, səriştəlilik müəllimin pedaqoji fəaliyyətini səmərəli qura bilməsi, təlim-tərbiyə prosesində uğurlu nəticələr əldə etməsini təmin edən pedaqoji-psixoloji keyfiyyətlərdir. Səriştəliliyin bir sıra növləri vardır:

Kommunikativ səriştəlilik – müəyyən sahədə fəaliyyət göstərən şəxsin (o cümlədən müəllimin) öz həmkarları, rəhbərlik və pedaqoji prosesin digər iştirakçıları ilə sağlam ünsiyyət yarada bilməsidir. Bu səriştəliliyin elementlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar: ünsiyyət sahəsində anadangəlmə istedadın olması; informasiyanı sadə və aydın şəkildə çatdırma, konstruktiv əlaqə yaratmaq qabiliyyətinə malik olmaq; hər bir konkret müsahiblə ünsiyyət stilini seçə bilmək; müsahibinə diqqətlə qulaq asmaq, onun emosiya və ehtiyaclarını duymaq.

Emosional səriştəlilik – insanın xarici şəraitə emosional münasibətini formalaşdıran və qərar qəbul etmək üçün müvafiq təhlillər aparmağa imkan verən keyfiyyətlərin məcmuyudur. Bu cür keyfiyyətlərə daxildir: özünüdərkətmə; münasibətləri başa düşmə; özünə nəzarət; em-

patiya. Emosional səriştəlilik yalnız sositumda təzahür edən, bir növ refleksiya olduğu üçün intellektdən fərqlənir.

İnformativ səriştəlilik. Səriştəliliyin bu növü kommunikativ səriştəliliklə qarışdırılmalıdır. Kommunikativ səriştəliliyin əsas obyektı sositum, informativ səriştəliliyin əsas obyektı isə informasiya şəbəkələridir. İnformativ səriştəlilik başqalarının köməyi olmadan müstəqil şəkildə pediaqoji problemin və ya məsələnin həlli üçün lazım olan informasiyanı sositual şəbəkə və ya informasiya şəbəkələrindən əldə etmək qabiliyyətidir.

Səriştəliliyin əsas əlamətlərinə bunları daxil edirlər: “Bilik və bacarıqların mənimsənilmə səviyyəsi (bilik və bacarıqların keyfiyyəti); bilik və bacarıqların diapozonu və genişliyi; xüsusi tapşırıqları yerinə yetirmək qabiliyyəti; öz fəaliyyətini rasiional təşkil etmək və planlaşdırmaq qabiliyyəti; öz biliklərindən qeyri-standart şəraitdə istifadə edə bilmək qabiliyyəti” [5. s. 67-68].

Yeri gəlmişkən, “peşəkarlıq” və “səriştəlilik” anlayışları barədə də fikir söyləmək istəyirik. Bu anlayışlar da pediaqoji mühitdə nə qədər bir-birinə yaxın qəbul edilir, bəzən hətta biri digərini əvəz edərsə də, onlar arasında da müəyyən fərq mövcuddur. Peşəkarlıq anlayışına tək-cə müəyyən bilik və bacarıqlar deyil, həm də pediaqoji sahədə çalışan şəxsin öz işinə, onun xüsusiyyətlərinə münasibəti daxildir.

Pediaqoji işdə peşəkar olan şəxs öz bacarıqlarını inkişaf etdirmək qayğısına qalır, müəyyən məqsəd və nəticələr əldə etməyə çalışır, öz işinə məsulyyətlə yanaşır. Bütün bunlar standartlara uyğun olduğundan səriştələrin inkişaf səviyyəsi asanlıqla müəyyən edilə bilər. Səriştəliliyin müəyyən edilməsi isə mövcud bilik və vərdişlərin, tətbiqinin kompleks qiymətləndirilməsi və müşahidələrin gedişində mümkün olur.

İşin elmi nəticəsi. Tədqiqatın probleminə uyğun aparılmış araşdırmaların nəzəri təhlilinə, təklif edilən model üzrə aparılmış təcrübi-eksperimental işin nəticələrinə əsasən gələcək müəllimlərin etnopediaqoji səriştəliliyinin istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi. Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin etnopediaqoji səriştəliliyinin formalaşdırılması prosesinin modeli hazırlanmışdır. Bu model özündə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı komponentləri birləşdirir: təlimin məqsədi, vəzifələri, prinsipləri, təşkilat formaları, təlim və tərbiyənin metodları. Bu modelin səmərəlilik kriteriyasını alınmış nəticələr təşkil edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. “İbtidai təhsilin pediaqogikası” kursunun tədris proqramına etnopediaqoji bilik və bacarıqlar formalaşdırılmasına xidmət edən mövzular daxil edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. İlyasov, M.İ. Müəllimin peşəkarlığı və pediaqoji səriştəliliyin müasir problemləri / M.İ.İlyasov. – Bakı: ADPU-nun nəşri, – 2018. – 208 s.
2. Səriştə və səriştəlilik // журнал «Директор по персоналу» / (<https://hr-direktor.ru/artikle/67-079-kompetentnost-neobhodimoe-uslovie-effektivnosti-18-m8>)
3. Зеер, Э.Ф. Личностно-ориентированное профессиональное образование / Э.Ф.Зеер. – Екатеринбург: Изд-во РГППУ, – 1998. – 126 с.
4. Болшакова, Э.М. Компетенции и компетентность // Вестник ЮУрГУ, №24, 2019. – с.12-17.
5. Харитоновa, Е.В. Обопределении понятий “компетентность” и “компетенция” // Успехи современного естествознания, 2007. – с. 67-68.

A.V.Aliyeva

Ethnopedagogical Competence in Teacher Training Summary

As a result of the research, the article determined that “competency” and “competence” are concepts similar to each other and close in meaning. But in reality they have different essences. “Competency” is the totality of acquired knowledge, so to speak, potentially present in any individual. The concept of “competence” includes the knowledge, skills, habits of any person in accordance with

the education he has received in a certain specialty, as well as work experience in the field in which he works. "Competence" means the ability to use these potential capabilities, that is, knowledge and skills in the course of a certain activity. Competence – characterizes the level of education of an individual, suitability for a certain professional activity.

Key words: competence, ethnopedagogical competence, educational level of the individual, pedagogical training, professional activity

А.В.Алиева

Этнопедагогическая компетентность в подготовке учителей

Резюме

В результате исследования в статье определено, что «компетенция» и «компетентность» – понятия схожие друг с другом и близкие по смыслу. Но на самом деле у них разная суть. «Компетенция» – это совокупность приобретенных знаний, так сказать, потенциально присутствующих в любой личности. Понятие «компетентность» включает в себя знания, умения, привычки любого человека в соответствии с полученным им образованием по определенной специальности, а также опытом работы в той области, в которой он работает. «Компетентность» означает способность использовать эти потенциальные возможности, то есть знания и умения в ходе определенной деятельности. Компетентность – характеризует уровень образованности личности, пригодность к определенной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: компетентность, этнопедагогическая компетентность, образовательный уровень личности, педагогическая подготовка, профессиональная деятельность

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

G.H.ƏLİYƏVA

e-mail: gunay11ali22@yandex.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.1.188

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN TƏDRİSİ ÜSULLARI

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil bir sahəsinə çevrilməsi tarixi araşdırılır, həmçinin ingilis dilinin tədrisi prosesində frazeoloji vahidlərin daha yaxşı mənimsənilməsinə təmin edən çalışma nümunələri verilir. İngilis dilinin tədrisi zamanı frazeoloji ifadələr oxunan mətnin başa düşülməsində, eləcə də tərcümədə müəyyən çətinliklər yaratdığından dilçiliyin gənc sahələrindən biri sayılan frazeologiya ilə məşğul olmaq çox vacibdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, frazeologizmlərə xalqın adət-ənənələri, düşüncə tərzı haqqında məlumatlar əks olunur. Məhz bu baxımdan frazeoloji ifadələr həmin dildə danışan xalqların tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, ədəbiyyatı ilə sıx bağlıdır. Dərsdə frazeoloji ifadələr öyrədildikdə bu ifadələr ingilis dilində izah edilməli və sonra Azərbaycan dilinə tərcümə olunmalıdır.

Açar sözlər: frazeologiya, mədəniyyət, məcazi mənə, nitq bacarıqları, səmərəli metodlar

Dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi gənc hesab olunan frazeologiyanın banisi fransız dilçisi Şarl Ballidır (1865-1947). Frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil şöbəsinə çevrilməsində isə sovet dilçisi Viktor Vladimiroviç Vınogradovun (1895-1969) müstəsna rolu var. O zamana qədər isə dilçiliyin başqa şöbələrinin, məsələn leksikologiyanın tərkibində araşdırılmışdır. Frazeoloji ifadələrin tərcümə zamanı törətdiyi çətinlik, bir dildən başqa dilə oldğu kimi deyil, məxəz dilin ifadə vasitələrinə uyğun olaraq tərcümə olunması lüğət tərtib edən mütəxəssislərin diqqətindən yayınmamışdır. Bu isə frazeologiyanın müstəqil şöbə kimi inkişafına şərait yaratmışdır.

Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ümumxalq dilinə təsiri çox olmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatı həm yazılı ədəbi nümunələrə, həm də ədəbi dilin formalaşmasında aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. “Dil kollektivinin tarixi və ya mənəvi təcrübəsini əks etdirən milli dillərdə frazeologizmlər gerçəkliyin obrazlı təsəvvürü əsasında yaranır. Belə ki, nominasiya subyektı və nitq fəaliyyəti – həmişə milli mədəniyyətin subyektıdır” [7, s. 9].

Xarici dilin mənimsənilməsində frazeologiyanın rolu bir çox alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Dil xalqın yaddaşı hesab olduğundan, hər hansı bir dildə sabit ifadələr milli şüurun təəcəssümü kimi həmin xalqın keçmişini, tarixini, məişət tərzini özündə əks etdirir. Elə buna görə frazeoloji vahidlər xüsusi maraq doğurur, çünki onlar milli işarələrə malikdirlər. Bundan əlavə, bunlar xalq, adət-ənənələr, dəyərlər, düşüncə tərzı, hər hansı hadisəyə yanaşma mövqeyi haqqında məlumatları özündə birləşdirir. Məhz bu baxımdan frazeoloji ifadələr bu və ya digər dildə danışan xalqların tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri və ədəbiyyatı ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji vahidlər insanların nitqlərini rəngarəng etməklə ünsiyyətdə mühüm rol oynayır, şifahi danışiq dili ilə yanaşı ədəbi dilin də inkişafına yardım edir. Elə buna görə də dili zənginləşdirən frazeoloji vahidləri öyrənmək və onların nitqdə istifadəsi üsullarını araşdırmaq ingilis dilini öyrənən tələbələr üçün çox vacibdir.

İngilis dilinin “*lingua franca*” statusu alması bu dilin bütün dünyada öyrənilməsinə zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasında da bu dilin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Ümumiyyətlə, hər hansı bir dilin mükəmməl formada öyrənilməsi onun frazeologizmlərini bilmədən mümkün deyildir. İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük

çətinlik törədir. Bu frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı sözlər şəklində deyil, bütöv halda başa düşülməsi, ana dilində ekvivaletinin tapılması ilə izah olunur.

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

“Dilin lüğət tərkibində, daha doğrusu, leksik sistemində elə birləşmələr vardır ki, onlar öz məhz xüsusiyyətinə görə hazır vahidlər olub, xüsusi bir qrup yaradır. Həmin qrupa daxil olan sözlər öz leksik – semantik səciyyəsinə görə ümumi sözlərdən və xüsusi adlardan fərqlənir” [1, s. 166]. Bu qrup sözlər frazeologizmlər və ya frazeoloji birləşmələr adlanır. Frazeologiya iki yunan sözündən – **frazis** (təbir, ifadə) və **loqos** (məfhum, təlim) sözlərindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik elmində bu sözün bir neçə mənası var. Lakin “frazeologiya” dedikdə, məlum olduğu kimi hər hansı bir dildə (o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində) olan sabit söz birləşmələri (və ya tərkibləri) nəzərdə tutulur. Deməli, frazeologiya bir dilə məxsus olan təbir və ifadələrin məcmusudur. Bütövlükdə bir leksik mənanı bildirən söz birləşmələrinə isə **frazeoloji birləşmələr** deyilir.

Frazeoloji birləşmələr sabit söz birləşmələri adlanır. Bunun səbəbi isə frazeologizmlərin tərkib hissələrinin müstəqil leksik mənaya malik olmaması, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılı bilməməsi ilə izah olunurlar. Frazeoloji birləşmələrin mənası onların tərkibinə daxil olan sözlərin ayrı-ayrılıqda mənalara bənzər cəmindən deyil, ifadənin ümumi, tərkib hissələrinə parçalanmadan mənasından anlaşılmalıdır. Elə buna görə də frazeoloji birləşmələr sabit söz birləşmələri adlanır.

“Frazeoloji ifadələrin dildə, xüsusilə bədii ədəbiyyatda, şifahi nitqdə rolu böyükdür. Bu ifadələr dili, (nitqi) rəvanlaşdırır, onun axıcılığını, şirinliyini artırır” [4, s. 82].

Frazeoloji birləşmələrin tərkibcə dəyişməyən və məcazi mənada olduğunu aşağıda göstərəcəyimiz misallarla daha da aydınlaşdırma bilərik. Məsələn: *ağzı açıq qalmaq* (*təəccüblənmək*), *dilin udmaq* (*susmaq*), *gözü dörd olmaq* (*təəccüblənmək*), *dörd gözlə baxmaq* (*diqqətlə baxmaq*), *gözə qulaqda olmaq* (*ehtiyatlı olmaq*), *dabanına tüpürmək* (*qaçmaq*), *burnunu sallamaq* (*küsmək*), *ürəyinin sındırmaq* (*incitmək*), *kiminsə ürəyini ələ almaq*, *ürəyinə yol tapmaq* (*kiminsə xoşuna gəlmək*), *qulaq asmaq* (*dinləmək*), *başə düşmək* (*anlamaq*), *ürəyinə xal düşmək* (*şübhələnmək*), *başə çatdırmaq* (*qurtarmaq*), *əldən düşmək* (*yorulmaq*) və s. söz birləşmələri frazeoloji birləşmələrdir, çünki bu birləşmələri tərkib hissələrinə ayırısaq həmin birləşmələrin tərkib hissələri olan sözlər öz həqiqi mənasını itirər.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, frazeoloji sabit söz birləşmələri qrammatik birləşmələrin əsasında meydana gəlir. “Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərriqliyini itirdikdə sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o, bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir” [5, s. 88].

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, frazeoloji birləşmələr bir sözə bərabər olan birləşmələrdir. Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri onların tərkibinin dəyişməzliyi, iki və daha artıq sözdən ibarət olması, məcazi mənada işlənməsi, tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü ola bilmələri ilə səciyyələnilirlər.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, frazeoloji birləşmələr bütövlükdə cümlənin bir üzvü olurlar. Məsələn: “*Şagirdlər diqqətlə müəllimə qulaq asırdılar*” cümləsindəki *qulaq asırdılar* frazeoloji birləşməsi **nə edirdilər?** sualına cavab olur və cümlənin xəbəri funksiyasında çıxış edir. “*Burnunu sallamaq onun köhnə adətidir*” cümləsindəki “*burnunu sallamaq*” frazeoloji birləşməsi isə **nə?** sualına cavab verir və cümlənin mübtədası funksiyasında çıxış edir.

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də sözlərin əksəriyyəti müstəqil mənaya malikdir və nitq prosesində onlar bir-birilə əlaqəyə girərək birləşir, cümlə (fikir) əmələ gətirir. Məsələn, *to hide, light, bushel* (İngiltərədə və ABŞ-da tutum ölçü vahidi) sözlərinin ayrı-ayrılıqda mənasını başa düşüb cümlədə işlətdiyimiz halda, **to hide one's light under a bushel** ifadəsində *to hide, light* və *bushel* sözlərinin birlikdə mənası aydın deyil və onları ayrıca söz kimi deyil, ifadə kimi götürmək lazımdır, *yəni öz ağıl və istedadını gizlətmək, çox təvazökar olmaq*. Yaxud, *a storm in a teacup* ifadəsində *storm* və *teacup* sözlərinin mənası aydın deyil və onu da ayrıca söz kimi deyil, ifadə kimi götürmək lazımdır, *yəni lazımsız bir iş üçün tələş keçirmək*. Bu ifadə dilimizdə *boş yerə hay-küy salmaq* ifadəsinə uyğun gəlir.

“Frazeoloji birləşmələrin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir” [2, s. 9]. Bəs tərcüməçilər, xüsusilə ədəbi əsərlərin tərcüməsi ilə məşğul olan tərcüməçilər tərcümə zamanı nəyə diqqət yetirməlidirlər? Əvvəla, onlar söz birləşməsinin sərbəst və ya sabit olmasını müəyyən etməlidir. Bunun üçün onlar frazeoloji birləşmələr haqqında geniş məlumatla malik olmalıdırlar. Sadə bir misal demək olar ki, sərbəst ifadələr artiklla və ya fərqli sözünü ilə işlənməsi ilə sabit söz birləşmələrindən fərqlənir: *to go to the sea – dəniz istiqamətində getmək; to go to sea – dənizçi olmaq* və yaxud *in the sun – günəşin altında* mənasını verdiyi halda, *under the sun – Allahın altında* mənasını verir.

Dərsdə frazeoloji ifadələrin tədrisi zamanı həmin ifadələrin ingilis dilində izahı verilməli sonra isə Azərbaycan dilində tərcüməsi verilə bilər. Bundan əlavə, müəllimlər aşağıdakı çalışmalardan istifadə edə bilərlər:

I. Match the phraseological units with their definitions:

1. to hang on somebody's every word	a. to make known another person's secrets, wrong doings, faults, etc.
2. to hang by a hair / a (single) thread	b. to use insulting words about sb
3. to call sb names	c. to listen to sb with great attention
4. to tell tales about sb	d. to be in great danger or at risk
5. to give shape to sth	e. secretly
6. on the sly	f. to express sth clearly

II. Underline the sentences where phraseological units are used, translate the sentences with the help of dictionary:

- The shears are not sharp enough to cut the grass.
You'd better look sharp or you'll be late.
- They won't listen, so don't waste your breath.
Why waste your money on clothes you don't need.
- She was born in 1950.
He was born with a silver spoon in his mouth.
- How people design computer games is beyond me.
The road continues beyond the village up into the hill.
- Can you loosen the lid of this jar?
The wine soon loosened his tongue.
- My brother works at a factory.
Time works wonders.
- Go and wash yourself.
She is always washing her dirty linen in public.

8. If you compare her work with his, you'll find hers is much better.
We saw the play separately and compared notes afterwards.
9. Could you put a few ideas down on paper?
It's a fine plan on paper, but will it work in practice?
10. She slept in a room with the windows open?
Their love affair is an open secret.

İşin elmi nəticəsi. Nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri daha çalarlı edən dil vahidlərindən biri də frazeoloji birləşmələrdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sabit birləşmələr adlanan frazeoloji birləşmələr məcazi mənə daşıyırlar və ingilis dilinin təlimi zamanı müxtəlif səpgili çalışmalardan istifadə edərək həmin ifadələrin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinə nail olmaq olar.

İşin elmi yeniliyi. Nitqin rəngarəngliyinə xidmət edən frazeoloji vahidlər ədəbi dilin də inkişafına yardım edir. Elə buna görə də dili zənginləşdirən frazeoloji vahidləri öyrənmək və onların nitqdə istifadəsi üsullarını araşdırmaq ingilis dilini öyrənən tələbələr üçün çox vacibdir. Məqalədə dilçiliyin müstəqil şöbəsi kimi gənc hesab olunan frazeologiyanın meydana gəlmə tarixi araşdırılmış, tərcümə zamanı törətdiyi çətinliklərə nəzər salınmış və mənimsənilməsini asanlaşdırmaq üçün nümunə çalışmaları təqdim olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə təqdim olunmuş çalışma nümunələri frazeoloji vahidlərin mənimsənilməsini tədris edən ingilis dili müəllimləri üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 254 s.
2. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Frazeoloji lüğət / Tərt. ed. N.Ç.Vəliyeva. – Bakı, – 2004.
3. Babayev, A. Ümumi dilçilik / A.Babayev. – Bakı: Maarif, – 1992. – 504 s.
4. Qədimova, N. İngilis dili mənşəli frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilində tərcüməsinin metod və üsulları // – Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və Təhsil, – 2017, №1, – s. 184-189.
5. Muxtarov, H.M. Gəlin rusca danışmaq / H.M.Muxtarov. – Bakı: Maarif, – 1986.
6. Müasir Azərbaycan dili [II cild]. – Bakı, – 2007.
7. Süleymanova, N. İngilis dilində frazeoloji vahidlər və onların işlədilməsində struktur dəyişiklikləri // -Bakı:ADU, Elmi xəbərlər, – 2003. №3, – s. 122-125.
8. Oxford. Advanced Learner's Dictionary. – 2000, – 1428 s.

G.H.Aliyeva

Methods of Teaching Phraseological Units in English Classes Summary

The presented article examines the history of the transformation of phraseology into an independent branch of linguistics, and also presents examples of research that ensures better assimilation of phraseological units in the course of teaching English. While teaching English, it is very important to deal with phraseology, which is considered one of the young branches of linguistics, since phraseological expressions cause certain difficulties in understanding the reading text, as well as during translation.

It is mentioned in the article that the role of phraseology in acquiring any foreign language has been investigated by many scientists. Phraseological units include information about customs, ways of thinking of any nation. It is from this point of view that phraseological expressions are closely related to the history, culture, traditions and literature of the peoples who speak this or that language. While teaching of phraseological expressions in the lesson, those expressions should be explained in English, and then they can be translated in Azerbaijani. In addition, the article also presents exercises that teachers can use.

Key words: *phraseology, culture, figurative meaning, speech skills, effective methods*

Г.Х.Алиева

Методика преподавания фразеологизмов на уроках английского языка

Резюме

В представленной статье рассматривается история превращения фразеологии в самостоятельный раздел языкознания, а также приводятся примеры исследований, обеспечивающих лучшее усвоение фразеологизмов в процессе обучения английскому языку. При обучении английскому языку очень важно заниматься фразеологией, которая считается одной из молодых отраслей языкознания, поскольку фразеологические выражения вызывают определенные трудности при понимании читаемого текста, а также при переводе.

В статье отмечается, что роль фразеологии в освоении любого иностранного языка исследовалась многими учеными. Фразеологизмы включают в себя информацию об обычаях, образе мышления какого-либо народа. Именно с этой точки зрения фразеологические выражения тесно связаны с историей, культурой, традициями и литературой народов, говорящих на том или ином языке. При преподавании фразеологических выражений на уроке эти выражения следует объяснить на английском языке, а затем их можно перевести на азербайджанский язык. Кроме того, в статье также представлены упражнения, которые могут использовать учителя.

Ключевые слова: фразеология, культура, переносное значение, речевые навыки, эффективные методы

Rəyçi: filol.f.d., dos. G.S.Müslümova

Redaksiyaya daxil olub: 14.02.2024

M.T.ƏLİYEV*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim*
e-mail: m.aliyeva60@gmail.com**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.193

MUSIQİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜƏLLİMİN YARADICILIQ FƏALİYYƏTİ

Xülasə. Məqalənin məqsədini musiqi müəlliminin yaradıcı fəaliyyətinin təhlili təşkil edir. Məqalədə qeyd edilir ki, musiqili-pedaqoji fəaliyyət özünə pedaqoq, xormeyster, musiqişünas, ifaçı, tədqiqatçı işini daxil edir. Bu fəaliyyətin özəlliyi ondadır ki, onun tərkibində yaradıcılıq durur. Musiqi müəlliminin işində bədii yaradıcılıq dərsləri və sinifdənkənar məşğələləri maraqlı və həyəcanlı keçirmək bacarığında, musiqi əsərlərinin parlaq təxəyyüllə ifasında, pedaqoji improvizasiyada özünü göstərir, yəni vəziyyəti tez və düzgün qiymətləndirmək və operativ qərarlar qəbul etmək bacarığında. Musiqi müəlliminin yaradıcılığının ən yüksək forması isə tədqiqat fəaliyyətidir.

Açar sözlər: estetik tərbiyə, musiqili-pedaqoji fəaliyyət, yaradıcılıq, tədqiqat işi

Musiqi müəlliminin peşə fəaliyyəti problemləri bu gün pedaqogika elminin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Məktəblilərimizin mənəvi mədəniyyəti və tərbiyəsi müasir musiqi müəlliminin pedaqoji savadı, biliyi və peşəkarlığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Prof. J.Qədimovanın qeyd etdiyi kimi: “Məktəbdə ... təhsil illəri – şüurun öyrənmək üçün təfəkkürə, hisslərinə – emosiyalara maksimum açıq olduğu vaxtlardır. Burada müasir təşkil olunmuş tədris və tərbiyə prinsipləri, əlbəttə ki, həlledici rol oynayır” [1, s. 5].

Cəmiyyətimizin inkişafının müasir mərhələsində hərtərəfli harmonik inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsi problemi ön plana çəkilmişdir. Tərbiyə işinə kompleks yanaşma müərkəb bir prosesdir ki, burada elmin əsaslarına maksimal yiyələnmə, biliklərin geniş diapazonu və onların tətbiqi, hər hansı bir sahədə yüksək ixtisaslaşma, şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı kimi məsələlərin həlli nəzərdə tutulur. “Azərbaycanın təhsil tarixində artıq tələbəyönümlü bir təhsil sistemi formalaşır. Cəmiyyətimizin ehtiyac və tələbatlarına uyğun belə sistemin qurulmasında demokratikləşmə, humanistləşmə, integrasiya, diferensiallaşma, fərdiləşmə, humanitarlaşma mühüm pedaqoji prinsiplər kimi nəzərə alınır” [2, s. 12].

İncəsənətin əsas növlərindən biri də musiqidir. O, böyük emosional təsir qüvvəsinə malik olaraq, insanın ideya etiqadının, əxlaqının formalaşmasında güclü vasitə kimi çıxış edir. Kamil və savadlı şəxsiyyətin yetişdirilməsində təlim-tərbiyənin, elm və incəsənətin əhəmiyyətli rolu danılmazdır. Hələ XII əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin dahi şairi Nizami Gəncəvi özünün “İqbalnamə” adlı əsərində tərbiyə işində musiqinin rolu barəsində yüksək fikirlər söyləmişdir.

Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov da geniş kütlələrin musiqi ilə daha yaxın olmasına, musiqidən mənəvi qida almalarına çalışırdı. O, həm də musiqinin insanın əqli inkişafına, zəruri əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərdiyini qeyd edirdi. Ümumiyyətlə, M.F.Axundov ümumtəhsil fənləri sistemində musiqiyə böyük qiymət verir, onun böyük təlim-tərbiyə əhəmiyyət kəsb etdiyini etiraf edirdi. Bu gün müasir pedaqoji elm inkişafedici təlimin yolunu fəal məqsədyönlü fəaliyyət vasitəsilə şagirdlərin tərbiyələndirilməsi kimi müəyyənləşdirir. “Musiqi tərbiyəsinin nəzəriyyəsi dedikdə, tərbiyə olunanın musiqi inkişafının idarə edilməsində tələb olunan bilik və anlayışlar sistemi, onların musiqi ilə təmasda olduğu prosesdə qazanılan mənəvi-estetik hisslərin tərbiyəsi nəzərdə tutulur” [3, s. 4].

Musiqi müəlliminin işi çoxşaxəli fəaliyyətlə xarakterizə olunur: maraqla və şövqlə uşaqlara musiqi, onun forma və janrları barəsində danışmaq; yüksək peşəkar səviyyədə mahnıların öyrədilməsi və ifası məşğələlərini aparmaq; mahnıların və digər əsərlərin müşayiətini alətdə professional səviyyədə ifa etmək; nəzəri bilikləri cəlbedici və asan formada vermək; müxtəlif sinifdən kənar iş növlərini aparmaq.

Musiqi müəllimi peşəsi barəsində danışanda, biz onun fəaliyyətini musiqili-pedaqoji fəaliyyət kimi müəyyənləşdirə bilərik. Musiqili-pedaqoji fəaliyyətin spesifik cəhəti bundadır ki, o, pedaqqoji məsələləri musiqi vasitəsilə həll edir. Musiqili-pedaqoji fəaliyyət özündə pedaqqoq, xormeyster, musiqişünas, ifaçı, tədqiqatçı işlərini cəmləşdirir. Bu fəaliyyətin xüsusiyyəti bundadır ki, onun tərkibinə bədii-yaradıcı başlanğıc daxildir.

Digər fəaliyyətlərin içərisində bədii fəaliyyət həyatda xüsusi yer tutur, çünki o, yaradıcılıqla sıx bağlıdır. Musiqi müəlliminin işində bədii yaradıcılıq maraqlı, cəlbedici formada dərslərin və sinifdənkənar tədbirlərin aparılmasında, obrazlı, parlaq şəkildə musiqi əsərlərinin ifasında özünü büruzə verir. Müəllimin yaradıcı fəaliyyəti həm də pedaqqoji improvizasiyanı nəzərdə tutur ki, bu da onun situasiyanı çevik və düzgün qiymətləndirmək və operativ şəkildə problemin həllini tapmaq bacarığına əsaslanır. Bu baxımdan müəllimin ümumi mədəniyyət səviyyəsi, onun pedaqqoji və psixoloji savadı və elmi erudisiyası mühüm rol oynayır.

Musiqi müəlliminin yaradıcılığı həm də musiqi əsərlərinin interpretasiyasında (yozumunda), bəstəkar fikirlərinin, əsərin ideyasının, bədii obrazın və mənasının dərk edilməsi və açıqlanması tərzində özünü büruzə verir. Bu prosesdə musiqi-əşitmə təsəvvürləri, musiqiçinin intellekti, onun musiqi təcrübəsi, bədii ifadəlilik vasitələrinə sahib olması mühüm rol oynayır.

Qeyd etməliyik ki, incəsənət sahəsində yaradıcı fəaliyyət insandan yüksək emosionallıq, obrazlı düşüncə, bədii assosiasiyaların zənginliyini tələb edir. Musiqi müəllimini yaradıcı fəaliyyətə aparan əsas qüvvə onun pedaqqogikaya və musiqiyə olan marağıdır. Bu maraq musiqi əsərlərini qavrama, anlama və ifa etmə tələbatı, şagirdləri musiqi sənətinə cəlb etmə istəyi kimi özünü göstərir.

Musiqi müəlliminin yaradıcı fəaliyyəti bir sıra səbəblərdən asılıdır:

- işlədiyi şəraitdən;
- sinfin ümumi inkişaf səviyyəsindən və şagirdlərin musiqi hazırlığından;
- özünün şəxsi keyfiyyətlərindən.

Müəllimin yaradıcılığı həm bilavasitə “Musiqi” fənninin proqramına yanaşmada, həm də müxtəlif sinifdən kənar tədbirlərdə özünü göstərə bilər. Sözsüz ki, “Musiqi” fənninin proqramının əsas özülü qorunub-saxlanılmalıdır, burada yaradıcılıq yalnız dərslərdə istifadə olunan musiqi materialının genişdirilməsində özünü göstərə bilər.

Musiqi müəlliminin yaradıcılığı həmçinin şagirdlərlə iş zamanı ortaya çıxan saysız-hesabsız həm tipik, həm də orijinal məsələlərin həllində özünü büruzə verir. Belə məsələlərin həlli zamanı müəllim müxtəlif metodlardan istifadə edir, lakin şagirdlərin təlim-idrak fəaliyyətində stimullaşdırma, motivasiya metodları xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu metodlar təlimedici funksiyalarını özündə qoruyaraq, həm də fəal idrak marağının üzə çıxmasına şərait yaradır.

Şagirdlərin idrak maraqlarının formalaşdırılması onların yaradıcılıq fəallığının inkişafı ilə ən sıx şəkildə bağlıdır. Yaradıcı şəkildə gedən idrak prosesi inkişafedici xarakterini o zaman alır ki, ən sadə yaradıcılıq təzahürlərdən daha mürəkkəblərə keçid baş verir və şəxsiyyətin təşəbbüsçü, özünüidarə, müstəqillik və məqsədyönlülük kimi keyfiyyətləri inkişaf etməyə başlayır.

Şagirdlərin yaradıcı vərdislərinin ardıcıl və fəal xarakter daşması üçün müəllim aşağıdakıları etməlidir:

– musiqi dərsləri və sinifdənkənar iş üçün əlavə repertuar seçdikdə, elə əsərlər daxil etməlidir ki, onlar konkret yaradıcı vərdislərin inkişafına qulluq etsin və eyni zamanda ümumi didaktik məsələləri həll etsin;

– şagirdlərdə assosiasiyalı təfəkkürü formalaşdırmaq üçün digər incəsənət növlərindən analogi materialları cəlb etməlidir;

- gözlənilməz situasiyalarda (vəziyyətlərdə) məharətlə improvizə etməyi bacarmalıdır;
- məşğələlərdə yaradıcı fəallıq abu-havasını törədən müxtəlif iş formalarından istifadə etməlidir;
- bir sıra silsilə yaradıcı tapşırıqlar işləyib-hazırlamalı və onları şagirdlərin önünə qoyuluşunun səmərəli formalarını tapmalıdır;
- hər konkret dərsin və məşğələnin məqsədinə uyğun olaraq hər dəfə müxtəlif növ yaradıcılıq fəaliyyətini tətbiq etməlidir.

Müəllimin yaradıcı fəaliyyətinin ən yüksək pilləsini isə müstəqil tədqiqat aparma bacarığı təşkil edir ki, bunsuz onun özünə təlim və özünü təkmilləşdirməsi mümkün deyil. Tədqiqat fəaliyyəti – problemi görmək, hipotezəni qısaca və dürüst ifadə etmək, faktları təhlil etmək, nəticə və ümumiləşdirmə çıxarmaq bacarığında özünü göstərir. Müəllimin tədqiqat fəaliyyətinin göstəricisi kimi onun hər hansı bir sahədə (xüsusi metodika, musiqi tarixi, musiqi əsərlərinin təhlil və s.) yaradıcı işləri çıxış edə bilər. Buraya həm də kitablara, məqalələrə, konsertlərə yüksək səviyyədə işlənən resenziyaları, həmçinin elmi-metodik referatları və məruzələri də daxil etmək olar. Musiqi müəlliminin tədqiqat işinin ən yüksək səviyyəsi isə dərs aparmanın, hər hansı bir sinifdən kənar işin mükəmməl metodlarının axtarışı, eksperimental-təcrübi tədris və bunun əsasında praktiki tövsiyələrdir.

Tədqiqat işinin nəticəsində alınan biliklər və bacarıqlar öz aralarında fəal əlaqəyə girərək, onları müəllimin praktiki fəaliyyətində geniş tətbiq etməyə şərait yaradır. Təcrübi-eksperimental tədqiqat işi prosesində müəllim və şagirdlər arasında xüsusi bir yaradıcı kontakt əmələ gəlir ki, bu da birgə yaradıcı axtarışda və qoyulan məsələnin müstəqil həllində əks olunur. Bu işin bir maraqlı xüsusiyyəti də bundadır ki, burada bütün şagirdlərin yaradıcı tədqiqat işinə cəlb olunması imkanı yaranır və bu da, öz növbəsində, şagirdlərin idrak maraqlarını stimullaşdırır, kollektivdə psixi və fiziki enerjini yüksəldir. Tədqiqat işini apararaq, bir çox müəllimlər öz biliklərinin çatışmayan cəhətlərini görür, onları daha dəqiqləşdirmək və dolğunlaşdırmaq məqsədilə yenidən keçilən materiala qayıdmalı olurlar, dünyada baş verən yenilikləri araşdırırlar.

Elmi nəticə. Beləliklə, musiqi müəlliminin yaradıcı fəaliyyəti özünü bir neçə aspektdən göstərir: dərslərin maraqlı aparılmasında, musiqi əsərlərinin yozumunda, şagirdlərdə yaranan sualları orijinal şəkildə həlli yollarının tapmasında və nəhayət, təcrübi-eksperimental tədqiqat fəaliyyətində.

Elmi yenilik. Məqalədə ilk dəfə olaraq, musiqi müəlliminin tədqiqat işi ilə məşğul olmasının böyük əhəmiyyəti vurğulanır. Tədqiqat fəaliyyəti nəinki bilikləri dərinləşdirir, həm də onları sistemləşdirmək imkanını yaradır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə qaldırılan məsələlər musiqi müəllimlərinə özünü təkmilləşdirmək, bilik və savadlarını artırmaq üçün stimula yarada bilər. Eləcə də, ali məktəblərdə “metodika” fənnini aparən müəllimlər üçün bir metodiki tövsiyə kimi çıxış edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Qədimova, J. Musiqi pedaqogikası: tarixilik və müasirlik / J.Qədimova. – Bakı: MBM, – 2012. – 234 s.
2. Mehrabov, A. Müasir təhsilin konseptual problemləri / A.Mehrabov. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 516 s.
3. Rəcəbov, O. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas və ali məktəblərdə musiqi tədrisinin metodikası / O.Rəcəbov, G.Məmmədova. – Bakı: Şirvanəşr, – 2009. – 204 s.

M.T.Aliyeva

Creative Activity of the Teacher in Music Lessons

Summary

The article is devoted to the study of the creative activity of a music teacher. It is noted here that musical pedagogical activity includes the work of a teacher, choirmaster, musicologist, performer, and researcher. The peculiarity of this activity is that it contains creativity. Artistic creativity in the work of a music teacher is manifested in the ability to conduct lessons and extracurricular activities in an interesting and exciting way, and in the bright imaginative performance of musical works, and in pedagogical improvisation, i.e. in the ability to quickly and correctly assess the situation and make prompt decisions. The highest form of creativity of a music teacher is research activity.

Key words: *aesthetic education, musical-pedagogical activity, creativity, research*

М.Т.Алиева

Творческая деятельность учителя на уроках музыки

Резюме

Целью статьи является исследование творческой деятельности учителя музыки. В статье отмечается, что музыкально-педагогическая деятельность включает в себя работу педагога, хормейстера, музыковеда, исполнителя, исследователя. Особенность этой деятельности заключается в том, что в ней присутствует творчество. Художественное творчество в работе учителя музыки проявляется и в умении интересно, увлекательно проводить уроки и внеклассные мероприятия, и в ярком образном исполнении музыкальных произведений, и в педагогической импровизации, т.е. в умении быстро и правильно оценивать ситуацию и оперативно принимать решения. Наивысшей же формой творчества учителя музыки является исследовательская деятельность.

Ключевые слова: *эстетическое воспитание, музыкально-педагогическая деятельность, творчество, исследовательская деятельность*

Rəyçi: ped.e.d., prof. T.Bağirova

Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2024

P.F.ƏLİYEVƏ

e-mail: peri_alieva_2018@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.197

ŞAĞIRDLƏRİN HÜQUQ TƏRBIYƏSİNİN PRİNSİPLƏRİ

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, hüquqi biliklərin təbliğatı hüquq tərbiyəsinin ən mühüm formasıdır. Hüquqi təbliğat – hüquqi maariflənmənin, hüquqi şüuru yüksəltməyin və hüquq pozuntularının qarşısını almağın zəruri vasitəsidir. Yüksək hüquqi şüurun aşılınması üçün hüquqi təbliğat nəinki lazımdır, habelə vacibdir. Lakin təkcə hüquqi təbliğatla məhdudlaşmaq da düzgün olmazdı. Bu, hüquq tərbiyəsi işinin məzmununu bəsitləşdirər, şagirdlərdə, bilavasitə ictimai fəaliyyətə sövq edən adət və vərdislər formalaşdırmazdı.

Açar sözlər: hüquq tərbiyəsi, əxlaq normaları, tərbiyənin prinsipləri, hüquq tərbiyəsi üzrə sənədlər, tərbiyənin tərkib hissələri

Müasir pedaqogikada hüquq tərbiyəsinin prinsipləri belə göstərilir ki, hüquq tərbiyəsi tərbiyənin tərkib hissələrindən biridir. Ona görə də həmin prinsipləri, eyni zamanda, hüquq tərbiyəsinin prinsipləri kimi götürmək olar.

Biz prof. N.M.Kazımovun, prof. A.N.Abbasovun, prof. F.B.Sadıqovun və prof. L.N.Qasımovanın təsnifatlarına əsaslanaraq hüquq tərbiyəsinin məzmununu, təşkili və istiqamətlərini müəyyən edən rəhbər müddəaların, yəni onun prinsiplərinin aşağıdakı kimi ifadə olunmasını məqsədmüvafiq sayırıq:

1. Hüquq tərbiyəsində ideyalılığın və məqsədyönlülüyn müstəqil Azərbaycan Respublikasının siyasəti, dövlət quruculuğunun gündəlik təcrübəsi, həyatla və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi ilə əlaqəsi prinsipi şagirdlərin hüquq tərbiyəsində aparıcı rola malikdir. İdeyalılığın gözlənilməsi şagirdlərin hüquq tərbiyəsində müvəffəqiyyəti təmin edən şərtlərdən biridir.

2. Şüurla davranışın vəhdəti. Əgər məktəbli hüquqa, qanuna, ictimai yerlərdə davranış normalarına dair öyrəndiklərinə həyatda əməl etmirsə, onun qazandığı əxlaqi və hüquqi biliklərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Hüquqi şüura, hüquq mədəniyyətinə yiyələnmiş hər bir şəxs konkret şəraitdə əməli fəaliyyət göstərir [1, s. 233]. O, qanunu, hüquq qaydalarını bilmək, gözləmək və onlara hörmət bəsləməklə yanaşı, öz davranışına nəzarət etməklə, ətraf mühitə, insanlara, canlı aləmə qarşı rəftarında diqqətli olmaqla bərabər bunu həm də başqalarından tələb edir.

3. Şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. Şagirdlər get-gedə yaşa dolur, sinifdən-sinfə keçirlər. Onlar boy atdıqca həyata yeni nəzərlə baxırlar. Bir vaxt təsəvvürlərində dumana bürünmüş bəzi məsələlər onlar üçün tam aydınlaşır. Bütün bunlar hüquq tərbiyəsi üzrə işlərdə şagirdlərin iş səviyyələrini nəzərə almağı tələb edir. Hüquq tərbiyəsinin məzmununa daxil olan məsələlərin, ideyaların, tələblərin həcmi çox geniş olduğundan daha vaciblərini və eyni zamanda şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri ilə ən çox həmahəng olanları seçib ayırmaq müəllimin ən ümdə vəzifəsinə çevrilir. Şagirdlərə tapşırıqlar verilməyə, hüquq tərbiyəsi üzrə tədbirlərin (söhbət, disput, gecə, müzakirə, görüş və s.) hazırlanıb həyata keçirilməsində onların yerlərini müəyyənləşdirərkən yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, həmin tapşırığın onun qüvvəsinə müvafiq olub-olmadığını aydın etmək lazımdır [2, s. 97]. Kiçikyaşlı məktəblilər üçün istifadə olunan bəzi tərbiyə metodları orta və yuxarı sinif şagirdləri üçün daha az tətbiq edilir. Məsələn, əgər kiçikyaşlı şagirdlərlə qanuna, hüquqa, müasir həyat tərzinə dair biliklər daha çox söhbətlər prosesində verilsə, artıq yuxarı sinif şagirdləri üçün həmin mövzularda mühazirələr, tematik gecələr, konfranslar təşkil olunur.

4. Uşağa daxilən xas olan və inkişaf edən müsbət təbii imkanlara istinad edərək onları təkmilləşdirmək hüquq tərbiyəsinin səmərəli təşkilinə son dərəcə köməklik göstərir. Məlum məsələdir ki, heç də bütün ailələrdə uşaqlar normal və əxlaqlı böyümürlər. Qüsurlu ailə tərbiyəsi, üstəlik məktəbdə pedaqoji kollektivin tərbiyə işinə laqeyd baxması da “çətin” uşaqların meydana çıxmasına şərait yaradır. Onlar çox zaman tərbiyəvi təsirlərə etinasızlıq göstərir, ata-anaların, müəllimlərinin sözlərinə qulaq asmır, tez-tez əxlaq qaydalarını, davranış normalarını pozur, öz yoldaşları ilə qaba rəftar edirlər. Lakin hər bir insanın, hər bir uşağın, yeniyetmə və gəncin xarakterində mənfi keyfiyyətlərlə yanaşı müsbət keyfiyyətlər də vardır. Tərbiyəçi həmin müsbət keyfiyyətləri aşkara çıxarmalıdır. Uşaq və yeniyetmə nə qədər sözbəxmaz, dəcəl və s. olsa belə, yenə də onu yola gətirmək olar. Bu isə yalnız müsbət keyfiyyətlərdən səmərəli istifadə etməklə mümkündür. Lakin həmin işdə tərbiyəçinin pedaqoji ustalığından çox şey asılıdır.

5. Hörmət və tələbkərlilik. Uşağı heç vaxt qışqırmaq və cəza vermək yolu ilə düzgün tərbiyə etmək olmaz. Əksinə, belə mövqe tutmaq zərərli nəticələrə, xüsusilə “çətin” uşaqların daha da intizamsız olmasına, böyüklərə qarşı kobudluq etməsinə şərait yaradır. Tərbiyəçi hər bir uşağa hörmət göstərməli, ona dərin məhəbbət bəsləməlidir.

Prof. L.N.Qasımova yazır: “Şəxsiyyətə, tələbkərlilik göstərilməzsə, nə kollektiv yaradıla bilər, nə də kollektivdə intizam ola bilər. Mən ardıcıl, kəsin qəti tələbkərliliyin, sonra dəyişdirilməyən və yüngülləşdirilməyən tələbkərliliyin tərəfdarıyam. Bizdə... şəxsiyyətin qarşısında dərin, əsaslı və ümumi tələblər qoyulur; lakin digər tərəfdən isə biz şəxsiyyətə son dərəcə böyük, prinsip etibarilə fərqli hörmət bəsləyirik. Şəxsiyyətə... tələbkərlilik ilə şəxsiyyətə hörmətin bu cür birləşdirilməsi heç də iki müxtəlif şey deyil, eyni mənası olan bir şeydir. Şəxsiyyətə... tələbkərliliyimiz eyni zamanda onun qüvvət və imkanlarına hörməti ifadə edir; həmçinin şəxsiyyətə hörmətimiz eyni zamanda şəxsiyyət ...tələbkərliliyimizi əks etdirir” [3, s. 340].

Doğrudan da, məhz məhəbbətin tələbkərliliklə qovuşduğu yerdə şagird iradəli, mütəşəkkil və intizamlı olur. Pedaqogikanın humanizmi ondan ibarətdir ki, prinsipial və möhkəm tələbkərlilik şagird kollektivinin hər bir üzvünü doğru istiqamətləndirir.

6. Kollektivdə, kollektiv vasitəsilə və kollektiv üçün tərbiyə. Kollektiv müəyyən hüquq və vəzifələrə malik olur, onun üzvləri arasında ictimai funksiyalar bölünür, şəxsiyyətlər arasında münasibətlərin sistemi təşəkkül tapır. Məktəb böyük və mütəşəkkil kollektivə malikdir. Kollektiv uşaqda olan qabiliyyət və meylləri üzə çıxarır.

7. Hüquq tərbiyəsi zaman tərbiyəvi təsirlərdə vahidliyin gözlənilməsi prinsipi bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir: a) ailə və məktəbin tərbiyəvi təsirlərində vahidliyin gözlənilməsi. Ailə şagirdi düzgün tərbiyəsi məqsədilə məktəbin həmin şagird verdiyi tələblərə qarşı durmalı, əksinə, uşaqda həmin tələblərin düzgünlüyünə inam oyatmalıdır. Sınıf rəhbəri, ayrı-ayrı müəllimlər, tərəfindən verilmiş tələb ailədə müdafiə olunmalıdır. Eləcə də valideynin uşaqdan etdiyi tələb müəllimlər tərəfindən nəzərə alınmalıdır; b) məktəbdə bütün müəllimlərin tərbiyəvi təsirləri eyni məqsədə xidmət göstərməli, şagirdlərdə çətinlik yaratmamalıdır; v) məktəb rəhbərləri və müəllimlər arasında vahidliyin gözlənilməsi; q) ailə üzvləri arasında vahidliyin gözlənilməsi. Bir çox hallarda ailə üzvləri tərbiyəvi təsirlərdə vahidlik prinsipinə əməl etmirlər. Ata tərəfindən uşağa verilmiş cəza, sonradan ana tərəfindən ləğv edilir.

8. Şagirdlərin hüquq tərbiyəsində sistemliliyin və ardıcılığın gözlənilməsi xüsusilə vacibdir. Hüquqa, qanuna dair biliklərin müəyyən sistem və ardıcılıqla verilməsi tədricən şagirdlərdə hüquqi şüurun təşəkkül tapmasına, onların hüquq mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edir. Müəllim və ya valideyn bu və ya digər tələbi verdikdən sonra onu yaddan çıxarmamalı, yaxud sonrakı hərəkətlərində həmin tələbə zidd getməməlidir. Çünki belə hallar bir qayda olaraq uşağa pis təsir göstərir.

9. Əgər şagird öz valideynlərinin və müəllimlərinin hörmətini saxlayır, onların sözlərini eşidirsə, demək ailədə ata-ananın, məktəbdə müəllimin nüfuzu vardır. Bəzi hallarda valideynlər, yaxud müəllimlər öz nüfuzlarını yalançı əsaslar üzərində qurmağı daha üstün tuturlar. Onlar belə zənn edirlər ki, uşaq onlardan qorxub çəkinsə, o, tərbiyəli olar.

F.B.Sadiqov uşaqları həmişə qorxuda saxlayan nüfuzu təzyiq nüfuzu adlandırmışdır: “Daim qorxu altında böyüyən bu iradəsiz uşaqlar sonralar ya heç bir şeyə yaramayan palçıq kimi sıyıq adamlara, yaxud təzyiq altında boğulmuş uşaqlığının intiqamını bütün ömrü boyu alan zorakilərə çevrilirlər” [4, s. 353]. Bütün yuxarıda deyilənləri şagirdlərin hüquqi tərbiyəsi üzrə iş aparan müəllim və tərbiyəçilərə də şamil etmək olar.

Nəticə. Araşdırmanın sonunda belə qənaətə gəlmək olur ki, düşünülmüş surətdə tərtib edilmiş plan, pedaqoji kollektivlər tərəfindən ardıcıl və sistemli şəkildə yerinə yetirilərsə, şübhəsiz, sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər zamanı şagirdlərin hüquq tərbiyəsini daha da yaxşılaşdırmaq, pedaqoji kollektivlərin fəaliyyətində dönüş yaratmaq olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müstəqil inkişafın tələbləri baxımından məktəbli-gənclərin hüquq tərbiyəsini imkan və yolları müəyyən edilmiş, nəzəri-pedaqoji cəhətdən bu yolların səmərəliliyi əsaslandırılmış, orta ümumtəhsil məktəblərində hüquq tərbiyəsinin kompleks həyata keçirilmə sistemi işlənmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın məzmunundan, gedişindən, hazırlanmış iş sistemindən orta məktəb rəhbərləri, sinif rəhbərləri, fənn müəllimləri, məktəbdən kənar tərbiyə müəssisələrinin işçiləri, tədqiqatçılar, ali məktəb müəllim və tələbələri, valideynlər istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxabat. / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.
2. Kazımov, N.M. Seçilmiş əsərləri. [IV cild] / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA offset, – 2015. – 431s.
3. Qasımova, L.N. Pedaqogika. / L.N.Qasımova, R.M.Mahmudova. – Bakı: Ekoprint, – 2021. – 612 s.
4. Sadiqov, F.B. Ümumi pedaqogika. Dərs vəsaiti / F.B.Sadiqov. – Bakı: Təhsil, – 2023. – 644 s.

P.F.Alieva

Principles of Legal Education Of Students Summary

The article shows that the promotion of legal knowledge is the most important form of legal education. Legal propaganda is a necessary means of legal education, raising legal awareness and preventing crime. Legal propaganda is not only necessary, but also important for the formation of high legal literacy. However, it is wrong to limit ourselves only to legal propaganda. This would simplify the content of legal educational work and would not develop in students skills and habits that directly encourage them to engage in social activities.

Key words: legal education, moral norms, principles of education, documents of legal education, components of education

П.Ф.Алиева

Принципы правового воспитания учеников Резюме

В статье показано, что пропаганда правовых знаний является важнейшей формой правового воспитания. Правовая пропаганда является необходимым средством правового просвещения, повышения правосознания и предотвращения правонарушений. Правовая пропаганда не только необходима, но и важна для формирования высокой правовой грамотности. Однако ограничиваться только правовой пропагандой ошибочно. Это упростило бы содержание правовоспитательной работы и не формировало бы у учеников навыков и привычек, которые напрямую побуждают их к общественной деятельности.

Ключевые слова: правовое воспитание, нравственные нормы, принципы воспитания, документы правового воспитания, составные части воспитания

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.R.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

R.S.ƏZİZOVA

e-mail: ezizovaramide414@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.200

FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ MƏKTƏBLİ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA DAİR

Xülasə. Uşaq şəxsiyyətini inkişaf etdirməyin səmərəsini artırmaq üçün təbiət və cəmiyyət qanunlarının uşaqlar tərəfindən hərtərəfli öyrənilməsini təşkil etmək, öz fəaliyyətini həmin biliklərə uyğun şəkildə qurmağı onlara öyrətmək vacibdir; şəxsiyyətin mahiyyəti ictimai münasibətlərin özündə əks etdirildiyindən, uşaqların təbii imkanlarının və əqli qabiliyyətlərinin inkişafına təkan vermək üçün onları ictimai fəaliyyət təcrübəsinə qoşmaq, ictimai münasibətlər sistemində qovuşdurmaq zəruridir; uşaqların ictimai və məhsuldar fəaliyyətini təşkil edən zaman ölkəmizdə sosial-iqtisadi və mədəni münasibətlərdə əmələgələn yeniliklər nəzərə alınmalıdır.

Uşaqlar ictimai faydalı işlərə, fəal ictimai münasibətlərə nə qədər geniş miqyasda və nə qədər müntəzəm şəkildə cəlb edilsə, bu cəhətdən onların fəaliyyətləri nə qədər mənalı və mütəşəkkil olarsa, onda şəxsiyyətin, xarakterin formalaşması bir o qədər səmərəli cərəyan edir.

Açar sözlər: şəxsiyyətin formalaşması, ictimai münasibətlər, məhsuldar pedaqoji fəaliyyət, şəxsiyyətin təbii imkanları, məktəblinin əmək fəaliyyəti

İnsan öz əməyi ilə ətraf mühiti dəyişdirir, istehsalat əməyi ilə, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə təbiəti və cəmiyyətin dəyişdirən adamlar eyni zamanda öz xarakterlərini, öz mənəviyyətlərini də dəyişdirmiş olurlar. Belə bir qanunauyğunluq cəmiyyətdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Adamların şüurluğu artıqca, onların təşəbbüskarlığı gücləndikcə, cəmiyyətimizin inkişaf qanunlarını daha dərindən dərk etdikcə, öz fəaliyyətlərində bu qanunauyğunluqları daha dəqiq nəzərə aldığca ətraf mühitə onların təsiri daha geniş miqyas alır, şəxsiyyətlərin normal inkişafı təmin olunur.

Elmi-pedaqoji əsərlərdə elmi dəlillərlə isbat edilmişdir ki, insani keyfiyyətlərin formalaşmasında biz əməyə borcluyuq, insanı formalaşdıran əməkdir. Əmək fəaliyyəti şəxsiyyətin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Elmi nəzəriyyəyə görə, müəyyən ictimai mühitdə müvafiq fizioloji imkanlara malik olan adamların ictimai əməli fəaliyyəti onlarda şəxsiyyəti formalaşdıran ən güclü amillərdən biridir. Prof. N.M.Kazımov araşdırmalarından belə bir nəticə çıxarır ki, şəxsiyyət başdan-başa deyil, müəyyən mənada irsiyyətin, mühitin və fəaliyyətin məhsuludur: müvafiq mühitdə və müəyyən tərbiyəvi təsirlər sistemində formalaşan şəxsin özü passiv olmur, fəallıq göstərir, fəaliyyətdə olur [2, s.163].

İnsan fəaliyyəti, onun mübarizəsi mühitin yalnız fərəhli cəhətləri ilə bağlı olmur. Cəmiyyətdə yol verilən nöqsanlara qarşı mübarizə də insan fəaliyyətinin sahələrindən biridir. Fəaliyyətin bu sahəsinin də şəxsiyyətlə, şəxsiyyətin formalaşması ilə əlaqədarlığı vardır. Pedaqoji fəaliyyət zamanı şagirdlər hüquq qaydalarına əməl etməyə alışı; kollektiv üçün məsuliyyət daşımağın vacibliyini dərk edir; dostluq və yoldaşlığın qədrini bilir; əməyin mənasını daha aydın dərk edir; yoldaşlarla münasibətdə səmimiyyətin nə demək olduğunu hiss edir; təşkilatçılıq bacarığına yiyələnir; vicdanla işləyənlərə cəmiyyətimizdə yüksək qiymət verildiyinin şahidi olur; sonradan ictimai-siyasi həyatın iştirakçısına, tarixin yaradıcısına çevrilir.

Əmək fəaliyyəti nəinki insan mənəviyyətini saflaşdırır, həyatın dərk olunmasına kömək edir, bununla yanaşı səhhətin möhkəmlənməsində də əməyin rolu vardır. Əmək ömrün

uzanmasına səbəb olur. Bir əsrdən artıq ömür sürən adamların həyatı göstərir ki, uzun ömürlü-lüyün səbəblərindən birisi fərəh gətirən əməkdir. Məktəblinin mövqeyini müəyyənləşdirmək-də də əməyin əsaslı rolu vardır. Əmək fəaliyyəti nəinki adamın xarakterinə, şəxsiyyətinə, psi-xikasına təsir göstərir; bununla yanaşı əmək şəxsin cəmiyyətdə mövqeyini də şərtləndirir.

Məlumdur ki, təlim fəaliyyət formalarından biridir, məktəblilərin isə başlıca fəaliyyət for-masıdır. Təlimlə şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsi arasında müəyyən əlaqənin olduğunu psixoloq və pedaqoqlar çoxdan aşkar etmişlər. Mütəxəssislərdən bəziləri, məsələn A.Bine, V.Ştern Piaje və bir sıra başqaları şagirdlərin təlim fəaliyyətinin yaş xüsusiyyətlərindən, inkişaf səviyyəsindən asılı olduğunu isbat etməyə çalışmışdır. Onların fikrincə, təlimin məzmunu, üsulları və təşkili formaları şagirdlərin inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırılmalıdır. Təlim fəaliyyətini başdan-başa yaş xüsusiyyətləri üzərində qurmağa çalışan psixoloq və pedaqoqlar təlim fəaliyyətinin uşaq psixologiyasına güclü təsir göstərə bildiyini lazımınca qiymətləndirə bilməmişlər.

Təlim zamanı şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, inkişaf səviyyələrini nəzərə almağın zə-ruriliyini əsaslandıran görkəmli pedaqoqlardan Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi və başqaları yaş xüsusiyyətlərini düzgün olaraq mütləqləşdirməmişlər. Onlar başqa tələblərlə yanaşı təlimdə uşaq təbiəti ilə hesablaşmağın, uşağın mövcud psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağın da vacib olduğunu göstərmişlər.

Məşhur rus psixoloqu L.S.Vıqotski uzun müddət sübut etməyə çalışmışdır ki, təlim uşaqların inkişafını öz arxasınca aparmalıdır. Lakin L.S.Vıqotskinin bu həyatı fikrinə yalnız Sovet hakimiyyəti illərində böyük maraq göstərildi. Görkəmli psixoloq və pedaqoqlardan D.C.Elkonin, V.V.Davidov, L.V.Zankov və başqaları L.S.Vıqotskinin fikrini inkişaf etdirərək eksperimental yolla isbat etdilər ki, təlimin məzmununu və üsullarını təkmilləşdirmək yolu ilə, yəni şagirdlərdə fəaliyyətin məzmununu təkmilləşdirmək yolu ilə uşaqların inkişafını sü-rətləndirmək, yaş dövrlərinin həddlərini tərpətmək mümkündür.

Prof. L.N.Qasımovanın fikrincə, təlim və inkişaf arasındakı əlaqə birtərəfli deyil, qarşı-lıqlıdır. Təlim və tərbiyə zamanı şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini, onların fərdi xüsusiyyətləri-ni nəzərə almaqla kifayətlənmək olmaz; düzgün təşkil olunmuş təlim psixoloji inkişafın özü-nü sürətləndirə, yaş və fərdi xüsusiyyətlərin həddlərini xeyli irəlilədə bilər [3, s. 191].

Adi şəraitdə təlim uşaqların psixoloji funksiyalarına təsir göstərir və bu funksiyaları müəyyən dərəcədə inkişaf etdirir. Lakin təlimin məzmununda və metodikasında əsaslandı-rılmış dəyişiklik aparmaqla uşaqların psixoloji funksiyalarının, yəni onlarda təfəkkürün, niq-tin, təsəvvürün, hafizənin, diqqətin, iradənin və s. funksiyaların inkişafını xeyli sürətləndir-mək, uşaqlarda hələ formalaşmamış, lakin onların təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyət üçün zə-ruri olan psixoloji keyfiyyətləri təlimdə onlara aşılamaq mümkündür.

Səviyyəsi yüksəlmiş təfəkkür, hafizə, diqqət, iradə təlimin sonrakı mərhələsində fəaliy-yətin daha müvəffəqiyyətli olmasına imkan verir. Deməli, uşaqların inkişaf səviyyəsi bir hal-da səbəb, təlimdə onların müvəffəqiyyəti isə müəyyən mənada nəticə olduğu kimi, başqa bir halda uşaqların düzgün təlimi səbəbə, onların inkişafı isə nəticəyə çevrilə bilər. Başqa sözlə, təlimin bir mərhələsində nəticə olan inkişaf digər mərhələsində səbəb olur. Buna görə də təlim və inkişaf probleminin həllində birtərəfli fikir yürütmək düzgün olmaz.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, guya hər hansı inkişaf mərhələsində uşağa istənilən biliyi öyrətmək, uşaqda istənilən əqli qabiliyyətləri formalaşdırmaq olar. Hal-buki, bu əqidədə olan pedaqoqlar vardır. Məsələn, C.Bruner "Təlim prosesi" adlı kitabında yazır ki, istənilən fənni uşaqlara öyrətmək olar. A.N.Abbasovun fikrincə, C.Bruner uşaqların imkanlarını qiymətləndirməkdə ifrat dərəcədə son mövqe tutur və yaş imkanlarını demək olar ki, inkar edir. Təlimi başdan-başa yaş xüsusiyyətlərinə, inkişafın müəyyən səviyyəsinə tabe etmək birtərəfli olduğu kimi, yaş xüsusiyyətlərini tamamilə inkar etmək onu təlimdə qətiyyənlə nəzərə almamaq da birtərəflidir [1, s. 211].

Təlim şagirdlərin nəinki mövcud inkişaf səviyyəsini nəzərə almalı, həm də uşaqlarda müşahidə olunmayan, lakin tədris materiallarının yüksək səviyyədə mənimsənilməsi üçün zə-

ruri psixoloji funksiyaların onlarda formalaşdırılmasına kömək etməlidir. Təlim və inkişaf arasındakı münasibətdə bu iki cəhətin nəzərə alınması sayəsində uşaqlarda fikri fəaliyyət funksiyalarını daha müvəffəqiyyətlə formalaşdırmaq, tədris tapşırıqlarını tədricən çətinləşdirmək, şagirdlərin müstəqilliyinə getdikcə daha geniş imkan vermək mümkün olur. Deməli, uşaqların psixoloji inkişafı müəyyən dərəcədə təlim fəaliyyətindən asılı olduğu kimi, təlimin müvəffəqiyyəti də uşaqlarda psixoloji inkişafın səviyyəsini nəzərə almaqdan asılı olur. Bu fikrin həqiqət olduğunu yaqın etmək üçün təlimin hər hansı mərhələsində tədris materialı ilə şagird arasında müşahidə olunan münasibətlərin xarakterinə ümumi nəzər salmaq kifayətdir. Öz təcrübəsini diqqətlə izləyən müəllim həmişə yaqın edir ki, təlimdə müyəssərlik öyrənilən materialın şagird qarşısında qoyduğu tələblə bu tələbin öhdəsindən şagirdin gələ bilmək imkanı arasındakı nisbətin dərəcəsi ilə ölçülür.

Lakin təəssüflə etiraf etməyə məcburuq ki, təlim zamanı belə fərdi fərqləri və bu əsasda müəyyənləşdirilən uyğunsuzluqları müəllim heç də həmişə bütün şagirdlərlə əlaqədar olaraq nəzərə almaq və həmin uyğunsuzları aradan qaldırmaq deyildir. Çünki, hələlik, müasir metodika və pedaqogika təlim materiallarının öyrənilməsi ilə şagirdin mənimsəmə imkanları arasında nisbət məsələsinin tədqiqi ilə lazımınca məşğul olmur. Bu məsələ geniş tədqiq edilməlidir.

Müəllim istəsə də, istəməsə də təlimin məzmunu və üsulları şagirdlərin əqli inkişafına kömək edir. Təlimdə belə bir qanunauyğunluğun olduğunu bilən və əməli işdə bu qanunauyğunluğa istinad edən müəllim isə təlim zamanı şagirdlərin əqli inkişafını xeyli sürətləndirmiş olur. Nəinki təlim zamanı, habelə sinifdən kənar və məktəbdən xaric tədbirlərdə şagirdləri fəaliyyətin müxtəlif növlərinə cəlb etmək və fəaliyyət vasitəsilə onları tərbiyə etmək zəruridir.

Məktəblərimizdə yaradılan özfəaliyyət dərnəkləri, idman bölmələri şagirdlərdən gərgin fəaliyyət tələb edən iş formalarıdır. Şagirdlərdə estetik qabiliyyətlərin inkişafına kömək edən müxtəlif özfəaliyyət dərnəklərinin, fiziki keyfiyyətlərin formalaşmasına yardım edən idman bölmələrinin, mənəvi keyfiyyətlərin inkişafına yol açan tədbirlərin imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə olunmasına böyük səy göstərən məktəblərimiz az deyildir. Belə məktəblərdə; əlbəttə şagirdlərin davranış mədəniyyəti onlarda daxili və zahiri keyfiyyətlərin birliyi kimi özünü göstərir.

“Üfüqdə parıltı” hərbi-idman oyunu uşaqlarda vətənpərvərlik hissini inkişaf etdirmək üçün gözəl fəaliyyət vasitəsidir. “Üfüqdə parıltı” hərbi-idman oyununun respublikamızda keçirilməsi göstərdi ki, bu oyun çərçivəsində şagirdlərin fəaliyyət dairəsi çox genişdir. Gənc hərbiçilər müxtəlif hərbi ixtisaslar üzrə keçirilən yarışlarda güclərini sınaşırlar. Məsələn, kiçik çaplı tufəngdən atəş açmaqda, yol müfəttişlərinin, sanitar postlarının, rabitəçilərinin, yanğınsöndürənlərin, kəşfiyyatçıların, turistlərin yarışlarında, habelə mülki müdafiədə iştirak etmiş olan uşaqlarda nəinki həmin sahələr üzrə bacarıq və qabiliyyətlər, habelə vətənə məhəbbət hissi daha da inkişaf etmişdir. Şagirdlərin ideya-siyasi, əxlaq, hərbi-vətənpərvərlik və əmək tərbiyəsinin birliyini təmin etməkdə döyüş və əmək şöhrəti muzeylərinin və guşələrinin məktəbdə təşkili, uşaqların bu işə cəlbi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İşin elmi nəticəsi. Fəaliyyət prosesində məktəbli şəxsiyyətinin psixofizioloji və fiziki imkanları müəyyən ictimai mühitdə, əmək fəaliyyəti zamanı, ictimai ünsiyyət prosesində, tərbiyənin gedişində inkişaf edə və gerçəkliyə çevrilə bilər.

İşin elmi yeniliyi. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının obyektiv şərtlərinə bir daha aydınlıq gətirilmiş, şəxsiyyətin tərbiyəsində milli ideyaların yaranmasının mümkünlüyü və onun arqumentləri əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işinin məzmunundan, nəticələrindən bu sahə ilə məşğul olan tədqiqatçılar və praktik müəllimlər istifadə edə bilər. Həmçinin şəxsiyyət tərbiyəsində milli ideyaların tətbiqi və təbliği istiqamətində, mühazirə və seminar məşğələlərinin mətnlərinin hazırlanmasında, magistraturada dərslərin keçirilməsində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedagogika nəzəriyyəsi və tarixi / A.N.Abbasov, L.A.Məmmədli, İ.B.Əmirəliyeva. – Bakı: Mütərcim, – 2022. – 464 s.
2. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. [VI cild] / N.M.Kazımov. – Bakı: Oka Ofset, – 2016. – 338 s.
3. Qasımova L.N. Pedagogika. Dərslik. / L.N.Qasımova, R.M.Mahmudova. – Bakı: Ekoprint, – 2021. – 612 s.

R.S.Azizova

About the Formation of a Student's Personality in the Process of Activity

Summary

To increase the effectiveness of the development of a child's personality, it is important to organize comprehensive training for children in the laws of nature and society, to teach them to build their activities in accordance with this knowledge; since social relations reflect the essence of the individual, it is necessary to connect them with the experience of social activities, integrate them into the system of social relations in order to stimulate the development of children's natural and mental abilities; When organizing the social and industrial activities of children in our country, innovations in socio-economic and cultural relations must be taken into account.

The more widely and regularly children are involved in socially useful activities, in active social relations, the more meaningful and organized their activities in this regard are, the more effective the formation of personality and character will be.

Key words: *personality formation, social relations, productive pedagogical activity, natural capabilities of the individual, student's work activity*

Р.С.Азизова

О формировании личности школьника в процессе деятельности

Резюме

Для повышения эффективности развития личности ребенка важно организовать всестороннее обучение детей законам природы и общества, научить их строить свою деятельность в соответствии с этими знаниями; поскольку в общественных отношениях отражается сущность личности, необходимо связать их с опытом общественной деятельности, интегрировать в систему общественных отношений, чтобы стимулировать развитие природных и умственных способностей детей; при организации общественной и производственной деятельности детей в нашей стране должны учитываться инновации в социально-экономических и культурных отношениях.

Чем шире и регулярнее будут дети вовлекаться в общественно-полезную деятельность, в активные общественные отношения, чем осмысленнее и организованнее в этом отношении будет их деятельность, тем эффективнее будет формирование личности и характера.

Ключевые слова: *формирование личности, общественные отношения, продуктивная педагогическая деятельность, естественные возможности личности, трудовая деятельность школьника*

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2024

V.Z.XIDIROVA

e-mail: Khidirovavusala@gmail.com

L.C.HÜSEYNOVA

e-mail: leylamehdiyeva7923@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.204

İNGİLİS DİLİNDƏ ESSE YAZMAQ ÜÇÜN METODİK TÖVSIYƏLƏR

Xülasə. *Esse hər bir tələbənin təhsili zamanı qarşılaşdığı ümumi yazı formasıdır. Məqalədə ingilis dilində yazı bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayan esselərin yazılması üçün metodik tövsiyələrdən bəhs edilir. Bu məsləhətlər esse strukturunun əsaslarından tutmuş cəlbedici girişlərin yaradılmasına, əsas abzasların yaradılmasına, məntiqli nəticələrə və hətta redaktə vasitəsilə essenizi cilalamağa qədər hər şeyi əhatə edir. Bu yazını oxuduqdan sonra siz ingilis dilində oxucularınızı maraqlandıracaq, fikirlərinizi aydın çatdıracaq və uzunmüddətli təəssürat buraxacaq esse yazma biləcəksiniz.*

Açar sözlər: *dil vərdişləri, esse, essenin quruluşu, metodik tövsiyələr, bağlayıcı sözlər*

İngilis dilində esse, müəyyən bir mövzuya münasibətinizi ifadə etdiyiniz yazı nümunəsidir. İngilis dilində yüksək keyfiyyətli esse yazmaq üçün yüksək səviyyədə dil biliyi, zəngin söz ehtiyatı və öz fikirlərinizi aydın və yığcam ifadə etmək bacarığı tələb olunur [3, s.32]. İngilislər esselərdə fikirlərin təqdim edilməsi üslubunu ciddi qəbul edirlər, ona görə də abreviaturlardan istifadə etmək tövsiyə edilmir. Mövzudan asılı olmayaraq istənilən esse müəyyən struktura malikdir. Tipik olaraq, imtahan inşası 180-320 sözdən ibarət olmalıdır, lakin bu məhdudiyyətlər şərt deyil və mövzu ilə birlikdə tapşırıqda göstərilməlidir. Xatırlamaq lazımdır ki, esse sərbəst bir mövzuda ətraflı esse əsaslandırması deyil, yalnız müəyyən bir problemlə bağlı fikirlərin aydın və lakonik ifadəsidir [3, s. 69]. Buna görə də, ingilis dilində olan bütün esselər ümumi bir quruluşa malikdir:

Başlıq – mətnə açılacaq mövzu və ya problemi əks etdirən inşanın adı. Başlıq mümkün qədər qısa və başa düşülən olmalıdır. Əslində, essenin adı məqalənin başlığına bənzəyir: o, mətnə daha ətraflı müzakirə ediləcək əsas fikri ehtiva etməlidir. Giriş – əsas hissənin nədən ibarət olacağını göstərməlidir. Giriş arqumentin mövzusunu və onu necə başa düşdüyünüzü izah etməli, qısa olmalı (mətnin təxminən 5-10%-ni tutmaqla), essenin konturunu qısaca göstərməli, lazım gəldikdə mənbələrə və ya digər məlumatlara istinad etməlidir. Əsas hissə – bu, seçilmiş təqdimatın növündən asılı olaraq problemi və bu barədə fikrinizi açıqlayan ingilis dilində inşanın əsas hissəsidir. Burada arqumentlər və nümunələr, eləcə də mövzu ilə bağlı digər fikirlər var. Nəticə – sonda essenin mətnində əks olunan bütün fikirləri ümumiləşdirmək lazımdır. Yaxşı nəticə təkcə yuxarıda göstərilən bütün faktların quru siyahısı deyil, həm də mövzu ilə bağlı əsaslandırılmış bir nəticədir. O, əks-səda verə və ya girişə istinad edə bilər. Fikrinizə əmin olun və sadəcə onu təkrarlayın.

İngilis dilində esse yazmaq üçün aşağıda verilən tövsiyələrdən faydalanmaq olar.

1. Qaralama – yazmaq üçün məhdud vaxtınız varsa, qaralamadan istifadə edin. Bunun üzərinə bir plan çəkin və əsas fikirləri yazın. Bu, essenizi daha sürətli yazmağa və son versiyada səhvlərə yol verməməyə kömək edəcək.

2. Quruluşa riayət edin – quruluş üçün ümumi qaydalara əməl edin və hər bir bölmənin uzunluğunu aşmayın.

3. Qısa olun – düşüncələrinizi dərinləndirərək düşünmədən qısa şəkildə ifadə edin.

4. Səbəblər göstərin – mövzu ilə bağlı öz və ya başqasının nöqteyi-nəzərini ifadə edərkən sözlərinizi dəstəkləmək üçün aydın dəlillər təqdim edin.

5. Rəsmi yazı üslubunu saxlayın – rəsmi yazı üslubu başqa cür qeyd edilmədiyi təqdirdə esselər üçün ən yaxşı seçimdir. İxtisarlar, jarqon və danışiq sözlərindən istifadə etməkdən çəkinin.

6. Bağlayıcı sözlərdən istifadə edin – xüsusi sözlər fikirlərinizi ardıcıl şəkildə ifadə etməyə, oxucunu nəticəyə aparmağa və mətnə düzgün struktur qurmağa kömək edəcək.

7. Söz ehtiyatınızı və qrammatikanızı müxtəlifləşdirin – inşanı formal üslubda yazın və lazım gələrsə, sinonimlərdən və gözəl sözlərdən istifadə edin.

8. Düzgün mövqedə olun – çox vaxt esselər üçün mövzular, fikirləri kəskin şəkildə qütbləşdirə bilən aktual sosial problemlərdir. Mübahisəli məsələlərlə bağlı fikirlərinizi ifadə edərkən mümkün qədər düzgün olmalı və əsas incəliyi, tolerantlığı və nəzakəti unutmamalısınız.

İnşa mətni üçün tövsiyələr: Unutmayın ki, siz dostunuz və ya həmkarınız olmayan başqa bir şəxs üçün esse yazırsınız, ona görə də neytral dilə riayət edin, standart nitq nümunələrindən istifadə edin, və mövzuda qalın [1, s. 92]. Sifətlərdən, nida işarələrindən çox istifadə etməyin və ümumi sözlərdən (all, any, every) çəkinməyin. Təqdimatda akademik-informasiya üslubuna riayət edin: şəxsi əvəzlilərdən (I, my, we, our) çəkinin və feilin məchul növündən istifadə etməyin.

Mətnə obyektivlik vermək üçün şəxssiz konstruksiyalar (It is believed that...; It cannot be argued that... və s.) və qeyri-kateqorik feillərdən (suggest, suppose, claim və s.) istifadə edərkən mövzu ilə bağlı fikir bildirin.

Mətnin əsas hissəsini mənalara görə bir-biri ilə əlaqəli və bir-birini tamamlaya bilən abzaslara bölün. Paraqraflarınızı cümlələrlə çox yükləməyin və hamısını təxminən eyni uzunluqda edin. Paraqrafın əvvəlində əvvəllər ifadə olunan fikri davam etdirməyə kömək edəcək əlaqələndirici sözlərdən istifadə etmək daha yaxşıdır.

Esselər üçün faydalı sözlər:

Giriş sözləri:

İngilis dilində esselər üçün giriş ifadələri universaldır və istənilən növ esse üçün uyğundur.

This essay deals with...,

This assignment will examine...,

This report will analyse...,

This essay will consider...,

It is believed that...

Essenin konturunu təsvir etməyə və məzmunu izah etməyə kömək edəcək bəzi ifadələr:

The essay is divided into four sections...,

It will first consider...,

It will then continue to describe...,

The third part compares...,

Finally, some conclusions will be drawn as to...

Sözlərin və ya bağlayıcı ifadələrin əlaqələndirilməsi sizə təkcə essədə öz fikirlərini məntiqi şəkildə ifadə etməyə kömək etmir, həm də mətnin oxunmasını və strukturlaşdırılmasını asanlaşdırır. Gündəlik nitq üçün bu sözləri nəzərə alın, çünki bağlayıcılar onu daha məntiqli edir [4, s. 59].

Fikirləri ardıcıl ifadə etmək üçün sözlər:

First(ly)... second(ly)... third(ly),

The first point... the second point... the third point,

The former... the latter, To begin with... then... to conclude.

Məlumat əlavə etmək üçün bağlayıcılar:

According to...,

It cannot be denied that...,

It is said/believed that...,

Some people say that...,

There is no doubt that...,

We must admit that..

Məlumatı ümumiləşdirmək və nəticəni göstərmək üçün sözlər:

As a consequence, as a result, consequently, in brief, in conclusion, in summary.

İşin elmi nəticəsi. Yuxarıda yazılanlardan bele nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilində yazı vərdişlərinin inkişafı üçün essenin mühüm rolu var. Məqalədə qeyd olunan metodiki tövsiyələr ingilis dilində oxucuları cəlb edən və fikirlərinizi aydın şəkildə təqdim etməyə kömək edəcək.

İşin elmi yeniliyi. Yuxarıda sadalanan bütün parametrlər onu göstərir ki, akademik esse kifayət qədər sərt alqoritmlə xarakterizə olunur və bu da öz növbəsində onu müəllifin fərdi yazı tərzini nümayiş etdirmək imkanından məhrum etmir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bu məqalə ümumi esse janrlarının quruluşu haqqında ətraflı məlumat verir. Bu məlumatlar tələbələrə diqqətçəkən esse girişlərinin və əsas paraqrafların hazırlanmasında, həmçinin məntiqi nəticələr yaratmaqda faydalı olacaq.

Ədəbiyyat

1. Мартынова, А.Г. Обучение академическому письменному дискурсу в жанре экспозиторного эссе (на материале старших курсов языкового вуза): дис. ... канд. филол. наук. – Омск, – 2006.
2. Jason, D. Effective Academic Writing 3 / D.Jason, L.Rhonda. – Oxford University Press, – 2006.
3. Jordan, M. P. Rhetoric of Everyday English Texts / M.P.Jordan. – London: Allen and Unwin, – 1984.
4. Rodeout, D. Samara Academic Writing Workshops / D.Rodeout, B.Petric. – 2001.

V.Z.Khidirova, L.J.Huseynova

Methodical Recommendations for Writing an Essay in English

Summary

Essay is a common form of writing that every student encounters during their studies. The article talks about methodological recommendations for writing essays, which play an important role in the development of writing skills in English. These tips cover everything from the basics of essay structure to creating a compelling introduction, creating body paragraphs, logical conclusions, and even refining your essay through editing. After reading this article, you will be able to write an essay in English that will interest your readers, convey your ideas clearly, and leave a lasting impression.

Key words: language skills, essay, the structure of the essay, methodical recommendations, connecting words

В.З.Хыдырова, Л.Дж.Гусейнова

Методические рекомендации по написанию эссе на английском языке

Резюме

Эссе – распространенная форма письма, с которой сталкивается каждый студент во время учебы. В статье говорится о методических рекомендациях по написанию эссе, которые играют важную роль в развитии навыков письма на английском языке. Эти советы охватывают все: от основ структуры эссе до создания убедительных вступлений, создания основных абзацев, логических выводов и даже доработки вашего эссе посредством редактирования. Прочитав эту статью, вы сможете написать эссе на английском языке, которое заинтересует ваших читателей, ясно передаст ваши идеи и оставит неизгладимое впечатление.

Ключевые слова: языковые навыки, эссе, структура сочинения, методические рекомендации, соединительные слова

Rəyçi: f.f.d., b/m. S.A.Abdullayeva

Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2024

R.C.İBRAHİMOVA

e-mail: rahilei@list.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.207

ÇƏTİN TƏRBIYƏ OLUNAN UŞAQLARLA TƏRBIYƏVİ İŞLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalədə milli tərbiyədə ailənin rolu araşdırılır, müasir tərbiyə prosesində ata və ananın və digər ailə üzvlərinin rolu dərinlən aydınlaşdırılır, həmçinin müəyyən yeniliklər gətirilir. Bu yeniliklərin daxil edilməsi azərbaycanlı uşaqlarda milli şərəf və ləyaqət, birlik, Vətənə sdaqət kimi keyfiyyətlərin aşılanması təmin edir. Məqalə hər bir gənc ailə və hər bir pedaqoq üçün gərəklidir. Gətirilən nümunə böyük tərbiyəvi mahiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: sosial tərbiyə, ailə tərbiyəsi, ata nüfuzu, tərbiyə sistemi, uşaq psixologiyası

Təlimdə geridəqalma problemi bütün dövrlərdə pedaqoqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Düzdür, maarifçi-pedaqoqların əsərlərində “təlimdə geridəqalan şagirdlər” anlayışına rast gəlmirik. Lakin onlar problemə başqa istiqamətdən yanaşaraq, “təlimə can atma” (Y.A.Komenski), “öyrənmə həvəsi” (C.Lokk, J.J.Russo), “təlimə arzu” (Deni Didro), “təlim arzusu” (K.D.Uşinski) və bu kimi terminlərdən istifadə edərkən, əslində şagirdlərin təlimə düzgün münasibətinin formalaşmasına diqqət yetirmiş, bu yolla təlimdə geridə qalmanı aradan qaldırmağın mümkünlüyünü nəzəri və praktik istiqamətdə əsaslandırmışlar.

Azərbaycan pedaqoqları da təlimdə geridəqalma problemini müxtəlif aspektlərdə öyrənmişlər. M.M.Mehdizadə, M.M.Muradxanov, Y.Ş.Kərimov, M.Ə.Həməzəyev, L.N.Qasımova, H.Ə.Əlizadə, S.H.Axundov, M.A.İsmixanov, A.L.Zeynalov, E.Ə. Mollayeva və başqaları öz tədqiqatlarında təlimdə geridə qalma probleminə xüsusi diqqət yetirmişlər. L.N.Qasımova vurğulayır ki, “geridəqalma probleminin tarixinə nəzər salanda bu gün üçün maraqlı, əhəmiyyətini itirməyən məsələlər vardır və bu baxımdan ona diqqətlə yanaşmalıyıq” [5, s. 17]. Lakin müasir elmi-texniki inqilab, həyatımızın başqa sahələrində olduğu kimi, məktəb sahəsində də müəyyən problemlər qoymuşdur. Bu problemlər günün tələblərindən irəli gəlir. Onların həll edilməsi isə məktəbin həll etməli olduğu vacib problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bir məsələ aydındır. Əgər məktəb təlimdə geridə qalma problemini həll edə bilməzsə, deməli, öhdəsinə düşən vəzifəni yerinə yetirmiş hesabla alına bilməz. Bu məsələ haqqında pedaqoqlar, metodist alimlər də ciddi düşünməlidirlər [2]. Problemi yalnız onların birgə səyi ilə həll etmək olar.

Demoqrafik amillərin neqativ təsirləri öz əksini ilk növbədə şagirdlərin təlim fəaliyyətində tapır. Belə ki, ölüm, boşanma, qaçqınlıq, miqrasiya və bu kimi demoqrafik amillər, hər şeydən əvvəl, ailənin mənəvi psixoloji iqliminin dəyişməsi, ailə-daxili münasibətlərin gərginləşməsi və bu əsasda uşağın yeni yaranmış ailə şəraitinin əvvəlkindən köklü surətdə fərqlənməsi, uşağa nəzarətin azalması və hətta yoxa çıxması, uşağın gündəlik qayğılarının dəyişməsi son nəticədə onun təlim fəaliyyətinin pisləşməsi (bir müddət dərsə getmir, dərs oxumur, dərsə getdikdə fikri tamamilə başqa yerdə olur, müəyyən dövr ərzində dərslərini oxumaması nəticəsində yeni mövzuları dərk etməkdə çətinlik çəkir və s. ilə yekunlaşır [3]. Bəs, görəsən, belə hallarda müəllimlər şagirdlərə kömək edə bilirlərmi? Başqa sözlə desək, demoqrafik amillərin neqativ təsirlərini aradan qaldırmaq istiqamətində məktəbdə hansı işlər görülür? Bu sahədə müəllimlər öz pedaqoji təcrübələrində hansı nöqsanlara yol verirlər?

Bu suallara cavab tapmaq üçün biz demoqrafik amilləri nəzərə almaqla təlimdə geridəqalmanın aradan qaldırılması istiqamətində mövcud pedaqoji təcrübəni öyrənmək qərarına gəldik.

Pedaqoji gerçəkliyin dərk olunmasında pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4]. Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi pedaqoji nəzəriyyə üçün olduqca önəmlidir [1, s. 46]. N. Kazımovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: “Pedaqoji təcrübə ilə pedaqoji nəzəriyyə arasında canlı dialektika vardır: pedaqoji nəzəriyyə dərk olunmuş və pedaqoji anlayışlarda ümumiləşdirilmiş pedaqoji təcrübədir; pedaqoji təcrübə isə milyonlarla tərbiyəçinin və tərbiyə olunanın birgə fəaliyyətidir” [4, s. 254].

Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsas etibarilə iki planda həyata keçirilir: “Pedaqoji tədqiqatın tərkib hissəsi kimi təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi; təlim və tərbiyənin müəyyən sahəsi üzrə qabaqcıl təcrübənin üzə çıxarılması və yayılması kimi əsas vəzifəyə malik pedaqoji tədqiqatın xüsusi növü kimi təcrübənin öyrənilməsi” [4, s. 261]. Biz öz tədqiqatımızda təcrübənin öyrənilməsini birinci planda həyata keçirməyi qərara aldığımız. Beləliklə, demoqrafik amilləri nəzərə almaqla təlimdə geridəqalmanın aradan qaldırılması təcrübəsinin öyrənilməsi bizim apardığımız pedaqoji tədqiqatın əsas vəzifələrindən biridir.

Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi prosesində “pedaqoji təcrübə” anlayışının necə anlaşılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji ədəbiyyatda isə bu “pedaqoji təcrübə” anlayışı birmənalı şəkildə izah olunmur.

Halbuki anlayışın necə qəbul edilməsi təcrübənin öyrənilməsi prosesi üçün olduqca vacib əhəmiyyət kəsb edir. M.N.Skatkin pedaqoji təcrübə anlayışını həm geniş mənada “təlim və tərbiyənin təcrübəsi”, həm də dar mənada – “pedaqoqun müəyyən bir dövr ərzindəki işi nəticəsində qazandığı ustalığı” kimi izah edir. P.Q.Qurovanın fikrincə, isə “Pedaqoji təcrübə – bu, praktik pedaqoji fəaliyyətdir və bu fəaliyyətin nəticəsi də təlim və tərbiyə olunanın şəxsi keyfiyyətində əks olunur” [6, s. 91]. Fikrimizcə, pedaqoji təcrübə anlayışı həm M.N.Skatkinin, həm də P.Q.Qurovanın izahında ümumi xarakter daşıyır. L.A.Levşinin izahı isə bizim problemə yanaşma tərzinə daha yaxındır: “Pedaqoji təcrübə müəllimin praktik təlim-tərbiyə işi prosesində qazandığı bilik, bacarıq və vərdişlərinin məcmusudur”. Beləliklə, biz demoqrafik amilləri nəzərə almaqla təlimdə geridəqalmanın aradan qaldırılması istiqamətində müəllimlərin qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişləri, başqa sözlə desək, bu istiqamətdə əldə etdiyi təcrübəni öyrənməli idik.

Pedaqoji təcrübənin müxtəlif növlərini ayırd edirlər: kütləvi, qabaqcıl, yenilikçi, tədqiqi. Biz öz tədqiqatımızda qarşıya demoqrafik amilləri nəzərə almaqla təlimdə geridəqalmanın aradan qaldırılması baxımından mövcud kütləvi və qabaqcıl təcrübəni öyrənmək məqsədi qoyduq. Başqa sözlə desək, qabaqcıl təcrübə kütləvi pedaqoji təcrübə arasından ayırd edilir və pedaqogika elminin inkişafında özünəməxsus rol oynayır. “Qabaqcıl təcrübənin təhlilində dialektik yanaşmaq lazımdır. Belə ki, qabaqcıl təcrübə tarixən məhduddur və hər bir yeni mərhələdə məktəbin imkanlarının artması ilə yeni tələblər və qabaqcıl təcrübənin yeni variantları əmələ gəlir”. Bu baxımdan bizim öyrəndiyimiz qabaqcıl təcrübə, əlbəttə, müəyyən bir dövr ərzində qiymətlidir.

Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu zaman qabaqcıl pedaqoji təcrübə ilə yanaşı, təcrübədə mövcud neqativ halları da ayırd etmək və təhlil etmək üçün imkan yaranır. Qabaqcıl pedaqoji təcrübəni isə təkmilləşdirmək və kütləvi şəkildə yaymaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elə bu səbəbdən də pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi pedaqoji tədqiqatların ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu ənənəyə sadıq qalaraq biz Gəncə şəhər, Göygöl, Samux və Şəmkir rayon məktəblərinin iş təcrübəsini öyrəndik. Pedaqoji təcrübəni öyrənərkən anket, müşahidə, müsahibə və başqa tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Pedaqoji təcrübəni öyrənmə prosesini iki mərhələdən ibarət həyata keçirdik. Birinci mərhələdə əvvəlcə müəllimlərə anket sorğusu ilə müraciət etdik. Bu zaman bizim əsas məqsədimiz əvvəlcə müəllimlərin gördüyü işlərin ümumi məzmununu kütləvi şəkildə öyrənmək, ikinci mərhələdə isə ayrı-ayrı müəllimlərin təcrübəsini məqsədli olaraq daha dərinlən öyrənmək idi.

İşin elmi nəticəsi. Pedaqogika ilə demoqrafiya elmlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi təkcə pedaqogika elminin praktik problemlərinin deyil, həm də, ilk növbədə, nəzəri metodoloji problemlərinin həlli üçün də son dərəcə zəruridir.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq pedaqogikanın demoqrafiya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, təlim prosesində, dərscənkənar vaxtlarda və ailə şəraitində neqativ demoqrafik təsirlərin islah olunub aradan qaldırılması yolları müəyyən olunur, ailə qruplarının tərbiyə imkanları açılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən pedaqogika üzrə proqram və dərslərlərin tərtibində, tərbiyə işi kursunun məzmununun təkmilləşdirilməsində, xüsusi kurs və seminarlarda, müəllimlər üçün metodik vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Ailə pedaqogikası. Dərs vəsaiti / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 412 s.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu. – Bakı: Qanun, – 2010. – 81 s.
3. Əliyev, R.İ. Şəxsiyyət psixologiyası / R.İ.Əliyev, G.B.Əliyeva – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2010. – 144 s.
4. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogikası. Dərslər / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2009. – 436 s.
5. Qasımova, L.N. Pedaqogika. / L.N.Qasımova, R.M.Mahmudova. – Bakı: Ekoprint, – 2021. – 612 s.
6. Гурова, Р.Г. Социологические проблемы воспитания / Р.Г.Гурова. – М.: Педагогика, – 2022. – 176 с.

R.C.Ibrahimova

The Role of Family in National Education

Summary

In article is investigated the role of family in national education, also analysis and showed the roles and importance of father, mother, member of family in a contemporary education process. The new feature and application of this character learned to Azerbaijani children national proudness, unity, honor, fanaticism to motherland. Article is necessary for each young family and pedagogue. Different models, notes have a great educational importance.

Key words: national education, family education, penetration of father, educational system, psychology of a child

Р.Дж.Ибрагимова

Особенности работы с трудновоспитуемыми детьми

Резюме

В статье исследована роль семьи в национальном воспитании и намного глубже выяснена роль отца и матери и других членов семьи в процессе современного воспитания, а также приводятся новшества. Введение этих новшеств прививает азербайджанским детям чувство национальной чести и достоинства, единства, пристрастия к Родине. Статья необходима каждой молодой семье и каждому педагогу. Приведенные примеры несут воспитательный характер, имеют значение для организации и содержания педагогической работы.

Ключевые слова: социальное воспитание, семейное воспитание, влияние отца, система воспитания, детская психология

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.R.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

E.İ.İSMAYILOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.210

ŞAGİRDŁƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA MONOLOJİ VƏ DİALOJİ NİTQİN NƏZƏRİ ƏSASLARI (Alman dilinin materialları əsasında)

Xülasə. Nitqin inkişafının təhsil prosesinə daxil edilməsi çox vacibdir. Xüsusilə, ali təhsil müəssisələrində dilin tədris edən zaman nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Nitq mədəniyyətini tədris edilərkən nitqin iki növünə diqqət yetirmək və hər iki növdə şagirdlərin özlərini rahat hiss etmələrini təmin etmək lazımdır (ifadə üsulları, xarici görünüş, ünsiyyətin məqsədi, şərtləri və s.). Müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənən bir sıra xüsusiyyətlər (şifahi nitq, yazılı nitq, rəsmi nitq, səhnə nitqi, ictimai nitq, bədii nitq, vasitəli nitq, dolaylı nitq, mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil nitq və s.) var. Təlim prosesində gələcək mütəxəssis monoloji nitqin və dialoq nitqinin qurulmasında nəzəri biliklərə və praktiki bacarıqlara yiyələnməlidir.

Açar sözlər: bacarıqlar, monoloji nitq, dialoji nitq, nitq inkişafı, yeni texnologiyalar

Giriş

Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də müasir məktəbin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də elə şəxsiyyətlər yetişdirməkdir ki, onlar gələcəkdə öyrəndiyi xarici dildə (alman dilində) ünsiyyət qura bilsinlər. Qloballaşma və integrasiya meyillərinin getdikcə vüsət aldığı dövrdə xarici dil müəllimlərinin qarşısında şagirdlərin kommunikativ bacarığının yüksək səviyyədə inkişafı tələbi qoyulur. Gələcəkdə beynəlxalq arenada Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini, qazandığı nailiyyətləri təmsil edəcək məktəblilərin xarici dil bilikləri (alman dili) müəllimlərə həvalə edilmişdir. Xarici dilə yiyələnmə şəxsiyyətin formalaşmasına, daim dəyişən dünyanın tələbərinə uyğunlaşma imkanı yaratmaqla yanaşı, onun nitqinin inkişafına, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasına müsbət təsir edir.

Xarici dillərin öyrənilməsində danışq 2 formada: dialoji və monoloji nitq formasında müasir təlim texnologiyaların və texniki vasitələrin köməyi ilə, dil materialları və müxtəlif mövzuların mənimsənilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Dialoji nitqin həyata keçirilməsində reprikaların xarakteri, onların həcmi və sayı, monoloji nitqdə isə nitqin həcmi və rəbitəli olması mərhələdən – mərhələyə genişlənməli və mürəkkəbləşməlidir. Xarici dillərin tədrisində tətbiqi zəruri olan müasir təlim metodları danışqın hər iki formasını: dialoji və monoloji formalarını verilən tələblər əsasında öyrədir. Dilə yiyələnmə prosesində tələbələrə ünsiyyət bacarığı, dialoqa girmək, beynəlxalq əməkdaşlıqda fəal iştirak, global problemlərin həlli yollarını asanlıqla tapmaq fəal interaktiv təlimin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Bu yeni texnologiyalar məntiqə əsaslanan, praktiki bacarıq və idraki fəaliyyəti gücləndirən, sərbəst düşüncə ilə mühakimə yürütmək, müşahidə aparmaqla başqalarının fikrinə qarşı öz rəyini bildirmək və nəhayət qərar qəbul etməklə tətbiq edilir. Nitq fəaliyyətinin bütün növləri nitqin formalaşmasına xidmət edir. Danışq bacarığını formalaşdırma biləcək nitqin həm dialoji, həm də monoloji formalarından istifadə edərək tədrisin hər mərhələsində xarici dildə danışma bacarığına verilən tələblər nitqin dil normaları baxımından düzgün qurulmasını, məqsədəuyğunluğunu, situasiya müvafiqliyi, istifadə olunan strukturların müxtəlifliyi nəzərə alınmalıdır. Sözlərin izahının ve-

rilməsində, qrammatik materialın mənimsədilməsində, çalışmaların və nümunələrin təqdim edilməsində reproduktiv danışıq vasitə rolunu oynayır.

Alman dilində nitqin formalaşması linqvistik cəhətdən üç əsas pillə üzrə mümkün olur:

1) Elementar bacarıqlar dilöyrənmədə ilkin mərhələyə daxildir. Bu mərhələdə müəyyən əhatə dairəsində dilöyrənənlər adi danışıq (nitq) qabiliyyətlərinə yiyələnirlər;

2) Bacarıqların vərdişə çevrilməsi mərhələsində şagirdlər artıq alman dilində müəyyən söz bazası və qrammatik strukturlar hesabına mühakimə yürütməyi öyrənirlər;

3) Vərdişlərin yaradılması və formalaşdırılması mərhələsində isə, şagirdlər artıq spontan olaraq, danışıq aktına qoşulmağı bacarırlar və sərbəst surətdə kommunikasiya yarada bilirlər.

Xarici dillərin mənimsənilməsində əməli məqsəd kimi danışıqın belə didaktik metodlarla öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı aktiv danışıq üçün onun psixoloji mexanizmi öyrənilməlidir. Şifahi nitqin monoloji və dialoji formalarına yiyələnmə prosesinə təsir edən əsas psixoloji faktorlar ilk növbədə güclü müşahidə, qavrama, hissetmə yaxud öyrənmə strategiyalarını təşkil edir. Məlumatın əldə edilməsi üçün öyrənmə strategiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: görməklə (visuell), dinləməklə (auditiv), hiss etməklə (haptisch), iyləməklə (olfaktorisch), dadmaqla (gustatorisch).

Vizual müşahidəni yaxşı bacaran insan mətni oxumaq üçün qrafik, şəkil və illüstrasiyanı başa düşərək təyin edə bilər. Dinləyib- anlamayı yaxşı bacaran insan materialı diqqətlə dinləyə bilər. Məsələn: O ya mətni ucadan özü oxuyur, ya da kasetdən dinləyir. Öyrənilən dilin effektiv mənimsənilməsi üçün öyrənmə strategiyaları müəllimin moderator gücü ilə təyin edilir. Belə ki, müəllim tələbənin bilik və bacarıqlarına kompleks halda yaxından bələd olaraq onun səlis və axıcı nitqinin yaranmasını idarə etməyə cəhd göstərməlidir.

Dialoji ünsiyyətin tədrisi prosesində diqqət mexanizminin formalaşdırılmasına xüsusi önəm verən V.İ.İlina, Z.İ.Kliçnikova və A.A.Andyev göstərir ki, nitq fəaliyyətinin bir növündən (danışıq-eşidib-anlama) digərinə (eşidib-anlama-danışıq) keçid zamanı və informasiyanın qəbulu (qavrama) və törənmə aktının bəzi məqamlarında diqqətin rolu böyükdür [5, s.124]. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı yaddaş mexanizmi ilə əlaqədardır. Nitq fəaliyyəti növlərində yaddaşın iki növü fəaliyyət göstərir:

1. Uzunmüddətli;

2. Qısamüddətli.

Deyilənlər əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, həmçinin autentik tapşırıqlar vasitəsilə dialoji və monoloji ünsiyyət prosesində şagirdlərin kommunikativ bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması onlarda əməli, motivləşmiş, kommunikativ və əqli əməliyyatların sintezi əsasında mümkün olur.

Alman dilinin öyrənilməsi psixologiyasını V.Edelman, P.Hayman, Q. Otto və Heide kimi tədqiqatçılar didaktika ilə yanaşı əsaslandırırlar [3, s. 45]. Orta ümumtəhsil müəssisələrində şagirdlər arasında əlaqələr təhsilin sosial- psixoloji və mədəniyyətlərarası problemlərini də öyrədir. Bu gün dünyanın bütün təhsil müəssisələrində hazırlanan yeni kurikulumda hər bir sahəni məqsədli öyrənənlərin öyrənmə bacarığı diskursiyalarla analiz olunur. Lakin fənnin didaktikası yalnız təhsillə bağlı materialı mənimsəməyə yox, şagird yaxşı təhsil almaq üçün nə bacara bilər sualını qarşıya qoyur. Belə ki, söhbət yalnız şagirdin həmişə iştirakından yox, ümumiyyətlə şagird ilə əşya haqqındakı söhbətdən gedə bilər. Araşdırmalardan məlum olur ki, tədrisin ilk mərhələsində monoloji və dialoji nitqin psixoloji yenilikləri şagird dəyişiklikliyi ilə nəticələnir. Ditrix, Klausmayer və Rpple, Ausubel, Teves, Kayl, Lutz Götze və digər tədqiqatçılar öz əsərlərində şifahi nitqin psixologiyasını təqdim edilən faktorlarla geniş təsvir etmişlər [4, s. 67].

Məqsəd və vəzifələr

Xarici dillərin ölkəmizdə orta məktəblərdə ilk mərhələdən tədrisi dövlətin təhsil proqramında əsas sahələrdən birinə çevrilmişdir. Beləki, ünsiyyət prosesinin davamlı və uğurlu olması nitq aktlarının düzgün, anlaşıqlı və başa düşülən şəkildə qurulmasını, həmçinin iştirakçı-

ların (adresant və adresatın) danışmaq zamanı bir-birinə münasibətinin müsbət planda inkişaf etməsini tələb edir. Qeyd olunan cəhətlər tədris prosesində diqqət mərkəzinə çəkilir və nitq praktikasında nəzərə alınır. Orta məktəblərdə şagirdlərin rəhbərli nitqinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aparılan bütün işlər bu məsələlərin həllinə xidmət edir. İnsan nitqinin şifahi ifadəsinə şifahi nitq deyilir. Şifahi nitq məsələsi alman dilinin tədrisində ən çətin və metodikada ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Ölkəmizin xarici ölkələrlə əlaqələrini möhkəmlətmək məqsədilə xarici dil tədrisinin, xüsusilə də şifahi nitqin inkişafının ayrıca əhəmiyyəti vardır. Qarşıya qoyulan yeni məqsədləri lazımınca həyata keçirmək üçün dil tədrisi metodikasının istiqamətini şifahi nitqə yönəltmək lazımdır. Bu məqsədlər üçün eksperimental iş aparmaq yeni-yeni üsullar tətbiq etmək məqsədə uyğundur. Şifahi nitqin düzgün inkişaf etdirilməsi işində əsas məsələlərdən biri düzgün tələffüz verənlərinin öyrədilməsidir.

İşin elmi nəticəsi. Dialoji nitqin lingvistik və məntiqi-məna xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, ünsiyyətin xarakteri, spontantlığı və situativliyi orta məktəb şagirdlərinə dialoji ünsiyyətin tədrisi üçün müəyyən təlimat və tövsiyələrin tətbiqinə imkan yaradır. Dialoji ünsiyyətin tədrisinin ilkin mərhələsində autentik mikrodialoqlardan istifadə olunması bu işin özəyini təşkil edir, çünki həmin dialoqlar məna bitgənliyi ifadə edir, müəyyən situasiya ilə əlaqəli olur və şagirdlərin marağına və həyat təcrübəsinə uyğun olur.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə qaldırılan problem bir çox rus dilçiləri tərəfindən tədqiq olunsada onun alman dilinin materiallarına istinadən tədqiqi ilk dəfədir ki, araşdırılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti alman dilində monoloji və dialoji nitqin, təlim-tədris prosesində istifadəsinə olan nəzəri baxışlar, müxtəlif metodistlərin monoloji və dialoji nitqlə bağlı söylədikləri fikirlərini və bu fikirlərin praktik şəkildə həyata keçirməyin yollarını göstərmək.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, N. Nitq mədəniyyəti / N.Abdullayev. – Bakı: ADPU, – 2013. – 277 s.
2. Quliyev, Z.İ. Monoloji və dialoji nitqin öyrədilməsinə dair / Z.İ.Quliyev. – Bakı: Maarif, – 1973. – 16 s.
3. Heide. Sch. Fertigkeit Sprechen. Berlin-München 03/2001., – 45 s.
4. Lutz Götze; Gabriele Pommerin Schüler-Wahrig deutsche Grammatik: (richtiges Deutsch: Lern- und Übungsbuch für Schüler ab dem 5. Schuljahr; entspricht den amtlichen Richtlinien für den Unterricht an Schulen). Gütersloh ; München]: Bertelsmann-Lexikon-Inst., – 2002, – 67 s.
5. Андреев, А.А. Дидактические основы дистанционного обучения / А.А.Андреев. – М: ВУ, – 1998, – 124 с.

E.I.Ismayilova

Theoretical Foundations of Monology and Dialogicity of Speech in the Development of Oral Speech Speakers (on the basis of German language materials)

Summary

It is very important that the development of speech is included in the educational process. In particular, it is important to develop a speech culture when teaching the language in higher educational institutions. When teaching speech culture, you need to focus on two types of speech and make students feel comfortable in both types. Methods of expression, appearance, purpose of communication, conditions, etc. There are a number of features (oral speech, written speech, formal speech, stage speech, public speaking, literary speech, indirect speech, indirect speech, organized and unorganized speech, etc.) that differ in different parameters from each other. In the process of training, a future specialist should gain theoretical knowledge and practical skills in constructing monologic speech and dialogic speech.

Key words: skills, monologue speech, dialogic speech, speech development, new technologies

Э.И.Исмаилова

**Теоретические основы монологической и диалогической речи
при развитии устной речи учащихся
(На основе материалов немецкого языка)**

Резюме

Очень важно, чтобы развитие речи было включено в учебный процесс. В частности, важно развивать речевую культуру при обучении родному языку в высших учебных заведениях. При обучении речевой культуре необходимо сосредоточиться на двух типах речи и сделать так, чтобы студенты чувствовали себя комфортно в обоих типах. Методы выражения, внешний вид, цель общения, условия и т.д. Существует ряд особенностей (устная речь, письменная речь, формальная речь, сценическая речь, публичные выступления, литературная речь, опосредованная речь, косвенная речь, организованная и неорганизованная речь и т. д.), которые по разным параметрам отличаются друг от друга. В процессе обучения будущий специалист должен получить теоретические знания и практические навыки построения монологической речи и диалогической речи.

Ключевые слова: *навыки, монологическая речь, диалогическая речь, развитие речи, новые технологии*

Rəyçi: dos. N.Seyidova

Redaksiyaya daxil olub: 26.02.2024

N.R.İSMAYILOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

e-mail: niay.83@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., K.Rəhimov küç., 13)

:[https://orcid.org/ 0000-0002-0857-7475](https://orcid.org/0000-0002-0857-7475)

:10.62021/0026-0028.2024.1.214

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ HAQQINDA MÖVCUD ELMİ NƏZƏRİYYƏLƏR VƏ YANAŞMALAR

Xülasə. *Məqalədə yeni təlim texnologiyalarından istifadə haqqında mövcud elmi nəzəriyyələr və yanaşmalar təhlil olunur. Əsas məqam məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bu işin hansı formada həyata keçirilməsidir.*

Bir cəhəti də vurğulayım ki, məqalədə yeni təlim texnologiyalarından istifadə zamanı tərbiyəçi-müəllimlərin öyrəndiklərinin vacibliyi də qeyd edilir.

Açar sözlər: *yeni təlim, texnologiyalar, məktəbəqədər təhsil, inkişaf, münasibət*

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tədris prosesinə yeni texnologiyaların tətbiqi müxtəlif həyat vəziyyətlərinin həllinə yaradıcılıqla yanaşmağa çalışan və ətraf aləm haqqında yeni biliklər əldə etmək istəyən bir uşağın daha təsirli şəkildə tərbiyəsinə kömək edir. Bu cür texnologiyaların istifadəsi, şübhəsiz ki, əlavə təhsil üçün müsbət motivasiyanın formalaşmasına təsir göstərir.

Məktəbəqədər təhsilin hazırkı inkişaf mərhələsi uşaq bağçaları praktikasında müxtəlif texnologiyaların sürətli bir şəkildə tətbiq edilməsi ilə xarakterizə olunur. Əsas odur ki, hər hansı bir məlumatı çatdırmaq deyil, uşaqlarda marağı inkişaf etdirmək, məktəbəqədər və ibtidai məktəb təhsilinin müasir pedaqoji texnologiyalar vasitəsilə davamlılığını həyata keçirməkdir.

Hər hansı bir yenilik, ətraf mühitdə keyfiyyət dəyişiklikləri ilə nəticələnən, prinsipə yeni bir komponentin yaradılması və sonrakı həyata keçirilməsidir. Digər tərəfdən texnologiya, müəyyən bir işdə, sənətkarlıqda və ya sənətdə istifadə olunan müxtəlif texnikaların birləşməsidir. Bunun üçün uşaqların tərbiyəsi və intellektual inkişafı üçün maraqlı modellərdən istifadə edirik.

Cəmiyyətin informasiyalaşdırılması gündəlik həyat təcrübəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirdi. Uşaq bağçası müəllimləri zamanla ayaqlaşmalı, uşağa, yeni texnologiyalar dünyasına bələd olmalıdırlar. Bu gün informasiya texnologiyaları müəllimlərin və valideynlərin erkən təhsil sahəsində imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. İnformasiya texnologiyalarından istifadə uşaqların qabiliyyətlərinin inkişafını tam həyata keçirməyə imkan verir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları məktəbəqədər yaşlı bir uşağın intellektual, yaradıcılıq qabiliyyətlərini formalaşdırmağa şərait yaradır. Kompüterin məlumatları səs, şəkillər, nitq, video şəklində çoxaltma qabiliyyəti məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün oyun və oyuncaqlardan fərqli yeni fəaliyyət vasitələri yaratmağa imkan verir. Kompüterin imkanları material miqdarını artırmağa şərait yaradır və əlavə olaraq məktəbəqədər yaşlı uşaqlar eyni materialı bir neçə dəfə təkrarlamaqlıdırlar.

Müasir təhsili internet mənbələri olmadan təsəvvür etmək çətindir. Saytlarda uşaqların erkən öyrənmə və inkişaf problemləri, uşaq bağçalarındakı yenilikçi fəaliyyətlər haqqında bir çox məlumat tapa bilərik. Buna görə məktəbəqədər təhsildə internetin kütləvi tətbiqi mövcuddur. Kompüterin imkanları material miqdarını artırmağa imkan verir. Parlaq bir ekran diqqəti cəlb edir, cizgi xarakterləri bir uşaqda maraq oyadır.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində informasiya texnologiyalarının tətbiqi üçün əsas şərtlərdən biri də kompüterin texniki imkanlarını bilən, onlarla işləmək bacarığına malik olan, kompüterdən istifadədə sanitariya normalarına və qaydalarına ciddi əməl edən mütəxəssislərin olmasıdır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqları yeni informasiya texnologiyaları ilə tanış etmək üsulu ilə uşaqlar işləməlidir. Bunu nəzərə alaraq, hazırda başlıca vəzifə müəllimlərin kompüter savadlılığını, təhsil proqram kompleksləri ilə işləməyi, qlobal kompüter şəbəkəsinin mənbələrini yaxşılaşdırmaqdır ki, gələcəkdə hər biri müasir kompüter texnologiyalarından istifadə edə bilsin. Uşaqlarla dərsləri yüksək keyfiyyət səviyyəsində hazırlamaq və aparmaq böyük bacarıq tələb edir. Rəqəmsal proyektor qrup daxilində şəxsi ünsiyyət vasitəsidir. Bir məktəbəqədər yaşlı uşaq belə uğurla tətbiq edə bilər, təqdimatı redaktə edə, bir şəkil və ya video ardıcılıqla düzəldə bilər. Müasir texnoloji vasitələr ətraf aləm haqqında müxtəlif növ məlumatların toplanmasını rahat etmişdir. Rəqəmsal məlumatın daxil edilməsi məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün onsuz da mümkündür [1, s. 25].

Məktəbəqədər yaşlı uşaq rəqəmsal kameranın köməyi ilə ətrafındakı dünyanın rəqəmsal şəkillərini toplayır, tədricən təcrübə toplamağa başlayır və yüksək keyfiyyətli şəkillər alır. Həm də video kliplər qrupda multimedia mənbəyi kimi istifadə olunur. Təربiyəçi-müəllim uşaqlara heyvanların və quşların necə yaşadığını göstərmək üçün hər cür slayd şouları və video kliplər göstərir.

Geniş istifadə olunan təhsil fəaliyyətində İKT-nin istifadəsi imkanlarından biri də məktəbəqədər yaşlı uşaqların müstəqil işi üçün tapşırıqların hazırlanmasında istifadə olunan elektron material növüdür. Bu zaman təربiyəçi-müəllim məşğələnin mövzusunə uyğun olan tapşırıqları seçə bilər.

İnformasiya və kompüter texnologiyaları istər təربiyədə, istərsə də məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin metodiki işində fəal şəkildə istifadə olunur. Bu cür məşğələlər müxtəlif formalarda (video, animasiya, slaydlar, musiqi) təqdim olunan audiovizual məlumatları birləşdirməyə imkan verir, fenomenləri və cisimləri dinamik şəkildə nümayiş etdirmə ehtimalı sayəsində uşaqların diqqətini aktivləşdirir.

Aktiv internet istifadəçiləri olan müəllimlər üçün kompüter çap olunmuş formada olmayan əlavə məlumatların alınmasına və məşğələlər üçün əyani material seçilərkən illüstrasiya materialının şaxələndirilməsinə kömək edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların ənənəvi tədris formaları ilə müqayisədə kompüter bir sıra üstünlüklərə malikdir: [3, s. 63].

- Kompüter ekranında məlumatların əyləncəli şəkildə təqdim olunması uşaqlarda böyük maraq doğurur.

- Məktəbəqədər uşaqlar üçün başa düşülən yeni bir məlumat növü var.

- Hərəkət, səs, animasiya uzun müddət diqqət çəkir.

- Problemlə tapşırıqların uşağın kompüter tərəfindən düzgün həlli ilə həvəsləndirilməsi uşaqların idrak fəaliyyəti üçün stimuldur.

- Təlimin fərdiləşdirilməsini təmin edir.

- Uşaq özü sürət və həll olunan oyun öyrənmə problemlərinin sayını tənzimləyir.

- Kompüterdəki fəaliyyəti zamanı məktəbəqədər yaşlı uşaq özünə inam qazanır, çox şey edə biləcəyinə inanır.

- Gündəlik həyatda görünməyən bu cür həyat vəziyyətlərini, gözlənilməz və qeyri-adi təsirləri simulyasiya etməyə imkan verir.

- Kompüter başqa hər hansı bir oyuncaq kompüterini kimi çox cəlbedicidir, uşaqları heç vaxt səhvlərinə görə danlamır, əksinə, onları düzəltməsinə gözləyir.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə edilən dərslər yalnız təhsil prosesini canlandırmaqla kifayətlənmir (bu, xüsusilə, gənc yaşın psixoloji xüsusiyyətlərini, xüsusən mücərrəd-məntiqi düşüncədən vizual-məcəzi düşüncənin uzunmüddətli üstünlüyünü nəzərə alsaq vacibdir), həm də öyrənmə motivasiyasını artırır.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə edən dərslər nəinki əldə etdikləri bilikləri genişləndirir və birləşdirir, həm də tələbələrin yaradıcılıq və intellektual potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı üçün İKT sahələri [2, s. 45].

a) Qlobal internetdən istifadə.

İnternet təhsil xidmətləri üçün böyük bir potensiala malikdir. Elektron poçtlar, axtarış motorları, elektron konfranslar müasir təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. İnternetdə erkən öyrənmə və inkişaf problemləri, yenilikçi məktəblər və uşaq bağçaları, xarici erkən inkişaf institutları haqqında məlumat tapa bilərik, həm də təhsil sahəsində aparıcı mütəxəssislərlə əlaqə qura bilərsiniz. Buna görə də son illərdə internetin təkcə məktəbdə deyil, həm də məktəbəqədər təhsil sistemində kütləvi şəkildə tətbiqi baş verdi. Uşaqların təhsil və inkişafının bütün sahələrində informasiya mənbələrinin sayı artır.

İnternet həqiqətən də təhsil üçün istifadəyə verilmişdir. Onlayn elektron mənbələrin verdiyi imkanlar məktəbəqədər təhsil sistemində çalışan mütəxəssislər üçün uyğun olan bir sıra problemlərin həllinə imkan verir.

Birincisi, bu nədənsə çap olunmuş nəşrdə olmayan əlavə məlumatdır.

İkincisi, həm statik, həm də dinamik (animasiyalar, videolar) müxtəlif təsvir materialıdır.

Üçüncüsü, informasiya cəmiyyətində onlayn elektron mənbələr yaşayış yerindən və gəlir səviyyəsindən asılı olmayaraq metodist və tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsinə verilən yeni metodik fikirləri və yeni didaktik dərsləri yaymağın ən demokratik yoludur.

İnternet mənbələrindən istifadə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün tədris prosesini məlumatlı, intensiv, əyləncəli və rahat edir. Elektron resurslar şəklində informasiya və metodiki dəstək müəllimin dərslərə hazırlaşması zamanı, məsələn, dərs üçün əyani vəsait seçərkən yeni texnikaları öyrənmək üçün istifadə edilə bilər.

Elektron tədris vasitələri xüsusi olaraq məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün hazırlanmışdır. Məktublar çəkməyi və oxumağı öyrənməyi bu işdə mühümdür. Bu inkişaf uşaqların söz və söz tərkibi kimi bir mədəni fenomeni qavramasının zehni, mədəni və sosial xüsusiyyətlərini tam nəzərə alır [2, s. 48].

İnternet axtarış motorları müəllimlərə sinif üçün, demək olar ki, hər hansı bir inkişaf və öyrənmə materialı və fotosəkil və illüstrasiya tapmaq imkanı verir.

b) Sənədləşmə məqsədi ilə kompüterdən istifadə.

Kompüter təşkilatçı proqramları hər cür fəaliyyət planının tərtib edilməsində, uşağın fərdi gündəliyinin aparılmasında, onun haqqında müxtəlif məlumatların qeyd edilməsində, test nəticələrinin, qrafiklərin qurulmasında və ümumiyyətlə, uşağın inkişaf dinamikasını izləmək üçün vacibdir. Bu əl ilə edilə bilər, ancaq vaxt xərcləri müqayisə edilə bilməz.

Kompüter istifadəsinin vacib bir istiqaməti kitablar bazasını saxlamaqdır. Bu günə qədər uşaqların tərbiyəsi və inkişafı ilə bağlı çox sayda kitab çıxdı, bir çox kitab tədrisdə kompleks yanaşmaları əks etdirdi, digərləri müəyyən bir keyfiyyətin inkişafını, yaş kateqoriyalarını fərqləndirməyi və s. əks etdirir. Məlumat bazası olmadan bunu etmək çətindir.

c) İnkişaf etməkdə olan kompüter proqramlarının istifadəsi.

O kompüterin imkanlarını nəzərdən keçirmək üçün təklif olunan material miqdarını artırmağa şərait yaradır. Parlaq ekran diqqəti cəlb edir, uşaqlarda səs qavrayışını vizual vəziyyətə keçirməyə imkan verir, cizgi xarakterlər maraqlı oyadır, nəticədə gərginlik aradan qaldırılır. Ancaq bu gün təəssüf ki, bu yaşdakı uşaqlar üçün hazırlanmış kifayət qədər yaxşı kompüter proqramı yoxdur.

Mütəxəssislər uşaqlar üçün inkişaf proqramları tərəfindən qarşılanmalı olan bir sıra tələbləri müəyyənləşdirirlər: [4].

- geniş bir bacarıq və inanc inkişaf etdirmək;
- əyləncəli.

Bu yaş üçün bazarda mövcud olan təhsil proqramları aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Yaddaşın, təxəyyülün, düşüncənin inkişafı üçün oyunlar.

2. Xarici dillərin lüğətlərini yaxşı animasiya ilə “danışmaq”.
3. Şəkil kitabxanaları olan ən sadə qrafik redaktorları olan ART studiyaları.
4. Oyunlar – səyahət, “macərə”.
5. Oxu, riyaziyyat və s. öyrətmək üçün ən sadə proqramlar.

Bu cür proqramların istifadəsi bilikləri zənginləşdirməyə, uşağın öz təcrübəsindən kənarda olan əşyalar və hadisələrlə daha dolğun tanış olmaq üçün kompüterdən istifadə etməyə imkan vermir, həm də uşağın yaradıcılığını artırır; monitor ekranında işarələrlə işləmək bacarığı vizual-məcəzi düşüncədən mücərrəd düşünməyə keçidi optimallaşdırmağa kömək edir; yaradıcı və rejissor oyunlarının istifadəsi təhsil fəaliyyətinin formalaşmasında əlavə motivasiya yaradır; kompüterlə fərdi iş uşağın müstəqil həll edə biləcəyi vəziyyətlərin sayını artırır.

d) Multimedia təqdimatlarının istifadəsi.

Multimedia təqdimatları təhsil və inkişaf materiallarını alqoritmik qaydada hərtərəfli strukturlaşdırılmış məlumatlarla dolu canlı istinad şəkilləri sistemi kimi təqdim etməyə imkan verir. Bu vəziyyətdə müxtəlif qavrayış kanalları iştirak edir ki, bu da məlumatları yalnız faktiki deyil, həm də uşaqların yaddaşında assosiativ formada yerləşdirməyə imkan verir.

İnkişaf və təhsil məlumatlarını təqdimetmənin məqsədi uşaqlarda zehni görüntülər sisteminin formalaşdırılmasıdır. Materialın multimedia təqdimatı şəklində təqdim edilməsi öyrənmə müddətini azaldır, uşaqların sağlamlığının mənbələrini azad edir.

Hər hansı bir müasir təqdimatın əsası canlı görüntülərdən istifadə edərək, məlumatların vizual qavrayış və əzbərləmə prosesini asanlaşdırmaqdır. Dərsdə təqdimatın (və ya hətta onun ayrı slaydının) istifadəsinin formaları və yeri, əlbəttə ki, bu dərsin məzmununa və müəllimin qoyduğu hədəfə bağlıdır.

Uşaqlara tədris prosesində kompüterləşdirilmiş slayd təqdimatlarının istifadəsi aşağıdakı üstünlüklərə malikdir: [4].

- materialın polisensor qavrayışının həyata keçirilməsi;
- multimedia proyektorundan və bir proyeksiya ekranından çox dəfə böyüdülmüş formada istifadə edərək, müxtəlif obyektləri nümayiş etdirmək bacarığı;
- səs, video və animasiya effektlərinin tək bir təqdimata birləşməsi uşaqların təhsil ədəbiyyatından aldığı məlumatların həcmi kompensasiya etməyə kömək edir;
- toxunulmamış sensor sistem tərəfindən qavranılması üçün daha əlçatan olan obyektləri nümayiş etdirmək bacarığı;
- uşağın görmə funksiyalarının, göz qabiliyyətlərinin aktivləşdirilməsi;
- məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla dərslər üçün vərəq kimi printerdə böyük çap şəklində məlumatları çap etmək, kompüter təqdimatı slayd filmlərindən istifadə etmək rahatdır.

Multimedia təqdimatlarının istifadəsi məşğələləri emosional rəngləndirməyə, uşağa böyük maraq oyatmağa, məşğələlərin yaxşı nəticələrinə kömək edən əla əyani köməkçi və nümayiş materialı olmağa imkan verir. Beləliklə, qrupda riyaziyyat, musiqi, ətraf aləmlə tanışlıq üzrə multimedia təqdimatlarının istifadəsi uşaqların cisimlərin əlamətlərini və xüsusiyyətlərini araşdırarkən və əyani şəkildə vurğulayarkən aktivliyini təmin edir, vizual qavrayış, müayinə, işıqlandırma metodlarını formalaşdırır. Keyfiyyət, kəmiyyət və məkan işarələri, xüsusiyyətləri, vizual diqqət və vizual yaddaş inkişaf edir.

Multimedia təqdimatlarının köməyi ilə vizual gimnastika kompleksləri, görmə yorğunluğunu aradan qaldırmaq üçün məşqlər uşaqlar ilə öyrənilir. Monitor ekranında şəkillər görünür – müxtəlif məşqlərin simvolları. Uşaqlar həm idmanı, həm də multimedianyı sevirlər. Ekranı baxarkən etdikləri “Ulduzlar”, “Balıq”, “Qış meşəsi” və digər məşqlər onlara çox kömək edir. Uşaqların göz hərəkətləri ekrandakı obyektlərin hərəkətlərinə uyğundur. Bununla birlikdə qeyd etmək istərdim ki, kompüter tapşırıqlarının istifadəsi adi düzəliş metodlarını və iş texnologiyalarını əvəz etmir, əksinə əlavə, rəşional və əlverişli bir məlumat mənbəyi yaradır, aydınlıq gətirir, müsbət emosional münasibət formalaşdırır, həm uşağı motivasiya edir, həm

də onun müəllimini; bununla da işdə müsbət nəticələrin əldə edilməsi prosesi sürətləndirilir [5].

Bundan əlavə, kompüter və multimedia proyektorundan istifadə edərək, təsəvvür etmə və inkişaf sinifləri üçün yeni tapşırıqlar yaratmaq olar. Müəllimin yaradıcılıq keyfiyyətləri inkişaf edir, onun peşəkar səriştəsi artır. Beləliklə, təhsilin informasiyalaşdırılması təhsil işçiləri üçün pedaqoji işin yeni yollarını və vasitələrini açır.

İşin elmi nəticəsi. Məqalədən alınan elmi nəticə ondan ibarətdir ki, yeni təlim texnologiyalarından tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsi yüksək səviyyədə olmalıdır ki, bu məqamı kiçikyaşlı uşaqlara da ötürə bilsinlər. Bu zaman istifadə olunan metodların təhlili də burada qeyd olunur.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə yeni təlim texnologiyalarından istifadə haqqında mövcud elmi nəzəriyyələr və yanaşmalar təhlilə cəlb edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi. Əldə olunmuş nəticələr müxtəlif məşğələlərdə tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsi üçün tövsiyə edilir. Eyni zamanda əldə edilmiş nəticələrdən dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, elmi-metodik ədəbiyyatın və elmi-tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, Ş.Q. Məktəbəqədər təhsilin aktual problemləri / Ş.Q.Əliyeva. – Bakı: Elm, – 2010.
2. Kazımov, N.M. Pedaqoji ustalığın problemləri / N.M.Kazımov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2009.
3. Nəzərov, A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti / A.M.Nəzərov. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2012.
4. <https://www.knigadeti.ru/>
5. Шурухина, А.И. Проектная деятельность в детском саду / А.И.Шурухина. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 15.2 (149.2).

N.R.Ismayilova

Current Scientific Theories and Approaches on the use of New Learning Technologies

Summary

The article analyzes the current scientific theories and approaches about the use of new learning technologies. The main point is in what form this work is carried out in preschool educational institutions.

I would like to emphasize one aspect that the article mentions the importance of what educators-teachers learn when using new learning technologies.

Key words: *new learning, technologies, preschool, development, attitude*

Н.Р.Исмаилова

Современные научные теории и подходы к использованию новых технологий обучения

Резюме

В статье анализируются современные научные теории и подходы по использованию новых технологий обучения. Главный вопрос в том, в какой форме проводится эта работа в дошкольных образовательных учреждениях.

Хотелось бы подчеркнуть один аспект: в статье упоминается важность того, чему учатся педагоги-преподаватели при использовании новых технологий обучения.

Ключевые слова: *новое обучение, технологии, дошкольное образование, развитие, отношение*

Рәйи: ped.ü.f.d., b/m. G.T.Eminova

Redaksiyaya daxil olub: 09.02.2023

G.E.QAFAROVA

e-mail: Gulcin.qafarova02@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti
(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.219

MÜQAYISƏ PRIYOMUNUN PEDAQOJİ ƏSASLARI

Xülasə. Məqalədə tədqiqatın nəticəsi olaraq bildirilir ki, istehsal prosesində adam cisim və hadisələrdə sezdiyi oxşar və fərqli əlamətləri müəyyən məfhumlarda ifadə edir. Onun bu cür nəzəri idrak fəaliyyəti əməli istehsal fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Məktəblinin müqayisə ilə əlaqədar əməli və nəzəri fəaliyyəti bir-birindən ayrılmaz olsa da, ikinci birincinin zəminində mümkün olur.

Açar sözlər: müqayisə metodu, pedaqoji əsas, ağıl tərbiyəsinin psixoloji kökləri, oxşar və fərqli əlamətlər, əməli və nəzəri fəaliyyət

Müqayisə edilən cisim və hadisələr olmasaydı, müqayisənin özü mümkün olmazdı. Obyektiv aləmdə cisim və hadisələrin real mövcudluğu, onları bir-birilə müqayisə etməyə imkan verir.

Müqayisə olunan obyektlər adamın müqayisə etmək bacarığından asılı deyil. Müqayisə etmək üçün adam öz diqqətini müvafiq əşyalara və ya hadisələrə yönəldir, onlar arasındakı oxşarlığı, yaxud fərqi müəyyənləşdirməyə çalışır. İki əşyanın müqayisə edilməsi həmin əşyaların keyfiyyətinə heç bir təsir göstərmir. Əksinə, müqayisə edilən obyektlərin necəliyindən asılı olaraq müqayisənin özü yeni-yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Deməli, müqayisə tutuşdurulan obyektlərdən asılıdır; müqayisə olunan obyektlər isə müqayisə prosesindən asılı deyil.

Müqayisə edilən obyektlərin əlamətləri ilə bu əlamətlər haqqındakı fikirlər eyni şey deyil. Müqayisə zamanı əşyaların keyfiyyət və əlamətləri haqqında bizdə əmələ gələn təsəvvür və anlayışlar dəqiq olmaya bilər. Lakin həmin keyfiyyət və əlamətlər müqayisə zamanı əmələ gələn təsəvvür və anlayışların dəqiq olub-olmadığından asılı deyil. Əşyalardakı əlamətlərin müqayisə zamanı beynimizdə əks olunması heç də o demək deyil ki, həmin əlamətlər şüurda, yaxud şüur tərəfindən yaradılır.

Müqayisə mənbələri və müqayisə prosesi arasındakı münasibətə dair anlayış ikincinin, yəni müqayisə prosesinin birindən asılı olduğunu iqrar etməklə məhdudlaşır.

Müqayisə və onun obyektləri arasındakı münasibətə dair məsələdə subyektiv mövqedə duranlar, yəni müqayisə yolu ilə əldə edilən biliklərin obyektiv biliklər olduğunu inkar edənlər də vardır. Məsələn, prof. N.M.Kazımov göstərir ki, Amerika alimi Hamiltona görə, müqayisə maddi aləmin cisimləri haqqında bizə bilavasitə biliklər deyil, bilvasitə biliklər verir; biz müqayisə yolu ilə bilavasitə əşyaların guya özlərini deyil, onların bizdə doğurduğu subyektiv təəssüratları dərk edə bilərik [1, s. 169].

Göründüyü kimi, Hamilton belə hesab edir ki, əşyalar arasındakı oxşarlığın dərk olunması bu oxşarlığın bizdə əmələ gətirdiyi subyektiv təəssüratların necə başa düşülməsindən asılıdır.

Müqayisə mənbəyi haqqında J.Ş.Şifinin yürütdüyü mühakimə də subyektiv idealizmdən qidalanır. O, oxşarlıq üzrə assosiasiyanın əmələ gəlməsində beyin fəaliyyətinə üstünlük verir. J.Ş.Şifin iddia edir ki, "Fikirdən ötrü müəyyən materialın mövcudluğu bir bəsit sinir prosesinin digər sinir prosesini necə fəaliyyətə gətirdiyindən asılıdır. Beyində indi fəaliyyət göstərən bəsit sinir proseslərinin miqdarı və başqa sinir proseslərinin təbiəti beyin fəaliyyətinin ümumi xarakterini və fikrin məzmununu təyin edir" [4, s. 211].

Sinir proseslərinin xarici əşya və hadisələrdən, fikrin məzmununu real gerçəklikdən metafizikcəsinə ayırmaq J.Ş.Şifin və Hamilton kimi subyektiv idealistlərə imkan verməmişdir ki, beyin fəaliyyəti ilə maddi aləm arasında, müqayisə etmək bacarığı ilə müqayisə olunan obyektlər arasında, müqayisə yolu ilə əldə edilən biliklərlə bu biliklərin aid olduğu əşyalar arasında üzvi əlaqənin olduğunu etiraf etsinlər. Buna görə də onlar insan şüurundan kənarda mövcud olan cisim və hadisələri deyil, öz təəssüratlarını, beyində cərəyan edən sinir proseslərini müqayisənin mənbəyi və fikrin məzmununu hesab etmişlər.

Onlar beyinin fəaliyyətindəki sistemliliyi, sinir proseslərindəki qanunauyğunluqları, beyinin əhəngdar işini görürlər, lakin ali sinir sistemi qanunauyğunluqlarının təbiət və cəmiyyət qanunauyğunluqlarından da asılı olduğunu görmək istəyirlər.

Deyilənlər nəzərə alınarsa, müqayisə prosesinin müqayisə olunan obyektlərdən asılılığı qəbul edilməlidir. Bununla yanaşı, müqayisə yolu ilə əldə edilən biliklərin obyektivliyi də etiraf olunmalıdır. Belə biliklər şəxsi təəssüratların nəticəsi deyil, müqayisə etdiyimiz cisim və hadisələrin beynimizdəki müəyyən inikasıdır.

Xarici aləmin cisim və hadisələrinin hər birinə nəinki spesifik, fərqli əlamətlər, habelə ümumi, oxşar əlamətlər də xasdır. Məsələn, suyun bir sıra spesifik əlamətləri (xüsusi çəkisi, müəyyən qaynama və donma temperaturu, rəngsizliyi və s.) onu digər mayelərdən fərqləndirir. Həmin xüsusiyyətlərlə yanaşı, suyun digər mayelərlə ümumi, oxşar olan (müəyyən formasının olmaması, horizontal səthə yayılması və s.) əlamətləri də vardır. Suyun həm spesifik əlamətləri, həm də ümumi əlamətləri bir-birindən ayrılmazdır. Su haqqında deyilənlər bütün başqa cisimlərə də aiddir.

Materiyanın müxtəlif formalarına xas olan ümumi əlamətlər onların xüsusi əlamətlərindən də təzahür edir. Bunu canlı aləmdə, həyat hadisələrində daha aydın görmək mümkündür. Məlumdur ki, maddələr mübadiləsi həyatın ən zəruri şərtlərindəndir. Orqanizm assimilyasiya və dissimilyasiya nəticəsində daim təzələnilir. Bu, hər bir orqanizmin, bitki və ya heyvanın ən ümumi əlamətlərindən biridir. Lakin hər bir canlıya xas olan assimilyasiya və dissimilyasiya hadisəsi bitkilərdə və heyvanlarda başqa-başqa formada təzahür edir.

Oxşar əlamətlərin başqa-başqa hadisələrdə spesifik formalarda təzahürləri cansız təbiətdə də müşahidə olunur. Ümumi əlaqə qanununun cansız təbiətdə təzahürü buna misal ola bilər. Məsələn, cansız cisim olan dəmir də canlı orqanizm kimi ətraf mühitlə bilavasitə əlaqədardır. Lakin ətraf mühitlə təmasda işlənməyən dəmir pas atır, çürüyür, dağılır; canlı orqanizm isə, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə yaşayır, bu əlaqə kəsildə dünyasını dəyişir. Deməli, mühitlə əlaqə dəmirin paslanmasına, canlı orqanizmin isə yaşamasına səbəb olur.

Real aləmin cisim və hadisələri nə qədər oxşar görünərsə də, onların arasında hökmən müəyyən fərq də olur. Və əksinə: bu və ya digər hadisələr öz əlamətlərinə görə nə qədər kəskin şəkildə fərqlənsələr də onlar arasında hökmən müəyyən oxşarlıq da mövcud olur [3, s. 337].

Bundan əlavə, hər hansı cisim həm özünün eyni olur, həm də özündən fərqlənir. Çünki cisim daim hərəkətdə, inkişafda olduğundan, zaman keçdikcə onun əlamətləri dəyişkənliyə uğrayır. Bu həqiqət oxşar və fərqli əlamətlərin vəhdətinə də aiddir. Çünki cisim və hadisələrdə oxşar və fərqli əlamətlərin vəhdəti də keçicidir, müvəqqətidir. Cisim və hadisələrə xas olan oxşar və fərq əlamətləri dəyişkənliyə uğradığından, zaman keçdikcə bu əlamətlərin vəhdəti də dəyişkənliyə məruz qalır. Köhnə oxşar və fərq əlamətlərdən bəziləri yeniləri ilə əvəz olunur. Buradan belə bir nəticə çıxır: cisim və hadisələrdə nəinki oxşar və fərq əlamətləri, həm də bu əlamətlərin vəhdəti nisbidir, keçicidir.

Eyni əlamət müəyyən münasibətdə oxşar, başqa münasibətdə isə fərq ola bilər. Buna görə də müəyyən münasibətdə oxşar görünən cisimlər, başqa münasibətdə fərqli cisimlər kimi qarşımızda canlanır. Deməli, cisimlərin qarşılıqlı münasibətləri şəraitindən asılı olaraq oxşarlıq fərqi, fərq oxşarlığa çevrilə bilər.

Sual olunur: real aləmin cisim və hadisələrindəki oxşar və fərq əlamətlərinin nisbiliyinə, keçici olmasına səbəb nədir? Həmin cisim və hadisələrin inkişafı və dəyişməsi onlara xas olan əlamətlərin nisbiliyini şərtləndirən başlıca səbəbdir.

İnkişaf özü fasiləsizliklə fasiləliyin vəhdəti kimi başa düşülür. Fasiləlik, yəni hadisənin inkişafında keyfiyyət müəyyənliyi fasiləsizliyi şərtləndirdiyi kimi, fasiləsizlik də, yəni keyfiyyət qeyri-müəyyənliyi və fasiləliyi şərtləndirir [3, s. 67].

Cisim və ya hadisənin inkişafında fasiləlik bir keyfiyyətdən başqa bir keyfiyyətə keçdiyi məlum vəziyyətdir. İnkişaf zamanı fasiləlik fasiləsizliklə əvəz olunduqda onun məlum keyfiyyəti bitir, həmin keyfiyyətin bitməsi isə heç də onun yox olması demək deyildir. Həmin keyfiyyət əmələ gəlməkdə olan yeni, dəyişmiş formada qalır. İnkişafın keçid dövründə cismin keyfiyyəti nə tamam əvvəlki, nə də tamamilə yeni keyfiyyətdir, həm əvvəlki, həm də yaranmaqda olan yeni keyfiyyətin qarışığıdır. Deməli, materiyanın hər hansı formasının inkişafında fasiləsizliklə fasiləliyin vəhdəti həmin formanın özündə oxşarlıq və fərqi vəhdətinin təməlini qoyur.

Cisim və hadisələrdəki oxşarlıq və fərqi xarici aləmin inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtləndiyini göstərməklə kifayətlənsək, həm də adamların istehsalat fəaliyyəti cəhətdən müqayisəyə yanaşsaq onun obyektiv əsasları tam açılmaz [5, s.16]. Çünki cisim və hadisələrə xas olan oxşar və fərqi əlamətləri adamların istəyindən asılı olmayaraq istehsal prosesində nəzərə alınır.

Ayındır ki, adamın praktik fəaliyyəti onun şüurunda əks olur. İstehsal ünsürlərinin əməli şəkildə fərqləndirilməsi və qruplaşdırılması onların fikrən fərqləndirilməsi və qruplaşdırılması ilə müşayiət olunur. Bu prosesin özü həm də xarici aləmin dərk olunması deməkdir.

İstehsal prosesində adam cisim və hadisələrdə sezdiyi oxşar və fərqi əlamətləri müəyyən məfhumlarda ifadə edir; onun bu cür nəzəri idrak fəaliyyəti əməli istehsal fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Deməli, adamın müqayisə ilə əlaqədar əməli və nəzəri fəaliyyəti bir-birindən ayrılmaz olsa da, ikinci birincinin zəminində mümkün olur.

İşin elmi nəticəsi. Müqayisə probleminə aid olan çoxcəhətli məsələlər küll şəklində, sistem halında elmdə qaldırılmamışdır. Məhz bu sonuncu səbəbdən müqayisə probleminin tədqiqi əsasında bir sıra metodoloji tələblər durmalıdır.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, təlimdə müqayisənin əlamətləri və təzahür formaları üzə çıxarılmış, şagirdlərdə müqayisə bacarıqlarını formalaşdırmağın ümumi qaydalarına və metodik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılmış tədqiqat işindən, onun məzmunundan, nəticə və təkliflərindən pedaqogika dərslərinin tərtibində, mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında, orta ümumtəhsil məktəblərində təlim və tərbiyənin təşkili prosesində, gənc tədqiqatçıların işlərində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, N.M. Müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi / N.M.Kazımov. – Bakı: Maarif, – 2007. – 321 s.
2. Kazımov, N.M. Seçilmiş əsərləri. [IV cild] / N.M.Kazımov. – Bakı, OKA offset, – 2015. – 431 s.
3. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxabat / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.
4. Шифин, Ж.Ш. Психология сравнения / Ж.Ш.Шифин. – М.: Наука, – 2009. – 294 с.
5. Горностаева, З.Ю. Эффективность приема сравнения во время использования наглядности. – Автореф...канд.пед.наук. / З.Ю.Горностаева. –М., – 2005. – 27 с.

G.E.Gafarova

Pedagogical Basics of the Comparison Method

Summary

As a result of the research, the article states that in the production process a person expresses similar and different features that he perceives in objects and events, in certain concepts. Such theoretical cognitive activity becomes an integral part of practical production activity. Although the practical and theoretical activities of a student are inseparable from each other, the second becomes possible on the basis of the first.

Key words: comparison method, pedagogical basis, psychological roots of consciousness education, similar and different features, practical and theoretical activities

Г.Э.Гафарова

Педагогические основы метода сравнения

Резюме

В результате исследования в статье констатируется, что в процессе производства человек выражает сходные и разные признаки, которые он воспринимает в предметах и событиях, в определенных понятиях. Такая теоретическая познавательная деятельность становится неотъемлемой частью практической производственной деятельности. Хотя практическая и теоретическая деятельность школьника неотделима друг от друга, вторая становится возможной на основе первой.

Ключевые слова: метод сравнения, педагогическая основа, психологические корни воспитания сознания, сходные и разные признаки, практическая и теоретическая деятельность

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

Z.İ.QƏHRƏMANOVA

O.Ə.NOVRUZOV

A.K.CƏFƏROVA

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.223

GÜLLƏ ATICILIĞINDA UĞURU MÜƏYYƏN EDƏN AMİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə. *İdmanda seçmə hər şeydən əvvəl müxtəlif vasitə və üsullar kompleksindən istifadə etməklə onların tətbiqi nəticəsində hər hansı idman növündə ən perspektivli olan uşaqlar və ya peşəkar idmançıları müəyyən edən bir prosesdir.*

Beləliklə, korrelyasiya təhlili idmançı-atıcının uğuruna təsir edən ən mühüm amilləri müəyyən etməyə imkan verdi. Eyni zamanda məlum oldu ki, bu amillərlə bağlı ədəbiyyatın təhlili və sorğu əsasında əldə edilən ilkin məlumatlar qismən təsdiqlənib. Xüsusilə test və sorğu nəticəsində müəyyən edildi ki, məşqçi idmançıya texniki, psixoloji və fiziki hazırlıq kimi amilləri mənimsədir. Aparığımız tədqiqatımız zamanı idmançıların ümumi funksional göstəricilərinin və sağlamlıq vəziyyətinin aparıcı əhəmiyyəti dəfələrlə təsdiqlənmişdir.

Açar sözlər: *güllə atıcılığı, seçim, testlər, müsabiqə*

İşin təşkili

İdman seçmə istedadlı və təlim keçmiş idmançıların peşəkar seçimi növüdür. Müasir dövrün tələbi hər hansı fəaliyyət sahəsində insanlara qoyduğu tələblər hər bir insanın keyfiyyətlərinə meyil etdiyi sahəyə və qabiliyyətinə uyğun dəyişir.

İdmanda seçmədə hər şeydən əvvəl müxtəlif vasitə və üsullar kompleksindən istifadə etməklə onların tətbiqi nəticəsində hər hansı idman növündə ən perspektivli olan uşaqlar və ya peşəkar idmançıları müəyyən edən bir prosesdir. İdmanda seçmədə insanların fərdi xüsusiyyətləri əsas əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda seçmənin xarakteri idman növünün xüsusiyyətlərindən asılıdır [6, s. 64].

“İdmanda seçmə böyük əhəmiyyət kəsb edir”.

İdman tədbirləri zamanı çoxlu sayda mövcud olan bir idman növü seçilir və seçmə zamanı seçilmiş idman növü üçün perspektivli şəxsi müəyyən etməyə imkan verir. Bu günə qədər idmanda seçmənin mahiyyətinin öyrənilməsi ən aktual olan bir neçə müddəaları müəyyən etməyə imkan verir.

Birinci müddəa ondan ibarətdir ki, idmançının gələcək fəaliyyətinə təsir edən bir çox müxtəlif göstəriciləri deyil, ən uyğun parametr və amilləri müəyyən edir.

Bu cür parametr və amillərin siyahısı ilk növbədə aparılan sorğuların dərinliyi, idmanın inkişafı, yeni nəticələrin ortaya çıxması, yeni yarış qaydaları, idmançıların qarşısına qoyulan yeni texniki və taktiki üsullarla müəyyən edilir.

İkinci müddəa əvvəlki vəziyyət ilə sıx bağlıdır. Əksər mütəxəssislər idmançının başlanğıc perspektivlərinə təsir edən amilləri və parametrləri müəyyən edir. Bu amilləri müəyyən edərkən idmançıların bioloji, antropometrik və morfoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Buna görə də seçmənin meyarları olaraq müvəqqəti xarakterik əlamətlərə etibar etmək tövsiyə edilmir [1, s. 10].

Üçüncü müddəə ondan ibarətdir ki, məzmun baxımından seçim birtərəfli deyil, mürəkkəb olmalıdır. Bu yanaşma idmançının qabiliyyətlərini hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verir və onun idmanda perspektivlərini dəqiq müəyyən etmək ehtimalını artırır.

Dördüncü müddəə vacib məlumatları təkcə idmançının bacarıqlarının ilkin səviyyəsinin diaqnozu ilə deyil, həm də onun nəaliyyətlərinin artım tempi ilə təmin edilməsinə aiddir.

Tez-tez olur ki, idman hazırlığının ilkin mərhələsində güclü, qısa boylu tələbələr daha sürətli irəliləyir, lakin gələcəkdə onlarda ümitsizlik yaranır. Bunun səbəbi isə verilmiş müəyyən dövrlük proqramı vaxtından tez yerinə yetirməkdir [4, s. 65].

Beşinci müddəə ondan ibarətdir ki, zaman keçdikcə idmanda seçmənin metodologiyası daha müxtəlif və mürəkkəb olur. İdmanda rəqabətin fəal şəkildə artdığını nəzərə alaraq seçmənin əhəmiyyətinin artmasını da görə bilərik. Buna görə də ekspertlər belə qənaətə gəliblər ki, artıq səthi müayinə, anamnez və bir neçə məşq kompleksi ilə məşqlərin keçirilməsi müasir dövrün tələblərinə cavab vermir.

Buradan aydın olur ki, idmanda seçmə probleminə dərin elmi yanaşmanın zəruriliyi tələb olunur. İdmançıların yarışlarda uğurlu çıxış etməsi bacarıqlarını təmin etmək üçün xüsusi laboratoriyalarda müayinələr aparılmışdır. Belə güman edilirdi ki, aparılan müayinələr atıcılıqla məşğul olanların ilkin seçmə meyarlarını aşkar etsin.

Məqalənin əsas məqsədi məşqçilər və idmançılarla aparılan təcrübələrin, fiziki məşqlərin və bəzi keçirilmiş testlərin nəticələrini aşkar etməkdir. Bu məlumatlar əsasında güllə atıcılığı ilə məşğul olan idmançıların idman fəaliyyəti üçün vacib olan keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsi üçün vasitə və üsullar seçməkdir [3, s. 138].

İdmançıların test-ölçmələrinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) sakit vəziyyətdə nəbzın ölçülməsi;
- 2) görmə itiliyinin qiymətləndirilməsi.

Atıcının psixoloji xüsusiyyətlərini, konsentrasiya səviyyəsini və atış reaksiyasını qiymətləndirmək üçün “ORBİT” proqramından istifadə edilmişdir. Həmçinin bu proqram ilə idmançının yorğunluğa qarşı dayanıqlıq qabiliyyətini qiymətləndirmək mümkündür.

Keçirilmiş sınaqlardan biri “Dəqiqlik sınağı” adlanır. Bu sınaqda 4 m-dən 5 cəhd olmaqla topu hədəfə atmaq (dairənin diametri 20 sm) sonra isə 1000m qaçış və yenidən 5 cəhd olmaqla topun hədəfə atılması.

İrsi əlamətlərin qiymətləndirilməsi (genetik analiz) üçün dermatoglifik tədqiqatdan istifadə edilmişdir (hər iki əlin barmaqlarında deltaların sayını hesablamaq).

– Atıcının xüsusi fəaliyyət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı sınaqlar aparılmışdır:

a) “SKAT” simulyatorundan istifadə edərək, atış zonasında müəyyən edilmiş diametrdə silahın saxlanması. Atışdan 1 saniyə əvvəl hədəf trayektoriyasının uzunluğunu təyin etmək “L” (mm ilə) və atışdan 3 saniyə əvvəl trayektoriyanın amplitudunu təyin etmək (mm ilə) [5, s. 171];

b) Silahla xüsusi qüvvə dözümlülüyünü nümayiş etdirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün “ayaq üstə atışa hazır” vəziyyətini alma vaxtının müəyyən edilməsi;

– Atıcının ümumi fiziki hazırlığının göstəricilərini qiymətləndirmək üçün Romberg testindən istifadə edərək xətt boyunca 10 m yerləş, uzanmış vəziyyətdə qolları açıb-bükmək, sabit vəziyyətdə gövdəni qaldırmaq, trenajorda dayanarkən tarazlığı qorumaq və 1000 m qaçış.

Hər bir vəziyyət üçün korrelyasiya əmsalı hesablanmışdır. Hər bir vəziyyət ilə ərzində əldə edilmiş müxtəlif atıcılıq məşqlərində 7 atış yarışının nəticələri ilə əlaqələndirilmişdir. Sınaq məşqində 5 idmançı iştirak etmişdir. İştirak edənlərin 2 nəfəri idman ustası, 3 nəfəri isə idman ustalığına namizəd idi. Bütün iştirakçılar yarışlarda kifayət qədər uğurla çıxış etmiş və atıcılıq idmanının inkişafı üçün real perspektivlərə malikdirlər [6, s. 162]. Sınağın nəticələri cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Sınaqda iştirak etmiş atıcı-idmançıların sınaq nəticələri

№	Metodun adı və ölçü vahidləri	Qiymətləndirilən amilin adı	Korrelyasiya əmsalının göstəricisi	Xarakter və faktor əlaqəsi
1.	Dermotoglifika Deltaların sayının hesablanması	Əldə deltaların sayı	$R = 0,88$	Yüksək müsbət
2.	Trenajorda atıcının hərəkətlərinin qiymətləndirmə metodikası "SKAT" a) 3 san ərzində nişanalmanın tra-yektoriyasının amplitudunun təyini	Silah ilə atəşdən əvvəl silklənmələrin diametrinin qorunub saxlanması bacarığı	$R = - 0,85$	Yüksək mənfi
3.	Romberg testi (san)	Statik tarazlığın qorunub saxlanması bacarığı	$R = 0,77$	Yüksək müsbət
4.	Tüfəngdən atəş açan idmançının xüsusi hərəkətlərlə qiymətləndirmə metodikası	"Atəşə hazır" vəziyyətinin qorunub saxlanması bacarığı	$R = 0,49$	Orta müsbət
5.	"SKAT" trenajorunda atıcının hərəkətlərinin qiymətləndirmə metodikası Atəşin uzunluğunun trayektoriyası (mm)	Atışdan 1 san əvvəl silahın saxlanması bacarığı	$R = - 0,44$	Orta mənfi
6.	"ORBİTA" proqramı ilə baş verən psixi proseslərin qiymətləndirilməsi (düzgün olmayan reaksiyaların sayı)	Seçim reaksiyası və diqqətin cəmləşdirilməsi	$R = - 0,40$	Orta mənfi
7.	Antropometriya (sm)	Yuxarı ətrafların uzunluğu	$R = - 0,28$	Zəif mənfi
8.	Antropometriya (sm)	Bədənin uzunluğu	$R = - 0,25$	Zəif müsbət
9.	Xətt üzrə gözü bağlı 10m yeriş (xətdən çıxış sm-lə)	Ətrafa uyğunlaşma və dinamik tarazlığın qorunması bacarığı	$R = 0,25$	Zəif müsbət
10.	Gözün görmə itiliyinin qiymətləndirilməsi	Görmə itiliyi	$R = 0,22$	Əlaqəsi yoxdur
11.	Test – uzanmış vəziyyətdə ayaqları sabit saxlayaraq gövdəni qaldırmaq (say)	Güc dözümlülüyü	$R = 0,20$	Əlaqəsi yoxdur
12.	Test – ayaq üstə qabağa əyilmək	Elastikliyi nümayiş etdirmək bacarığı	$R = 0,17$	Əlaqəsi yoxdur
13.	Nəbz ölçən ilə nəbzın ölçülməsi (döyüntü/dəq)	Sakit vəziyyətdə ürək döyüntülərinin tezliyi	$R = 0,16$	Əlaqəsi yoxdur
14.	Test – uzanmış vəziyyətdə qolların açılıb-bağlanması (say)	Güc dözümlülüyü	$R = - 0,10$	Əlaqəsi yoxdur
15.	Hərəkət testi – tennis topunun hədəfə atılması, 1km qaçış, tennis topunun hədəfə atılması (hədəfə dəymə fərqləri)	Hərəkətləri yerinə yetirərək yorğunluğa qarşı dözümlülük bacarığı	$R = - 0,08$	Əlaqəsi yoxdur
16.	Test – qaçış 1000 m	Ümumi dözümlülük bacarığı	$R = 0,09$	Əlaqəsi yoxdur
17.	Dairəvi lövhə üzərində tarazlığın saxlanması (san)		$R = 0,05$	Əlaqəsi yoxdur
18.	Antropometriya (kq)	Bədənin çəkisi	$R = - 0,04$	Əlaqəsi yoxdur

Korrelyasiya təhlilinin nəticələri güllə atıcılığında məşqlərin müvəffəqiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən amillərlə bağlı olduğundan, ortaya maraqlı nəticələr çıxdı.

Eyni zamanda atış məşqlərində müvəfəqiyyətli korrelyasiya nəticəsi ($r=0,37$ və daha yüksək) xüsusilə qeyd etmək olar.

İlk növbədə cədvəl 1-də göstəriləndi kimi idmançıların hər iki əlinin barmaqlarında deltaların sayını hesablayarkən dermotogliflərdən istifadə edərək əldə edilən göstəricilərdir.

Korrelyasiya əmsalı ($r=0,88$) rəqabət uğuru ilə müsbət nəticənin göstəricisidir. Bu rəqəm atıcının ilkin sınaq məşqində olan nəticədən aşağıdır. İkinci yerdə ($r=0,85$) idmançının spesifik qabiliyyətindən irəli gələn amplitud silkələnmələr zamanı atışa qədər hərəkətlərin minimal silkələnməsi baş verir və nəticədə idmançının nəticəsi aşağı düşür.

Üçüncü yerdə ($r=0,77$) Römberq pozasında statik dayanıqlılıq vəziyyəti sınaqdan keçirildi. Bu atıcılıq idmanı ilə məşğul olanlarda vestibulyar aparatın və koordinasiya qabiliyyətinin inkişafının göstəricisidir. Bu göstərici olduqca başa düşüləndir. Həqiqətən də atıcılıq məşqlərində edilən hərəkətlər normal insanın bədən hərəkətlərindən fərqlənir.

Dördüncü yerdə atıcının idman nəticələri ilə “ayaqda durma mövqeyi” ($r=0,49$) saxlamaq qabiliyyəti arasında korrelyasiya əmsalı dayanır, bu da statik vəziyyətdə sabitliyi qorumaq bacarığının vacibliyini bir daha təsdiqləyir. Yəni burada söhbət atıcı-idmançının xüsusi statik dözümlülüyündən gedir.

Beşinci yerdə xüsusi koordinasiya qabiliyyətinin göstəricisidir ki, trayektorianın uzunluğu nişan alan zaman silahı atışdan 1 saniyə əvvəl sabit saxlamalı (trayektorianın uzunluğu L) hansı ki, korrelyasiya əmsalı ($r=-0,44$) göstəricisi zəif göstərici sayılır. Həqiqətən atış trayektoriyasının uzunluğu nə qədər kiçik olarsa, atıcının idman ustalıqı bir o qədər də yüksək olar. Bu göstərici kifayət qədər informativdir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, atıcıya xüsusi məşqlərdə öyrədilən hərəkətlər başlanğıcda atıcı tərəfindən zəif icra oluna bilər.

Altıncı yerdə psixi proseslər və insan faktoru ilə əlaqəli bacarıq tutur. “ORBİTA” kompüter proqramından istifadə edərək diqqəti cəmləmək, sürətli reaksiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək olar. Korrelyasiya əmsalı $r=-0,40$ olarsa bu o deməkdir ki, proqramdan çıxan signal-lara nə qədər az səhv cavab verilsə, diqqətin və reaksiyanın konsentrasiyası bir o qədər də atıcının nəticələrinə müsbət təsir göstərəcək. Qalan digər göstəricilər daha aşağı korrelyasiya əmsalına malik olduğundan ilkin seçmə zamanı bu göstəricilər nəzərə alınmamalıdır. Maraqlısı ondadır ki, 1000 metr qaçışdan sonra 2 sınaq məşqində topun hədəfə atılmasında qüvvə və dözümlülüyün artması təsdiqlənmişdir. Bununla yanaşı, antropometrik məlumatların korrelyasiya asılılığının göstəriciləri ilə rəqabət fəaliyyətinin uğuru arasında praktiki olaraq heç bir əlaqə yoxdur. Bu vəziyyətdə ədalətli qərar belə ola bilər ki, ilkin seçmə mərhələsində idmançılar bu testlərdən keçirərək fiziki keyfiyyətlərini və dözümlülük dərəcələrinin müəyyən etmək lazımdır. Bu idman növündə qalan bütün faktorlar və korrelyasiyası aşağı olanlar varsa, onların analiz nəticəsində qalmanın bir mənası yoxdur.

Beləliklə, korrelyasiya təhlili idmançı-atıcının uğuruna təsir edən ən mühüm amilləri müəyyən etməyə imkan verdi. Eyni zamanda məlum oldu ki, bu amillərlə bağlı ədəbiyyatın təhlili və sorğu əsasında əldə edilən ilkin məlumatlar qismən təsdiqlənib. Xüsusilə test və sorğu nəticəsində müəyyən edildi ki, məşqçi idmançıya texniki, psixoloji və fiziki hazırlıq kimi amilləri mənimsədir. Aparıcı amillər arasında diqqəti cəmləmək, zehni tarazlıq, hərəkətlərin koordinasiya və ÜFH kimi amillər xüsusi yer tutur.

Aparıcılarımız tədqiqatımız zamanı idmançıların ümumi funksional göstəricilərinin və sağlamlıq vəziyyətinin aparıcı əhəmiyyəti dəfələrlə təsdiqlənmişdir. Korrelyasiya təhlilindən alınan nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- birinci qrup: irsi amillər – sınaq məşqində iştirak etmiş atıcının hər iki əlinin barmaqlarında deltaların sayı;
- ikinci qrup: atıcı-idmançının həm silahsız, həm də silahla xüsusi sabitliyini qorumaq bacarığı;
- üçüncü qrup: diqqəti cəmləmək və yüksək seçim reaksiyanı təmin etmək qabiliyyəti.

Əldə edilən məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, güllə atıcılığı ilə məşğul olanlarda sadalanan amillərin olması vacibdir. Lakin ən mühüm hal ondan ibarətdir ki, əvvəlki üsullardan fərqli olaraq bu metodla güclü və orta korrelyasiya asılılığına malik olan amillər nəzərə alınsın.

Apardığımız tədqiqatın nəticəsinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, atıcılıq təcrübəsi üçün uşaqların ilkin seçməsinin aparılmasında aşağıdakı meyarlar nəzərə çox vacibdir:

- 1) idmançıların sağlamlıq vəziyyəti;
- 2) hər iki əlin barmaqlarında deltaların ümumi sayı ilə ifadə olunan irsi xüsusiyyətlər;
- 3) sabit statik tarazlığı saxlamaq bacarığı;
- 4) diqqəti cəmləmək və siqnala cəld cavab vermək.

Bu meyarlara əsasən atıcıların uğurlu idman fəaliyyəti üçün mühüm vəziyyətləri əks etdirən və atıcılıq təcrübəsi üçün ilkin seçmə zamanı müəyyən edilməli olan göstəriciləri aşkar etməyə imkan verən eksperimental əsaslar mövcuddur.

İşin elmi nəticəsi. Aparduğumuz təcrübələrdən, testlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, ilkin seçmədə perspektivli idmançıların seçilməsi idman ehtiyatlarının hazırlığında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə araşdırılan test və təcrübələr ilk dəfədir ki, Azərbaycanda güllə atıcılığı idman növündə araşdırılıb və müsbət nəticələr əldə olunub.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Mövzunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ilkin seçmədə yeni-yetmə idmançının korrelyasiya təhlili idmançı-atıcının uğuruna təsir edən ən mühüm amilləri müəyyən etməyə imkan verdi. Gələcəkdə də bu metoddan istifadə etməklə uğurlu atıcı-idmançıları müəyyən etmək mümkün olacaq.

Ədəbiyyat

1. Абрамова, Т.Ф. Возможности использования пальцевой дерматоглифики в спортивном отборе / Т.Ф.Абрамова, Т.М.Никитина, Н.Н.Озолин // Теория и практика физ. культуры. – 1995. № 3. – с. 10-15.
2. Крамской, С.И. Особенности отбора тестов по физической подготовленности для студентов специального учебного отделения / С.И.Крамской, Е.А.Бондарь, В.В.Косухин // Здоровый образ жизни и физическое воспитание студентов и слушателей вузов: Материалы XIII международной очно-заочной научно-практической конференции, 2 апреля 2015 года, г. Москва. – в 2-х частях: часть 1 / Под ред. А.В. Карасева, Е.А. Разумовского, А.А.Сафонова, В.А. Собины. – М.: ИНЭП, – 2015. – с. 27-32.
3. Кривцов, А.С. Первичный отбор в группы начальной подготовки СДЮСШОР по пулевой стрельбе / А.С.Кривцов. пед. наук. – Белгород, – 2009. – 138 с.
4. Кривцов, А.С. Комплексная форма отбора в пулевой стрельбе / А.С.Кривцов, Е.С.Палехова Физическая культура: воспитание, образование, тренировка №4. – 2008. – с. 64-67.
5. Палехова, Е.С. Тренажер СКАТТ в подготовке стрелков / Е.С. Палехова // На рубеже XXI века. Год 2004 – ой: научный альманах МГАФК. – Малаховка, – 2004. Т. 6. – с. 171-178.
6. Пятков, В.Т. Отбор в группах пулевой стрельбы детско-юношеских спортивных школ и стрелково-спортивных клубов. пед. наук. – Семипалатинск, – 1981. – 162 с.

Z.I.Gahramanova, O.A.Novruzov, A.K.Jafarova Studying the Factors Determining Success in Bullet Shooting Summary

Thus, correlation analysis made it possible to identify the most important factors that influence the success of a shooting athlete. It turned out that preliminary data on these factors obtained from an analysis of the literature and a survey were only partially confirmed. In particular, it was established as a result of testing and surveys that coaches attach the leading importance to technical, psychological and physical preparation.

Key words: bullet shooting, selection, tests, competitions

З. Й.Гахраманова, О.А.Новрузов, А.К.Джафарова
Изучение факторов, определяющих успешность в пулевой стрельбе
Резюме

Таким образом, корреляционный анализ позволил выявить важнейшие факторы, оказывающие влияние на успешность деятельности спортсмена-стрелка. При этом оказалось, что предварительные данные об этих факторах, полученные на основе анализа литературы и проведенного опроса подтвердились лишь частично. В частности, было установлено в результате тестирования и опроса, что ведущее значение тренеры придают технической, психологической и физической подготовке.

Ключевые слова: пулевая стрельба, отбор, тесты, соревнования

Rəyçi: ped.e.f.d. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 31.01.2024

A.H.QƏRİBOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: qaribova.arifa@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

 id :[https://orcid.org/ 0000-0001-8059-5566](https://orcid.org/0000-0001-8059-5566) **doi** :10.62021/0026-0028.2024.1.229

UŞAQLARIN HƏRTƏRƏFLİ İNKİŞAFINDA MUSIQİ TƏRBIYƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə. Məqalənin məqsədi musiqi tərbiyəsinin uşaqların hərtərəfli inkişafına təsirinin göstərilməsidir. Burada qeyd edilir ki, uşaqlarda musiqiyə olan marağı vaxtında tərbiyə edib, istiqamətləndirmək üçün uşaq bağçalarında keçirilən musiqi tərbiyəsini düzgün qurmaq və bunu müntəzəm davam etdirmək lazımdır. Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, musiqi tərbiyəsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşdırılması, ümumi musiqi inkişafının yüksəldilməsi ilə yanaşı, onların bədii zövqlərinin inkişaf etdirir, onlarda gözəlliyə biganə qalmamağı, yaxşı ilə pisi bir-birindən seçməyi, başqasının köməyi olmadan musiqi sənətinin hər hansı bir fəaliyyəti ilə məşğul olmaq bacarığını formalaşdırır.

Açar sözlər: musiqi tərbiyəsi, inkişaf, musiqini qavrama, bədii zövq

Respublikamızda dövlətimiz hər sahədə olduğu kimi, sosial, mədəni və təhsil quruculuğu sahəsində də islahatların aparılmasını ön plana çəkmişdir. Təhsil sahəsində gedən inkişaf prosesi onun məzmununun dünya standartlarına uyğun aparılmasını, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, xalqımızın tarixinə, mənəviyyatına, milli ənənələrinə uyğun şəkildə qurulmasını tələb edir. Artıq təhsil sisteminin bütün mərhələlərində struktur islahatlar aparılmış, yeni tipli təhsil müəssisələri yaradılmış, təlimin məzmunu yenilənmiş, müasir tələblərə cavab verən standart, proqram və dərslilər hazırlanmış, xeyli elmi-metodik ədəbiyyat çap olunmuşdur.

Bu gün respublikamızda yüksək intellekt, ünsiyyət bacarığı, əməkdaşlıq qabiliyyəti olan, milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnmiş, müstəqil fikir söyləməyi bacaran, hüquqlarını dərk edən vətəndaşların yetişdirilməsi təhsil sisteminin qarşısında əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bildiyimiz kimi təhsil sisteminin bünövrəsini məktəbəqədər təhsil təşkil edir. Danılmaz faktıdır ki, sovet dönəmində də məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində uşaqların təlim və tərbiyə məsələləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi yaradılmış, milyonlarla insanlar öz uşaqlıq dövrünü məhz burada keçirmiş, buradan pərvazlanmış, vətənə, xalqa xidmət etmək, onu sevmək kimi nəcib hisslərin əsasları məhz burada qoyulmuşdur.

Bu gün isə gənc nəslin hərtərəfli inkişafında və şəxsiyyət kimi formalaşmasında məktəbəqədər müəssisələrin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Gələcək cəmiyyətdə yaşayacaq vətəndaşların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının, hərtərəfli inkişafının əsası məktəbəqədər illərdə qoyulur. Bu illərdə uşağın necə tərbiyə olunması, onun sonralar bir vətəndaş kimi formalaşmasını müəyyən edir. Məktəbəqədər müəssisələrdə təlim-tərbiyə işinin yaxşılaşdırılması, uşağın məktəbə hazırlanması baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Uşağın bir şəxsiyyət kimi hərtərəfli inkişaf etməsi üçün onun estetik cəhətdən formalaşması, yüksək bədii zövqə və mədəni vərdislərə yiyələnməsi əsas şərtlərdən biridir. Gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət edən estetik tərbiyənin qüvvətli təsir gücünə malik vasitələrindən biri də musiqidir. Bu mühüm məsələ ilə əlaqədar görülməli işin əsas ağırlığı uşaq bağçalarının üzərinə düşür.

Məktəbəqədər müəssisələrdə aparılan təlim-tərbiyə işlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, xüsusilə musiqi məşğələlərinin keyfiyyətinin hər vasitə ilə təkmilləşdirilməsi bu gün qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi musiqi məşğələlərinin yeni məzmununda aparılmasını, ona xidmət göstərən əyani və metodik vəsaitlərin hazırlanmasını, musiqi alətləri, habelə texniki vasitələrin gücündən bacarıqla istifadə olunmasını tələb edir.

Digər incəsənət növləri kimi musiqi də varlığı əks etdirir. Opera və baletdə o, qəhrəmanların hərəkətlərini və münasibətlərini xarakterizə edir. Təsviri xarakterli musiqidə təbiətin gözəl mənzərələri əks olunur. Gündəlik həyatda musiqi, insanın ətraf dünyaya münasibətini aşkarlayaraq, onu müşayiət edir, ona mənəvi qida olur, ona dincəlməyə və çalışmağa kömək edir.

Musiqili obrazın xarakteristikası üçün musiqi ifadəlilik vasitələrinin mahnıda poetik sözlə, proqramlı pyesdə süjetlə, dramatik oyunda və rəqsdə hərəkətlə birləşməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun nəticəsində musiqili obraz dinləyici üçün daha aydın və konkret olur.

“Musiqi dili” dedikdə biz ifadəlilik vasitələrinin bütün kompleksini, yəni əsərin bədii məzmununu, ritmik zənginliyini, harmonik səslənməsini, tembr boyalarını, temp və dinamik çalarlarını nəzərdə tuturuq. Uşaqlar mahnını bir neçə dəfə dinləyərək, onu öyrənirlər. Mahnını düzgün oxumaq üçün onlar diqqətlə ümumi səslənməni və ayrı-ayrı intonasiyaları dinləyir. Əsərin forma (giriş, hissələr, frazalar), xarakterini və ifadəlilik vasitələrini (dinamik və tembr çalarlarını, registr dəyişikliklərini, metroritmik xüsusiyyətlərini) ayırd edərək, uşaqlar onun özünəməxsus “dili”ni qavrayırlar və eyni zamanda hərəkət edirlər.

Uşaqlarda musiqiyə olan marağı vaxtında tərbiyə edib, istiqamətləndirmək üçün uşaq bağçalarında keçirilən musiqi tərbiyəsini düzgün qurmaq və bunu müntəzəm davam etdirmək lazımdır. Uşaq bağçalarının bir qisminə musiqi rəhbərləri fəaliyyət göstərir. Onların xeyli hissəsi bu vacib məsələnin öhdəsindən layiqincə gələ bilmir. Zənnimizcə, bunun başlıca səbəblərindən biri məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində çalışan musiqi rəhbərlərinin əksəriyyətinin məşğələlərdə səmərəli iş metodlarından istifadə etməməsi, uşaqların musiqi zövqlərinin inkişafına kömək göstərəcək musiqi nümunələrindən, musiqili-didaktik oyunlardan bəhrələnmə bilməmələridir. Bunun nəticəsidir ki, uşaqlar proqramın tələbinə uyğun musiqi savadına yiyələnə bilmirlər. Buna görə də məktəbəqədər müəssisələrin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür.

Uşaqların tariximizə, milli adət-ənənələrimizə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilmələrində musiqinin rolu böyükdür. Musiqi tərbiyəsi uşaqların bədii zövqünün formalaşmasında əhəmiyyətli rolə malikdir. Yüksək zövqlü kamil gənclər yetişdirilməsinin bünövrəsi ailədən başlasa da, sistemli şəkildə bünövrəsi məhz məktəbəqədər müəssisələrdə qoyulur. Məktəbəqədər müəssisələr həmin mərhələnin imkanlarından səmərəli istifadə etmək qayğısına qalmalıdırlar. Mənəviyyəti zəngin, mədəni səviyyəsi və bədii zövqü yüksək olan, varlığın estetik keyfiyyətlərini, musiqini, sənət əsərlərini həssaslıqla qavrayıb, gözəl bədii zövqə yiyələnməyi bacaran şəxsiyyətlər yetişdirilməsi işi ilk növbədə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin üzərinə düşür. Bu yaşlı uşaqlar gerçəkliyin musiqi əsərlərində necə əks olunduğunu dərk etdikdə onların gözəllik haqqında təsəvvürləri daha da təkmilləşir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların musiqi tərbiyəsini təşkilində Azərbaycan musiqisi müstəsna imkanlara malikdir. İncəsənətin başqa növləri kimi musiqi də ətraf aləmi əks etdirir, cəmiyyət həyat barədə musiqi dili ilə söhbət açır. Azərbaycan musiqisi çoxəsrlik tarixə malikdir. Xalqımızın tarixi boyu sevdiyi mahnılar, rəqslər, onun həyatı, əməyi və məişəti ilə bağlı olmuşdur. Bu mənada, istər xalq musiqisi, istərsə də bəstəkarlar tərəfindən yaradılmış musiqi əsərləri Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətinin qiymətli tərkib hissəsidir. Azərbaycan musiqisi öz milli zəmini üzərində yüksəlmiş, qabaqcıl dünya mədəniyyətinin ən gözəl ənənələrindən bu və ya digər dərəcədə bəhrələnməmiş, daha da inkişaf edərək müasir şəklini almışdır. O, öz incəliyi ilə eyni zamanda dünyanın mütərəqqi musiqi mədəniyyəti xəzinəsini də zənginləşdirmişdir.

Milli musiqi nümunələrində xalqın yüksək mənəviyyəti, arzu və istəkləri, ümidi, gələcəyə inamı, əhvali-ruhiyyəsi tərənnüm edilir. Belə zəngin tərbiyəvi imkanlara malik olan Azər-

baycan musiqisi, sözsüz, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda gözəl hisslər yaradır, onlara nəcib mə-nəvi keyfiyyətlər aşılrayır, nəticə etibarilə onlarda bədii zövqün təşəkkül tapıb, formalaşmasına imkan verir.

Müasir musiqi pedaqogikasında musiqi təliminin nəticəsinin musiqi mədəniyyətinin formalaşdırılması olduğundan və bu prosesdə qavrama, emosionallıq kimi psixoloji anlayışlardan istifadə olunduğu üçün musiqi təliminin məqsədi də pedaqoji baxımından vəhdət şəklində əsaslandırılmalıdır. Gələcək cəmiyyətdə yaşayacaq vətəndaşların hərtərəfli inkişafının əsası məktəbəqədər illərdə qoyulur. Bu illərdə uşağın hansı formada tərbiyə olunması onun sonralar bir vətəndaş kimi formalaşmasını müəyyən edir. Məktəbəqədər müəssisələrdə təlim-tərbiyə işinin yaxşılaşdırılması, uşağın məktəbə hazırlanması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı, dünya klassik musiqisinin mənəvi sərvətlərinə marağı artırmaq, onun mədəniyyətinin zənginliyini dərk etmək uşaqların estetik tərbiyəsinin əsas amillərindən biridir. Çünki hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsi üçün yalnız milli musiqiyə istinad kifayət deyil, dünya mədəniyyətindən də bəhrələnmək, müxtəlif xalqların musiqisini anlamaq və sevmək əsl ziyalı və mədəni insan üçün vacibdir.

Uşaqların musiqi təlim-tərbiyəsində musiqi rəhbərlərinin rolu böyükdür. Hər bir musiqi müəllimi musiqi tərbiyəsinin metodlarını, hər bir qrupda təlimin əsas proqram tələblərini bilməli və onu yaradıcılıqla tətbiq etməyi və ən əsas da gələcəyimiz olan uşaqları sevməyi bacarmalıdır.

Elmi nəticə. Beləliklə, kompleksli şəkildə (yəni milli, xalq və klassik musiqinin vəhdəti vasitəsilə) aparılan musiqi tərbiyəsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşdırılması, ümumi musiqi inkişafının yüksəldilməsi ilə yanaşı, onların bədii zövqlərinin inkişaf etdirir, onlarda gözəlliyə biganə qalmamağı, yaxşı ilə pisi bir-birindən seçməyi, başqasının köməyi olmadan incəsənətin hər hansı bir növü üzrə işləməyi tərbiyə edir.

Elmi yeniliyi. Məqalədə ilk olaraq, məktəbəqədər yaşlı uşaqların milli, xalq və klassik musiqisi vasitəsilə kompleksli şəkildə şəxsiyyətinin formalaşdırılması, hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi yolları göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Məktəbəqədər müəssisələrdə aparılan təlim-tərbiyə işlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsində, musiqi məşğələlərinin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsində məqalədə aparılan təhlil əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu), – Bakı, – 2012, – 92 s.
2. Qəribova, A. Musiqi və onun tədrisi metodikası (məktəbəqədər müəssisələrdə). Dərslik / A.Qəribova. – Bakı, – 2021, – 163 s.
3. Qəribova, A. Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların musiqi tərbiyəsi. Dərs vəsaiti. / A.Qəribova. – Bakı: ADPU, – 2017, – 176 s.
4. Məmmədova, İ. Uşaqların musiqi dünyası / İ. Məmmədova. – Bakı: Təfəkkür, –2004, –136 s.

A.H.Garibova

The importance of musical education in the comprehensive development of children

Summary

The purpose of the article is to show the importance of musical education in the comprehensive development of children. It is noted here that for the timely education and direction of children's interest in music, it is necessary to properly establish and regularly continue music education in kindergartens. The article concludes that musical education, in addition to shaping the personality of preschoolers and improving their overall musical development, develops their artistic taste, instills in them a passion for beauty, the ability to choose between good and bad, and develops the ability to independently engage in any type of musical activity.

Key words: musical education, development, perception of music, artistic taste

А.Г.Гарибова

Значение музыкального воспитания во всестороннем развитии детей

Резюме

Целью статьи является показать значение музыкального воспитания во всестороннем развитии детей. Здесь отмечается, что для своевременного воспитания и направления интереса детей к музыке необходимо правильно наладить регулярно продолжать музыкальное образование в детских садах. В статье делается вывод о том, что музыкальное воспитание, помимо формирования личности дошкольников, улучшения их общего музыкального развития, развивает их художественный вкус, воспитывает в них равнодушие к красоте, умение выбирать между хорошим и плохим, формирует умение самостоятельно заниматься любым видом музыкальной деятельности.

Ключевые слова: музыкальное воспитание, развитие, восприятие музыки, художественный вкус

Rəyçi: ped.f.d., b/m M.Əliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 08.02.2024

G.G.MEHDİYEVA

e-mail: gunay.mehdiyeva.1999@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.233

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə. Məqalədə yeni arqumentlərlə bir daha əsaslandırılır ki, məktəb mühitində müəllim-şagird münasibətlərini tənzimləyən əsas faktorlardan biri kimi uşağın ailədəki davranışı, ailə üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətləri əvəzsiz rol oynayır. Evdəki münasibətlərdə “böyüklər”dən gələn hegemon mövqeyin nümayişi şagirdə öz mənfi təsirini də qaçılmaz edir. Bunlar özünün əksini yalnız tərbiyə prosesində deyil, həm də nəticədə tapır.

Açar sözlər: şagird şəxsiyyəti, müəllim-şagird münasibətləri, ailə dəyərləri, təhsil sistemi, insan təfəkkürü

Bir qayda olaraq cəmiyyətdə kəskin dönüş baş verdikdə, ictimai-siyasi proseslər başqa bir istiqamətə yönəldikdə insan amili, “Mən” problemi, mənəvi dəyərlərə münasibət diqqəti cəlb edir, aktuallaşır. Azərbaycan reallığında da kəskin dəyişikliklər baş vermiş və bu zəmin-də insan şəxsiyyətinə maraq artmışdır. Müxtəlif disbut və dialoqlarda, verilişlərdə şəxsiyyət bütövlüyü barədə fikir və mülahizələr irəli sürülür.

Məlumdur ki, hər bir dövr, ictimai quruluş, dövlət siyasəti və ideologiyası öz tələblərinə uyğun şəxsiyyət formalaşdırmağa çalışır. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən, gücdən istifadə edilir. Lakin kütləvi inandırma, öz siyasətinə humanist don geyindirmək məqsədilə ilk növbədə kütləvi təbliğat formalarından istifadə edilir. Bura isə kütləvi informasiya vasitələri, radio və televiziya, kino və incəsənət işçiləri, şairlər, bəstəkarlar, yazıçılar və s. cəlb olunur. Təhsil sistemi isə demək olar ki, bu əsasda qurulur. Axı, bu sahələr kütlələrə daha çox, daha geniş və emosional şəkildə təsir etmək imkanına malikdir. Bu isə qloballaşmanın vacib elementlərindən biridir.

Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq məktəblərdə başqa bir keyfiyyət – “əmək qabaqcılı olmaq, fabrik və zavodlarda, tarlalarda xariqələr yaratmaq təbliğ olunur, formalaşdırılırdı. Artıq bu illərdə müharibə qəhrəmanları yaratmağa ehtiyac yox idi. Bu həm də dövlətin böyük siyasətinə uyğun gəlmirdi” [1, s. 36]. İnsanın ictimai həyatdan, böyük ideallardan kənar fəaliyyəti eqoizm, sovet adamının xarakterinə yabançı bir xüsusiyyət kimi təqdim edilirdi.

Ötən illərin 80-ci illərində Rusiya qəzetlərində bir şagird inşasından bəhs edən bir neçə yazı getdi. Orta məktəbin son sinfində oxuyan bir qız “Mənim arzum” mövzusunda yazdığı inşada ən böyük arzusunun ailə qurmaq, çoxlu uşaq anası olmaq istəyini bildirirdi. Əvvəlcə ədəbiyyat müəllimi, sinif rəhbəri, məktəbin pedaqoji kollektivi, daha sonra rayon partiya komitəsi inşə yazısını müzakirə etmiş, məktəbli qızı sovet adamına, komsomolçuya yaraşmayan arzulara düşməkdə ittiham etmişdi [2, s. 112-113]. Təbii ki, sovet məktəblisinin arzusu marten sexində, fabrik və zavodlarda, fernalarda işləmək, “xalqa, Vətənə, partiyaya xidmət etmək” [2, s. 146] olmalı idi. Məktəbli qız bunları yox, ailə qurmağı arzulamışdı.

Aydınır ki, ideologiya, siyasət, təbliğat “özünü unutmağı”, ümumi mənafe uğrunda fədakarlıq göstərməyi tələb edirdi.

Kimsə fikirləşə bilər ki, bunlar keçmişdə qalıb, biz bu günümüzü, sabahımızı düşünməliyik. Yox, qətiyyənlə bu fikirlərlə razılaşmaq olmaz. Çünki bu gün də, sabah da dünyanın üzərində qurulur. Cəmiyyətdə, insan təfəkküründə birdən-birə, qısa müddətdə inqilabi dəyişiklik etmək mümkün deyil.

Azərbaycan Respublikası müstəqil, dünyəvi dövlətdir. Onun ideoloji, siyasi, iqtisadi sistemi sovet sistemindən tamamilə fərqlidir. İndi biz humanist, demokratik, bazar iqtisadiyyatına, milli-mənəvi dəyərlərə istinad edən, inkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya etmək kursu götürmüş dövlət quruculuğu ilə məşğuluq. Təbii ki, bunların yerinə yetirilməsi təhsil sisteminin də üzərinə ciddi vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi üçün bir sıra işlər görülməlidir. Biz onlardan vacib olan bir neçəsinin üzərində dayanmaq istərdik:

– İlk növbədə müəyyənləşdirilməlidir ki, biz böyüyən gənc nəsildə hansı keyfiyyətləri tərbiyə edib formalaşdırmaq istəyirik? Gənc nəsil hansı keyfiyyətlərin daşıyıcıları olmalıdırlar? Bu sualların cavabı tapılmayınca, tərbiyə edənlərə, öyrədənlərə bu sahədə düzgün istiqamət verilməyincə xaos vəziyyət davam edəcək, hər bir öyrədən, hər bir məktəb öz bildiyi, məqbul hesab etdiyi tərbiyə sistemi quracaq, keyfiyyətlər formalaşdırmağa cəhd edəcəkdir [3, s. 101]. Biz “cəhd edəcək” sözünü əbəs yerə işlətmirik. Məlumdur ki, indi məktəblərdə şagird-müəllim münasibətləri o qədər də ürəkaçan deyildir. Şagirdlər daha çox müstəqillik, sərbəstlik istəyir, müəllimlər isə bunu tədrisin, intizamın pozulması mənbəyi hesab edirlər. Nəticədə həm şagirdlər, həm müəllimlər, həm də valideynlər gərginlik keçirir, konflikt vəziyyətinə düşürlər.

İndi cəmiyyətdə insanları düşündürən başlıca məsələlərdən biri də qloballaşmaya, inteqrasiyaya, yoxsa soykökünə qayıdış, milli-mənəvi dəyərlərə üstünlük verilməsi ilə bağlıdır. Bu məsələlər təhsil sisteminə də birbaşa təsir göstərir. Təhsilin, tərbiyənin məzmunu, münasibətlər sistemi və s. onların əsasında qurulmalı, gənc nəsil hələ parta arxasından bu keyfiyyətləri mənimsəməlidirlər.

Bazar iqtisadiyyatı, Qərbə inteqrasiya, ideoloji sistem insanlardan, o cümlədən şagirdlərdən aşağıdakı keyfiyyətlərin kompleksini tələb edir:

– *Rəqabətəqabillik*. Bazar iqtisadiyyatına keçid, ideoloji sistem, qloballaşma insanlardan çeviklik, müstəqil qərarlar qəbul etməyi, risk etməyi bacarmaq, dözümlülük, vaxtdan səmərəli istifadə olunmasını;

– *Ünsiyyətə girə bilmək*. İşgüzar münasibətlər, mənəvi-psixoloji yaxınlıq, məsələlərə aydın, korrekt, konkret yanaşma, tərəfdaşı dinləməyi bacarmaq və s. Ünsiyyət prosesində qeyri-verbal ünsiyyət mühüm yer tutur. Burada jest, mimika, sifətin ifadəliliyi, baxışlar, geyim, təbəssüm və s. mühüm təsir vasitəsidir. Məhşur Amerika psixoloqu D.Karneqi deyirdi: “Gülümsəyin, əgər bunu bacarmırsınızsa, güzgü qarşısında dayanıb məşq edin”.

– *Milli xüsusiyyətləri bilmək və ona hörmətlə yanaşmaq*. Hesab edirik ki, bu fikri vaxtilə fransız mütəfəkkiri Dyuklo çox gözəl ifadə edib: “Uşaq yaxşı yazıb-oxumağı bacarmalıdır. Öz doğma dilinə etinasızlıq göstərüb, yalnız xarici dilləri öyrənməyi cəhd etməkdən də cəfəngiyyət bir şey yoxdur. Mən uşağın bir ingilis, romalı, yunan, spartal kimi böyüməsini arzula mıram. O, fransızdır. Məhz bir fransıza lazım olan hər şeyi öyrənməsini istəyirəm”.

– *Tolerantlıq*. Tolerantlıq əks fikrə, yoldaşlarına, müəllimlərə və s. münasibətdə dözümlülük, hörmət mənasını ifadə edir. O, həm də qarşılıqlı inam və etimadı bildirir. Tolerantlıq insanlarda xeyirxahlıq keyfiyyəti formalaşdırır, müsbət psixoloji iqlim yaradır.

– *Sinergizm*. Bu, insanların rəşional düşüncəsini təmin edir, əks tərəflə əməkdaşlıq əsasında qarşılıqlı faydalılıqda təzahür edir.

– *Şəxsiyyətə hörmət*. Heç kimin hüquq və ləyaqətinin alçaldılmaması, tapdalanmamasına xidmət edir.

– *Qarşılıqlı münasibətlərdə, ünsiyyətdə bərabərlik və hörmət*. Təhsilin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərin davranış qaydalarını öyrənməsi, ona əməl etməsi əsasında qurulmasından ibarətdir [4, s. 85]. Hesab edirik ki, bu, digər amillərə nisbətən daha çətin, daha mürəkkəbdir. İlk növbədə ona görə ki, qloballaşma, inteqrasiyanın qarşılıqlı münasibətlər sahəsində tələbləri bir, xüsusiyyətlərimizdən, adət-ənənədən irəli gələn tələblər isə başqadır. Adət-ənənələrimiz uşağa ifrat qəyyumluq, onların böyüklər qarşısında qeyd-şərtsiz

itaətkarlığını qəbul edirsə, qərbyönümlü tərbiyə əməkdaşlığı, bərabərliyi, müstəqilliyi, sərbəstliyi məqbul hesab edir. Fikrimizi aşağıdakı bir neçə misalla şərh edək.

ABŞ-da öz valideyni ilə oyuncaq mağazasına daxil olan 5 yaşlı uşağa deyilir:

– Al, 20 dollar. Get, istədiyin, bəyəndiyin oyuncağı (oyuncaqları) seç, al.

Uşaq istədiyini aldıqdan sonra valideyn heç vaxt onun səhv etdiyini demir, ona nəsihət vermir. Və ya ABŞ-da ibtidai sinif şagirdləri valideynlərinin nahara verdikləri puldan qənaət edir, müəyyən məbləğ toplayır və bütöv sinif pul qoyub aksiyalar (qiymətli kağızlar) alır. Bütöv sinif aksiyaların qiymətinin artıb-azalmasını izləyir. Müəyyən vaxtdan sonra sinif kollektivi yığıncaq keçirir, aksiyaların satılması və ya yenilərinin alınması barədə qərar qəbul edir. Maraqlıdır ki, yığıncaqda valideyn və müəllimlər də iştirak edir, lakin şagirdlərin yığıncağına, qərarların qəbuluna qətiyyətlə müdaxilə etmirlər. Beləliklə, ABŞ-da uşaqlar, kiçik məktəblilər hələ erkən yaşlarından sərt ABŞ həyatına, rəqabətə alışdırılırlar [4, s. 175]. Yəni onlar məktəbi qurtarana qədər bu keyfiyyətləri mənimsəyirlər.

– *Polemika*. Bu sadalanan keyfiyyətlərin formalaşmasında polemikaya girə bilmək mühüm yer tutur. Polemika şagirdlərdə tənqidi təfəkkürü, iradəliliyi, nitq inkişafını və s. formalaşdırır, onların utancaqlıq, qısqanclıq, qapalıq kimi mənfi keyfiyyətlərini aradan qaldırır.

Əlbəttə, yeni mühitin tələb etdiyi digər keyfiyyətlər də vardır ki, onlar hələ kiçik məktəb yaşlarından şagirdlərə öyrədilməlidir.

Kiçik məktəb yaş dövründə əsas fəaliyyət forması təlimdir. Məhz psixi və ümumi inkişaf, şəxsiyyətin formalaşması təlim fəaliyyətindən, onun məzmunundan çox asılıdır. Biz dərslərin məzmunu, onların təhlili fikrindən uzağıq, lakin bir nümunə üzərində fikrimizi şərh etmək istədik. Hesab edirik ki, bizim dərslərlərin də tərtibində bu nümunəyə istinad edilsə faydalı olardı. Çünki dərslər, onun məzmunu bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşmasında başlıca vasitələrdəndir.

Son dövrlərdə tarix dərslərində ayrı-ayrı hadisələr barədə biliklərlə deyil, global biliklərə və perspektivlərin müəyyənəşdirilməsinə diqqət yetirilir. Tarixi biliklər özündə eyni zamanda tarixi hadisələrin, tarixi təhlilin aparılmasını zəruri edir. Bu isə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrin integrativ təhlili nəticəsində mümkündür. Məsələn, şagird hərbi münafişənin siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial səbəblərini kompleks şəkildə təhlil etməyi bacarmalıdır. Yəni o, hadisələrin çoxfaktolu, fərqli təhlilini aparmağı öyrənməlidir [3, s. 44].

Bunun üçün ilk növbədə şagirdlərdə aşağıdakı keyfiyyətlər formalaşmalıdır:

– *Xronoloji təfəkkür*. Yəni tarixi hadisənin yerini, vaxtını dəqiq bilmək, müxtəlif vaxtlarda, yerlərdə baş vermiş hadisələrin müqayisəsini aparmaq, səbəbləri barədə məntiqi nəticə çıxarmağı bacarmaq;

– Tarixi hadisənin baş verdiyi zamanı, insanların həmin dövrdə inanclarını, təfəkkür və davranış tərzlərini, hadisəyə münasibətlərini müəyyənəşdirmək, yəni həmin dövrlə müasir dövrün düşüncə tərzinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənəşdirib dərk etmək;

– Tarixi hadisələri şərh edərkən onu öz düşüncələri, rəğbət və nifrətləri baxımından şərh etməmək, sadəcə olaraq faktları, hadisələri təqdim etməyi öyrənmək.

Göründüyü kimi yeniləşmə şəraitində təhsilin qarşısında qoyulan tələblər təhsil işçilərindən ikiqat məsuliyyət tələb edir. Yəni sovet təhsilindən fərqli olaraq bu gün şagirdlər yeni keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmalıdırlar. Bu isə ölkəmizin necə inkişaf edəcəyini, hansı istiqaməti götürəcəyinin müəyyənəşdirilməsində az əhəmiyyət kəsb etməyəcək.

Nəticə. Məktəb mühitində müəllim-şagird münasibətlərini tənzimləyən əsas faktorlardan biri kimi uşağın ailədəki davranışı, digərləri ilə qarşılıqlı münasibətləri əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Evdəki münasibətlərdə “böyük”dən gələn hegemon mövqeyin nümayişi şagirdə öz mənfi təsirini də qaçılmaz edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, işdə şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında sosial mühitin və psixoloji fəaliyyətin ön plana çəkilməsi üzrə işin yeni bir sistemi yaradılmış, özünü-tərbiyənin mahiyyətinə, xüsusiyyətlərinə, metod və vasitələrinə yeni aydınlıqlar gətirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyətini bundan görmək olar ki, əsərdə irəli sürülən ideyalardan, tədqiqatın nəticələrindən müəllimlər, valideynlər həm yuxarı sinif şagirdlərinin, həm də digər məktəb yaşlı dövrünə daxil olan uşaqların şəxsiyyət tərbiyəsi prosesini səmərəli təşkil etməkdə bəhrələyə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Dərslik / A.N. Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2016.
2. Abbasov, A.N. Ailə pedaqogikası. Dərslik / A.N. Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2021.
3. Əliyev, R.İ. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri / R.İ.Əliyev.– Bakı: Nurlan, – 2004.
4. Xəlilov, H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri / H.Xəlilov. – Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşri, – 2012.

G.G.Mehdieva

Socio-Psychological Foundations of Formation of a Student's Personality

Summary

The article once again substantiates with new arguments that the child's behavior in the family and relationships with family members play an irreplaceable role as one of the main factors regulating the relationship between teacher and student in the school environment. Demonstration of the hegemonic position of “adults” in domestic relationships inevitably has a negative impact on the student. This is reflected not only in the educational process, but also in the educational result.

Key words: student personality, teacher-student relationship, family values, education system, human thinking

Г.Г.Мехтиева

Социально-психологические основы формирования личности ученика

Резюме

В статье еще раз с новыми аргументами обосновывается, что поведение ребенка в семье и взаимоотношения с членами семьи играют незаменимую роль как один из основных факторов, регулирующих отношения учителя и ученика в школьной среде. Демонстрация гегемонистской позиции «взрослых» в домашних отношениях неизбежно оказывает негативное воздействие на школьника. Это отражается не только в воспитательном процессе, но и в учебном результате.

Ключевые слова: личность ученика, отношения учитель-ученик, семейные ценности, система образования, человеческое мышление.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

K.K.MƏMMƏDOV

e-mail: kmammadov69@bk.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.237

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA TƏRBİYƏVİ MOTİVLƏR

Xülasə. Məqalədə tədqiqat yolu ilə növbəti dəfə aydınlaşdırılır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan pedaqoji fikrin ən dəyərli mənbələrindən biridir. Dastanda yüksək humanist ideyalar, mənəvi keyfiyyətlər, qəhrəmanlıq, kişiliyə çağırış və yüksək insani hisslər əks olunur. Məqalədə pedaqoji və psixoloji mahiyyət və əhəmiyyət kəsb edən ideyalar təhlil olundu və aydınlaşdırıldı, həmçinin müasir dövr üçün zəruri olan qiymətli xüsusiyyətlər göstərildi. Məqalə tədqiqatçı-alimlər, həmçinin praktik müəllimlər üçün faydalı ola bilər.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, pedaqoji ideyalar, tərbiyəvi motivlər, tarixi-qəhrəmanlıq ənənələri, ümumi bəşəri ideyalar

“Kitabi-Dədə Qorqud” lakonik, monumental, artıq sözdən, xarici səsdən uzaq, öz qurğusunun silqəti ilə torpağın dərinliyinə işləyən, öz dadı-duzu, şirinliyi ilə əcdadımızın zəngin idrak və təxəyyülünün məhsulu olan, Azərbaycan şifahi poetik – epik ənənələrinin ilk səhifəsini açan, Azərbaycan xalqının dərin ictimai keçmişini, onun milli adət və məişətini əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” xalqın köklü təşəkkül tarixinin canlı təzahürü, Azərbaycan xalqının tarixi-qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” elm aləminə 1815-ci ildə bəlli olmuşdur. Alman şərqşünası H.F.Dits Drezden kitabxanasında “Dədə Qorqud” dastanını aşkara çıxarmış, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilində çevirərək Homerin “Odissey”inin nağıl səciyyəli Təpəgözlü siklonun kor edilməsi süjetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir. 1857-ci ildə Vilhelmi Qrim də “Yeni kəşf olunmuş oğuz siklonu”nu məhz bu nəşrə görə xülasəsinə daxil etmişdir. H.F.Ditsin çap etdirdiyi kitaba yazdığı müqəddimə, hətta “Odisseyə”nin yaradılmasına bu boydan istifadə olunduğunu söyləməklə əsərin çox qədim olması mülahizəsini irəli sürmüşdür [2, s. 6].

Filoloq Pənah Xəlilov “Kitabi-Dədə Qorqud”un iki boyunun Hindistanda yaranmış qədim abidələrdəki əfsanələrlə səsləşdiyini qeyd edir. Yazır ki, bunlardan biri “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”dur ki, öz məzmununa, motivlərinə, insan və ölüm haqqında mifoloji təsəvvürlərinə görə “Mahatharata” dastanının bir fəslinə yaxındır. “Dirse xan oğlu Buğac boyu” isə analığın öz oğulluğuna vurulması, sonra ifşa olunacağından qorxaraq oğulluğuna böhtan atıb onu bəlalara salması, axırda ədalətin qalib gəlməsi motivinə görə yeni eradan əvvəl II əsr hind hökmdarı Aşoka və onun oğlu haqqında əfsanəyə uyğun gəlir [1, s. 56].

V.M.Jirmunski “Kitabi-Dədə Qorqud” və onun erkən orta əsr türkmən cəmiyyətinin öyrənilməsində rolu” adlı məqaləsində belə hesab edir ki, bu dastanlar çox qədim zamanlardan yaranmağa başlamışdır. Boyların materiallarında oğuzların keçmişini səciyyələndirilir. Müəllifə görə, həmin hadisələri oğuzların hələ islam dinini qəbul etmədiyi qədim zamanlara aid etmək olar. V.M.Jirmunskiyə görə, bu boylardan bəzisi V-VI əsrlərə gedib çıxır [5, s. 67].

Əbubəkr yazır ki, türklərdə “Oğuznamə” adlanan çox məşhur, əldən-ələ keçən bir kitab var. Burada onların ibtidai həyatından, ilk hökmdarlarından bəhs olunur.

Çox təəssüf ki, bu əsərin orijinalı zamanəmizə qədər gəlib çıxmamışdır. Fakt budur ki, Harun-ər-Rəşid zamanında bu “Oğuznamə” ərəb dilinə də tərcümə edilibmiş. Belə olduqda, VIII əsrdə ərəb dilinə tərcümə edilən bu əsər ağızlarda dolaşan şifahi ədəbiyyat – folklor di-

lindən tərcümə edilə bilməzdi. O, yazılı bir əsər olmalı idi. Deməli, hələ o vaxt “Dədə Qorqud” kitabının müəyyən hissələri mövcud imiş.

XIV əsr tarixçisi Rəşidəddin Dədə Qorqudu tarixi şəxsiyyət hesab edərək, yazır: “Dədə Qorqud 215 il yaşamış və Oğuz hökmdarı İnal Sır Yovkuy xan zamanında elçi sifəti ilə peyğəmbərin yanına göndərilmiş, özü islam dinini qəbul etmiş, Oğuzun böyük xanını da müsəlman etmişdir” [4, s. 195].

“Kitab”da da Dədə Qorqudun Rəsul əleyhüssəlam zamanında Bayat soyundan qopduğu göstərilir. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin miladın ilk III-VI əsrlərdə baş vermiş hadisələri, türk – oğuz xalqlarının məişəti, təsərrüfatı, mədəniyyəti, həyatı və baxışlarını və s. cəhətləri əks etdirdiyini söyləmək qənaətinə gəlirik. Lakin dastanın yazıya alınaraq köçürülməsi nisbətən sonrakı əsərlərə aiddir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bir müqəddimə və on iki boydan ibarətdir, hər boyun da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq epos dünya türkoloqlarının diqqət mərkəzində dayanır. Türk xalqlarının tədqiqatçıları, rus, italyan, Amerika, ingilis alimləri və b. eposun tədqiqinə xeyli əsər həsr etmişlər. Epos bir neçə dildə nəşr edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan pedaqoji fikrinin ən dəyərli qaynaqlarındandır. Bu əsərdə böyük insanpərvərlik ideyaları, mədəni ucalıq, qəhrəmanlıq və mərdliyə çağırış, yüksək bəşəri duyğular həkk olunmuşdur.

Epos müdrik fikirlər, bəşəri duyğular qaynağıdır. Dastanda oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqları, ana təbiətin məlhəm olan gül-çiçəkləri, qoyunlu-quzulu, dəvəli, ilxılı düzənləri, şırıl-şırıl axan dağ qaynaqları, gövdəli-gövdəli ağacları olan meşələri, ellərin “Kitabi-Dədə Qorqud” ozanlı toy-büsatları, hikmət dolu ağsaqqal məsləhətləri – bir sözlə həyat, insan, varlıq, ölüm, əxlaq haqqında xalq fikirləri öz zəngin əksini tapıb. “Kitabi-Dədə Qorqud”un filoloji-türkoloji tədqiqi sahəsində çox işlər görülsə də, pedaqoji və psixoloji tədqiqi sahəsində çox az iş görülüb.

“Kitabi-Dədə Qorqud” türk-oğuz xarakterini, məişətini, mədəniyyətini, şəxsi-fərdi xüsusiyyətlərini, onların həyat, insan, əməl, fəaliyyət haqqında baxışlarını anlamaq üçün ən gözəl mənbədir. Min ildən artıq bir dövr keçməsinə baxmayaraq, indi də Azərbaycan türkü elə həmin əxlaqi-mədəni keyfiyyətlərə, şəxsiyyət tiplərinə, həyat baxışlarına malikdir. Eposun hədsiz realizmi insanların – şəxsiyyətlərin bütün aləmini çılpalığı ilə görməyə imkan verir.

Tədqiqatların bir çoxunda “Kitabi-Dədə Qorqud”da köçəri və yaxud yarımköçəri həyat keçirən oğuz ellərindən (iç oğuz, dış oğuz) bəhs edildiyi göstərilir və beləliklə, oğuzlarda insanı şəxsiyyət kimi formalaşdıran əsas vasitə təhsildən – məktəbdən yan keçilir. Lakin Pənah Xəlilov uzun illər ərzində apardığı tədqiqatdan belə nəticəyə gəlir ki, oğuz ellərinin hər yerində yarımköçəriliyin olduğunu söyləmək olmaz. [1, s. 83]. İç və Dış oğuz arasında “hüdəd” varsa, deməli, daimi məskunlaşma mövcuddur. P.Xəlilov həmçinin oğuz ellərinin, bəylərin var dövlətinin ancaq sürü, ilxı və naxırdan ibarət olduğunu söyləmir, onların qızıl-gümüşü, xəzinəsi olduğunu sübut edir [1, s. 84]. Tədqiqatçının eləcə də Oğuzlarda məktəbin, təhsilin olduğu faktını da üzə çıxarması bu ellərdə insan – şəxsiyyət hazırlığına sistemli tərbiyə işi kimi baxıldığını göstərir.

Dədə Qorqud pedaqogikasının təqdim etdiyi, bu gün üçün öyrənc mənbəyi olan müsbət şəxsiyyətlər çoxdur. Onlardan varlısı da var, kasıbı da, təhsil görəni də var, görməyəni də, başçı olanı da var, xidmət göstərəni də. Lakin, onlar bir keyfiyyətdə eynidirlər: hamısı cəngavər, qorxmaz, vətənpərvər, dostluqda, birlikdə sədaqətli, namuslu, qeyrətli, düşmənlərə qarşı barışmaz, ana haqqı ülviliyyətinə tanınan, adət və ənənələrə əməl edən insanlardır.

Dədə Qorqud pedaqogikasında da Xeyirlə Şərin mübarizəsi, həyatda Xeyir və Şərin qaçılmazlığı danılmaz həqiqət kimi götürülür. İnsanlar özləri də xeyir və şəhər əməllərinə görə qiymətləndirilir, cəzalandırılır. Şəxsiyyət olan insan xeyirxah insanlar nümunəsində təqdim edilir.

Şəxsiyyət keyfiyyətinə görə qadın və kişi arasında fərq qoyulmaması da diqqəti cəlb edən cəhətlərdəndir.

İç Oğuz və Dış Oğuzdan ibarət oğuz elləri iki ayrı-ayrı icmada birləşsələr də vahid məişətə, əxlaqa, məənəviyyətə malikdirlər. İnsan icmada bir möhkəm ailədə dünyaya gəlir, igidlər, mərdlər arasında, hamı ilə birlikdə qayğılara bürünərək, elin keçirir, gənclik çağına qədəm qoyur. Gənc özünü təsdiqləmək, eldə keyfiyyətinə uyğun ad almaq üçün ya döyüş, ya yarış igidliyi göstərir, ya da məənəvi dünyasındakı, xarakterindəki əlamətə görə seçilib tanınır.

Şəxsiyyət kimi formalaşma möhkəm ailə qurmaqla və ailə namusunu uca tutmaqla davam edir. Ailədə övladın doğulması şadlıqla qarşılanır. Böyüyən övlad da, ata da, ana da, nənə də, baba da yalnız bir amala-elin rahatlığına, xoş güzəranına, namusla, şəreflə yaşamasına, azğın düşmən basqınlarına mərdliklə sinə gərməyə, elin adət-ənənələrini göz bəbəyi kimi qorumağa xidmət edirlər. Əgər belə deyilsə o fərd şəxsiyyət hesab edilmir, icmadan getməyə məcbur olur.

Nəticə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı etnopedaqoji abidə olaraq çox qiymətlidir və müasir pedaqoji işdə onun ibrət dərslərindən, qəhrəmanlıq səhnələrindən öyrənməyə ehtiyac vardır. Dastan Dədə Qorqud pedaqogikasını yaratmağa imkan verir. Çünki dastanda insan və onun həyatı, fəaliyyəti, mübarizəsi, arzusu, ənənəsi, adəti və s. haqqında dəyərli baxışlar vardır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi ondan ibarətdir ki, dastandakı tərbiyəvi fikirlər üzə çıxarılaraq onun elmi mahiyyəti aşkarlanmışdır. Dədə Qorqud pedaqogikasının konseptual mövqeyi-müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun tətbiqi imkanlarının meydana çıxarılmasında özünü göstərir. Tədqiqatın metodikasından, alınan nəticələrdən növbəti tədqiqatçılar, praktik müəllim və tərbiyəçilər bəhrələyə bilər.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov, P. “Kitabi-Dədə Qorqud” – intibah abidəsi / P.Xəlilov. – Bakı, – 1994.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud”. – Bakı, – 2008.
3. Cəmsidov, Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”u vərəqləyərkən / Ş.Cəmsidov. – Bakı, – 1969.
4. Zeynalov, F. Tükənməz xəzinə. “Kitabi-Dədə Qorqud” külliyyatı / F.Zeynalov, Ş.Əlizadə. – Bakı: Yazıcı, – 1988, – s. 5-28.
5. Журминский, В.М. Тюркский героический эпос / В.М.Журминский. – Ленинград, – 1984.

K.K.Mammadov

Educational motives in epos of “Kitabi-Dede Korkud”

Summary

It is clear from researches that, “Kitabi – Dede Korkud” is one of the main sources of the pedagogical thought of Azerbaijan. In this work have been etched the great ideas of humanism, authority, summons to heroism and manliness, superior human senses. In article analysis and lighted the ideas on pedagogical and psychological importance, also investigated the important features of them for the modern period. This article would be useful for both researchers – scientists, also practical teachers.

Key words: *epos of “Kitabi – Dede Korkud”, pedagogical ideas, educational motives, historic – tropism traditions, common human ideas*

K.K.Мамедов

Воспитательные мотивы эпоса «Книга отца моего Горгуда»

Резюме

В статье, из исследований очередной раз выяснено, что «Книга моего отца моего Горгуда» является одним из ценных источников Азербайджанской педагогической мысли. В этом произведении отражены высшие гуманные идеи, духовное величие, героизм, призыв к мужеству и высокие человеческие чувства. В статье выяснены и анализированы идеи, имеющие педагогическую и психологическую суть и значимость, а также показаны ценные особенности,

необходимые для современного времени. Статья может быть полезна для ученых-исследователей, а также для школьных учителей.

Ключевые слова: эпос «Книга отца моего Горгуда», педагогические идеи, воспитательные мотивы, исторически – героические традиции, общечеловеческие идеи

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

F.N.MƏMMƏDOVA

e-mail: fexriyyem841@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.241

MƏKTƏBLİLƏRDƏ ÖZÜNÜTƏRBIYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI

Xülasə. Məqalədə yuxarı sinif şagirdlərinin özünütərbiyə prosesi araşdırılmış, onun pedaqoji və psixoloji xüsusiyyətləri aşkar edilmiş, həmçinin şagirdlərin özünütərbiyəsinin pedaqoji mərhələləri müəyyənləşdirilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, özünütərbiyə özünüdərkədən başlayır, özünüistiqamətləndirmə ilə inkişaf edir və tədricən vərdişə keçməklə stimullaşır.

Məqalədən pedaqogika və psixologiya istiqamətində tədqiqat aparan mütəxəssislərin tədqiqatlarına istinad edilir.

Açar sözlər: şagird, özünütərbiyə, təlim prosesi, psixoloji fəaliyyət, təfəkkür

Hər bir pedaqoq məktəblilərlə, kollektivlə işləyərkən, pedaqoji təsir məqsədi ilə bir çox metodlardan istifadə edir. Bu cəhətdən yuxarı sinif şagirdlərinin özünütərbiyə işinin təşkili də istisna deyildir. Buna görə də həmişə bu metodların pedaqoji səmərəliliyini təmin etmək üçün şəraiti nəzərə almaq lazımdır. Özünütərbiyə işinin tərbiyəçi tərəfindən təşkili formaları və metodları məktəbli şəxsiyyətinin, mənlilik şüurunun inkişafına, onda özünədərkin formalaşmasına, hisslərin, maraqların, əxlaqi münasibətlərdə və davranışda təcrübənin, özünütərbiyəyə tələbatın yaranmasına istiqamətləndirir.

Əxlaq normalarının başa düşülməsi, dərk olunması, mənəvi keyfiyyətlər haqqında düzgün təsəvvür formalaşdırmadan, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu təyin etməyi bacarmadan, öz hərəkətini, davranışını, xarakterini, çatışmayan cəhətlərini və müsbət keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirmədən özünütərbiyə, özünüdərkə gətirmə və əxlaqi təcrübənin təşəkkülü mümkün deyildir. Bundan ötrü vəzifə tərbiyə olunanda əxlaqi idealı formalaşdırmaq da bunun əsasında isə həyati məqsəd təyin etməkdə şagirdə kömək göstərmək və onu bu işə həvəsləndirməkdən ibarətdir.

Tərbiyəçi qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün bir sıra məlum metod və formalardan səmərəli şəkildə istifadə etməlidir.

Özünütərbiyə işinin təşkili metodları tərbiyəçinin tərbiyə olunanın şüuruna, hisslərinə və davranışına təsiri sahəsindəki fəaliyyətinin təşkili yollarıdır. Özünütərbiyə işinin təşkili formaları isə tərbiyəçinin özünütərbiyə işinin təşkili zamanı qarşıya qoyduğu məqsədlərin, vəzifələrin və işin məzmununun praktiki cəhətdən həyata keçirilməsi üçün seçdiyi vasitələrdir.

N.M. Kazımovun [2], A.N. Abbasovun [1], Y.A. Komenskinin [3], V.Y. Qumurmanın [5] və başqalarının əsərlərində şagirdlərin özünütərbiyə işinin təşkilinə geniş yer verilmişdir. Tədqiqatçıların məqsədi tərbiyəçiyə uşaqların müstəqil şəkildə özüzərində işləmək, insanın özü-özünə təsir etmək üsulları haqqında məlumat vermək və bu işə pedaqoji rəhbərliyin əsaslarını təkmilləşdirmək olmuşdur.

Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, yuxarı sinif şagirdlərinin çox az hissəsinin özünütərbiyə haqqında məlumatları vardır. Bu boşluğu doldurmaq üçün məktəblilərə özünütərbiyənin əhəmiyyəti və vasitələri haqqında zəruri məlumatlar vermək lazımdır.

Bu işi yerinə yetirmək üçün xüsusi məşğələ keçirilə bilər. Məşğələnin əvvəlində müəlim frontal sorğu aparmaqla şagirdlərdən soruşur ki, onlar özlərinin şəxsiyyətə məxsus keyfiy-

yətlərindən, xarakterlərindən, qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsindən razıdırlar, yoxsa narazı. Müəllim şagirdlərin cavablarını təhlil edib onlara xatırladır ki, əvvəlki məşğələnin əsas məqsədi onlarda “özləri haqda mühakimə yürütmək” tələbatı yaratmaq idisə, bugünkü məşğələnin vəzifəsi onlara özlərinin şəxsiyyətə məxsus keyfiyyətlərini, xarakterlərini dəyişmək tələbatını aşılamaqdan ibarətdir.

Müəllim göstərir ki, özünütərbiyənin inkişafı üçün gənc oğlan və qız özünün keyfiyyətlərini və əməllərini təhlil etməyi, onları cəmiyyət və kollektivin insana verdiyi tələbləri nəzərə almaqla tənqidi qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Əlbəttə, özünütərbiyə tələbatı birdən-birə formalaşmır, müəllim bu cəhəti nəzərə almalı, əvvəla, hər bir məşğələdə bu və ya digər formada özünütərbiyə probleminə qayıtmalıdır; ikincisi, müxtəlif ictimai faydalı fəaliyyətdə şagirdlərin özlərini daha yaxşı başa düşmələri, dərk etmələri üçün sinif rəhbərləri, şagird təşkilatları ilə əlaqə saxlamalıdır.

Müəllim göstərməlidir ki, öz nöqsanlarını, özünün mədəniyyətinin aşağı olmasını “məni pis tərbiyə ediblər” kimi bəhanələrlə izah etməyə, günahı öz üzərindən götürməyə, onu öz müəllimləri və valideynlərinin üzərinə atmağa heç kəsə haqqı yoxdur. Hər kəs müstəqil sürətdə heç də asan olmayan özünütərbiyə yolunu keçməlidir.

Daha sonra şagirdlərə özünütərbiyə haqqında məlumat verilir. Qeyd olunur ki, özünütərbiyə insanın öz şəxsiyyətini təkmilləşdirilməsi məqsədilə fəaliyyətidir. Özünütərbiyənin istiqaməti gənc oğlan və qızın həyat idealında yəni onun özünü necə görmək istəməsindən, necə adam olmaq istəməsindən, nəyi özü üçün ən əhəmiyyətli hesab etməsindən asılıdır. Özünütərbiyə problemi xüsusilə kəskin şəkildə ilk dəfə erkən gənclik yaşlarında meydana çıxır. Bu yaş dövründə şəxsiyyətin təşəkkülünün ən mühüm anlarından biri və özünütərbiyənin əsas şərti mənlilik şüurunun formalaşmasından və inkişafından ibarətdir. Mənlilik şüuru dedikdə, insanın özünü cəmiyyətin üzvü kimi dərk etməsi, özünün şəxsi keyfiyyətlərini, ətraf aləmlə, başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətlərini, fikir və hisslərini anlaması nəzərdə tutulur.

Şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsi mənlilik şüurunun mühüm elementidir. İnsan özünü ya öz fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili əsasında (məsələn, riyazi məsələləri həmişə tez və asanlıqla həll edir) və ya özünü ətrafdakı adamlarla, filmlərin, kitabların qəhrəmanları ilə müqayisə etmək yolu ilə qiymətləndirir. İnsanın bu zaman hansı meyarlara əsaslanmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Erkən gənclik yaşında özünüqiymətləndirmənin zəruri nəticəsi kimi özünəhörmət hissi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İnsanın özünə verdiyi ümumiləşdirici qiymətlər öz əksini özünəhörmət hissində tapır ki, bu da onun özünü şəxsiyyət kimi qəbul etməsi (qavraması) və ya qəbul etməməsi (qavramaması) səviyyəsini ifadə edir [1, s. 167]. İstər özünüqiymətləndirmə, istərsə də özünəhörmət hissi bir çox cəhətdən ətrafdakı adamların yuxarı sinif şagirdlərini necə qiymətləndirməsindən asılıdır. Yüksək özünəhörmət hissi şəxsiyyətin bütün inkişafı prosesi üçün zəruridir.

Müəllim şagirdlərin özünütərbiyə haqqındakı biliklərini daha da genişləndirərək onları tərbiyəli adam anlayışı ilə tanış edir. Şagirdlər öyrənirlər ki, tərbiyəli adam başqa adamın şəxsiyyətinə hörmət bəsləyir və onun mənafeyini nəzərə alır, doğrucul və düzgündür, həmişə öz ləyaqətini qoruyur. Onun üçün mənəvi tələbatlar, hisslər və adətlər, mənəvi cəhətdən tərbiyə olunmuş iradə xasdır və s.

Müəllim qeyd edir ki, insan özündə tərbiyəli adama xas olan keyfiyyətlər tərbiyə etməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl, öz əksini özünütərbiyə proqramında tapmalıdır. Müəllim şagirdləri görkəmli şəxsiyyətlərin özünütərbiyə proqramları ilə tanış edir və sinif rəhbəri ilə birlikdə onlara özünütərbiyə proqramı hazırlamaqda kömək göstərir. Bununla əlaqədar olaraq şagirdləri “özünə tənqidi yanaşma” anlayışı ilə də tanış etmək zəruridir. Prof. N.M.Kazımovun göstərdiyi kimi “İnsanın özünə bir növ kənardan baxmaq, özünün qabiliyyət və imkanlarını obyektə qiymətləndirmək, özünün hər bir nalayiq əməlini, səhv fikrini, davranış nöqsanını dərhal görmək, müzakirə və islah etmək qabiliyyəti insanın özünə tənqidi yanaşmasının

əsasında dayanır” [2, s. 241]. Özünütərbiyə üçün öz biliklərini müntəzəm olaraq genişləndirmək cəhdi, özünün intellektual inkişaf səviyyəsini yüksəltmək, özündə əməyə (həm fiziki, həm də əqli əməyə) məhəbbət və möhkəm əmək adətləri tərbiyə etmək də zəruridir. Öz hərəkət və əməlləri üçün məsuliyyət hissi daşımadan özünütərbiyə mümkün deyildir. Ümumiyyətlə, özünütərbiyə şəxsiyyətin istiqaməti, onun xarakteri, intellektual və mənəvi inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

İşin elmi nəticəsi. Yuxarı sinif şagirdlərinin həyatda fəal mövqe tutmasında, Vətənə layiqli övladlar kimi böyümələrində tərbiyə ilə yanaşı, özünütərbiyə də çox mühüm rol oynayır. Uşaqları təkcə böyüklər, yaşlılar tərbiyə etmirlər, onlar özləri də özlərini tərbiyə edirlər.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müəllif yuxarı sinif şagirdlərinin özünütərbiyəsi üzrə işin sistemini yaratmış, özünütərbiyənin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, metod və vasitələrini açıqlamışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticəsində irəli sürülən ideyalardan müəllimlər, valideynlər həm yuxarı sinif şagirdlərinin, həm də digər məktəb yaşı dövrünə daxil olan uşaqların özünütərbiyəsi prosesini səmərəli təşkil etməkdə bəhrələyə biləcəklər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti / Abbasov A.N., Məmmədşad R.R., Məmmədli L.A. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.
2. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogikası. Dərslik / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2009. – 436 s.
3. Komenski, Y.A. Böyük didaktika / Elmi redaktoru, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi prof. F.A.Rüstəmov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 388 s.
4. Ананьев, Б.Г. Психология педагогической оценки. – Л., изд-во ин-та мозга, – 1999. – 183с.
5. Гмурман, В.Э. Поощрение и наказание в школе / В.Э.Гмурман. – М.: Знание, – 2012. – 365 с.

F.N.Mammadova

Stimulation of Self-Education Action of High School Pupils

Summary

In article has been investigated the self-education action of high school pupils, were showned its pedagogical and pscological featvers, have been researched the new periods of self-education of pupils. Proved that, self- education begins fromconsciousness develops on self-routing and gradually stimulate to habits.

From this article can use the researchers on pedagogical and pscological sciences.

Key words: pupil, self-education, training process, psychological action, thinking

Ф.Н.Мамедова

Стимулирование деятельности самовоспитания у школьников

Резюме

В статье исследован процесс самовоспитания у учеников старших классов, где выявлены педагогические и психологические особенности, а также определены новые педагогические этапы самовоспитания учеников. Доказано, что самовоспитание начинается с самосознания, развивается самонаправлением и стимулируется постепенным переходом в привычки.

Статьей могут пользоваться специалисты, ведущие исследования в направлении педагогики и психологии.

Ключевые слова: ученик, самовоспитание, процесс обучения, психологическая деятельность, мышление

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.R.Məmmədova
Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2024

G.R.MƏMMƏDOVA

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: mmmmdovagunel969@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.244

TƏLİM PROSESİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə. Məqalədə Respublikamızın təhsil sisyemində kurikulumun xarakterik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuş, bununla bağlı meydana çıxan problemlər təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir. Təhsilin hər üç pilləsini əhatə edən problemlərə kompleks şəkildə yanaşılmış və onların uğurlu həlli tapılmışdır.

Açar sözlər: kurikulum, təhsil pilləsi, kompleks yanaşma, təlim nəticələri, təlim texnologiyaları

Azərbaycan təhsil sisteminin inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemində inteqrasiya olunduğu indiki zamanda təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, fərdiləşdirilməsi, kompüterləşdirilməsi aktual problemə çevrilmişdir. Təhsil prosesində qeyd edilən prinsiplərin həyata keçirilməsi təlimin səviyyəsini yüksəltməklə yanaşı, şagirdlərin yaradıcı, kamil insan kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müasir təlim texnologiyalarından təlim-tərbiyə prosesində istifadə etməklə, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı strateji fəaliyyət kimi qiymətləndirilərək həmişə diqqət mərkəzində saxlanılır.

Tədris prosesində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməyi müxtəlif forma və vasitələri mövcuddur. Son illər ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilən yeni təlim texnologiyalarının da bu istiqamətdə imkanlarından istifadə edilməkdədir. Texnologiya anlayışından pedaqoji ədəbiyyatda XX əsrin sonlarında istifadə edilməyə başlanmışdır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yazılmışdır: “Texnologiya – yunan sözü olub techne (sənət, ustalıq, bacarıq),+ loqya(elm) kimi tərcümə olunur. İstehsal prosesində hazır məhsul almaq üçün işlədilən xammal, material və ya yarımfabrikatların emalı, hazırlanması, aqreqat halının, xassələrinin, formalarının dəyişdirilməsi metodlarının məcmusu” [1, s. 221]. Şagirdlər tərəfindən bilik, bacarıq, vərdişlərin əldə edilməsinə bir proses kimi baxılırsa, bunda həyata keçirilməsinin özünəməxsus forma, üsul və qanunauyğunluqları olduğu aşkar edilir. Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda təlimin texniki və proqramlaşdırılmış vasitələri, kompüter təlim texnologiyası kimi göstərilmişdir”. Pedaqoji texnologiya dedikdə qabaqcadan verilmiş xarakteristikalar üzrə kompüter təlimi üçün işlənilib hazırlanmış optimal didaktik proseslər başa düşülür. Bundan başqa praktiki planda pedaqoji texnologiya müəllimin hər hansı bir texnoloji cəhətdən işlənilib hazırlanmış, metodlar və priyomlar sistemini, nəhayət, tərbiyə işinin metodikasını və metodlarını da əhatə edə bilər. Göstərilən ədəbiyyatdakı növbəti ifadə istər ənənəvi, istərsə də yeni təlim texnologiyasının məzmununu düzgün açır: “Texnologiyanın vəzifəsi təlimdəki sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələşdirməkdir” [6, s. 249-250].

Təlim texnologiyaları digər elmi-metodiki məqalələrdə müəyyən dərəcədə fərqli xarakterizə olunur: “Pedaqoji texnologiyaların (PT) əsas elementləri onun mikrotexnologiyasındandır. PT-nin mikrotexnologiyasına bunlar daxildir: a) məqsədlər; b) diaqnostikalar (ilkin, cari, yekun); təlim prosesində subyektlərin birgə fəaliyyəti (əməkdaşlığı müəllim-şagird, şagird-şagird); təlimin təşkili, forma, metod və vasitələrin seçilməsi; c) refleksiyalar; ç) tədris olunan fənnin (fənlərin) məzmunu” [2, s. 37]. Başqa pedaqoji ədəbiyyatda texnologiyalar pedaqoji texnologiya, təlim texnologiyası, təhsil texnologiyası kimi diferensasiya edilir. Hətta pedaqoji

prosesin müəyyən sahəsini əhatə edəcək texnologiyaların da mövcudluğu göstərilir: metatexnologiya, makrotexnologiya, mezotexnologiya, mikrotexnologiya [5, s. 11]. Beləliklə, haqqında söhbət gedən pedaqoji ədəbiyyatda texnologiyanın məzmunu aşağıdakı kimi göstərilir: “Pedaqoji prosesdə texnologiya-nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. Eyni zamanda, texnologiya təlim-tərbiyə prosesinin paradigmalərini müəyyənləşdirən elə alqoritm-lər sistemidir ki, onun tətbiqi kamil insanda tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmağa xid-mət edir, təlim prosesinin layihələşdirilməsini, mərhələli diaqnostikasını, idarəçilik baxımın-dan nəticələri korrektə etməyə imkan verir” [5, s.10].

Tədqiqatçılar təlim texnologiyalarının komponentlərini və prinsiplərini də müəyyənləş-dirmişlər. Təlim texnologiyasının komponentləri: 1. Təlim məqsədlərinin qoyuluşu; 2. Tədris materiallarının və öyrədici əməliyyatların işlənilib hazırlanması; 3. Əksəlaqənin nəticələrinə əsasən təlim əməliyyatlarının korrektə olunması; 4. Təlimin nəticələrinin cari və yekun qiymətləndirilməsi [6, s. 250].

Təlim texnologiyalarının tətbiqi prinsipləri: 1. Tərbiyəedici təlim prinsipi; 2. İnkişafetdirici təlim prinsipi; 3. Təlimdə müvəffəqiyyət qazanmaq prinsipi; 4. Şagirdlərdə əks əlaqə prinsipi; 5. Müntəzəm olaraq təkrar etmək prinsipi; 6. Optimal psixi gərginlik prinsipi; 7. Şagirdlərin təlim prosesinə maksimum cəlb edilməsi prinsipi; 8. Təlimdə yaxın inkişaf zonasının oriyentasiyası prinsipi; 9. Müəllim və şagirdlərin vahid məqsədlər üçün birləşməsi prinsipi [6, s. 251].

Qeyd etmək lazımdır ki, təlim texnologiyaları ilə əlaqədar yuxarıda göstərilənləri, əsa-sən, ənənəvi təlim metodları əsasında həyata keçirilən tədrisə şamil etmək, eyni zamanda müəyyən nisbətdə, yeni təlim texnologiyaları əsasında keçiriləcək dərslərə də tətbiq etmək mümkündür. Çünki: 1. Ənənəvi metodlarla keçilən dərslərdə müəllim aktiv, şagirdlər passivdir; 2. Ənənəvi metodlarla tədris edilən dərslərdə şagirdlər bilikləri əsasən, hazır şəkildə əldə edir-lər; 3. Belə dərslərdə kommunikativ münasibətlərə az yer verilir; 4. Şagirdlərin müstəqil bilik əldə etmələrinə nadir hallarda şərait yaradılır.

Göstərilənləri nəzərə alaraq yeni təlim texnologiyalarının ənənəvi texnologiyalarından fərqli məzmunu malik olduğu aydın görünür. Yeni təlim texnologiyaları təşkil formalarına görə də ənənəvi təlimdən fərqlənir. Yeni təlim texnologiyaları qrup (müxtəlif tərkibli), cütlərlə iş, dəyirmi masa və s. kimi təşkil edilmə formalarına malikdir və hər bir dərslər üçün seçilən for-ma veriləcək biliyin məzmunu ilə müəyyən edilir.

Yeni təlim texnologiyalarına əsasən təşkil edilən dərslər mərhələlərinə görə də ənənəvi dərslərdən fərqlənir: 1. Motivasiya, 2. Tədqiqətmə (öyrənmə), 3. İzahetmə, 4. Təkmilləşdirmə (və ya tətbiqətmə), 5. Qiymətləndirmə.

Motivasiya. Bu mərhələnin məqsədi şagirdləri mövzunu öyrənməyə cəlb etməkdir. Mo-tivasiya mərhələsi bir və ya bir neçə sualdan, nəyinsə nümayişindən digər, yanaşmalardan iba-rət ola bilər. Bu mərhələdə müəllim qoyulacaq problemlə əlaqədar şagirdlərin fikri (ideyanı) “tutmalarına” çalışmalıdır.

Tədqiqətmə (öyrənmə). Bu mərhələdə şagirdlər mövzunun tədqiq edilməsinə cəlb edilir. Şagirdlər problemlə əlaqədar birlikdə müzakirə aparıb fikirlər irəli sürürlər. Müəllim bu za-man fasilitator (köməkçi) və müşahidəçi rolunda çıxış edir. Zəruri hallarda, anlayışlara aydın-lıq gətirmək üçün suallar verir, şagirdləri problemin mahiyyətinə doğru istiqamətləndirir.

İzahetmə. Bu mərhələdə anlayışlar, onların məzmunu ortaya çıxarılır və bunlara uyğun söz bazası formalaşır. İzahetmə zamanı: a) mövcud olan biliklərdən öyrənilməli biliklərə keçid formalaşır; b) konkretədən abstrakta və ya ümumi nəticə çıxarmağa səy edilir. Bu mərhələdə müəllim müşahidəçi rolunda çıxış edir.

Təkmilləşdirmə (və ya tətbiqətmə). Bu mərhələdə şagirdlər tədqiq etdikləri mövzunun tətbiq edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Yekunda müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin fəaliyyətinin öyrədilməli bilik və ya anlayışlar ilə bağlılığı müzakirə edilir.

Qiymətləndirmə. Qiymətləndirmə təsviri, formativ (prosesdaxili), summativ (yekun və ənənəvi qiymətləndirmələr) elementlərdən ibarət ola bilər. Qiymətləndirmə fasiləsiz olaraq tədris boyu davam edir. Qiymətləndirmə müəllimə şagirdlərin mövzunu qavrama səviyyəsini və tədris fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Yeni təlim texnologiyaları əsasında tədris edilən dərslərdə müəllimin rolu texnologiyaya aşağıdakı sxemdə göstərilən funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə bağlı daxil edilə bilər: Müəllimin funksiyaları rəhbər, təşkilatçı, metodist, dirijor, aktyor, dizayner.

Göründüyü kimi müəllimin funksiyalarına dizayner anlayışında daxil edilmişdir. Burada dizayner müəllimin tədris prosesinin məzmunu ilə bağlı kurikulumlara uyğun mövzu və onun məzmununun müəyyənləşdirilməsi, onun şagirdlərin imkanlarına uyğunlaşdırılması mənasında başa düşülməlidir.

Beləliklə, texnologiyalar alqoritmik sistem olmaqla şagirdlərin fəal, sosial və yaradıcı şəxs kimi formalaşmasına təkan verməyə xidmət edən biliklərin keyfiyyətli mənimsənilməsində, onlardan məqsədəuyğun, qabaqlayıcı təhsildə istifadə olunmasında mühüm amilə çevrilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, IXc., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – 1986. – 622s.
2. Ağayev, Ə.A. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2012, №1, – s. 29-44.
3. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogika / N.M. Kazımov. Bakı: OKA Ofset, 2016, 414 s.
4. Mehrabov, A.O. Testalogiya və müasir təhsil / A.O. Mehrabov, E.B. Bəylərov. – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – 211 s.
5. Mehrabov, A.O. Pedaqoji texnologiyalar / A.O. Mehrabov. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 372 s.
6. Paşayev, Ə.X. Pedaqogika / Ə.X. Paşayev, F.Ə. Rüstəmov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2002. – 510 s.

G.R.Mammadova

Some Problems of the Modern Education and Their Characteristic Features

Summary

Kurikulum characteristic features shame, problems which go out approached solution of the problems which arise in article. Three each steps of education in the article in the education system of our republic being analysed complex and it have been solved successfully.

Key words: kurikulum, education steps, complex to approach, results of training, training of technology

Г.Р.Мамедова

Возможности использования новых технологий в учебном процессе

Резюме

В статье исследованы характерные особенности курикулума в системе образования нашей Республики, анализированы и обобщены проблемы возникающие в связи с этим. Комплексно рассмотрены проблемы, охватывающие каждые три ступня образования и успешно найдены их решения.

Ключевые слова: курикулум, ступень образования, комплексный подход, результаты обучения, учебные технологии

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş. Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

H.E.MƏMMƏDOVA

müəllim

e-mail: hokuma.mammadova@sport.edu.az

: [https://orcid.org/ 0000-0003-2512-9903](https://orcid.org/0000-0003-2512-9903)**S.P.SƏFƏROVA**

müəllim

e-mail: sevda_safarova@sport.edu.az

: [https://orcid.org/ 0000-0003-1624-7246](https://orcid.org/0000-0003-1624-7246)**S.Ə.QAFAROVA**

baş müəllim

e-mail: saida.qafarova@sport.edu.az

: [https://orcid.org/ 0009-0001-6611-1331](https://orcid.org/0009-0001-6611-1331)

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.1.247

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ FİZİKİ TƏRBIYƏ DƏRSLƏRİNDƏ KEÇİRİLƏN MÜTƏHƏRRİK OYUNLARIN İDMAN NÖVLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, ümumtəhsil müəssisələrində uşaqların fiziki tərbiyəsinin tərkib hissəsi olan oyunlar, onların sağlamlığını möhkəmləndirir. Mütəhərrik oyunlarla məşğul olmaq orqanizmin düzgün inkişafına kömək edir, qamətin formalaşmasına zəmin yaradır. Bundan əlavə, mütəhərrik oyunlar sümük-bağ aparatını möhkəmləndirir, əzələləri çevikləşdirir, oynaqların mütəhərrikliyini artırır, ciyərlərin həyat tutumunu artırır, ürəyin fəaliyyətini yüksəldir. Fiziki tərbiyə fənni təhsil-tərbiyə fənni kimi onun tərkib hissəsi olan mütəhərrik oyunların əhəmiyyəti böyükdür. Oyunlar uşaqların həyatı dərk etmək üçün yoldur. Oyunlar uşaqlarda dərkətmə, qavrama, yadda saxlama, nəticə çıxarma, qərar qəbulətmə, təhlil etmə kimi mühüm keyfiyyətlər tərbiyə edir. Məlumdur ki, təlim uşaqlardan gərgin zehni fəaliyyət tələb edir.

Açar sözlər: idman oyunları, məşq prosesi, fiziki hərəkətlər, təlim-məşq prosesi, ümuminkişafetdirici hərəkətlər, hərəkəti vərdişlər, kollektiv, fərdi oyunlar, inkişafetdirici oyun

Giriş. Fiziki tərbiyənin mühüm vasitələrindən biri də oyunlardır. Oyun uşaqların əqli və fiziki cəhətdən inkişafına, əxlaq və əmək tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Uşaq oyununda necədirsə, böyüyəndə də elə olacaqdır.

Uşaqlar oyun vasitəsilə hərəkəti fəaliyyətə və müəyyən hərəkətlərin icrasına düşüncəli surətdə yiyələnə bilirlər. Mütəhərrik oyunlar vəziyyət və şəraitdən asılı olaraq adamın vəziyyətdən tezliklə çıxmasına kömək göstərir, cəldliyi, çevikliyi, sürəti inkişaf etdirir, fiziki cəhətdən təkmilləşməyə zəmin yaradır (xüsusən o, yarış formasında keçiriləndə).

Oyun uşaqlara kollektivdə özünü necə aparmaq qaydasını öyrədir, öz şəxsi mənafeyini ümumi mənafeyə tabe etdirmək vərdişi aşılayır. O, həm də iradəli, hünərli olmağı tərbiyə edir, düzgün və müstəqil hərəkət etməni öyrədir. Oyunlar uşaqlarda dərkətmə qabiliyyətini yüksəldir, onların gündəlik əlaqədə olduğu canlılarla tanış edir. Oyun həm də tərbiyə vasitəsi olub, nitqin, zehnin inkişafına kömək edir, təşəbbüskarlığı yüksəldir, gümrah və çevik olmağa təsir göstərir [1, s. 42].

Oyunlar hər bir xalqın tarixi keçmişi ilə, yaşadığı cəmiyyətin quruluşu, inkişafı, mahiyyəti, məqsədi və onun qarşısında duran vəzifələrlə sıx əlaqədar olub böyüməkdə olan nəslin həyat dönməsi, hərəkətverici, ruhlandırıcı, gücü və qüdrətlidir, həm də şəxsiyyətyönümlü formalaşmasının mənbəyidir. Oyunlar bir mənalı deyil, çoxşaxəli səciyyə daşıyır, ictimai-siyasi, sosial, mənəvi məqsəd güdməklə, eyni zamanda bütöv bir xalqın, millətin, dövlətin və onları özündə cəmləşdirən sivil mədəni hərəkəti vasitələrdən hesab edilir [3, s. 146].

Oyunların çoxmənalılığı tarixi keçmişi əks etdirməsi, döyüş və mübarizə səhnələrini təsvir etməsi, güc, cəldlik, çeviklik, dözümlülük nümayiş etdirməsi, nəticə, məqsədyönümlü olması və tarixi məqamlarla yanaşı, yer adı ilə, göy cisimləri və idman rekordları, yüksək idman nəticələri ilə də əlaqədardır. Məsələn, “qədim oyunlar”, “olimpiya oyunları”, “idman oyunları”, “qaçışla”, “tullanmaqla”, “atmalarla”, “tullamalarla”, “manələri dəf etməklə”, “müdafiə olunmaqla”, “hücum etməklə”, “sərrast atıcılıqla” “dırmanmaqla”, “dırmanıb aşmaqla” oyunlar və s. Qeyd etməliyik ki, oyunların çoxmənalılığı yalnız söylənilənlərlə tamamlanmır, müstəqil fikir söyləməyi və düşünməyi, sərbəst həyat tərzini sürməyi, fəal həyat mövqeyi tutmağı aşılaman oyunlarda vardır. Bunlarla bərabər, sərbəst yaradıcılıq və tədqiqatçılıq, axtarıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirən, təbiətlə, həyatla bağlı olan faktları toplayıb təhlil etmək, ümumiləşdirmək, sinif yoldaşları və müəllimi ilə ortaq bir məxrəcə gəlməyi, nəticə çıxarmağı bacarmağa kömək edən müxtəlif növ, rəngarəng, olduqca maraqlı, uşaq və yeniyetmələr tərəfindən sevilən, dönmə-dönmə oynanılan, aktiv istirahəti, gəzintini və səyahəti təmin edən oyunlarda mövcuddur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, hərəkəti oyunlarla bərabər, şagirdlərin idrak fəallığını artıran, onların zəhnini inkişaf etdirən, təlimdə mənimsəmənin sürətini artıran, fizika üzrə habelə riyazi, memarlıq, inşaatçılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasında yardımçı olan əyləncəli oyunlara da rast gəlmək mümkündür. Asudə vaxtın şən və gümrəh keçməsi üçün otaq içində oyunlar, yığma fiqurlar, cəlbəddici attraksionlar, tapmacalar və yanıltmaclar da vardır ki, bütün bunlar bilavasitə olsa da şagirdlərin həyat üçün vacib olan qabiliyyətləri (çevikliyi, iradə möhkəmliyini, gücü, cəldliyi, davamlılığı və s.) inkişaf etdirir, idrak fəaliyyətinin daha da yüksəlməsinə səbəb olur, həyata mübarizliyini artırır [5, s. 87].

Tədqiqatın məqsədi. Mütəhərrik oyunların növləri vasitəsilə uşaqların sağlamlığını möhkəmləndirmək, dərkətmə, qavrama, yadda saxlama, nəticə çıxarma, qərar qəbulətmə, təhlil etmə kimi mühüm keyfiyyətlər tərbiyə edirmək, əqli və fiziki cəhətdən inkişafına, əxlaq və əmək tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməkdir.

Oyunları təxminən müstəqil 3 növə ayırmaq olar: 1) mütəhərrik oyunlar: əsas və elementar mütəhərrik oyunlar (süjetli və süjetsiz); 2) İdman xarakterli oyunlar (basketbol, voleybol, futbol, stolüstü tennis, badminton və s.); 3) Mahnı oxumaqla və əl-ələ tutub dairə təşkil etməklə oyunlar.

Elmi fərziyyə. Oyunların təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək olur ki, bir çoxlarının düşündüyü kimi o sadəcə olaraq oyun deyil, ümumbəşər mədəniyyətinin elementini təşkil etməklə insanların həyatının ayrılmaz hissəsi kimi onu inkişaf etdirmiş, formalaşdırmış, cəmiyyətin mahiyyəti və vəzifələrindən irəli gələn məqsədə istiqamətləndirmişdir. Oyunlar həyat dönməsində ictimai quruluşun daimi marağı və mənafeyi çərçivəsində olmuşdur. Bu həm siyasi və həm də iqtisadi baxımdan özünü təsdiqləmişdir. Oyun vasitəsilə cəldlik və çevikliyə, dözümlülüyə, ibtidai hərbi-döyüş texnikasına yiyələnir, güc, təcrübə toplayıb onların tətbiqinə müvəffəq olmaq məqsədi ilə cəhdlər göstərməyi öyrənir, gərgin vuruş səhnəsini yaratmaq ondan baş çıxarıb qalib gəlmək, başqalarına əyani nümunə olmaq və s. vətənpərvərlik, vətənə bağlılıq, onun uğrunda canından keçmək kimi hazırda çox vacib olan hərəkəti və mənəvi keyfiyyətlər aşılənir və formalaşdırılır.

Süjetsiz oyunlar hər hansı bir hərəkət üzrə tapşırıqların icrasına əsaslanaraq qurulur. Bu oyunlar müxtəlif əşyalarla keçirilir (top, halqalar, çubuqlar və s.). Əşyalarla oyunun keçirilməsi uşaqların marağını yüksəldir, idman fəallığını artırır (“Bayrağa qədər qaç”, “Halqalardan keç” və s.) [6, s. 114].

Mütəhərrik oyunlar bir çox cəhətlərinə, yəni xarakter və məzmununa, daşdığı məqsəd və vəzifələrə görə digər oyunlardan mühüm dərəcədə fərqlənir. Mütəhərrik oyunlar ilk növbədə ciddi və məsuliyyətli, dəqiq hazırlıq işləri o qədər də tələb etmir. Onun təşkili və keçirilməsi üçün sanballı təqvim-tematik planlarına onların yerinə yetirilməsinə ciddi riayət ediləcəyinə, geniş və hərtərəfli təbliğatı, təşkilatı tədbirlərin görülməsinə əhəmiyyətli dərəcədə ehtiyac yoxdur. Hər bir oyun alət və avadanlıqlardan, oyun ləvazimatlarından, idman bazasından və keçiriləcək şəraitdən asılı olaraq təşkil olunmalı, həyata keçirilməlidir.

Burada regionun iqlim şəraiti də nəzərə alınmalı, iqlim dəyişikliyinə müvafiq olaraq hazırlıq işləri də görülməlidir. Bunlar oyunun lazımi səviyyədə təşkili, keçirilməsi və məqsəduyğun nəticəsinin əldə olunması da mühüm komponentlərdən sayılır.

Oyunlar müxtəlif şəraitdə təşkil olunarkən onun başlıca məqsəd və vəzifələrini nəzərdən qaçırmamaq şərti ilə oyunçuların tərkibində müəyyən dəyişiklik etmək olar. Yəni oyunçuların tərkib etibarilə sayını artırmaq və azaltmaq mümkündür. Bu şərtlə ki, həmin dəyişiklik digər dəstənin başçısı və üzvləri ilə razılaşdırılmış olsun. Elə mütəhərrik oyunlar da vardır ki, hər hansı bir dəstədə oyun iştirakçılarının sayı çox və yaxud azda ola bilər. Bu şərtlə ki, dəstələr arasında razılıq olsun. Əlbəttə, belə razılıq çox təsadüf nəticəsində müstəsna hallarda baş verə bilər. Birincisi, ümumən oyunçuların sayının tək olması nəticəsində; ikincisi, təsadüfən bir dəstədəki oyunçulardan qat-qat güclü, çevik və yaxud iş bilən-bacarıqlı olduğu halda dəyişiklik etmək effektiv olur. Əks təqdirdə oyun istənilən dərəcədə maraqlı, cəlbəedici olmur, zəif qarşı tərəf oyunçuları ruhdan düşür qalib gəlmək şanslarının olduğunu düşünməzlər, istər istəməz qələbəni asanlıqla əldən verirlər.

Bütün bunlarla yanaşı, oyunçuların sayı, oyun yerindəki şərait nəzərə alınmaqla oyun yerinin ölçülərində müvafiq dəyişikliklərin aparılmasında zəruridir. Bunlar oyun təlimi prosesində həddən artıq sıxlığın, boş dayanmanın, şagirdlərin bir-birinə qarşı mümkün qeyri-səmimiyyətin, kobudluğun, intizamsızlığın qarşısını alar, təhlükəsizliyin aradan qaldırılmasına, məktəbyanı bədən tərbiyəsi, idman bazasına hörmətlə yanaşmağa, onu qorumağa, həmçinin sanitariya-gigiyena qaydalarına əməl etməyə normal şərait yaradır, nəticəyönümlülüyn reallaşmasını təmin edir.

Mütəhərrik oyunlardan tək-cə kollektiv şəkildə istifadə edilmir, ondan həm də fərdi olaraq da istifadə edilir. Həmin oyunlar uşaqlar tərəfindən seçilmir. Çünki onların oyun seçmə təcrübəsi buna kifayət etmir. Fərdi məşğul olmaq üçün seçimləri müəllimlər, valideynlər, bağça yaşlı uşaqlardan ötrü seçimi təhsil-tərbiyə müəssisələrinin tərbiyəçi müəllimləri aparırlar. Belə oyunların lazımi səmərə verməsində müəllim və valideynlərin nəzarəti, düzgün oyun seçimi, təşkilətmə və yekunlaşdırma, rəğbətləndirmə, nöqsanları demək, onun aradan qaldırılması yollarını göstərmək mühüm amillərdəndir.

Mütəhərrik oyunları hərəkəti fəaliyyətə görə qruplara bölmək mümkündür. Məsələn, qaçışla, dırmanma ilə oyunlar, tullanma və tullanmalarla oyunlar. Mütəhərrik oyunlar fiziki yükünə görə dərəcələrə bölünür. Onlar böyük, orta və kiçik mütəhərrikliyinə görə dərəcələrə bölünür. Onlar böyük, orta və kiçik mütəhərrikliyinə görə bir-birindən də fərqlənirlər [5, s. 96].

Yüksək mütəhərrikli oyunlarda bütün uşaqlar iştirak edir. Burada əsasən qaçış və hoppanmalar mühüm yer verilir. Orta mütəhərrik oyunlarda da bütün uşaqlar iştirak edir. Lakin mütəhərrik oyunun mütəhərrikliyi nisbətən sakit olur. Belə oyunlar yerləş, topun ötürülməsi kimi hərəkətlərlə xarakterikdir.

İdman xarakterli oyunlar basketbol, voleybol, futbol, əl topu və s. daxil olmaqla, orta və yuxarı məktəbyaşlıların ayrı-ayrı idman növlərinin texnikasına yiyələnməsi ilə əlaqədardır. Şagirdlər oyunda iştirak etməklə hərəkəti qabiliyyətlərini inkişaf etdirir həm də təcrübə də toplayır. Həmin səciyyəli oyunlar bəzən mütəhərrik oyunların ən mürəkkəbləşdirilmiş pilləsi hesab olunur. Lakin idman xarakterli oyunlar bir çox məziyyətlərinə görə əsas və elementar mütəhərrik oyunlardan, fərdi, əyləncəli, aktiv istirahət məqsədilə təşkil olunub keçirilən oyunlardan əsaslı surətdə fərqlənir. Fərqli tərəflərdən ən başlıcalarından biri onun təşkili və keçirilməsi üçün vacib qaydaların olmasıdır.

Oyunçulardan həmin qaydalara ciddi surətdə riayət etmək tələb olunur. Qaydalara riayət etməyən oyunçular, hakimlər və komandaya məsuliyyət daşıyan şəxslər cəzalandırılır, hətta oyundan, oyun meydançasında kənarlaşdırılır. Bütövlükdə komanda və onun ayrı-ayrı üzvləri də cəzalandırılma, rəğbətləndirilmə və ya mükafatlandırılma bilər. Göstərmək istərdik ki, oyunun təşkili və keçirilməsi üzrə yarış qaydalarına əməl olunması onun səmərəli təşkilinə, nəticələrin düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verir, oyun iştirakçılarının, ona baxan maraqlı tərəflərin, həvəskarların, məşqçilərin, komanda nümayəndələrinin davranışlarına, həmçinin sanitariya-gigiyena mədəniyyətlərinə müsbət təsir göstərir.

İdman oyunlarının təşkili və keçirilməsinə xüsusi şəraitin yaradılması, Avropa standartlarına cavab verməsi də onun mütəhərrik oyunlarından fərqli cəhətlərindən biridir. Lazımı şəraitin yaradılması yarışın səmərəliliyinin yüksəldir, standart nəticə yönümlülüyünü daha da artırır.

Müşahidələr göstərir ki, bəzən kiçik və istərsə də böyük miqyaslı yarışlar olsun, baxımlı olmur, tamaşaçılar əsəbiləşir və bəzən də oyun bitməmiş onu tərk edirlər. Bəzəndə həvəskarlar şuluqluq salır, ayaqlarını döşəməyə döyür, xoşagəlməz səslər çıxarır və sözlər danışır. Buna səbəblər həddən artıqdır. Oyunçuların texniki, taktiki və fiziki baxımdan zəif olması həmin səbəblərdən biridir. Yüksək və aşağı reytingli komandalar olmasına baxmayaraq, onlar baxımlı, zövqə oxşayan oyun nümayiş etdirmək üçün oyun texnika və taktikasına məhərrətlə, yüksək peşəkarlıqla yiyələnməklə yanaşı, gözəl, baxımlı oyun da nümayiş etdirməlidir. Bunun üçün də idmançılar oyun fənd və kombinasiyalarını tez-tez dəyişməli, daha inamlı və daha mürəkkəbləşdirməlidir. Oyun situasiyalarından sürətlə baş çıxarmalı, ani zamanda nəticəyə, qərara gəlməlidir. Müdafiə və hücumda zəruri situasiyalarda iştirak etməli, məqsəduyğun fəaliyyət göstərməlidir. Bunun üçün də idmançılar müxtəlif növ mütəhərrik oyunlarla, digər idman növləri ilə müntəzəm olaraq məşğul olmalı, fiziki, texniki və taktiki hazırlığında olan nöqsanları aradan qaldırmağa çalışmalıdır.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, mütəhərrik oyunların kollektivdə özünü necə aparmaq qaydasını öyrədir, öz şəxsi mənafeyini ümumi mənafeyə tabe etdirmək vərdişi aşılayır. O, həm də iradəli, hünərli olmağı tərbiyə edir, düzgün və müstəqil hərəkət etməni öyrədir. Oyunlar uşaqlarda dərk etmə qabiliyyətini yüksəldir, onların gündəlik əlaqədə olduğu canlılarla tanış edir. Oyun həm də tərbiyə vasitəsi olub, nitqin, zehnin inkişafına kömək edir, təşəbbüskarlığı yüksəldir, gümrah və çevik olmağa təsir göstərir.

Məqələnin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqələdən təlim-məşq proseslərində iştirak edən bütün idmançılar, məşqçilər, idman müəllimləri və tədqiqatçılar faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Namazova, Ə. İbtidai siniflərdə keçirilən mütəhərrik oyunlar. Dərslik / Ə.Namazova, Ç.Salmanov. – Bakı, – 2009.
2. Quliyev, P.N. Basketbolda oyun fəaliyyətinin öyrədilməsində mütəhərrik oyunları bir vasitə kimi. Dərs vəsaiti / P.N.Quliyev, E.B.Həsənova. – Bakı, – 2018.
3. Горбачева, О.А. Подвижные игры. Учебно-методическое пособие / О.А.Горбачева. – 2017 г.
4. Евгеньевна, Г.О. Подвижные игры детей. Сфера / Г.О. Евгеньевна. – 2018 г.
5. Жуков, М.Н. Подвижные игры. Учебник / М.Н.Жуков. – Москва, – 2019 г.
6. Образцова, Т. Подвижные игры для детей / Т.Образцова. –Москва, – 2020 г.

H.E.Mammadova, S.P.Safarova, S.A.Gafarova

Interaction of Dynamic Games and Sports in Physical Education Classes in Secondary Schools Summary

The article shows that games, which are part of the physical education of children, improve their health. Playing active games promotes the proper development of the body and creates the basis for the formation of the body. In addition, movable games strengthen the musculoskeletal system, make

muscles flexible, increase joint mobility, increase the vital capacity of the lungs, and increase the activity of the heart. The importance of movable games, which are part of physical education as an educational subject, is great. Games are a way for children to understand life. Games develop important qualities in children, such as understanding, perception, memorization, drawing conclusions, decision making and analysis. It is known that learning requires intense mental activity from children.

Key words: sports games, training process, physical movements, training process, general development movements, motor habits, collective, individual games, developmental game

Х.Э.Мамедова, С.П.Сафарова, С.А.Гафарова
Взаимодействие динамичных игр и спорта на уроках физкультуры
в общеобразовательной школе

Резюме

В статье показано, что игры, являющиеся частью физического воспитания детей, укрепляют их здоровье. Занятие подвижными играми способствует правильному развитию организма и создает основу для формирования тела. Кроме того, подвижные игры укрепляют костно-связочный аппарат, делают мышцы гибкими, увеличивают подвижность суставов, увеличивают жизненную емкость легких, повышают деятельность сердца. Велико значение подвижных игр, которые входят в состав физического воспитания как учебного-воспитательного предмета. Игры – это способ для детей понять жизнь. Игры воспитывают у детей важные качества, такие как понимание, восприятие, запоминание, умение делать выводы, принятие решений и анализ. Известно, что обучение требует от детей напряженной умственной деятельности.

Ключевые слова: Спортивные игры, тренировочный процесс, физические движения, учебно-тренировочный процесс, общеразвивающие движения, двигательные навыки, коллективные, индивидуальные игры, развивающая игра

Rəyçi: dos. A.M.İbrahimli

Redaksiyaya daxil olub: 05.02.2024

H.E.MƏMMƏDOVA

müəllim

e-mail: hokuma.mammadova@sport.edu.az

:[https://orcid.org/ 0000-0003-2512-9903](https://orcid.org/0000-0003-2512-9903)

E.M.YUSUBOV

müəllim

e-mail: elshan_yusubov@mail.ru

Ü.E.SALAHOVA

müəllim

e-mail: ulkar.salahova@sport.edu.az

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.1.252

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN MORFOFUNKSIONAL VƏZİYYƏTİ VƏ FİZİKİ TƏRBIYƏ DƏRSLƏRİNDƏ FİZİKİ TƏRBIYƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

***Xülasə.** Məqalədə ümumi təhsil müəssisələrində oxuyan və fiziki tərbiyə məşğələlərinin təşkili eyni olmayan şagirdlərin morfofunksional göstəricilərinin xüsusiyyətlərində fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır. Uşaqlarda fiziki tərbiyənin təşkili faktorunun qamətə, fiziki iş qabiliyyətinə, güc keyfiyyətinə, uşaqların kardio-respirator sistemə, adaptasiya-ehtiyat imkanlarına təsiri araşdırılmışdır.*

***Açar sözlər:** sağlamlıq, antropometrik göstəricilər, məktəbyaşlı uşaqlar, fiziki tərbiyə, risk amili*

Ümumtəhsil müəssisələrində (ÜTM) fiziki tərbiyə təlim prosesi ayrılmaz bir hissəsidir. Fiziki tərbiyə proqramlarının effektiv şəkildə reallaşdırılması zehni iş qabiliyyətinin yüksək səviyyədə qorunmasına, fiziki və psixoloji inkişafın harmonikliyinə, məktəb amilinin xoşagəlməz təsirinə korreksiya aparmağa, sağlam və fəal həyat tərzinin formalaşmasına kömək edir.

Məlum olduğu kimi, fiziki tərbiyə məşğələlərin təsiri altında məktəblilərin orqanizmində, onların ayrı-ayrı orqanlarında və sistemlərində bir sıra mürəkkəb, morfoloji və funksional uyğunlaşmalar baş verir. Fiziki tərbiyə dərslərinin düzgün təşkil etmək və onların səmərəli keçməsi üçün inkişafda olan orqanizmi ümumi bioloji qanunlarını bilmək və onları fiziki tərbiyə məşğələlərinin proqramların tərkibində nəzərə almaq vacibdir. Fiziki hərəkətlərin proqrama uyğun təşkil edilmiş məşğələlərdə təkrarlanmasının səmərəliliyini aşağı salan səbəblərdən biri də fiziki tərbiyə müəllimlərinin metodiki səhvlərə yol verməsidir. Məşğələ prosesində fiziki tərbiyə müəllimi baş verən spesifik xüsusiyyətləri düzgün qiymətləndirməli və yeniyetmə orqanizminin funksional göstəricilərini təyin etməyi və səciyyələndirməyi bacarmalıdır. Müəllim dərş prosesində ürək vurğularının sayını arterial qan təzyiqini, qanın sistolik və diastolik həcmi, tənəffüsün sayını və s. göstəriciləri təyin etməklə şagirdlərə bu haqda məlumat verməlidir. Fiziki tərbiyə dərslərində müntəzəm olaraq həyata keçirilən hərəkətlərin təkrarlanması sürət-gücü, qüvvəni, dözümlüyü, çevikliyi və cəldliyi inkişaf etdirməklə yeni hərəkəti vərdişlərin yaranmasına kömək edir. Fiziki tərbiyə müəllimi həmçinin, tibbi nəzarətin həyata keçirilməsi baxımından müəyyən bacarıqlara malik olmalıdır. Bəzi şagirdlərdə gizli inkişaf edən ürək qüsurları məşğələlərdə verilən yük zamanı kəskinləşdiyindən onları vaxtında müəyyən etməyi bacarmalıdır. Ürək vurğularının artması zamanı dodaqların ağarma-

sı, soyuq tərin əmələ gəlməsi, təngnəfəslik, başgicəllənmə, ürəkbulanma heç də müsbət hal olmadığını dərhal müəyyən etməlidir. Belə hallarda məşğələnin yönümü dəyişilməli və bunun aradan götürülməsi üçün yüngül bərpaedici vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Onu da qeyd etmək olar ki, uşaq və yeniyetmələrdə yaşın böhran dövrü müəyyən olunur və bunu daha çox yaşın çətinlikləri kimi izah etmək daha düzgündür. Bu, həmçinin uşaqlıqdan gəncliyə keçid dövrü kimi də əlaqələndirilir. Yeniyetmələrdə həm uşaqlıq, həm də gənclik dövrü özünü kəskin göstərir. Keçid dövrü müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Əsas çətinlik böyüklərlə yeniyetmələrin münasibətindəki çətinlikdir. Yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onların tələbatlarını ödəmək üçün şərait yaratmaqla, onlarla düzgün ünsiyyət qurmaqla, onları faydalı işlərə cəlb etməklə bu çətinlikləri aradan qaldırmaq mümkündür [2, s. 89].

ÜTM-də fiziki tərbiyyənin təşkili şagirdlərin sağlamlıq vəziyyətini, onların yaşının, cinsinin və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan mümkün deyildir. Son zamanlar şagirdlərin və yeniyetmələrin fiziki hazırlıq səviyyəsinin aşağı enməsi meyilliliyinin yüksəlməsi müşahidə olunduğundan, onların sağlamlıq vəziyyətinin pisləşməsi profilaktik tibbin ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi. Məktəblərdə fiziki tərbiyə dərslərinin təşkilinin səviyyəsindən asılı olaraq, şagirdlərin morfofunksional xüsusiyyətlərin öyrənilməsi.

Materiallar və metodlar. Tədqiqatda kiçik, orta və yuxarı məktəb yaşlı 98 məktəblinin (50 oğlan və 48 qız) morfofunksional xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Qamətin pozulması çiyin indeksinin köməyi ilə (Cİ) təyin olunmuş, sağ əlin əzələ gücü dinamometrlə ölçülmüşdür. Güc indeksi (Gİ) əzələ gücünün bədən çəkisinə olan nisbətilə təyin edilmişdir. Uşaqların funksional imkanları Rufye indeksinin (Rİ), qiymətləndirilməsi L.B.Kvaşninanın metodikası və Skibinskiyinin metodları əsasında aparılmışdır [4, s. 42]. Bu zaman müayinəyə cəlb olunan məktəblilər qruplara bölünmüşdür. Risk qrupuna Cİ, Gİ və Rİ indekslərinin səviyyəsinə görə “aşağı”, “ortadan aşağı” olanları daxil edilərək “aşağı səviyyə” qrupunda birləşdirilmişdir. “Yuxarı səviyyə” qrupuna isə indeksləri “ortadan yuxarı” və “yuxarı” olan şagirdlər daxil edilmişdir.

Adaptasiya ehtiyat imkanlarının (AEİ) səviyyəsinin öyrənilməsi N.S.Polkanın (2015) təklif etdiyi metod əsasında aparılmışdır [5, s. 120]. Bu zaman AEİ-nin aşağı kritik səviyyədə olması adaptasiyanın qırılması kimi qiymətləndirilmiş, aşağı səviyyəli AEİ – qeyri-məqbul, orta səviyyəli (AEİ) adaptasiya mexanizmlərinin gərginliyi kimi, yüksək səviyyədə olması isə AEİ-nin məqbul adaptasiyası kimi qiymətləndirilmişdir. Aşağı və kritik aşağı səviyyəli AEİ olan şagirdlər daha həssas olub, xəstələnmə riski onlarda yüksək olmuşdur.

Yoxlamalar aparılan şagirdlərdə fiziki tərbiyyənin təşkilinin (FTT) gigiyenik tələblərə uyğunluğu da müvafiq meyarlar əsasında qiymətləndirilmişdir. Buraya fiziki tərbiyə müəllimlərinin sayı və ixtisas dərəcəsi, həftə ərzində fiziki tərbiyə dərslərinin sayı, müalicə-bədən tərbiyyəsi elementlərindən istifadə edilməsi, fiziki tərbiyə dərslərinə tibbi-bioloji nəzarətin təşkili də aiddir.

Fiziki tərbiyyənin təşkilinin səviyyəsi ballarla qiymətləndirilmişdir. Belə ki, 1.71 baldan aşağı olanlarda – “aşağı”; 1.72 – 1.94 bala qədər olduqda – “orta”; 1.94 bal və daha yuxarı səviyyə isə – “yüksək” qiymətləndirilmişdir.

Alınmış nəticələrin işlənməsi, sistemləşdirilməsi və ilkin qiymətləndirilməsi “Mikrosoft” (Exsel 2020) cədvəlinin köməyi ilə aparılmışdır. Statistik işlənmələr “Statistika – 8.0”-dən istifadə etməklə yerinə yetirilmişdir. Qiymətləndirilmənin etibarlılığı, nisbi risk və etioloji fraksiya hesablanmışdır [6, s. 10]. İntervalın etibarlılığı (İE), nisbi risk (NR) aşağıdakı düsturla hesablanmışdır [7, s. 62].: $Dİ(RR) = \exp(\ln RR \pm 1, 96\sigma(\ln RR))$.

Nəticələr və onların müzakirəsi. Aparılan tədqiqatların nəticələri əsasında demək olar ki, iki ÜTM-də fiziki tərbiyyənin təşkili yüksək səviyyəyə uyğun olmuşdur: 1-ci ÜTM-də (1.98 ± 0.01) 2-ci ÜTM-də (2.18 ± 0.02), 3-cü ÜTM isə aşağı (1.62 ± 0.01) səviyyə ilə qiymətləndirilmişdir. Bunların əsasında 2 tədqiqat qrupu formalaşmışdır: yüksək (FTT₁) və aşağı (FTT₂) səviyyəli ÜTM-nin şagirdlərindən ibarət olan qruplar.

Müəyyən olunmuşdur ki, “FTT səviyyəsi” faktorunun qamətinin formalaşmasına ($r_s=0.17$; $p=0.002$); aparıcı əlin gücünə ($r_s=0.25$; $p=0.000$), fiziki yükə tolerantlığı ($r_s=0.12$; $p=0.037$), kardiorespirator sisteminin funksional imkanlarının səviyyəsinə ($r_s=0.20$ $p=0.001$) və adaptasiya ehtiyat imkanlarına təsiri böyükdür. Müayinə aparılan uşaqların arasında qamətin pozulması (qozbelliyə meyillik) $22.7 \pm 1.1\%$ təşkil etmişdir. FTT₁ və FTT₂ qrupları arasında olan dəyişiklik statistik olaraq etibarlı olmuşdur ($\chi^2=9.8$, $p=0.002$). FTT₂-də qozbelliyə meyilli olanların sayı $34.2 \pm 2.1\%$, FTT₁-də isə $18.2 \pm 1.2\%$ təşkil etmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Məktəbyaşlı uşaqların qamətlərinin xüsusiyyətləri, %-lə

FTT səviyyəsi	n%	Çiyin indeksinin qiymətləndirilməsi	
		qozbel qamət	normal qamət
Aşağı	n	31	59
	%	34.4 ± 2.1	65.6 ± 2.1
Yüksək	n	43	193
	%	18.2 ± 2.1	81.8 ± 1.2
Hər iki qrupda	n	74	252
	%	22.7 ± 1.1	77.3 ± 1.1

Güc indeksinin qiymətləndirilməsi zaman məlum olmuşdur ki, ümumi qrupa daxil olan uşaqların 50% əzələ gücü aşağı səviyyədədir. Güc indeksinin səviyyəsi FTT₁ və FTT₂ üzrə təhsil alan şagirdlərdə uyğun olaraq $68.9 \pm 2.1\%$ və $42.6 \pm 1.5\%$ olunmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

Məktəbyaşlı uşaqlarda aparıcı əlin əzələ gücünün xarakteristikası, %-lə

FTT səviyyəsi	n%	Güc indeksinin qiymətləndirilməsi		
		aşağı	orta	yüksək
Aşağı	n	62	14	14
	%	68.9 ± 2.1	15.6 ± 1.6	15.5 ± 1.6
Yüksək	n	101	43	93
	%	42.6 ± 1.5	18.1 ± 1.2	39.3 ± 1.5
Hər iki qrupda	n	163	57	107
	%	49.9 ± 1.3	17.4 ± 1.0	32.7 ± 1.2

FTT₁ də olan uşaqların Gİ səviyyəsi FTT₂ daxil olan uşaqlara 1.62 dəfə yüksək olur. Statik göstəricilər arasında fərq etibarlıdır ($\chi^2=21.7$; $p=0.000$).

Fiziki yüklərə tolerantlığın Rufye indeksinin köməyi ilə qiymətləndirilməsi göstərmişdir ki, Rİ-nin səviyyəsi aşağı olan uşaqlar $38.8 \pm 1.3\%$, orta olan uşaqlar $37.0 \pm 1.3\%$, yüksək olan uşaqlar isə $24.2 \pm 1.1\%$ təşkil edir (cədvəl 3)

Cədvəl 3.

Məktəbyaşlı uşaqların fiziki iş qabiliyyətinin xarakteristikası, %-lə

FTT səviyyəsi	n%	Fiziki iş qabiliyyətinin səviyyəsi		
		aşağı	orta	yüksək
Aşağı	n	39	39	12
	%	43.4 ± 2.2	43.3 ± 2.2	13.8 ± 1.5
Yüksək	n	86	80	66
	%	37.1 ± 1.6	34.5 ± 1.5	28.4 ± 1.5
Hər iki qrupda	n	125	119	78
	%	38.8 ± 1.3	37.0 ± 1.3	24.2 ± 1.1

Fiziki tərbiyənin təşkili yüksək vəziyyətdə olan şagirdlərdə (FTT₂) Rİ səviyyəsi aşağı olan şagirdlərin sayından 1.2 dəfə çox olması müəyyən olmuşdur və əksinə aşağı səviyyəli (FTT₁) qrupunda Rİ yüksək olan uşaqların sayı isə 2.1 dəfə FTT₂-də FTT₁-ə nisbətən azdır.

Müayinə olunmuş məktəblilər arasında qüvvə indeksinin səviyyəsi (aşağı – 70.2±1.2%, orta – 24.5±1.1%, yüksək – 5.3±0.6%) təşkil edir.

Orqanizmin adaptasiya ehtiyat imkanlarının göstəriciləri ilə ÜTM-də yüksək və aşağı səviyyədə təşkil olunmuş FTT göstəriciləri arasında müxtəliflik aşkar olunmuşdur ($\chi^2=10.6$; $p=0.014$). Risk qrupuna aid olan şagirdlər FTT₁-də 30.3±1.5%, FTT₂-də 44.5±2.2% təşkil etmişlər. Adaptasiya ehtiyat imkanları yüksək səviyyədə olan uşaqlarda bu göstərici 2.6 dəfə FTT₁, FTT₂-dən yüksəkdir.

Məktəblilərdə fiziki tərbiyənin təşkili (FTT) faktorunun orqanizmin morfofunksional göstəricilərindən asılılığı da nəzərdən keçirilmişdir. Alınan nəticələrin giymətləndirilməsi zamanı məlum olmuşdur ki, fiziki tərbiyənin təşkili faktoru qamətin formalaşmasına, əzələ gücünə, fiziki yüklərə tolerantlığa və orqanizmin adaptasiya ehtiyat imkanlarına böyük təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir (cədvəl 4)

Cədvəl 4.
Fiziki tərbiyənin təşkili səviyyəsindən asılı olaraq məktəblilərdə ehtimal olunan morfofunksional göstəricilərin dəyişməsi

Göstəricilər	RR	Dİ	EF%	P
Fiziki tərbiyənin təşkili səviyyəsindən asılı olaraq məktəblilərdə ehtimal olunan morfofunksional göstəricilərin pisləşməsi				
Qamət	1.89	1.28-2.80	47.1	0.002
Əzələ gücü	1.62	1.32-1.98	38.3	0
Fiziki yükə tolerantlıq	1.17	0.88-1.56	14.5	0.291
Kardiorespirator sistemin funksiyaları	1.31	1.15-1.49	23.7	0
Adaptasiya ehtiyat imkanları	1.47	1.08-1.98	32	0.013
Fiziki tərbiyənin təşkili səviyyəsindən asılı olaraq məktəblilərdə ehtimal olunan morfofunksional göstəricilərin yaxşılaşması				
Qamət	1.23	1.06-1.47	18.7	0.007
Əzələ gücü	2.52	1.52-4.19	60.3	0
Fiziki yükə tolerantlıq	2.13	1.21-3.75	53.1	0.009
Adaptasiya ehtiyat imkanları	2.59	1.21-5.49	61.4	0.014

FTT-nin aşağı səviyyədə olması qamətin pozulmasına 47.1%, 38.3% əzələ gücünün və 32% adaptasiya ehtiyat imkanlarının azalmasına təsir göstərir. Həmçinin də, FTT-nin bu faktorunun təsirinin aşağı səviyyədə olması kardiorespirator sisteminin funksiyalarının 23.7%-ə qədər enməsinə səbəb olur. FTT-nin yüksək səviyyədə olması uşaqların fiziki iş qabiliyyətlərinin və adaptasiya ehtiyat imkanlarının 53.1-61.4%, eləcə də əzələ gücünün 60.3% qədər artması müşahidə olunmuşdur.

Alınan nəticələrin təhlili göstərir ki, FTT faktorunun ən aşağı səviyyəsinin təsiri qamətin pozulması ehtimalılığının 47.1%, əzələ gücünün 38.3%, adaptasiya ehtiyat imkanlarının 32%-ə qədər aşağı enməsinə səbəb olur, həmçinin də FTT-nin aşağı səviyyədə olması kardiorespirator sistemin funksional imkanlarına bu faktorun potensial imkanlarının təsiri ilə 23.7%-ə qədər enməsi müşahidə olunmuşdur.

FTT-nin yüksək səviyyədə olması şagirdlərin fiziki iş qabiliyyətinə və adaptativ amilin təsiri ilə ehtiyat imkanlarının artması 53.1%-61.4%-ə qədər, əzələ gücünün bu amilin təsiri ilə artması isə 63.3% təşkil etmişdir.

Nəticə. Fiziki tərbiyənin təşkili (FTT) faktorunun qamətin formalaşmasına ($r_s=0.17$; $p=0.002$), əzələ gücünə ($r_s=0.25$; $p=0.000$), fiziki yükə tolerantlığa ($r_s=0.12$; $p=0.037$) və eləcə də kardio-respirator sisteminin funksiyalarına ($r_s=0.20$; $p=0.001$), adaptasiya ehtiyat imkanlarına ($r_s=0.16$; $p=0.001$) təsiri genişdir.

Məktəblərdə fiziki tərbiyənin aşağı səviyyədə təşkili şagirdlərdə qamətin pozulmasına, (RR=1.89, Dİ=1.28-2.80, EF=47.1%), əzələ gücünün enməsinə (RR=1.62, Dİ=1.32-1.98, EF=38.3%), adaptasiya ehtiyat imkanlarının (RR=1.47, Dİ=1.21-5.49, EF=32.0%) zəifləməsinə səbəb olur. FTT yüksək səviyyədə təşkil olunması məktəblilərdə fiziki iş qabiliyyətinin (RR=2.13, Dİ=1.21-3.75, EF=61.4%), adaptasiya ehtiyat imkanlarının (RR=2.59, Dİ=1.21-5.49, EF=61.4%), əzələ gücünün (RR=2.52, Dİ=1.52-4.19, EF=60.3%) yüksəlməsi ehtimalları artır.

Ədəbiyyat

1. Şadlinski, V.B. İnsanın anatomiyası / V.B.Şadlinski, N.T.Mövsümov, A.B.İsayev, Ş.A.Məmmədova – Bakı, – 2003.
2. Əliyeva, N.V. Məktəblilərdə yetkinlik yaşlarına çatanda orqanizmin morfofunktional inkişafında fiziki tərbiyə dərslərinin rolu // ADBTİA-nın Elmi xəbərləri, – 2015. N2, – s.88-91.
3. Безруких, М.М., Фарбер Д.А. Теоретические аспекты изучения физиологического развития ребенка // Физиология развития ребенка: теоретические и прикладны аспекты. – М.: Образование от А до Я, – 2010.
4. Кучма, В.Р. Школа здоровья: организация работы, мониторинг развития и эффективности (аудит школы в сфере здоровья сбережения детей) / В.Р.Кучма, Л.М.Сухарева, И.К.Рапопорт [и др] – М.: Издательство Просвещение – 2015. – 142 с.
5. Кучма, В.Р., Звезда И.В., Жигарева Н.С. Медико-социальные аспекты формирования здоровья младших школьников. Вопросы современной педиатрии. – 2018. – Т. 7. № 4. – с. 9-12.
6. Ямпольская, Ю.А. Физическое развитие учащихся начальной школы в гендерном аспекте / Ю.А.Ямпольская, И.З.Мустафина, Н.С.Жигарева // Физическое развитие. – 2019. Т 88. №6, – с.61-64.

H.E.Mammadova, E.M.Yusubov, U.E.Salahova

The Morphofunctional Condition of Students in Secondary Schools and the Importance of Physical Education in Physical Education Lessons

Summary

Peculiarities of morphofunctional indices of schoolchildren, studying at the secondary educational institutions with different levels of the organization of physical training, are reflected in the article. We determined an effect of the factor of physical training organization on physical development posture, physical working capacity, strength qualities, functioning of cardio-respiratory system of the children.

Key words: health, anthropometric indices, functional indices, children of school age, physical training, risk

Х.Э.Мамедова, Э.М.Юсубов, У.Э.Салахова

Морфофункциональное состояние учащихся общеобразовательных школ и значение физического воспитания на уроках физкультуры

Резюме

В статье отображены особенности морфофункциональных показателей школьников, обучающихся в общеобразовательных учебных учреждениях с разным уровнем организации физического воспитания. Установлено влияние фактора «организация физического воспитания» на осанку, физическую работоспособность, силовые качества, функционирование кардиореспираторной системы детей, их адаптационно-резервные возможности.

Ключевые слова: здоровье, антропометрические показатели, функциональные показатели, дети школьного возраста, физическое воспитание, факторы риска

Rayçi: dos. A.M.İbrahimli

Redaksiyaya daxil olub: 15.01.2024

T.İ.MƏMMƏDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

baş müəllim

e-mail: tarana29@mail.ru

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

(Bakı şəh., Nəcəf Nərimanov küç., 93)

:10.62021/0026-0028.2024.1.257

İNGİLİS DİLİ BEYNƏLXALQ ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ BƏZİ SPESİFİK CƏHƏTLƏRİ VƏ PROBLEMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

***Xülasə.** Bu məqalə tələbələrin ingilis dilini öyrənərkən qarşılaşdıqları çətinliklərdən bəhs edir. Bu müxtəlif təhsil səviyyələrində ingilis dilini öyrənənlərə aiddir. Tələbələrin bilik səviyyələrindən asılı olaraq onların qarşılaşdıqları çətinliklər və problemlər müxtəlif ola bilər. Onlar fonetik, qrammatik, orfoqrafik səhvlərlə yanaşı leksik səhvlərlə də qarşılaşırlar. Bu çətinliklərə xarici dillərin müxtəlif səviyyələrinin öyrənilməsi prosesində rast gəlinə bilər. Müəllif bu məqalədə ingilis dilinin öyrənilməsində qarşıya çıxan çətinliklərdən danışır, haqlı olaraq müxtəlif fonetik, qrammatik və leksik səhvlər üzərində durur, bu səhvlərin yaranmasına təsir edən amilləri müəyyənləşdirir. Müəllif eyni zamanda bu çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını da araşdırır və bunu nümunələrlə göstərməyə çalışır.*

***Açar sözlər:** şifahi, yazılı, dil materialları, məqsəd, ünsiyyət bacarıqları*

Hazırda ingilis dili demək olar ki, bütün ölkələrdə milyonlarla insan tərəfindən danışılır və müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilir. İlk əvvəllər ingilis dili xarici yaxud da ikinci dil kimi öyrənilirdi, burada ingilis dilinin öyrənilməsində əsas məqsəd qarşılıqlı ünsiyyəti təmin etmək və məhz həmin dildə ünsiyyət qurmağı bacarmaq idi. Ona görə də ümumi ingilis dilinin öyrənilməsi daha çox yayılmışdı.

S.M.Babayev və M.Qarayeva “English Phonetics” əsərində yazırlar: “Hal-hazırda ingilis dili beynəlxalq dil olduğundan onun öyrənilməsinə tələbat həddindən artıq çoxalıb. Təkcə, ingilis dili ixtisasında oxuyanlar deyil, həmçinin müxtəlif peşə sahibləri də bu dili öyrənməyə can atırlar. Bu baxımdan Azərbaycanda ingilis dili öyrənmək arzusunda olanlar həddindən artıq çoxdur. Təbii ki, öyrənci öyrənmək üçün ən asan yolu seçir. Amma nə qədər asan öyrənmək olsa da bir dili öyrənmək kifayət qədər məsuliyyət tələb edir. İngilis dili müəllimləri qeyd edirlər ki, dili öyrənmək üçün üç vəzifəni yerinə yetirmək vacibdir. Birinci növbədə məqsədin olmalıdır. İkinci məqam isə çalışmaqdır. Həmçinin qeyd olunur ki, di öyrənərkən mütləq ardıcılıq gözlənilməlidir. Bundan başqa xaricdə oxumaq üçün birinci tələb ingilis dili biliyidir. Bu günə kimi xaricdə 10000 mindən çox azərbaycanlı təhsil alır. Belə ki, xaricdə oxumaq istəyənlər birinci ingili dilini sərbəst öyrənməlidirlər” [1, s. 186].

N.N.Amosova yazır: “Söz yaradıcılığında süniliyə yol vermək olmaz, çünki belə düzəltmə sözlərin ömrü az olur. Dildə onun öz materialı zəmnində yaranan və lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olan sözdüzəltmə qaydaları dilin daxili inkişaf qanunları ilə bağlıdır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu çox böyükdür. Çünki şəkilçilər vasitəsilə bir sözdən bir neçə başqa bir sözlər yaratmaq mümkündür. Bu da öz növbəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Sözdüzəldici şəkilçilər bu və ya digər nitq hissəsini sonuna artırıla bilər. Bu şəkilçilər qoşulduğu sözlərə təsir edərək bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi də əmlə gətirir. məs: short-to shorten, deep-to deepen. Sintaktik yolla yaranan sözlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, sözlərin yaradılmasında və birləşdirilməsində rolu az deyil. Bu üsulla yeni sözlər müxtəlif mənşədən ola bilər. **A.Tahirov,**

Ə.Salayeva “İngilis dilinin tədrisi metodikası” kitabında qeyd edirlər: “Dilin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsulla mürəkkəb sözlər əmələ gətirir. Deməli, birləşən hər bir söz mənalarına görə dildə qaynayıb qarışır. Dil öz inkişafında sadəcə olaraq məhdud bir çərçivə dairəsində deyil, aşağıdan yuxarıya, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məhz belə bir inkişafın nəticəsidir ki, dilimizdə mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, dilin mənbə və üsullarının öyrənilməsinin dilçilik nöqtəyi-nəzərdən, xüsusi əhəmiyyəti vardır” [2, s. 34-46].

Dilin strukturunda bir-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: fonoloji, morfoloji və semantik. Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Müasir dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi ölkəmizin orta və ali təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. Bu gün ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənilməsinin vacibliyi danılmazdır. İxtisas dilində kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin aşılınması məqsədilə tədris prosesinin kommunikativ yönümlü şəkildə təşkil edilməsi olduqca vacibdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlı şagird və tələbələrin ingilis dilində kommunikativ səriştələri heç də qənaətbəxş deyil. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, ingilis dilini öyrənənlər, həmin dildən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etməyə meyil göstərirlər. Qlobal dil vasitəsilə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə təhsil alanlar gələcəkdə seçəcəkləri peşə sahələri ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnəli, müvafiq bilikləri mənimsəməlidirlər. İngilis dilinin beynəlxalq səviyyədə əsas ünsiyyət dili kimi nüfuzunun artması dilöyrənənləri tələbat və məqsədlərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilinin tələffüz sisteminin öyrənilməsi sahəsində də ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Bu gün ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən insanların əksəriyyəti heç də tələffüz normalarına dil daşıyıcıları səviyyəsində yiyələnmək məqsədini qarşıya qoyub, qoyulan məqsədə çatmağa cəhd göstərmirlər. Dünyanın müxtəlif yerlərində ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən şəxslər əksər hallarda dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girməyi başlıca vəzifə hesab etmirlər.

Edge J. Mistakes and Correction. London: Longman, 1989. Edje J. öz əsərində yazır: “Orta məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində təlim edilən hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi ingilis dilinin öyrədilməsinin və öyrənilməsinin də məqsədi vardır. İngilis dilini öyrənən hər bir şəxs ingilis dilində olan mətnləri müstəqil oxumağı, müəyyən mövzuya dair və oxuduqları mətnlə əlaqədar olaraq söhbət aparmağı, fikir mübadiləsi etməyi, sərbəst şəkildə öz fikirlərini ifadə etməyi bacarmalıdır. Digər tərəfdən gənc nəslin ingilis dilini öyrənməsi xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşımanı asanlaşdırır, dostluq, işgüzar və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə və möhkəmləndirilməsinə kömək edir. İngilis ədəbiyyatı ilə müstəqil işləmə bacarığına yiyələnmək, elmi, texniki, tibbi və bədii ədəbiyyatdan istifadə etmək üçün geniş imkanlar açır. İngilis dilinin öyrənilməsi dil öyrənənlərin ümumi təhsilini artırır, onların təfəkkür və nitqlərini inkişafına təsir edir [3, s. 114].

Kelly G. How to teach pronunciation. Pearson: Longman, 2008. Kelly G. yazır: “İngilis dilini xarici dil kimi öyrətməkdə şagirdlərə təlim verən müəllimlər tez-tez bir sıra ümumi və tələbə problemləri ilə üzləşirlər. İngilis dilində şagirdlərə təlim verilməsi tələbənin oxu və danışma və yazılı və danışq ingilis dili anlayışını qurmağı nəzərdə tutur. [6] Tələbələr üçün müsbət tədris mühitini asanlaşdırmaq və onları tətbiq etməyə və dil öyrənməyə təşviq etmək üçün müəllimlər bu ümumi problemləri düzəltmək və ingilis dilində effektiv ünsiyyət qurmağı tələb edən əsas məlumatları gücləndirmək yollarını tapmalıdırlar [4, s. 14-28].

Nəticə. Tələbələr dərs zamanı cansıxıcı, diqqətsiz və ya hərəkətsizdirlər. – Bir çox hallarda tələbələr dərs zamanı cansıxıcı, diqqətsiz və ya hərəkətsiz görünürlər, yəni onlar dərsə maraqlı münasibət bəsləməirlər, sual-cavabda fəal iştirak etməkdən çəkinirlər, bu səbəbdən dərsdən yayınmağa cəhd göstərirlər. Belə problemlərlə qarşı-qarşıya gəlməmək üçün müəllim

dərsi düzgün şəkildə planlaşdırmalı, müxtəlif yeni üsullardan istifadə etməli, tələbələri motivasiya etməlidir. Yəni müəllim dərs üçün maraqlı bir mövzu seçməli, müzakirəyə qoymalı və ya proqramda olan hər hansı bir mövzunu maraqlı şəkildə tələbələrə təqdim etməlidir. Bir sözlə, müəllim öz biliyi, bacarığı və metodikası ilə tələbələrdə dərsə maraq oyatmağa çalışmalıdır.

Elmi yenilik. Güclü tələbə hakimiyyəti, yəni bir tələbənin digərlərinə nisbətən daha fəal olması (eager beaver). Təbii ki, hər bir dərs prosesində fərqli bacarıqlar və dil bacarıqları olan tələbələrlə qarşılaşırıq. Əlbəttə ki, hər bir auditoriyada üstün olan bəzi tələbələrə sahib olmaq yaxşı hal olsa belə, bütün dərs prosesini onlara sərf etmək düzgün deyil. İstənilən auditoriyada belə tələbələrə rast gəlmək mümkündür. Bu tip tələbələr daim diqqət mərkəzində olmağı xoşlayırlar. Onlar daim mübarizə aparmağa və qalib gəlməyə meyilli olurlar.

Təbiiqi əhəmiyyəti. Bu qrup tələbələr verilən sualları ilk olaraq cavabladırmağa cəhd edirlər, daim öndə olmağa can atırlar, öz bilik-bacarıqlarını qabarıq şəkildə büruzə verməyə çalışırlar və bununla da özlərinin hegemonluqlarını nümayiş etdirirlər. Belə olarsa bu tələbələrə hegemonluq eləməyə imkan vermək olmaz, eyni zamanda onlara qarşı kobud rəftar eləmək də olmaz. Onların bu istəklərinə yumşaq şəkildə yanaşmaq lazımdır.

İqtisadi səmərəsi. İqtisadi sahədə çalışanlar üçün ingilis dilində danışmağın böyük səmərəsi var və yüksək mənfəət əldə olunmasına üstünlük verir.

Ədəbiyyat

1. Babayev, S.M. English Phonetics. / S.M.Babayev, M.Qarayeva. – Bakı: Maarif, 2005. p. 186.
2. Tahirov, A. İngilis dilinin tədrisi metodikası. / A.Tahirov, Ə.Salayeva. – Bakı, 1978. s. 34-46.
3. Edge, J. Mistakes and Correction / J.Edge. – London: Longman, – 1989. – p.114.
4. Kelly, G. How to teach pronunciation / G.Kelly. – Pearson: Longman, – 2008. – p.14-28.

T.I.Mammadova

Some Specific Aspects and Problematic Characteristics of English as a Medium of International Communication

Summary

The current article aims to identify difficulties that students face in learning the English language. Grammatical rule is among other difficulties found in the process of learning other languages. This truth also applies to those who are studying English in different levels of education. Different students can have different difficulties and problems in learning English. They can make different mistakes in English pronunciation, grammar, orthography and vocabulary usage. English as a second or foreign language, refers to the use of English by speakers with different native languages.

Key words: oral, written, language materials, purpose, communication skills

Т.И.Маммадова

Некоторые особенности и проблематические характеристики английского языка как средства международного общения

Резюме

Статья направлена на выявление трудностей, с которыми сталкиваются студенты при изучении английского языка. Грамматическое правило относится к числу других трудностей, возникающих в процессе изучения других языков. Это также относится к тем, кто изучает английский язык на разных уровнях образования. У разных студентов могут быть разные трудности и проблемы при изучении английского языка. Они могут делать разные ошибки в произношении английского языка, грамматике, орфографии и использовании лексики.

Ключевые слова: устно, письменно, языковые материалы, цель, коммуникативны навыки

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

A.N.MUSTAFAFAYEV

dosent

e-mail: mustafayevabdulla78@gmail.com

M.M.SÜLEYMANOVA

müəllim

e-mail: alexandratarverdiyeva@mail.ru

N.S.SEYİDOVA

müəllim

e-mail: nazliseyidova2@gmail.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

(Naxçıvan şəh., Universitet şəhərciyi)

:10.62021/0026-0028.2024.1.260

FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə. Məqalədə fəal təlim metodlarının tətbiqinin nəzəri prinsipləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, bir sıra fənlərin tədrisində olduğu kimi, tarixin tədrisi prosesində də təlimin müxtəlif üsullarından – passiv, aktiv və interaktiv üsullardan istifadə olunur. Hər bir üsulun özünəməxsus xüsusiyyətləri məqalədə təhlil edilmişdir.

Göstərilmişdir ki, təlimin fəal metodları yalnız müəllimin deyil, eyni zamanda, şagirdlərin də fəal olmasını tələb edir, yalnız bu zaman onların tədris-idrak fəaliyyəti aktivləşir.

Qeyd olunmuşdur ki, müasir dövrdə təhsil prosesində şagirdlərə yalnız bilik verilmir, eyni zamanda onlarda bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşır. Ona görə də şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında ən mühüm amil onlarda təfəkkürün inkişaf etdirilməsidir.

Tədris prosesində fəal təlim metodlarından istifadənin dərsin keyfiyyətinin artırılmasında böyük əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanır və bu metodların şagirdlər arasında dialoq ünsiyyətinə əsaslandığı göstərilir. Dialoq prosesində isə ünsiyyət bacarıqları ilə yanaşı, problemi kollektiv şəkildə həll etmək bacarığının, ən başlıcası isə şagirdlərdə nitq qabiliyyətinin inkişaf etməsi önə çəkilir.

Məqalədə eyni zamanda, fəal təlim metodlarının təlimin məzmununun öyrənilməsi və onun tətbiqinin səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyəti də araşdırılır. Sonda belə bir nəticəyə gəlinir ki, tədris prosesində fəal təlim metodlarından istifadə şagirdlərdə passivliyi aradan qaldırır, təfəkkürü inkişaf etdirir, yaradıcılıq qabiliyyətini formalaşdırır, təlimin keyfiyyətini yüksəldir.

Açar sözlər: aktiv təlim üsulları, işgüzar oyun, tədris prosesi, tədris-idrak fəaliyyəti, rollu oyun

Pedaqogikada olduğu kimi, tarixin tədrisi prosesində də təlimin passiv, aktiv və interaktiv üsullarından istifadə olunur. Passiv üsullarda şagird təlim prosesinin obyekt kimi çıxış edir. Belə ki, o müəllimin verdiyi materialı qavrayaraq təkrar etməlidir. İnteraktiv üsullarda təlim prosesi qarşılıqlı əlaqə üzərində qurulur və kollektiv, əməkdaşlıq fəaliyyətinə əsaslanır. Aktiv üsullarda isə şagird təlimin subyekt olur. Burada onlar müəllimlə dialoqa girərək yaradıcı tapşırıqları həll edirlər [2, s. 363-365]. Bu yazıda biz təlimin fəal (aktiv) metodlarının tətbiqinin nəzəri prinsiplərini nəzərdən keçirəcəyik.

Tədris prosesi zamanı tələbələrin fəal təhsil və idrak fəaliyyətinə bilavasitə cəlb edilməsi fəal təlim metodlarının ümumi adını almış texnika və metodlardan istifadə ilə bağlıdır.

Fəal təlim metodları təkcə müəllimin deyil, həm də şagirdlərin fəal olduğu zaman, materialın mənimsənilməsi prosesində onları fəal əqli və praktik fəaliyyətə sövq edən şagirdlərin tədris-idrak fəaliyyətini aktivləşdirmə üsullarıdır. Fəal təlimdə müəllim istiqamət verməklə

öyrədir, şagird isə öyrənir və ondan öyrənilir. Burada şagirdlər passiv dinləyici deyil, fəal iştirakçılardır. Burada müəllimlərlə şagirdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq vardır [4, s. 10].

Şagird fəaliyyəti onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin öyrənilməsi və tətbiqi prosesində intensiv fəaliyyəti və praktiki hazırlığıdır. Təhsildə fəaliyyət bilik, bacarıq və vərdişlərin şüurlu mənimsənilməsi üçün şərtidir. Başqa cür ifadə etsək, müasir dövrümüzdə təhsil prosesi şagirdlərə yalnız bilik verməyi deyil, həmçinin onlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsini də tələb edir. Bu baxımdan, şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmalarında təfəkkürün inkişaf etdirilməsi çox mühüm və vacib amil sayılır [6].

İdrak fəaliyyəti-müstəqil düşünmək, bir vəzifənin (problemin) həllinə öz yanaşmasını tapmaq istəyi, müstəqil bilik əldə etmək istəyi, başqalarını mühakimə etməyə tənqidi yanaşma və öz düşüncələrinin müstəqilliyini formalaşdırmaqdır. Bunun üçün lazımı şərait olmadıqda tələbə fəaliyyəti yox olur. Müasir təlim konsepsiyalarında müəllimin əsas vəzifələrindən biri dərslərin şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyəti əsasında təşkil edilməsidir. Lakin bəzən müəllimlərin bu fəaliyyəti təşkil etməkdə çətinlik çəkdiklərinin şahidi oluruq [1].

Beləliklə, aktiv öyrənmə üsulları edərək, etməklə öyrənməkdir. Məhz müəllimin istiqamətləndirdiyi fəal fəaliyyətdə şagirdlər öz peşə fəaliyyəti üçün zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnir, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər. Dünyada aparılan təcrübələr sübut edir ki, fəal təlim metodundan istifadə dərsin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu metod şagirdlər üçün cəlbedici olmaqla yanaşı, eyni zamanda maraqlıdır [9, s.4].

Fəal metodlar həm müəllimlə şagirdlər arasında, həm də tələbələrin özləri arasında dialoq ünsiyyətinə əsaslanır [10]. Dialoq prosesində ünsiyyət bacarıqları, problemləri kollektiv şəkildə həll etmək bacarığı, ən əsası isə şagirdlərin dili inkişaf edir. Fəal təlim metodları tələbələrə müstəqil idrak fəaliyyətinə cəlb etməyə, hər hansı idrak tapşırıqlarının həllinə şəxsi maraq oyatmağa, əldə edilmiş bilikləri tətbiq etmək imkanı əldə etməyə yönəldilmişdir. Aktiv və yaxud fəal metodların məqsədi ondan ibarətdir ki, bütün psixi proseslər (dil, yaddaş, təxəyyül və s.) bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsində iştirak edir.

Fəal təlimin ən böyük üstünlüyü ondadır ki, bu zaman real idrak motivasiyası, yəni tələbələrin biliklərə yiyələnmək həvəsi yaranır ki, bu isə idrak fəaliyyətinin gedişində onların (şagirdlərin, tələbələrin) təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Bu ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar isə əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir və imkan yaradır ki, diqqət uzun müddət bir yerə cəmlənsin [2, s. 389]. Fəal təlim metodları tələbələrə təhsil və idrak fəaliyyətinə cəlb etməyin ən təsirli vasitələrindən biridir. Fəal təlim həm məzmunun öyrənilməsinin, həm də onun tətbiq edilməsinin səmərəliliyini artırır, şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini fəallaşdırır [9, s. 95-102]. Təqlid etməyən və imitasiyaya bölünən aktiv təlim metodlarının təsnifatını nəzərdən keçirək.

Simulyasiya (və yaxud modelləşdirmə) üsulları oyun və qeyri-oynlara bölünür. Oyunlar üçün işgüzar oyunların aparılması, oyun dizaynı və s., qeyri-oynlar üçün isə konkret vəziyyətlərin təhlili, situasiya tapşırıqlarının həlli və s. xarakterikdir [10].

Sxematik olaraq bu təsnifatı aşağıdakı kimi təqdim etmək olar.

Aktiv öyrənmə üsulları		
Təqlid deyil	Təqlid	
	Oyun	Qeyri-oyun
– problemli mühazirə, planlaşdırılmış səhvlərlə mühazirə, cütlük mühazirə, mühazirə mətbuat konfransı; – evristik söhbət; – təhsil müzakirəsi; – ədəbiyyatla müstəqil iş; – seminar	– iş oyunu; – pedaqoji vəziyyətlər; – pedaqoji vəzifələr; – vəziyyət – müxtəlif fəaliyyətlərin dramatisasiyası	– kollektiv zehni fəaliyyət; – İVHN (İxtiraçı Vəzifələrin Həlli Nəzəriyyəsi);

Şəkil 1. Aktiv təlim metodlarının təsnifatı

Aşağıdakı formaları da oyun simulyasiya formalarına aid etmək olar. İş rolunun icrası ilə staj xüsusi tipli fəal öyrənmənin forma və üsuludur, burada “model” reallığın özüdür, modelləşdirmə isə əsasən rolun (tapşırığın) yerinə yetirilməsidir. Simulyasiya video oyunu gerçək hadisələri yaxından simulyasiya etmək üçün nəzərdə tutulan videooyunlardır. Belə ki, simulyasiya oyunları müxtəlif məqsədlər üçün real həyatdan götürülmüş müxtəlif hadisələri oyun şəklində təkrarlanır. Bu oyunlar zamanı qarşıya qoyulan dəqiq məqsədlər olmadığı üçün oyunçuya imkan verilir ki, personajı və yaxud da mühiti sərbəst şəkildə təqdim etsin [11]. Mühəribə oyunlarını, iş oyunlarını nümunə kimi göstərmək olar.

“Model” anlayışı “tədris metodu” anlayışına çox yaxındır, çünki tədris metodu həm də müəllimlə şagird arasında davamlı qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tutur və bu zaman müəllim şagirdin “tədris metodu” ilə bağlı fəaliyyətini təşkil edir [12].

Modelləşdirmə (ingiliscə elmi modelləşdirmə, simulyasiya) müəyyən bir tədqiqat obyektini (orijinal) başqası ilə əvəz etməyə əsaslanan bilik obyektlərinin (hadisələr, cihazlar, proseslər) tədqiqi üsuludur [13]. Modelləşdirmə bilik obyektlərinin onların modelləri əsasında öyrənilməsi, real obyektlərin, proseslərin və ya hadisələrin izahatlarını əldə etmək, habelə tədqiqatçıları maraqlandıran hadisələri proqnozlaşdırmaq məqsədi ilə real obyektlərin, proseslərin və ya hadisələrin modellərinin qurulması və öyrənilməsidir. Geniş mənada modelləşdirmə (simulyasiya), subyektin bilavasitə idrak obyektini əvəzinə ona bənzər köməkçi əvəzedici obyektini (modeli) seçdiyi və ya yaratdığı, onu tədqiq etdiyi və idrakın əsasını köçürdüyü zaman xüsusi idrak prosesi, nəzəri və praktik vasitəli idrak üsuludur. Modelləşdirmə (simulyasiya) modeli yaratmaq və tədqiq etmək prosesidir, model isə elmi biliyin vasitəsi, formasıdır. Modelləşdirmə (simulyasiya) mürəkkəb, vaxt aparan və məsuliyyətli elmi işdir. Bəzən modellərdən istifadə etməklə tədqiqat texnoloji prosesləri eksperimental şəkildə öyrənmək üçün yeganə mümkün yoldur. Beləliklə, uzun illər davam edən proseslər qısa müddət ərzində modellər üzərində öyrənilə bilər. Əksinə, tez gedən proseslər modellər üzərində daha uzun müddət öyrənilir.

Modelləşdirmə (simulyasiya) müxtəlif xarakterli sistemlərin öyrənilməsində geniş istifadə olunur, lakin sistem yanaşmasının metodologiyası çərçivəsində sosial idarəetmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Simulyasiya təlimi müxtəlif texniki vasitələr və cihazlarla müəyyən xüsusi bacarıqların və iş vərdislərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Rol oyunu (səhnələşdirmə) və yaxud da rollu oyun komandadakı münasibətlər problemlərinə, liderlik üslubunun və üsullarının təkmilləşdirilməsi problemlərinə əsaslanan xüsusi vəziyyətləri təhlil etməyin oynaq üsuludur. Bu oyun uşaqların özlərinə rol təyin etdikləri və mənimsəyərək oynadıqları bir oyundur. Çoxlu formaları olan bu oyun sadəcə rola girmək kim görsəndə də, inkişafetdirici öyrənmə prosesinin tərkib hissələrindən biridir [7].

Oyun dizaynı praktiki fəaliyyətdir, mahiyyəti reallığı mümkün qədər təkrarlayan mühəndislik, dizayn, texnoloji və digər layihələrin oyun şəraitində inkişafıdır. Didaktik oyun müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilən bir model, yəni real obyektin, prosesin və ya hadisənin dəyişdirilməsidir. Bu oyun məktəbəqədər yaşda olan uşaqların zehni tərbiyəsində çox mühüm rol oynayır. Bu oyun zamanı şagirdlər təkcə nəinki qazandıqları bilikləri aydınlaşdırır və möhkəmləndirirlər, həmçinin oyun və idrakın birləşməsi sayəsində yeni biliklər əldə edirlər [3].

Bu cür oyunlar şagirdlərdə qavrama, düşüncə və təxəyyül arasında əlaqə yaratmağa, obyektləri dəyişdirməyə və s. kömək edir. Bu zaman şagirdlərdə nəinki dünyanı tanımaq, eyni zamanda onu dəyişdirməyə istək kimi bir mövqe yaranır. Didaktik oyunlar zamanı şagirdlərin bir-birləri ilə ünsiyyət yaratmaları mübahisəli məsələlərin həll edilməsinə imkan yaradır. Bu zaman isə onlarda nitq və diqqət inkişaf edir.

Fəal təlim metodları təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində istifadə edilə bilər:

1-ci mərhələ-biliklərin ilkin mənimsənilməsi (problemlə müəhazirə, evristik söhbət, maarifləndirici müzakirə və s.) mərhələsidir.

2-ci mərhələ-biliyə nəzarət (bərkətmə) (kollektiv zehni fəaliyyət, sınaq və s.) mərhələsidir.

3-cü mərhələ-peşəkar bacarıqların, biliklərə əsaslanan bacarıqların formalaşdırılması və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı (simulyasiya edilmiş təlim, oyun və qeyri-oynun üsulları) mərhələsidir.

Ən təsirli aktiv (fəal) öyrənmə üsullarından biri işgüzar oyundur. 1932-ci ildə Leninqradda M.M.Birşteyn təhsildə ilk dəfə oyun metodundan (iş oyunu) istifadə etmişdir. 1991-ci ilə qədər dünyada 2000-dən çox işgüzar oyundan istifadə edilmişdir ki, onlardan 1200-dən çoxu yalnız keçmiş SSRİ və ABŞ-da istifadə edilmişdir. Digər ölkələrdə də, məsələn, İngiltərə, Kanada, Yaponiya, Fransa, Almaniya, Polşa, Çexiya, Slovakiya və s. ölkələrdə işgüzar oyunlar yayılmış və həyata keçirilmişdir [10].

İşgüzar oyunlar tədris prosesində tarixi biliklərin mənimsənilməsində çox mühüm əhəmiyyətə malik olan aktiv bir metoddur. Bu oyunlar müəllim tərəfindən verilən tapşırıq əsasında münasib işgüzar qərarın qəbul edilməsini tələb edir. Ona görə də şagirdlər bu zaman tədris prosesində adi bir dinləyici kimi deyil, çox fəal şəkildə iştirak edirlər. İşgüzar oyunların məqsədi şagirdlərdə tarixi bilikləri öyrətməklə yanaşı, bu bilikləri möhkəmləndirməkdir [14]. Bu oyunlar zamanı dil, nitq, qrafiklərdən, cədvəl və sənədlərdən istifadə etməklə reallığı əks etdirəcək bir mühit formalaşdırılmaqla yanaşı, vaxt baxımından ümumiləşdirilmiş vəziyyət əks etdirilir [8, s. 27].

Tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, material bu formada, yəni işgüzar oyun formasında təqdim edildikdə məlumatın təxminən 90%-i mənimsənilir. Belə ki, işgüzar oyun zamanı şagirdlərin fəallığı aydın şəkildə təzahür edir, uzunmüddətli xarakter daşıyır və onları fəal olmağa "məcbur edir".

Oyun metodunun üç tətbiq sahəsi var: 1) təhsil sahəsi: oyun üsulları tələbələr üçün təhsil proqramında, peşəkar inkişafda istifadə olunur; 2) tədqiqat sahəsi: qərarların qəbul edilməsinin öyrənilməsi, təşkilati strukturların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və s. məqsədlə gələcək peşəkar fəaliyyətlərin modelləşdirilməsi üçün istifadə olunur; 3) praktik sfera: oyun metodu konkret sistemlərin elementlərini təhlil etmək, təhsil sisteminin müxtəlif elementlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur.

İşgüzar oyunun pedaqoji mahiyyəti tələbələrin təfəkkürünü aktivləşdirmək, gələcək mü-təxəssisin müstəqilliyini artırmaq, təhsilə yaradıcılıq ruhunu daxil etmək, onları peşəkar praktik fəaliyyətə hazırlamaqdan ibarətdir. Problemlə təlimdə əsas sual "niyə", işgüzar oyunda isə "əgər... nə olardı" sualıdır.

Bu üsul şagirdin şəxsi potensialını üzə çıxarır: hər bir iştirakçı fərdi olaraq, eləcə də digər iştirakçılarla birgə fəaliyyətdə öz imkanlarını diaqnostika edə bilər.

İşgüzar oyunun hazırlanması və keçirilməsi prosesində hər bir iştirakçının özünü təsdiq etmə və özünü inkişaf etdirmək imkanı olmalıdır. Müəllim şagirdə oyunda istədiyi şəxs olmağa, ona ünsiyyət zamanı üzə çıxan bilən ən yaxşı keyfiyyətlərini göstərməyə kömək edir.

İşgüzar oyun idarə olunan sistemdir, çünki oyun proseduru müəllim tərəfindən hazırlanır və düzəldilir. Oyun planlaşdırılmış rejimdə keçərsə, müəllim oyun münasibətinə qarışmaya bilər, yalnız şagirdlərin oyun fəaliyyətini müşahidə edib qiymətləndirə bilər. Amma hərəkətlər plandan kənara çıxarsa, dərslərin məqsədini pozarsa, müəllim oyunun istiqamətini və onun emosional vəziyyətini tənzimləyə bilər.

Tədris prosesində işgüzar oyundan istifadə etməzdən əvvəl simulyasiya məşqlərini yerinə yetirmək tövsiyə olunur. Onlar daha kiçik həcm və həll olunan tapşırıqların məhdudlaşdırılması ilə fərqlənilir.

Simulyasiya məşqləri öyrədici oyunlara daha yaxındır. Onların məqsədi tələbələrə yaradıcı mühitdə müəyyən bacarıqları möhkəmləndirmək, diqqəti müəyyən mühüm konsepsiya, kateqoriya və ya qanuna yönəltmək imkanı verməkdir. Şərtə məcburi bir ziddiyyət olmalıdır,

yəni simulyasiya məşqində çətinlik elementi var. İşgüzar oyunun hazırlanmasında aşağıdakı əməliyyatları ayırd etmək olar:

Mövzunun seçilməsi və ilkin vəziyyətin diaqnozu. Oyunun mövzusu təhsil kursunun demək olar ki, hər hansı bir bölməsi ola bilər. Tədris materialının peşəkar fəaliyyət üçün praktiki çıxışı olması arzu edilir.

Təkcə mövzunu deyil, həm də ilkin vəziyyəti nəzərə alaraq məqsəd və vəzifələrin formalaşdırılması. Bir vəziyyətdə oyun qurmaq lazımdır.

Məqsəd, tapşırıqlar, mövzu, iştirakçıların tərkibi nəzərə alınmaqla strukturun müəyyən edilməsi.

İşgüzar oyun iştirakçılarının oyun keyfiyyətlərinin diaqnostikası. Müəllimin hərəkətləri mücərrəd şagirdə deyil, konkret şagirdə və ya qrupa yönəldilsə, məşğələlərin oynaq formada aparılması daha səmərəli olar.

Obyektiv vəziyyətin diaqnozu. Oyunun harada, necə, nə vaxt, hansı şəraitdə və hansı əyani vasitələrlə oynayacağı məsələsi nəzərdən keçirilir.

İşgüzar oyun hazırlamaq üçün bütün didaktik üsullardan – izahlı-illüstrativ, reproduktiv, problemin təqdimatı, qismən axtarış, tədqiqat üsullarından istifadə etmək olar. Bu zaman aşağıdakı metodoloji tələblərə riayət etmək lazımdır: 1) Oyun akademik intizamın müəyyən bir nəzəri mövzusunun məntiqi davamı və tamamlanması, bütövlükdə fənnin öyrənilməsinə praktiki əlavə olmalıdır; 2) Real peşəkar şəraitə maksimum yaxınlıq; 3) Axtarış və rahatlıq mühitinin yaradılması; 4) Tədris və metodiki sənədlərin diqqətlə hazırlanması; 5) Göstərilən problemin mümkün həll yollarının müəyyən edilməsi; 6) Zəruri əyani vəsaitlərin olması [10].

İşgüzar oyunun istifadəsində müsbət və mənfi məqamları qeyd etmək olar. İşgüzar oyunların tətbiqində müsbət məqamlar bunlardır: yüksək motivasiya, öyrənmə prosesinin emosional doyması; peşə fəaliyyətinə hazırlıq, bilik və bacarıqların formalaşdırılması, öz biliklərinin tətbiqi; oyundan sonrakı müzakirə vasitəsilə biliklərin möhkəmləndirilməsi.

İşgüzar oyunların tətbiqində mənfi məqamlar bunlardır: müəllim üçün dərsin yüksək əmək intensivliyi, o, oyunun gedişində diqqətli və xeyirxah rəhbər olmalıdır; müəllim üçün daha böyük gərginlik, davamlı yaradıcı axtarışa konsentrasiya, aktyorluq məlumatlarının mənimsənilməsi; tələbələrin işgüzar oyundan istifadə etməyə hazır olmaması; oyunu aparan müəllimi əvəz etməkdə çətinliklər.

Azərbaycanda təhsil sisteminin yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə baxmayaraq, bu sahədə təkmilləşdirilməsi zəruri olan və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunması vacib hesab edilən çoxlu görülməli işlər vardır. Bu sahədə aparılan işlər yenilənməni tələb edir və bu proses fəal və interaktiv metodların tətbiq edilməsinin təkmilləşdirilməsini aktuallaşdırır. Tədris prosesinin təşkilinin səmərəliliyinin artırılmasının müxtəlif yolları vardır. Tələbə fəallığının və bütün tədris prosesinin səmərəliliyinin artırılmasının aşağıdakı əsas yollarını müəyyən etmək olar:

– tələbələrin təhsil motivasiyasının daxili və xarici motivlər (stimul motivləri) hesabına gücləndirilməsi;

– yeni və daha yüksək motivasiya formalarının formalaşması üçün şəraitin yaradılması (məsələn, şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırmaq istəyi; təlim prosesində özünü ifadə etmək və özünü bilmək istəyi);

– tələbənin yeni fəaliyyət növlərini, bilik və bacarıqlarını fəal şəkildə mənimsəmək niyyətlərini həyata keçirmək üçün yeni və daha effektiv vasitələrlə təmin edilməsi;

– onun məzmununu öyrənmək üçün daha münasib təşkilati formaların və vasitələrin təmin edilməsi;

– dərslərin daha səmərəli istifadəsi hesabına tələbələrin əqli əməyinin intensivləşdirilməsi, tədris prosesinin iştirakçıları arasında ünsiyyətin intensivləşdirilməsi;

– öyrəniləcək materialın məntiqi təhlili və əsas (invariant) məzmununun seçilməsi əsasında elmi əsaslarla seçilməsini təmin etmək;

– tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq.

Fəal təlim metodlarının xüsusi versiyalarında öyrənmənin səmərəliliyini artırmaq üçün yuxarıda sadalanan metodlardan birinə və ya bir neçəsinə diqqət yetirilir, lakin məlum metodların heç biri bütün üsullardan eyni dərəcədə istifadə edə bilməz.

Təlim metodlarının seçimi aşağıdakılarla müəyyən edilə bilər: 1) Tələbələrin təhsilinin, tərbiyəsinin, inkişafının və psixoloji hazırlığının ümumi məqsədləri ilə; 2) Konkret təhsil fənninin tədrisi metodikasının xüsusiyyətlərini və onun didaktik metodların seçilməsi üçün tələbələrinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması yolu ilə; 3) Müəyyən bir dərslin məqsədləri, vəzifələri və materialının məzmunu ilə; 4) Bu və ya digər materialın öyrənilməsinə ayrılan vaxt ilə; 5) Tələbələrin hazırlıq səviyyəsi ilə; 6) Maddi təchizat səviyyəsi, avadanlıqların, əyani vəsaitlərin, texniki vasitələrin mövcudluğu ilə; 7) Müəllimin özünün hazırlıq səviyyəsi və şəxsi keyfiyyətləri ilə.

Beləliklə, tədris prosesində fəal (aktiv) təlim metodundan istifadə edilməsi şagirdlərdə passivliyin aradan qalxmasına, təfəkkürün inkişafına, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına, təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır [5, s. 4].

Məqalənin elmi nəticələri: Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, aktiv (fəal) təlim bilik və bacarıqların öyrənilməsi və formalaşdırılması prosesində intensiv fəaliyyət və praktiki təlim, onları konkret situasiyalarda tətbiq etmək bacarığıdır. Təhsildə fəaliyyət bilik, bacarıq və vərdişlərin şüurlu mənimsənilməsi üçün şərtidir.

İdrak fəaliyyətinə gəlinə, bu, müstəqil düşünmək, bir məsələnin (problemin) həllinə öz yanaşmasını tapmaq istəyi, müstəqil bilik əldə etmək istəyi, başqalarının fikrinə tənqidi yanaşma formalaşdırmaq və öz müstəqilliyidir. Odur ki, təhsil prosesi zamanı şagirdlərin bilavasitə fəal tədris və idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsi ilk növbədə fəal təlim metodlarının ümumi adını almış texnika və metodlardan istifadə ilə bağlıdır. Aktiv (fəal) təlim metodları tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətini aktivləşdirmə üsullarıdır, onları materialın mənimsənilməsi prosesində aktiv zehni və praktik fəaliyyətlə məşğul olmağa təşviq edir, burada yalnız müəllim deyil, həm də tələbələr fəaldırlar.

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərir ki, aktiv (fəal) təlim metodları, ilk növbədə, tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə və peşəkar fəaliyyət üçün mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəlmişdir. Aktiv (fəal) təlim metodları peşəkar bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması və möhkəmləndirilməsi, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafı, yeni bir vəziyyətdə naviqasiya etmək, problemin həllinə yanaşmalar tapmaq, gələcək mütəxəssisin peşəkar keyfiyyətlərini müəyyən edən auditoriya ilə işgüzar əlaqələrin qurulması üçün lazımı şərait yaradırlar. Onlardan istifadə tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlığına təsir göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Elmi yenilik ondadır ki, sübut olunur ki, ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində aktiv (fəal) təlim metodlarından istifadə stereotiplərin aradan qaldırılmasına, peşə vəziyyətinə yeni yanaşmaların formalaşmasına, tələbələrin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına kömək edir. Tədris prosesinə aktiv (fəal) metodların tətbiqi tələbələrin təlim prosesinə emosional reaksiyasını artırmağa, tədris fəaliyyətinin motivasiyasını gücləndirməyə, yeni bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə və onlardan praktiki istifadəyə marağı gücləndirməyə, tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, şifahi nitqinin inkişafına töhfə verəcək.

Tətbiqedilmə dərəcəsi: Ali məktəblərin tarix ixtisası üzrə tələbələrinin, magistr, aspirant və dissertantların, doktorantların, elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasında və eyni zamanda, müəllimlər, metodika ilə məşğul olan elmi işçilər tərəfindən istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə H. Müstəqil təlim fəaliyyəti idrak fəallığının başlanğıcı kimi. // “Azərbaycan müəllimi”, 28 aprel, – 2023. <https://muallim.edu.az>

2. Əmirov, M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti) / M.Əmirov. – Bakı, – 2011, – 707 s.
3. Həmidova, X. Uşaqlara didaktik oyunlardan istifadə nə verir. <https://www.eudi.az>
4. Yeni təlim texnologiyaları. Fəal və interaktiv təlim. 99 s. <https://azkurs.org>
5. Quliyev, Ə. Tədris prosesinin səmərəliləşdirilməsi yolları. // Bakı: SDU, “Elmi xəbərlər”. Sosial və humanitar elmlər bölməsi, – 2019, c. 15, № 1, – s. 4.
6. Mahmudov V. Təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi. / “Azərbaycan müəllimi”, 21 aprel, 2019. <https://www.muallim.edu.az>
7. Rollu oyun nədir və onun faydası. <https://www.ilk5il.az>
8. Tədris prosesində təlim metodlarının tətbiqinə dair metodiki tövsiyələr. Tədris Mərkəzinin 2 dekabr 2-15-ci il tarixli 159504100218400 nömrəli əmrinə 2 sayılı əlavə. – Bakı, – 2015, – 31 s. <https://tedris.taxes.gov.az>
9. Veysova, Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. / Z.Veysova. – Bakı: – 2007, – 156 s.

İnternet saytları:

10. <https://elib.Intu.edu.ua>
11. <https://az.wikipedia.org>
12. <https://studfile.net>
13. <https://uk.wikipedia.org>
14. <https://zamanintelebi.blogspot.com>

A.N.Mustafayev, M.M.Süleymanova, N.S.Seyidova

Theoretical Principles of Application of Active Learning Methods

Summary

The article examines the theoretical principles of active learning methods. It is noted that, as in the teaching of a number of subjects, in the process of teaching history, various methods of training are used – passive, active and interactive methods. The specific features of each method are analyzed in the article.

It has been shown that active methods of training require not only the teacher, but also the students to be active, only then their teaching-cognitive activity becomes active. In the active learning process, mutual cooperation between the teacher and students helps to master the lesson.

It was noted that in the modern era, students are not only given knowledge, but at the same time, knowledge, skills and habits are formed in them. Therefore, the most important factor in the formation of students as a personality is the development of their thinking.

It is emphasized that the use of active learning methods in the teaching process is of great importance in increasing the quality of the lesson, and it is shown that these methods are based on dialogic communication between students. In the process of dialogue, in addition to communication skills, the ability to solve problems collectively, and most importantly, the development of students' speaking ability, is highlighted.

At the same time, the article examines the importance of active training methods in learning the content of training and increasing the efficiency of its application. In the end, it is concluded that the use of active teaching methods in the teaching process eliminates passivity in students, develops thinking, forms creativity, and improves the quality of teaching.

Key words: *active learning methods, business game, teaching process, educational-cognitive activity, role-playing game*

А.Н.Мустафеев, М.М.Сулейманова, Н.С.Сеидова

Теоретические принципы применения активных методов обучения

Резюме

В статье рассматриваются теоретические основы активных методов обучения. Отмечается, что, как и при преподавании ряда предметов, в процессе преподавания истории используются различные методы обучения – пассивные, активные и интерактивные. В статье анализируются особенности каждого метода.

Показано, что активные методы обучения требуют активности не только преподавателя, но и учащихся, только тогда активизируется их учебно-познавательная деятельность. В активном процессе обучения взаимное сотрудничество учителя и учащихся помогает освоить урок.

Было отмечено, что в современную эпоху учащимся не только даются знания, но одновременно у них формируются знания, умения и навыки. Поэтому важнейшим фактором формирования учащихся как личности является развитие их мышления.

Подчеркивается, что использование в учебном процессе активных методов обучения имеет большое значение в повышении качества урока, и показано, что эти методы основаны на диалогическом общении между учащимися. В процессе общения, помимо коммуникативных навыков, выделяется умение коллективно решать проблемы, а главное, развитие речевой способности учащихся.

При этом в статье рассматривается значение активных методов обучения в усвоении содержания обучения и повышении эффективности его применения. В итоге делается вывод, что использование активных методов обучения в учебном процессе устраняет пассивность учащихся, развивает мышление, формирует творческие способности, повышает качество обучения.

Ключевые слова: активные методы обучения, деловая игра, учебный процесс, учебно-познавательная деятельность, ролевая игра

Rəyçi: dos. V.Rzayev

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

E.A.MUSTAFAYEVA

e-mail: elmiramustafayeveva55@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.268

TƏLİM PROSESİNDƏ YENİYETMƏLƏRDƏ MÜSTƏQİLLİYİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İMKANLARI

Xülasə. Məqalədə müəyyən edilir ki, fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri yeniyetmələrdə müstəqilliyi səmərəli şəkildə formalaşdırmaq, onların idrak müstəqilliyinə, təlim müstəqilliyinə və intellektual müstəqilliyinə nail olmaq üçün müstəqilliyi inkişaf etdirməyin pədaqoji-psixoloji şərtlərinə bələd olmalıdırlar. Fənlərin tədrisi zəngin təhsilləndirici, təbiyələndirici və inkişafetdirici imkanlara malikdir. Sadəcə fənn müəllimləri həmin imkanları aşkara çıxararaq, yeniyetmələrin fəaliyyətini təşkil və idarə edərək şagirdlərin müstəqilliyinə nail ola bilər. Təlim prosesində alınan biliklər, məlumatlar sinifdən xaric işin müxtəlif formalarında genişləndirilməli və zənginləşdirilməlidir. Sinifdən xaric tədbirlər hazırlanıb həyata keçirildikdən sonra onun təhlili aparılmalı, nəticəsi qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: təlim prosesi, yeniyetmə, müstəqil fəaliyyət, şifahi və yazılı ədəbiyyat, yaradıcı müstəqillik

Mövcud ədəbiyyatın öyrənilməsindən görünür ki, təlim prosesinin və sinifdən xaric tədbirlərin səmərəli şəkildə təşkili təlim-tərbiyə sisteminin optimallaşdırılmasının və təkmilləşdirilməsinin mühüm şərti kimi özünü göstərir. Qarşılıqlı əlaqə işin məzmununa, istifadə olunan metodlara, şagirdlərə təsir priyomlarına, qazanılmış biliklərə əsasən bərqərar olur.

Sinifdən xaric tədbirlər zamanı şagirdlərin təlim prosesində qazandığı biliklərdən və onların bacarıqlarından istifadə edilir. Dərsdə öyrənilənlər genişləndirilir, məktəblilərin bilik dairəsi, dünyagörüşü genişləndirilir. Əslində sinifdən xaric tədbirlərdə qazanılan bilik və bacarıqlara da təlim prosesində müraciət olunmalı, onlardan faydalanmaq lazımdır. Lakin müşahidə və söhbətlərdən görünür ki, müəllimlərin bir qismi varisliyi birtərəfli qəbul edir, vaxt azlığı səbəbindən təlim prosesində üzərində geniş dayanmaq mümkün olmayan məsələlərə sinifdən xaric tədbirlərdə (söhbət, mühazirə, görüşlər, disput və müzakirələr, dəyirmi masa və s.) əhatəli şəkildə münasibət bildirməklə öz fəaliyyətlərini məhdudlaşdırırlar.

Əlbəttə, bunu məqbul hesab etmək olmaz.

Təlim prosesi və sinifdən xaric məşğələlərin qarşılıqlı əlaqəsinin didaktik və tərbiyəvi əhəmiyyəti azərbaycanlı alimlərdən N.M.Kazımovun, L.N.Qasımovanın, A.N.Abbasovun, S.M.Quliyevin, H.Ə.Əlizadənin, A.N.Quliyayevanın, N.İ.Boldıryevin, A.İ.Dulovun, N.P.Dolqoborodovanın, B.T.Lixaçovun, V.F.Maçixinin, E.S.Tarçakovun, P.T.Frolov, Z.İ.Vasilyevanın əsərlərində diqqət mərkəzində dayanmışdır.

Mövcud ədəbiyyatda müstəqilliyin aşağıdakı növlərinə rast gəlinir: idrak müstəqilliyi, praktik, təşkilati-texniki müstəqillik, tətbiqi və tədris müstəqilliyi, öz şəxsi şərəf və ləyaqətinin qorunub müdafiə edilməsi üzrə müstəqilliyi; əqli müstəqillik, yaradıcılıq müstəqilliyi, tənqid və özünü tənqid və öz mövqeyini müdafiə etmək üzrə müstəqillik; qərara gəlmək (qəbul etmək) müstəqilliyi, fəaliyyət müstəqilliyi, ictimai-siyasi müstəqillik, ağıllı fəaliyyət göstərmək üzrə şəxsi müstəqillik; əmək müstəqilliyi, siyasi müstəqillik, öz fikrini bildirməkdə müstəqillik, dövlət müstəqilliyi; mülkiyyət müstəqilliyi, təsərrüfat müstəqilliyi, istehsalat müstəqilliyi, iqtisadi müstəqillik.

Biz həmin siyahıya müstəqilliyin aşağıdakı növlərini də əlavə edə bilərik: mənəvi müstəqillik, öz fikrini bildirməkdə müstəqillik, fəaliyyət müstəqilliyi, yaradıcılıq müstəqilliyi, təlim əməyi müstəqilliyi və s.

Tədqiqata cəlb olunmuş siniflərdə təlim prosesi və sinifdən xaric tədbirlərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı şagirdlərlə aparılan təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici xarakterli

işlərdə müstəqilliyin bütün növlərini deyil, yalnız üç növünü – idrak müstəqilliyi, təlim müstəqilliyi və intellektual müstəqilliyi kimi növlərini tədqiqata cəlb etmişik.

Azərbaycan Respublikasında L.İ.Mansurova tarix dərslərində; L.N.Qasımova (2) ali məktəblərində mühazirə və seminar məşğələlərində idrak fəallığı məsələlərinə diqqət yetirmişlər. G.İ.Nazarova – yazılı nitqin təlimi prosesində idrak fəallığı; D.V.Matyuxova – təlimin fərdiləşdirilməsi şəraitində şagirdlərdə; A.A.Şamsiyeva – ixtisası dil olmayan ali məktəblərdə xarici dilin təlimi prosesində tələbələrdə; A.Benqi – Türkiyə orta məktəblərində təsviri incəsənət üzrə məşğələlərində şagirdlərin; F.A.İxsanova – riyaziyyatın təlimində texniki ali məktəb tələbələrində; E.İ.Tsopanov və N.V.Zinçenko – yaradıcı müstəqilliyin; A.V.Nevzorova və T.N.Lipçanskaya – təlim fəaliyyətində müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi; N.Y.Tayçinova – təlim-təbii əmək fəaliyyətində kiçikyaşlı məktəblilərdə müstəqillik vərdislərinin formalaşdırılması; L.R.Sapaçeva – kiçikyaşlı məktəblilərin təlim müstəqilliyinin; A.N.Qulyayeva – kiçikyaşlı məktəblilərin təlim müstəqilliyinin pedaqoji müstəqilliyi (3); N.Kuxarev – əqli müstəqilliyin formalaşdırılması tədqiqat obyektinə çevirmişlər.

Tədqiqat apardığımız ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesində, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində V-IX siniflərdə müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi xüsusi diqqət mərkəzində dayanırdı. Biz, əsasən V-IX siniflərin ədəbiyyat və Azərbaycan tarixi fənlərinin imkanlarından faydalandıq.

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatın tədrisinə V siniflərdən başlanır. Məlum olduğu kimi, ədəbiyyat iki yerə bölünür: şifahi (folklor) və yazılı ədəbiyyat. Folklor dedikdə, xalq yaradıcılığı ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. Folklorlarda xalqımızın adət və ənənələri, dünya və insan barədə təsəvvürlər anlaşılar. V sinfin ədəbiyyat dərslində qeyd edildiyi kimi, *“Bədii ədəbiyyatda keçmişdə və indi baş verənlər, gələcəkdə ola biləcək hadisələr, insanın mənəvi dünyası, təbiət, heyvanlar aləmi, qeyri-adi, fantastik sərgüzəştlər və s. əks olunur. Ədəbiyyatın başlıca mövzusu insan, onun həyatı, düşüncələri ilə bağlı olur”* [1, s. 10].

Tədqiqat zamanı nəzərdən keçirdiyimiz problem (təlim prosesində və sinifdən xaric işin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində yeniyetmələrdə müstəqilliyin inkişaf etdirilməsi) baxımından V-IX sinfin ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) və dərsləri zəngin material verir. Demək olar ki, bütün mövzular bilavasitə və bilvasitə yeniyetmələrdə müstəqilliyin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Mövzuların hər birinin imkanı üzərində dayanmaq mümkün olmadığından yalnız bəzi mövzular diqqət mərkəzinə gətiriləcəkdir.

V sinfin ədəbiyyat dərslində “Ana maral” (əfsanə) adlı mövzu [1, s. 12-15] var. Əfsanənin mövzusu belədir: Ovçu Nurəli həmişəkindən fərqli olaraq, ovdan son dərəcə əhvalı pərişan gəlir. Sən demə, o, bəbirin ana maralı necə qovduğunun şahidi olubmuş. Onun atdığı güllə bəbirin marala toxunmadan uzaqlaşmasına səbəb olur. Bu dəfə ovçu Nurəli maralı təqib edir. Maral öz canını qurtarmağa çalışır. Qaçdı-qovdu əməliyyatı bir xeyli çəkir. Maral bir qayanın başına çatanda dayanıb qorxu və yorğunluqdan titrəyir. Ovçu Nurəli güllə ilə onu vurmaq istəyir. Birdən maralın daşlara fişqıran isti südü onun gözlərini qapayır. Ovçu Nurəli əl saxlayır. Bu ara pusquda dayanmış bəbir qəfil sıçrayıb maralı ələ keçirir. Ovçu Nurəlinin gülləsi bəbiri öldürür. Maral xilas olur, lakin qorxu onu tərk etməyib. Ovçu Nurəli onu balalarının yanına kimi ötürür və söz verir ki, bir də əlinə tüfəng alıb meşəyə getməyəcək. Vaxt gəlir Ovçu Nurəli ağır xəstələnir. Həkim ona maral qatığı içməyi tapşırır. Evdəkilər çox axtarsalar da, maral qatığı tapa bilmirlər. Bir gün xəstəyə əyan olur ki, bəbirdən xilas etdiyi maral onun üçün qatıq gətirib, bunu arvad-uşağa deyir. Elə bilirlər kişi sayıqlayır. Çölə çıxanda görürlər ki, doğrudan da maral qapıda dayanıb. Ovçu Nurəlinin arvadı Fatimə sərnici dolu maral südü götürür. Amma ucadan səslənir: “Həkim maral südü yox, maral qatığı demişdi”.

Bunu eşidən maral hər gözündən bir damla göz yaşını isti südün içərisinə salır. Ovçu Nurəli maral qatığından yeyib sağalır.

Müəllim şagirdlərin idrak müstəqilliyi, təlim əməyi müstəqilliyinə, intellektual müstəqilliyinə və yaradıcı müstəqilliyinə şərait yaratmaqla mövzunun mənimsənilməsi, təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə nail olur.

İşin elmi nəticəsi. Müstəqillik kimi dəyərli keyfiyyətin tərbiyə edilməsi şagirdlərdə özünə inam yaradır, onu müstəqil düşünməyə, öz fikrini, qənaətlərini irəli sürməyə, müstəqil fəaliyyət göstərməyə təhrik edir.

İşin elmi yeniliyi. “Müstəqillik” anlayışının mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş, şagirdlərin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi prosesinin nəzəri və tətbiqi müddəaları, onun mahiyyəti, məzmunu və strukturu əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatda yeniyetmələrdə müstəqilliyin formalaşdırılmasının nəzəri və praktik əsasları işlənmişdir. Aparılan tədqiqatdan ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji kollektivləri faydalanacaqlar.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, S. Ədəbiyyat: Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Ədəbiyyat” fənni üzrə dərslik. / S.Əliyev, B.Həsənov, Ə.Səfərova, Ə.Quliyev. – Bakı: Bakınəşr, – 2016. – 208 s.
2. Qasımova, L.N. Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərslik. / L.N.Qasımova, R.M.Mahmudova. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2012. – 548 s.
3. Гуляева, А.Н. Педагогическое обеспечение учебной самостоятельности младших школьников: Дис. ...канд.пед.наук. / А.Н.Гуляева. – Якутск, – 2016.

E.A.Mustafaeva

Possibilities for Developing Independence in Adolescents During the Training Process

Summary

The article determines that subject teachers and class teachers must be familiar with the pedagogical and psychological conditions for the development of independence in order to effectively form independence in adolescents, achieve their cognitive independence, educational independence and intellectual independence. Teaching subjects has wide educational and developmental opportunities. Only subject teachers, by revealing these opportunities, organizing and managing the activities of adolescents, can achieve independence in students. The knowledge and information acquired during the training process should be expanded and enriched in various forms of extracurricular activities. After prepared and carried out extracurricular activities, an analysis should be carried out and their results evaluated.

Key words: *training process, teenager, independent activity, oral and written literature, creative independence*

Э.А.Мустафаева

Возможности развития самостоятельности у подростков в процессе обучения

Резюме

В статье определено, что учителя-предметники и классные руководители должны быть знакомы с педагогическими и психологическими условиями развития самостоятельности, чтобы эффективно формировать у подростков самостоятельность, достичь их познавательной самостоятельности, учебной самостоятельности и интеллектуальной самостоятельности. Преподавание предметов имеет широкие образовательные, воспитательные и развивающие возможности. Только учителя-предметники, раскрывая эти возможности, организуя и управляя деятельностью подростков, могут добиться самостоятельности учеников. Знания и информации, полученные в процессе обучения, должны расширяться и обогащаться в различных формах внеклассных занятий. После подготовленных и проведенных внеклассных мероприятий следует провести анализ и оценить их результаты.

Ключевые слова: *процесс обучения, подросток, самостоятельная деятельность, устная и письменная литература, творческая самостоятельность*

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.R.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 12.02.2024

E.S.MUSTAFAYEVA

e-mail: mustafayevealyanur@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.271

MƏKTƏBLİLƏRDƏ MİLLİ İDEOLOJİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, məktəblilərdə vətənpərvərlik hissi ölkənin təbiətini tanımaqdan başlayır. Vətənimizin torpaqları, meşələri, çayları, dağları, sənaye mərkəzləri, tikililəri, təbiət abidələri məktəblilərin tərbiyəsi üçün faydalı materiallardır. İbtidai sinif şagirdləri hər şeylə maraqlanırlar və hər şeyi bilmək istəyirlər. Hər il onlara vətənə geri qayıdan köçəri quşlardan, çaylarda və dənizlərdə olan balıqlardan, meşələrdən, çöllərin və düzənlərin sərvətlərindən, dağlar və neft mədənlərindən məlumat vermək lazımdır. Bu, uşaqlar üçün yaxşı təbiətşünaslıq dərsi olmaqla yanaşı, Vətənə sevgi və sədaqət aşılamaq üçün zəngin material olacaqdır.

Açar sözlər: sinifdən xaric iş, milli ideoloji hiss, tərbiyə, pedaqoji kollektiv, ibtidai təlim

Kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi işində sinifdən xaric işlər çox mühüm tərbiyə vasitəsidir. Məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin həyata keçirilməsini yalnız təlim prosesi ilə məhdudlaşdırmaq şəxsiyyət-vətəndaş yetişdirmək kimi bir məqsədə birtərəfli yanaşmaqdan başqa bir şey deyildir. Bilmək lazımdır ki, sinifdən xaric işlər məktəbin təlim-tərbiyə prosesinin tərkib hissəsi, belə demək mümkünsə, iki mühüm komponentindən biridir. Bu hər iki komponentin qarşılıqlı əlaqəli təsirləri şagirdlərin idrakı qüvvələrinin, ictimai-siyasi fəaliyyətinin, əxlaqının, fiziki sağlamlığının inkişafı üçün başlıca şərtidir.

Sinifdən xaric tərbiyə sisteminin yaradılması bütün pedaqoji kollektivin işidir. Çünki bu iş formasına verilən əsas tələb məktəblilərin hərtərəfli inkişafına kömək etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan sinifdən xaric iş formalarının şagirdlərin həm təlim, həm də tərbiyə işinə xidmət etdiyini unutmamaq olmaz. Problemlə bağlı maraqlı tədqiqatlar müəllifi Z.Əliyevanın haqlı olaraq göstərdiyi kimi, “Sinifdən xaric işlər öz məzmununa, əhatə dairəsinə, təşkilinə və ən başlıcası, nəzarət, forma və metodlarının tətbiqinə görə məktəbdənkənar işlərdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bəzən belə güman edirlər ki, guya sinifdən xaric tədbirlər yalnız tərbiyəyə xidmət edir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Öz məzmununa görə çox müxtəlif və rəngarəng olan sinifdən xaric işlər həm təlimə, həm də tərbiyəyə xidmət edir. Belə ki, o, təlim prosesində aparılan tərbiyə işlərini tamamlamaqla bərabər, şagirdlərin təlimə maraqlarını da artırır.

Sinifdən xaric işlərin həyata keçirilməsində və nəticələrinin yoxlanılmasında şagirdlərin həm təlim, həm də tərbiyəsinə nə səviyyədə xidmət etdiyi nəzərə alınmalıdır” [3, s. 37].

Göründüyü kimi, şagirdlərlə aparılan təlim-tərbiyə işlərinin böyük bir hissəsi sinifdən xaric tədbirlərin payına düşür. Sinifdən xaric işin mahiyyəti, vəzifələri, prinsipləri və formalarından bacarıqla istifadə edə bilmək şagird şəxsiyyətini daha effektiv, təsirli, həmçinin yeni və müasir vasitələrlə tərbiyə etməyə geniş imkanlar açır. Pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi sinifdən xaric tərbiyə işinin müxtəlif formaları, yol və vasitələrindən bacarıqla istifadə edə bilmək şagirdin ictimai-siyasi görüşlərinin, ideya inamını formalaşdırmaq işində də çox təsirli, qüvvətli vasitədir.

Aparığımız təhlillərə əsasən, bir cəhəti də qeyd etmək ki, sinifdən xaric tərbiyə işlərindən, bu prosesdə ideya tərbiyəsindən bəhs edən pedaqoji ədəbiyyatda, əsasən yuxarı siniflərdə məktəblilərlə aparılan işlərdən daha çox bəhs olunur. Problemlə bağlı pedaqoji ədəbiyyatlarda ibtidai siniflərdə sinifdən xaric işlər ya demək olar ki, unudulur, ya da bu növ tədbirlərdən

bəhs edilərkən sinifdən xaric oxu materialları ilə kifayətlənməli olur, səthi, təsviri materiallardan söhbət açmaqla iş bitmiş hesab edilir. Əlbəttə, məsələyə bu cür yanaşmalar elmi obyektivlikdən kənar, yol verilməzdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, uzun və çox mürəkkəb bir proses olan tərbiyə işi, gəncliyin ideya-mənəvi, əxlaqi cəhətdən formalaşdırılmasının bünövrəsi kiçik yaşlardan qoyulmalıdırsa, deməli, məktəbin bu sahədə gördüyü işlər təlim prosesi ilə yanaşı, sinifdən xaric tədbirlərin müxtəlif və rəngarəng formaları ilə də həyata keçirilməlidir. Çünki böyük maarifçi Abbasqulu ağa Bakıxanovun dediyi kimi, uşaqlıqda verilən tərbiyə daş üzərində həkk olunmuş nəqşə bənzəyir.

Məlum həqiqətdir ki, birinci sinfə yenicə qədəm qoyan şagird hər şeydən çox məktəbin və müəllimin təsirinə məruz qalır. Şagird ilk dəfə olaraq sistemli pedaqoji təsirlər selinə düşür. Belə sistemli pedaqoji təsirlərin çox mühüm həlqəsindən biri də sinifdən xaric tədbirlərdir ki, onun müxtəlif, rəngarəng formalarından bacarıqla, yüksək səviyyədə istifadə edə bilmək pedaqoji kollektivin, sinif müəlliminin başlıca vəzifələrindən olmalıdır.

İbtidai sinif şagirdlərində yaxşı şagird olmağa çalışmaq meyili, arzusu güclüdür. Müəllim şagirdlərin bu arzu və istəklərini nəzərə almalı, onları yaş xüsusiyyətlərinə uyğun müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməli, tapşırığı iş və vəzifə üçün məsuliyyət hissi aşılmalı, sadə şəkildə olsa da, qrup və kollektiv surətdə oxumaq, işləmək vərdisləri tərbiyə etməlidir. Uşağın məktəbə ayaq basdığı ilk gündən mənəvi tərbiyə və həyata fəal münasibət, vətəndaşlıq borcu və bu əsasda onlarda yüksək ideya inamı tərbiyəsinə başlamaq lazımdır. Müəllim tərbiyədə təcridlik prinsipini rəhbər tutaraq çalışmalıdır ki, bu gün sinifdə oturan hər bir şagird artıq dünyanın uşaq deyil. Uşaq məktəbə qədəm basdığı gündən özünün məktəbli olduğunu, ona qarşı hər dəqiqə, hər saat konkret tələb verildiyini hiss etməlidir.

Hamımıza yaxşı məlumdur ki, hələ birinci sinifdə oxuyan şagirdlərə gün və həftə ərzində fərdi və üç-beş nəfərlik kiçik qrupda konkret icra etməli olduğu növbətçi, sanitariya kimi vəzifə və əmək tapşırığı verilir. Bunların icrasının yoxlanması, hər bir şagirdin hərəkətinin, davranışının qiymətləndirilməsi, müsbət hərəkətlərinin təqdir edilməsi onlarda öz gücünə və imkanlarına olan inamı möhkəmləndirir. Bütün bunlar intizam tərbiyəsi, tapşırılan iş üçün məsuliyyət hissi tərbiyəsi, vətəndaşlıq borcu, ətraf hadisələrə münasibət və baxışların yaranması və formalaşması üçün ilk zəmin yaradır. Təlimə vicdanla yanaşmaq vərdisləri aşılamaqla yanaşı, ikilikdə, üçlükdə, kiçik qrup və kollektivlərdə birgə oxumaq, işləmək, düz danışmaq, yaxşı yoldaş və dost olmaq, lazım gəldikdə başqalarına kömək etmək vərdisləri ilk məktəb günlərindən başlamalıdır. Məhz ilk gündən müəllim təlim prosesinin verdiyi imkanlardan əlavə şagirdlərdə doğma yurda, vətənə, onun qəhrəmanlarına, mütəfəkkirlərinə məhəbbət hissi aşılamaq, mənəviyyatını və ideya inamını, davranışını, mədəniyyətini, formalaşdırmaq məqsədilə mənalı və zəngin sinifdən xaric iş formaları ilə tanış olmalı, onlardan bacarıqla, məharətlə istifadə etməlidir. Azərbaycan dilinin öyrədilməsi prosesində sinif və sinifdən xaric oxu müstəsna əhəmiyyətinə malikdir. Müşahidələr göstərir ki, ibtidai siniflərdə müəllim dilin öyrənilməsinə, onun xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına daha tez müvəffəq olur. Məhz sinifdən xaric oxu materialı xalqımız və onun vətənpərvərliyi, mənəvi dəyərlərinə daha dərinlən toxunmaq imkanı yaradır. Bu biliklərin formalaşması üçün vacib olan təbii şərt isə şagirdlərin yaş və biliyinə müvafiq materialın seçilməsidir.

Vətənə məhəbbət onun təbiəti ilə tanışlıqdan başlayır. Vətənimizin torpağı, meşələri, çayları, dağları, sənaye mərkəzləri, tikintiləri, təbii abidələri şagirdlərin tərbiyəsi üçün faydalı materialdır. Kiçikyaşlı məktəblilər hər şeylə maraqlanırlar, hər şeyi bilmək istəyirlər. Onlara hər il vətənə qayıdan köçəri quşlardan, çay və dənizdəki balıqlardan, meşələrimizin, çöl və düzənliklərimizin sərvətindən, dağlardan, neft yataqlarından danışmaq lazımdır. Bu, uşaqlar üçün həm yaxşı təbiətşünaslıq dərsi olar, həm də doğma vətənə məhəbbət və sədaqət tərbiyəsi üçün böyük material verir. Ölkəmizdə bitki və heyvanlar aləminə qayğıkeş münasibət, bununla əlaqədar görülən işlər də mütləq qeyd olunmalıdır. Məktəbdə oxuduqları ilk gündən şagirdləri təbiəti mühafizə hərəkətinə – güllərin əkilməsinə, ağac və kolların salınmasına və s. işlərə cəlb etmək zəruridir.

Dərslərdə təklif olunan mətnlərin əksəriyyətinin tədrisində belə imkanlar vardır. Belə mövzuya dərslərlərdəki “Təbiəti sevak və qoruyaq”, “Təbiətin sirləri”, “Heyvanlar və quşlar”, “İlin fəsilləri”, “Vətənin gözəllikləri” haqqında verilən bölmələr misal ola bilər. Bu tədris materialları da kiçikyaşlı məktəblilərə milli ideoloji tərbiyə üzrə biliklər, anlayışlar formalaşdırmağa kömək edə bilər.

İnsan, hər şeydən əvvəl, milli-mənəvi, mədəni-ədəbi ənənələr zəminində tərbiyə olunur. Bu planda Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri, ədəbi-mədəni irsi çox zəngindir. Ulu öndər 9 fevral 1994-cü ildə Ankara şəhərinin Bilkənd Universitetinin idarə heyəti ilə görüşdəki çıxışında qardaş Türkiyə və Azərbaycan xalqlarının çox qədim və zəngin mədəni irsə malik olduğunu diqqətə çatdıraraq deyirdi: “Əgər xalqımız əsrlər boyu birgə yaşayıblarsa, mübarizə apararaq öz mənafeyini qoruya biliblərsə, öz milli xüsusiyyətlərini itirməyiblərsə, böyük mərhələlərdən keçərək indi müstəqil xalq kimi, dövlət kimi yaşayırlarsa, bütün bunlara görə xalqımızın öz içərisindən çıxan mütəfəkkirlərə, yazıçı və şairlərə, bəstəkarlara, rəssamlara, memarlara, alimlərə minnətdardırlar. Böyük iftihar hissi ilə demək olar ki, xalqlarımız bu sahədə çox zəngindir. Bu zənginlik xalqlarımızda milli ruhu, milliliyi, milli ənənələri yaşadıb, nəsildən-nəsilə keçirib bu günə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan xalqı bütün türk dünyasının bir hissəsi olaraq və zəngin elm, mədəniyyət tarixinə malikdir” [2, s. 262].

Ulu öndər dönə-dönə qeyd edirdi ki, xalqımızın tarixi, milli ənənələri, ədəbiyyatı, mədəniyyəti orta məktəbdə diqqətlə öyrənilməli, şagirdlərin ideya tərbiyəsi işində çox mühüm vasitə kimi istifadə olunmalıdır. Ümummilli lider söyləyirdi: “Bizim tarixi, mədəni ənənələrimiz gərək orta məktəblərdə tədris olunsun. Çünki tariximizi, tarixi köklərimizi yaxşı bilmədən, onlara hörmət etmədən müstəqil dövlətimizi gələcəkdə yaxşı qura bilmərik. Ona görə də gənclər gərək öz köklərini, respublikamızın, xalqımızın tarixini bilərək bu gün də, gələcəkdə də vətənpərvərlik, vətənə xidmət, vətənə qayğı hissi ilə yaşasınlar”.

Nəticə. Heydər Əliyev irsi kiçikyaşlı məktəblilərin ideya inamına, insanpərvərliyə, vətənpərvərliyə, öz xalqına sonsuz sdaqət nümayiş etdirməyə və s. mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə mənbəyi kimi çox qiymətlidir. Belə didaktik və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik unikal nümunə, hər şeydən əvvəl, ibtidai sinif şagirdlərinin tədris materiallarını yüksək səviyyədə mənimsəməsinə də asanlaşdırır.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi. İbtidai sinif şagirdlərinin ideya inamının formalaşdırılmasında Heydər Əliyev irsindən istifadə etməklə mənəvi tərbiyə işinin nəzəri-pedaqoji əsasları işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti tədqiqatın nəticələri müəllimlərin yeni texnologiyalar əldə etməsinə və onların kiçikyaşlı məktəblilərin ideya inamı tərbiyəsi işinə cəlb olunmasına fayda verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası / A.N.Abbasov. – Bakı, – 2016.
2. Abdullazadə, F.N. Heydər Əliyev. XXI əsr / F.N.Abdullazadə. – Bakı, – 2018.
3. Əliyeva, Z.C. Sinifdən xaric işlərin forma və metodları // “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, – 2014, № 3.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi (tərtib. S.S.Xəlilov). – Bakı, – 2012.

E.S.Mustafayeva

Formation of National Ideology in Students Summary Summary

Article shows, that students' sense of patriotism comes from familiarity with the nature of the country. Land of our homeland, forests, rivers, mountains, industrial centers, buildings, natural monuments is useful materials for pupils. Schoolchildren are interested in everything and want to know everything.

Each year we need to talk about migrating birds that return to their homeland, the fishes in the river and the sea, the forests, the wealth of the desert and the plains, the mountains and the oil fields. This is a good lesson for children and a great deal of material for the love and loyalty of the native land.

Key words: *timeline work, national ideological feelings, upbringing, pedagogical collective, elementary education*

Э.С.Мустафаева

Формирование национально-идеологических чувств у школьников

Резюме

В статье показано, что чувство патриотизма у школьников начинается со знакомства с природой страны. Земли нашей родины, леса, реки, горы, промышленные центры, здания, памятники природы – полезные материалы для воспитания школьников. Младшеклассники интересуются всем и хотят знать все. Каждый год им нужно рассказывать о перелетных птицах, которые возвращаются обратно на свою родину, о рыбах в реках и морях, лесах, богатствах степей и равнин, горах и нефтяных месторождений. Это будет хорошим уроком природоведения для детей, а также богатым материалом для воспитания любви и преданности к родине.

Ключевые слова: *внеклассная работа, национально-идеологическое чувство, воспитание, педагогический коллектив, начальное образование*

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 18.02.2024

İ.E.NAZIRLI

e-mail: ilahenazirli@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.275

MƏKTƏBDAXİLİ İDARƏETMƏDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Xülasə. Planlaşdırma, təşkilətmə, koordinasiya, əlaqələndirmə, monitorinq, nəzarət, təhlil və s. aparıcı funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə, təbii ki, təhsil müəssisəsinin idarə olunmasının mürəkkəb bir proses kimi məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsi işi həyata keçirilir. Həmin prosesdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan fəaliyyətləri əhatə edən planlaşdırmada konkret tədbirlərin və işlərin yalnız yerinə yetirilməsi istiqamətləri nəzərdə tutulmur, həm də onların keyfiyyət səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: məktəbdaxili idarəetmə, fəaliyyətin planlaşdırılması, təhsil menecmenti, tədris proqramları, idarəetmədə koordinasiya.

Məktəbdə qarşıya qoyulan konkret təhsil məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi məktəbdaxili idarəetmə subyektlərinin vəziyyətlərinə daxildir. Planlaşdırma, təşkilətmə, koordinasiya, əlaqələndirmə, monitorinq, nəzarət, təhlil və s. aparıcı funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə, təbii ki, təhsil müəssisəsinin idarə olunmasının mürəkkəb bir proses kimi məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsi işi həyata keçirilir. Həmin prosesdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan fəaliyyətləri əhatə edən planlaşdırmada konkret tədbirlərin və işlərin yalnız yerinə yetirilməsi istiqamətləri nəzərdə tutulmur, həm də onların keyfiyyət səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Belə ki, planda müəyyənləşdirilmiş məqsədlər – əldə ediləcək konkretləşdirilmiş nəticələndir və onlar istənilən fəaliyyətin son nəticədə hansı səviyyəyə uyğun olacağını göstərən meyarlar kimi qəbul edilə bilər. Planlaşdırılmış fəaliyyətlər yerinə düzgün yetiriləndə idarəetmə işi də tələb olunan səviyyədə həyata keçirilir və nəticədə, keyfiyyəti idarə etmək imkanı yaranır.

Çoxistiqamətli və mürəkkəb təhsil prosesinin bir-birilə didaktik baxımdan əlaqələliliyini təmin etmək, keyfiyyətə nail olmaq üçün məktəbin daxili və xarici mühitinin daima dəyişdiyini nəzərə almaq vacibdir. Əks təqdirdə dəyişən cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi çətin ola bilər.

Təhsil tələblərinin keyfiyyətlə ödənilməsi məqsədilə planlaşdırmada dəyişikliklərin nəzərə alınması üçün məktəbdaxili idarəetmənin müvafiq informasiya ilə təmin edilməsi zəruridir. Belə informasiyaları isə nəzarət və vaxtaşırı keçirilən monitorinq vasitəsilə əldə etmək olar. Bir sistem kimi özündə müşahidə, izləmə (real, və ya ilkin vəziyyətin uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müsahibə, anket sorğusu, testlər və s. metodlardan da istifadə etməklə məlumat toplanması) qiymətləndirmə və korreksiya məqsədilə proqnozlaşdırmanı özündə birləşdirən monitorinq insan fəaliyyəti ilə əlaqədar müxtəlif sahələrin, o cümlədən də məktəbdaxili idarəetmənin vaxtında və keyfiyyətli informasiya təminatı vasitəsidir. Monitorinq nəticəsində əldə edilmiş informasiyalardan istifadə edərək idarəetmə fəaliyyətini tənzimləmək, obyektə daha effektiv təsir etmək mümkün olur, keyfiyyəti daha yüksəltmək imkanları informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə daha da intensiv şəkildə alır ki, bu da kəmiyyət və keyfiyyət arasında uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasına kömək edir.

Monitorinq, nəzarət dəyişikliklərlə bağlı diaqnozlaşdırıcı, nəzarətedici məqsədlərin iyerarxik strukturunu özündə birləşdirən, arzu olunan səmərənin əldə olunmasına kömək edir. O, həyatı bacarıqların inkişafı üçün oriyentasiya dəyişdirilə bilən təhsilin məktəbə gətirdiyi tələblərin tədqiq edilməsinə, ehtiyacların qiymətləndirilməsinə imkan verir [3, s. 291]. Belə bir

şəraitdə təhsildə müvafiq, mümkün kurikulum islahatlarının imkanlarını, həyati bacarıqların inkişafı üçün məktəbin gələcəyə töhfə verə biləcəyi yolları müəyyənləşdirmək, məktəbdə islahat prosesini gücləndirmək məqsədilə strategiya hazırlamaq və strategiyayı müdafiə etmək, istinad mənbələrini müəyyənləşdirmək, həm də innovativ təhsil proqramlarını araşdırmaqla məktəbdə işlətmək üçün uyğunlaşdırıla bilən ideyaları, dərsləri müəyyən etməyə şərait yaradır.

İdarəetmə funksiyalarının effektiv koordinasiyası vasitəsilə təhsilin keyfiyyətini artırmaq olar. Keyfiyyətin idarə edilməsinə düzgün əlaqələndirmənin həyata keçirilməsi ilə, monitoring, nəzarət və obyektiv qiymətləndirmə nəticəsində əldə edilmiş informasiyalardan səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Təcrübə göstərir ki, məktəbin idarə olunmasında və ümumiyyətlə, təhsildə dəyişiklikləri qəbul edən müəssisə rəhbərlərinin özünümotivləşməsi daha çox özünü büruzə verir və onların özünütəşkilində rəsiyonallaşma təşəkkül edir [4, s. 263].

Qeyd etdiyimiz kimi, qiymətləndirmə monitoring sistemində korreksiya məqsədilə proqnozlaşdırmadan əvvəl müəyənləşdirilmiş real vəziyyəti göstərən bir prosesdir. Yəni, qiymətləndirmə təhsilin idarə edilməsi kontekstində əldə edilmiş keyfiyyətlərin səviyyəsini ölçən bir vasitədir. Təhsil müəssisəsinin idarə olunması prosesində təhsilin keyfiyyətinin - əldə edilmiş konkret nəticə və ya gözlənilən nəticələrin, yəni məqsədlərin qiymətləndirilməsi məktəbin idarə olunmasında aparıcı istiqamətlərdən biridir. Nəticəyönlü təhsil verən məktəbin idarə edilməsi də nəticəyə istiqamətlənmiş olmalıdır ki, bütün digər funksiyalarla yanaşı və ya müvafiq olaraq həyata keçirilən bütün fəaliyyətlər arasında vəhdət olsun və son nəticədə təhsilin yüksək keyfiyyəti təmin edilsin. Təbii ki, informasiya bolluğu və saysız dəyişikliklər dövründə cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarının, kurikulumun tələblərinin ödənilməsi ölçüyəgəlməz əmək və zəhmət tələb edir. Lakin məktəb bunu etməlidir. Bu missiyanın yerinə yetirilməsində məktəb düzgün istiqaməti yalnız obyektiv qiymətləndirmə vasitəsilə götürə bilər. Çünki qiymətləndirmə real vəziyyət haqqında qərar çıxarılmasında “bələdçi”lik edən bir üsuldur.

İdarəetmənin müxtəlif mərhələlərində təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin kompleks xarakter daşması və onun daxili əlaqələrinin nəzərə alınması zəruridir, çünki qiymətləndirmə ani, qısa məqam olmayıb (məqam qiymətləndirmə prosesinin nəticəsinin bəyan edilməsi ola bilər), qoyulmuş konkret məqsədlərə, fəaliyyətin əhatə dairəsinə və zamanına müvafiq olaraq reallaşan prosesdir.

“... ümumtəhsil məktəbində təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasına üç yanaşma məqsədyönlü olardı: – məqsədə görə idarəetmə; – prosesə görə idarəetmə; – son nəticəyə görə idarəetmə” [2, s. 34].

Bu yanaşmalardan çıxış edərək qeyd etmək olar ki, məqsəd planda nəzərdə tutulmuş və əldə ediləcək son nəticədirsə, dəyişikliklər dövründə həmin məqsədlərə bağlı müəyyən uyğunsuzluqlar ortaya çıxarsa, fəaliyyətdə olan proqramın konsepsiyasının yerinə yetirilməsini və nəticəliliyini, səmərəliliyini, həyatiliyini və məqsədyönlülüynü təmin etmək məqsədilə onun mərhələlərlə qiymətləndirilməsi vasitəsilə prosesdə çevik akkomodasiyalar (yəni fəaliyyətlərin məzmun və mürəkkəbliyini dəyişmədən ehtiyaclara uyğunlaşdırılması) və modifikasiyalar (fəaliyyətin məzmun və mürəkkəbliyinin dəyişilməsi, yəni tam həyata keçirilməsi mümkün olmayan hissənin qısaldılması) etmək, keyfiyyətin qaldırılması naminə təsiri, yanaşmanı məqsədyönlü şəkildə dəyişmək olar.

Hələ ki, orta təhsil müəssisələrində kütləvi şəkildə tətbiq olunan konkret şkala üzrə qiymətlər, ballar obyektiv qiymətləndirməni tam təmin etmir, çünki bu qiymətləndirmə müəllim tərəfindən təxmin edilmiş kriteriyalar əsasında həyata keçirilən gündəlik, cari, demək olar ki, tələsik aparılan qiymətləndirmədir. Əlbəttə, ibtidai təhsil səviyyəsində kurikulumun – ibtidai təhsil proqramlarının reallaşdırıldığı I-III siniflərdə müəyyən çətinliklər rast gəlsə də, şagirdlərin təlim nəticələrinə verilən tələblər dövlət standartları şəklində təqdim olunur və bu təqdirəlayiq haldır. Çünki diaqnostik qiymətləndirmədən başlayıb, formativ, yəni cari qiymətləndirmə ilə izlənen, kiçik summativlərlə mərhələlər üzrə yekunlaşan, hər semestrin sonunda

böyük summativ və yekun qiymətləndirmə ilə başa çatan və hər fənnin məzmun xətlərinə uyğun əsas və ali standartların reallaşdırılmasına xidmət edən qiymətləndirmə ən doğru qiymətləndirmə seçimidir. Təbii ki, yaxın bir-iki ildə bu qiymətləndirmə növbəti addımla – yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi ilə artıq V-VI sinifləri də əhatə edəcək və bu problem orta təhsil müəssisələrində öz həllini tapacaq. Lakin, əlbəttə, unutmmaq lazım deyil ki, yaxşı forma, nəinki heç də həmişə keyfiyyət təminatçısı kimi görünməyə bilər, hətta belə olmaya da bilər. Çünki bu işlərin icraçıları təhsilverənlər, fərdlərdir və onların peşəkarlıq səviyyəsi də fərqlidir. Əsas məsələ bütün təhsil işçilərinin – həm rəhbər kadrların, həm də təhsil verənlərin lazımi peşəkarlıq səviyyəsinin və dəyişikliklərin qəbul və tətbiq etməyə özünəmotivləşdirmənin olmasıdır.

Nəticə. Müəllimlərin kollektiv idarəcilikdə iştirak etməsi, praktik müəllimlik fəaliyyəti ilə kifayətlənməyib tədqiqatçıya çevrilməsi və bunların rəhbərliyin bir istiqaməti kimi qəbul edilməsi idarəetmənin effektivliyinin artmasına müsbət təsir edən əsas amillərdəndir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri yeniliyi. Respublikamızda məktəbdaxili idarəetmə fəaliyyətinin strukturu araşdırılmış, idarəetmənin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi şəraitində yeni model və texnologiyalardan istifadənin və təhsil menecmentinin, məktəbin elmi əsaslarla idarə edilməsinin məktəbin modernləşdirilməsində, təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsində üstün rolu öyrənilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən idarəetmə nəzəriyyəsi – təhsil menecmenti üzrə vəsait hazırlanmasında, həmçinin məktəbrəhbərləri tərəfindən məktəbdaxili idarəetmənin effektivliyinin artırılmasında modernləşdirmə ilə bağlı ideya və fikirlərdən istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A.A. Məktəbin demokratik əsaslarla idarə edilməsinin aktual məsələləri / A.A.Abdullayev. – Bakı: Nafta-Press, – 1998. – 143s.
2. Məmməd zadə, R.H. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi / R.H.Məmməd zadə. – Bakı: Müəllim, – 2010. – 170 s.
3. Mərdanov, M.C. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə / M.C.Mərdanov [və b.] – Bakı: Çarşıoğlu, – 2003. – 416 s.
4. Kazımov, N.M. Tətbiqi pedaqogika (İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisası üzrə). Dərslik / N.M.Kazımov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 328 s.

I.E.Nazirli

Monitoring and Evaluation in Intraschool Management

Summary

Performing leading functions such as planning, organization, coordination, linking, monitoring, control, analysis, etc., a complex process is naturally carried out as targeted regulation of the management of an educational institution. Moreover, in planning activities to be implemented in this process, not only the directions for the implementation of specific activities and work are provided, but their quality level is also determined.

Key words: intraschool management, activity planning, educational management, educational programs, coordination in management

И.Э.Назирли

Мониторинг и оценивание в внутришкольном управлении

Резюме

Выполняя такие ведущие функции, как планирование, организация, координация, связывание, мониторинг, контроль, анализ и т. д., осуществляется сложный процесс целенаправленного регулирования управления образовательным учреждением. Причем в планировании мероприятий,

подлежащих реализации в этом процессе, предусматриваются не только направления реализации конкретных мероприятий и работ, но и определяются их качественный уровень.

Ключевые слова: внутришкольное управление, планирование деятельности, образовательный менеджмент, учебные программы, координация в управлении

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

Z.B.NƏSİROVA

e-mail: zerife.nesirova61@gmail.com

Suraxanı rayonu M.Mehdiyev adına 280№-li tam orta məktəb
(Bakı şəh., İ.Əhlimanov küç., 13/14)

:10.62021/0026-0028.2024.1.279

ORTA MƏKTƏBLƏRİN YUXARI SİNİFLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ŞAĞİRDŁƏRİN ŞİFAHİ NİTQ VƏRĐİŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə. Orta məktəblərdə, ümumilikdə, ingilis dilinin tədrisində şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məsələsi öz aktuallığını qorumaqdadır. Belə ki, qloballaşan dünyaya integrasiya etmək üçün bir neçə xarici dil bilən gənclərə böyük ehtiyac vardır. Bu da xarici dillərin tədrisi qarşısında bir çox tələblər qoyur.

İstər orta, istərsə də ali məktəblərdə təhsilverənlər müxtəlif kommunikativ fəaliyyətlərdən istifadə etməklə sözügedən məsələnin həllinə doğru müxtəlif addımlar atırlar. Buraya debatlar, müzakirə əsaslı təlim metodundan yararlanmaqla müxtəlif müzakirələrin təşkili, İKT əsaslı, oyun əsaslı fəaliyyətlər, audio və video, KİV əsaslı materiallardan istifadə və s. daxildir. Bütün bu sadaladıqlarımız dərs saatlarına əlavə rəng qatmaqla qalmır, həm də təhsiləlanların motivasiyalarını yüksəldir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin orta məktəblərin yuxarı siniflərində kommunikativ yönümlü tədrisi bu gün müasir təhsilin tələbləri sırasında qərarlaşır. Orta məktəb kontekstində sözü gedən tədris prosesini müasir metod və yanaşmalar fonunda təqdim etdikdə müəyyən nailiyyətlər əldə etmək mümkün olur. Məqələdə də məhz bu məsələlər təhlil edilir, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı səmərəli yollar araşdırılır.

Açar sözlər: nitq, dil, söz, ünsiyyət, motivasiya

İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının həyatımızın hər bir sahəsinə nüfuz etdiyi bir vaxtda bu yeniliklər tədrisdən də yan keçməmişdir. Belə ki, müxtəlif proqramlar və saytların təklif etdiyi şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı paylaşımlar, digər ölkələrdən olan həmyaşıdlarla xarici dildə yazışmalar, səsli ismarıclar, müxtəlif həcmli layihələr və s. bu işin müsbət məcraya yönəldilməsinə yardımçı olur.

Müzakirə əsaslı təlim metodundan istifadə etməklə müəllimlər müxtəlif mövzular ətrafında şagirdlərin şifahi nitqlərinin inkişafında dəstəkverici xarakterə malik olan mövzular seçməklə, onların rəy və mühakimələrini dəyərləndirməklə dərs saatlarını rəngarəng və cəlbedici, maraqlı edə bilər. Burada əlbəttə, təhsilverənlərdən ciddi əmək, diqqətli mövzu seçimi, səbr, əzm, səriştə tələb olunur. Mövzular seçilərkən təhsiləlanların maraq dairələrinə, zövqlərinə, səviyyələrinə uyğun şəkildə dəyərləndirilməlidir.

Bundan əlavə, audio və video materialların dərs saatlarına əlavəsi də bu işlərin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırır. Dinləmə materialları fonunda digər bacarıqlara integrasiya edərək, yaradıcı fikirlər irəli sürmək, fikir və ideyaların bölüşdürülməsini təmin etmək, həyata keçirmək məqsədəuyğun addımlardan hesab edilməkdədir. Belə olduqda təhsiləlanlar arasında əməkdaşlıq prinsipləri formalaşmağa başlayır. Bu da tədrisin bilavasitə keyfiyyətini artıran məsələlər sırasında yer alır, onların monoloji və dialoji nitqlərinin inkişafında da müstəsna rola malik olur. Bu zaman müəllimlər təhsiləlanların hər hansı mətnin məzmunundan çıxardıqları nəticələrlə bağlı verdikləri qərarları, ideya və fikirləri dəstəkləməli, onların şifahi nitqin inkişafında müsbət istiqamətə yönəlməkdə olan ən kiçik cəhdlərini belə qiymətləndirməlidirlər.

İngilis dilinin tədrisində kommunikativ xarakterə malik tapşırıq və çalışmalar da burada vacib rola malikdir.

Ümumilikdə, danışığa və eyni zamanda interaksiyaya sövq edən fəaliyyətlər arasında aşağıdakıların adlarını çəkmək olar:

– müzakirələr

Məzmun əsaslı dərslər saatlarında və ya sonra müxtəlif mövzularda müzakirələrə yer verilə bilər.

- rollu oyunlar
- simulyasiya
- məlumat mübadiləsi
- beyin həmlələri
- hekayə nəql etmə
- hekayə tamamlama
- hesabatlar
- kartlarla oyun
- şəkil əsasında danışma
- şəkil təsviri
- fərqlərin tapılması və s.

Beləliklə, danışma verbal və qeyri-verbal vasitələrlə mənanın qurulma və paylaşılması prosesidir. Danışmaq ikinci dilin, yəni hədəf dilin öyrənilməsində və tədrisində vacib amil kimi rol oynayır, çıxış edir. Bu münasibətlə F.Kərimov qeyd edir ki, *məntiqi təfəkkür, şifahi nitq və maraq vahidət təşkil edərək, sürətlə inkişaf edir. Müşahidələr göstərir ki, fənlərarası əlaqənin yaradılması müvafiq sözlərin (terminlərin) öyrənilmə faizini əhəmiyyətli dərəcədə artırır* [1, s. 36].

Məqsəd və vəzifələr

Onu da qeyd edək ki, metodist və dilçilər ikinci dilin interaksiya vasitəsilə mənimsədilməsinə inanırlar. Məhz bu aspektdən yanaşdıqda kommunikativ dil tədrisi və əməkdaşlıq əsaslı öyrənmə sözügedən məqsədə xidmət edir. Belə ki, KDT (kommunikativ dil təlimi) real həyatı situasiyalar üzərində qurulmuşdur. Bu metoddan istifadə etməklə yuxarı sinif şagirdləri bir-biri ilə kommunikasiya yaratmaq imkanı əldə edirlər.

Daha dəqiq desək, müəllimlər təhsilalanlar üçün real həyatı situasiyalara söykənən sinif mühiti yaratmalı, autentik fəaliyyətlər, tapşırıqlar, mənalı dərslər saatları planlaşdırmalıdırlar ki, bunlar da şifahi nitqin inkişafını dəstəkləyir. Bu cür tədris saatlarında lüğətin genişləndirilməsi də vacib məsələdir. Çünki, təhsilalanların leksik bazası nə qədər zəngin olarsa onlar o qədər də inamlı şəkildə uğurlu interaksiya və kommunikasiyaya daxil ola bilirlər.

Bundan əlavə, təhsilverənlər onlara problemli situasiyalardan istifadə etməklə düşünməyi, təhlillər aparmağı, nəticələr çıxarmağı öyrətməlidirlər. Belə olduqda onlarda tənqidi təfəkkür formalaşmağa başlayır və ətrafda baş verənlərdən düzgün nəticə çıxarmağa, bu istiqamətdə düzgün qərarlar verməyə nail olurlar.

Bu baxımdan Y.Ş.Kərimov yazır: "...Deməli, kifayət qədər bilik və bacarığı olmayan şagird problemin həllinə say göstərə bilməz" [2, s. 78].

Əlbəttə, istənilən bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşmasında, inkişafında yaş amilinin də adını çəkmək yerinə düşərdi. Çünki bu faktorun rolu tədris prosesində böyükdür.

Tanınmış ingilis metodisti C. Harmer qeyd edir ki, *yaş amili bizim təhsilalanları öyrətmə və onlara nə etməli olduqlarını bildirmə prosesində qərar verməmişdə ən vacib faktordur. Müxtəlif yaşda olan insanların müxtəlif ehtiyacları, səriştələri və koqnitiv bacarıqları vardır. Belə ki, biz kiçikyaşlı məktəblinin xarici dili oyunlar vasitəsilə mənimsəməsinə gözlədiyimiz halda, böyüklərdən əsasən dərin düşüncənin geniş istifadəsinə gözləyə bilərik* [3, s. 80].

Bütün bu qeyd etdiklərimizin mərkəzində motivasiya dayanır, şagirdlərdə həvəs və maraq əsas şərt olaraq dəyərləndirilməlidir. Digər halda dərslər cansıxıcı xarakter almağa başlayır, təhsilalanların demotivasiyasına gətirib çıxarır. Bu da nəticə etibarilə, uğurlu olmayan dərslər saatı olaraq səciyyələndirilir.

Bu mənada P.Ur qeyd edir ki, *cansıxıcı dərslər mühitində olmaq təkcə özü-özlüyündə xoş olmayan hiss yaratmaqla qalmır, eyni zamanda şagirdlərdə diqqətin yayınmasına, motivasiya dərəcələrinin aşağı düşməsinə, nəhayət, az həcmli öyrənməyə gətirib çıxarır* [4, s. 45].

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu zaman müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Belə ki, təhsilverənlər tədris zamanı həm də müxtəlif funksiyalar yerinə yetirirlər. Onlar istiqamətverici, motivasiyaedici və s. kimi rollara malikdirlər.

Metodoloji ədəbiyyatlarda yuxarı siniflərdə dil öyrətmənin aşağı siniflərə nisbətən bir qədər asan olması barədə fikirlər vardır. Lakin o da məlumdur ki, bu yaş dövrləri yeniyetməlik illərinə təsadüf etdiyi üçün diqqətin yayınması hallarına da rast gəlmək mümkündür. Bu da müəyyən mənada çətinliklərlə müşayiət olunur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən yaş dövründə öyrənilən materialların onların gündəlik yaşam tərzlərinə bilavasitə relevant olması məqsəduyğundur. Belə ki, onlar bəzi hallarda dil öyrənmənin vacibliyini anlamaya bilər. Əgər müəllimlər seçim edərkən mətnləri həqiqi həyatı situasiyalara uyğunlaşdırsalar müsbət nəticələrin əldə edilməsi mümkündür. Bu zaman onlar şifahi nitqlərində öz şəxsi həyatı təcrübələrindən yararlanaraq, müəyyən fikir və ideyalar irəli sürür, düşündüklərini paylaşmaqda həvəsli olurlar.

Eyni zamanda onlar mücərrəd öyrənmə fəaliyyətlərinin əvəzinə, öz şəxsi təcrübələrindən istifadə etdikdə və bu istiqamətdə fikirlərini paylaşıqda daha da ürəkaçan nəticələr əldə etmək mümkün olur, eyni zamanda asanlaşır.

Həmişə məlumdur ki, sözügedən yaş dövrlərində şagirdlərdə mücərrəd fikirlərə meyillilik daha çox olur. Bu zaman müəllimlər onlara həqiqi həyat hadisələri ilə tutuşdurmalar, müqayisələr aparmağı, nəticələr barədə məlumatlar verməyi, həmin informasiyaları öz sinif yoldaşları ilə bölüşdürməyi də tapşırıq qismində verə bilər.

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində təhsilverənlər və onların seçdikləri materiallar, kommunikativ fəaliyyətlərin xüsusiyyətləri, səmərəliliyi müəhim əhəmiyyət kəsb edir. Burada ən effektiv yollardan biri, hətta buna ən birincisi də demək olar ki, bu da ingilis dilində danışanları məqsədyönlü şəkildə dinləmək və mənalı söhbətlərə qoşulmaqdır. Əgər şagirdlər nə qədər çox söz eşidər və başa düşərlərsə bir o qədər də şifahi nitq qabiliyyətləri tez formalaşar.

İşin elmi yeniliyi. Sözügedən məqalədə indiyə qədər araşdırılan məsələlər təhlil edilir, əldə edilən nəticələr xülasələşdirilərək təqdim edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Araşdırılan mövzu həm orta, həm də ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisində şifahi nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsi baxımından faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Kərimov, F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. / F.Kərimov. – Bakı: BSU nəşriyyatı, – 2002. – 139 s.
2. Kərimov, Y.Ş. Təlim metodları. / Y.Ş.Kərimov. – Bakı: “RS Poliqraf” MMC, – 2009. – 279 s.

İngilis dilində

3. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. 5th edition / J.Harmer. – Pearson Education Limited, – 2015. – 446 p.
4. Ur, P. A Course in English Language Teaching / P.Ur. – Cambridge University Press, – 2012. – 325 p.

Z.B.Nasirova

The Ways of Developing Students' Oral Speech Skills in English at Senior Classes of Secondary Schools

Summary

The article deals with the problem of working out effective ways of using speaking skill in FLT. It is obvious that today any language, especially the global language should be taught for communicative purposes.

Adequately, teaching all the skills and used methods, should be integrated into the process of developing language learning students' communicative competence. In the process of investigation great attention was given to the facts taken from the methodological literature. One of the important goal of the article is to detect and find out the role of oral speech. Emphasizing its role in modern English referring to the works of scientists that have been researched in this field, we emphasize the emergence of speaking in methodology.

Key words: *speech, language, word, communication, motivation*

З.В.Насирова

**Пути развития навыков устной речи на английском языке учеников
в старших классах средней школы**

Резюме

В данной статье рассматриваются пути формирования навыков устной речи при изучении иностранного языка. Очевидно, что сегодня любой язык, и в особенности глобальный язык, должен обучаться в коммуникативных целях.

Соответственно, все умения и использованные методы, должны быть и интегрированы в процесс формирования коммуникативной компетенции. В анализе большое внимание обращено на факты, полученные из литератур. Одной из важнейших целей статьи является раскрытие роли устной речи. Ссылаясь на работы ученых, исследовавших эту область методики, мы подчеркиваем ее важность в методике.

Ключевые слова: *речь, язык, слово, коммуникация, мотивация*

Rəyçilər: prof. T.H.Cəfərov, T.T.Əkbərli

Redaksiyaya daxil olub: 31.02.2024

G.NƏZƏROVA

direktor müavini

e-mail: gunaynazarova93@gmail.com

Q.Abbasov adına 284 nömrəli tam orta məktəb

(Bakı şəh., Biləcəri qəs., X.Məlikaslanov küç., 10)

:10.62021/0026-0028.2024.1.283

MÜASİR TƏHSİL PARADIQMASI KONTEKSTİNDƏ TƏLİM PROSESİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Xülasə. Məqalədə təhsil prosesinin optimallaşdırılması yolu ilə səmərəliliyinin artırılması problemi araşdırılır. Təhsilin optimallaşdırılması prinsipləri təsvir edilir, optimallıq prinsipi qeyd olunur, tədris prosesini optimallaşdıran pedaqoji şərtlərdən bəhs olunur. Həmçinin məqalədə tədris prosesinin səmərəlilik səviyyəsinin müəyyən edilməsində optimallıq meyarları, optimallaşdırma prosesində əlverişli şərait yaratmaq üçün zəruri olan, tədris və tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması prinsipləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: optimallaşdırma, təhsil paradiqması, səmərəlilik, prinsiplər, pedaqoji dəyərlər

Bu gün müasir təhsil paradiqması çərçivəsində təlim prosesi dəyişən dünyada yaradıcılıq və öz müqəddəratını təyinetmə qabiliyyətinə malik, inkişaf etmiş məsuliyyət hissi və səriştəsi olan, peşəkar və sosial cəhətdən səriştəli şəxsiyyətin formalaşması üçün ən mühüm vasitədir. Sənaye cəmiyyətinin təhsil paradiqması ilə müqayisədə təhsil prosesi iştirakçılarının dəyişmiş mövqeyi onların özləri arasında tərəfdaşlıq münasibətlərini həyata keçirmə hüququnu nəzərdə tutur.

Cəmiyyətin müasir inkişafı mərhələsində fərdiləşdirmə, kompüterləşdirmə və informasiyalasdırma proseslərini nəzərə alaraq, təhsil prosesi şagirdin intellektual potensialının inkişafına, müstəqil bilik əldə etmək və onlarla işləmək bacarıqlarının inkişafına yönəldilmişdir. Tədris prosesində şagirdin üzərinə düşən yükün məqsədyönlü şəkildə artması baş verir ki, bu da təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasında aktual problemdir. Səmərəlilik problemi həm də müəllimin qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyindən, təlimin məzmunu, vasitə və formalarının seçilməsindən, dərs zamanı şagirdlərin özünütəşkil prosesindən asılıdır [5, s. 247].

Səmərəlilik probleminin həlli yollarından biri də təlim prosesinə onun optimallaşdırılmasıdır. Optimallaşdırılma (latınca optiums – ən yaxşı) obyektin və ya metodun inkişafını ən yaxşı vəziyyətə yönəlmiş bir prosesdir [10].

“Optimallaşdırma” termini iki mənada həyata keçirilir:

– ümumi mənada, bu, bir çox mümkün olanlar arasında hər hansı bir problemin həlli üçün ən yaxşı, ən əlverişli variantın seçilməsi prosesidir, yəni bu kontekstdə səmərəliliyin artırılması probleminin həlli yollarından biridir.

– dar mənada: öyrənmənin optimallaşdırılması problemlərinin həllinin uğuru və sərf olunan vaxtın rəsonallığı baxımından verilmiş şərtlər üçün ən yaxşı öyrənmə variantının elmi əsaslı seçimi və həyata keçirilməsi [10].

Beləliklə, təlim prosesinin optimallaşdırılmasının əsas vəzifəsi müəyyən bir vəziyyət üçün optimal səviyyəyə, yəni müəllim və tələbələrin minimum vaxtı və səyi ilə onun fəaliyyətinin maksimum nəticələrinə nail olmaq hesab edilə bilər.

Optimallaşdırma prosesinin metodoloji əsasını sistemli yanaşma təşkil edir. Sistemli yanaşmada qərar qəbul edilərkən sistemin komponentləri arasında olan bütün təbii əlaqələr nə-

zərə alınır. Həmçinin, optimallaşdırma prosesinin metodoloji əsasını fəaliyyətdə əsas həlqənin müəyyənləşdirilməsinə arxalanmaq təşkil edir.

Elmi ədəbiyyatların təhlilinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəldik ki, sənaye cəmiyyətinin təhsil paradigmasından (ənənəvi) post-sənaye cəmiyyətinin təhsil paradigmasına keçid zamanı öyrənmənin optimallaşdırılması prosesi keyfiyyətə dəyişikliklərə məruz qalıb. Təlimdə ənənəvi paradigma və bilik yönümlü yanaşma çərçivəsində təhsil sisteminin əsas məqsədi və tələbi şagirdin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdislər olduğundan, təlimin optimallaşdırılması prosesi yalnız optimal nəticəyə nail olmaq məqsədi daşıyır [3].

Bilik yönümlü paradigmadan fərqli olaraq humanitar paradigma kontekstində şəxsiyyət yönümlü, mədəni və səriştəli yanaşmaların həyata keçirilməsi müəllim və şagirdin fəaliyyətinin dialektik vəhdətini əks etdirir. Məqsəd kimi humanitar paradigma fərdin özünə dəyər verməsi ideyası insan mədəniyyətinin əsaslarını və səriştələrini (təhsil, sosial, mülki, peşəkar və s.) təşkil edir. Müəllimlə şagird arasında subyekt-subyekt əlaqəsini nəzərə alaraq, təlim prosesində optimallaşdırılacaq parametrlər ikitərəfli olur, yəni müəllimin şagird ilə ünsiyyətinin dialektik vəhdətdə, mürəkkəb strukturda nəzərə alınmasını tələb edir. Beləliklə, öyrənmənin optimallaşdırılması keyfiyyətə yeni xüsusiyyətlər əldə edir, yəni: tədrisin optimallaşdırılması və öyrənmənin optimallaşdırılması.

Tədrisin optimallaşdırılması dedikdə, onun problemlərinin həllinin uğuru, müəllim və şagirdlərin sərf etdiyi vaxtın rasionallığı baxımından verilmiş şərait üçün ən yaxşı təlim variantının elmi əsaslarla seçilməsi və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [9, s.15].

Təhsil prosesinin optimallaşdırılması prinsiplərini aşağıdakı kimi müəyyən edilmək olar:

- didaktika və tərbiyənin prinsip və metodlarının hərtərəfli tətbiqi;
- planlaşdırma, təşkili, tənzimləmə, uçot və nəzarətin bütövlüyünü ifadə edən tədris prosesinin səmərəli idarə edilməsi;
- şagirdin hərtərəfli öyrənilməsinə, inkişafına və tərbiyəsinə diferensial yanaşmanın tətbiqinə əsaslanan didaktik və tərbiyəvi təsirlərin istiqaməti;
- fərdi və kollektivə effektiv tərbiyəvi təsir ideyalarının yaradıcı tətbiqi istiqamətində məktəbin, ailənin, cəmiyyətin pedaqoji söylərinin optimallığı [12].

Bu prinsiplər bu gün də şəxsiyyət yönümlü yanaşma dəyərlərinə əsaslanan təhsilə səriştə əsaslı yanaşmanın üstünlük təşkil etdiyi kontekstdə aktuallığını qoruyur.

Əsas səriştələri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəldik ki, optimallaşdırma prosesi əsasən məzmunun və formaların planlaşdırılması nəzərə alınmaqla təhsil problemlərinin uğurlu həllini təmin edən istənilən imkanların məcmusu kimi başa düşülən pedaqoji şəraitdən asılı olacaq. Təlim prosesini optimallaşdırmaq üçün nisbətlik prinsipinin əsas komponenti kimi pedaqoji şərtləri iki qrupa bölmək olar:

1. Tədris prosesini optimallaşdırmaq üçün müəllim hazırlığı fəaliyyəti;
2. Təlim prosesini optimallaşdıran şərtlər.

Öz növbəsində, birinci qrupa aşağıdakılar daxildir:

- müəllim tərəfindən öz bilik və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili;
- müəllim tərəfindən mövcud toplanmış pedaqoji təcrübənin təhlili;
- şagirdlərin çətinliklərini və həddən artıq yüklənməsinin səbəblərini müəyyən etmək, optimallaşdırma nəticələrinin müəllim və şagird arasında birgə müzakirəsi.

Təlim prosesini optimallaşdıran şərtlər aşağıdakılardır:

- müəllim tərəfindən onun mövzusunu, kurikulumdakı yerini və yeniliyini nəzərə alaraq optimal dərslər növünün müəyyən edilməsi;
- hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq öyrənməyə diferensial yanaşmanın tətbiqi;
- dərslər zamanı mehriban və rahat mühit yaratmaq;
- məşğələ zamanı idarəetmənin səriştəli təşkili, zəruri hallarda konkret təhsil vəziyyəti çərçivəsində müəllimin fəaliyyətinin operativ tənzimlənməsi;

– müəllim dərstdə şagirdlərin akademik biliklərlə həddən artıq yüklənməsi zamanı bütün normaları nəzərə alır.

Sonuncu şərt təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılması baxımından əhəmiyyətlidir və bu meyarlar aşağıdakılardır:

1. Şagirdin real təhsil imkanlarına uyğun olan akademik performans, inkişaf və təhsil səviyyəsinə nail olması;

2. Müəllim və şagirdin müvəqqəti normalara riayət etməsi.

Birinci meyar effektivliyi müəyyən edərkən təlimin keyfiyyətini əks etdirir, ikinci meyar isə yalnız standartda nail olmaq üçün sərf olunan vaxt normalarına uyğunluqla əlaqəli deyil, bu təlim prosesinin əsas məqsədinin bir hissəsi kimi elan edilən keyfiyyət səviyyəsinin normalara uyğunluğunu nəzərdə tutur.

Beləliklə, təlim prosesinin effektivliyini təyin edərkən optimallıq meyarlarını müəyyən etmək mümkün görünür:

1. Hər bir şagirdin real təhsil imkanları (şagird üçün mümkün olan akademik performans, yaxşı davranış və inkişaf səviyyəsinə nail olmaq);

2. Konkret nəticə əldə etmək üçün ayrılan vaxt;

Bu meyarların hər biri təlim prosesinin effektivliyinin müvafiq göstəricisi ilə əlaqələndirilir, hər bir şagird üçün fəaliyyət göstəricisinin dəyəri dəyişkəndir, çünki şagirdlərin real təhsil imkanlarına həm daxili, həm də xarici amillər daxildir.

Tədris prosesinin effektivliyi təlim prosesinin optimallaşdırılmasının uğurundan asılıdır. Bu uğur aşağıdakı qaydalara riayət etməklə əldə edilir:

– şagirdlərin məqsədləri və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təlim, tərbiyə və inkişaf vəzifələrinin hərtərəfli planlaşdırılması;

– materialın strukturlaşdırılması, fənlərarası əlaqələrin aşkarlanması, müvəqqəti standartlara uyğunluğu nəzərə alınmaqla məşğələnin məzmununun seçilməsi;

– yük intensivliyi və ergonomik normalar nəzərə alınmaqla verilmiş şəraitdə təlimin optimal üsullarının, vasitələrinin və formalarının seçilməsi;

– ev tapşırığının optimal həcmi və gücü;

– optimallaşdırılma nöqtəyi-nəzərindən təlim müddətinin təhlili və s.

Tədris prosesini optimallaşdırmaq bacarığı müəllimin bütün mümkün variantlardan nəticə əldə etmək üçün mövcud variantları qiymətləndirməyə sistemli yanaşma tətbiq etmək və eyni zamanda ən yaxşısını seçmək bacarığıdır. Təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılması probleminin həlli optimallaşdırma prosesi ola bilər ki, onun mahiyyəti inkişafın hər bir tarixi mərhələsində cəmiyyətin irəli sürdüyü problemlərin həllinin ən yaxşı yolunu tapmaqdır. Təlimin optimallaşdırılmasının müvəffəqiyyəti birbaşa optimallaşdırma prosedurunun nəzərdən keçirilən prinsiplərinə və qaydalarına riayət edilməsindən asılıdır. Tədris prosesinin öyrənilməsində optimallaşdırmanın aşağıdakı üstünlüklərini qeyd edə bilərik:

– Tədris prosesinin öyrənilməsinə onun bütün tərkib elementlərinin sıx əlaqəsini nəzərə alaraq vahid sistem yanaşmasının tətbiqi. Bu yanaşmanın mahiyyəti müəllimin təlim prosesinde məqsəd və vəzifələrə nail olmaq üçün effektiv metod, forma və tədris vasitələri seçməsidir.

– Tədris prosesinde hər bir şagirdə diferensial yanaşma. Bu aspekt optimallaşdırma nəzəriyyəsi kontekstində ən aktual və əsasdır, çünki hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq səriştə yanaşmasında qeyd olunan şagird şəxsiyyətinin inkişafına kömək edir.

– Təlimin optimallaşdırılmasının təkcə təlim prosesinin özünə deyil, həm də tədrisə yönəldilməsi. Optimallaşdırma çərçivəsində şagird müstəqil iş vərdislərinə, tədris və idrak fəaliyyətinin səmərəli üsullarına yiyələnir.

– Optimallaşdırma prosesi dinamikdir. Təlimin məzmununun müntəzəm olaraq yenilənməsini, onun prinsiplərinə, toplanmış pedaqoji təcrübəni nəzərə alaraq optimallaşdırma nəzəriyyəsini daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Beləliklə, təlimin optimallaşdırılması təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasının səmərəli yollarından biridir, tədris fəaliyyətini daha yüksək elmi-metodiki səviyyədə təşkil etməyə imkan verir, həm müəllimin, həm də şagirdin fəaliyyət keyfiyyətini artırır. Nəzərdən keçirilən prinsiplərə, optimallıq meyarlarına uyğunluq şagirdlərin fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, səmərəliliyinin artırılması üçün tədris-metodiki vəzifələrin, təlimin məzmununun, metodlarının və formalarının elmi əsaslarla seçilməsi üçün ən əlverişli şəraitin yaradılmasına kömək edir.

Nəticə. Optimallaşdırma texnikasının mənimsənilməsi müəllimin pedaqoji mədəniyyətinin ümumi səviyyəsini artırır, ona pedaqogikanın kateqoriyalarını, qanunauyğunluqlarını və prinsiplərini ayrı-ayrılıqda deyil, bütöv münasibətdə dərk etməyə və ən yaxşı metodik metodu seçərkən onların bütün sistemini rəhbər tutmağa imkan verir. Bu da öz növbəsində rəşional vaxt və səy sərf etməklə müasir məktəbin getdikcə mürəkkəbləşən problemlərinin daha uğurlu həllinə kömək edir.

Məqalənin elmi yeniliyi: təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasının, təhsilin keyfiyyətinin optimallaşdırılmasının və şagirdlərin bilik səviyyəsinin yüksəldilməsinin pedaqoji şərtləri müəyyən edilmiş və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: tədris prosesinin modernləşdirilməsi metodologiyası haqqında müasir elmi innovativ fikirləri daha adekvat əks etdirməyə imkan verir, təhsil müəssisələrində şagirdlərin bilik səviyyəsini və hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı problemlərin öyrənilməsinin nəzəri əsas ola bilər.

Məqalənin iqtisadi səmərəsi: Optimallaşdırma minimum xərclə mümkün olan ən yaxşı nəticəyə nail olmaqdır; optimallaşdırmanın göstəricisi eyni zamanda iki aspektin mövcudluğu olacaq: idarəetmə fəaliyyətinin effektivliyi və onun rəşional təşkilini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strate-giyası // Azərbaycan məktəbi, – 2013, № 5, – s.12.
2. Əhmədov, H.H. Pedaqogika. Dərslik / H.H.Əhmədov. – Bakı: Təhsil NPM, – 2013. – 320 s.
3. Nəzərov, M.H. Postsənaye cəmiyyəti nəzəriyyəsi: Z.Bjezinski, E.Toffler, D.Bell // – Bakı, 22 декабря 2014 – Newtimes.az
4. Nəzərova, G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları / G.M.Nəzərova. – Bakı: Mütərcim, – 2017, – 100 s.
5. Nəzərova, G.M. Təhsil prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadə // BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2019, №3, – s. 247-250.
6. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009) – Bakı: Qanun, – 2009. – 108 s.
7. Sadıqov, F.B. Pedaqogika / F.B.Sadıqov. – Bakı, – 2008. – 448 s.

Rus dilində

8. Берестовицкая С.Е. О проблеме формирования новой образовательной парадигмы // Alma Mater. – 2012, № 11. – с. 30-34.
9. Соснин, Н.В. Проблема структуры содержания обучения в компетентностной модели высшего профессионального образования // Высшее образование сегодня. – 2013. № 7. – с. 15-18.

İnternet sayıtları

10. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Оптимизация>
11. <https://paidagogos.com/?p=107>
12. <http://rspue.edu.ru/university/publish/schools/3/6.html>.

G.Nazarova

Optimizing the Efficiency of the Training Process in the Context of the Modern Educational Paradigm

Summary

The article examines the problem of increasing the efficiency of the modern educational paradigm through the optimization of the educational process as the main tool for the formation of personality according to the abilities and needs of students. The principles of optimizing education are described, the principle of optimality is mentioned, and pedagogical conditions that optimize the teaching process are discussed. The article also defines the optimality criteria for determining the efficiency level of the educational process, the principles of optimizing the educational and educational process, which are necessary to create favorable conditions in the optimization process.

Key words: optimization, educational paradigm, efficiency, principles, pedagogical values

Г.Назарова

Оптимизация эффективности учебного процесса в условиях современной образовательной парадигмы

Резюме

В статье рассматривается проблема повышения эффективности современной образовательной парадигмы за счет оптимизации образовательного процесса как основного инструмента формирования личности согласно способностям и потребностям обучающихся. Описываются принципы оптимизации образования, упоминается принцип оптимальности, обсуждаются педагогические условия, оптимизирующие учебный процесс. Также в статье определены критерии оптимальности определения уровня эффективности образовательного процесса, принципы оптимизации учебно-воспитательного процесса, необходимые для создания благоприятных условий в процессе оптимизации.

Ключевые слова: оптимизация, образовательная парадигма, эффективность, принципы, педагогические ценности.

Rəyçi: p.f.d., prof. İ.N.İsayev

Redaksiyaya daxil olub: 07.02.2024

N.B.SALMANOVA
professor

Z.İ.QƏHRƏMANOVA
dosent əvəzi

O.Ə.NOVRUZOV
müəllim, magistr

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı ş., Fətəli xan Xoyski prospekti, 98)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.288

FİZİKİ MƏHDUDLUĞU OLAN ATICILARIN İDMAN MƏŞQİNİN İDARƏ OLUNMASI

Xülasə. Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi tərəfindən 2006-cı ildə qəbul edilmiş “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyaya 2008-ci ildən qoşulmuşdur. Konvensiyanın maddələrindən birində əlillərə digər şəxslərlə bərabər asudə və istirahət vaxtını keçirmək və idman tədbirlərində iştirak etmək imkanının verilməsi öz əksini tapmışdır (1, 3). Bu maddədən irəli gələn vəzifələri həll etmək məqsədilə əlillər üçün müxtəli idman bölmələrində məşğul olmaq imkanları yaradılmışdır. Belə bölmələrdə müxtəlif fiziki məhdudluğu olanlar məşğul olurlar. Atıcılıq idmanı ilə məhğul olan fiziki məhdudlu idmançılar respublika və beynəlxalq səviyyəli yarışlarda çıxış edərək müəyyən nailiyyətlər qazanmışlar. Lakin belə idmançılarla məşqlərin təşkili və keçirilməsində müəyyən problemlər vardır. Bu baxımdan fiziki qüsurlu atıcılarla məşqlərin keçirilmə metodikasının işlənilməsi aktualıq kəsb edir. İdman məşqinin idarə edilməsi, vəzifələrin qoyuluşu, məşq prosesinin vasitə və metodlarının müəyyən edilməsi təsəvvürünü yaradır [4, s. 63].

Açar sözlər: atıcılıq, pnevmatik tapança, məşq prosesi, fiziki məhdudiyyət, idarə olunma, fəaliyyət

İşin təşkili:

Fiziki məhdudiyyəti olan atıcıların idman məşqinin idarə olunmasının əsasını atıcıların fəal iştirakı ilə məqçi tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif əməliyyatlar təşkil edir. Bu əməliyyatları üç qrupda cəmləşdirmək olar:

1. Fiziki məhdudluğu olan atıcıların ümumi vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq (fiziki, texniki, taktiki, psixoloji, nəzəri, intellektual hazırlığın göstəriciləri, məşq və yarış yüklərinə müxtəlif funksional sistemlərin reaksiyası, yarış fəaliyyətinin parametrləri və s).

2. Məlumatların verilməsi və faktiki parametrlərin tutuşdurulması əsasında təhlili, qarşıya qoyulmuş səmərəliliyin əldə edilməsini təmin edən məşq və yarış fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin korreksiyası və planlaşdırılması yollarının işlənilib hazırlanması.

3. Məşq və yarış fəaliyyətinin qarşıya qoyulmuş səmərəliliyinin əldə edilməsini təmin edən məqsəd və vəzifələrin, planların, proqramların, vasitələrin, metodların işlənilib hazırlanması və tətbiqi ilə əlaqədar qərarların qəbul olunması və reallaşdırılması.

Fiziki məhdudluğu olan atıcıların idman məşqinin idarə olunmasının obyektı atıcıların davranışı, fiziki hazırlıq səviyyəsidir. Bu səviyyə tətbiq olunan məşq və yarış yüklərinin, idman hazırlığı sistemində təsirlərin bütün kompleksinin nəticəsidir.

Məşq prosesinin idarə olunmasının məqsədi fiziki qüsuru olan atıcının davranışının optimallaşdırılması, yüksək idman nəticələrinin əldə edilməsini təmin edən hazırlığın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir.

Məşq prosesinin idarə olunması həm idman məşqi sisteminin imkanlarını (qanunauyğunluqlar, prinsiplər, əsaslar, vasitələr və metodlar), həm də idman hazırlığı sisteminin məşq-dənkənar və yarışdankənar amillərini (xüsusi avadanlıqlar, ləvazimat və trenajorlar, bərpa vasitələri, iqlim amilləri, təşkilatı işlər) nəzərdə tutur.

Hazırlıq sistemində fiziki məhdudluğu olan atıcıların vəziyyətinin idarə olunmasının əsas üç növünü qeyd etmək olar:

mərhələli – məşq prosesinin böyük quruluşunun yaradılmasında hazırlığın müvafiqliyinə istiqamətləndirilir (çoxillik hazırlıq mərhələlərində, makrosilsilələrdə, dövrlərdə);

cari – atıcıların məşqin mikro və mezo silsilələrində, ayrı-ayrı yarışlarda davranışının müvafiqliyini təmin edir;

əməli – müxtəlif hərəkətlərin, komplekslərin icrası zamanı, məşq yükünün yerinə yetirilməsində və ya yarışlarda hərəkəti fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə orqanizmin reaksiyalarının uyğunlaşmasına yönəldilir.

Mərhələli idarəetmə məşq prosesinin təşkilinin elə bir quruluşunu (çoxillik hazırlıq mərhələlərində, makrosilsilələrdə, dövrlərdə) nəzərdə tutur ki, o, planlaşdırılmış nəticələrin və yarış fəaliyyətinin modelinin əldə edilməsini; hazırlığın müxtəlif tərəflərinin təkmilləşdirilməsini (fiziki, texniki, taktiki, psixoloji, nəzəri, intellektual) təmin etmiş olsun. Bu, idman məşqində mərhələli idarəetmə silsiləsində nəzərdə tutulan bir sıra əməliyyatların reallaşdırılması ilə əlaqədardır.

Mərhələli idarəetmənin səmərəliyi ilk növbədə idman fəaliyyətinin düzgün quruluşu, hazırlığın konkret növü haqqında təsəvvürlərin mövcudluğu ilə şərtləndirilir. Kifayət qədər dəqiq və hərtərəfli biliklərin olduğu halda mərhələli idarəetmə silsiləsinin digər əməliyyatlarının müvəffəqiyyətlə reallaşmasına ümid bəsləmək olar. Yarış fəaliyyətinin və hazırlığın modelini əks etdirən məlumatların uyğunsuzluğu məşq prosesinin obyektiv idarə olunması imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

Mərhələli idarəetmə silsiləsində vacib əməliyyat olaraq yarış fəaliyyətinin və hazırlığın modelinin işlənilib hazırlanması hesab olunur ki, bunlar da təkmilləşdirmənin bu mərhələsində istiqamət kimi istifadə edilə bilər. Növbəti əməliyyatlar isə atıcının funksional imkanlarının, hazırlıq səviyyəsinin, yarış fəaliyyətinin səmərəliyinin qiymətləndirilməsi və fərdi məlumatların model məlumatlarla tutuşdurulmasıdır ki, bu da işin istiqamətinin və lazım olan səmərənin əldə edilməsi yollarının seçilməsində zəmindir. Ardıcıl olaraq məşqin vasitə və metodlarının, işin həcmi, müxtəlif istiqamətli işlərin, məşq və yarış yüklərinin müqayisəsi və s. mərhələ, makro silsilə və ya dövrün quruluşunun səmərəli variantının seçilməsi həyata keçirilir. Bu silsilənin tamamlayıcı mərhələsi məşq prosesinin səmərəliyinə mərhələli nəzarətdir.

Cari idarəetmə mikro və mezo silsilələrdə məşq prosesinin, ayrı-ayrı yarışların, məşqdə təsirləyici amillərinin, istirahət günlərinin, bərpa vasitələrinin uyğunlaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Bütün bunlar, atıcının orqanizminin lazım olan istiqamətdə tam uyğunlaşmasının səmərəli şəraitinin təmin edilməsi və mövcud imkanların yarışlarda özünü büruzə verməsi üçündür. Burada əsas olan aşağıdakılardır:

1. Məşq prosesində işin böyük, orta və kiçik yüklərə müvafiqliyini təmin etmək. Bu yüklər bir tərəfdən uyğunlaşma proseslərini stimullaşdırılmalı, digər tərəfdən bu proseslərin tam keçiciliyini təmin etmək üçün şərait yaratmalıdır.

2. Mezo silsilələrdə yük və bərpa mikro silsiləsinin rəasional nisbəliyi səmərəli uyğunlaşmanın əsasıdır.

3. Pedaqoji və əlavə vasitələrin (fiziki, formakoloji, psixoloji, iqlim, maddi-texniki) kompleks tətbiqi yolu ilə bərpa və uyğunlaşma proseslərinin, iş qabiliyyətinin istiqamətli idarə olunması.

Cari idarəetmənin imkanlarının reallaşdırılması iki yolla həyata keçirilir. Birinci yol məşq günlərinin tipik modellərinin, mikro və mezo silsilələrinin, məşq proqramlarının uzlaşmasının, bərpa və stimullaşdırıcı vasitələrin tətbiqi ilə əlaqədardır. Belə modellərin, uzlaşma-

ların əsasını elmi əsaslandırılmış qərarlar təşkil etməlidir. Bu qərarlarda, fikirlərdə yorulmanın və bərpanın qanunauyğunluqları öz əksini tapmalıdır. Məşq prosesinin belə tipik quruluş elementləri eksperimental olaraq işlənib hazırlanmışdır və atıcıların hazırlıq prosesində sınaqdan çıxarılmışdır. Belə elementlərin atıcıların orqanizminə təsir xüsusiyyətlərinin qanunauyğunluqlarını bilmək, məşqçiyə xüsusi nəzarətin məlumatlarından istifadə etməklə onun vəziyyətini effektiv idarəetməyə kömək edir.

İkinci yol atıcıların iş qabiliyyətinə, yorulma və bərpa proseslərinin inkişafına, məşq təsirləri amillərinə uyğunlaşmaya, standart və son hədd yüklərinə olan reaksiyaya olan daimi cari nəzarətə əsaslanır. Bu yol əlavə biliklər, xüsusi cihazlar, mütəxəssislərin (fizioloqların, biokimyəçilərin) olmasını tələb etsə də, atıcıların cari vəziyyətini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir və buna müvafiq olaraq məşq yüklərinin həcmi və istiqamətini, iş və istirahət rejimini, daha effektiv məşq vasitələrini seçməyi planlaşdırmağa şərait yaradır.

Əməli idarəetmə yarışlarda ayrı-ayrı məşq hərəkətlərinin və komplekslərin icrası zamanı orqanizmin funksional sistemlərinin reaksiyasının, hərəkəti fəaliyyətinin lazım olan xüsusiyyətlərinin əldə edilməsini nəzərdə tutur.

İdarəetmənin bu növü alınmış məlumatların tapşırıqlarla müqayisəsi əsasında əməli nəzarət vasitələri ehtiyatını təşkil edən göstəricilərdən istifadə etmə ilə bağlıdır.

Əməli idarəetmə hazırlığın (fiziki, texniki, taktiki, psixoloji, nəzəri, intellektual) müxtəlif tərəflərinin təkmilləşdirilməsinin səmərəliyini müəyyən edən amildir. Əməli idarəetmənin əsasını məşq yükü parametrlərinin aşağıdakı xarakteristikaları təşkil edir:

- müxtəlif istiqamətli hərəkətlərin davamlılığı və miqdarı;
- müxtəlif istiqamətli hərəkətlərin icrası zamanı işin intensivliyi;
- müxtəlif istiqamətli hərəkətlər arasındakı fasilələrin davamiyyəti.

Bu məqsədlə atıcıların orqanizminin imkanlarını əks etdirən ən müxtəlif göstəricilər qiymətləndirilir. Müasir texniki vasitələr hərəkətlərin dinamik və kinematik xüsusiyyətləri, əsas funksional sistemlərin reaksiyaları, onların verilən xüsusiyyətlərə müvafiqliyi haqqında məlumatları əməli olaraq qeyd etməyə və atıcılara çatdırmağa imkan verir. Bu, idman məşqi prosesində əməli idarəetmənin səmərəliyinin artmasına səbəb olur.

Yarış fəaliyyətinin əməli idarə olunması fiziki məhdudiyyətli atıcının fəaliyyətinin səmərəliyi, texniki-taktiki planlara riayət olunması, əsas rəqiblərin xüsusiyyətləri haqqında onun daima məlumatlandırılması ilə bağlıdır. Hər bir idman növünün özünün əməli idarəetmə sistemi mövcuddur. Atıcılığın bəzi növlərində o daha sadədir və bu, atıcıya öz fəaliyyətini məşqçilərindən, hakimlərdən, rəqiblərdən alınan obyektiv məlumatlar əsasında korrektə etməyə imkan verir.

İşin elmi nəticəsi. Fiziki məhdudluğu olan atıcılar üçün səmərəli məşq modelləri tərtib edilərək və məşq prosesində tətbiq olunur.

İşin elmi yeniliyi. Fiziki məhdudluğu olan atıcıların məşq prosesi haqqında nəzəri təhlil həyata keçirilmiş, fiziki məhdudluğa müvafiq məşq modelləri tərtib edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Fiziki məhdudluğu olan atıcılar üçün tərtib olunmuş müvafiq məşq modellərinin məşq prosesinə tətbiqi nəticəsində atıcılarda işgörmə qabiliyyətinin artmasıdır. Tərtib olunan məşq modelləri atıcılıq üzrə paralimpiya yığma komandanın üzvləri üçün tətbiq olunur.

Ədəbiyyat

1. “Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 31 may 2018.
2. BMT-nin “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyasının icrasına dair Azərbaycan Respublikasının ilk hesabatı. Yanvar, 2011.
3. Eminbəyli Y.İ. Atıcılıq idmanı. Dərslik. / Y.İ.Eminbəyli, O.A.Stepanova, Z.İ.Qəhrəmanova. – Bakı: Araz, – 2014.
4. Əbdürəhmanov R.Ş. Üzgüçülük. Dərslik. / R.Ş.Əbdürəhmanov. – Bakı: Afpoliqraf, – 2023.

N.B.Salmanova, Z.İ.Qahramanova, O.A.Novruzov
Management of Sports Training of Shooters with Physical Limitations
Summary

In one of the articles of the convention "On the rights of the disabled" adopted by the General Assembly of the United Nations in 2006, it is reflected in giving disabled people the opportunity to spend leisure and rest time together with other people, to participate in sports events. In order to solve the tasks arising from this article, opportunities have been created for the disabled to engage in various sports sections. People with various physical disabilities (restrictions) work in these units. Physically disabled (limited) athletes engaged in shooting sports have won certain achievements by performing in national and international level competitions. However, there are certain problems in the organization and conduct of training with such athletes. From this point of view, it is important to develop the methodology of training with physically disabled shooters. The article talks about various operations performed by the coach with the active participation of shooters, which are the basis of sports training management of shooters with physical limitations.

Key words: shooting, air pistol, training process, physical limitation, management, activity

Н.Б.Салманова, З.И.Гахраманова, О.А.Новрузов
Управление спортивной подготовкой стрелков с физическими ограничениями
Резюме

В одной из статей конвенции «О правах спортсменов с физическими ограничениями», принятой Генеральной Ассамблеей ООН в 2006 году, отражено предоставление возможности таким спортсменам проводить досуг и время отдыха, а также участвовать в спортивных мероприятиях. В целях решения задач, вытекающих из данной статьи, созданы возможности для занятий лиц с физическими ограничениями на различных спортивных секциях. На таких секциях работают люди с различными физическими ограничениями. Такие спортсмены, занимающиеся стрелковым спортом, добились определенных достижений, участвуя на соревнованиях республиканского и международного уровня. Однако существуют определенные проблемы в организации и проведении тренировок с такими спортсменами. С этой точки зрения важна разработка методики проведения занятий со стрелками с физическими ограничениями. В статье говорится о различных упражнениях, проводимых тренером при активном участии таких стрелков, которые составляют основу управления спортивной подготовкой.

Ключевые слова: пулевая стрельба, пневматический пистолет, тренировочный процесс, физические ограничения, управление, активность

Rəyçi: ped.e.f.d., prof. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 31.01.2024

J.O.SALMANOVA

baş müəllim, dissertant

e-mail: salmanovajala@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

 :<https://orcid.org/0000-0002-4846-1514>

 :10.62021/0026-0028.2024.1.292

VERBAL İNTERAKTİVLİYİN PLÜRALİST YANAŞMADA TƏDRİSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə. Məqalə verbal interaktivliyin plüralist yanaşmada tədrisinin bəzi məsələlərindən bəhs edir. Xarici dildə ünsiyyətə girərkən nitq fəaliyyətlərindən, verbal interaktivliyə dair praktik fəaliyyətlərdən müxtəlif situasiyalarda istifadə qaydaları göstərilir.

Həmçinin, məqalədə verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin tətbiqində dillər üzrə ümumavropa çərçivə sənədinə (CEFR) və Mişel Kandelienin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş dillərə və mədəniyyətlərə plüralist yanaşma (CARAP) adlı çərçivə sənədinə istinad edilir. Bu baxımdan mədəni və təbii situasiyalarda dialoqlar zamanı səmərəli ünsiyyətə nail olmaq üçün jestlərdən, mimikalardan və bədən dilindən istifadə fransız dili fənninin tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzu ilə bağlı yerli və eyni zamanda xarici dilçi və metodistlərin elmi araşdırmaları təhlil edilərək ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: ünsiyyət, interaktivlik, verbal ünsiyyət, qeyri-verbal ünsiyyət, plüralist yanaşma

Dil danışıldığı ölkənin həddləri daxilində keçmişdən daşdığı izlərlə formalaşır və inkişaf edir. Fərdlərarası ünsiyyətin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən “Bədən dili”də şifahi olmayan ünsiyyətin əsas elementlərindən biridir.

Fransız dilində dilimizə keçən *kommunikasiya* – ünsiyyət sözünün mənşəyi latınca “ortaq” mənasını verən “communis” sözündəndir [7]. Oskay ünsiyyəti “insanların öz mədəni, milli varlığını qoruyub saxlama tərzinin məhsulu və onu insana xas bir fenomen” olaraq təyin edir [6]. Lakin Oskay hər nə qədər ünsiyyəti insanlara xas bir fenomen kimi təsvir etsə də, ünsiyyəti insanlara xas bir fenomen kimi təsvir etmək natamam bir tərif olardı. Belə ki, əgər ünsiyyət həm də məlumatın istehsalı, ötürülməsi və şərh edilməsi prosesi kimi müəyyən edilsə, bir çox fəaliyyətlər elə ünsiyyət hesab olunur. Məsələn, bir-biri ilə danışan iki insanı ünsiyyət prosesinin iştirakçısı sayı bildiyimiz kimi, balın harada tapıldığı barədə bir-birini xəbərdar edən arıları da bu prosesin iştirakçısı olaraq sayı bilərik. Cücəloğluna görə isə ünsiyyət əslində həm şəxsi, həm də sosial prosesdir. Başqa sözlə, ünsiyyət iki insanı qarşılıqlı münasibətə cəlb edən psixososial prosesdir, yəni sosial nəticələrin əsasında fərdi davranış dayanır: “Sosial realıq fərdin şəxsi həyatı vasitəsilə formalaşır” [4].

Məlumdur ki, xarici dili öyrənərkən məhz o dildə özümüzü ifadə etməyin əsas yolu nitqdır. Xarici dildə danışaraq ətrafımızdakı insanlarla ünsiyyət qura bilirik, yəni başqa sözlə desək, istər ana dilində, istərsə də xarici dildə ünsiyyət prosesində ən mühüm vasitə dilimizdir. Rulerə görə, “Nitq bir qabiliyyət kimi bioloji və fizioloji, məzmununa görə isə sosial-mədəni hadisədir”. Bu ifadəni bir az da izah etsək, ünsiyyətdə sadəcə olaraq səslər çıxarmaq, sözləri sıralamaq və söyləmək danışığ hərəkətinin bioloji cəhətidir və bu qabiliyyət hər bir insanda mövcuddur. Onu da qeyd etməliyik ki, sözlü ifadələrin məzmununa fərdi və ictimai dəyərlər daxil olmağa başladığı andan etibarən nitq mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir.

Araşdırmalar göstərir ki, müəllimlər və dil öyrənənlər, eləcə də dil öyrənənlərin özləri arasında şifahi qarşılıqlı əlaqə dərəcəsi sosial iştirakın ən güclü aspektlərindən birini təşkil edir. Məsələn, onlar tələbələr həmyaşıdları ilə şifahi ünsiyyət qurmaq imkanları olduğu daha yaxşı və daha çox öyrəndiklərini dərk etdiklərini vurğulayırlar. Bu da onu göstərir ki, şifahi qarşılıqlı əlaqə dil öyrənəndə tənqidi düşüncə, təhlil etmək, sintez etmək və qiymətləndirmək, ortaya qoyulan problemi həll etmək, eləcə də idrak və metakognitiv strategiyalardan istifadə etmək kimi intellektual qabiliyyətlərin inkişafına təkan verir. Bundan əlavə, bu, dərslər materiallarının dərinlən qavranılmasına, onun yadda saxlanılmasını təşviq etməyə və tələbələrin marağını, eləcə də onların anlama səviyyəsini nümayiş etdirməyə imkan verir.

Dərsdə iştirak anlayışı sinifdə baş verən və dil dərslərində bütün qrup tərəfindən eşidilməsi nəzərdə tutulan bütün şifahi mübadilələrə aiddir. Buraya xüsusilə tələbələrin təşəbbüsü ilə verilən suallar, onların suallara cavabları və müəllimin digər göstərişləri, tələbələrin şərhləri və ya fikirləri və dərslərdə gedən müzakirələr daxildir.

Kandelieyə görə, interaktiv qarşılıqlı mədəni ünsiyyət bir neçə formada, xüsusən də mədəniyyətlərarası *dialog* və *söhbət* (conversation) zamanı görünür, çünki hər iki fenomen bütün qarşılıqlı əlaqənin əsas vahidləri hesab olunur, onlarsız məhsuldar qarşılıqlı əlaqə heç vaxt baş vermir.

İnteraktivliyin fərqli növlərindən bəhs etməzdən qeyd edək ki, şifahi qarşılıqlı əlaqənin iki ümumi növü var: iştirakçılar arasındakı fərqi minimuma endirilməsini göstərən *simmetrik* (l'interaction symétrique) qarşılıqlı əlaqə və maksimumlaşmanın iştirakçılar arasındakı fərq olduğunu göstərən *tamamlayıcı* (l'interaction complémentaire) qarşılıqlı əlaqə. Simmetrik qarşılıqlı təsirlər yer əlaqəsi ilə xarakterizə olunur, yəni subyektlər arasında həqiqi bərabərlik münasibətlərinin mövcudluğunu tələb etmədən həyata keçirilir. Simmetrik qarşılıqlı əlaqədə ünsiyyətin həyata keçirildiyi məkan, yer əvvəlcədən müəyyən edilmir. Simmetrik qarşılıqlı əlaqə, bütün nitq aktlarını bərabər şəkildə heç bir dini, mədəni, cinsi əlaqə fərqləri olmadan dərslər prosesində eyni hüquqlara malik olaraq xarici dildə sərbəst interaktiv fəaliyyətin iştirakçısına çevrilir. Digər tərəfdən isə, tamamlayıcı qarşılıqlı əlaqəyə tərif versək deyərdik ki, dərslər prosesində iştirakçıların iki əsas qabiliyyəti bir-birini interaktiv şəkildə tamamlayır “Güç” (Le pouvoir) və “Üstünlük” (La supériorité). Söhbət prosesində öz metakognitiv biliklərinə güvənən tələbə hər hansı bir situasiyada özünü sərbəst ifadə edəbiləcəyi mövzuda həmsöhbətini qarşılıqlı motivasiyaya sövq edərək interaktivliyi səmərəli şəkildə möhkəmləndirir [8].

Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində verbal interaktivliyə dair praktik fəaliyyətləri isə aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Danışmaq klubları;
- müsahibələr;
- debatlar;
- diskusiyalar;
- mədəni dialoji söhbətlər;
- müsahibələr;
- mübahisələr;
- təqdimatlar.

Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz interaktiv tapşırıqları təşkil edərkən əsas diqqət yetirəcəyimiz məqam hadisələrin, obyektlərin, qurumların, əməliyyatların, mətnlərin iştirakçılar vasitəsilə düzgün ünsiyyət situasiyasında təbii yolla təşkilidir. Bunun üçün isə aşağıda qeyd etdiyimiz cədvəl 1-də *dillər üzrə ümumavropa çərçivə sənədinə* (CEFR) istinadən yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz interaktiv tapşırıqların təşkilində üç əsas məqama diqqət yetirmliyik: *Məkanlar, hadisələr və iştirakçılar*.

Cədvəl 1.*Dillər üzrə ümumiavropa çərçivə sənədi (CEFR)*

Məkanlar	Hadisələr	İştirakçılar
- Ev: otaqlar, bağ, mətbəx; - mehmanxana; - kənd ərazisi; - dəniz sahili; - ictimai yerlər: Küçə, meydan, park, ictimai nəqliyyat vasitəsi; - mağazalar, bazarlar; - xəstəxanalar, klinikalar; - idman stadionları, zallar; - teatr, kino, əyləncə məkanları; - restoran, otellər; - ibadət yerləri; - ofislər, fabriklər; - emalatxanalar; - limanlar, dəmir yolları; - təsərrüfat sahələri; - hava limanları; - mağazalar, ticarət mərkəzləri; - xidmət müəssisələri; - otellər; - məktəblər: Məktəb zalı, sinif otaqları, uşaq meydançası, idman zalları, dəhlizlər; - ali məktəblər, universitetlər müəhazirə zalları, seminar salonları; - tələbə yataqxanalar, laboratoriyalar, yeməcxanalar və s.	- Ailəvi məclislər; - xüsusi hadisələr; - təsadüfi hadisələr; - qeyri-adi hadisələr; - qəzalar; - xəstəliklər; - ziyarətlər; - gəzintilər; - velosiped sürmək; - maşın sürmək; - tətillər, səyahətlər; - idman tədbirləri; - xeyriyyə tədbirləri; - cəzalar, cərimələr; - matçlar, yarışlar; - nümayişlər; - toylar, yas mərasimləri; - görüşlər, müsahibələr; - konfranslar; - məktəb və universitetlərdə tədbirlər; - iməcliklər; - bayramlar; - valideyn iclasları; - sosial hadisələr və s.	- Ailə üzvləri (Ata, ana, uşaqlar, qardaşlar, xalalar, dayılar, əmioğlular, qayınanalar, həyat yoldaşları); - yaxın dostlar, tanışlar; - vəzifəli şəxslər; - mağaza işçiləri; - polis, əsgər, təhlükəsizlik əməkdaşları; - sürücülər; - bilet alanlar; - sərnəşinlər; - oyunçular, azarkeşlər, tamaşaçılar; - rəssamlar; - restoran işçiləri, süfrəçi və s. - zabidlər; - işəgötürənlər/işçilər; - menecerlər, həmkarlar, müştərilər; - katiblər; - təmizlik işçiləri; - sinif müəllimləri; - şagirdlər, tələbələr; - professorlar, müəllimlər kitabxana və laboratoriya işçiləri və s.

Cədvəl 2-də isə dillər üzrə ümumiavropa çərçivə (CEFR) sənədinə istinadən interaktiv-yönümlü real situasiyalarda istifadə ediləbiləcək mətnlərin mövzularını qeyd edirik [3]:

Cədvəl 2.*Dillər üzrə ümumiavropa çərçivə sənədi (2001)*

Mətnlər	
- Reseptlər; - təlimatlar; - romanlar, jurnallar, qəzetlər; - reklam məktubları, broşürlər; - şəxsi məktublar; - elanlar və ictimai elanlar; - etiketlər və qablaşdırmalar; - biletlər, cədvəllər; - elanlar, qaydalar, proqramlar, müqavilələr və s.	- Menyular - iş məktubu, hesabat qeydləri; - təlimatlar, qaydalar; - reklam materialları; - iş təsviri, vizit kartları; - real mətnlər; - dərslilər, oxucuların arayışları; - kitablar; - jurnal məqalələri; - xülasələr; - lüğətlər və s.

Cədvəl 1 və cədvəl 2-də göstərilən bütün bu mənbələri və kateqoriyaları istinad kimi götürməklə və verilən məlumatların işığında dil dərslərində interaktiv nitq fəaliyyətlərinin təşkilini təmin etmək olar. Beləliklə, tələbələr qeyd edilən fəaliyyətlər zamanı maraqlarını itirməyəcək və hər yeni mövzu və məzmunla davamlı olaraq yeni sözlər öyrənməyə təşviq ediləcəklər. Müasir yanaşmalarla tədris edilən xarici dil dərslərinin əsas prinsiplərindən biri olan “real həyata yaxın situasiyaların yaradılması” məqsədi beləliklə yerinə yetiriləcəkdir [3].

Beləliklə, təcrübələr göstərir ki, xarici dil dərsləri sadəcə qrammatik qaydaları öyrənmək üçün bir yer deyil, yəni dil öyrənənlər interaktiv və kommunikativ fəaliyyətlər vasitəsilə dildən istifadə təcrübələrini real, təbii situasiyalarda yaşayırlar. Bunu edərkən onlar həm əylənir, həm də düşünmədən və avtomatik şəkildə öyrəndikləri sözləri və qrammatik elementləri möhkəmləndirir və onlardan funksional, kommunikativ və interaktiv fəaliyyətlərdə istifadə etməyi vərdiş edirlər.

Bundan başqa, təcrübələr göstərir ki, dil tədrisində verbal ifadə vasitələri ilə yanaşı qeyri-verbal ifadə vasitələrindən istifadə də dil öyrənənlərdə ünsiyyət qurmaq bacarığını səmərəli üsullarla formalaşdırmağa zəmin yaradır. Ruler qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin dil tədrisində əhəmiyyətindən bəhs edərkən qeyd etmişdir ki, “Şəxslərarası ünsiyyətin bacarıqlarının formalaşmasında şifahi ünsiyyətlə yanaşı burada fərdin *susqunluğu, səs rəngi və musiqisi, bədən dili, məkanı və zaman xüsusiyyətləri, rəng və geyim kodları* mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, bu formalar insanın daxili aləminin, duyğularının və bəlkə də daxili konfliktlərinin ifadəsidir [6].

Ünsiyyət prosesində bədən dili mühüm rol oynayır. Belə ki, elmi təcrübələr göstərir ki, bədənin istifadə etmədən, yəni “bədən dilindən istifadə etmədən ünsiyyət quran bir insanın ünsiyyət qurduğu insanlar üzərində təsirli olmayacağı proqnozlaşdırılır. Bədən dili, şüuraltı təsir və çox vaxt fərqləndirilmədən insan bədəninin müxtəlif hissələri tərəfindən verilən bir sıra mesajlardan ibarət bir dildir. Bədən dili, ötürdüyü mesajlarla şifahi ünsiyyəti dəstəkləyən şifahi olmayan ünsiyyət vasitəsi də adlanır. Səssizcə dediyimiz hər bir şey bədən dilidir. Bunu gözlərə verdikimiz fotosəkillər kimi də qəbul etmək olar. İnsanlar düşüncələrinin yalnız bir hissəsini sözlə ifadə etmək imkanına malikdirlər, çünki xəyallar, düşüncələr, hisslər sonsuzdur, sözlər məhduddur. Elə bu məqamda bədən dili özümüzü və bədənimizi ekran kimi əks etdirir, daxili dünyamızı açır. Elə bu səbəbdən də bədən dili insanların daxili aləmini əks etdiyi üçün xarici dildə ünsiyyətə girərkən həmsöhbətimizi daha yaxşı başa düşərək effektiv ünsiyyət qurmaq, öz bədən hərəkətlərimizi idarə edərək sosial mühitlərə daha tez uyğunlaşmaq və həmsöhbətimizin həqiqətən nə demək istədiyini başa düşmək üçün istifadə edə bilərik.

Bəs qeyri-verbal ünsiyyət dərslərində şifahi nitqin inkişafına necə təsir edir?

Qeyri-verbal ünsiyyət istər xarici dildə, istərsə də ana dilində ünsiyyətə girərkən sözlərdən, ifadələrdən istifadə etmədən həyata keçirilən ünsiyyət formasıdır. Bədən dili duyğu və düşüncələrin ifadəsi, üz ifadəsi, bədən duruşu və s. hərəkətlərlə izah olunur. Qeyri-şifahi və ya qeyri-verbal ünsiyyətə jest və mimika və ya danışq dilindən başqa qeyri-lingvistik əlamətlərlə ifadə olunan ünsiyyət formaları daxildir. Jest və mimiklərə qısa şəkildə aşağıda qeyd etdiyimiz kimi tərif verərik :

– **Jestlər** – Baş, əl, qol, ayaq və bədən duruşu vasitəsilə qarşı tərəfə verilən qeyri-şifahi mesajlara jest deyilir. Buraya əsasən bütün üz ifadələri daxil edilir.

– **Mimikalar** – Mimikalar hiss və düşüncələrimizin təsiri ilə özümüzə görünən hərəkətlərdir.

Jestlər və mimikalar səsle dəstəkləndikdə dil öyrənənlər arasında ünsiyyət gücləndirilə bilər. Bu da onu göstərir ki, başqasına nəyisə izah etmək üçün danışmağa ehtiyacımız yoxdur. Bəzən ifadə edə bilmədiyimiz şeyləri tək bir hərəkətlə və ya bir baxışla danışaraq göstərə bilərik.

Təcrübələr göstərir ki, dil dərslərində, xüsusən də təbii situasiyalarda dialoqlar zamanı səmərəli ünsiyyətə nail olmaq üçün jest, mimikalar və bədən dilinin rolu əvəzolunmazdır. Belə ki, onlar insanın hisslərinin, həyəcanlarının, duyğularının ən təbii təzahürləridir. Fransız

dilini xarici dil kimi tədris edərkən dialoqlar zamanı istifadə edilən jestlər və mimikalara dair bir neçə misalları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1) Jestlər:

▪ **İşarə jesti:** Baş, qollar və gözlər göstərilən əşyaya tərəf çevrilir;
 ▪ **Ölçü göstərən jest:** Kiçik bir şeyi ifadə etmək üçün şəhadət və baş barmaq bir araya gətirilir. Ovucuları bir-birinə yaxınlaşdırmaqla darlıq, bir-birindən uzaqlaşdırmaqla isə genişlik ifadə edilir;

▪ **Formaya işarə edən jest:** Əgər ovuc içi üfüqi və yerə baxırsa, bu, düz olan bir şey deməkdir;

▪ **Təqlid jesti:** Qaşlar qaldırılır, gözlər genişlənir, ağız bir az açılır, dodaqların küncləri yuxarı qaldırılır. Qəzəbləndikdə qaşlar çatılır, burun dəlikləri açılır, dodaqlar açılır və yuxarı dişlərdən əvvəl alt dişlər görünür;

▪ **Hərəkət jesti:** Əlində bir şey tutmaq və onu atmaq;

▪ **Həyəcan jesti:** Gözlər yavaş-yavaş bağlı şəkildə açılır, göz qapaqları açılır və baş yellənir. Bədən titrəyir.

2) Mimikalar:

▪ **Alnı qırıqdırmaq:** Danışmaq, deyilənləri düşünmək deməkdir. Bu, eyni zamanda əsəbləşmək, qəzəblənmək deməkdir;

▪ **Gözləri gəzdirmək:** İnamsızlıq və ya şübhə ifadə etmək. Bu, eyni zamanda maraq və qorxu hissidir;

▪ **Birtərəfli gülüş:** Sarkazmı ifadə edir;

▪ **Burun dəliklərinin alovlanması:** Bu ikrah hissi və ya vəziyyəti bəyənənmək deməkdir;

▪ **Birinə doğru əsnəmək:** Bu, insanın cansıxıcı olduğunu göstərir;

▪ **Gözünü qırpmadan baxmaq:** Ruhdan düşmə və ya təhdid deməkdir. Bu həm də digər insana heyranlıq mənasını verə bilər;

▪ **Bədəninizi daşlaşmış kimi tutmaq:** İmtina sosial məsafəni artırmaq deməkdir. Bu həm də qorxu və tərəddüd deməkdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz verbal və qeyri-verbal ünsiyyətə dair nümunələr, dərs prosesində onların tətbiqi üsulları dilin mənimsənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istər mədəniyyətlərarası, istərsə də linqvistik dil bacarıqlarının formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Kandelienin plüriyalist yanaşmanın ***bilik, davranış və bacarıqlara (Les savoirs, les savoir-être, les savoir-faire)*** dair ***təsvir*** cədvəlinə nəzər yetirsək görürük ki, “**K**” təsviri cədvəlində verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin vacibliyi və xarici dil dərslərində tədrisinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Avropa Şurasının dil və mədəniyyət komissiyasının qərarı ilə Kandelienin rəhbərliyi ilə 2007-ci ildə tərtib edilmiş ***dillərə və mədəniyyətlərə plüriyalist yanaşma (CARAP)*** adlı çərçivə sənədinə əsasən “**K**” təsviri cədvəlində verbal ünsiyyət və tədrisi yolları [2]:

Cədvəl 3.

Les savoirs «K» – Bilik

K3	Dilin mənimsənməsində bəzi ünsiyyətin tədrisi prinsiplərini bilmək
K3.1	Linqvistik ünsiyyətdən başqa da ünsiyyət formaları vardır (lingvistik ünsiyyət mümkün ünsiyyət formalarından yalnız biridir).
K3.1.2	İnsan əlaqələrində qeyri-lingvistik və ya qeyri-verbal ünsiyyətinin bəzi nümunələrini bilmək (məsələn, jestlər, mimika və s.)
K3.3	İnsan öz kommunikativ repertuarını ünsiyyətin baş verdiyi sosial və mədəni kontekstə uyğunlaşdırmalıdır.
K 3.5	İnsanın malik olduğu ünsiyyət bacarıqları adətən gizli olan linqvistik, mədəni və sosial biliyə əsaslanır
K 3.5.2	Ünsiyyət qurmaq bacarığının əsaslandığı gizli biliklərin bəzi aspektlərini bilmək

İşin elmi nəticəsi. Aparılan təcrübələrin nəticəsindən belə qənaətə gəlmək olar ki, xarici dil dərslərində dialoqlar zamanı verbal və qeyri-verbal ünsiyyətdən istifadə kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə araşdırılan təcrübələr Mişel Kandelienin rəhbərliyi ilə 2007-ci ildə tərtib edilmiş *dillərə və mədəniyyətlərə plüralist yanaşma (CARAP)* adlı çərçivə sənədinə istinadən aparılmış və təcrübə zamanı müsbət nəticələr əldə olunmuşdur.

İşin təbiiqi əhəmiyyəti. Mövzunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, verbal interaktivliyin plüralist yanaşmada tədrisi xarici dildə ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır. Effektiv ünsiyyət prosesinə vərdiş edən tələbə hətta mədəni fərqlilikləri nəzərə almadan dialoqa özünə inamlı, pozitiv və kompleksiz şəkildə daxil ola biləcək.

Ədəbiyyat

1. Becker, H.S. Quelques idées sur l'interaction / H.S. Becker. – Paris: l'Harmattan, – 2004.
2. Candelier, M. Cadre de Référence pour les Approches Plurielles des Langues et des Cultures / M.Candelier. – Strasbourg: Conseil de l'Europe, – 2007.
3. Conseil de l'Europe. Cadre européen commun de référence pour les langues: apprendre, enseigner, évaluer. – Paris: Didier, – 2001.
4. Cüceloğlu, D. Yeniden İnsan İnsana / D.Cüceloğlu. – İstanbul: Remzi Kitabevi, – 1992.
5. Həməzəyev, M.Ə. Ünsiyyətin psixologiyası / M.Ə.Həməzəyev, S.F.Əmiraslanova. – Bakı, – 2007, – s. 63-64.
6. Rouler, E. Un modèle et un instrument d'analyse de l'organisation du discours / E.Rouler, [et al]. – Berne: Lang, – 2001.
7. Oskay, Ü. İletişim ABC-si / Ü.Oskay. – İstanbul: Der, – 2001.
8. Traverso, V. Perspectives interculturelles sur l'interaction / V.Traverso. – Lyon: Presses Universitaires de Lyon, – 2000.
9. Telman, N. İnsan İlişkilerinde İletişim / N.Telman, P.Ünsal. – İstanbul: Epsilon Yayıncılık, – 2005.
10. Widdowson, H.G. Aspects of language teaching / H.G.Widdowson. – Oxford: Oxford University Press, 1990.

J.O.Salmanova

Some Issues of Teaching Verbal Interactivity in a Pluralistic Approaches

Summary

The article deals with the some issues of teaching verbal interactivity in a pluralistic approaches. When communicating in a foreign language, the rules for using speech activities and practical activities related to verbal interactivity in different situations are shown.

The article also refers to the *Common European Framework of Reference for Languages (CEFR)* in the application of verbal and non-verbal communication and the *Framework of Reference for Pluralistic Approaches to Languages and Cultures (CARAP)* developed under the leadership of Michel Candelier. In this regard, the use of gestures, facial expressions and body language to achieve effective communication during dialogues in cultural and natural situations is important in teaching French.

The scientific studies of local and foreign linguists and methodologists on the subject have been analyzed and summarized.

Key words: communication, interactivity, verbal communication, nonverbal communication, pluralistic approaches

Ж.О.Салманова

**Некоторые задачи обучения вербальной интерактивности
при плюралистском подходе**

Резюме

В статье говорится о методике обучения речевой интерактивности в плюралистическом подходе. В статье рассматриваются некоторые задачи обучения вербальной интерактивности в плюралистическом подходе.

При общении на иностранном языке, показаны правила использования речевой деятельности и практической деятельности, связанной с речевой интерактивностью в различных ситуациях.

В статье также упоминаются *общеευропейские компетенции владения иностранным языком (CEFR)* при применении вербального и невербального общения и *Рамочный документ плюралистического подхода к языкам и культурам (CARAP)*, разработанный под руководством Мишель Канделье. В связи с этим при обучении французского языка важное значение имеет использование жестов, мимики и языка тела для достижения эффективного общения во время диалога в культурных и природных ситуациях.

Проанализированы и обобщены научные исследования отечественных и зарубежных лингвистов и методистов по данной теме.

Ключевые слова: *общение, интерактивность, вербальное общение, невербальное общение, плюралистический подход*

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.M.Camalova

Redaksiyaya daxil olub: 26.02.2024

N.B.SALMANOVA
professor

S.Q.QARAYEVA
dosent

S.N.CABBAROVA
müəllim, magistr

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
(Bakı ş., Fətəli xan Xoyski prospekti, 98)

:10.62021/0026-0028.2024.1.299

TƏDRİS PROSESİNDƏ YORĞUNLUĞUN ARADAN QALDIRILMASINDA AROMATERAPIYANIN ROLU

Xülasə. Aromaterapiya – efir yağlarının vasitəsilə orqanizmə təsiretmə müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur. Efir yağlarından ta qədimdən hindlilər, çinlilər, misirlilər tibbdə və kosmetologiyada istifadə etmişlər. Efir yağları çox təsirli vasitədir. Efir yağları sakitləşdirir, orqanizmə antiseptik, antibakterial və iltihabəleyhinə təsir edir, orqanizmi şlaklar və toksinlərdən təmizləyir, immun sisteminə müsbət təsir göstərir. Təlim prosesində tələbələrdə yaranan yorğunluğu aradan qaldırmaq üçün aromaterapiyanın müxtəlif vasitələrinin nə dərəcədə təsir etdiyi tədqiq edilərək alınan nəticələr məqalədə şərh olunur.

Açar sözlər: aromaterapiya, təsirli vasitə, efir yağları, təlim, sinir sistemi, yorğunluq, oyadıcı təsir, fəallıq

Müəllimin peşəkar fəaliyyəti mürəkkəb, çoxcəhətli, problemlərlə zəngin olmaqla yanaşı, axtarış və daim yeniləşmə tələb edən fəaliyyətdir. Peşəkarlıq pedaqoji fəaliyyətdəki problemlərin və vəzifələrin yaradıcı, həm də yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsidir. Müəllim pedaqoji fəaliyyətə yaradıcılıqla yanaşdıqda, ona yaradıcı münasibət bəslədikdə bunlar həm onun peşə funksiyasının reallaşmasında, həm də müxtəlif texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsində yüksək nəticələrə səbəb olur, pedaqoji fəaliyyət dəyər səviyyəsinə yüksəlir. Yaradıcı axtarışların nəticəsi olan texnoloji yeniliklər pedaqoji fəaliyyəti daha da məzmunlu və məqsədyönlü edir [1, s. 80]. Zənnimizcə, tədris prosesində müxtəlif metodları tətbiq etməklə, tələbələrdə dərsə marağı artırmaq müəllimin peşə fəaliyyətinin üstün cəhətlərindən biridir.

Tədris ilinin əvvəlində dərslərin çoxu mühazirə formasında keçirilir. Tələbələr gün ərzində ardıcıl olaraq 2-3 mühazirələrdə iştirak etməli olurlar. Bu onlarda yorğunluğa səbəb olur. Bir gün mühazirədən sonra ixtisas dərsinə gələn tələbələrdə belə bir prosesi müşahidə etdik. Artıq mühazirənin 25-30-cu dəqiqəsində hamıda yorğunluq, süstlük hiss olunurdu. İxtisasda 10 oğlan və 1 qız var idi. Bu qız əlinə düşən mürəkkəb ləkəsini ətir ilə silməyə başladı. Yayılan ətir bir anda hamıda oyanma, canlanma yaratdı. Bu bizim diqqətimizi cəlb etdi. Beləcə bu üsulu mühazirə arası tətbiq etmək qərarına gəldik.

İşin təşkili:

Bu gün aromaterapiya – efir yağlarının vasitəsilə orqanizmə təsir etmə müxtəlif sahələrdə tətbiq olunur. Aromaterapiya – bitkilərdən alınmış efir yağları vasitəsilə insanın fiziki, emosional və mənəvi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün müalicə vasitəsi sayılır. Efir yağlarından ta qədimdən hindlilər, çinlilər, misirlilər tibbdə və kosmetologiyada istifadə etmişlər. Efir yağları çox təsirli vasitədir. Efir yağları sakitləşdirir, orqanizmə antiseptik, antibakterial və iltihabəleyhinə təsir edir, orqanizmi şlaklar və toksinlərdən təmizləyir, immun sisteminə müs-

bət təsir göstərir [2, s. 3]. Xüsusi aromaterapiya konsepsiyası ilk dəfə 1907-ci ildə Avropanın az saylı həkim və alimləri tərəfindən müzakirə olunmuşdur. “Aromaterapiya” sözü ilk dəfə 1937-ci ildə “Aromaterapiya: Efir yağları” kitabında nəşr olunmuşdur. Fransız cərrah Jan Valne efir yağlarından tibbdə istifadə edən ilk mütəxəssis sayılır. O, İkinci Dünya müharibəsi dövründə əsgərlərin yaralarını müalicə edərkən efir yağlarından istifadə etmişdir.

Aromaterapiya üzrə iş mexanizmi əsas iki istiqamətdə aparılır:

1. Ətirin beyinə təsiri – iybilmə(iyduyğusu sistemi vasitəsilə).

2. Efir yağlarının bilavasitə formakoloji effekti.

Müxtəlif ətirliyərin vasitəsilə istənilən vaxt əhvali-ruhiyyəni yüksəltmək mümkündür:

Limonun ətri – yorğunluğu aradan qaldırır, yuxuya meyilliliklə mübarizə aparmağa kömək edir, beyinə oyadıcı təsir göstərir və insanda iş qabiliyyətini daha da artırır;

Portağal ətri – sinir sistemi üzərində müsbət təsirləri var, beyinə oyadıcı təsir göstərir, fəallığı artırır;

Mixək ətri – çox incə bir ətrə malikdir ki, onunla əqli hücumla keçməmişdən öncə nəfəs almaq çox faydalı olur; o həmçinin vacib məsələlərin həllinə hazırlaşanda da yardımçı ola bilər, belə ki, insanın zəhnini gücləndirir;

Vanil ətri – orqanizmdə “xoşbəxtlik hormonu” adlandırılan serotoninin ifrazını artırır, insanın əhvali-ruhiyyəsini yaxşılaşdırır, yorğunluq, stress, həyəcanı azaldır, insanın əqli fəaliyyətinə müsbət təsir edir, yaradıcılığı stimullaşdırır;

Darçın ətri – insanı rəhliyləndirən zərif ətri bir əsəb sakitləşdiricidir;

Çobanyastığı ətri – sinir sistemini sakitləşdirir, süstlüyü, yorğunluğu aradan qaldırır;

Lavanda ətri – xoş ətri var, sinir sistemini sakitləşdirir, miqren, baş ağrılarına yaxşı təsir edir;

Reyhan ətri – reyhan sözü ərəb mənşəli olub “gözəl qoxu” deməkdir. Bitkinin latınca adı “krallara layiq ətir” mənasını verir. Onun ətri orqanizmə yeni “can” verir;

Nanə ətri – sinirləri sakitləşdirir, həyəcanlı anlarda arxayınlıq verir, sinir yorğunluğunu, beyin yorğunluğunu aradan qaldırır.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz mühazirə zamanı yorğunluğu, süstlüyü aradan qaldırmaq, sinir sisteminə oyadıcı təsir etmək məqsədilə limon ətirli kağız dəsmallardan istifadə etmək qərarına gəldik. Niyə məhz limon ətirli? İxtisasçılar arasında apardığımız anket sorğusunun nəticələrinə əsasən, əksəriyyət seçimdə limon ətrinə üstünlük verdi.

İxtisasçılar 2 qrupa bölündü: eksperimental və yoxlama. İxtisas dərində mühazirənin gedişi zamanı, dərş prosesini pozmamalı şərti ilə eksperimental qrupa daxil olan 5 nəfər ixtisasçıya kağız dəsmalla əllərini, alını, üzünü, qələmini silmək tapşırığı verildi.

Noyabr ayında bu üsulun nə dərəcədə təsir etdiyini öyrəndik. Bunun üçün mühazirənin sonunda keçilən mövzu ətrafında tələbələrə 10 sual verildi. Sualları cavablandırma vaxtını müəyyən etdik.

Tədris prosesində aromaterapiyanın tətbiqinin göstəriciləri

Qruplar	I həftə	II həftə	III həftə	IV həftə
Eksperimental (sualları cavablandırma vaxtı, saniyə)	18	13	10	12
Yoxlama (sualları cavablandırma vaxtı, saniyə)	42	37	32	28

Cədvəldən görüldüyü kimi limon ətirli kağız dəsmallardan istifadə edən ixtisasçılar verilən suallara daha tez cavab vermişlər. Eksperimental qrupun üzvləri yoxlama qrupundakılara nisbətən sualları cavablandırmaq üçün fikirləşməyə 2 dəfə az vaxt sərf etmişlər.

İşin elmi nəticəsi:

1. Tədris prosesində ətirli kağız dəsmallardan istifadə yorğunluğu, süstlüyü aradan qaldırır.
2. Tədris prosesində ətirli kağız dəsmallardan istifadə iy duyğu sistemi vasitəsilə beyinə oyadıcı təsir etməklə təlim materialını mənimsəməyə kömək edir.

İşin elmi yeniliyi: ilk dəfə olaraq tədris prosesində yorğunluğun aradan qaldırılması üçün aromaterapiya vasitələrindən istifadə olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: aromaterapiya vasitələrindən istifadə etmək üzrə təkliflər tələbələrdə, idmançılarda yorğunluğu, süstlüyü aradan qaldırmaq üçün tətbiq olunur.

Ədəbiyyat

1. İlyasov, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. / M.İ.İlyasov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018, – 208 s.
2. Катс Янг: Ароматерапия. Эфирные масла. Лечебные свойства. Практика применения. <https://www.labyrinth.ru/books/719567/>
3. Николаевский, В.В. Ароматерапия, справочник / В.В.Николаевский, – М.: Медицина, – 2000. – 336 с.

N.B.Salmanova, S.Q.Qarayeva, S.N.Jabbarova

The Role of Aromatherapy in Eliminating Fatigue in the Educational Process

Summary

Aromatherapy – influencing the body by means of essential oils is applied in various fields. Indians, Chinese, Egyptians have used essential oils in medicine and cosmetology since ancient times. Essential oils are very effective. Essential oils soothe, have an antiseptic, antibacterial and anti-inflammatory effect on the body, cleanse the body of toxins and toxins, and have a positive effect on the immune system. In order to eliminate the fatigue that occurs in students during the training process, the effects of different aromatherapy tools are investigated and the results are interpreted in the article.

Key words: aromatherapy, effective remedy, essential oils, training, nervous system, fatigue, arousal, activity

Н.Б.Салманова, С.Г.Караева, С.Н.Джаббарова

Роль ароматерапии в устранении усталости в учебном процессе

Резюме

Ароматерапия – воздействие на организм посредством эфирных масел применяется в различных областях. Индийцы, китайцы, египтяне издревле использовали эфирные масла в медицине и косметологии. Эфирные масла очень эффективны. Эфирные масла успокаивают, оказывают антисептическое, антибактериальное и противовоспалительное действие на организм, очищают организм от шлаков и токсинов, положительно влияют на иммунную систему. С целью устранения утомления, возникающего у студентов в процессе обучения, в статье исследуется влияние различных средств ароматерапии и интерпретируются результаты.

Ключевые слова: ароматерапия, эффективное средство, эфирные масла, тренировка, нервная система, усталость, возбуждение, активность

Rəyçi: ped.e.f.d., prof. Y.B.Səmədov

Redaksiyaya daxil olub: 31.01.2024

E.F.SƏFƏROVA

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: seferovaelnure@mail.ru

Z.R.İSMAYILOVA

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

(Bakı şəh., Ü.Hacıbəyov küç., 68)

doi :10.62021/0026-0028.2024.1.302

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ “BALIQLAR SINFI. BALIQLARIN MÜXTƏLİFLİYİ” MÖVZUSUNUN 5E MODELİ İLƏ TƏDRİSİ METODİKASI

Xülasə. Müasir tələblərə uyğun tədris olunan dərslər şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına geniş imkan yaradır [1, s. 46]. Məsələn, “Balıqlar sinfi”ni keçən zaman motivasiya mərhələsində dənizdə və ya okean dərinliklərində yaşayan canlıları kompüterin köməyi ilə nümayiş etdirərək müəllim şagirdlərdən bu heyvanlar haqda nəyi bildiklərini xəbər ala bilər. Balıqların belə nümayişi şagirdlərin həm balıqlar haqqında məlumat almalarına, həm də estetik bir görüntüyə tamaşa etmələrinə səbəb olacaqdır. Dərsin digər mərhələlərində də fəal təlimin metod və texnikalarından istifadə zamanı şagirdlərdə həm də estetik zövqü formalaşdırmaq olar. Məsələn, onlara verilən paylama materialları, əyani vəsaitlər müəyyən zövqlə, şagirdin yaş səviyyəsinə uyğun (aşağı sinflərdə daha rəngarəng) tərtib oluna bilər. “Balıqlar sinfi. Balıqların müxtəlifliyi” mövzusunun 5E modeli ilə tədrisi metodikası məqalədə geniş verilmişdir.

Açar sözlər: məktəb, sinif, şagird, biologiya, tədris, balıq

Alt standartlar:

1.1.2. Canlıların müxtəlifliyi haqqında mülahizələri şərh edir.

1.1.4. Canlıların sistematik kateqoriyalarını fərqləndirir.

4.2.1. Yerli şəraitdə canlıların qorunmasına dair müşahidələr əsasında mülahizələrini şərh edir.

Təlim nəticələri:

- Xordalıların tipinə aid heyvanların quruluşu haqqında mülahizələrini şərh edir.

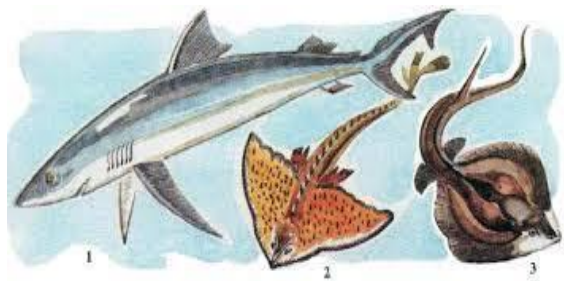
- Onurğalı və onurğasız heyvanların quruluşunu və onlara xas olan həyatı prosesləri fərqləndirir.

- Qığırdaqlı və sümüklü balıqlarda gedən həyatı prosesləri müşahidələr əsasında şərh edir.

Resurs: Dərslik, iş vərəqləri, tablo, rəngli karandaşlar və A3 kağızları

Dərsin gedişi (5E modeli ilə)

Maraqoyatma

Şəkildə gördüyünüz canlılar haqqında nə fikir söyləyə bilərsiniz?
Xarakteristik xüsusiyyətlərini sadalayın.

Dərsin mövzusu aydınlaşdıqdan sonra şagirdlər müxtəlif suallar vasitəsilə vasitəsilə aşağıdakı açar fikirlərə yönləndirilir.

- Pulcuqlar
- Selikli bədən
- Üzmə qovuğu
- Üzgəclər

Araşdırma

Mövzu üzrə açar sözlərlə şagirdlər tanış olduqdan sonra bu mərhələdə onlar tədqiqat sualları üzrə araşdırmalar aparırlar, fəaliyyətlərdə iştirak edirlər, nəticələri müzakirə edir və konkret nəticələrdən daha ümumi anlayışa keçid üçün hazırlıqlı olurlar.

Bu məqsədlə şagirdlər 4 qrupa bölünür və aşağıdakı iş vərəqləri əsasında təqdimat hazırlamaları tapşırılır [3, s. 76].

1-ci qrupun İş vərəqi

Nərekimilər və pəncə üzgəclilər necə mühitdə yaşayırlar?
Azərbaycan sularında bu balıqlara rast gəlinirmi?

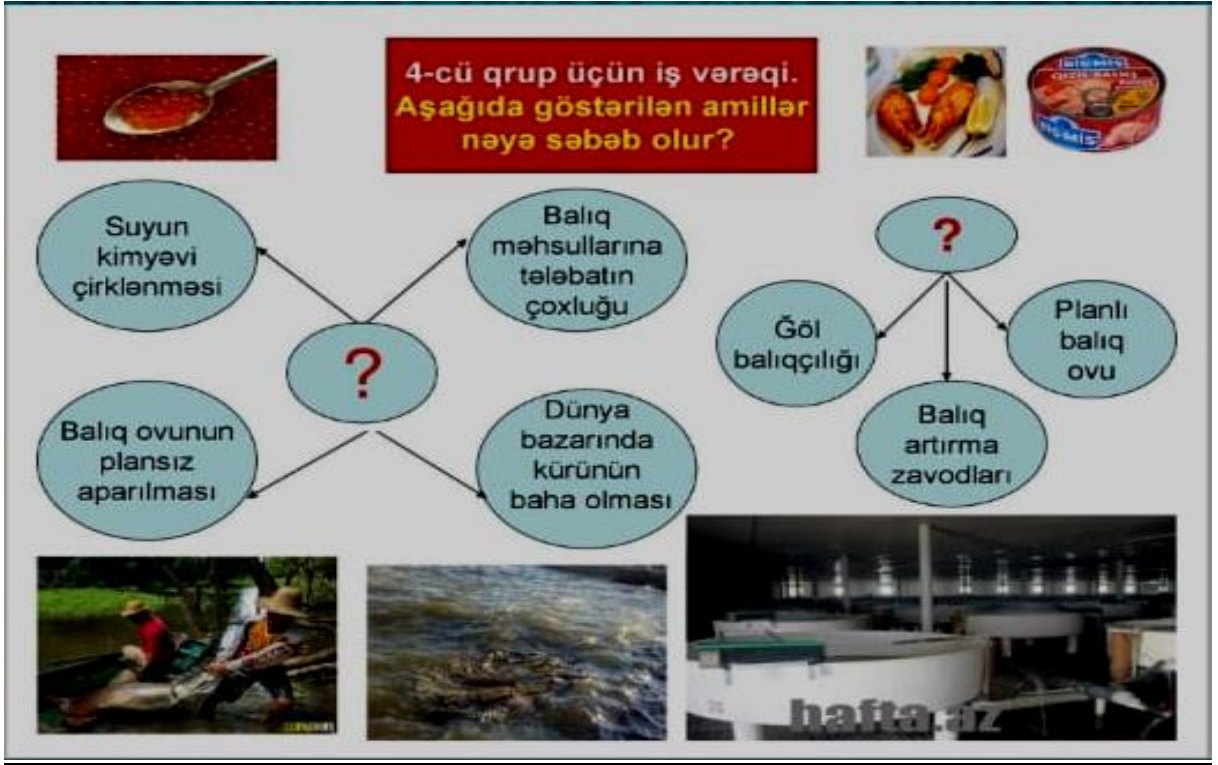
2-ci qrupun İş vərəqi

Akulalar və skatlar haqında nə məlumatınız var?
Bu balıqların digər balıqlardan fərqli xüsusiyyətləri nələrdir?

3-cü qrupun İş vərəqi

Sümüklü balıqların əsas dəstələri və xarakterik xüsusiyyətləri hansılardır?
Qızılbalıqkimilər, siyənəkkimilər və çəkikimilər necə balıqlardır?

İzahetmə

Bu mərhələdə müəllim şagirdlərin araşdırma mərhələsində öyrəndikləri biliklərlə əvvəlki biliklərini sintez edir. Yeni əldə olunan biliklər BİBÖ cədvəlində yazıla bilər. Müəllim dərslərdəki nəzəri məlumatları şagirdlərə izah edir. Şagirdlər əldə etdikləri bilikləri və araşdırma mərhələsində qazandıqları təcrübələrini şərh edirlər. İzahetmə mərhələsinin daha yadda qalan olması üçün müəllim müxtəlif üsullardan yararlanma bilər. Videoçarx nümunələrindən və tabloulardan istifadə etməklə də balıqlar sinfinin rəngarəngliyi şagirdlərə nümayiş etdirilir. Onların çay və gölləri, dənizləri və okeanları necə zövqlə bəzədiyi göstərilir. Bu məqsədlə akvarium muzeylərinə ekskursiyalar da təşkil oluna bilər [2, s 98].

Dərinləşdirmə

Bu mərhələdə alınan biliklərə əsasən müəllim dərslərdə və ya fərqli mənbələrdən misallar nümunələr təqdim edir. Şagirdlərin biliklərini və yaradıcı fəaliyyətlərini inkişaf etdirəcək çalışmaların istifadə olunması daha məqsəduyğundur [4, s 58].

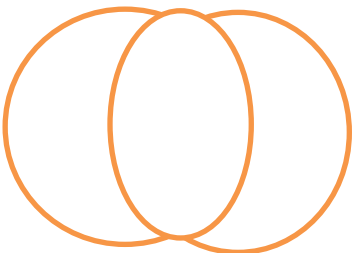
Çalışma 1

Azərbaycanın vətəgə əhəmiyyətli balıqları hansılardır?

- A) Nərə, siyənək, skat, həşəm
- B) Durna balığı, naxa, mişarburun akula
- C) Nərələr, siyənəklər, çəkilər, qismən qızılbalıqlar
- D) Nərələr, elektrik skatlar, qızıl xallı balıq

Çalışma 2

Diagramda verilən çəki və akula balıqlarının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini göstərin.

Ev tapşırığı: balıqlara aid maraqlı tədqimat hazırlamaq (elektron, yazılı və ya video formasında ola bilər).

Qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyarları: Fərqləndirmə, Şərhetmə

Məqalənin elmi nəticəsi: Yeni dərs modelləri şagirdlərin ümumi dünyagörüşünü formalaşdırmaq, müşahidə aparmaq, analiz etmə, nəticə çıxararaq problemin həll etmə yollarını müəyyənləşdirmək və digər yoldaşları ilə müzakirə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır və tədrisdə mənimsəmənin keyfiyyətini artırır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Biologiya müəllimləri dərsi daha fəal təşkil etmək üçün yeni dərs modellərindən istifadə edə bilərlər. Bu modellərdən biri də 5E dərs modelidir. 5E dərs modeli təlim prosesində müəyyən ardıcılığa əməl etməyin daha effektiv olduğunu nəzərə alır və aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Maraqlatma, 2. Araşdırma, 3. İzahetmə, 4. Dərinləşdirmə, 5. Qiymətləndirmə.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: Müasir dövrümüzdə şagirdlərin maraq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq uğurlu təlim prosesi təşkil etmək mütləqdir [5, s. 112]. Yeni dərs modellərinin tətbiqi zamanı şagirdlər məlumatı qeyri-iradi qavramır, dərsin gedişində mərhələli şəkildə mövzunu mənimsəyir. Məqalədən ümumi təhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumu. – Bakı, – 2010.
2. Hacıyeva, H.M. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası / H.M.Hacıyeva, T.Q.Abdullayeva, E.Ə.Hacıbəyova. – Bakı, – 2014.
3. Hacıyeva, G.N., Biologiyanın tədrisi metodikasından laborator və seminar məşğələlər. Dərs vəsaiti / G.N.Hacıyeva, E.F.Səfərova, S.M.Axundova. – Bakı: Müəllim, – 2020. – 205 s.
4. Hacıyeva, G.N. Biologiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / G.N.Hacıyeva. – Bakı, – 2019.
5. Səfərova, E.F. Biologiyanın tədrisində həyati bacarıqların aşılınması ilə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması. Dərs vəsaiti / E.F.Səfərova. – Bakı, – 2018.

E.F.Safarova, Z.R.Ismayilova

Methodology of Teaching the Topic "Class of Fishes. Diversity of Fishes" with the 5E Model in the Teaching of Biology in Secondary Schools

Summary

Lessons taught in accordance with modern requirements create a wide opportunity for the formation of students' outlook. For example, during the motivational phase of the "Fish class", the teacher can show the creatures living in the sea or in the depths of the ocean with the help of a computer, and ask the students what they know about these animals. Such a display of fish will cause students to get information about fish and to watch an aesthetic image. At other stages of the lesson, while using the methods and techniques of active learning, students can also develop aesthetic taste. For example, handouts and visual aids given to them can be designed with a certain taste, according to the student's age level (more colorful in lower grades). "The class of Pisces. The method of teaching the subject "fish diversity" with the 5E model is given in detail in the article.

Key words: school, class, student, biology, teaching, fish

Э.Ф.Сафарова, З.Р.Исмаилова

**Методика преподавания темы «Класс рыб. Их разнообразие» по модели 5Е
в преподавании биологии в общеобразовательной школе**

Резюме

Уроки, преподаваемые в соответствии с современными требованиями, создают широкие возможности для формирования мировоззрения учащихся. Например, на мотивационном этапе «Рыбного урока» учитель может показать с помощью компьютера существ, живущих в море или в глубинах океана, и спросить учеников, что они знают об этих животных. Такая демонстрация рыб позволит учащимся получить информацию о рыбе и увидеть эстетичный образ. На других этапах урока, используя методы и приемы активного обучения, у учащихся также возможно развитие эстетического вкуса. Например, выдаваемые им раздаточные материалы и наглядные пособия могут быть оформлены с определенным вкусом, в соответствии с возрастным уровнем ученика (более красочно в младших классах). «В статье подробно рассмотрена методика преподавания темы «Класс рыб. Их разнообразие» с помощью модели 5Е.

Ключевые слова: школа, класс, ученик, биология, преподавание, рыба

Rəyçi: prof. R.L.Sultanov

Redaksiyaya daxil olub: 01.02.2024

F.S.SƏFƏROVA

müəllim

e-mail: farida.safarova.1998@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.1.307

İNGİLİS DİLİNDƏ OXUNUN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ

Xülasə. Tələbələrdə oxu bacarıqlarının inkişafı ingilis dilini mənimsəmə prosesində mühüm rol oynayır, çünki o ingilis dilində savadlı nitqin qurulduğu fundamentlərdən biridir. Oxu təliminin ingilis dilini xarici dil kimi mənimsəyən tələbələrə oxu mətnləri haqqında yeni düşünmə və anlama üsullarının öyrədilməsinə əsaslanması vacibdir. İngilis dilində oxu və onun növlərinin tədrisi prosesinin əsas məqsədi tədris edilən dildə informasiyanı əldə etmək və motivasiya edici ideyalar və anlayışları zənginləşdirmək kimi mühüm səriştələrə yiyələnməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün ingilis dili dərslərində oxunun müxtəlif növləri müəllimlər tərəfindən düzgün şəkildə həyata keçirilməli və oxunun tədrisi tələbələrin ingilis dilində ədəbi bacarıqlara və mətnlər haqqında yeni düşünmə üsullarına yiyələnməsinə kömək etməlidir. Bu məqalədə ingilis dilində oxu və onun növləri, onların dərslərdə müəllimlər tərəfindən düzgün şəkildə həyata keçirilməsi və s. məsələlərdən bəhs edilir. Məqalədə həmçinin tələbələrin oxuma və anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönələn tapşırıqlardan, oxunun növləri olan intensiv oxu, müfəssəl oxu, səsli oxu, analitik oxu və səliss oxudan, onların ingilis dili dərslərində həyata keçirilməsi üsullarından, həm nəzəri, həm də praktiki əsaslarından bəhs olunur.

Açar sözlər: oxu bacarıqları, oxu növləri, müfəssəl oxu, intensiv oxu, səsli oxu, səliss oxu, analitik oxu, strategiyalar

İngilis dilinin tədris olunmasının ən mühüm məqsədlərindən biri dil öyrənənlərin öz fikir düşüncə və hisslərini ünsiyyət quraraq ifadə etməsi üçün xarici dildən istifadə edə bilmə bacarıqlarına yiyələnməsidir. Ünsiyyətin uğurlu həyata keçməsi üçün dil öyrənənlərin xarici dildə dinləmə, danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarına yiyələnməsi vacibdir. Bir çox alimlərin fikrincə, oxu 4 əsas dil bacarıqlarından biri olub və dil öyrənənlərin bilik və bacarıqlarının yoxlanılmasına yönələn tədqiqatların əksəriyyəti onların ingilis dilində oxuma və anlama bacarıqlarına əsaslanır. Onların fikrincə oxu informasiyanı əldə etmək və motivasiya edici ideyalar və anlayışları genişləndirmək üçün bugünkü mühüm öyrənmə üsullarından biri hesab olunur [1, s. 30].

Tələbələr oxu təlimi zamanı maksimum dərəcədə uğur qazanmaq üçün həm müfəssəl, həm də intensiv oxuya cəlb olunmalıdırlar.

İntensiv oxu əksər hallarda müəllim tərəfindən yönləndirilir və seçilir. İntensiv oxu tələbələrin mətnin ümumi məzmununu anlamaq (bəzən gözdən keçirmək də deyilir), mətni daha izahlı şəkildə oxumaq və mətnə xüsusi detalları tapmaq (bəzən skan etmək, görüntüləmək də deyilir) və ya sözlərdən məna çıxartmaq kimi müxtəlif məqsədlərlə oxuma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müfəssəl oxu isə tələbələrin lüğət, qrammatika, düzgün işarələri və tələffüz ilə bağlı biliklərini inkişaf etdirir. İntensiv oxu zamanı tələbələr oxu mətnləri ilə işləməyə cəlb etməyin aşağıdakı yolları var:

1) İnformasiyanı köçürmə – Tələbələrin oxu materiallarını necə mənimsədiklərini göstərməyin ən önəmli yollarından biri onlara gördükləri informasiyanı digər informasiya vasitələrinə köçürməyi tapşırmaqdır. Məsələn, müəllim tələbələrin oxuduğu mətnləri nə dərəcədə anladığını bilmək üçün onlara qrafik və cədvəlləri tamamlamağı, mətnə oxuduğu informasiyanı dialoqlar formasında ifadə etməyi və şəkillər çəkməyi tapşırır. Onlar həmçinin oxuduğu hekayəni nəql edə və ya mətnə oxuduğu informasiyanı fərqli bir obraz şəkildə təsvir edə bi-

lərlər. Yuxarıda sadalanan üsullar tələbələrin informasiyanı müvafiq şəkildə köçürə bilməsi üçün onların oxu mətnlərinə diqqətlə yanaşmağını tələb edir [4, s. 315].

2) Mətni sorğulamaq – Bəzən oxu mətnləri şəxsi fikiri, mübahisəli, gerçək olmayan və uydurma informasiyanı özündə əks etdirir və şagirdlərin tənqidi düşüncəsini inkişaf etdirir. “Biz mətnlərdə verilən informasiyanın gerçəkliyinə inanırıq? Yazıcının fikirlərini dəstəkləmək üçün hansı sübutlardan istifadə olunur?” kimi tənqidi düşüncələr tələbələrin oxuduğu mətnləri aydın şəkildə anladığını göstərməyə sövq edir.

Analitik oxu: Tələbələrin analitik oxuya cəlb olunmasının əsas səbəblərindən biri onların leksik və qrammatik biliklərini inkişaf etdirmək istəməsidir. Məsələn, müəllim tələbələrə analitik hesab etdikləri istənilən bir mətni oxumağı, mətnə keçmiş zamanda işlənmiş feilləri tapmağı, onların düzəlmə və istifadə formalarını izah etməyi tapşırıq bilər. Beləliklə, müəllim tələbələrə mətndəki leksik əlaqəni müəyyənləşdirməyə və izah etməyə yönəldir, xüsusi söz və ifadələri müəyyənləşdirməyi tapşırır. O, həmçinin tələbələrə fərqli janrdə mətn yazmağı tapşırıq bilər. Belə ki, tələbələr mətnlərin tərtib olunmasına, mətnə istifadə olunan xüsusi sözlərə, ifadələrə və bağlayıcı sözlərə nəzər yetirə bilirlər. İstənilən səviyyədə olan tələbələr qısa mətnləri müzakirə və təhlil etməkdən maksimum şəkildə yararlanacaqlar [4, s. 317].

Səsli oxu: Əksər siniflərdə tələbələr dərsliklərində olan mətnləri ucadan və səsli şəkildə oxumağa üstünlük verirlər. Səsli oxu müəllimlər tərəfindən istifadə olunan ən qədim və ümumi üsullardan biridir. Tələbələr bu fəaliyyət növündən həzz alırlar və müəllim isə səsli oxudan sinifdə sakitlik yaratmağın üsullarından biri kimi istifadə edir. Tələbələr mətnləri oxuyaraq tapşırıqlara daha diqqətlə yönəliirlər. Səsli oxunun təşkili zamanı tələbələrin əvvəl heç görmədikləri cümlələri mətnə oxuyarkən əldə etdikləri nəticələr adətən müəllimləri qane etmir. Bəzən tələbələrin heç rast gəlmədikləri sözlər ilə bəzi çətinlikləri yaranır, onlarda mətni oxumağa dair həvəs və özünəinam azalır və nəticədə onlar tapşırıqları uğursuz şəkildə yerinə yetirirlər. Ancaq səsli oxu tələbələrin mətnləri daha yaxşı anlamaları üçün vacib olan səsləri və onların yazılı formaları arasındakı əlaqələri inkişaf etdirməyə kömək edir və özünə inamı az olan tələbələrə oxu zamanı bir çox imkanlar təqdim edir. Beləliklə, səsli oxunun uğurlu şəkildə həyata keçməsi üçün tələbələr mətnləri səsli şəkildə oxumazdan əvvəl həmin mətnlə tanış olmalı, sözlərdəki vurğunun yerini müəyyənləşdirməli və onları hansı intonasiya ilə tələffüz edəcəkləri barədə düşünməlidirlər. Müəllim tələbələrin abzas və cümlələri oxuyub onları necə tələffüz edəcəkləri barədə düşünmələri üçün onlara şans verməlidir. Onlar cüt və ya kiçik qruplar şəklində mətnləri oxumağa hazırlaşmalıdırlar. Tələbələrə oxuduqları mətnlərdən bəyəndikləri cümlələri seçməyi və müəllimlər tərəfindən və ya informasiya vasitələri ilə səsləndirilən mətnləri dinləməyi tapşırmaq onları səsli oxuda həvəslə və fəal şəkildə iştirak etməyə sövq edir. Onlar sevdikləri cümlələrin altından xətt çəkməli, onları necə deyəcəkləri barədə düşünməli və dəfələrlə təkrarlayaraq məşq etməlidirlər. Və nəhayət onlar hazır olduqda bu cümlələri ucadan səsli şəkildə oxuya bilirlər. Onlar mətni dinlədikdən sonra kitabdan bu mətni izləyərək vurğulu hecaları qeyd edə və pauzaları müəyyənləşdirə bilirlər. Daha sonra onlar “paralel danışmaq” metodundan istifadə edərək müəllimlə birgə və ya mətnə yenidən qulaq asmaqla həmin mətni oxuya bilirlər [4, s. 318].

Müəllim mətni tələbələrə böyük həvəslə ucadan oxumalıdır. Çünki tələbələr də müəllimin etdiyini eyni formada təkrar edirlər. Tələbələrin əvvəlcədən heç görmədikləri oxu materiallarını səsli şəkildə ucadan oxumağa cəlb edilməsi çox vacib və xüsusi bir diaqnostik vasitə kimi istifadə edilir. Beləliklə, tələbələrin cümlələri və ya abzasları səsli şəkildə ucadan oxuyarkən istifadə etdikləri intonasiya və vurğu onların oxuduqları cümlələrdə başa düşmədikləri hissələri aydın şəkildə göstərir.

Müfəssəl oxu: Sinifdən kənarda həyata keçirilir və təkcə oxu bacarıqlarının tətbiq edilməsi üçün dil tədrisini özündə əks etdirmir, eyni zamanda dilin mənimsənilməsinə də özündə ehtiva edir. Tələbələr nə qədər çox oxusa lüğətin mənimsənilməsində, tələffüzdə və yazıda bir o qədər uğur əldə edirlər. Katerin Volterin fikrincə, hətta ən təcrübəli oxucular belə oxu mate-

riallarını səsli şəkildə oxuyurlar. Tələbələr müfəssəl oxu zamanı istədikləri materialları oxuya bilirlər. Aşağı səviyyələrdə olan tələbələr ingilis dilində danışan auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş kitabları oxumaq istəyirlər, ancaq bu onlar üçün uyğun deyil. Əvəzində bu tələbələrə mütəxəssislərin – Yulian Dey və Riçard Bamfordun “Dil öyrənmə ədəbiyyatı” adlandırdığı kitabını təklif etmək mümkündür. Tələbələr ən sadə dildə hekayələr də söyləyə bilirlər. Məsələn:

'Why are you here?' my mother asks.

I tell her about the soldiers.

'They're going to come to the school again and look for you,' she says. 'You must leave this country.'

'And go where?' I ask.

'Go to my uncle Jacob in England,' my mother answers.

'But I don't want to leave,' I say.

'Go in the morning or be a soldier. Like your father! And he's dead!' my mother shouts [4, s. 319].

Müxtəlif oxu materiallarından ibarət kitabxanalar tələbələrin sərbəst seçim edə bilmələrinə kömək edir. Tələbələr müxtəlif mövzu, janr və səviyyəyə uyğun seçim edirlər və bu da onların oxumağa olan motivasiyasını daha da yüksəldir. Bu baxımdan müfəssəl oxu dedikdə “asan, əyləncəli və maraqlı kitabların oxunması” başa düşülür. Tələbələr oxumağa cəlb etməyin mühüm yollarından biri onların nə oxuduqları barədə qeydlər aparmalarını tapşırmaqdır. Məsələn, müəllim tələbələrə oxuduqları hər kitab üçün sadə bir sorğunu tamamlamağı tapşır və tələbələrə kitabın ön səhifəsində şərh bildirmək üçün şərh vərəqi tərtib edə bilər. Şərh vərəqində tələbələr məmnuniyyətlərini, adlarını və qısa şərtlərini qeyd edə bilirlər. Onlar oxuduqları kitablar barədə öz fikirlərini, həmçinin onlar üçün çətin olan söz və ifadələr barədə öz qeydlərini də oxu gündəliyində qeyd edə bilirlər. Əksər müəllimlər kitab klubları və ya ədəbiyyat dərnəkləri təşkil edərək tələbələrə oxuya cəlb edir və onların motivasiyasını yüksəldir. Tələbələr kitab oxuyarkən birlikdə oxuduqları kitabları müzakirə edirlər. Andrzej Kiroki (2012) tələbələrini ədəbiyyat dairəsinə toplayaraq onlara eyni kitabı oxumağı tapşırır, onlara müzakirənin lideri və s. kimi müxtəlif rollar verərək oxuduqları mətni qiymətləndirmək üçün onları məsuliyyətli olmağa sövq edir və motivasiya etməyə çalışır. Beləliklə, tələbələr oxuduqlarını xatırlayır, mətnin məzmununu müzakirə edərək və məndəki söz və ifadələri işlədərək ingilis dilini təbii şəkildə təkrarlayırlar [4, s. 320].

Müfəssəl oxu ilk dəfə P.Palmer və M.Vest tərəfindən təqdim olunmuşdur. Onlar qeyd edirlər ki, bu oxu növündə oxucu müəyyən bir mətni oxuyur və oxuduqdan sonra heç bir tapşırıq yerinə yetirmir. Burada əsas məqsəd sadəcə oxunan mətnin ümumi məzmununun başa düşülməsidir. Mütəxəssislər Palmer və Vestin fikrincə, intensiv oxu ingilis dilində olan daha qısa və çətin mətnlərin tam və ətraflı başa düşülərək dəqiq, diqqətli oxunmasına və tərcüməsinə əsaslandığı halda, müfəssəl oxu isə mətnin ümumi məzmununu anlamaq üçün hər səhifədə əsasən bir neçə naməlum sözdən ibarət asan oxu materiallarının oxunmasına əsaslanır. Müfəssəl oxuda dilə nisbətən daha çox mənaya diqqət yetirilir [5, s. 12].

Müfəssəl oxunun üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. İngilis dilində oxumaq üçün tələbələrdə özünəinamı artırır və onlar daha müstəqil olurlar;
2. İngilis dilində oxuya bilmək üçün tələbələrdə motivasiya yaradır;
3. Tələbələrdə sözbəsöz oxumanı azaldaraq və oxu sürətini artıraraq onlarda oxu səlisliyi yaradır;
4. Oxu prosesinin sinifdən kənarda baş tutmasına şərait yaradır;
5. Tələbələr oxu materiallarını öz maraq və istəklərinə uyğun seçirlər;
6. Tələbələrin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir;
7. Tələbələrin oxuda vacib məqamları anlayıb öz fikirlərini ingiliscə ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirir [6, s. 13].

Səlis oxu: Səlis oxu zamanı əsas diqqət tələbələrin mətnləri yalnız dil öyrənmək üçün oxumağına yox, eyni zamanda onların daha yaxşı oxuya bilmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlir. Burada əsas məqsəd tələbələrin səlis dinləyici və danışana çevrilməklə yanaşı, həm də mətnin məzmununun daha dəqiq, sürətli və uğurlu şəkildə mənimsənilməsinə nail olmaqdır. Tələbələrin səlis oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı xüsusiyyətlərə nəzər yetirmək lazımdır [8, s. 143]:

1. Dil səviyyəsi: Oxu materialları tələbələrin dil səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Tələbələr mətni səlis oxuya bilmək və başa düşmək üçün 95-98 faiz arası lüğət biliklərinə malik olmalıdırlar. Əgər tələbələr lüğətə baxmadan vacib olan sözləri başa düşmürlərsə söz biliklərini inkişaf etdirməlidirlər.

2. Məzmun: Mətnin mövzusu tələbələr üçün əlçatan olmalı və mətnin məzmunu tələbələrin əvvəlcədən bildikləri informasiyaya əsaslanmalıdır. Əgər müəllimin istifadə etdiyi hər hansı bir mətn haqqında tələbələrin məlumatı yoxdursa müəllim ilkin oxu strategiyalarından istifadə edərək buraxılmış informasiya ilə onları təmin edə bilər. Məsələn, müəllim tələbələrin artıq bildikləri informasiyanı çıxara bilər; vacib əlavə bir input daxil edə bilər; tələbələri əsas informasiyadan ibarət giriş mətni ilə təmin edə bilər; tələbələrin informasiyanı sərbəst şəkildə tapa bilmələri üçün onları internetə yönəldə bilər [8, s. 144].

3. Sürət: Tələbələr ifadə və birləşmələri sözbəsöz yox, sürətlə oxuyurlar.

4. Seçilmiş diqqət: Müəllim tələbələrin mətnin məzmununu daha yaxşı başa düşmələri üçün onları xüsusi yoxlama tapşırıqları ilə təmin edərək əsas informasiyaya yönəldir və digər əhəmiyyətsiz informasiyanı ixtisar etmələrinə kömək edir.

5. Naməlum lüğət: Tələbələr mənasını bilmədikləri sözləri gördükdə narahat olmur, sözlərin mənalarını mətnə əsasən anlamağa çalışırlar. Bu strategiyalar faydasız olarsa tələbələr sözlərin mənalarını bilmək üçün lüğətdən də istifadə edə bilərlər.

6. Proqnozlaşdırma: Bəzi tapşırıqlar tələbələrin düşünmə, təxmin etmə və proqnozlaşdırma qabiliyyətlərini formalaşdırır. Məsələn: "Hekayənin birinci abzasını sona qədər oxuyun və növbəti mərhələdə baş verəcək hadisələr və hansı sözlərin daha az və ya çox istifadə olunacağı barədə düşünün" [8, s. 143].

7. Motivasiya: Tələbələr maraqlı məzmunla malik mətnləri və yeni tapşırıqları yerinə yetirmək üçün motivasiya edilir.

8. Məqsəd: Tələbələr maraqlı, əyləncəli hekayə və mətnləri oxuyarkən müəyyən məqsədlərə malik olurlar. Məsələn, verilən məlumatın xüsusi bir hissəsini araşdırmaq; məndəki əsas hissələrin xülasəsini vermək və ya müəllimin suallarına cavab vermək.

Tələbələrin səlis oxuculara çevrilməsi üçün aşağıdakı strategiya və məsləhətlərə diqqət yetirməsi lazımdır [8, s. 145]:

1. Əgər tələbələr mətnin məzmunu ilə tanış deyillərsə mətni oxumazdan əvvəl gözdən keçirməli və məndəki sözlərə tək-tək yox, əsasən söz birləşmələrinə bütöv şəkildə diqqət yetirməlidirlər;

2. Onlar məndəki sözləri səsli formada tələffüz etməlidirlər;

3. Tələbələr mətnin əsas məzmununu başa düşmək üçün vacib informasiyaya diqqət yetirməli, vacib olmayan hissələri isə sərbəst şəkildə ixtisar etməlidirlər;

4. Onlar bilmədikləri sözlərin mənalarını kontekstə əsasən anlamağa çalışmalı və yalnız zəruri hallarda lüğətdən istifadə etməlidirlər;

5. Onlar mətnləri hansı məqsədlə oxuduqlarından xəbərdar olmalıdırlar.

İşin elmi nəticəsi: Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, ingilis dilində oxu və onun növlərinin tədrisi prosesi tələbələrin ingilis dilində informasiyanı əldə etmək, ədəbi bacarıqlara və mətnlər haqqında yeni düşünmə üsullarına yiyələnmək, motivasiya edici ideya və anlayışları zənginləşdirmək kimi mühüm səriştələrə yiyələnməsinə kömək edir. Bizə belə gəlir ki, ingilis dilində oxunun növləri və onların tədrisi daim bir çox dilçi alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və onlar tərəfindən tədqiq edilmişdir.

İşin elmi yeniliyi: Məqalədə ingilis dilində oxunun növləri və tədrisi yalnız nəzəri cəhətdən tədqiq edilməmiş, həm də onların ingilis dili dərslərində praktiki şəkildə necə tətbiq edildiyi göstərilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Bizə elə gəlir ki, təqdim olunan məqalə “İngilis dilində oxunun növləri və onların tədrisi” mövzusu ilə maraqlanan hər kəs üçün əhəmiyyətli ola bilər. Bu məqalədən xarici dili tədris edən universitetlərin bakalavriatura və magistratura pilləsində ingilis dilinin metodikası fənninin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Adegro A, The Practice of Teaching Reading Skills, International Journal of Research in Social Sciences and Humanities, – 2020.
2. Day, R. Extensive Reading in the Second Language Classroom / R.Day, J.Bamford. – Cambridge University Press, – 1998.
3. Day, R. Extensive Reading Activities for Teaching Language / / R.Day, J.Bamford. – Cambridge University Press, – 2004.
4. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. Fifth edition / J.Harmer. –Cambridge University Press.
5. Kredatusova, M. The Benefits of Extensive Reading in EFL / M.Kredatusova. –Masaryk University.
6. Nation, P. The Language Learning Benefits of Extensive Reading / P.Nation. –Victoria University of Wellington, – 1997.
7. Nuttall, C. Teaching Reading Skills in a Foreign language (new edition) / C.Nuttall. – 1996.
8. Ur, P. A Course in English Language Teaching / P.Ur. –Cambridge University Press, Second edition, – 2012.

F.S.Safarova

Types of Reading and their Teaching in English

Summary

The development of reading skills in students plays an important role in the process of mastering the English language, because it is one of the foundations on which literate speech in English is built. It is important that reading instruction is based on teaching new ways of thinking and understanding about reading texts to students who master English as a foreign language. The main goal of the process of teaching reading and its types in English is to acquire important skills such as acquiring information in the language being taught and enriching motivational ideas and concepts. To achieve this goal, different types of reading in English classes should be properly implemented by teachers and the teaching of reading should help students acquire literary skills in English and new ways of thinking about texts. In this article, reading in English and its types, their correct implementation by teachers in classes, etc. issues are discussed. The article also talks about the tasks aimed at developing students' reading and comprehension skills, types of reading such as intensive reading, extensive reading, reading aloud, analytical reading and fluent reading, their implementation methods in English classes, and their theoretical and practical basis.

Key words: *reading, skills, types of reading, extensive reading, intensive reading, reading aloud, fluent reading, analytic reading, strategies*

Ф.С.Сафарова

Виды чтения на Английском языке и их преподавание

Резюме

Развитие навыков чтения у учащихся играет важную роль в процессе овладения английским языком, поскольку является одним из фундаментов, на которых строится грамотная речь на английском языке. То есть важно, чтобы обучение чтению основывалось на обучении новым способам мышления и понимания чтения текстов учащихся, владеющих английским языком

как иностранным. Основная цель процесса обучения чтению и его видам на английском языке – приобретение важных навыков, таких как усвоение информации на изучаемом языке и обогащение мотивационных идей и концепций. Для достижения этой цели учителя должны правильно применять различные виды чтения на уроках английского языка, а обучение чтению должно помогать учащимся приобретать литературные навыки на английском языке и новые способы мышления о текстах. В данной статье чтение на английском языке и его виды, правильное их осуществление учителями на занятиях и т.д. обсуждаются вопросы. В статье также говорится о задачах, направленных на развитие навыков чтения и понимания учащихся, видах чтения, таких как интенсивное чтение, детальное чтение, чтение вслух, аналитическое чтение и беглое чтение, методах их реализации на занятиях по английскому языку, а также их теоретической и практической основе.

Ключевые слова: навыки чтения, виды чтения, детальное чтение, интенсивное чтение, чтение вслух, беглое чтение, аналитическое чтение, стратегии

Rəyçi: f.f.d., b/m. X.R.Səfərova

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

Y.B.SƏMƏDOV

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Z.İ.QƏHRƏMANOVA

dosent əvəzi

A.K.CƏFƏROVA

baş müəllimlər

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.1.313

GÜLLƏ ATICILIĞINDA İDEOMOTOR HAZIRLIĞIN METODİKASINA DAİR

Xülasə. İdmançıların hazırlanması sisteminin təkmilləşdirilməsi, idman məşqlərinin nəzəriyyəsi və metodikası baxımından güllə atıcılığında ideomotor hazırlığın metodikasının tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan məqalədə ideomotor hazırlığın öncədən düzgün hərəkətlər haqqında yaradılmış təsəvvürün aydınlaşdırılmasına imkan yaradan, təsəvvürdə texnikanın bütün parametrlərini və əsas hərəkət fazalarını ardıcılıqla atəşi formalaşdıran, sonradan isə dəfələrlə təkrarlamaqla onu yaddaşda həkk edərək lazım olan yerdə və anda daha inamla, dəqiq və sərbəst icra etməyə nail olmağa imkan verən əməli strukturlarının əlaqəsi şərh olunur. Çünki hərəkətlərin texnikasını mükəmməl bilmədən hərəkətlərin icrasında və tətbiqində çətinliklər yaranır. Təqdim olunan məqalədə ideomotor hazırlığın metodikasının detalları, şərtləri, fiziki hərəkətlərin texnikasının mühüm əhəmiyyəti izah olunur və bütün bunlar ön plana çıxarılaraq, nəzəri təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: güllə atıcılığı, ideomotor hazırlıq, məşq, metodika

Yüksək nailiyyətli müasir idmanda məşq hazırlığı olduqca gərgin iş olub, qalibin müəyyən edilməsi üçün keçirilən təkrar final yarışlarında da yarış fəaliyyətinin stresyönümlüyü ilə sərtləşir. Yükləmələrin həcmnin, intensivliyinin və təkrarının artırılması idmançının reabilitasiyasına (bərpa olunmasına) ayrılan vaxtı demək olar ki, tükənir və beləliklə də hazırlıq metodikasının yenidən baxılmasını və onun nisbətən az öyrənilmiş və olduqca az tətbiq olunan psixopedaqoji təsir vasitələri ilə zənginləşdirilməsini daha kəskin şəkildə tələb edir.

Atıcılıq idman növlərində ideomotor hazırlıq və köklənməyə yönləndirici məşq təsirinə malik olan qeyri-ənənəvi, lakin olduqca aktual olan metodlardandır.

İdeomotor akt – xəyali olaraq təsvirlər vasitəsilə müəyyənləşdirilən hərəkətlərin icra olunmasıdır [5; 6; 7; 8; 9; 10]. İdeomotor məşq – şüurən, dəfələrlə düşünərək, hərəkət fəaliyyətinin (təqlid etmə, yerinə yetirmə) təsvirlərini tam izahları ilə, əzələ və zaman hissiyyəti və məkanı dəqiqliklə təyin etməklə “ideal şəkildə” yaradılmasıdır. Reallıqda aparılan atəşlərin dəqiq yerinə yetirilməsi ilə müvafiq (və ya növbəli) olaraq ideomotor hazırlıq əvvəldən düzgün hərəkətlər haqqında yaradılmış dispers (qeyri-dəqiq) təsəvvürün aydınlaşdırılmasına imkan yaradır, təsəvvürdə texnikanın bütün parametrlərini və əsas hərəkət fazalarını ardıcılıqla “ideallaşdırmağa”, yəni “ideal” (adətən “modell” adlandırılan) atəşi formalaşdırmağa, sonradan isə dəfələrlə təkrarlamaqla onu yaddaşda həkk edərək lazım olan yerdə və anda daha inamla, dəqiq və sərbəst icra etməyə nail olmağa imkan verir. Hərəkətin dəqiqlik kimi keyfiyyətinin yaradılması və saxlanılmasının ən yaxşı üsulu onun ideomotor şəkildə qurulması və möhkəmləndirilməsidir: idmançının yaddaşında “səhv izlər” nə qədər az olsa, çətin stress şəraitində də əsas stereotip şəkildən kənara çıxmaq ehtimalı da bir o qədər az olur.

Məqsəd və vəzifələr

Nəticə etibarilə təsəvvürdə yaradılmış qayda və duyğularla hərəkətlərin real şəkildə yerinə yetirilməsi (“lider”lik edən təsəvvürün ardınca) arasında yaradılmış uzlaşma yarış fəaliyyəti zamanı baş verəcək xətalardan daha yaxşı müdafiə olunmağa imkan verir. İdeomotor məşqin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, atıcı yalnız düzgün icra olunan atəşi dəfələrlə təkrar edir və yadda saxlayır. Real atıcılıq isə “sınaq və səhvlər” üsuluna əsaslanır, yəni sərrast atışlarla yanaşı yaddaşda neqativ iz (“çapıqlar”) buraxan səhv atışlar da baş verir. Lakin heç bir şey atəşin xəyalən icra olunmasından həqiqi real və düzgün, yəni tamamilə səhvsiz olaraq, yerinə yetirilməsi kimi insanın onun imkan və bacarıqlarına olan inamını artırma bilməz. Məhz buna görə də, əks əlaqəyə əsaslanan ideomotor məşq, real atıcılıqdan alınan nəticələrin məkan, güc və zaman komponentlərinin texnikasını əlavə olaraq korriqulyasiya edir və möhkəmləndirir.

Hərəkətlərin yerinə yetirilməsində təsəvvürün proqramlaşdırıcı və tənzimləyici rol haqqında **idman psixologiyası** kitabında deyilir: “...Tapşırıqların ideomotorcasına fikrən icrası hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə müsbət təsir göstərir. Təsəvvürlərin məşqedici funksiyası da bundan ibarətdir”[1, s.146].

İdmançıların çoxu bilərəkdən və ya intuitiv olaraq icra olunacaq və ya icra olunmuş tapşırığı və ya mümkün olan yarış şəraitini xəyalən yenidən yaddaşlarında yerinə yetirərək (“fırladaraq”) ideomotor təsvirlər canlandırırlar. Bu zaman ideomotor təsvirlərin asanlıqla yaranması idmançının real məşq formasının səviyyəsini əks etdirir [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. Heç də hamı asanlıqla ideomotor metodikaya yiyələnmə bilmir, lakin xüsusilə seçilən təlim və fəndlər bu işi mühüm dərəcədə asanlaşdırır.

Lakin ixtisasartırmanın (ixtisaslaşmanın) müəyyən səviyyəsinə çatdıqda və düzgün texniki anlayışlar əldə etdikdən sonra ideomotor hazırlığa başlamaq olar. Əvvəlcə, real məşq zamanı yaxşı (təsədüfi və ya uğurlu olaraq təsədüfən “onluğa” dəyən yox), məhz bütün parametrlərə görə yaxşı və ya əla, əsasəndə “ideal” olan atəşi xəyalən (“hafizədə”) bir neçə dəfə təkrarlamağa cəhd etmək lazımdır. Məşqdən sonra isə, axşam – yatarkən, səhər – duran kimi, sonralar isə daha çox yiyələnərək, hər imkan düşdükdə, hər bir vaxt (“sifariş kimi”) həmişə o “ideal” atəşi “bütün təfərrüatları ilə”, hisslərlə, xüsusilə də kinestazik duyğularla, bütün diqqəti onun texnikasının cavabdeh anlarına yönəltməklə, xəyalən təkrarlamağını öyrənmək olar.

Metodikanın mənimsənilməsi mərhələsində fikrini tam cəmləyərək maneəsiz və qıcıqlanmadan məşğul olmaq məqsəduyğundur. Gözlərini yumaraq atəş xəttindəki durumu canlandırmaq, (zövqlə) silahı hiss etmək, hazırlanmanı, nəfəsinin kəsilməyini (hətta barıt iyini), arpacığın və hədəfin (hərəkətsiz və ya bir balaca silkələnən) “şəklini”, əzələlərin (hər qrupunun, xüsusilə də sağ çiynin) optimal tonusunu, arpacığın dəqiq və inamlı şəkildə saxlanılması zamanı tətiyin basılmasını, yaxşı icra olunaraq həzz verən atəşi təsəvvür etmək olar. Ara verdikdən, hərəkəti xəyalən qiymətləndirdikdən və dəqiqləşdirdikdən sonra “atəşi” yenidən təkrarlamaq olar. Sonralar eyni hərəkəti özünə kənardan baxmaqla da təkrarlamaq olar. Tədrisən əzələ hissi xəyal hissə üstün gəlir, hisslər birləşərək tamamlanır, atəşin xəyalən təkrar edilməsi iradi cəhdlər tələb etmir, yormur, həqiqi atıcılıq kimi həzz verir və özünəinamı daha da artırır.

Tədrisən ideomotor hazırlığa xəyalən aydınlaşdırıcı, izahedici mətnlərin – özünüinandırma, özünəəmə, səfərbərlik, özünübəyənmə, optimizm və inam hisslərin yaradılmasını da daxil etmək olar: “Yumşaq, var gücünlə” (tətiyə basan barmaq haqqında); “Mən hamısını düzgün edəcəyəm – nəticə uğurlu olacaq!”; “Hamısı yaxşıdı, əhsən sənə, düzgün hərəkət edirsən!”; “Özünü boşaltma, tempi saxla!” və s. Çarpayının başı üzərində “600” rəqəmi olan yaxşı nişanlanaraq atəş edilən nişangah asaraq, vaxtaşırı “600, 600 – yalnız mərkəzdəkiləri. Bacaram!” – deyərək təkrarlamaq olar.

“Ritm hissəsinin inkişaf etdirilməsinin effektivliyi psixiki proseslərin səfərbər olunmasının aktivliyindən asılıdır. Burada ideomotor məşqlər faydalı olar. Onun vasitəsilə adam öz şüurunda eşitmə, görmə, taktil və hissi neyronların qavramanı yaratmaqla hərəkətin səmti, amplitudası, sürəti, edilən cəhdlərin həcmi və s. üzrə hərəkətin rəşional ritmini daha yaxşı qavrayır” [2, s.164].

Əslində baxanda, ideomotor hazırlıq əlavə məşq vaxtın və ya xüsusi tərtib olunmuş məkan tələb etmir. Onun istifadəsi idmançının məşqetmə səviyyəsindən və diqqətin dayanıqlı olaraq cəmlənməsindən asılıdır və 2-5 dəqiqə təşkil edir. İdeomotor hazırlığının yaxşı mənimsənilmiş vərdişlərini atəş xəttinə çıxmaqdan asılı olmayaraq psixoloji köklənmə üçün, ağrısız və əminliklə sınaq atəşlərindən yoxlama atışlarına keçmək üçün, yarışlar zamanı qəflətən yaranmış inamsızlıq hissindən qorunmaq üçün, atəş zamanı yaranan gözlənilməz vəziyyətlərdən (silahın ləngidilməsindən, nişangah qurğularının işində baş verən nasazlıqlar və s.) qorunmaq üçün, yarışlardan öncə diskomfort yaradan vəziyyətləri xəyalən yaradaraq dəf edilməsi üçün istifadə etmək olar. Düzgün icra olunan atəş hissi möhkəmlənərək adıləşəndə, təbii hal aldığında ideomotor hazırlığı daimi və demək olar ki, bütün şəraitlərdə (gəzinti zamanı, nəqliyyatda, konsertdə və s.) yerinə yetirmək olar, ideomotor köklənmə isə (ən qısa, fraqmental şəkildə) demək olar ki, hər atəşdən əvvəl ola bilər.

Mütəxəssisin rəhbərliyi altında aparılan hipnoideomotor məşq zamanı daha yüksək məşqedicici effekt əldə edilir [16].

İşin elmi nəticəsi: Beləliklə, atıcılıq idmanında yüksək dərəcəli atıcıların hazırlanması və onların yarış fəaliyyətlərin xüsusiyyətləri, səmərəliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ən effektiv məşq metodlarından biri, hətta ən önəmlisi ideomotor məşq metodudur. Əgər atıcılıqla məşğul olanlar nə qədər çox ideomotor məşq metodundan səmərəli istifadə etsələr və mahiyyətini başa düşərlərsə bir o qədər də onların atıcılıq qabiliyyətləri tez formalaşar.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə qaldırılan problem bir çox xarici ölkə alimləri tərəfindən tədqiq olunsada onun bizdə güllə atıcılığında ideomotor hazırlığın metodikasına istinadən tədqiqi ilk dəfədir ki araşdırılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə tədqiq olunan mövzu, yəni təlim metodu olaraq hər bir məşğələnin yaradıcı anlaşılmmasının artırılması, ona intellektual, psixoloji hazırlaşma, digər hazırlaşma və təsir növləri ilə rəasional şəkildə uzlaşması (psixotreninq, funksional musiqi, təsir və özünə təsir, iddiaların səviyyəsindən korreksiyası və s.) – nəticədə ideomotor hazırlığın köməyi ilə hərəkətlərin texniki icrasının keyfiyyət baxımından mükəmməlləşdirilməsi, bərpa olunmaya və təkrar məşqlərə ayrılan vaxta qənaət etməyə, yükləmələrə dözümlülüyü artırmağa, psixoloji təravəti saxlamağa və etibarlılıq ehtiyatını təmin etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, T.M. İdman psixologiyası. Dərslik / T.M.İsmayılov, C.M.Məmmədova. – Bakı: Maarif, – 2002. – 276 s.
2. Səmədov, Y.B. Fiziki keyfiyyətlərin ümumi xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. / Y.B.Səmədov, V.M.Vəliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2022. – 224 s.
3. Алексеев, А.В. Себя преодолеть! / А.В.Алексеев. – М.: ФиС, – 1980.
4. Белкин, А.А. Исследование эффективности идеомоторной подготовки в тренировочном процессе гимнастов. Автореф. Канд. Дисс., – М., – 1980.
5. Кретти, Б.Вж. Психология в современном спорте. / Б.Вж.Кретти. – М., ФиС, – 1978.
6. Пуни, А.Ц. Роль представлений в формировании двигательных навыков / А.Ц.Пуни. – Л., – 1957.
7. Сурков, Е.Н. Психомоторика спортсмена / Е.Н.Сурков. – М.: переж., ФиС, – 1984.
8. Чернов, А.П. Мысленный эксперимент / А.П.Чернов. – М.: Наука, – 1979.
9. Янанис, С.В. О двигательных действиях, опережаемых мыслью. Л., ГДОИФК им П.Ф.Лесгафта, – 1972, вып.16, – с. 36-46.
10. Башкатов, А.В. Яков Железняк. – М.: ФиС, – 1976.
11. Богданов, А.И. Вижу цель. – М.: ФиС, – 1971.
12. Панин-Коломенкин, Н.А. Страницы из прошлого. – М.: ФиС, – 1951.
13. Соснин, А.А., Тузов В.Ф. Влияние идеомоторной тренировки на результат стрельбы в биатлоне // Журнал ТПФК, – 1981, № 10, – с.17-18.
14. Титова, Л. Горький лед. «Советский спорт», 20.04.1972.

15. Умаров, М.Б. Особенности психологической подготовки стрелка. – М.: ФиС, – 1960.
16. Омельяненко В.И., Молоносов А.С. Гипноидеомоторная тренировка спортсменов // Журнал ТПФК, – 1988, № 11, – с. 52-54.

Y.B.Samadov, Z.İ.Qahramanova, A.K.Cafarova

Methodology of Ideomotor Preparation in Shooting

Summary

The methodology of ideomotor preparation in shooting is great importance in terms of improving the system of athletes' preparation and the theory and methodology of sports training. In this regard, the article discusses the connection of practical structures that allow clarifying the imagination created about the correct movements in advance, forming the whole range of technical parameters and main movement phases in the imagination sequentially, and then, by repeating it several times, fixing it in memory to perform it more confidently, accurately, and freely at the necessary place and moment. This is because difficulties arise in the execution and application of movements without knowing the technique of movements perfectly. The details, conditions, and the important role of the technique of physical movements of ideomotor preparation are explained in the presented article, and all these are highlighted, attracting theoretical analysis.

Key words: shot put, ideomotor preparation, training, methodology

Я.Б.Самедов, З.И.Гахраманова, А.К. Джафарова

Методика идеомоторной подготовки в стрелковом спорте

Резюме

Исследование методики идеомоторной подготовки в стрелковом спорте при совершенствовании системы подготовки стрелков, теория спортивной тренировки и методики имеет важную роль. Поэтому в этой статье идеомоторная подготовка включает в себя пояснение правильных действий в дальнейшем формирование всех технических параметров и основных фаз действий, последовательность выстрелов, далее многократно повторяя эти действия и укрепляя их в своей памяти, применяя эти навыки в нужном месте, в нужное время. Потому что, в совершенстве, не зная техник действий во время выполнения упражнений возникают трудности. В данной статье объясняются детали, условия, основных важных элементов техники физических упражнений, и эта тема выводится на передний план для теоретического обоснования.

Ключевые слова: стрелковый спорт, идеомоторная подготовка, тренировка, методика

Rəyçi: dos. S.A.Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

T.R.ŞAHBAZOVA

e-mail: tuncay.sahbazov@mail.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.317

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə. Məqalədə müəyyən edilir ki, dövlət proqramında həlli nəzərdə tutulan mühüm məsələlərdən biri ali təhsil müəssisələrinin strukturunun və bütövlükdə onun idarə olunması sisteminin müasir tələblər baxımından modernləşdirilməsidir. Bu baxımdan idarəçilik strukturunun əsaslı təkmilləşdirilməsi, kadr istehlakçılarının ali təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında və inkişafında iştirakını təmin edən strukturların yaradılması, aidiyyəti müəssisələri baza kimi müəyyənləşdirməklə sıx əlaqələrin qurulması, tələbə özünüidarə sisteminin inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Açar sözlər: ali təhsilin inkişafı, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, ali ixtisas təhsili sistemi, Azərbaycanda ali təhsil, təhsilin modernləşdirilməsi

XXI yüzilliyin əvvəllərindən cəmiyyətin inkişaf tempinin daha da sürətlənməsi, siyasi və sosial seçim imkanlarının genişlənməsi, eyni zamanda informasiya cəmiyyətinə keçid, ünsiyyət və dözümlülük amillərinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi, mədəniyyətlərarası əlaqələrin miqyasının xeyli genişlənməsi bütövlükdə təhsilin, o cümlədən ali təhsilin qarşısında daha ciddi vəzifələr qoyur. Araşdırmalar göstərir ki, yeni nəsilə müasir tərakkürün formalaşmasını tələb edən və yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində həll edilə bilən global problemlərin sayı artmış, iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, rəqabətin güclənməsi, sadə əmək sferasının məhdudlaşması nəticəsində peşə ixtisasının artırılmasını və yenidən hazırlanmasını tələb edən ciddi struktur dəyişikliyinə aparılması zərurəti yaranmışdır. Belə bir dövrdə gənclərin və yaşlı nəslin təhsilinin artırılması nəticəsində formalaşan insan kapitalı cəmiyyətin inkişafında daha güclü təsir vasitəsinə çevrilir. Bütün bunların nəzərə alınması ölkəmizdə ali təhsilin inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramının hazırlanması və tətbiqinə imkanlar yaratdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 22 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq olundu.

Dövlət Proqramının əsas məqsədi aşağıdakı məsələlərin həllini nəzərdə tuturdu:

- ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası, onun məzmununun Bolonya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulması, cəlbədicə və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi;
- ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsi, habelə informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq kadr potensialının yaradılması;
- əhalinin müasir tələblərə cavab verən ali təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi üçün iqtisadi və sosial baxımdan səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması.

Təhsilin ölkənin aparıcı dövlətlər sırasına daxil olmasını təmin edən əsas faktor olması, vətəndaşların xaricdə təhsil almasının dəstəklənməsi və digər mühüm amillər respublikada ali təhsil sahəsində islahatların istiqamətlərinin, milli maraqları əks etdirməklə, qeyd olunan tendensiyalara uyğun müəyyənləşdirilməsi zərurətini doğurmuşdur. Bu baxımdan araşdırmalar

göstərmişdir ki, respublikanın ali təhsil sistemində aşağıdakı problemlər mövcuddur: kadr hazırlığı strukturunun əmək bazarının tələbatını tam ödəməməsi; elmi-tədqiqatların nəticələrinin ali təhsilə zəif inteqrasiyası; ali təhsilə ayrılan vəsaitlərin səmərəsiz istifadəsi; ali məktəblərin kadr potensialı və müəllimlərin ixtisasartırma təhsilinin müasir tələblərə cavab verməməsi; ali məktəb tələbələri və məzunlarının hazırlıq səviyyəsinin onların dünya təhsil məkanına çevik inteqrasiyasına imkan verməməsi; ali və orta ixtisas təhsili istiqamətlərinin və magistr proqramlarının siyahılarının təsdiqindən xeyli müddət keçdiyinə görə onların yeniləşdirilməsinə ehtiyacın olması; istiqamətlər üzrə standartların yeniləşməsinə baxmayaraq, tədris planlarında hələ də lüzumsuz qeyri-ixtisas fənləri mövcudluğu; bakalavriat və magistratura səviyyələrində bir çox ixtisaslar üzrə dərslərlərin çatışmaması, bəzən isə məzmunca köhnəlmiş ədəbiyyatdan istifadə edilməsi; tələbələrin tədris olunan fənləri mənimsəmə səviyyəsini müəyyənləşdirən monitorinq mexanizmi olmadığından onların biliyinin qiymətləndirilməsində qeyri-obyektivliyə yol verilməsi; pedaqoji təhsilin məzmunu ümumtəhsil məktəblərinin tələbatı ilə kifayət qədər uzlaşmaması; magistr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi zəruriliyi və buna müvafiq istiqamətlər üzrə dövlət təhsil standartlarının hazırlanmasına ehtiyacın olması; yeni pedaqoji texnologiyaların lazımı səviyyədə, məqsəduyğun şəkildə tətbiq olunmaması, mövcud texnologiyalardan isə tədris prosesində zəif istifadə olunması; ali məktəblərdə kadr hazırlığında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, fəal interaktiv təlim metodlarından kifayət qədər istifadə edilməməsi; kadr hazırlığı üzrə uzunmüddətli, elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozlaşdırma mexanizmi olmaması; ali məktəb müəllimlərinin peşəkarlıq səviyyəsini müəyyən edən mexanizm yaradılmaması; ali məktəblərdə dərslərin yükünün optimal müəyyənləşdirilməməsi, azsaylı qrup və birləşmələrin yaradılması, dərslərin yükünün minimal hədlə müəyyən edilməsinin tələbə-müəllim nisbətinin dünyadakı göstəricilərə uyğunlaşdırılmasına imkan verməməsi; ali məktəblərin maddi-texniki bazasının (tədris laboratoriyalarının təchizatı, tədris prosesini təmin edən cihaz və avadanlıqlarla təminatı və s.) müasir tələblərə cavab verməməsi; ali məktəb kitabxanaları və onların təminatının günün tələblərinə cavab verməməsi, elektron kitabxanaların və dərslərlərin yaradılması işində çeviklik, operativliyin olmaması; ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ sənədlərin kredit sisteminin tətbiqi ilə bağlı müvafiq sənədlərə uyğunlaşdırılmaması.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət Proqramı ("2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı") məhz bu müddəaların həllinə yönəlməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq ali təhsildə bir sıra istiqamətlər üzrə islahatlar həyata keçirildi. Belə ki, ilk növbədə ali təhsil sisteminin Avropa və mütərəqqi dünya ölkələrinin ali təhsil məkanına inteqrasiyası üçün hüquqi baza yaratmaq məqsədilə ali təhsilin normativ hüquqi bazası yeniləşdirildi. Bunlar Bolonya Bəyannaməsi və beynəlxalq təhsil təcrübəsi əsasında müəyyənləşdirildi.

Ali təhsilin məzmunu və təlim texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi ən vacib məsələlərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu dövrdə ali təhsil ixtisaslarının Avropa ixtisas təsnifatına və əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması baxımından zəruri tədbirlər görülmüş, yeni tədris planı və proqramları, təhsil resursları, fənn proqramları, təlim və informasiya texnologiyalarını təmin edən elmi-metodik tövsiyələr hazırlanmış və tətbiq olunmuşdur.

Dövlət proqramında həlli nəzərdə tutulan mühüm məsələlərdən biri kimi ali təhsil müəssisələrinin strukturunun və bütövlükdə onun idarə olunması sisteminin müasir tələblər baxımından modernləşdirilməsidir. Bu baxımdan idarəçilik strukturunun əsaslı təkmilləşdirilməsi, kadr istehlakçılarının ali təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında və inkişafında iştirakını təmin edən strukturların yaradılması, aidiyyəti müəssisələri baza kimi müəyyənləşdirməklə sıx əlaqələrin qurulması (məsələn, müəllim hazırlığı sahəsində məktəb və təhsil şöbələri ilə, digər sahələrdə isə müvafiq istehsal sahələri ilə əlaqələrin qurulması), tələbə özünüidarə

sisteminin inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Təcrübə göstərir ki, ali təhsilin inkişafı keyfiyyətin təmin olunması ilə sıx bağlıdır.

Bu baxımdan ali təhsil müəssisələrinin akkreditasiyasına beynəlxalq ekspertlərin cəlb edilməsi, universitetlərin reytingini müəyyənləşdirən sistem yaradılması, tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi sistemi Avropa Kredit Transfer Sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılması, ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin işıqlandırılmasında müasir informasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunmaqla tam şəffaflıq təmin edilməsi vacib vəzifələr kimi qeyd olunmalıdır. Respublikamızda bu istiqamətdə də əhəmiyyətli işlər görülməkdədir.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, ən yeni dövrdə müasir təfəkkürün formalaşmasını tələb edən və yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində həll edilə bilən qlobal problemlərin sayı artmış, iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, rəqabətin güclənməsi, sadə əmək sferasının məhdudlaşması nəticəsində peşə ixtisasının artırılmasını və yenidən hazırlanmasını tələb edən ciddi struktur dəyişikliyinə aparılması zərurəti yaranmışdır.

İşin elmi yeniliyini. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sisteminin keyfiyyətli idarə olunmasında ali təhsilin inkişaf perspektivlərinin elmi-nəzəri əsasları, əldə olunmuş yeni nəticələr təşkil edir.

İşin tətbiqi əhəmiyyətini Azərbaycan Respublikasında problem üzrə mövcud təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və geniş elmi-pedaqoji təhlilinin aparılması əsasında təhsil işçilərinin maarifləndirilməsinin təmini üçün elmi-pedaqoji və metodik baxımdan əsaslandırılmış yeni yanaşmalar və geniş tətbiqinin praktiki yolları təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı. Bakı, 2009, <http://edu.gov.az/az/page/83>
2. "Azərbaycan-2020: Gələcəyə baxış inkişaf Kosepsiyası". "Azərbaycan" qəzeti, –2012 http://www.president.az/files/future_az.pdf
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. <http://www.president.az/articles/9779>
4. Cəbrayilov, İ.H. Heydər Əliyev və Azərbaycan dövlətçiliyi // BQU-nun Elmi əsərləri, – 2008, №2, – s.107-110.

T.R.Shakhbazova

Perspectives of Development of the Higher Education in Azerbaijan Indicators During Independence Summary

Article deals with the research of the fundamental improvement of the management structure for the modernization of the structure of the higher education institutions and its management system in terms of modern requirements, the establishment of structures that ensure the participation of staff in the management and development of higher education institutions, establishing close relationships with the relevant institutions as a base, is important to achieve significant improvements in the development of the self-governance system

Key words: development of higher education, State Strategy for the development of education, higher education system, higher education in Azerbaijan, modernization of education

T.Р.Шахбазова

Перспективы развития высшего образования в Азербайджане в годы независимости Резюме

В статье определено важное условие значимых достижений в направлении модернизации структуры вузов и в целом системы управления ею с точки зрения современных требований. По мнению автора, в первую очередь, должно быть предусмотрено основательное совершенствова-

ние структуры управления, создание структур, обеспечивающих участие потребителей кадров в управлении и развитии вузов, создание тесных связей с соответствующими учреждениями в качестве базы, развитие самоуправленческой системы студентов.

Ключевые слова: развитие высшего образования, Государственная Стратегия развития образования, система высшего образования, высшее образование в Азербайджане, модернизация образования.

Rəyçi: ped.e.d., dos. T.B.Eminli

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

L.C.ŞİRƏLİYEVƏ

e-mail: laleqadir16@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.321

YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASINDA AİLƏ MÜHİTİNİN ROLU

Xülasə. Ailənin müəyyənədişi rolunu orada böyüyən insanın bütün fiziki və mənəvi həyat kompleksinə dərin təsiri ilə şərtlənir. Ailə uşağa həm yaşamaq, həm də tərbiyə olunmaq üçün vacibdir. Uşağın həyatının xüsusilə ilkin dövründə, ailənin göstərdiyi təsir digər tərbiyəvi təsirlərdən üstündür. Şəxsiyyətin formalaşmasının uğurlu olması, hər şeydən əvvəl ailə ilə şərtlənir. Ailədə elə keyfiyyətlər formalaşmalıdır ki, onları bu mühitdən kənarda formalaşdırmaq çətin olsun. Ailə, şəxsiyyətin sosiallaşması prosesini həyata keçirir. Bu, övladın fiziki, əxlaqi və əmək tərbiyəsi üzrə ailənin söylərinin ümumiləşmiş ifadəsi olmalıdır. Ailə ənənələrin varisliyini təmin etməlidir.

Açar sözlər: yeniyetmələrin sosiallaşması, ailə tərbiyəsi, uşağın harmonik inkişafı, şəxsiyyətin özünü reallaşdırması, ailə modeli

Ailə cəmiyyətin əsas modelidir. Ona görə yeniyetmələrin sosiallaşmasında ailənin üzərinə düşən funksiyaların düzgün icrası mühüm rol oynayır. Belə ki, ailə həm də uşağın sağlam inkişafı, bir sıra həyatı parametrlərin düzgün aşılması və cəmiyyətin gələcək həyatında gərəklı yer tutması üçün birbaşa məsuliyyət daşıyır. Bu məqsədlə ailənin bir çox vəzifələri vardır ki, onu düzgün və vaxtında yerinə yetirmək lazımdır. Ailə uşaq həyatının və inkişafının şəxsi mühitidir və ailə həyatının keyfiyyəti bir sıra parametrlərə əsasən müəyyənləşir: sosial-mədəni (valideynlərin təhsil səviyyəsindən və onların cəmiyyətin həyatında iştirakından asılı olur); sosial-iqtisadi (əmlak xüsusiyyətləri və valideynlərin işdə məşğulluğu ilə müəyyənləşir); texniki-gigiyenik (yaşayış yerinin şəraitlərindən, texniki təminatından, həyat tərzinin xüsusiyyətlərindən asılı olur); demoqrafik (ailənin strukturu ilə müəyyənləşir).

Yeniyetmələrin sosiallaşması ailə tərbiyəsinin təşkilindən çox asılıdır. Uşağın inkişafının hansı tərəfini götürsək, hər zaman məlum olur ki, hər hansı yaş mərhələsində olursa olsun, ailə həlledici rol oynayır. Yeniyetmələrin sosiallaşması zamanı ailə tərbiyəsinin aşağıdakı məsələləri həll edilməlidir: uşağın harmonik inkişafını təmin etmək; uşağın səhhəti ilə bağlı qayğıların yerinə yetirmək; tədrisə kömək etmək; əmək tərbiyəsinin yerinə yetirilməsi və peşə seçimində kömək göstərmək; şəxsiyyətin sosiallaşmasına və özünü reallaşdırılmasına yol göstərmək; mənəvi-emosional və insanpərvər təcrübənin formalaşmasını başa salmaq; ümum-mədəni və intellektual inkişafına qayğı göstərmək; yaradıcılıq, maraq, qabiliyyət və meyllərin inkişaf etdirilməsində iştirak etmək; özünüinkişafa və özünü tərbiyəyə hazırlığı inkişaf etdirmək; ailə həyatına hazırlamaq və istiqamət vermək.

Yeniyetmələrin sosiallaşması ailə tərbiyəsinin funksiyalarından da çox asılıdır. Ailə tərbiyəsinin funksiyaları bir neçə tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bütün tədbirlər ona gətirib çıxara bilər ki, ailə, aşağıda qeyd olunan əsas tərbiyəvi funksiyaları hər zaman tam yerinə yetirə bilər. Bəzən ailə bu funksiyaları yerinə yetirə bilmir, ya da ki, yerinə yetirmək istəmir. Bunlar aşağıdakılardır:

- müasir cəmiyyətdə uşağın müvəffəqiyyətlə sosiallaşmasına və özünürealizə etməsinə dəstək vermək;
- uşağın psixoloji komfortu, rahatlığı və emosional əmin-amanlığına şərait yaratmaq;

– şəxsi mühafizəsini, səhhətini, həyatını, hüququnu, sosial mövqeyinin müdafiəsini təmin etmək.

Ailə uşağa əmin-amanlıq, himayə və tərbiyə təqdim etməli, uşağa ailə dəyərləri, ailə normaları haqqında ona məlumat verməlidir. Ailənin bir neçə pedaqoji vəzifələri vardır ki, onlarla fasiləsiz məşğul olmaq tələb olunur:

- uşaqları mənfi, pis vərdislərdən və digər mənfi həyati nümunələrdən qorumaq;
- uşaqların təhsili və tərbiyəsi ilə mütəmadi məşğul olmaq;
- valideynlər uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə əlaqədar bütün məsələlərində məktəbə kömək etməlidirlər [4, s. 204].

Müasir cəmiyyətdə müəyyən tələblər baxımından ailənin böhranı nəzərə çarpır, lakin bu vəziyyətdən çıxış yolları hələ müəyyənləşməyib. Böhran özünü onda göstərir ki, ailə get-gedə öz əsas funksiyasını, yəni uşaqların tərbiyəsini yerinə yetirə bilmir. Ailənin tərbiyə məsələləri ilə qənaətbəxş məşğul olmamasının əsas səbəblərinə aşağıda qeyd olunanlar aiddir:

1. Bir çox ailələrin iqtisadi səviyyəsinin aşağı olmasıdır.
2. İctimai həyat mədəniyyətinin dövrün tələbinə aşağı səviyyədə olması.
3. Ailədə qadının üzərinə düşən yükün artması, yəni həm ailə ilə məşğul olması, həm də işləməsi.
4. Ailə həyatında boşanmaların günü-gündən artması.
5. Nəsilər arasında münasibətlərin kəskinləşməsi və kritik həddə çatması.
6. Məktəblə ailə arasında olan münasibətlərin zəifləməsi və qırılması.

Valideynlər, bir qayda olaraq, özlərini tərbiyəvi işə hazırlıqlı hesab edirlər və xüsusi pedaqoji biliklərin əldə etməsini heç də vacib hesab etmirlər. Belə pedaqoji biliklərin olması ailə tərbiyəsində çoxsaylı səhvlərə gətirib çıxarır. Beləliklə, valideynlər aşağıda göstərilən bu kimi səhvlərə yol verə bilirlər;

- uşaqlarla valideynlərin ünsiyyətinin məhdudluğu nəticəsində uşaqların valideynlərindən uzaqlaşması;
- böyüklərin uşaqlara daha fəal təsir etmək imkanlarının məhdudluğu;
- uşaqları əmək tərbiyəsinə hazırlamaq qabiliyyətinin olmaması və yaxud etinasızlığı;
- valideynlərin hərəkətlərinin məktəb tələbi ilə uyğunlaşmaması;
- valideynlərin həyatında mənfi nümunələrin mövcudluğu;
- valideynlər tərbiyə üsullarını və metodlarını zəif bilməsi və bu metodlardan istifadə etməməsi;

- internet şəbəkəsinin və KİV-in uşaqların həyatını aqressiv, lazımsız, qüvvəli və hərtərəfli təsiri.

Bütün dövrlərdə ailə kiçik sosial institut kimi qalır və cəmiyyətin kiçik özəyi kimi qəbul edilir [5, s.148]. Dövlətin vəziyyəti ailənin vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir. Ailədə valideynlərlə uşaqlar bir-biri ilə ruhən bağlıdırlar. Ailənin iqtisadi vəziyyəti həmişə dövlətin iqtisadi vəziyyətindən asılı olur. Uşağın əməyə münasibətindən, yeniyetmənin peşə seçimindən və müstəqil işə hazırlığından, ailənin zəhmətkeş olmasından və əsasən cəmiyyətə verdiyi “əmə-nət”dən asılı olaraq cəmiyyətin iqtisadi vəziyyəti dəyişə bilər. Sosial funksionu yerinə yetirərək ailə, cəmiyyətin mədəni, sosial və ruhi səviyyəsindən asılı olaraq formalaşır. Ailənin şəraiti, gigiyenası, həyat xüsusiyyətləri – bunlar hamısı dövlətin sosial xüsusiyyətlərindən asılıdır. Hal-hazırda baba, nənə, dayı, əmi yaşayan böyük ailələr yoxdur. Ailədə olan şəxsiyyətin sosiallaşması ailədə olan münasibətlərdən, valideynlərin nüfuzundan və ixtiyarından asılıdır. Ailənin vəziyyətinə cəmiyyətdə baş verən bütün iqtisadi, siyasi dəyişikliklər təsir edir; biliyin toplanması, məlumatın dəyişməsi və ən böyük dəyişikliklər, iqtisadi və siyasi sistem dəyişiklikləridir. Cəmiyyətin maddi rifah səviyyəsinə görə intensiv təbəqələşməsi, əhalinin bir çox hissəsinin həyat şəraitinin pisləşməsi, yeniyetmələrin həyat tərzinə ciddi təsir edir və belə davam etsə, gələcəkdə daha da çox təsir imkanı yaranmağa başlayır.

Ailə sosial institut kimi bir sıra mərhələlərdən keçir [1, s. 76]. Bu, nikaha daxil olma; birinci uşağın anadan olması; axırıncı uşaq; ailədən axırıncı uşağın getməsi; ailənin, ərin və ya arvadın ölümü nəticəsində kəsilməsi (dayanması) və s.

Mükəmməl ailənin yaranması üçün aşağıda qeyd olunanlara riayət etmək lazımdır: 1. Valideynlərin pədaqoji mədəniyyətinin yüksəlməsi istiqamətində lazım olan işləri davam etdirmək; 2. Valideynlərin hüquqi şüurunun və uşaqların tərbiyəsində vətəndaş məsuliyyətinin formalaşması; 3. Ailənin tərbiyəvi imkanlarının təkmilləşməsi üçün marağı olan struktur bölmələrin səylərini birləşdirmək; 4. Valideynlərdə yeni pədaqoji təfəkkürün formalaşdırılması.

Tərbiyə – zəmanəti olmayan işin nəticəsidir. Valideynlərin gücü səmərəli sərf olunmalıdır ki, onlar həm öz səadətinə, həm də övladının səadətinə təmin etsinlər. Uşaq o zaman xoşbəxt olur ki, valideynlərdə qayğıkeşlik görür, o, qürurlu, vicdanlı, mərhəmətli, tərbiyəli insan olur. Valideyn sevgisi tələbkarlıqla müşayiət olunmalıdır. Uşağı təkcə anlamaq, başa düşmək deyil, həm də onun başa düşülməsini sözlə, intonasiya ilə, rəftar ilə, hay vermənin sürəti ilə, gülməklə, ağlamaqla ona bildirmək lazımdır. Ailənin müəyyənəddici rolu orada böyüyən insanın bütün fiziki və mənəvi həyat kompleksinə dərin təsiri ilə şərtlənir. Ailə uşağa həm yaşamaq, həm də tərbiyə olunmaq üçün vacibdir. Uşağın həyatının xüsusilə ilkin dövründə, ailənin göstərdiyi təsir digər tərbiyəvi təsirlərdən üstündür. Şəxsiyyətin formalaşmasının uğurlu olması, hər şeydən əvvəl ailə ilə şərtlənir. Ailədə elə keyfiyyətlər formalaşmalıdır ki, onları ailədən kənarda formalaşdırmaq çətin olsun. Ailə, şəxsiyyətin sosiallaşması prosesini həyata keçirir. Bu övladın fiziki, əxlaqi və əmək tərbiyəsi üzrə ailənin səylərinin ümumiləşmiş ifadəsi olmalıdır.

İşin elmi nəticəsi. Uşaqların keçid dövründə qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılması üçün valideynlər: a) naharı və şam yeməyini bütün ailə ilə birlikdə etməli, ailə ilə hər gün birgə vaxt keçirməlidir; b) müntəzəm olaraq hər bir uşağınızla vaxt keçirməyə can atmalı, bu vaxtı övladının sevdiyi işə həsr etməli, birlikdə məşğulluq zamanı açıqcasına, heç bir şey gizlətmədən söhbət etməyə imkan yaratmalıdır.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, yeniyetmə şagirdlərin sosiallaşmasında mövcud problemlərin ümumi nəzəri əsasları, məzmunu, vəzifələri və tətbiqinə dair yeni nəticələr əldə olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyətini yeniyetmə şagirdlərin sosiallaşmasında problemlər üzrə mövcud təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və geniş elmi-pədaqoji təhlilinin aparılması nəticəsində əldə olunan praktiki yollar təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Milli əxlaq və ailə etikası / A.N.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – 2016.
2. Mollayeva, E.Ə. Sosial pədaqogika / E.Ə.Mollayeva. – Bakı: Təhsil, – 2022.
3. Ağayeva, B.S. Şagirdlərin sosiallaşması üzrə tərbiyə işinin təşkili / B.S.Ağayeva, V.H.Vahidova. – Bakı: Mütərcim, – 2011.
4. Qaralov, Z.İ. Tərbiyə (prinsiplər, məzmun, metodika) / Z.İ.Qaralov. – Bakı: Pədaqogika, – 2003.
5. Mehrafov, A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri / A.O.Mehrafov. – Bakı: Mütərcim, – 2007.

L.C.Shiraliyeva

Socialization Arrangement Features of the Family Environment for Teenagers

Summary

Definite role of family is conditioned by the deep influence of the growing man on all physical and spiritual life complexes. It is important for a child to live and be brought up. In the early stages of the child's life, the impact of the family is superior to other educational influences. Success in shaping personality is conditioned primarily by family. They should form such qualities in the family, so it is difficult to form them outside the family. The family carries out the process of socialization of

personality. This should be a generalized expression of the family's efforts on physical, moral and educational upbringing. The family should ensure that traditions are inherited.

Key words: *socialization of adolescents, family education, harmonic development of the child, self-identification of personality, family model*

Л.Дж.Ширалиева

Роль семейной среды в социализации подростков

Резюме

Определенная роль семьи обусловлена ее глубоким влиянием на весь комплекс физической и духовной жизни растущего в ней человека. Семья для ребёнка является одновременно и средой обитания и воспитательной средой. Влияние семьи особенно в начальной стадии жизни ребёнка на много превышает другие воспитательные влияния. Успешность формирования личности обуславливается, прежде всего, семьёй. В семье должны сформироваться такие качества, которых трудно сформировать вне семьи. Семья осуществляет процесс социализации личности. Это должно быть обобщенным выражением усилий семьи по физическому и нравственному воспитанию. Семья должна быть гарантом того, чтобы традиции передавались по наследству.

Ключевые слова: *социализация подростков, семейное воспитание, гармоничное развитие ребенка, самореализация личности, модель семьи.*

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.R.Məmmədova

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

D.X.TALİBOVA

e-mail: talibovadilshad@gmail.com

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

:10.62021/0026-0028.2024.1.325

ŞAĞIRDLƏRİN YARADICILIQ İŞLƏRİNƏ PEDAQOJİ DƏSTƏYİN GÖSTƏRİLMƏSİ İMKANLARI

Xülasə. Müxtəlif sahələr üzrə yaradıcılıq fəaliyyətinə istiqamət verilməsi, onların işlərində olan azacıq da olsa fərdiliyin müşahidə edilməsi və bunların inkişafına istiqamətləndirmək şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi təşəkkülünə səbəb olmaqla yanaşı, özünəinamı artırır və onları ruhlandırır. Bu dəstək məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin şəxsiyyətyönlüliyünün təmin edilməsi və pedaqoji prosesin şəxsiyyətyönlü olmuş xarakter daşması ilə bilavasitə bağlıdır. Pedaqoji dəstək səmərəli və məzmunlu olduqda onun şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasına da təsiri və güclü xarakter daşıyır.

Açar sözlər: Şagird yaradıcılıq işi, pedaqoji dəstək, özünəinam, şəxsiyyətyönlü təhsil, pedaqoji proses

Uşaqlar arasında istedadlı, yaradıcılığa meyilli və qabiliyyəti olanlar heç də az deyildir. Başlıca məsələlərdən biri onların aşkarlanması və üzə çıxarılması olmaqla yanaşı, onlara pedaqoji dəstəyin verilməsidir. Bəzən və çox hallarda belə dəstəyin olmaması üzündən bir çox istedad sahibləri inkişaf edə və öz istedadlarını üzə çıxara bilmirlər. Buna görə də belə şagirdlərə xüsusi qayğının və diqqətin göstərilməsi, onlara psixoloji və pedaqoji dəstəyin verilməsi son dərəcə təsirli nəticələrin qazanılmasına səbəb olur.

Müxtəlif sahələr üzrə yaradıcılıq fəaliyyətinə istiqamət verilməsi, onların işlərində olan azacıq da olsa fərdiliyin müşahidə edilməsi və bunların inkişafına istiqamətləndirmək şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi təşəkkülünə səbəb olmaqla yanaşı, özünəinamı artırır və onları ruhlandırır.

Şagirdlərdə rəsm, quraşdırma, musiqi, riyazi hesablama, aplikasiya, idman, bədii və digər sahələrdə müşahidə olunan yaradıcılıq meyillərinə müəllimin dəstək durması, onları yönəltməsi pedaqoji dəstəyin təzahür forması kimi müsbət nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Prof. V.C. Xəlilovun bir çox onilliklər öncə balaca bir məktəbli qızın istedadlı olduğunu görüb ona peşəyönümündə pedaqoji dəstək olması və bu dəstəyin nəticəsi kimi həmin qızın (hazırda Azərbaycan Respublikasının xalq artisti Səkinə İsmayılova) sonralar istedadlı müğənni kimi tanınması və xalqımız tərəfindən sevilməsi məhz belə bir dəstəyin nəticəsi kimi mühüm nümunədir.

“Deyilənə görə, Əbu Əli ibn Sina dəmirçixanada oturub tay-tuşları ilə söhbət edirdi. Bir balaca oğlan ədəb-ərkanla dəmirçiyə yanaşdı ondan od istəyir. Dəmirçi deyir: “Qab gətir, içərisinə od qoyub apar”. Balaca oğlan tez yerə əyilib bir ovuc torpaq götürür və dəmirçiyə deyir: “Odu bu qaba qoy”....

Uşağın dərrakəsi Əbu Əli ibn Sinaı valeh edir və onu özünə şagird götürür. Bu ağıllı uşaq Əbu Əli ibn Sina məktəbində dövrün böyük filosofu və psixoloqu kimi formalaşmış Bəhmənyar idi” [25, s.155].

Prof. Ə.Ə.Əlizadənin psixoloji problem kimi çox gözəl təhlil etdiyi bu heyvətamiz əhvalat həm də pedaqoji hadisə kimi, istedadla olan dəstəyin bariz nümunəsi kimi də qiymətlidir.

Dərsdənkənar tərbiyəvi işlərin də aparılmasında müəllimin, sinif rəhbərinin, şagird özü-nüidarə orqanları rəhbərlərinin pedaqoji dəstəyi mühüm tərbiyəvi təsir imkanlarına malikdir. Burada müəllimin, sinif rəhbərinin şagirdlərlə yaxın münasibəti, onlara məsləhətçi, yoldaş ki-

mi yardım göstərmələri, prosesdə birgə çalışmaları “müəllim-şagird” münasibətlərinin daha da demokratik olmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də onları yaradıcı fəaliyyəti, daha yaxşı fəaliyyət göstərməyə sövq edir.

Şagirdlərin dərstdə bir qədər avtoritar, tələbkar olan müəllimin hadisə və proseslərdə onların köməkçisi, məsləhətçisi və istiqamətləndirici rolunda görmələri, onun qayğı və diqqətini hiss etmələri pedaqoji dəstəyin gücünü daha da artırır, onu daha da məzmunlu edir. Bu baxımdan dərşdənkənar təlim–tərbiyə işlərinin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, hər bir müəllim, sinif rəhbəri pedaqoji dəstəyin verilməsində bu xüsusiyyətləri hökmən nəzərə almalıdır. Bunlar əsasən ondan ibarətdir ki, sinifdənkənar tədbirlərdə müəllimin avtoritarlığı bu tədbirlərin əhəmiyyətini aşağı sala biləcəyindən müəllim belə yanaşma tərzinə yol verməməlidir. Müəllimin belə tədbirlərdə şagirdlərə məsləhətçi, dost və köməkçi kimi münasibəti, ünsiyyət tərzini məktəblilərdə ona inamı, etibarını daha da möhkəmləndirir və aparılan işlərin təsir gücünü daha da artırır. Uşaqlar (şagirdlər) müəllimin xeyirxahlığını, istiqamətləndiriciliyini, onların gələcəkləri üçün “can yandırmasını” görür, dərk edir və bundan ruhlanaraq daha yaxşı olmağa, səmərəli fəaliyyət göstərməyə ruhlanırlar.

Dərşdənkənar tədbirlər zamanı şagirdlərlə müxtəlif məzmunlu tərbiyəvi söhbətlərin aparılması, onlara müəyyən qısa məzmunlu inşaların, esselərin yazdırılması, müzakirələrin keçirilməsi, yuxarı siniflərdə dəyirmi masaların təşkili, debatlar, disputlar, kitab müzakirələri, “Açıq mikrafon”un təşkili və s. kimi maraqlı və məzmunlu tədbirlərin təşkilinin yüksək nəticələrə səbəb olması bir sıra amillərlə yanaşı, müəllimin pedaqoji dəstəyinin də düzgün, səmərəli təşkilindən çox asılıdır. Şagirdlərə bu işlərin təşkili, hazırlıq prosesində onlara verilən pedaqoji dəstək onların belə tədbirlərdə sadəcə tamaşaçı, iştirakçı kimi deyil, onun təşkilatçısı, fəali, bu prosesin məsul şəxsi kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına yaxından təsir etdiyindən müəllim belə tədbirlərin keçirilməsinə şagirdlərin fəal şəkildə qoşulmasına yaxından yardım etməli, kömək göstərməlidir.

Dərşdənkənar işlərin digər bir mühüm xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, burada pedaqoji dəstək məktəblilər arasında qarşılıqlı münasibəti, əməkdaşlığı, ümumi məqsəd üçün birgə fəaliyyət göstərmək meyilini daha da artıran, gücləndirən bir proses olduğundan müəllim bu istiqaməti də daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Bu zaman müəllimin pedaqoji dəstəyi özünün müsbət təsiri ilə faydalı olur, həm də onun səmərəsi bütün pedaqoji prosesə, o cümlədən təlim prosesinə də müsbət təsir göstərə bilər.

İşlədiyim Gəncə şəhər 15 nömrəli tam orta məktəbində yeniyetmələrlə müəllimlərin pedaqoji dəstəyini şagirdlərin necə anlamasını və hiss etmələrini öyrənmək məqsədilə “Müəllimdə ən çox qiymətləndirdiyiniz keyfiyyət nədir?” mövzusunda söhbət və müsahibə keçirdim. Söhbət zamanı daha çox yəqin etdiyim məsələ bundan ibarət oldu ki, şagirdlər müəllimin verdiyi pedaqoji dəstəyin xarakterini və səviyyəsini deyil, müəllimlərin şəxsiyyətinə və onlara yanaşma tərzlərinə daha çox diqqət yetirirlər. Onlar müəllimin dərin biliyə malik olmasını, öyrətməyi bacarmasını qeyd etsələr də, daha çox onun şəxsiyyəti ilə bağlı məsələlərə, keyfiyyətlərə üstünlük verirdilər. Şagirdlərin ən çox üstünlük verdikləri keyfiyyətlər aşağıdakılardan ibarət idi: şagirdləri başa düşmək; məktəblilərin şəxsiyyətinə və fikrinə hörmət etmək; təşkilatçılıq və idarəedicilik qabiliyyətinə malik olmaq; ünsiyyətçi olmaq və şagirdlərlə ünsiyyət qura bilmək; ixtisasını dərinlən bilmək; öyrətmə qabiliyyətinə malik olmaq; uşaqları sevmək; sözü ilə işi bir olmaq; şagirdlər arasında fərq qoymamaq, onların hamısına eyni gözlə baxmaq; nümunəvi şəxsiyyət olmaq və s.

Göründüyü kimi, şagirdlər müəllimdə elə keyfiyyətlərə üstünlük verirlər ki, bunlar əslində hər bir müəllimdə olmalı və müəllim adını daşıyan hər bir kəs bu keyfiyyətlərə yiyələnəməlidirlər. Burada belə bir sual meydana çıxdı: “Bəs nə üçün şagirdlər müəllimlərin onlara dəstək verməsini, müəyyən məqamlarda onlara kömək etməsini qeyd etməmişlər?” Araşdırmalarımız və əlavə suallarla uşaqlara müraciətimiz onu göstərdi ki, məktəblilər bir çox müəllimlərində sadəcə olaraq bunları görə bilmirlər. Belə ki, “Çətin məqamlarda kimlərə müraciət

edirsiniz?"; "Daha çox kimlərdən məsləhət alırsınız?"; "Sizi ən yaxşı kimlər başa düşür?"; "Özünə ən yaxın məsləhətçi kimi hesab edirsiniz?" və s. kimi suallara aldığımız cavablarda şagirdlərin çox valideynlərinin adlarını çəkmələri onu göstərdi ki, müəllimlər heç də həmişə məktəblilərin məsləhətçisi, onların müvəffəqiyyətinə çalışan şəxslər kimi çıxış edə bilmirlər. Bütün bunlar isə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, pedaqoji dəstək təlim prosesində nə qədər zəruridirsə, dərşənkənar vaxtlarda da o qədər lazımdır.

Beləliklə, pedaqoji proses təkcə təlim prosesi ilə məhdudlaşmadığı kimi, pedaqoji dəstək də dərşə prosesi ilə yekunlaşmır. Şagirdlər əlavə təlim məşğələləri ilə, sinifdən və məktəbdənkənar təhsil-tərbiyə prosesləri ilə məşğul olduqlarından pedaqoji dəstək də bu proseslərdə davam etdirilməlidir. Dərşənkənar tədbirlərdə müəllim həm tərbiyəçi, həm dost, həm də əməkdaş kimi rolları yerinə yetirdiyindən onun pedaqoji dəstəyi şagirdlərin öz bacarıq və qabiliyyətlərini düzgün qiymətləndirməyə, potensial imkanlarından maksimum faydalanmağa, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına əlverişli dərəcədə kömək göstərir.

Pedaqoji dəstək məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin şəxsiyyətyönlüyünün təmin edilməsi və pedaqoji prosesin şəxsiyyətyönlənmiş xarakter daşması ilə bilavasitə bağlıdır. Pedaqoji dəstək səmərəli və məzmunlu olduqda onun şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasına da təsiri və güclü xarakter daşıyır.

İşin elmi nəticəsi. Təlim-tərbiyə prosesində humanizm prinsipinə əsaslanan pedaqoji dəstək müəllimdən peşəkarlıq, səriştəlilik, uşaqlara, pedaqoji prosesə, öz işinə, fənninə müəllimdən böyük sevgi tələb edən bir metod kimi pedaqoji prosesin səmərəliliyinə yönələn geniş təsir imkanlarına malikdir.

İşin elmi yeniliyi. Şagirdlərə pedaqoji dəstəyin zərurəti, mahiyyət və vəzifələri Azərbaycan təhsil sisteminin müasir inkişaf tendensiyaları, xüsusən təhsilin humanistləşdirilməsi kontekstində əsaslandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həll edilən bir sıra yeni problemlər, şagirdlərə pedaqoji dəstəyin göstərilməsi sahəsində alınan nəticələr müəllimlər, tərbiyəçilər, valideynlər, tədqiqatçılar üçün faydalı olmaqla yanaşı, sonrakı tədqiqatlara da əsaslı kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxabat. Dərşə vəsait / A.N. Abbasov, R.R.Məmmədşadə, L.A.Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.
2. Kazımov, N.M. Məktəb pedaqogikası. / N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, – 2016. – 512s.
3. Əliyeva, Ş.Q. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafının aktual problemləri / Ş.Q.Əliyeva. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2019. – 244 s.
4. Əlizadə, Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya (I, II kitab). Dərşəlik / Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2010. – 685 s.

D.Kh.Talibova

Opportunities to Demonstrate Pedagogical Support for Students' Creative Activities

Summary

Guiding creative activities in various fields, observing individuality in their work and guiding their development leads to the formation of students as individuals, increases self-confidence and inspires them. This support is directly related to ensuring a student-centered educational process at school and the student-centered nature of the pedagogical process. When pedagogical support is effective and meaningful, it has a strong impact on the development and formation of personality.

Key words: *student's creative work, pedagogical support, self-confidence, student-centered learning, pedagogical process*

Д.Х.Талыбова

**Возможности оказания педагогической поддержки
творческой деятельности учащихся**

Резюме

Руководство творческой деятельностью в различных областях, наблюдение индивидуальности в их работе и направление их развития приводит к формированию учащихся как личности, повышает уверенность в себе и воодушевляет их. Эта поддержка напрямую связана с обеспечением личностно-ориентированного образовательного процесса в школе и личностно-ориентированного характера педагогического процесса. Когда педагогическая поддержка эффективна и содержательна, она оказывает сильное воздействие на развитие и формирование личности.

Ключевые слова: творческая работа ученика, педагогическая поддержка, уверенность в себе, личностно-ориентированное обучение, педагогический процесс.

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

A.B.VERDİYEVA

e-mail: averdiyeva@khazar.org

Xəzər Universiteti

(Bakı Şəh., Məhsəti Gəncəvi küç., 11)

:10.62021/0026-0028.2024.1.329

TƏLƏBƏNİN NƏİLİYYƏTİNİN HƏRTƏRƏFLİ VƏ OBYEKTİV QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİ APARMAQ ÜÇÜN INNOVATİV METODLARIN TƏTBİQİ

Xülasə. Milli təhsil layihəsinin həyata keçirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, distant təhsilin, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesində və idarəetmə prosesində tətbiqi, maddi-texniki bazanın, maliyyələşdirmənin və özünüidarənin yeni prinsiplərinin təmin edilməsi təhsil müəssisələrinin rəhbərlərinin və idarəçilərinin əsas vəzifələrindəndir. Təhsilin innovativ xarakteri onun digər sosial institutlarla rəqabətində ən mühüm vasitəyə çevrilir.

Açar sözlər: təhsil, idarəetmə, innovativ, prinsip, baza

Giriş

Təhsildə innovasiyalar bilavasitə tədris prosesinin təşkilinə, proqram və metodlara daxil edilir. Dəyişikliklər pedaqoji fəaliyyətə, maliyyələşdirmə sisteminə və təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə təsir göstərə bilər. Müasir cəmiyyətdə təhsil obyektiv olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, onun inkişafının perspektivli istiqamətlərinin axtarışının növbəti mərhələsidir.

Ümumi metodoloji innovasiyalar: bunlara universal xarakter daşıyan qeyri-ənənəvi pedaqoji texnologiyaların pedaqoji təcrübəyə tətbiqi daxildir, çünki onlardan istənilən fənn sahəsində istifadə etmək mümkündür. Məsələn, şagirdlər üçün yaradıcı tapşırıqların hazırlanması, layihə fəaliyyətləri və s. buna aid edilir.

İnzibati innovasiyalar: bunlar müxtəlif səviyyələrdə rəhbərlər tərəfindən qəbul edilən və son nəticədə təhsil fəaliyyətinin bütün subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinə töhfə verən qərarlardır [3, s. 165].

İdeoloji innovasiyalar: bu yeniliklər şüurun yenilənməsi, dövrün tendensiyaları nəticəsində yaranır, onlar bütün digər yeniliklərin fundamental əsasını təşkil edir, çünki prioritet yeniləmələrin zəruriliyini və əhəmiyyətini dərk etmədən birbaşa yeniləşməyə getmək mümkün deyil.

Müasir pedaqoji elmdə mövcud olan innovasiya fəaliyyətinin effektivliyi problemi əsasən innovasiya termininin mahiyyətinin anlaşılmazlığının, təhrifinin nəticəsidir. Yeniliklər sistemin özünün resursları hesabına həyata keçirilir və onun tam dəyişdirilməsinə yönəldilir – bu, onların fundamental əhəmiyyətidir. Onlar təkcə köhnə, hamı tərəfindən qəbul edilmiş, mühafizəkar olanı inkar etməklə, yeniliklərin məqsədyönlü xarakterini və onların sabitliyə yönəlməsini fərz etməklə məhdudlaşmır [5, s. 213].

Bu gün təhsilin prioritet vəzifələri təkcə universal bilik və bacarıqların vahid sisteminin formalaşdırılması deyil, həm də tələbələr arasında fəallığın inkişafı, müstəqil bilik əldə etmək, sosiallaşmaq və uyğunlaşmaq bacarığının inkişaf etdirilməsidir. Müasir təhsil məkanında müstəqillik, məsuliyyət, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlər tələb olunur. Respublikamızın yeni sosial-iqtisadi şəraiti fasiləsiz peşə təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi əsasında kadr potensialının artırılmasını tələb edir ki, bu zaman müəllim əsas fiqur olaraq – fəal, məqsədyönlü insan kimi öz peşə keyfiyyətlərini təkmilləşdirir. Bu gün müəllim təhsil vəziyyətində baş verən

dəyişikliklərə çevik reaksiya verməyə hazır olmalı, yeni şəraitə tez uyğunlaşmalı, mövcud pedaqoji sistemlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, şəxsi və peşəkar potensialını tam reallaşdırmağa çalışmalıdır [1, s. 213].

L.N.Tolstoy “Tərbiyə və təhsil haqqında seçilmiş düşüncələr” kitabında yazırdı ki, tərbiyə elementi elmlərin tədrisində, müəllimin öz elminə məhəbbətində və onun sevgisini ötürməsində, müəllimin şagirdə münasibətindədir. Əgər sən şagirdi elmlə tərbiyə etmək istəyirsənsə, elmini sev və bil ki, şagirdlər də səni də, elmi də sevsinlər, sən də onları tərbiyə edəsən; ancaq özünü onu sevmirsənsə, onu nə qədər öyrətməyə məcbur etsəniz də, elm tərbiyəvi təsir göstərməyəcək. Lev Nikolayeviç portfolionu fərdin pulsuz təhsili ideyası hesab edirdi. Ona görə də şagirdin hər hansı bir elmi asanlıqla mənimsəməsi üçün onun əqli və fiziki gücünün ahəngdarlığını təmin etmək vacibdir.

Deməli, yuxarıdakı təriflərə görə, dar mənada portfolio insanın fəaliyyətdəki nailiyyətlərinin dinamikasını əks etdirən fərdi qovluqdur. Geniş mənada, bu, müəyyən bir zaman intervalı üçün fərdi əmək nəticələrinin toplanması və özünüqiymətləndirmək üsuludur.

Təhsil müəssisəsindəki portfolio ənənəvi qiymətləndirmə formalarını, o cümlədən kreditləri, imtahanları və məlumatın reproduktiv və müxtəlif fəaliyyət növlərində – tədris, elmi, tədqiqat, mədəni, idman, yaradıcı, sosial, ünsiyyətçi növlərdə mənimsənilməsini tamamlayır.

Buna görə də, müəlliflərin fikrincə, portfolio pedaqogikada təcrübəyönümlü yanaşmanın mühüm tərkib hissəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, şagird fəaliyyətinin nailiyyətlərinin və nəticələrinin özünüqiymətləndirməsi həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından ola bilər.

Fikrimcə, müasir təhsil müəssisələri portfolio vasitəsilə tələbənin özünü inkişaf etdirməsinə təkan verir. Portfolionun məcmu funksionallığı təlim, təhsil və pedaqogikanın inkişaf etdirildiyi və təkmilləşdirildiyi öyrənmə platformasıdır. O, özünütərbiyə və özünü inkişaf etdirmək üçün unikal şərait yaradan yeni motivlər və stimullar sistemi kimi meydana çıxmışdır.

Təhsil müəssisəsi portfolio texnologiyasından istifadə etməklə aşağıdakılara nail olur:

- təhsil müddəti çərçivəsində şəxsiyyətin inkişafının monitorinqi;
- təhsil müddətinin müəyyən dövründə əldə olunan nailiyyətlərin təhlili;
- təlim prosesində tədqiqat işinin nəticələrində düzəlişlərin edilməsi;
- davamlı olaraq təhsil fəaliyyətinin təşkili;
- praktiki formada düşünmə və eləcə də, tənqidi olaraq təhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi.

Bu gün yeni nəsil elektron portfolionun tətbiqi kontekstində tələbənin elektron portfoliosu gələcək mütəxəssislərin hazırlanması prosesində müasir və innovativ qiymətləndirmə vasitəsi kimi çıxış edir.

Rus pedaqoqu S.V.Panyukova bu anlayışı şagirdin İKT üsulları əsasında təşkil etdiyi sənədlər toplusu, o cümlədən kvalifikasiya nəticələri kimi şərh edir.

T.V.İvleva qeyd edir ki, elektron portfolio rəqəmsal formada qeyd, toplama, təhlil texnologiyasıdır ki, bu da gələcək mütəxəssislərin peşəkar bacarıqlarının formalaşmasına və inkişafına nəzarət etməyə imkan verir.

Təlim prosesində portfolioların istifadəsi ilə bağlı araşdırmanın nəticələrinin təhlili inandırıcı şəkildə göstərdi ki, portfolio müasir dövrdə təhsilin modernləşdirilməsi və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün mütərəqqi imkanları ehtiva edir.

Müasir dövrdə tələbələr fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində portfoliodan istifadə olunsa da, memarlar, fotoqraflar və rəssamlar öz əsərlərini nümayiş etdirərkən onlardan bir üsul kimi istifadə olunur. Buradan da aydın olur ki, portfolionu sırf ümumtəhsil və ali məktəblərdə yox, hər yerdə istifadə etmək mümkündür.

Portfolio üçün yalnız bir tərifdən istifadə etmək mümkün deyil. Portfolionun tərfi istifadəçilərin məqsədinə və istifadə üsuluna görə dəyişə bilər. Bir çox tədqiqatçılar portfolionun xüsusiyyətlərini izah etmək üçün aşağıdakıları müəyyən etmişlər:

1. Arter və Spandelə görə, portfolio şagirdə və ya başqalarına onun səylərini və ya nailiyyətlərini bir və ya bir neçə sahədə nümayiş etdirən məqsədyönlü şagird işlərinin toplusudur.

2. Öyrənmə prosesini vurğulayan Qreys belə müəyyən edir: Portfolio uşağın öyrənmə prosesinin qeydidir: uşağın nə öyrəndiyi və öyrənməyə necə getdiyi; necə düşünür, necə sual verir, necə təhlil, sintez, istehsal edir, yaradır; və başqaları ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olur və.s kimi suallara cavab verir.

3. Collins portfolionu məqsədi olan toplanmış sübutların toplusu kimi müəyyən edir. Sübut bir şəxs və ya bir qrup şəxs tərəfindən digər şəxsin bilik, bacarıq və ya xasiyyətinə dair nəticə çıxarmaq üçün istifadə edilə bilən sənədlərdir.

4. Təlim prosesini və öyrənmə məhsulunu vurğulayan Vinsor və Ellefson müəyyən edirlər ki, Portfolio proses və məhsulun birləşməsidir. Bu, həmin proseslərin məhsulu ilə birlikdə əks etdirmə, seçmə, səmərələşdirmə və qiymətləndirmə prosesidir.

5. Simon və Forgette-Giroux portfolio şagirdin inkişafında irəliləyişini qiymətləndirmək üçün müəllim yaxud həmyaşıdları tərəfindən seçilən və şərh edilən yazıların məcmu və davamlı toplusudur kimi müəyyən edir.

6. Portfolionun xarakterik xüsusiyyətlərini vurğulayan De Fina bildirir ki, Portfolio bir və ya bir neçə fənn sahəsi üzrə şagirdlərin işlərinin sistemli, məqsədyönlü və mənalı toplusudur.

7. Digər tərəfdən, Birgin portfolionu müəyyən zaman dilimində bir və ya bir neçə sahədə şagirdlərin bacarıqları haqqında bəzi məlumatların qiymətləndirilməsi, onun işlərinin və çıxışlarının əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlara uyğun olaraq müntəzəm olaraq toplanması kimi müəyyən edir.

Qiymətləndirmə üçün istifadə olunan istənilən növ portfolionun inkişafı üçün bəzi vacib xüsusiyyətlər vardır. Barton və Collins bildirirlər ki, portfoliolar çoxmənbəli, orijinal, proqram fəaliyyəti ilə həyat təcrübəsi arasında uyğunluq yaratmalı, şagirdin mülkiyyətinə əsaslanmalıdır və çoxməqsədli olmalıdır.

İşin elmi nəticəsi: Yuxarıda göstərilən təsvirlər olduqda, portfolio nə təsadüfi kolleksiyalar, nə də təsadüfi doldurulacaq şagird işlərinin müşahidəsi deyil. Buna görə də portfolionun məqsədyönlü, sistemli olması vacibdir.

İşin elmi yeniliyi: Hazırda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, dərin bilikli, səriştəli peşəkar kadrların, o cümlədən müəllim kadrlarının hazırlanması təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini, onun inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Cəmiyyətimiz üçün bu vacib məsələnin həlli digər amillərlə yanaşı təhsilin monitoring və qiymətləndirmə sistemindən, onun təkmilləşdirilməsindən keçir. Təlim nəticələrinin səmərəli və obyektiv qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması müasir dövrdə təhsilin modernləşdirilməsi və mütərəqqi dünya təhsili sisteminə inteqrasiyası şəraitində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İşin təbii əhəmiyyəti: Təhsildə, o cümlədən ali təhsildə mükəmməl və etibarlı qiymətləndirmə sisteminin öyrənilməsi ən aktual məsələ olmaqla dünya miqyasında, eləcə də respublikamızda tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Yeni qiymətləndirmə sisteminin yaradılmasına həm nəzəri, həm də praktik baxımdan böyük ehtiyac vardır. Ali təhsildə qiymətləndirmə ilə bağlı bir çox vacib məsələlər kifayət qədər öyrənilməmişdir. Belə məsələlərə obyektiv və etibarlı qiymətləndirmə meyarları innovativ vasitə və metodları, müxtəlif fəaliyyət sahələri üzrə diferensiv qiymətləndirmə göstəriciləri, çoxballı qiymətləndirmə modelləri və mexanizmi, monitoring texnologiyası və b. problemlər daxildir. Apardığımız tədqiqat məhz bu ehtiyacdən irəli gəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) // Kurikulum, – 2008, № 3. – s. 56.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. – Bakı, – 2009.

3. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası, –Bakı, – 2009.
4. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, –Bakı, –2013, 24 oktyabr.
5. Ağamaliyev, R.A. Azərbaycan Təhsili 21-ci əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar / R.A. Ağamaliyev. –Bakı: Təhsil, –1998, – s. 376.
6. Azərbaycan respublikası məktəblərinin Təhsil Standartları (layihə). –Bakı: Tərəqqi, –2000, –s. 528.
7. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində islahat Proqramı. –Bakı, –2006.
8. Ağayev, Ə. Təlim prosesi, ənənə və müasirlik / Ə. Ağayev. –Bakı, –2005.
9. Cavadov, İ.A. Təhsilin keyfiyyət təminatında monitoring və qiymətləndirmənin rolu // – Bakı: Azərbaycan məktəbi, – 2005, №5. – s.15-21.
10. Əsgərov, Ş.Q. Biliyin Qiymətləndirilməsi // – Bakı: Təhsil, mədəniyyət, incəsənət, – 2002.
11. Əliyev, A.H. Ümumtəhsil məktəbi müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi // Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri, – B., 2003, – s.199-204.
12. Qardaşov T.B., Cavadov İ.A. Təhsildə monitoring sistemi və onun növləri // Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri. – B., – 2004, №1, – s. 35-38.

A.B.Verdiyeva

Application of Innovative Methods to Conduct Comprehensive and Objective Assessment of Student Achievement

Summary

Currently, one of the assessment methods used in the field of education is portfolio. Portfolios are one of the newest, most innovative technologies, especially in the valuation space. Its main goal is to teach students self-organization of their activities, their motivation for active cognitive activity, the formation of reflection skills, and the ability to carry out adequate self-assessment of their activities.

As a modern technology in the education system, portfolios were first used in the 1980s to select teachers for universities in the United States and Canada. Since the application of technology in this area has been effective, its use has expanded rapidly.

Key words: education, management, innovative, principle, base

А.Б.Вердиева

Применение инновационных методов для проведения комплексной и объективной оценки успехов студентов

Резюме

В настоящее время одним из методов оценки, используемых в сфере образования, является портфолио. Портфолио – одна из новейших, самых инновационных технологий, особенно в сфере оценки. Его основная цель – научить студентов самоорганизации своей деятельности, их мотивации к активной познавательной деятельности, формированию навыков рефлексии, умению осуществлять адекватную самооценку своей деятельности.

Как современная технология в системе образования, портфолио впервые было использовано в 1980-х годах для отбора преподавателей в университеты США и Канады. Поскольку применение технологий в этой области было эффективным, их применение быстро расширялось.

Ключевые слова: образование, менеджмент, инновационный, принцип, база

Rəyçi: ped.f.d., dos. M.Zamanova

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

Ü.T.YUSUBOVA

baş müəllim

e-mail: ulviya09081974@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

(Bakı şəh., Fətəli xan Xoyski pr., 98)

:10.62021/0026-0028.2024.1.333

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ UĞURA APARAN YOL KİMİ TƏLİM STRATEGİYALARININ FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə. Xarici dillərin tədrisində müsbət nəticənin və uğurun qazanılmasında bir çox təlim strategiyaları həyata keçirilir. Ünsiyyətdə qarşılıqlı təsir prosesinin yaradılması, yəni interaktivliyin təmin olunması effektiv xarakter daşıyır. Dilin öyrənilməsi zamanı ünsiyyətə girən şagird və ya tələbə sual, xahiş, əmr, izahat və s. vasitələrlə qarşısındakına təsir etmək məqsədi qoyur. Qarşılıqlı fəaliyyəti özündə əks etdirən müasir təlim metodları dərsləri intensivləşdirərək, öyrənənlərin təfəkkür fəallığının artmasına bilavasitə təsir göstərir. Belə təlim müəllim və şagirdlərin birgə əməkdaşlığı şəraitində ardıcılıqla həyata keçirilən hərəkət və üsulların müəyyən didaktik sistemdə reallaşdırılmasıdır.

Açar sözlər: interaktiv metod, konstruktiv təlim, fasilitator, yazı strategiyası, didaktik sistem

Qloballaşma prosesi bir çox sahələrdə olduğu kimi, elm, təhsil, elmi tədqiqatlar sahəsində də özünü büruzə verir. Bu da qeyd olunan sahələr qarşısında müəyyən vəzifələr və tələblər qoyur. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə təhsilə, tədrisə və mütəxəssis hazırlığına münasibətlər də dəyişir.

XXI əsr şəxsiyyətin formalaşmasında intellekt, yaradıcılıq, tolerantlıq əsri kimi qiymətləndirilir. Xarici dillərin tədrisində müasir təlim strategiyalarının tətbiqi yalnız elmi biliklərə yiyələnməyə deyil, eyni zamanda təfəkkürün, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Xüsusilə son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanizləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu zaman problem və çətinliklər də qaçılmaz olur. Belə ki, məzmun cəhətdən dərstdə həyata keçirilən işlər daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəlir.

Xarici dillərin öyrənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müsbət nəticə əldə etməyə, uğur qazanmağa imkan verir. Sosial sferada bu işlər fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir. Tələbənin qoyulan tapşırıqla mümkün qədər daha dərindən tanış olmaq istəyi və problem yarandıqda birbaşa müəllimə deyil, əvvəlcə yoldaşına müraciət etmək arzusu bu işlərin ayrılmaz hissəsidir.

Uğurlu təlim strategiyalarından biri də konstruktiv təlimdir. Konstruktiv təlim tələbə təfəkkürünün yardımı ilə qazanılmış, qazanılmaqda olan və qazanılacaq yeni biliklərin bütövlüyü deməkdir. Konstruktiv təlim yaradıcı, səciyyəvi əməliyyat təlimidir. Bu təlimdə öyrənənlər öz daxili duyğu və idrak səviyyələrindən çıxış etməklə, bilikləri üzərində apardıqları məntiqi əməliyyat nəticəsində yeni bilik qazanaraq yaradıcı olurlar. Həmin yaradıcılıq həm fərdi, həm də kooperativ (birgə fəaliyyət) xarakter daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, konstruktivizm təlimində fərd öz şəxsi dərkinin nəticəsini, cəmiyyətin əvvəlcədən əldə etdiyi təcrübələrlə əlaqələndirməyə və əsaslandırmağa çalışaraq yeni bilik qazanır. Bu təlim fəlsəfəsi hissədən tama, yaxud da tamdan hissəyə çıxmağa, şagird və tələbələrin əldə olunmuş bilikləri ilə yeni qazanılacaq biliklərin birləşməsinə, qovuşmasına

əsaslanır. Bu da öz növbəsində öyrənci biliyinin tamlıq sxemini yaradır. Təfəkkür əməliyyatları üzərində qurulan məntiqi bilik strukturları ilə təmasda olan hər bir tələbə idrakı verilən biliklə qarşılıqlı əlaqəyə girərək, öz strukturlarının məntiqi əsaslarını qurur. Məntiqi düşüncəyə sahib olan hər bir tələbə düzgün düşünməyə, əsasla nəticəyə gəlməyə, bir nəticədən o biri nəticəyə çıxma vərdişinə yiyələnmiş olurlar.

Konstruktiv təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dil öyrənəni özünüinkışaf yoluna salır, ona təlimdən və sosial mühitdən qazandığı bilikləri öyrəndiyi və öyrənəcəyi biliklərlə birləşdirməyə, əsaslandırmağa və özü üçün yeni, yüksək formalı bilik qazanmağa şərait yaradır.

Dünyada hər bir yaradıcı olması, öz bacarığından çıxış edərək, yeni fikir və ideya yaradıb, onu həyata tətbiq etməyi önəmli, dəyərli bir bacarıqdır.

Konstruktiv təlimin iki əsas məqsədi vardır:

1. Şagirdin əxlaqını saflaşdırmaq.

2. Öz-özünü inkişaf etdirərək bilik qazanmaq. Bu biliyin yolu qazanılmış bilikdən, vərdisdən keçərək, yeni yaradılan biliyə istiqamətlənir.

Konstruktiv təlim fəaliyyəti strukturu – dərs zamanı müəllim tərəfindən tələbələr üçün seçilən fərdi və yaxud kooperativ təlim fəaliyyətidir. Komandalara bölünmüş şagirdlər təlim fəaliyyətlərini cütlükdə və komandada “müzakirə”, “dəyirmi masa”, “əqli hücum”, “rollar üzrə oyun”, “açın, tapın”, “səhvi tapın” və s. strukturlarda aparırlar. Hər bir fəaliyyət strukturu tələbə və ya şagirdlərdə bir neçə sosial bacarıq və vərdişlərin yaradılmasına xidmət edir. Bu təlim prosesində iştirak edən hər bir şagird məntiqi üsulla bilik qazanmaqla, həm də tərbiyəvi cəhətdən sosial mühitin əxlaqına uyğun olaraq, özünü aparmaq vərdişinə yiyələnir. Bəzən bu məsələlər diqqətdən kənarda qalır, ənənəvi təlim üsulları işlək olur. Bu da günün tələbi ilə səsleşmir.

Hazırda elmi-texniki tərəqqinin inkişafı təbii olaraq, təlimdə texniki vasitələrin tətbiqinə ciddi zərurət və geniş imkan yaratmışdır. Təhsilin informatlaşması – təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə İKT-nin intensiv tətbiqinə əsaslanır, təhsildə mövcud vəziyyətin dəyişməsinə, onun yeniləşməsinə, bütövlükdə təhsilin məzmun və forma etibarilə texnoloji baxımdan innovativ xarakter almasına xidmət edir. Lakin bəzi məktəblərdə İKT əsaslı dil təlimi zamanı müəyyən problemlər yaranır. Belə ki, tam şəkildə kompüterlərlə təchiz olunmayan tədris prosesində bəzən fəaliyyətlər başa çatmır və ya tətbiq imkanları minimuma enir. Bəzən dünyada həyata keçirilən telekommunikasiya layihələrindən şagirdlər xəbərdar olmur. Bu da təlimin keyfiyyətinə müəyyən dərəcədə zərbə vurur. Öz həmyaşıdları ilə ünsiyyətə girmək, birgə layihələrin həyata keçirilməsində iştirak etmək həvəsi xəyal kimi görünür. Bu baxımdan İKT-nin tətbiqi, sinif otaqlarının kompüterlərlə təchizatı vacib şərt kimi meydana çıxır.

Bu gün nitq vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zərurəti meydana çıxır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün kommunikativ cəhətdən səriştəli olan, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı müşahidə edilir. Bu da köhnəlmiş təlim metodları, aktuallığını itirmiş dərslik və tədris materialından tədris prosesində istifadə edilməsi ilə izah edilə bilər. Məhz müasir texnologiya əsasında təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, maksimum idarə olunan proses hesab olunur. İKT-nin tətbiqi hesabına təhsil kütləviləşir, fərdiləşir, fasiləsiz xarakter daşıyır [1, s. 23].

Müasir informasiya cəmiyyətində şagird və tələbə lazımi məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi səriştələrə yiyələnməlidir.

Texnoloji prosesə sistem halında yanaşmaqla həm təhsilalanların idrakının formalaşmasına, fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsinə, həm də müəllim novatorluğunun məkan və zaman daxilində yeni keyfiyyətlərlə görünməsinə əlverişli şərait yaradılmış olur [2, s. 34].

Təlim strategiyalarının formalaşdırılması istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

1. Müəllim hazırlığında İKT-nin, yeni təlim üsulları və texnologiyaların tətbiqi;

2. Pedaqoji ixtisaslar üzrə təhsil alan şagird və ya tələbələrin biliyinin cari və yekun qiymətləndirilməsi üzrə yeni üsulların, texnologiyaların, İKT vasitələrinin tətbiqi;

3. Pedaqoji təhsil müəssisələrində distant təhsil formasının tətbiqi;

4. Pedaqoji üzrə təhsil müəssisələrinin kompüterləşdirilməsi, elektron təhsilin həyata keçirilməsi.

Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın təşəkkül tapdığı dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və onlardan məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması hər bir dövlətin elmi potensialının vacib göstəricilərindəndir. Qloballaşan dünyada ölkənin rəqabət qabiliyyəti də ilk növbədə İKT-dən səmərəli istifadə yolları ilə müəyyənləşir. Bu səbəbdən İKT-nin beynəlxalq aləmdə tətbiqinin genişləndirilməsi inkişaf etmiş ölkələrdə prioritet sahə hesab edilir.

Son dövrlərdə İKT-nin artan sürətlə elm və təhsil sahəsinə, xüsusilə də xarici dillərin öyrədilməsi prosesinə tətbiq olunması respublikamızda baş verən mühüm dəyişikliklərin bariz nümunəsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, İKT bütövlükdə təlim prosesinin, dərsləndirən vaxtlarda müstəqil işlərin təşkili, bilik və bacarıqların yoxlanılması vasitəsi, daha doğrusu tədrisdə köməkçi vasitə kimi qiymətləndirilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici dillərin tədrisi metodikası elmi xarici dillərin tədrisi prosesini maksimal səviyyədə ünsiyyət prosesinə adekvatlaşdırmağı, uyğunlaşdırmağı tələb edir.

Digər tərəfdən, insanların qarşılıqlı əlaqə və təsir forması olan verbal ünsiyyəti reallaşdıran əsas vasitə isə şifahi nitq fəaliyyətidir. Deməli, İKT-nin imkanlarından yalnız reseptiv nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıqların deyil, eyni zamanda şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində də istifadə olunmalıdır.

Müasir dərsi şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri şagirdlərin fəallığıdır ki, bu zaman interaktiv (fəal) təlim strategiyalarından istifadə etmək, məqsədə çatmaqda əsas vasitəyə çevrilir. Bu strategiyalar fonunda aşağıdakı iş formaları müəyyənləşdirilir:

1. Fərdi;

2. Cütlərlə;

3. Böyük və kiçik qruplarla iş [4, s. 26].

Şagird və ya tələbə ünsiyyət prosesində özünü daha yaxşı dərk etdiyinə görə istər qrup, istərsə də cütlərlə işdə fəallıq, dil öyrənənlərin fəaliyyətində bir-birilə əməkdaşlıq, yaradıcılıq, qarşılıqlı münasibətlər formalaşmağa başlayır. Müəllim dərs formasını seçən zaman şagirdlərin marağını əsas tutmalıdır.

Müəllim dərsi təşkil edərkən yaradıcı olmalıdır, məzmun standartlarını əsas tutaraq, dərslərin məqsədini müəyyən etməlidir. Bu zaman öyrədici, inkişafetdirici, tətbiqedici funksiyalar işlək olmalıdır.

Beləliklə, müasir dərsdə haqqında bəhs etdiyimiz bu məsələlər bir-birilə sıx əlaqədə olub, biri digərini tamamlayır. Bunların əsasında isə təlim nəticələri, məzmun standartları, təlim strategiyaları dayanır. Planlaşdırma və qərar qəbul etmə imkanlarının mərhələli açılışı, müvafiq bilik və bacarıqların mənimsənilməsi şüurlu münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu işlər fonunda tədris prosesində fəal iştirak etmək imkanı yaranır. Bu zaman şagird və tələbədə tədqiqatçı mövqeyi formalaşır və o özünün müstəqil kəşfinin dərk etmə subyektini rolunu oynayır.

Orta məktəblərdə ingilis dili dərsləri təşkil edilərkən və aparılarkən aşağıdakı strategiya və üsullar müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməlidir:

Dinləmə, danışmaq, oxu, yazı – birinci dörd istiqamət ümumi daxili struktura malik olub, üç fərqli nəticələri əhatə edir:

1. Mətnlərin məzmununu anlamaq – təhlil etmək (oxu və dinləmə) və hazırlamağı (yazı və danışmaq) nəzərdə tutan kommunikativ nəticələr;

2. Mətnin struktur və dil xüsusiyyətlərinin təyin edilməsini və istifadəsini nəzərdə tutan lingvistik nəticələr;

3. Dinləmə, oxu, danışmaq, yazı strategiyalarına sahib olmaqla strateji nəticələr.

Artıq qeyd olunduğu kimi, xarici dillərin tədrisində ən mühüm strategiyalardan biri ünsiyyətdə qarşılıqlı təsir prosesinin yaradılması, yəni interaktivliyin təmin olunmasıdır. Dil öyrənmədə ünsiyyətə girən şagird və ya tələbə sual, xahiş, əmr, izahat və s. vasitələrlə qarşısındakına təsir etmək məqsədi qoyur. Bu zaman o qarşısındakından lazımi informasiyanı, əlaqəni və digər istəkləri əldə edə bilər. Qarşılıqlı fəaliyyəti özündə əks etdirən müasir təlim metodları dərsləri intensivləşdirərək, öyrənənlərin təfəkkür fəallığının artmasına bilavasitə təsir göstərir. Belə təlim müəllim və şagirdlərin birgə əməkdaşlığı şəraitində ardıcılıqla həyata keçirilən hərəkət və üsulların müəyyən didaktik sistemdə reallaşdırılmasıdır. Yeni strategiyaların tətbiqi şəraitində təlimin başlıca ideyası nəyisə birlikdə icra etmək deyil, birlikdə öyrənməkdir.

Elmi nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, xarici dillərin tədrisi prosesində həyata keçirilən təlim strategiyaları şagird-müəllim, tələbə-müəllim münasibətlərindən asılı olaraq, öz həllini tapır. Müasir təlim strategiyalarından istifadə zamanı məşğələlərin gedişində motivasiya, problemin qoyulması, tədqiqatın təşkili, materialın təqdimatı, nəticənin çıxarılması və qiymətləndirmə kimi mərhələlər nəzərə alınmalıdır.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə təlimin yeni texnoloji proseslərə aparılmasında müəllim təşəbbüskarlığı və fərdi nümunəviliyi, problemə yaradıcı yanaşması ən vacib şərtlərdəndir. İndi hər bir müəllimin vəzifəsi təhsilçilərə öyrənməyi öyrətmək, onlara yardımçı olmaq, bələdçi (fasilitator) rolunda çıxış etmək, informasiya mənbələri ilə tələbə arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirməkdir.

Müəllim öz təşəbbüs və qənaətlərini aktiv tərəfin – təhsilçilərin fikir və fəaliyyətləri ilə birləşdirdikdə, başqa sözlə, düzgün ümumiləşdirmə apardıqda, tədrisi interaktiv (birgəfəaliyyət, əməkdaşlıq, qarşılıqlı kollektiv) səmtə istiqamətləndirdikdə təlimin texnoloji səmərəsi daha üstün olur. Adları çəkilən nüanslar mövzunun aktuallığını şərtləndirən tərəflər hesab olunur.

Praktik əhəmiyyəti. Mövzunun praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yazılmış məqalədən elmi yaradıcılıq işində, xüsusi kursların tədrisində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı məqalədən tələbələr və ingilis dilinin tədrisi metodikası ilə maraqlananlar da faydalana bilər.

Ədəbiyyat

1. Müasir Təhsilə İnnovativ Yanaşmalar. Azərbaycan respublikası Təhsil problemləri İnstitutu. – Bakı, – 2016, – 250 s.
2. Seyidov, F. Şifahi nitqin texniki inkişaf etdirilməsi yolları. / F. Seyidov. – Bakı: Maarif, – 1980.
3. Rivers, W. Interactive language teaching / W.Rivers. – New York: Cambridge University Press, – 1997.
4. Ur, P.A. A course in English Language Teaching / P.A.Ur. –Cambridge University Press, – 2012.

U.T.Yousubova

Formation of Learning Strategies as a Way Tosuccess in Teaching Foreign Languages Summary

There are different strategies that are applied in teaching foreign languages. One of the most important strategies in teaching foreign languages is the creation of the interaction process in communication, i.e. ensuring interactivity. Modern teaching methods, which include interactive activity, intensify the lessons and directly affect the increase of thinking activity of learners. Such training is the implementation of actions and methods in a certain didactic system in the conditions of the cooperation of teachers and students. The main idea of training in the conditions of application of new strategies is not to do something together, but to learn together.

Key words: interactive method, constructive training, fasilitator, writing strategies, didactic system

У.Т.Юсубова

**Формирование стратегии обучения как путь к успеху
в обучении иностранным языкам***Резюме*

Одной из важнейших стратегий в обучении иностранным языкам является создание процесса взаимодействия в общении, т.е. обеспечение интерактивности. Современные методы обучения, включающие интерактивную деятельность, активизируют занятия и непосредственно влияют на повышение мыслительной активности учащихся. Такое обучение представляет собой реализацию действий и методов в определенной дидактической системе в условиях сотрудничества преподавателя и учащихся. Основная идея обучения в условиях применения новых стратегий – не делать что-то вместе, а вместе учиться.

Ключевые слова: интерактивный метод, конструктивное обучение, координатор, написание стратегии, дидактическая система

*Rəyçi: filol.f.d., dos. R.M.Şabanov**Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2024*

U.N.SHIRINZADE

e-mail: shirnova_ulya@yahoo.com

Institute of Education of Azerbaijan

(Baku, A.Jalilov Street, 86)

 :[https://orcid.org/ 0000-0001-5380-1854](https://orcid.org/0000-0001-5380-1854)

 :10.62021/0026-0028.2024.1.338

A COMPARATIVE ANALYSIS OF PROJECT-BASED LEARNING IN BIOLOGY LESSONS IN THE UNITED STATES AND AZERBAIJAN

Summary. This article provides a comparative analysis of the education systems in the United States and Azerbaijan, with a specific focus on project-based learning and inclusive education. Drawing on observations made during the Fulbright TEA program, the article highlights how these two countries approach education and the challenges and opportunities that arise as a result. The article also discusses the implications of these findings for future research and policy in the field of education.

Key words: Education systems, Project-based learning, inclusive education curriculum, biology lesson, critical thinking, student skills

Introduction:

Education is an integral part of any country's development, and its effectiveness plays a vital role in shaping the future of its citizens. As part of the Fulbright program, I had the opportunity to conduct an extensive observation of the education systems in both the United States and Azerbaijan. During my visit, I visited two schools in the United States, Madison STEM Academy, a middle school, and West Greeley School, where I observed biology classes at the high school level. I also had the chance to visit several schools in Azerbaijan and interact with their students and teachers.

My observations led me to conclude that both countries have their unique approaches to education and project-based learning. The United States education system, in general, appeared to be more developed and well-structured, with a greater emphasis on developing student skills and well-planned curriculums, resulting in better outcomes for students. The curriculum is designed to focus on the development of key skills such as critical thinking, problem-solving, communication, and collaboration. In addition, it includes core subjects such as mathematics, science, language arts, and social studies to provide a well-rounded education [5].

During my visits to Madison STEM Academy and West Greeley School, I was impressed by the level of enthusiasm and participation displayed by both the educators and students. The learning environment at Madison STEM Academy was particularly noteworthy, with a strong emphasis on practical, project-based learning that fostered critical thinking, problem-solving, and collaboration skills in the students. The teachers effectively leveraged technology to enhance the learning experience, and the students were actively engaged in their coursework, eagerly taking on challenges and seeking out new ways to apply their skills.

At West Greeley School, I had the opportunity to observe several biology classes, and I was impressed by the range of activities that the students were involved in. From lab work to group projects, the curriculum was designed to provide students with hands-on experiences that reinforced the concepts covered in their coursework. The curriculum was well-structured and thoughtfully designed, with clearly defined learning objectives and assessments that aligned with the content covered in class. Overall, I was struck by the level of dedication and

commitment displayed by both the educators and students at these schools. In Azerbaijan, the education system is continuous, which means that it maintains a consistent structure and curriculum across all schools in the country. This continuity allows for easy mobility of students from one school to another without any significant disruption to their education. The curriculum is designed to provide a strong foundation for students, with a focus on core subjects such as mathematics, science, language arts, and social studies. However, the emphasis on project-based learning is limited to one-day lessons, which may not be sufficient to realize the full potential of this approach [1; 2].

In many countries, the education system focuses on shorter projects that are completed within a few weeks or even days. However, in the United States, the education system places greater emphasis on longer and more complex projects that can take several months to complete. This approach allows students to delve deeper into the subject matter and gain a more comprehensive understanding of the concepts covered. The extended project duration also allows students to work on more ambitious projects that have the potential to bring about a positive outcome for their country. For instance, students may be tasked with developing a new technology or product that can help solve a pressing problem or improve the lives of people in their community. [4] This kind of project requires extensive research, planning, and collaboration, which helps students develop critical thinking, problem-solving, and teamwork skills. Furthermore, longer projects provide students with the opportunity to receive feedback and guidance from their teachers and mentors throughout the process. This allows them to make necessary adjustments and improvements to their work, which can ultimately lead to a more successful outcome. The US education system's approach to longer and more complex projects provides students with a valuable learning experience that goes beyond simply memorizing facts and figures. It enables them to apply critical thinking, creativity, and problem-solving skills to real-world challenges and make a positive impact on their society.

The inclusive classroom approach is an important aspect of the United States education system. This approach focuses on providing an environment where all students, regardless of their background or abilities, are given equal opportunities to learn and succeed. The inclusive classroom approach encourages collaboration and teamwork among students and provides support for students who may need additional assistance in their learning. This approach is seen to promote diversity and equity in the education system and has been shown to have a positive impact on student learning and achievement [3].

Overall, both the United States and Azerbaijan education systems have unique approaches to education and project-based learning. While the United States system appears to be more developed and well-structured, the continuity and mobility factor in the Azerbaijan education system provides ease of mobility of students from one school to another without significant disruption to their education. Both countries can learn from each other's approaches to provide a well-rounded education to their students. Ultimately, the goal of education is to equip students with the necessary skills and knowledge to succeed in their future endeavors and contribute to the development of their country.

Conclusion

In conclusion, this comparative analysis of project-based learning and inclusive education in the United States and Azerbaijan highlights the potential benefits of both approaches to education. While there are similarities and differences between the two countries, there is a shared commitment to improving education outcomes for all students. The findings of this analysis suggest that policymakers and educators might work together to promote project-based learning and inclusive education in both countries, and to explore ways in which these approaches might be adapted to meet the specific needs of students in different contexts. It is worth noting that the roots of the project method and project-based learning can be traced back to the United States, where these approaches have been implemented and studied for over a century. Given this history,

the findings of this comparative analysis carry wide importance for policymakers and educators not only in the United States and Azerbaijan, but around the world. When it comes to project-based learning, the United States education system has some positive aspects that Azerbaijan can implement. For instance, the US education system places a greater emphasis on developing student skills, such as critical thinking, problem-solving, communication, and collaboration, which are essential for success in the future.

Additionally, the curriculum is well-structured, with clear learning objectives and assessments that align with the content covered. To improve project based learning in Azerbaijan's education system, educators can consider incorporating project-based learning that focuses on student-centered learning, where students work on a project over an extended period, and the project serves as a vehicle for learning. This approach encourages students to ask questions, explore and investigate, collaborate with others, and apply their learning to real-world situations. By doing so, students will have the opportunity to fully engage with the project and develop the necessary skills to succeed in the future, like what is being done in the US education system.

After conducting extensive research and analysis, the author has concluded that the subject under study has **significant implications** for both the theoretical and practical aspects of the field. Although there may be some similarities and differences between the two countries, they both share a common goal of enhancing education outcomes for all students. Based on the analysis, policymakers and educators should collaborate to encourage project-based learning and inclusive education in both countries. They should also explore ways to modify these approaches to cater to the specific needs of students in various contexts.

The scientific innovation of the work lies in its unique approach to the subject matter. The author has taken an original, individual, and innovative approach to the problem, presenting a new perspective that has not been explored before. The work's theoretical and practical aspects are also noteworthy, as it presents a comprehensive analysis of the subject matter, highlighting its implications for science, education, manufacturing, service, and other areas.

The importance of project-based learning and productivity is a key theme in the article, as the author suggests that the subject matter has significant implications for both. The author's suggestion for addressing the challenges and opportunities presented by the problem is rooted in practical and theoretical solutions that can lead to increased productivity and opportunities open by project-based learning.

Reference

1. Education Law of the Republic of Azerbaijan http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/18/c_f18343.htm
2. National Education National Curriculum (layihə) in Azerbaijan, February 3, 2006. – pp.130-150 Klein, D. (2002). Design projects for the classroom. *The Technology Teacher*, 61(4), – pp. 20-22.
3. Land, S.M. and Greene, B.A., (2006). Project-Based Learnings with World WideWeb: A Qualitative Studies of Resource Integration, *Education Technology Research and Development*, 48, 1, – pp. 45-69.
4. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan on the adoption of the National Qualifications Framework for Life Education of the Republic of Azerbaijan
5. State Strategy for Education Development of Azerbaijan / October 24, 2013 by the President of the Republic of Azerbaijan on October 24, 2013 – Baku: Conference – p.5

Ü.N.Şirinzadə

ABŞ və Azərbaycanada biologiya dərslərində layihə təliminin müqayisəli təhlili

Xülasə

Bu məqalə layihə əsaslı öyrənmə və inklüziv təhsilə xüsusi diqqət yetirməklə ABŞ və Azərbaycanın təhsil sistemlərinin müqayisəli təhlilini təqdim edir. Fulbrayt TEA proqramı zamanı aparılan

müşahidələrə əsaslanaraq, məqalə bu iki ölkənin təhsilə necə yanaşdığını və bunun nəticəsində yaranan çətinliklər və imkanları vurğulayır. Məqalədə bu tapıntıların gələcək tədqiqatlar və təhsil sahəsində siyasət üçün təsiri də müzakirə edilir.

Açar sözlər: Təhsil sistemləri, layihə əsaslı tədris, inklüziv təhsil kurikulumu, biologiya dərsləri, tənqidi düşüncə, şagird bacarıqları

Ю.Н.Ширинзаде

**Сравнительный анализ проектного обучения
на уроках биологии в США и Азербайджане**
Резюме

В этой статье представлен сравнительный анализ систем образования в США и Азербайджане с особым акцентом на проектное обучение и инклюзивное образование. Опираясь на наблюдения, сделанные в ходе программы Фулбрайта ТЕА, в статье освещается подход этих двух стран к образованию, а также проблемы и возможности, которые возникают в результате. В статье также обсуждается значение этих выводов для будущих исследований и политики в области образования.

Ключевые слова: Система образования, проектное обучение, инклюзивное образование, учебный план, урок биологии, критическое мышление, навыки учащихся

Rəyçi: dos. U.B.Mürşüdova

Redaksiyaya daxil olub: 23.02.2024

А.Г.АБДУЛЛАЕВА

старший преподаватель

e-mail: abdulla.arzu@inbox.ru

Азербайджанская государственная академия

физической культуры и спорта

(г. Баку, пр. Ф.Хойского, 98)

:10.62021/0026-0028.2024.1.342

ПРОДУКТИВНЫЕ ВИДЫ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

***Резюме.** На протяжении многих веков, чтение как продуктивный вид речевой деятельности являлось одним из главнейших средств познания. Чтение в истории человечества возникло позже устной речи и на ее основе. Оно стало автономным средством общения и познания. Сложное интегрированное умение понимать прочитанное, подразумевает активную мыслительную деятельность человека, включающую воображение, эмоции, имеющийся опыт и знания. Активная роль читателя с его неповторимой индивидуальностью способствует воссозданию смысла читаемого, определяет личностную интерпретацию содержания.*

***Ключевые слова:** мотивация, систематический контроль, интерактивный подход, коммуникативная ситуация, продуктивный*

При изучении английского языка, главной целью обучения учащихся является последовательное и систематическое развитие речевой деятельности, а именно: говорения, письма, чтения и аудирования. Речевая деятельность – это активный, целенаправленный процесс передачи и приема сообщений, выраженный через языковую систему и зависимый от ситуации общения.

Форма речи делится на устную и письменную. Виды речевой деятельности также отличаются по характеру – продуктивный/рецептивный.

Соответственно выделяют 4 основных вида речевой деятельности:

- говорение
- аудирование
- чтение
- письмо

Главная цель обучения предмету «английский язык» – это формирование коммуникативной компетенции, которая включает в себя несколько компонентов:

- коммуникативные умения в говорении, аудировании, чтении и письме;
- языковые знания и навыки владения этим языковым стройматериалом для порождения и распознавания информации;
- лингвострановедческие и страноведческие знания для обеспечения социально-культурного фона, без которого невозможно формирование коммуникативной компетенции [2, с. 67].

Студенты овладевают иностранным языком как средством общения и должны уметь им пользоваться в устной и письменной формах. Учащиеся должны освоить четыре вида речевой деятельности: рецептивные – аудирование и чтение, продуктивные – говорение и письмо, а также кроме этого, связанные с ними три аспекта языка – лексику, фонетику и грамматику. Очень важно владение всеми формами общения и всеми речевыми функциями для того, чтобы иностранный язык стал средством межличностного и международного общения.

Говорение

Говорение – продуктивный вид речевой деятельности, через который выполняется устное вербальное общение. Содержание говорения – это выражение мыслей в устной форме. В основе говорения заложены произносительные, лексические и грамматические навыки.

Целью обучения говорению на уроке иностранного языка является формирование таких речевых навыков, которые позволили бы учащемуся использовать их в не учебной речевой практике на уровне общепринятого бытового общения.

Реализация этой цели связана с формированием у учащихся следующих коммуникативных умений:

- а) понимать и порождать иноязычные высказывания в соответствии с конкретной ситуацией общения, речевой задачей и коммуникативным намерением;
- б) осуществлять свое речевое и неречевое поведение, принимая во внимание правила общения и национально-культурные особенности страны изучаемого языка;
- в) пользоваться рациональными приемами овладения иностранным языком, самостоятельно совершенствоваться в нем.

Важнейшим методом обучения является коммуникативная (речевая) ситуация. Коммуникативная ситуация, как метод обучения говорению, состоит из четырех факторов:

- 1) обстоятельств действительности, в которых осуществляется коммуникация;
- 2) отношений между коммуникантами официальное и неофициальное общение;
- 3) речевого побуждения;
- 4) реализации самого акта общения, создающего новое положение, стимулы к речи [3, с. 97].

Под термином типичная коммуникативная ситуация, понимается модель реального контакта, в котором реализуется речевое поведение собеседников в их типичных социально-коммуникативных ролях.

Примерами типичной коммуникативной ситуации могут служить: разговор покупателя с продавцом, зрителя с кассиром театра, учителя с учеником и т.д.

Другой важной составляющей метода обучения говорения, является вид общения. Можно выделить 3 вида общения: индивидуальное, групповое и публичное.

В индивидуальном общении участвуют два человека. Оно характеризуется непосредственностью, доверительностью. Здесь партнеры по коммуникации равноправны в доле своего участия в общем речевом «продукте».

При групповом общении в едином процессе коммуникации, участвуют несколько человек (беседа в компании друзей, учебное занятие, совещание).

Публичное общение протекает при сравнительно большом количестве индивидов. По этой причине, коммуникативные роли участников публичного общения обычно predetermined: ораторы и слушатели (ср. собрания, митинги, диспуты и т.д.).

Говорение выступает в монологической и диалогической формах.

При обучении диалогу следует варьировать разные формы диалогов и формы работы с ними: диалог-беседа, диалог-инсценировка, беседа учащихся между собой и с преподавателем, парная и групповая форма.

Монолог характеризуется развернутостью, связностью, логичностью, обоснованностью, смысловой завершенностью, наличием распространенных конструкций, грамматической оформленностью.

К основным трудностям обучения говорения следует отнести мотивационные проблемы, такие как: ученики стесняются говорить на иностранных языках, боятся сделать ошибки, подвергнуться критике; у учащихся не хватает языковых и речевых средств для решения поставленной задачи; учащиеся не вовлекаются в коллективное обсуждение предмета урока по тем или иным причинам. Исходя из перечисленных

проблем в обучении говорению, возникает цель – по возможности эти проблемы устранить. Невозможно научиться говорению без погружения в реальные ситуации, а не только лишь составляя стандартные диалоги по определенной теме. Интерактивный подход в обучении подразумевает под собой непосредственное вовлечение учащихся в дискуссии, дебаты, обсуждение проблем, а значит – в диалог.

Важным является также развитие у учащихся общеязыковых, интеллектуальных, познавательных способностей, психических процессов, лежащих в основе овладения иноязычным общением, а также эмоций, чувств учащихся, их готовности к общению, культуры общения в разных видах коллективного взаимодействия.

Аудирование

Аудирование – это рецептивный вид речевой деятельности, связанный с восприятием и пониманием устного сообщения. При отборе материала, которым будет пользоваться сам учитель в своей устной речи на уроке, следует учитывать цели, которые он преследует:

- во-первых, развитие у учащихся умения слушать и понимать иностранную речь;
- во-вторых, известное расширение пассивного словаря учащихся и развитие у них догадки по контексту в процессе слушания.

Употребляя ту или иную форму или выражение, учитель должен принять все меры к тому, чтобы она была правильно понята учащимися. Для достижения этого, нужно иметь ввиду следующее:

- употребив то или иное английское выражение, учитель должен придерживаться той же формы и на последующих занятиях, не заменяя его ни эквивалентом на русском языке, не другим аналогичным выражением на английском языке.

- Учитель должен добиться того, чтобы учащиеся поняли не только общий смысл употребленного им выражения, но и отдельные части.

- Точность понимания учащимися речи учителя, должна систематически проверяться.

- Каждое новое выражение, должно многократно повторяться учителем не только на том уроке, на котором оно употреблено впервые, но и на последующих занятиях [4, с.67].

Цели обучения аудированию можно определить, как следующие:

- развивать определенные речевые умения;
- обучить умению общаться;
- развивать необходимые способности;
- запомнить речевой материал;
- научить учащихся понимать смысл высказывания;
- научить учащихся выделять главное в потоке информации;
- развивать слуховую память и слуховую реакцию [4, с.70].

При работе с аудиоматериалами, происходит развитие способностей учащихся, одновременно работать над несколькими речевыми умениями.

Рассмотрим взаимодействие умения аудировать иноязычную речь с умением говорить, читать и писать на иностранном языке.

Аудирование и говорение.

Понимание речи на слух, тесно связано с говорением – выражением мыслей средствами изучаемого языка. Говорение может быть реакцией на чужую речь.

Аудирование иноязычной речи и говорение взаимосвязаны в учебном процессе: прослушивание может служить основой для говорения, в свою очередь, качество понимания прослушанного материала контролируется обычно путём ответов на вопросы к содержанию прослушанного или путем его пересказа.

Таким образом, аудирование подготавливает говорение, а говорение помогает формированию восприятия речи на слух.

Аудирование и чтение.

Между аудированием и чтением есть взаимодействие. Задания на аудирование обычно даются в печатном виде, поэтому часть информации, необходимой для аудирования, то есть для понимания текста может быть извлечена из печатного задания.

Аудирование и письмо.

Очень часто ответы на задание по аудированию нужно дать в письменной форме. Поэтому эти виды деятельности, тоже связаны между собой. Будучи тесно связанным с другими видами речевой деятельности, аудирование играет важную роль в изучении иностранного языка и особенно при коммуникативно-направленном обучении.

Оно дает возможность овладевать звуковой стороной изучаемого языка, его фонемным составом и интонацией: ритмом, ударением, мелодикой. Через аудирование идет усвоение лексического состава языка и его грамматической структуры.

Чтение

Чтение – это рецептивный вид речевой деятельности, связанный с восприятием и пониманием письменного текста.

Для понимания иноязычного текста, предполагается владение набором фонетических, лексических и грамматических информативных признаков, которые делают процесс опознавания мгновенным.

Хотя в реальном процессе чтения процессы восприятия и осмысления протекают одновременно и тесно взаимосвязаны, умения и навыки, обеспечивающие его процесс, принято условно делить на две группы:

а) связанные с «технической» стороной чтения (восприятие графических знаков и соотнесение их с определенными значениями и

б) обеспечивающие смысловую переработку воспринятого – установление смысловых связей между языковыми единицами разных уровней и тем самым содержанием текста, замысла автора и т.д.

По мере накопления лексических единиц, многие дети нуждаются в зрительной опоре т.к. воспринимать только на слух речь крайне трудно. Особенно это касается тех детей, у которых зрительная память развита лучше слуховой памяти. Поэтому так актуально чтение.

При обучении чтению на начальном этапе, важно научить школьника правильно читать, то есть научить его озвучивать графемы, извлекать мысли, то есть понимать, оценивать, использовать информацию текста. Эти умения зависят от того, с какой скоростью читает ребенок. Под техникой чтения мы понимаем не только быстрое и точное соотнесение звука и буквы, но и соотнесение звукобуквенной связки со смысловым значением того, что ребенок читает. Именно высокий уровень владения техникой чтения, позволяет достичь результата самого процесса чтения – быстрого и качественного извлечения информации.

Актуальность темы. Данная тема актуальна в наши дни, потому что чтение как продуктивный вид речевой деятельности принадлежит к одной из высших интеллектуальных функций человека. Сформированное чтение, как действие входит в состав его познавательной деятельности. Сущностью процесса является, смысловой анализ знакового материала, цель которого – восприятие и осмысление содержащейся в тексте информации. Но люди современного общества, перестают много читать, в этом заключается проблематика нашего общества.

Практическая значимость темы. Проконтролировать степень сформированности различных языковых навыков и речевых умений; продолжить формирование соответствующих навыков и умений. Практическая значимость также заключается в необходимости создания для современного учителя комплекса методических рекомендаций.

Закключение. Чтение является одним из основных видов речевой деятельности. Это форма реализации речевой деятельности, играет огромную роль в сохранении и передаче социального опыта человека; велика ее роль в познавательной деятельности, в обучении и воспитании ребенка, подростка, в формировании его личности, в образовании человека зрелого возраста. Чтение как речевая деятельность стимулирует общую интеллектуальную деятельность человека, оказывает благотворное влияние на формирование его мировоззрения, на его социальное поведение в общественную деятельность.

Литература

- Гальскова, Н.Д. Теория и практика обучения иностранным языкам. Начальная школа: Методическое пособие / Н.Д.Гальскова, З.Н.Никитенко. – М.: Айрис-пресс, – 2004.
- Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций: Пособие для студентов пед. Вузов и учителей / Е.Н. Соловова. – М.: Просвещение, – 2003.
- Пассов, Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е.И.Пассов. – Москва: Рус. яз., – 1997.
- Hattie, J. Visible learning and the science of how we learn. /J.Hattie. –New York: Routledge, –2013.

A.Q.Abdullayeva

İngilis dili dərslərində nitq fəaliyyətinin produktiv növləri Xülasə

Uzun əsrlər boyu müəllimlərin nitq fəaliyyətinin məhsuldar növü kimi idrakın ən mühüm vasitələrindən biri olmuşdur. Bəşər tarixində müəllimlərin şifahi nitqdən daha gec və onun əsasında yaranmışdır. O, müstəqil ünsiyyət və idrak vasitəsinə çevrilmişdir. Kompleks inteqrasiya olunmuş oxu-anlama bacarığı insanın aktiv zehni fəaliyyətini, o cümlədən təxəyyül, duyğular, mövcud təcrübə və bilikləri əhatə edir. Özünəməxsus fərdiliyi ilə oxucunun fəal rolu oxunan məzmunun mənasının yenidən qurulmasına kömək edir, şəxsi şərh müəyyən edir.

Açar sözlər: *motivasiya, sistematik nəzarət, interaktiv yanaşma, ünsiyyət situasiyası, produktiv*

A.G.Abdullayeva

Productive Types of Speech Activity at the English Lessons Summary

For many centuries, reading as a productive type of speech activity has been one of the most important means of cognition. Reading in the history of mankind arose later than oral speech and on its basis. It has become an autonomous means of communication and knowledge. Complex integrated reading comprehension skill involves active mental activity of a person, including imagination, emotions, existing experienced knowledge. The active role of the reader with his unique individuality contributes to the reconstruction of the meaning of the content of what is being read, determines personal interpretation.

Key words: *motivation, systematic control, interactive approach, communicative situation, productive*

Rəyçi: *filol.f.d., dos. Y.Zöhrab-Məcid Məsmə*

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2024

С.И.БАГИРОВА

доктор философских наук по филологии,
старший преподаватель
e-mail: sabinabagirova@mail.ru

Бакинский славянский университет
(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.1.347

НАЦИЯ СЛАВИТСЯ СВОЕЙ ИСТОРИЕЙ

Резюме. Статья посвящена истории создания и деятельности Иреванской учительской семинарии. 29 октября 2021 г. Президентом Азербайджанской Республики был подписан Указ о праздновании 140-летия Иреванской учительской семинарии. Семинария, открытая 20 октября 1880 г. на территории нашей исторической родины, сыграла неоценимую роль в просвещении, образовании и культуре азербайджанского народа. Труды выпускников семинарии внесли неоценимый вклад и в развитие современной науки Азербайджана.

Ключевые слова: исторические земли, Иреванская учительская семинария, исключительная заслуга, определённый уровень, яркие страницы

«Мы не должны забывать и не забываем наши исторические земли. Это должно стать направлением нашей будущей деятельности, так как мы проводим работу в том направлении сегодня. Наши исторические земли – это Иреванское ханство, Зангезурский и Гейчинский уезды. Это должно знать и молодое поколение, и весь мир. Я рад, что по этому вопросу – относительно истории наших древних земель – создаются серьезные научные труды, снимаются фильмы и организуются выставки. Мы в ближайшие годы должны быть более активными в этом направлении, в разных уголках мира должны проводиться в этой связи выставки и презентации. Потому что Иреван – наша историческая земля, и мы, азербайджанцы, должны вернуться на эти исторические земли. Это наша политическая и стратегическая цель, и мы должны постепенно приближаться к этой цели» [1].

Президент Ильхам Алиев подписал распоряжение о праздновании 140-летия Иреванской учительской семинарии.

Учительская семинария, начавшая свою деятельность 140 лет назад в древнем азербайджанском городе Иреван, составляет одну из ярких страниц истории системы образования, педагогической мысли, просвещения и национальной культуры нашего народа. Сотни деятелей науки, культуры, искусства, религии, имена которых запечатлены в истории Азербайджана, родились и выросли в городе Иреван.

Выдающийся азербайджанский ученый, критик, педагог Фирудин бек Кочарли, в конце XIX века работавший в Иреване, по праву назвал город Иреван «Меркези-улама, фузала, шуара», т.е. центр учёных и поэтов.

Произведения Иреванской интеллигенции, учёных в области науки, культуры и религии, в настоящее время хранятся в различных библиотеках, архивах и музеях мира.

Государственный совет России 20 октября 1880 года принял Постановление «Об организации учительских семинарий в Кутаисской и Иреванской губерниях».

8 ноября 1881 года в Иреване было открыто ещё одно учебное заведение – Иреванская учительская семинария. В различные годы семинарию возглавляли Якоб Степанович Сушевский, Иван Андреевич Пасютевич, Михаил Александрович Миропиев и Валентин Васильевич Дубровин. Благодаря усилиям первого директора семинарии Якоба Сушевского в первый же год в семинарию были привлечены 9 учителей и 42 ученика.

Как и все семинарии на Кавказе, Иреванская семинария состояла из 4 классов. Для формирования педагогического коллектива, учительского состава приглашались выпускники Горийской семинарии.

Выдающийся азербайджанский ученый, критик, педагог Фирудин бек Кочарли после окончания в 1885 году Горийской учительской семинарии был направлен на работу в Иреванскую мужскую гимназию. Фирудин беку принадлежит исключительная заслуга в открытии школ нового типа в Иреване и обеспечении их учебными материалами.

В 1880 году в статье «Письмо из Иревана» Фирудин бек писал: «Два-три года как в нашем городе открылась пара правильных и аккуратных школ, и мусульманские дети, как и дети других национальностей, получили возможность изучать науку и литературу по новому методу... Конечно, у этих школ немало и недостатков, но есть надежда, что жители Иревана помогут в короткий срок решить материальные нужды школ [2]. Он также повествует об открывших в Иреване школах интеллигентов Мешади Исмаил Казымзаде и Мирза Казым Аскерзаде.

Как и в других семинариях, обучение в Иреванской учительской семинарии было платным, только определённая часть учащихся обучалась за государственный счёт.

Наряду с азербайджанцами, здесь учились армяне, грузины, русские и представители других народов. В семинарии изучались богословие, азербайджанский язык, русский язык, арифметика, геометрия, география, биология, рисование, пение, а также добровольно преподавались и некоторые профессии – столярничество, переплетное дело, овощеводство и шелководство.

В младшем подготовительном классе дети из азербайджанских семей 5 часов в неделю изучали русский язык, 5 часов – математику, 4 часа – теологию, 2 часа – историю, 2 часа – рисование, 2 часа – естествознание, 2 часа – черчение (в целом 30 часов в неделю).

Учащиеся, владеющие русским языком, имеющие определенный уровень подготовки, принимались в старшие подготовительные классы или в первый класс.

Первым азербайджанским преподавателем в Иреванской семинарии был выдающийся ученый, педагог-просветитель Ахунд Мамедбагир Газизаде. Со дня открытия семинарии до 1897 года преподавал теологию и азербайджанский язык.

В разное время преподавали в семинарии шариат и азербайджанский язык Мирзавали Гамерли, Рашид бек Шахтахтинский, Джафар бек Джафарбеков, Мамед Ахундов, Мамедбагир Тагизаде, Мирза Джабир Мухаммедзаде.

Выпускниками семинарии в различные годы были Ахмед бек Газиев, Али Ашраф Газиев, Молла Халил бек оглу Газиев, Фармаз Махмудбеков, Халил Мамедалиев, Гасан Насирбеков, Мамед бек Али бек оглу Махмудбеков, Салех Мешади Теймур оглу Гюллюджинский, Ага бек Рагим бек оглу Фирудинбеков, Аббас Аллахверди оглу Гадимов, Мир Гашим бек Везиров, Али Султанов, Мир Гашим бек Везиров, Фаррух

Агакишибеков, Али Джалилзаде, Шихали бек Фирудинбеков, Джафар бек Джафарбеков, Мирза Аббас Мамедзаде, Ибадулла бек Муганлинский, Вахид Мусабеков, Гусейнали бек Рустамбеков, Таги бек Сафиев, Гашим бек Нариманбеков, Шамиль Махмудбеков, один из выдающихся художников Турции Ибрагим Сафи и др.

Мирза Джаббар Мамедов (родился в 1882 году в Иреване в семье Фарса Аббаса), получивший образование в Иреванской учительской семинарии, был видным педагогом и ученым. В связи со сложившейся ситуацией он переехал в Азербайджан и два года преподавал русский и турецкий языки в Нахчиванской высшей начальной школе. За эти годы он издал три книги:

1. Самоучитель турецкого языка для россиян;
2. Учебник русского языка для турок;
3. Самоучитель русского языка для персов.

После 1920-х годов он составил около 20 учебников на азербайджанском и русском языках для начальной или средней школы.

Выпускниками семинарии были также Гасан Сафарли и Гасан бек Газиев. Прекрасный знаток русского языка и математики Сафарли преподавал в нахчыванской школе «Рушдия», а Газиев работал учителем русского языка в школе Улуханлы, затем до 1918 года был учителем русского языка в различных национальных школах Иревана.

В 1915 году Иреванская учительская семинария переехала в Сардарабад (нынешний Армавир), где функционировала до 1918 года. В 1918 году из-за этнических чисток, совершённых армянами против азербайджанцев, семинария прекратила свою деятельность, часть преподавателей и студентов была убита, а оставшиеся в живых покинули родные места и нашли убежище в Турции и Азербайджане.

Свет этого старинного центра образования, внесшего большой вклад в развитие нашего национального образования и вписавшего яркие страницы в историю нашей Родины, будет светить ещё сотни лет.

Научный результат. В статье представлена информация о наших исторических: об Иреванском ханстве, Зангезурском и Гейчинском уездах, как по Указу Президента Ильхама Алиева было подписано распоряжение о праздновании 140 летию Иреванской учительской семинарии.

Научная новизна статьи в том, что в ней впервые рассматривается проблема Иреванской учительской семинарии, составляющей одну из ярких страниц в развитии национальной культуры и образования нашего народа.

Значимость работы видится в том, что сегодня современный процветающий Азербайджан, уверенно шагая в будущее, не забывает своих исторических корней, а для молодого поколения информация эта будет образцом преданности к своему прошлому, к своей земле.

Литература

1. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева о проведении 140-летия Иреванской сельской семинарии, 29 декабря, – 2021 года.
2. Köçərli F.B. İrəvandan məktub // Köşkül. – 1890, 20 aprel. №104..
3. Mərdanov, M. İrəvan Müəllimlər Seminariyası. – s.140.
4. Рустамов, Ф. Иреванская учительская семинария. – Азертадж. 18 января, – 2022.
5. Мамедова, В. Видео ролик – 140 лет Иреванской учительской семинарии. Школа №171, – 2022.

S.İ.Bağirova

Millət öz tarixi ilə məşhurdur
Xülasə

Məqalə tarixi torpaqlarımıza – İrəvan xanlığına, Zəngəzur və Göyçay qəzalarına həsr olunub. Burada 143 il əvvəl Yerevanda Azərbaycan təhsilinin ən parlaq səhifəsi olan Müəllimlər seminariyasının yaranma tarixi açıqlanır. Tədris müəssisəsinin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olmuş Firudin Bəy Köçərlinin xidmətləri vurğulanır və ilk məzunlar xatırlanır.

Açar sözlər: tarixi torpaqlar, İrəvan Müəllimlər Seminariyası, müstəsna xidmət, müəyyən səviyyə, parlaq səhifələr

S.I.Bagirova

The Nation is Famous for its History
Summary

The article is devoted to our historical lands: the Erivan Khanate, Zangezur and Goychay counties, where Azerbaijanis should return to their ancestral lands. The article reveals the history of the creation of the teachers' seminary in Yerevan 143 years ago, which was one of the brightest representatives of Azerbaijani education. The merits of F.B.Kocharli in organizing the Iravan Teachers' Seminary are emphasized.

Key words: historical lands, Yerevan Teachers' Seminary, exceptional merit, a certain level, bright pages.

Рецензент: доц. М.Б.Ахундова

Redaksiyaya daxil olub: 09.02.2024

Л.Г.БЕЙЛЕРОВА

диссертант

e-mail: baylarovaleyla94@gmail.com

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

[https://orcid.org/ 0009-0006-7124-184X](https://orcid.org/0009-0006-7124-184X)

:10.62021/0026-0028.2024.1.351

КРИТЕРИИ ОТБОРА АУТЕНТИЧНЫХ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИХ ТЕКСТОВ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Резюме. Статья посвящена исследованию эффективного обучения устной речи студентов на начальном этапе изучения немецкого языка в языковом вузе, что зависит от тщательного отбора аутентичных лингвострановедческих материалов. Критерии отбора должны быть ориентированы на целевую ориентацию, методический подход, аутентичность ресурсов, индивидуализацию обучения и системный подход. Правильный выбор материалов играет ключевую роль в формировании языковой компетенции и успешном развитии устной речи учащихся.

Ключевые слова: лингвострановедение, лингвострановедческий материал, критерии отбора, аутентичные тексты

Использование аутентичных текстов лингвострановедческого характера для развития коммуникативных навыков студентов, на начальном этапе изучения немецкого языка в высшем учебном заведении, приобретает особое значение, так как они представляют собой продукт культуры носителей языка. Перенос этих аутентичных лингвострановедческих текстов в учебное пространство обуславливает их роль как отражение социокультурной среды страны, в которой функционирует изучаемый язык. Такие аутентичные тексты лингвострановедческого характера, становятся неподдельными образцами аутентичной иноязычной речи, занимая важное место в процессе обучения.

Тем не менее, как отмечает целый ряд азербайджанских, российских и зарубежных авторов, далеко не каждый аутентичный текст лингвострановедческого характера может быть использован к обучению устной речи на начальном этапе немецкого языка в языковом вузе. В связи с этим актуальной становится необходимость разработки критериев отбора аутентичных текстов и упражнений лингвострановедческого характера, способствующих эффективному развитию коммуникативных навыков у студентов.

Согласно исследованию иностранных языков С.В.Кузнецовой, среди ключевых аспектов следует отметить несколько критериев для аутентичных текстов [5, с. 23-25]. Эти аспекты оказывают существенное влияние на эффективность и качество языкового обучения:

В педагогическом контексте, использование аутентичных текстов лингвострановедческого характера, оказывает многогранный воздействие на процесс обучения. Первоначально, следует отметить важность соответствия объема фоновых знаний студентов содержанию текстов. Это обеспечивает более эффективное усвоение материала и позволяет обучающимся базироваться на уже имеющихся знаниях, что способствует более глубокому учебному опыту.

Далее, необходимо подчеркнуть межкультурный характер использования аутентичных текстов. Согласно С. В. Кузнецовой, выбор текстов, отражающих разнообразие культур и

мировоззрений, позволяет студентам погружаться в различные аспекты культурных особенностей, менталитетов и обычаев разных стран [5, с. 25-35]. Этот аспект способствует формированию более глубокого понимания и уважения к межкультурным различиям.

Учёт родного языка и культуры обучаемых представляет собой ещё один важный аспект [1, с. 15-16]. Преподаватель, учитывая языковой и культурный контекст студентов, может выбирать тексты, содержащие элементы, близкие к их собственному опыту. Это устанавливает более личное и эмоциональное взаимодействие с материалом, способствуя глубокому осмыслению и запоминанию.

Стимулирование критического мышления является ещё одним аспектом, подчеркивающим важность выбора аутентичных текстов [1]. Разнообразие точек зрения и аргументов в текстах способствует развитию критического мышления студентов, позволяя им анализировать информацию, выражать собственные мнения и оценивать достоверность представленных данных.

Поддержка языковой компетенции также важна в использовании аутентичных текстов [4, с. 10-14]. Студенты, встречаясь с живым, неподготовленным языком, развивают навыки чтения, аудирования, понимания контекста и извлечения ключевой информации [3, с. 27-37].

Наконец, работа с аутентичными текстами лингвострановедческого характера способствует подготовке студентов к реальным коммуникативным ситуациям. Тексты отражают реальные жизненные контексты и ситуации, что помогает обучающимся применять полученные знания и навыки в реальных общественных и профессиональных областях. Таким образом, использование аутентичных текстов обогащает образовательный процесс, создавая условия для более глубокого и комплексного освоения учебного материала.

Представляются интересными точки зрения Н.В.Елухиной и Е.В.Мусницкой, выделивших следующие критерии отбора и организации материала [2, с. 78-88]:

1. Социокультурная насыщенность материала, которая подразумевает, что выбранные источники или данные должны включать элементы социокультурной среды. Это включение способствует более глубокому и всестороннему пониманию контекста.

2. Подчеркивается важность анализа ситуаций и контекстов межличностного взаимодействия как факторов, влияющих на коммуникацию. Это помогает учесть обстоятельства и окружение, в которых происходит общение.

3. Критерий коммуникативно-познавательной ценности уделяет внимание информации, способной вызвать реакцию у читателей или аудитории. Материал должен быть интересным и стимулирующим для дальнейшего обсуждения или углубленного понимания.

4. Выделение тематической маркированности подразумевает отбор информации, связанной с определенной темой или аспектом, что делает материал более ясным и легко воспринимаемым. Это также позволяет сосредоточиться на ключевых аспектах для более глубокого анализа.

5. Необходимость выбора актуальных и значимых данных подчеркивает важность обеспечения релевантности и актуальности исследования или обсуждения. Объединяя эти критерии, Н.В.Елухина и Е.В.Мусницкая призывают к внимательному и целенаправленному подходу к отбору и структурированию информации [2, с. 66]. Их подход позволяет более эффективно работать с данными, а также глубже понимать многогранность межличностной коммуникации и её социокультурные аспекты.

Отбор аутентичных текстов лингвострановедческого характера требует внимательного подхода, чтобы тексты действительно отражали культурные и языковые особенности конкретного языка и страны [7, с. 78-79]. Вот несколько критериев, которые можно использовать при выборе таких текстов:

- Аутентичность: тексты должны быть взяты из надежных источников и отражать современные языковые и культурные особенности.

- Актуальность: тексты должны охватывать разнообразные темы и жанры, чтобы быть интересными и полезными для целевой аудитории.
- Разнообразие: тексты должны быть разной длины и сложности, чтобы соответствовать потребностям студентов.
- Отзывы аудитории: важно прислушиваться к мнению студентов о выбранных текстах, чтобы оценить их полезность.

Важно помнить, что аутентичные тексты лингвострановедческого характера должны быть интересными и понятными для аудитории, а также соответствовать уровню языковой компетенции студентов.

Нами были выделены следующие критерии отбора аутентичных текстов лингвострановедческого характера:

1. Критерий соответствия планируемой учебной деятельности подразумевает, что тексты должны быть подобраны так, чтобы они соответствовали целям и задачам учебной программы или занятия [9, с. 45-47]. Это важно для того, чтобы тексты были не только интересными и актуальными, но и полезными с точки зрения изучения языка и культуры.

- В учебной программе по немецкому языку для начинающих уровней предусмотрено изучение основных фраз и выражений для повседневных ситуаций. В соответствии с этой программой, тексты для чтения включают простые диалоги о знакомстве, приветствии и рассказы о семье, что соответствует учебным целям.

- В рамках курса по изучению немецкой культуры и истории тексты должны соответствовать основным темам и периодам истории Германии. Такие материалы включают статьи о Великой Отечественной войне, деление Германии и ее европейской интеграции, что соответствует учебным задачам.

- В программе по изучению делового немецкого языка, для будущих бизнесменов предусмотрены темы, связанные с бизнес-корреспонденцией и переговорами. Тексты для чтения должны быть ориентированы на деловую сферу, включая электронные письма, предложения по сотрудничеству и тексты организационных документов.

2. Критерий аутентичности означает, что тексты должны быть настоящими и не созданными искусственно для обучения. Аутентичные тексты могут включать реальные материалы из жизни страны, такие как новости, статьи, объявления и другие [9, с. 66-67]. Это поможет студентам более глубоко погрузиться в реальное использование языка.

- В учебных материалах для изучения немецкого языка включены аутентичные тексты из немецких новостных источников, такие как заголовки статей из газет и интернет-новости.

- Учебные упражнения включают записи разговоров носителей языка, проводимых на улицах немецких городов, что позволяет студентам слушать аутентичные диалоги и акценты.

- Материалы также включают аутентичные аудиозаписи интервью с представителями разных социокультурных групп, чтобы студенты могли понимать разнообразие языковых стилей и акцентов.

4 Критерий лингвистической ценности связан с языковыми аспектами текстов. Тексты должны содержать разнообразные лингвистические элементы, такие как различные стили речи, лексика разного уровня сложности, грамматические конструкции и др. Это поможет студентам расширить свой словарный запас и улучшить понимание грамматики.

- Учебные тексты включают в себя разнообразные стили речи, такие как официальные документы, художественная литература и разговорный язык, чтобы студенты могли развивать навыки адаптации к различным коммуникативным ситуациям.

- В текстах присутствует разнообразная лексика, включая термины из разных областей, такие как медицина, технологии и искусство, что помогает студентам расширить свой словарный запас.

• Материалы включают грамматические конструкции разного уровня сложности, включая подчиненные предложения, времена глаголов и множественные спряжения, что способствует улучшению навыков в области грамматики.

Критерий соответствия учебной программе предполагает, что материалы должны соответствовать учебным целям и задачам для полезного изучения языка и культуры. Этот критерий требует, чтобы выбор материалов был направлен на достижение обучающих целей и задач для эффективного обучения языку и культуре.

Аутентичность материалов необходима, чтобы гарантировать, что они не являются искусственными и созданными специально для обучения, включая настоящие материалы из жизни страны. Он подразумевает использование реальных источников, которые происходят из реальной жизни в стране, а не созданных искусственно, чтобы обеспечить студентам более правдоподобное понимание языка и культуры.

Критерий обогащения социокультурным контекстом требует, чтобы материалы отражали языковые, культурные и социальные аспекты страны, чтобы студенты могли глубже понять общество, традиции и ценности через изучение языка [7, с. 78-79]. Это означает, что материалы должны содержать информацию, которая помогает студентам погрузиться в социокультурный контекст страны и лучше понимать язык, традиции и ценности.

Критерий лингвистической ценности связан с языковыми аспектами текстов, такими как разнообразие стилей речи, словарь и грамматика. Он помогает студентам расширить свои языковые навыки. На начальных этапах обучения особенно важно тщательно выбирать материалы, так как они могут сильно повлиять на развитие устной речи студентов и их понимание немецкой культуры [4, с. 40-46].

На основе приведённых критериев в ходе изучения различной литературы и справочников был отобран следующий текст лингвострановедческого характера:

1. Новостная статья: Заголовок: "Deutschland verabschiedet sich von der Kohleenergie"

Текст: Deutschland hat historische Entscheidungen getroffen, die allmähliche Einstellung der Nutzung von Kohleenergie als Stromquelle betreffen. Diese Maßnahme ist eine Reaktion auf die Notwendigkeit, den Klimawandel zu bekämpfen und sich vermehrt erneuerbaren Energiequellen zuzuwenden. Die Regierung plant, die letzten Kohlekraftwerke zu einem bestimmten Zeitpunkt zu schließen und den Fokus auf die Entwicklung von erneuerbaren Energiequellen wie Solarenergie und Windkraft zu legen.

Перевод: В Германии принято историческое решение о постепенном прекращении использования угольной энергии как источника электроэнергии. Это решение связано с необходимостью борьбы с изменением климата и переходом к более экологически чистым источникам энергии. Правительство планирует закрыть последние угольные электростанции к определенной дате и сосредоточиться на развитии возобновляемых источников энергии, таких как солнечная и ветровая энергия.

Данный текст о новостях в Германии по вопросам энергетики и экологии представляет собой аутентичный и ценный учебный материал. Эта новостная статья, с заголовком "Deutschland verabschiedet sich von der Kohleenergie," отражает реакцию германского правительства на экологические вызовы, связанные с использованием углеводородной энергии. Текст богат лингвистическими и тематическими аспектами, актуальными для изучения немецкого языка и культуры. Он может использоваться как учебный ресурс для обсуждения экологических и политических вопросов в немецкоязычном контексте.

Выбор учебных материалов для обучения устной речи на начальном этапе изучения немецкого языка в языковом вузе имеет решающее значение [7, с. 34-36]. Он должен удовлетворять критериям, включающим аутентичность, социокультурную насыщенность и лингвистическую ценность. Правильный отбор аутентичных лингвострановедческих текстов позволяет студентам не только развивать языковые навыки, но и глубже понимать культурные особенности немецкоговорящих стран.

Научный результат. Разработка критериев отбора аутентичных лингвострановедческих текстов для обучения устной речи студентов на начальном этапе изучения немецкого языка в языковом вузе.

Научная новизна. Заключается в разработке системы критериев отбора аутентичных лингвострановедческих текстов для учебы устной речи студентов на начальном этапе изучения немецкого языка в языковом вузе, учитывающей лингвистические, культурные и методологические аспекты обучения.

Значимость работы. Эта работа имеет важное значение, так как правильный выбор аутентичных лингвострановедческих текстов для обучения устной речи студентов на начальном этапе изучения немецкого языка определяет эффективность обучения. Критерии отбора текстов должны учитывать целевую направленность, методический подход, аутентичность материалов и индивидуализацию обучения, играя ключевую роль в формировании языковой компетенции и развитии устной речи студентов.

Литература

1. Верещагин, Е.М. Лингвистическая проблематика страноведения в преподавании русского языка иностранцам. / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. – М.: Изд-во МГУ, – 1971. – 84 с.
2. Елухина, Н.В., Мусницкая, Е.В. Какими должны быть тексты для чтения и тексты для аудирования? // Иностранные языки в школе, – 1978, №3, – с. 28-40.
3. Жинкин, Н.И. Механизмы речи / Н.И.Жинкин. – М.: Изд-во АПН РСФСР, – 1958. – 370 с.
4. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность. / Ю.Н.Караулов. – М.: Наука, – 1987. – 263 с.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А.Маслова, – М.: Издательский центр «Академия», – 2001. – 208 с.
6. Нагисойлу, М.Н. Произведение Аббасгулу Аги Бакиханова «Риязул-Кудс оригинал или перевод // Журнал «Мутарджим», – 2003 г. 18 марта № 1-2. – с. 34-35.
7. Кузнецова, С.В. К вопросу об использовании аутентичных текстов профессиональной направленности в процессе обучения иностранному языку в вузе // Азимут научных исследований: педагогика и психология, – 2017, т. 6, № 1 (18), – с. 96-99.
8. Макковеева, Ю.А. Развитие иноязычной социокультурной компетенции у студентов языковых вузов на основе аутентичной аудитивной и аудиовизуальной музыкальной наглядности: английский язык как второй иностранный // Диссертация кандидата педагогических наук: 13.00.02. Название учебного заведения, в котором выполнена диссертация, 2018, с. 14-20.
9. Миньяр-Белоручев, Р.К. Методика обучения иностранным языкам или лингводидактика? // Иностранные языки в школе, – 1996, №1, – с.6-11.

L.Q.Bəylərova

Ali məktəbdə alman dilinin öyrədilməsinin ilkin mərhələsində tələbələrə şifahi nitqin aşılması üçün autentik linqvistik və mədəni mətnlərin seçilməsi meyarları

Xülasə

Məqalə ali məktəblərdə alman dilinin tədrisində şifahi nitqin ilkin mərhələsində tələbələrin şifahi nitq bacarığının effektiv təliminə həsr olunmuşdur. Bu, linqvistik və mədəni autentik mətnlərin seçilməsi prosesinin diqqətli təyinatından asılıdır. Seçim kriteriyaları məqsəduyğunluq, metodoloji yanaşma, mənbənin autentiyyəti, təlimdə fərdi və sistemli yanaşmaya əsaslanmalıdır. Doğru materialların seçilməsi tələbələrin dil bacarığının formalaşmasında və şifahi nitqin uğurlu inkişafında əsas rol oynayır.

Açar sözlər: *lingvoölkəşünaslıq, lingvoölkəşünaslıq materialı, seçim kriteriyaları, autentik mətnlər*

L.Q.Baylarova

**Criteria for Selecting Authentic Linguistic and Cultural Texts for Teaching Oral Speech
to Students at the Initial Stage of the German Language at a Language University**

Summary

The article is devoted to the study of effective teaching of oral speech of students at the initial stage of studying German in a language university, which depends on the careful selection of authentic linguo-cultural materials. The selection criteria should be focused on the target orientation, methodological approach, authenticity of resources, individualization of training, and a systematic approach. The correct choice of materials plays a key role in the formation of language competence and the successful development of students' oral speech.

Key words: *linguaculture, linguistic-cultural materials, selection criterion, authentic texts*

Рецензент: д.п.н., проф. Д.А.Исмаилова

Redaksiyaya daxil olub: 20.02.2024

Л.Д.ДАДАШЕВА

e-mail: lemandadash@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.1.357

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПРИЯТИЯ СКАЗОК МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ

Резюме. В статье раскрываются лингводидактические особенности восприятия сказки младшими школьниками, этапы восприятия литературного произведения детьми младшего школьного возраста. Впервые русская народная сказка рассматривается в азербайджанской начальной школе в качестве учебного материала, обуславливающего накопление информативно-ценных сведений по руссведению в коммуникативной деятельности обучаемых на русском языке. Автор отмечает, что художественная литература является основным средством развития личности ребёнка. Раскрыть богатейший потенциал произведений художественной литературы можно при условии, если произведение полноценно воспринято. Одна из задач учителя начальной школы – создать условия для того, чтобы ребёнок эмоционально, верно, воспринял художественное произведение. Анализ статьи приводит к умозаключению, что художественная литература является одним из средств формирования общей культуры человека.

Ключевые слова: лингводидактическая основа, подвергается обработке, носитель языка, аутентичные тексты

Сказками, как лингводидактическим материалом, пользовались ещё в средневековой Европе, когда обучали латыни. И в современной методике преподавания, рациональным считается использование сказки не только в таких аспектах языка, как фонетика, лексика, грамматика, но и при овладении основными видами речевой деятельности – аудированием, говорением, чтением, письмом. В ходе этой деятельности, задача преподавателя заключается в том, чтобы умело и с максимальной отдачей используя этот материал, добиваться положительных результатов в овладении нормами русской речи.

К числу бесспорных преимуществ, сказки следует отнести и тот факт, что она служит источником для реализации в учебном процессе информации о реалиях русской действительности.

Однако, несмотря на кажущуюся простоту, оригинальная сказка сложна даже для носителя языка. Поэтому тексты сказок зачастую подвергаются обработке и для русских детей. Для устранения трудностей в восприятии аутентичных текстов, рекомендуется адаптация их в качестве реализации методического требования, доступности текста в языковом плане.

Аутентичные тексты – это такие тексты, «которые носители языка продуцируют для носителей языка, то есть собственно оригинальные тексты, создаваемые для реальных условий» [4, с. 5]. Это материалы, поясняет Е.Н. Соловова, которые «используются в реальной жизни тех стран, где говорят на том или ином иностранном языке, а не специально созданные материалы для условий обучения этому языку» [4, с. 4].

Опираясь на материалы статьи Е.Н. Солововой, подчеркнём, что при отборе учебных аутентичных текстов, необходимо соблюдать ряд требований к их тематике и проблематике:

– направленность на формирование необходимых языковых и речевых навыков и умений;

- соответствие возрасту, интересам, возможностям, уровню обучающихся;
- способствование их адекватной социализации в условиях межкультурного обучения.

Аутентичные тексты должны быть динамичными, соответствовать уровню языковых знаний. Важно также, чтобы характер текстов и методический аппарат к ним, позволяли работать не только с участием преподавателя, но и индивидуально, чтобы «каждый ученик осознавал процесс обучения как индивидуальный процесс, зависящий, в первую очередь, от него самого, от его усилий по изучению языка» [4, с. 2].

Аутентичные тексты способствуют развитию у обучающихся умения понимать чуждый им образ жизни, поведение людей, использовать изучаемый язык в качестве средства для познания реалий иной лингвокультуры. «Тексты эти на изучаемом языке являются средствами расширения темы учебника, способствуют реализации принципа новизны в учебном процессе» [3, с. 21]. Благодаря работе с аутентичными текстами, создаются благоприятные условия для непроизвольного запоминания языкового материала.

Основываясь на классификации степеней адаптации аутентичного текста, предложенной А.Н.Васильевой [1, с. 42], мы, в ходе подготовки учебных текстов, подвергли их содержание средней и сильной адаптации. При средней адаптации мы вносили значительные изменения в текст за счёт мелких сокращений и замен синонимического характера в тех местах, которые отличаются сложностью излагаемой мысли и трудностью для восприятия и осмысления.

Таким образом, адаптация производится с помощью сокращения незнакомой лексики и сложных грамматических конструкций, способствующих тому, чтобы сделать смысл фраз, предложений более доступным для обучаемых.

В ходе обучения русскому языку, в целях формирования и развития коммуникативных способностей, на основе аутентичных текстов (сказок), следует воспринимать как непрерывный процесс реализации фрагментов общения между двумя народами с целью выработки взаимопонимания, коммуникативной общности. К.Д.Ушинский ценил сказки как «блестящие попытки русской народной педагогики» [7, с. 12], но значение сказки он видел не в моральных сентенциях, а в том, что сказка для учащихся представляет собой «нечто целое, стройное, легко обозримое, полное движения, жизни и интереса» [2, с. 12].

Великий русский педагог К.Д.Ушинский был о сказках настолько высокого мнения, что включил их в свою педагогическую систему. Причину успеха сказок у детей, Ушинский видел в том, что простота и непосредственность народного творчества соответствуют таким же свойствам детской психологии. В народной сказке, по его мнению, «великое и исполненное поэзии дитя – народ рассказывает детям свои детские грёзы и, по крайней мере, наполовину сам верит в эти грёзы» [5, с. 21].

Наиболее обобщённо, педагогическую роль сказок, представил в своих трудах В.А.Сухомлинский. Он эффективно использовал их в воспитательном процессе, в Павлышской средней школе дети сами творили сказки. По мнению Сухомлинского, «сказка, игра, фантазия – животворный источник детского мышления. Пять, десять раз ребёнок может повторять одну и ту же сказку, и каждый раз открывает в ней что-то новое. Ребёнок прекрасно знает, что в мире нет ни Бабы-яги, ни Царевны-лягушки, ни Кощея Бессмертного. Но он воплощает в эти образы добро и зло и выражает своё личное отношение к хорошему и плохому» [5, с. 20].

Образность – важная особенность сказок, которая облегчает их восприятие детьми, не способными еще к абстрактному мышлению. В герое обычно весьма выпукло и ярко показываются главные черты характера, которые сближают его с национальным характером народа: отвага, трудолюбие, остроумие и т.д. Эти черты раскрываются и в событиях, и благодаря разнообразным художественным средствам, например гиперболизации.

Работы современных педагогов – Н.С.Бибко, Н.Е.Львовой, Г.К.Щербининой, М.А.Никитиной – раскрывают, как через сказочные элементы учитель может найти путь в сферу эмоций ребёнка и на этой основе формировать нравственные категории.

У детей, из-за их социально зависимого положения, часто бывают всякого рода огорчения, терпят крах их устремления, намерения, поступки, что обычно компенсируется ребёнком в мечтах, в воображении. Сказка создаёт прекрасную основу для этой компенсационной потребности, приводя все непременно к счастливому концу. Сказки полны героями и ситуациями, способными дать толчок процессам идентификации и отождествления, с помощью которых ребёнок может косвенным путём осуществить свои мечты, компенсировать свои мнимые или подлинные недостатки.

Объём сказки невелик. Это немаловажное обстоятельство позволяет изучать её в начальных классах не в отрывках, а целиком, не прибегая к сильной адаптации. Начиная изучение сказки, учитель расскажет её близко к тексту.

В ходе работы над лексикой, следует обратить внимание на те слова и словосочетания, которые являются малоупотребительными, просторечными, устаревшими. Учитель в процессе работы над незнакомыми словами, пользуется известными в методической науке приёмами активизации незнакомой лексики (перевод, подбор синонимов или антонимов, словотолкование и грамматический разбор).

После лексической работы учитель выразительно читает текст сказки, сопровождая комментариями. Наиболее ответственный этап занятия – круговое чтение учащимися. Ему надо уделить не менее 15-20 минут и постараться, чтобы как можно большее количество детей поупражнялись в чтении. Для этого текст разбивается на небольшие части: по три-четыре предложения или менее законченными. Чем меньше развиты навыки чтения, тем меньшими должны быть отрывки. Учитель может остановить учащихся, если те допустили ошибку в произношении слова, прочитали не с той интонацией, неправильно выделили смысловые синтагмы, попросить их ещё раз прочитать предложения и т.д.

Трудным для учителя, при подготовке к уроку является создание системы вопросов и заданий, направленных на активизацию души и ума детей, вопросов, которые должны органично «вырастать» из текста сказки. Прежде всего, необходимо выявление и осмысление общего эмоционального восприятия сказки: Понравилась ли сказка? Почему? Что в сказке показалось самым интересным? Какое отношение к героям? Кто настоящий герой? Отличается ли он от других героев? Чем? О чём эта сказка?

Работа по усвоению текста, постепенно подготавливает детей к анализу сказки, побуждает высказать своё отношение к герою, дать оценку его поступкам. В их ответах учитель отмечает не только содержательность и полноту, но и правильность их грамматического оформления. В ходе беседы следует учить обращаться к тексту, находить в нём отрывки, подтверждающие их высказывания.

Ответы на вопросы подготовят учащихся к самостоятельному пересказу сказки. Сюжетность сказки позволяет в процессе его изучения привлекать всевозможные формы пересказа (подробный, краткий, выборочный, с лексико-грамматическим заданием по опорным словам, по плану и так далее). Пересказ способствует не только осмыслению и усвоению содержания, он активизирует нужную лексику, развивает навык связанной речи. Употребление сказочных оборотов оживит рассказ, придаст ему выразительность. В пересказе, также, как и при чтении, должно участвовать, по возможности, большое количество учащихся.

Следующим этапом является чтение по ролям. Такое чтение даст эффект только в том случае, если оно хорошо подготовлено, поэтому сначала определяется количество чтецов и общий характер чтения роли каждого из них.

Затем начинается самое зрелищное – театрализованное представление в классе: оживают персонажи сказки. Драматизация – самый активный этап урока, потому, что на этом этапе создается возможность для естественного общения в учебной обстановке.

Чем больше условий создаётся для этого перевоплощения в образ, тем легче его передать. В этом процессе положительным может явиться частичная костюмировка (головной убор, платок, корзинка, борода и так далее), это помогает детям быть «не самими собой», а такими, как изображаемый герой. Все виды драматизации в классе лучше проводить не за столами, а на свободной площадке у стола учителя. Это всегда повышает чувство ответственности выполнения своей роли.

Использование сказок на уроках помогает учащимся владеть не только такими аспектами языка как фонетика, грамматика, лексика, но и важнейшим видом речевой деятельности – говорением. Сказки незаменимы в обучении монологической идеологической речи, потому что делают речь живой, красочной. Задача же учителя заключается в том, чтобы умело и с максимальной отдачей используя этот материал, добиваться развития коммуникативных способностей учащихся.

К числу бесспорных лингводидактических преимуществ, в сказке следует отнести и тот факт, что он служит источником для реализации в учебном процессе информации о русской культуре, о реалиях русской действительности.

Сказка служит средством воспитания. Она формирует высокие нравственные качества у своих читателей: добро почти всегда побеждает, злые силы терпят поражение. Положительный герой любит свою родину, держит данное слово, всегда приходит на помощь нуждающимся, красив душой и физически.

Воспитательная сила искусства «даёт возможность войти «внутрь жизни», пережить кусок жизни, отражённый в свете определённого мировоззрения», – это говорил видный психолог Б.М.Теплов [6, с. 86].

Научная новизна статьи заключается в том, что в впервые в качестве магистерской диссертации, сказка рассматривается как лингводидактический материал в обучении детей младшего школьного возраста.

Научный результат. В статье представлена информация о том, что изучение сказок в начальной школе является важным компонентом обучения, что сказки являются для детей духовной необходимостью.

Значимость работы состоит в том, что данный фактический материал может быть использован в подготовке программ, методических пособий, способствующий нравственному воспитанию младших школьников.

Литература

1. Васильева А.Н. Русская художественная литература в иностранной аудитории как предмет изучения и как материал при обучении языку. – М., 1972.
2. Леонтьев А.А. Путешествие по карте мира. / А.А. Леонтьев. М., 1990.
3. Пассов Е.И. Развитие индивидуальности как цель иноязычного образования: электронная версия. <http://www.gramota.ru/mag>
4. Соловова Е.Н. Методика отбора и работы с текстами для чтения на старшем этапе обучения школьников. Иностранные языки в школе. 2007, №2.
5. Сухомлинский В.В. Комната сказки [Электронный ресурс] / В.В. Сухомлинский. – Режим доступа: <http://nsportal.ru/blog/nachalnaya-shkola/all/2012/07/06/vasukhomlinskiykomnata-skazki>
6. Теплов Б.М. Психология. Учебник для средней школы. М. Высшая школа. 1965.
7. Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании / К.Д. Ушинский. Собр. соч. Т. 2. – М.-Л.: Издательство АПН РСФСР, 1969.

L.D.Dadaşova

Gənc məktəblilər tərəfindən nağıl qavrayışının linqvodic didaktik əsasları

Xülasə

Məqalədə kiçikшфюдж məktəblilər tərəfindən nağılın qavranılmasının linqvodic didaktik xüsusiyyətləri, ibtidai məktəbyaşlı uşaqlar tərəfindən ədəbi əsərin qavranılması mərhələləri açıqlanır. Rus xalq nağılı ilk dəfə olaraq Azərbaycanın ibtidai məktəbində rus dilində şagirdlərin kommunikativ fəaliyyətində rusşünaslıq haqqında informativ – dəyərli məlumatların toplanmasını şərtləndirən tədris materialı kimi nəzərdən keçirilir. Müəllif qeyd edir ki, bədii ədəbiyyat uşağın şəxsiyyətinin inkişafının əsas vasitəsidir. Əsər tam qəbul edildiyi təqdirdə bədii əsərlərin ən zəngin potensialını aşkar etmək mümkündür. İbtidai sinif müəlliminin vəzifələrindən biri də uşağın bədii əsəri emosional, düzgün qəbul etməsi üçün şərait yaratmaqdır. Məqalənin təhlili bədii ədəbiyyatın insanın ümumi mədəniyyətini formalaşdırmaq vasitələrindən biri olduğu qənaətinə gəlir.

Açar sözlər: linqvodic didaktik əsas, işlənmişdir, dilin daşıyıcısı, orijinal mətnlər

L.D.Dadashova

The Linguistic and Didactic Foundations of the Perception of Fairy Tales by Younger Schoolchildren

Summary

The article reveals the linguistic and didactic features of the perception of a fairy tale by younger schoolchildren, the stages of perception of a literary work by children of primary school age. Russian folk tale is considered for the first time in the Azerbaijani primary school as an educational material, which causes the accumulation of informative and valuable information on Russian studies in the communicative activities of students in Russian. The author notes that fiction is the main means of developing a child's personality. It is possible to reveal the rich potential of works of fiction, provided that the work is fully perceived. One of the tasks of an elementary school teacher is to create conditions for a child to perceive an artwork emotionally, correctly. The analysis of the article leads to the conclusion that fiction is one of the means of forming a common human culture.

Key words: linguodidactic basis, undergoes processing, native speaker, authentic texts

Рецензент: доц. М.Б.Ахундова

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2024

Т.Г.ДЖАФАРОВ

доктор филологических наук, профессор
e-mail: telman_jafarov@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

 :<https://orcid.org/0000-0002-4429-654X>

 :10.62021/0026-0028.2024.1.362

О ВОЗМОЖНОСТЯХ И ПРЕИМУЩЕСТВАХ ПРИМЕНЕНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме. Переход к билингвальной (полилингвальной) модели обучения в классах с иностранными языками обучения в Азербайджане отвечает современным требованиям и национальным интересам страны, соответствует духу и призывам реформ, также содержательному и структурному обновлению образовательной системы республики. В классах с русским или английским языком обучения государственный язык страны также должен иметь статус языка обучения, что расширит возможности изучения и применения азербайджанского языка в учебной среде. Предлагается отводить обоим языкам обучения одинаковое количество часов с применением стандартов слушания и понимания, чтения и письма, а также усвоения грамматического минимума. Целесообразно изучение в начальной школе не менее 3-х предметов на государственном языке.

Ключевые слова: билингвальная модель обучения, классы с иностранными языками обучения, статус языка обучения, государственный язык, учебная среда

В любой развитой стране обучение на других языках на разных ступенях и уровнях образования является требованием времени. В высокоразвитых и десятилетиями сложившихся обществах языковая ситуация регулируется как национальными интересами, духовными, культурными и учебными потребностями страны, так и профессиональной и трудовой деятельностью людей. В Азербайджане ответственные исполнительные органы, а также представители интеллигенции, члены Милли Меджлиса, эксперты по образованию, хоть и медленно, реагируют и нередко комментируют сложившуюся в стране языковую ситуацию. Однако соответствующие исполнительные органы не решаются на серьёзные шаги и мероприятия в данном направлении. Несколько лет подряд эта проблема всплывала накануне приёма детей в дошкольные и общеобразовательные учебные учреждения. Очень верится, что в следующем учебном году не будем ждать кануна поступления детей в детские сады и школы, предпримем необходимые шаги для разрешения проблемы, что будет иметь немаловажное значение для всей образовательной сети страны.

Свои конкретные предложения, исходящие из реальной учебной и языковой ситуации в республике, мы неоднократно излагали в печати, направляли в нужные инстанции. В определённой степени принимали их с пониманием.

Все прекрасно знают, что сегодня в Азербайджане только в общеобразовательных школах около ста пятидесяти тысяч детей обучаются на иностранных языках. Это стало возможным благодаря Конституции страны, законам об образовании и об общем образовании. Данную учебную и языковую ситуацию считаем вполне нормальной для толерантной и мультикультуральной страны, каковым является Азербайджан, где наряду с трепетным отношением к общечеловеческим ценностям, созданы благоприят-

ные условия для изучения и пропаганды наследия этнических меньшинств. По нашему мнению, необходимо беречь и поддержать ныне возникшую **языковую и учебную ситуацию в республике. Недопустимо создание искусственной преграды желаниям, выбору и карьерному росту людей, руководствующихся собственным потенциалом, традициями и возможностями своих семей и окружающей среды, велением времени и требованиями рынка труда. И самое главное, 1) не позволять хаотическое и немотивированное вмешательство в сложившийся учебный процесс; 2) в то же время поднять уровень дошкольного и начального образования с государственным языком обучения, с методически выверенным внедрением и интеграцией в него элементов билингвального и полилингвального образования; 3) не рассматривать сложившуюся учебную ситуацию чужеродной, а оценить её как естественный ход преобразований для перехода к новому этапу реформ.**

Да, обучение на иностранном языке должно превратиться в билингвальную и полилингвальную образовательную среду с полнокровной интеграцией с ценностями азербайджанского мира. Мы должны принять за основу тот тезис, что любая национальная культура может быть частью мировой только благодаря своей национальной почве, иначе нет и не может быть у неё доступа к истории мировых цивилизаций. Эту возможность даёт нам наша законодательная образовательная база, принятый в 2019 году Закон об общем образовании, т.е. включение в учебные программы и планы средних школ Азербайджана с русским языком обучения предметов по языку и литературе, истории, географии и музыке азербайджанского народа.

Исходя из сказанного, предлагаем конкретные образовательные стандарты и осуществление мероприятий для неотложного перехода к билингвальной модели обучения в классах с иностранными языками обучения. Очень надеемся, что со временем это повлияет и на изменение учебной и языковой ситуации в школах с государственным языком обучения, методологии изучения иностранных языков в этих учебных заведениях.

Примечательно, что после наших выступлений в печати и обращений в Министерство науки и образования произошли определённые сдвиги в применении элементов билингвального обучения в школах. Два года назад в учебные планы было введено 2 предмета на государственном языке. А с прошлого учебного года в 20-ти школах республики с иностранным языком обучения стали применяться учебные планы, включающие изучение истории Азербайджана на государственном языке (по пилотному проекту). В текущем учебном году количество этих школ увеличилось. По причине нехватки русскоязычных учителей с во всех школах республики разрешено ведение предметов по музыке, рисованию, технологии, физической культуре на азербайджанском языке. На наш взгляд, основная задача этих проектов в перспективе – это изучение государственного языка как одного из языков обучения. Это предусматривает выделение в начальной школе обоим языкам обучения (азербайджанскому и другому языку обучения) одинакового количества часов.

На данное время в начальных классах школ республики с иностранными языками обучения с 1-го по 4-й класс языку обучения в неделю отводится 8-9 часов, а государственному языку – 2(3) часа. Понятно, что это исключает желаемый уровень изучения государственного языка. Следует подчеркнуть, что для подавляющего большинства детей, получающих образование в школах с иностранными языками обучения, реальная языковая ситуация в семье, порой в школе и на улице – это билингвальная или полилингвальная, которую необходимо воссоздать, внедрять и оформлять в учебном процессе. При этом следует учитывать тот факт, что данное мероприятие не потребует дополнительных финансовых и материальных затрат, изменения структуры и содержания учебных программ (особенно в классах с русским языком обучения); оно отвечает интересам школы даже в плане обеспечения педагогическими кадрами. **Предлагается**

отводить обоим языкам обучения одинаковое количество часов с применением стандартов слушания и понимания, чтения и письма, а также усвоения грамматического минимума. Имеющиеся в действующих учебных планах 8/9 часов по языку обучения и 2 (3) часа по государственному языку, 11/12 часов в неделю, распределить следующим образом: 6/7 часов по каждому языку обучения. Помимо этого, предлагается изучение в начальной школе не менее 3-х предметов на государственном языке (музыка, рисование, физическая культура, информатика и др.). Анализ учебных комплектов по языку обучения для классов с азербайджанским языком обучения выявляет, что эти ресурсы доступны также для использования в классах с иностранными языками обучения. Что касается кадрового потенциала, в каждой школе ощущается нехватка часов для учителей азербайджанского языка, а количество неработающих учителей начальных классов заставляет нас думать об их занятости по своей специальности (многие способные выпускники, набравшие высокие баллы на экзаменах для устройства в школу, из-за места жительства и семейного положения предпочитают работу на курсах или в других сферах).

Внедрение билингвальной модели обучения в дошкольных учебных заведениях и в начальной школе предусматривает постепенный и плавный переход к этой модели обучения в средних классах и полилингвальной модели – в старших классах с соблюдением паритета учебных предметов.

Хочется особо подчеркнуть, что благоприятным возрастным периодом для наиболее успешного обучения языкам (родному и иностранным) являются дошкольная ступень и начальный уровень среднего образования. Исходя из этого, предлагается пересмотреть структуру и содержания учебных планов и программ (стандартов) дошкольного и начального образования в пользу би-(поли-) лингвальной модели обучения.

Хочу подчеркнуть тот важный момент, что реализация этой модели обучения в классах с иностранным языком обучения будет способствовать оживлению и улучшению учебного процесса в школах и классах с государственным языком обучения. Необходимо планировать внедрение этой модели (возможно с другими учебными стандартами) в школах и классах с государственным языком обучения. Это изменит ситуацию в школах, вузах и на рынке труда страны, откроет новые перспективы перед учащейся и работающей молодёжью, непременно будет способствовать интеграции трудовых ресурсов республики в мировой рынок труда.

Отказ от скорейшего разрешения этой проблемы на уровне среднего образования создаёт серьёзные трудности для вузов, готовящих специалистов по многим гуманитарным и техническим профессиям. Коротко подчеркну, что учебные стандарты для этих специальностей должны отвечать требованиям утверждённых Кабинетом министров республики Рамок национальной квалификации по той причине, что некоторые вузы затрудняются эффективно организовать учебный процесс в условиях сосуществования языков обучения и специальности, в создании билингвальной образовательной среды.

В связи с обсуждаемой проблемой нам следует обратить внимание ещё на то, какое содержание мы несём в классы и аудитории, интернет-пространство, где языком обучения или специальности выступают иностранные языки (русский, английский, французский и др.) и на каком уровне обеспечиваем качество образования в дошкольных учебных заведениях, в общеобразовательных школах, в вузах (на всех уровнях высшего образования), во-вторых, имеем ли мы конкретные модели интеграции обучения на государственном и иностранном языках? Добились ли мы определённых форм межкультурной коммуникации, изобрели или разработали ли научно обоснованные в лингвокультурном, лингводидактическом, этнопсихологическом и других аспектах модели билингвального и полилингвального обучения. Ведь конечной целью всех

теоретических и прикладных наук является применение на практике, в жизни. А жизнь – это сегодняшнее наше с вами общение, диалог, доказательство своего своеобразия и места, наши экономические, дипломатические и человеческие контакты.

В этом плане иностранный язык выступает не только в роли языка обучения, но и как инструмент, определяющий уровень вовлечённых в учебный процесс людских ресурсов и качество используемых учебных ресурсов. Будучи языками обучения и специальности в вузах республики, иностранные языки имеют огромное значение в приобретении конкретных знаний, умений и компетенций выпускниками средних школ и вузов, определённых в рамках Национальной квалификации.

Литература

1. Чиршева, Г.Н. Детский билингвизм: одновременное усвоение двух языков. – СПб.: Златоуст, 2012. – 488 с.
2. Ümumi təhsil haqqında qanun / <https://e-qanun.az/framework/42543>.
3. Джафаров, Т.Г. Некоторые вопросы би(поли-)лингвального образования в Азербайджанской Республике // II International Scientific and practice Conference "Competitiveness of Higher Education of Ukraine in the conditions of information society", Chernihiv (Ukraine), October 11, 2019, с.179 - 184.
4. Джафаров, Т.Г. О необходимости широкого применения билингвальной модели обучения в Азербайджане // Международная научно-практическая конференция «Би-, поли-, транслингвизм и лингвистическое образование», Российский ун-т дружбы народов, Москва, 2019, 5-7 дек. (Электронное издание)
5. Джафаров, Т.Г. Проблемы организации билингвального и полилингвального обучения в учебных заведениях Азербайджана // Международная сетевая научная конференция «Русский язык в поликультурной образовательной среде», Волгоградский гуманитарный университет, 17-18 ноября 2020.
6. Cəfərov, T.H. Yeni təhsil modelinin tətbiqi aktuallaşıb // 525-ci qəz., 2020, 23 avq.
7. Təhsil proqramlarının dil problemi // Azərbaycan müəllimi, 2022, 11 mart <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=19608&lang=>
8. Cəfərov, T.H. İkidilli təhsil şəraitində tədris proqramlarının icrası problemlərinə dair qeydlər// "Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri" XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, 2022, 4-5 may, Bakı, 2022, s. 10-13.

T.H.Cəfərov

Azərbaycan məktəblərində bilinqval təlim modelinin tətbiqinin imkanları və üstünlükləri barədə

Xülasə

Azərbaycanda tədris əcnəbi dillərdə aparılan siniflərdə ikidilli (çoxdilli) təhsil modelinə keçid müasir tələblərə və ölkənin milli maraqlarına cavab verir, respublikanın təhsil sistemində həyata keçirilən islahatların ruhuna və çağırışlarına, eləcə də məzmun və struktur yenilənməsinə uyğundur.

Təlim rus və ya ingilis dilində olan siniflərdə ölkənin dövlət dili də tədris dili statusuna malik olmalıdır ki, bu da Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, tədris mühitində istifadəsi və işlənmə imkanlarını genişləndirəcək.

Açar sözlər: bilinqval təlim modeli, təlim əcnəbi dillərdə aparılan siniflər, təlim dili statusu, dövlət dili, təlim mühiti

T.H.Jafarov

**On the Possibilities and Advantages of Using a Bilingual Education Model
in Azerbaijani Schools**

Summary

The transition to a bilingual (multilingual) model of education in classes with foreign languages of education in Azerbaijan meets modern requirements and the national interests of the country, corresponds to the spirit and calls of reforms, as well as the content and structural renewal of the educational system of the republic.

In classes with Russian or English as the language of education, the state language of the country should also have the status of the language of education, which will expand the opportunities for learning and using the Azerbaijani language in the educational environment.

Key words: *bilingual education model, classes with foreign languages of education, status of the language of education, state language, learning environment*

Redaksiyaya daxil olub: 09.04.2024

Л.В.КОЛЕСНИКОВА*доктор философских наук по педагогике, доцент*
e-mail: larisa37288@gmail.com**Центр иностранных языков АГПУ**

(Баку, ул. У.Гаджибекова, 68)

:10.62021/0026-0028.2024.1.367

КВЕСТ-ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

***Резюме.** Статья посвящена методу образовательной технологии – квесту. Квест является актуальным методом в образовательном процессе. Квест – это командная игра, основанная на общении между членами команды, с предложенными заданиями, с которыми участникам невозможно справиться в одиночку. При внедрения квеста учитываются задачи, цели и трудности преодоления, чтобы прийти к намеченному результату. В современных условиях квест-технологию можно использовать в разных ситуациях.*

***Ключевые слова:** квест-технология, метод, поисковая деятельность, процесс, интерактивная среда*

Проблема развития новых подходов в системе современного образования требует применения ранее не использованных технологий обучения. В изучении РКИ также необходимы новые методы и приёмы обучения. Одним из таких приёмов является квест, который как образовательная технология может решать разные задачи.

Квест – это английское слово, что означает «поиск предметов, приключение». В образовательном процессе квест – это педагогическая технология, включающая в себя набор заданий проблемного характера, их пошаговое решение, используя материал СМИ и Интернета. Задача, поставленная квестом, может охватить одну проблему, а также несколько проблем.

Впервые квест-технологии стали применяться в образовании с 1995 года, профессором университета Сан-Диего Берни Доджем, использовавшим в процессе обучения новую поисковую систему, которая решала бы поставленные задачи и выполняла определённые действия, чтобы можно было бы перейти на следующий уровень.

Проводя различные исследования, многие учёные пришли к выводу, что применения квест-технологий пополняет и расширяет образовательный процесс. При использовании этого метода появляется возможность строить новые планы и благополучно решать поставленные задачи, а это отвечает требованиям современного подхода в обучении. Таким образом, квест в образовании представляется как организованный процесс, содержащийся в поиске информации, пошаговом решении проблемной задачи. Как было сказано выше, Берни Додж характеризовал квесты как «ориентировочную деятельность, где практически вся информация берётся из сети Интернет». А квестом он назвал сайт, содержащий проблемные задания. Додж разработал виды заданий, критерии оценки. Такие исследователи, как Я.С.Быховский, Г.А.Воробьёв и другие также трактовали квест как проект, сайт, проблемное задание. И.Н.Сокол представляет свою классификацию квеста. Она делится на: форму проведения, режим проведения, структуру сюжета, предметное содержание, форму работы, доминирование учащихся.

Различают несколько видов квест-задач: создание презентации, поиск и систематизация информации, рациональное решение насущного вопроса, учёт определённой точки зрения учащихся, выводы. Творческое задание различает квесты друг от друга.

Например, в одном квесте основной ракурс будет сводиться к решению проблемного вопроса и его разрешения с помощью анализа полученной информации. Во втором квесте возможно наличие сюжета, которое может дать эффективное действие, и это приведёт к получению положительных результатов. Квест имеет свою структуру, которая содержит следующие компоненты: 1. название темы, распределение реплик между учащимися; 2. точное описание задания. Задание должно иметь образовательный характер; 3. выполнение квеста – главный этап работы, имеющий указания, направленные на выполнение; 4. Оценивание – подведение итогов работы по определённым критериям. [1]

Многие исследователи используют квест как социально-педагогическую технологию, которая используется в учебном процессе и помогает учащимся стать активными участниками квеста. Эти аргументы позволяют представить квест технологию, как современную, креативную педагогическую технологию. Образовательный квест – это интерактивная технология, помогающая решать различные задачи, связанные с образовательным процессом.

Квест, разработанный и предложенный Т.Марчем, это учебная структура, мотивирующая учащихся к исследованию определённой проблемы с интересом результатов, развивая у учащихся умение работать и в коллективе, и индивидуально. Основное значение квеста – интрига. Это интригующая проблема провоцирует рассуждение с высоким результатом.

Тематика квеста может быть различной. Рассмотрим несколько квестов, посвящённых цитатам таких известных писателей, как А.Куприн, Ч.Айтматов и Э.Ремарк. Целью квеста является изучение в игровой форме известных цитат из произведений Александра Куприна. Александр Куприн – известный русский писатель и переводчик. Его творчество оказало огромное влияние на развитие русской литературы конца 19 и начала 20 века. Он является автором популярных повестей и рассказов, таких как «Гранатовый браслет», «Яма» и другие. Обучающимся даются задания: выбрать известные цитаты из произведений Куприна, а затем объяснить их значения. Нами выбраны 10 цитат из произведения классика: 1) Разлука для любви то же, что ветер для огня: маленькую любовь она душит, а большую раздувает ещё сильнее; 2) Всякий труд возвышает человека; 3) Кто не падал, тот не поднимался; 4) Любовь – это полное слияние умов, мыслей, душ, интересов, а не одних только тел; 5) Никогда не отчаивайтесь. Иногда всё складывается так плохо, хоть вешайся, а – глядь – завтра жизнь круто переменилось; 6) Нельзя бить человека, который не только не может тебе ответить, но даже не имеет права поднять руку к лицу, чтобы защититься от удара; 7) Все одинаково боятся. Только один весь от страха раскисает, а другой себя держит в руках; 8) Если уж сказал раз не правду – надо поправлять. 9) Главное не бойтесь вы, не бойтесь жизни: она весёлая, занятая, чудная штука это жизнь; 10) Любовь – громадное великое чувство, могучее, как мир, а вовсе не валяние в постели.

Проводится небольшая разминка «Интересны ли цитаты Куприна: 1) Со сколькими цитатами вы познакомились? 2) Любовь – это слияние умов или слияние слов? 3) А отчаяние – это компонент любви? 4) Когда бьёшь человека, имеешь ли ты на это право? 5) Все ли раскисаются от страха?

Преподаватель делит обучающихся на три команды. В каждой команде предлагается взять по три цитаты. Затем они должны понять суть цитат и найти их по определённым словам. Например: Никогда... .. И видишь... .. Главное... .. После прохождения теста по Куприну, предлагаются цитаты Эриха Марии Ремарка.

Эрих Мария Ремарк – знаменитый немецкий писатель, написавший такие известные романы, как «Три товарища», «На западном фронте без перемен» и другие. Его называют «Писателем потерянного поколения». Учитель знакомит с цитатами Ремарка, начиная квест : 1) Когда человек боится, то обычно ничего не случается.

Неприятности приходят именно тогда, когда их совсем не ждёшь. 2) Кто слишком часто оглядывается назад, легко споткнется и упадёт. 3) Всегда прощение просит тот, кто виноват. Прощение просит тот, кто дорожит отношениями. 4) Разрыв не всегда означает конец, а часто бывает ступенькой для восхождения. 5) Нельзя принимать всё близко к сердцу, ведь то, что примешь, хочешь удержать. А удержать нельзя ничего. 6) В жизни побеждает только глупец. А умному везде чужды одни лишь препятствия, и, не успев что-то начать, он уже потерял уверенность к себе. 7) Счастье – это самое неопределённая вещь на свете, которая идет по самой дорогой цене. 8) Если мы перестанем делать глупости, значит мы состарились. 9) Жизнь – это болезнь, и смерть начинается с самого рождения. 10) Хорошая память – основа дружбы и гибель любви.

Преподаватель даёт карточки с названиями тем. Задача учащихся определить темы и найти нужную цитату. Задание даётся на время и оценивается по десятибалльной шкале. Цитаты должны быть записаны как ключевые слова. Затем обучающимся предлагаются цитаты из книг Чингиза Айтматова, известного писателя 20-го века, написавшего такие произведения как «Плаха», «Первый учитель» и другие. Обучающимся предлагают прочтение цитат из книги Чингиза Айтматова: 1) Как трудно рождалось в человеке человеческое; 2) Великое зло бытия торжествовало, обернувшись маленьким успехом маленьких людей; 3) Путь к истине – повседневный путь к совершенству; 4) Жизнь, смерть, любовь, сострадание и вдохновение – всё будет сказано в музыке, ибо в ней, в музыке, мы смогли достичь наивысшей свободы, за которую боролись на протяжении всей истории, начиная с первых проблесков сознания в человеке, но достичь который нам удалось лишь в ней.

Для проведения квеста нам необходимо следующее: режим проведения, время работы, структура сюжета, форма работы. Говоря о структуре сюжета, отметим, что выполнив одно задание, обучающие получают следующие до тех пор, пока не разберут все цитаты. Преподаватель должен определить цели, задачи, количество участников. Необходимо учитывать то, что квест должен содержать интересную для участников задачу и непонятные им роли. В данных цитатах преподаватель должен объяснить учащимся, как понять цитату и сравнить с другими цитатами. Желательно было бы, чтобы прочитали биографии Куприна, Ремарка, Айтматова. Затем сравнили бы цитаты и разделили их по темам – тема любви, тема жизни. Преподаватель может подготовить карточки, на которых написаны цитаты писателей, а затем раздать их учащимся, для того, чтобы они могли определить, чьи эти цитаты. Если в квесте участвует несколько цитат, лучше выбрать кольцевую структуру, то есть они будут начинать не по часовой стрелке, а с разных точек. Все задания для студентов должны быть связаны с выполнением заданий на нахождение цитат.

Использование квестов в учебном процессе имеет не только преимущества, но и недостатки. С одной стороны, студенты являются активными участниками, контактирует друг с другом, получают определённые знания. Квест, помимо учебной функции, выполняет и развлекательную функцию. С другой стороны, появляется трудоёмкость к подготовке в форме квеста, а также применение дополнительного материала [3].

При квесте аудирование является компонентом усного речевого общения и представленной как сложный процесс восприятия и понимания речи на слух. Понимание всего содержания основывается на оперативной и долговременной памяти. На протяжении чтения и прослушивания цитат в памяти нужно хранить содержание каждой фразы. Тренируя память, мы направляем обучающихся на решение важнейших задач, тренировочных испытаний по аудированию. Например: преподаватель читает квест-цитаты в нормальном темпе, а обучающиеся слушают. После прослушивания преподаватель предлагает записать слова, которые каждый обучающийся запомнил. Пользуясь своими заметками, затем ещё раз читает текст по памяти. Можно предложить уча-

щимся следующие вопросы: 1) Найдите цитату о жизни или цитату о любви; 2) Прочтите цитаты и определите, о каком объекте идёт речь.

Для того чтобы квест был успешным, необходимо сформулировать цели и задачи его. По сюжету различают квесты линейные, штурмовые и кольцевые. Простым квестом является линейный, в котором вопросы выстраиваются логически, имея связь предложения с предыдущим. Штурмовые квесты предлагают проблемную ситуацию, то есть создаётся проблема и необходимо выбрать алгоритм её решения. Кольцевой квест – это тот же линейный квест, но замкнутый в смысловое кольцо по принципу обрамления. В конце кольцевого квеста понимание материала осложняется и имеет другую смысловую окраску. Кольцевой квест служит результатом деятельности. По пути прохождения квеста создаются блок-схемы, буклеты, модели и т. д. [2].

Важный элемент образовательной технологии – это оценивание результативности работы по определённым критериям: 1) качество работы участников квеста; 2) развитие коммуникативных навыков; 3) анализ работы в команде. Для лучшего понимания и ориентирования о квесте можно использовать такие приёмы, как кроссворд, ребус, головоломка. При выполнении заданий, которые связаны с анализом информации, можно использовать такие приёмы, как создание рекламного постера, мозговой штурм. Также можно дать краткое описание некоторых приёмов: 1) «Лови ошибку» – этот приём направлен на то, что один из участников, это может быть и модератор, специально допускает ошибки. Участники, предупрежденные об этом, должны обнаружить эти ошибки. 2) «Капсула времени» – это приём, при котором каждый участник осмысливает и понимает своё участие в квесте как личностное развитие. Этот приём представляет собой конверт, в котором есть ответы участников на определённые вопросы. Конверт скрывается, и участники могут сверить свои ответы с теми ответами, которые были в конверте. 3) «Головоломки» – приём, отличающийся сообразительностью участников. Этот приём указывает на то, насколько участники владеют информацией и могут использовать её в различных ситуациях. Таким образом, квест как образовательная технология является способом стимулирования интереса к познавательной деятельности. Квест способен обеспечить высокую планку включённости обучения и вовлечение обучающихся в партнёрское взаимодействие.

Научный результат. В статье представлена информация о квест-технологии, имеющей чётко поставленную образовательную задачу, игровой замысел, чёткие правила проведения, повышение у обучающихся знаний и умений по заданной теме.

Научная новизна статьи состоит в том, что в ней рассматривается проблема внедрения квест-технологии в образовательный процесс при изучении русского языка как иностранного, а также определены основные критерии качества квеста и использование его в обучении.

Значимость работы состоит в том, что квест как педагогическая технология, определяет совокупность методов и приёмов организации исследовательской деятельности, для выполнения которой участники квеста осуществляют поиск информации, используют интернет-ресурсы с практической целью.

Литература

1. Давыдова И.А. Квест – технология организации образовательной деятельности. – Ростов, – 2019.
2. Глизбург, В.И. Образовательный квест как средство формирования информационной культуры. / В.И.Глизбург. – Москва, – 2016.
3. Еловская, С.В. Использование интерактивных образовательных технологий при обучении иностранному языку в вузе. / С.В.Еловская. – Москва, – 2018.

4. Еловская, С.В. Веб-квест в иноязычном языковом образовании. / Еловская, С.В. – Москва, – 2019.
5. Ушакова Е.Ю. Квест технология в образовании и воспитании. / Ушакова Е.Ю. – Москва, – 2017.

L.V.Kolesnikova

Təhsil prosesində rus dilinin öyrənilməsi zamanı kvest texnologiyası

Xülasə

Məqalə təhsil texnologiyası metodu – kvestə həsr olunmuşdur. Kvest təhsil prosesində aktual metoddur. Kvest – komanda üzvləri arasında ünsiyyətə əsaslanan komanda oyunudur. Kvestin tətbiqi zamanı nəzərdə tutulan nəticəyə gəlmək üçün öhdəlikləri, məqsədləri və öhdəsindən gəlməyin çətinlikləri nəzərə alınır. Müasir şəraitdə kvest texnologiyasından müxtəlif hallarda istifadə etmək olar.

Açar sözlər: *kvest-texnologiya, metod, axtarış fəaliyyəti, proses, interaktiv mühit*

L.V.Kolesnikova

Quest Technologies when Learning the Russian Language in The Educational Process

Summary

The article is devoted to the method of educational technology – quest. Quest is an up-to-date method in the educational process. A quest is a team game based on communication between team members, with proposed tasks that participants cannot handle alone. When introducing a quest, tasks, goals and difficulties of overcoming are taken into account in order to come to the intended result. In modern conditions, quest technology can be used in different situations.

Key words: *quest technology, reception, search activity, process, interactive environment*

Рецензент: доц. М.Б.Ахундова

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2024

А.Э.МУСТАФАЕВА

e-mail: aysu.mustafayeva02@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.1.372

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВИЛЬНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме. Дидактические игры являются наиболее оптимальной и доступной формой обучения детей дошкольного возраста. Любая дидактическая игра состоит из нескольких элементов: прежде всего, это первоочередная цель, дидактическое задание, которое предполагает выполнение одного и того же задания (в зависимости от возрастной группы детей оно отличается своей сложностью), правила и непосредственно игровые действия. Организация образовательного процесса в ДОУ предполагает правильный подбор дидактических игр, так как поставленные перед детьми задачи возможны, но они также требуют укрепления психических сил, их развития и самореализации.

Ключевые слова: дошкольный возраст, дидактические игры, речевое развитие, разностороннее развитие, грамматически правильная речь

Игра является важной составляющей жизни детей дошкольного возраста. Специально обучающие игры, созданные педагогикой, для получения детьми новых знаний, умений и навыков, есть дидактические игры, часто применяемые на занятиях в дошкольных образовательных учреждениях.

На протяжении столетий игра являлась развлекательной деятельностью для детей, но в последнее время игра применяется как активный метод обучения и благополучного развития детей.

Как отмечал психолог Л.С.Выготский, игра не прекращает быть в жизни человека с переходом его на более старшие ступени жизни. Она находит свое продолжение в учебе и в работе.

Игровая деятельность имеет важное место в интеллектуальном развитии ребенка, в развитии мыслительных процессов интеллекта, а также в формировании всех психических процессов. Желание проявить свои лидерские качества в игре помогает ребенку сравнивать, сопоставлять, быть внимательным и усердным для достижения поставленных задач.

Роль дидактических игр в жизни ребенка изучали множество педагогов. Психолог, доктор педагогических наук А.В.Запорожец считал, что дидактическая игра должна функционировать не только как форма приобретения новых знаний, но и способность всестороннему развитию личности ребенка.

Активизация познавательной и мыслительной деятельности, стимуляция волевых усилий являются важными функциями дидактической игры. Педагог-новатор, создатель педагогической системы, В.А.Сухомлинский считал, что именно в процессе игры у детей проявляются творческие способности и происходит полноценное умственное развитие. Следует отметить, что дидактическая игра – это не стихийно происходящий процесс воспроизведения мыслительной активности у детей, а целенаправленный процесс, к которому предъявляют ряд требований, главным из которых является мотив и адаптация под психику и интеллектуальную готовность детей дошкольного возраста к игровой деятельности. [3, с. 87-127]

Очень важно учитывать индивидуальные особенности каждого воспитанника, что является задачей педагога-воспитателя при подборе игр на занятиях.

Дидактические игры одна из часто применяемых форм обучения при развитии речи у детей дошкольного возраста. Грамматически правильно построенная речь является одним из главных и важнейших условий всестороннего развития и показателем наличия интеллекта у ребенка.

Чем богаче и шире словарный запас у ребенка, тем достовернее и грамматически верно он излагает свои мысли. Ребенок не рождается с уже сформированной логической речью. Учитывая индивидуальные особенности, скорость усвоения новой информации ребенком, усидчивость, характер и темперамент невозможно определить точный возраст развития речевого процесса у ребенка. В речи современных детей наблюдается множество проблем, связанных со скудным словарным запасом, не способностью сформулировать вопрос или четко ответить на него, полное или частичное отсутствие культуры речи. Недоразвитость речевого аппарата и отсутствие общения со сверстниками являются весомыми причинами вышеперечисленных проблем.

Дошкольный возраст является наилучшим периодом формирования коммуникативных навыков и запуска речи у детей. Разнообразить и активировать познавательную деятельность ребенка лучше всего с помощью дидактических игр, придуманных для совместной деятельности педагога-воспитателя с дошкольниками. Данный способ помогает выявить творческие способности у ребенка и поддержать инициативу в процессе реализации детского пространства. [4, с. 310]

Дети посещающие дошкольные образовательные учреждения большую часть своего времени проводят именно там. Задача педагога-воспитателя организовать благоприятную среду для детей, чтобы именно в этом пространстве дети чувствовали себя в надежности и получали положительные эмоции от совместного времяпровождения со сверстниками. Понять суть «благоприятного» пространства дошкольников позволяют детские интересы. В результате многочисленных исследований, было выявлено, что дети дошкольного возраста очень любят загадки, пазлы. Стоит отметить, что данные задания создают благоприятную почву для формирования связной речи дошкольников.

Связная речь, являющаяся одной из форм речи, представляет собой последовательность логических высказываний, в которых содержится логика и смысл. Связность предложений не является стихийным проявлением, оно возникает и формируется при развитии таких компонентов как познавательные процессы ребенка, богатство словарного запаса и осмысление грамматических основ.

С помощью воспитателя, дети играют в игры, соответствующие их интересам, включая в нее пазлы, загадки и т.д. Составление игры проходит несколько этапов. Первый этап – начальный. На данном этапе педагог-воспитатель совместно с детьми продумывает и обсуждает ход игры. Учет мнений детей очень радует их. Цель воспитателя есть обеспечение познавательной, коммуникативной и речевой активности детей дошкольного возраста. Благодаря деятельности педагога-воспитателя, дети с большим удовольствием вступают в диалог, беседы и дискуссии по поводу игры, делятся своими эмоциями и опытом, что помогает им выдвигать свою точку зрения при обсуждении условий и правил игры. В некоторых случаях дети активно проявляют речевые навыки, не сходятся во мнениях. Поэтому среди них могут возникнуть конфликты и недопонимания. В таком случае ведущая роль принадлежит воспитателю. Задачей педагога-воспитателя в данном случае является разбор всех мнений, раскрытие их сути и целесообразности. На втором этапе происходит обсуждение правил. Далее определяются атрибуты игры, а именно плакаты, картины и другие составляющие будущей игры. Высокая форма общения ребенка – это показатель развития познавательной активности детей дошкольного возраста. Коммуникация является важной

составляющей частью жизни человека в современном мире. В процессе общения дошкольники взаимодействуют друг с другом, делятся своими знаниями и опытом [1, с. 112].

Дидактические игры содержат условия, способствующие полноценному развитию личности: единство когнитивных и эмоциональных начал, внешних и внутренних действий, коллективной и индивидуальной активности детей. Проводя игры, воспитателю следует проследить за тем, чтобы все эти условия были выполнены, т.е. чтобы каждая игра приносила ребенку новые эмоции, навыки, расширяла опыт общения, развивала коллективную и индивидуальную активность. Важно выбирать игры с учетом возрастной последовательности этапов, от самых простых до более сложных и доступных каждому ребенку игр и опираться на вкусы и интересы ребенка [2, с. 90].

Почти в каждой группе детского сада есть дети, которые ведут себя по-разному во время любого занятия, в том числе и в игровой комнате, и соответственно требуют разного подхода. Условно их можно подразделить на три типа. Дети первого типа очень активные и подвижные. Они с радостью принимают любую новую игру и с энтузиазмом включаются в нее. Обычно они быстро улавливают цель игры и стремятся взять на себя активные роли, не обращая внимания на своих товарищей. Для такого типа детей сложностью являются правила, сдерживающие их спонтанную активность.

Дети второго типа более застенчивы, не сразу понимают цель игры и не слишком охотно переключаются на новое занятие. Поначалу они держатся напряженно, без интереса наблюдают за действиями других детей. В данном случае воспитатель не должен заставлять ребенка включиться в игру, его задача мотивировать ребенка на самостоятельное включение. В начале игры данный тип детей принимает пассивное участие в игре, постепенно заряжаясь интересом, сам начинает проявлять инициативу. Конечно, это становится возможным при поддержке и мотивации со стороны педагога-воспитателя. Однако это не значит, что все дети включаются в игру при поддержке воспитателя. В каждой группе могут быть пассивные ученики, которые отстают от своих сверстников и не могут действовать наравне с ними даже при многократном повторении игры. Детям не ясна цель игры, и они всячески избегают участия в ролях. Такие дети требуют особого внимания, они нуждаются в личном контакте с воспитателем, так как командная работа с ними неэффективна.

Игра имеет огромное и неотъемлемое значение в формировании личности как субъекта деятельности. Неоднократные исследования доказывают, что дидактическая игра играет неотъемлемую роль в умственном воспитании дошкольников. Дидактическая игра – это игровой метод обучения детей дошкольного возраста и средство всестороннего воспитания личности ребенка.

Анализируя результаты теоретических исследований педагогов и практическую деятельность по данной теме, можно сделать вывод, что дидактическая игра, начиная еще с античных времен, имела огромное значение в воспитании детей дошкольного возраста во все времена.

Дидактический способ использования игры был разработан в 18 веке такими педагогами, как И.Б.Базедов, К.Г.Зальцман для того, чтобы сделать обучение детей более увлекательным, соответствующим их возрастным особенностям.

Большая заслуга в раскрытии роли дидактических игр принадлежит педагогу, крупнейшему специалисту по дошкольному воспитанию детей Тихеевой Елизавете Ивановне, которая полагала, что дидактическая игра дает возможность развивать самые разнообразные способности ребенка, такие как, восприятие, речь, внимание и мышление ребенка. Большое количество дидактических игр, разработанные Е.Тихеевой до сих пор используется в детских садах.

Игра для ребенка является смыслом его жизни в дошкольном возрасте, убежищем от страхов и полем проявления самого себя. Во время игры на первый план выходят

желания и потребности ребенка в активных действиях в среде, в которой он живет. Игра помогает дошкольникам удовлетворить их биологические и психологические потребности, способствует их умственному, эмоциональному, социальному и нравственному развитию. Игры являются важной формой развлечения для детей дошкольного возраста, а роли в играх являются продуктом детской фантазии.

Научный результат работы. Статья содержит обоснование актуальности проблемы, цель исследования и основные результаты решения исследовательских задач. Результатом работы стало повышение речевой активности дошкольников благодаря совместному проведению игр вместе с воспитателем. При таком сотрудничестве прослеживается положительная динамика уровня развития речи у детей. Дидактические игры делают процесс запоминания более интересным и творческим, раскрывая таланты детей. Овладение навыками пересказа сказок, текстов и разучивание стихов происходит легче и быстрее, а у дошкольников появляется желание пересказывать как на занятиях, так и в повседневной жизни.

Научная новизна работы. Научная новизна работы заключается в возможности использования специально организованных условий и комплекса дидактических игр, составленных в совместной деятельности в развитии грамматически правильной речи, а также познавательной активности детей дошкольного возраста. С помощью дидактических игр у детей увеличивается информация об окружающем мире, обогащается словарный запас, формируется лексико-грамматический строй речи детей, а также раскрываются таланты. В связи с этим можно утверждать, что методика составления дидактических игр в процессе совместной деятельности с детьми дошкольного возраста эффективна. Успешное руководство воспитателем дидактическими играми, прежде всего, предусматривает отбор и продумывание их содержания, четкое определение задач, определение места и роли в целостном воспитательном процессе, взаимодействие с другими играми и формами обучения и все это с учетом возрастных особенностей детей и их интересов. Воспитатель должен поощрять познавательную активность, самостоятельность и инициативы детей, применять на занятиях разные способы решения игровых задач, обеспечивая доброжелательную атмосферу между участниками.

Значимость работы. Проблема формирования правильной речи, у детей дошкольного возраста, является одной из актуальных педагогических проблем на сегодняшний день. Применение дидактических игр в процессе речевого развития детей дошкольного возраста создает условия для формирования связной речи, расширения словарного запаса, развития самовыражения, включения дошкольников в игровую деятельность и речевую активность. Каждому воспитателю известно, что ребенок не сможет успешно усвоить материал, если он не способен сформулировать правильно предложение и изложить свою мысль. Значимость работы заключается в создании благоприятной среды для совместной деятельности и определении типов включения детей в коллективную работу. Важно помнить, что каждый ребенок уникален по-своему. Задача воспитателя построить среду, где царствует доверительное отношение между детьми с учетом их интересов.

Литература

1. Алексеева, М.М. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников / М.М.Алексеева, В.И.Яшина. – М., – 2000. – с. 112.
2. Бондаренко А.К. Дидактические игры в детском саду/ А.К.Бондаренко. – М., – 1991. – с. 90.
3. Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Вопросы развития психики детей дошкольного возраста: учеб. пособие / А.В.Запорожец, Д.Б.Эльконин. – М.: Академия пед. наук РСФСР, – 2010. – с. 85- 127.
4. Подласый, И.П. Педагогика [Текст]: учебник / И.П.Подласый. – М.: Высшее образование, – 2007. – с 310.

A.E.Mustafayeva

**Qrammatik cəhətdən düzgün nitqin formalaşması vasitəsi kimi
məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla birgə fəaliyyət prosesində didaktik oyunların tərtib edilməsi
Xülasə**

Didaktik oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqların tədrisində ən optimal və əlverişli formadır. Hər hansı bir didaktik oyun bir neçə elementdən ibarətdir: ilk növbədə, bu, birincil məqsəddir, eyni vəzifəni yerinə yetirməyi nəzərdə tutan bir didaktik tapşırıqdır (uşaqların yaş qrupundan asılı olaraq onların mürəkkəbliyi ilə fərqlənir), qaydalar və birbaşa oyun hərəkətləri. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsindəki təhsil prosesinin təşkili uşaqlar üçün təyin edilmiş vəzifələrin mümkün olduğu üçün didaktik oyunların düzgün seçilməsini nəzərdə tutur, eyni zamanda zehni qüvvələrin gücləndirilməsini, inkişafını və özünü təşviq etməyi tələb edirlər.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaş, didaktik oyunlar, nitq inkişafı, çoxyönlü inkişaf, qrammatik cəhətdən düzgün nitq

A.E.Mustafayeva

**Compilation of Didactic Games in the Process of Joint Activity
with Preschool Children as a Means of Forming Grammatically Correct Speech
Summary**

Didactic games are the most optimal and accessible form of teaching preschool children. Any didactic game consists of several elements: first of all, it is a primary goal, a didactic task that involves performing the same task (depending on the age group of children, it differs in its complexity), rules and direct game actions. The organization of the educational process in preschool involves the correct selection of didactic games, since the tasks assigned to children are possible, but they also require strengthening mental strength, their development and self-realization.

Key words: preschool age, didactic games, speech development, versatile development, grammatically correct speech

Рецензент: доц. М.Б.Ахундова

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2024

Н.Г.НАБИЕВА

e-mail: nabiyeva.n2002@mail.ru

Бакинский славянский университет

(г. Баку, ул. С.Рустама, 33)

:10.62021/0026-0028.2024.1.377

РЕЧЬ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ МЫШЛЕНИЯ

Резюме. Статья посвящена особенностям развития речи у учащихся младшего школьного возраста. Акцентируется внимание на различных методиках развития устной речи в начальной школе на уроках русского языка и чтения и формировании логического мышления. Определены значения развития речи. Выявлена и обоснована необходимость формирования понятий в начальной школе. Раскрывается поэтапное формирование понятий с помощью логических приемов.

Ключевые слова: язык, речь, мышление, мыслительная деятельность, речевая деятельность

Развитие речи ученика, тесно связано с формированием интереса к речи вообще и к собственной речи, в частности, с потребностью, совершенствовать и обогащать ее. Эту работу следует начинать с первых дней поступления ученика в школу. Задача преподавателя – в доступной для учащихся форме, раскрыть основные функции речи как средства общения, передачи и усвоения определенной информации, организации и планирования деятельности, воздействия на мысли, чувства, поведение людей. За первые 3 – 4 года обучения в школе, учащиеся демонстрируют значительный прогресс в своем умственном развитии. В этом возрасте проявляются как общие, так и специальные способности, которые позволяют нам оценить их таланты и одаренность. [1].

Известно, что современная школа, уделяет много внимания развитию мышления в процессе обучения. В отвлеченном мышлении, важнейшая роль принадлежит понятиям, в которых обобщены существенные признаки явлений. Знание слова, обозначающего понятие, помогает человеку оперировать этим понятием, то есть мыслить. Таким образом, обладание языком, запасом слов и грамматических форм, создает предпосылку для развития мышления. [2].

Однако, отождествлять развитие речи с развитием мышления, было бы неправомерно. Мышление шире речи, оно опирается не только на язык. Мыслительная работа стимулирует речь. Обогащение речи, в свою очередь, оказывает положительное влияние на развитие мышления. Важно, что бы новые языковые средства, которые усваивает школьник, наполнялись реальным смыслом. Это обеспечит связь мышления и речи.

Для обучения средствам речевой выразительности, используются следующие упражнения. Например, можно предложить учащимся произнести с разной интонацией (приветливо, небрежно, просяще и т.д.) самые обычные слова: возьми, принеси, помоги и т.д. Или привлечь внимание к тому, как можно изменить смысл фразы, переставляя логическое ударение: “Дай мне куклу”, “Мама пришла за мной” и т.д.

Запоминать пословицы, поговорки, скороговорки, отгадывать загадки легко и интересно. Жемчужины устного народного творчества украшают, оживляют речь, обогащают словарный запас, развивают внимание, память, воображение.

Загадки. [5].

1) Голубой атлас,
Дорогой атлас,
А посередине –

2) Против солнца сильна,
Против ветра слаба,
А сама незряча –

Золотистый таз. (небо и солнце)

3) По горам, по долам

Ходит шуба да кафтан. (баран)

(дорога)

Скороговорки. [5].

1) От топота копыт пыль по полю летит.

2) Какова тыква, таков и ты, каков ты, такова и тыква.

3) Чёрной ночью чёрный кот прыгнул в чёрный дымоход.

Пословицы и поговорки. [6].

- Лучший друг – мать, лучшая страна – Родина.

- Без беды друга не узнаешь.

- Тогда слово – слово, когда оно вовремя сказано.

- Не стыдно не знать, стыдно не учиться.

Большое внимание необходимо уделять обогащению словарного запаса учащихся, рассказывать им о происхождении слов и понятий. Эту работу можно проводить при изучении темы “Однокоренные слова”.

Слова, у которых общий корень и общее лексическое значение, называются однокоренными или родственными.

лес – лесник, свет – светлая, дождь – дождливый, зеленеть – зелёная.

Ученики любят запоминать слова с помощью плетения смысловой паутинки, то есть строить небольшой текст с заданными словами. Пример: назвать по три предмета, которые могут сочетать в себе два названных признака. Яркий, желтый (свет, солнце, лампа).

Виды головоломок, игр, ребусов, кроссвордов для школьников очень разнообразны. Я обращаюсь к тем из них, которые предназначены специально для развития умственных способностей школьников, совершенствования и тренировки их памяти, мышления, которые помогают лучшему усвоению и закреплению приобретенных в школе знаний. Кроссворд. Решите кроссворд, подбирая к глаголам антонимы. [6].

По горизонтали: По вертикали:

1. Говорит.

3. Отпускает.

5. Хвалит.

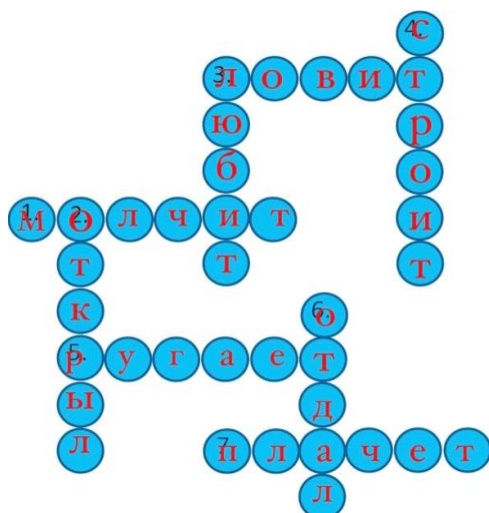
7. Смеётся.

2. Закрывает.

4. Ненавидит.

6. Ломает.

8. Взял.

Смелость - ость + ый = смелый
 Вёсла - вё + бык - к + й = слабый
 Храп - п + брысь - сь + й = храбрый
 Ребус.

-Хлеб всему голова.

На уроках чтения лирических произведений, я стремлюсь поддерживать эмоциональный настрой. Это возможно когда в классе живая беседа. Именно в процессе беседы рождаются мысли, возникает желание поделиться чувствами. К разговору о чувствах я прихожу через систему прочтения, подбора заданий. Для этого продумываю вопросы, требующие размышления учащихся, показывающие индивидуальность каждого, заставляющие задуматься над отношением писателя к изображаемому, восхищаться мастерством поэта.

Лирические произведения: Абдулла Шаиг «Тук-Тук ханум»; Иван Крылов «Ворона и Лисица»; Всеволод Гаршин. «Лягушка-путешественница»; Мирза Алекпер Сабир «Лживый чабан».

Научный результат. В статье представлена работа по развитию речи, складывается из обучения нормам литературного языка, работы по обогащению словаря и грамматического строя речи учащегося и развития их связной речи.

Научная новизна статьи в том, что в ней рассматриваются современные методы и приемы по формированию навыков речевой деятельности младших школьников.

Значимость работы видится в том, что сегодня главная программная идея развития речевой деятельности ученика – дать каждому ребенку младшего школьного возраста тот положительный опыт сотрудничества с русским языком, который позволит сформировать у каждого школьника позитивное отношение к русскому языку, даст ему возможность овладеть основами научных знаний о языке и основами речевой грамотности.

Литература

1. Антонова, Е.С. Методика преподавания русского языка (начальные классы). / Е.С.Антонова, С.В.Боброва. – М., – 2010.
2. Рождественский, Н.П. Методика преподавания русского языка (начальные классы). / Н.П.Рождественский. – М., – 2009.
3. Т.П.Сальникова. Методика преподавания грамматики: правописание и развитие речи / Т.П.Сальникова. – М., – 2000.
4. Национальный куррикулум по Русскому языку для школ с русским языком обучения (I-IV классы).
5. Нуриева, Б.О., Мустафазаде, Н.Р. Учебник по предмету Русский язык (язык обучения) для 2-х классов общеобразовательных заведений. – 2022 г.
6. Нуриева, Б.О., Мустафазаде, Н.Р. Учебник по предмету Русский язык (язык обучения) для 3-х классов общеобразовательных заведений. – 2022 г.

N.Q.Nəbiyeva

Nitq təfəkkürün inkişafı vasitəsi kimi

Xülasə

Məqalədə tələbələrdə nitqin uğurlu inkişafı və nitq bacarıqlarının formalaşması şərtləri müzakirə olunur. Nitq inkişafının mənalı müəyyən edilir. İbtidai məktəbdə şifahi ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması xətləri müəyyən olunur və əsaslandırılır. Təfəkkürün inkişafına, kiçikyaşlı məktəblilərin sosiallaşmasına və marağın inkişafına kömək edən şifahi və yazılı nitqin linqvistik xüsusiyyətlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Açar sözlər: dil, nitq, təfəkkür, zehni fəaliyyət, nitq fəaliyyəti

N.Q.Nəbiyeva

Speech as a Means of Developing Thinking

Summary

The article discusses the conditions for successful development of speech and the formation of speech skills in students. The meanings of speech development are determined. The directions for the formation of a culture of oral communication in elementary school are identified and justified. Particular attention is paid to the linguistic features of oral and written speech, which contribute to the development of thinking, the socialization of younger schoolchildren and the development of interest.

Key words: language, speech, thought, mental activity, speech activity

Рецензент: доц. Д.Б.Джавадова

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

А.А.САДЫГОВА

доктор философии по педагогике, доцент

e-mail: afaq.sadiqova@mail.ru

Азербайджанский государственный университет**культуры и искусств**

(г. Баку, пр. Иншаатчылар, 39)

UOT 37.0

: [https://orcid.org/ 0009-0007-6770-2460](https://orcid.org/0009-0007-6770-2460)

: 10.62021/0026-0028.2024.1.381

РОЛЬ МОТИВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ (РКИ)

Резюме. В статье рассматривается проблема мотивации, ее важность в процессе обучения русскому языку как иностранному, анализируются виды мотивации – положительная и отрицательная, внутренняя и внешняя, их влияние на учебный процесс. В статье также затрагиваются вопросы развития логического мышления, восприятия, памяти, познавательной активности учащихся в процессе обучения русскому языку как иностранному и их роль в усвоении языкового материала.

Ключевые слова: процесс обучения, мотивация, развитие, язык, мышление, восприятие, внимание, активность учащихся

Процесс глобальной интеграции предъявляет новые требования к подготовке специалистов, владеющих несколькими иностранными языками, умеющих использовать современные информационные технологии. «В связи с развитием мировых интеграционных процессов, концепция многоязычия становится всё более важной и актуальной. Овладение новыми способами выражения мыслей способствует совершенствованию человека как многоязычной личности» [3, с. 8]. В этих условиях, важной задачей является выработка новых методологических основ и критериев его оценивания, обеспечение высокого качества образования.

В настоящее время, в общеобразовательных школах процесс обучения осуществляется по новой образовательной программе (куррикулум), которая считается наиболее эффективной моделью образования. По этой программе, за объект обучения принимается не содержание образования, а результаты обучения. Программа определяет специфику учебного предмета, содержательные линии, основные принципы организации учебного процесса, оценивания и мониторинга достижений конкретных учащихся. Предлагаемая в настоящем куррикулуме концепция преподавания иностранных языков (в том числе и русского языка), строится по принципу метода коммуникативного обучения, приводящего к речевой и языковой компетенции обучающихся [5, с. 13].

Успехи в целенаправленном формировании у нерусских учащихся навыков общения на русском языке в значительной степени определяются правильным учётом объективных условий акта коммуникации и вытекающих из него особенностей использования неродного языка. К числу таких вопросов, в частности, относится мотив обращения обучающихся к неродному языку в начальный период изучения этого языка. Чтобы научить обучающихся русскому языку как средству коммуникации в повседневной

обстановке, а не только в классе, они, прежде всего должны уяснить, почему они обязаны говорить на малознакомом им, а потому на трудном языке: у них же имеется возможность общаться на родном языке. С самого начала обучения русскому языку, как иностранному, очень важным является тот аспект, в котором учащийся должен четко представить себе жизненные ситуации и формы общения, в которых хочет пользоваться изучаемым языком. Если учитель правильно направит учащихся – будут найдены эффективные пути к их достижению и учащиеся психологически будут подготовленными к изучению русского языка и в умении использовать русский язык в реальной ситуации общения.

Как известно, выбор языка в речевом взаимодействии имеет прямую зависимость от языкового окружения. Одно дело, когда человек вынужден обратиться к лицу, которое не знает его родного языка, и совершенно другое, когда он общается с человеком, владеющим этим языком. Если на уроке русского языка созданы условия для того, чтобы обучающийся говорил по-русски, и он считает себя обязанным делать это, то в повседневной обстановке, необходимость употребления русского языка для обучающегося отпадает, потому, что все окружающие владеют его родным языком.

Особенно важна мотивация в изучении русского языка, которую можно разделить на положительную и отрицательную, на внешнюю и внутреннюю. Ученик, который учится хорошо по всем предметам, будет стараться получить хорошую оценку и по русскому языку, несмотря на то что этот предмет является для него неродным, и поэтому трудным – это положительная мотивация. А если ученик думает только о том, чтобы не получить двойку, то это отрицательная мотивация. Внешняя мотивация, обусловленная внешними обстоятельствами, существует в двух разновидностях: широкая социальная мотивация и узколичная. Если ученик, считает своим долгом изучить русский язык и с его помощью освоить культурные ценности страны изучаемого языка, то у него формируется представление, об изучении русского языка, как пути к осуществлению своего назначения в жизни – это широкая социальная мотивация. Узколичная внешняя мотивация предусматривает, овладение русским языком как способ самоутверждения, а иногда как путь к личному благополучию. А внутренняя мотивация связана непосредственно с самим предметом, разновидностями которой является мотивация, связанная с перспективным развитием личности и коммуникативная мотивация. Внутренняя мотивация, в контексте использования коммуникативного подхода, порождается интересом не к структуре языка, а к тому, что можно сообщить на данном языке.

Для учащихся, которые учатся русскому языку в условиях отсутствия речевой среды (естественные условия общения – речь членов семьи, друзей и знакомых, язык телевидения и радио, язык читаемых книг и т.п.), в выборе языка повседневного общения, определяющим может стать только психологический фактор – желание говорить. Это желание складывается у обучающихся по разным причинам. Во-первых, пониманием значения, жизненной необходимости русского языка, которое создаётся в результате внушения и разъяснения преподавателей. Во-вторых, желание подражать тем, кто свободно владеет русским языком, произносить слова другого языка, показать свое умение. Основой такого желания являются любознательность, склонность к имитации, способность, характерные для данного возраста (подражание предлагаемым образцам, запоминание лексики, предложений, построение предложений по образцам, пересказ текста и т.д.). Но тормозом на пути реализации этого желания становится слабое владение языком.

Чтобы общаться на изучаемом языке, необходим отбор нужных слов, соединение их в соответствующей форме выговаривания с определённой интонацией. А это отнимает у обучающихся силы и энергию, и оказывается для них труднопреодолимой преградой. Условия общения заставляют их обратиться к родному языку. Чтобы нерусский учащийся,

в естественных условиях коммуникации, использовал средства русского языка, он должен располагать готовыми речевыми элементами, удобными и легкими для употребления, способствующими наилучшему и быстрому выражению чувств и мыслей.

В задачу учителя входит создание особой атмосферы при обучении неродному языку, которая будет способствовать умственной активности учащихся, развивать их познавательный интерес. Благодаря такой атмосфере, язык выступает в своей основной функции удовлетворения неречевых потребностей, что, несомненно, активизирует обучение. На этой основе возникает потребность во взаимном общении учащихся с учителем, создающем доверительные отношения, которые обеспечивают благополучный эмоциональный и познавательный климат общей деятельности на уроке.

Знание учителями основ психологического контакта учителя с учащимися, имеет большое значение при обучении их русскому языку и дает возможность организовать учебный процесс, учитывая возрастные особенности учащихся и их уровень знания по русскому языку. Развивая активность школьника (инициативность, самостоятельность в усвоении знаний, умений и навыков, в развитии мышления, речи, памяти, творческого воображения) в процессе обучения русскому языку, возбуждая его познавательный интерес, учитель вызывает у ученика стремление идти навстречу всем его начинаниям, ставит перед учеником все более сложные задачи, требующие проявления самостоятельности и активности в процессе познания.

Учитель должен использовать в своей работе такие приемы и методы, которые вызывают у учащихся интерес к изучаемому предмету, а также понимание важности и значимости предмета. В то же время восприятие и усвоение учебного материала во многом зависит от того, насколько сами дети активно участвуют в процессе познания, то есть самостоятельно мыслят. «Основу развития познавательной активности составляют те принципы воспитания личности и развития мышления, которые включают стимулирование и поощрение самих актов познавательной активности со стороны другого человека (учителя, воспитателя, сверстника)» [1, с.43]. Поэтому, значимыми ситуациями в возникновении актов познавательной активности (самостоятельная познавательная деятельность, направляемая учителем, в овладении учащимися умениями и навыками в учебном процессе, характеризуется возрастанием степени самостоятельности, степени сложности познавательных умений) являются ситуации общения в учении, в различных ситуациях общения.

Психологические законы восприятия (процесс отражения совокупности свойств изучаемого явления, их узнавание и отнесение к определенной категории уже известных свойств и явлений, их осмысление), мышления (высшая ступень познания – процесс отражения объективной действительности в представлениях, суждениях, понятиях), речевой активности (одна из черт формирующейся личности, проявляется в общей коммуникативности учащихся, в отсутствии скованности, молчаливости, боязни говорить) и т.п. помогают отобрать и организовать языковой материал, а также создать методические приемы развития познавательной активности учащихся, выражающейся в индивидуальной речевой деятельности.

Нужно отметить и значение эмоциональной стимуляции внимания, которая подразумевает спокойное, уравновешенное поведение учителя, мягкость обращения с учениками, фонетически грамотное членение речи (ритм, темп, интонация, необходимые психологические паузы), соответствующую жестикуляцию, мимику.

Опыт работы и наблюдения позволяют утверждать, что положительное отношение к предмету, развитие познавательной активности учащихся на уроках русского языка возможны тогда, когда учебный процесс освобожден от императивного характера. Познавательная активность, стремление к поиску, преобразованию имеют ту психо-

логическую особенность, что они не терпят принуждения, императивности, а проявляются в процессе педагогического общения.

Следует обратить внимание, при обучении русскому языку, развитию логического мышления и памяти. Логическое мышление (понятийное, отвлеченное речевое) – один из видов мышления, наряду с предметно-действенным и наглядно-образным мышлением; непосредственно связано с языком, осуществляется в форме речи – внутренней или внешней. Речь – канал развития мысли, способ ее формирования и формулирования, поэтому развитие речи учащихся рассматривается как важнейший способ развития логического мышления. Наибольшей эффективностью, в развитии логического мышления, обладают познавательные задачи, элементы проблемного обучения, построение алгоритмов решения орфографических задач и т.п. Основой развития логического мышления является усвоение системы языковых понятий, понимание структуры языка, закономерностей его функционирования, а условием является высокая познавательная активность учащихся, развивающее обучение русскому языку [4, с.167].

Развитие памяти в обучении русскому языку: память состоит в запоминании, сохранении и последующем воспроизведении человеком его знаний, опыта. На основе памяти действуют мышление и воображение. Хорошо развитая память – залог успешного обучения; для речи особенно важны развитые механизмы оперативной памяти, способность быстро и точно актуализировать необходимые слова, строить словосочетания и предложения. Черты хорошей памяти: скорость, точность и прочность запоминания, готовность к воспроизведению, активность памяти. В языковой памяти важна основа запоминания и сохранения в памяти: зрительная память, слуховая память, логическая память [4, с.168].

У учителя русского языка должен быть особый психологический настрой. Ему следует не только обучать, но и заставить в очень корректной форме полюбить сам процесс овладения языком, а для этого важно развитие познавательного интереса учащихся к русскому языку один из элементов мотивации учения, активное отношение учащихся к материалу и к самому познанию, соответствующий настрой учащихся. Особенно важно осознание социальной роли русского языка, владение русской речью, роли языкового развития личности в познавательной ее деятельности, в образовании и овладения культурой, в самовоспитании. Развитие личности – это овладение учащимися такими мыслительными операциями, как синтез, сравнение, обобщение, классификация, абстрагирование и пр. и существенным здесь становится появление у учащихся потребности, интереса мотива к личностному росту, изменению самого себя, развитию его эмоционально-образной сферы, приобретению опыта эмоционально-ценностных отношений в коллективе.

Необходимо учитывать психологическое состояние обучающихся, наличие у них потребности в речевом действии. Так как основой всякого действия являются внутренние побуждения, высказывание также является результатом определенных мотивов и целей, поэтому усилия учителя должны быть направлены на создание условий готовности учащихся к активной учебной деятельности. Содержание ситуативных бесед определяется их функциональным значением, то есть задачами общения в реальных жизненных условиях.

Актуальность проблемы. При обучении русскому языку, как иностранному, важным фактором является мотивация, стимулирующее овладение языком.

Научная новизна. Исследование проблемы с психологического аспекта обучения РКИ в азербайджанской школе.

Практическая значимость. Будет полезным материалом при организации современного урока РКИ.

Литература

1. Амонашвили, Ш.А. Развитие познавательной активности учащихся в начальной школе // – Москва: Вопросы психологии, –1984. №5, – с. 39-46.
2. Добромыслов В.А. О развитии логического мышления учащихся 5-7 классов на занятиях по русскому языку. – М., – 1956.
3. Крючкова, Л.С. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному / Л.С.Крючкова, Н.В.Мощинская – Москва: Наука, – 2009. – 480 с.
4. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. Учеб. пособие для пед. ин-тов. Москва: Просвещение, 1988. – 240 с.
5. Образовательная программа (куррикулум) по русскому языку // Под ред. А.Алиев, С.Меджидов, А.Касумова, – Баку: – 2013. – с.12.

A.A.Sadiqova

Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində motivasiyanın rolu

Xülasə

Məqalədə motivasiya problemi, rus dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesində onun əhəmiyyəti araşdırılır, motivasiya növləri – müsbət və mənfi, daxili və xarici, onların təhsil prosesinə təsiri təhlil edilir. Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün, qavrayışının, yaddaşının, idrak fəaliyyətinin inkişafı və onların dil materialının mənimsənilməsində roluna da toxunulub.

Açar sözlər: *tədris prosesi, motivasiya, inkişaf, dil, təfəkkür, qavrayış, diqqət, şagird fəallığı*

A.A.Sadigova

The Role of Motivation in Teaching RFL

Summary

The article examines the problem of motivation, it is importance in the process of teaching Russian as a foreign language, analyzes the types of motivation – positive and negative, internal and external, and their impact on the educational process. The article also touches on the development of logical thinking, perception, memory, cognitive activity of students in the process of teaching Russian as a foreign language and their role in mastering language material.

Key words: *learning process, motivation, development, language, thinking, perception, attention, activity of students*

Рецензент: д.ф.но н., доц. Я.К.Алхасов

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2024

F.S.QARAYEV

fəlsəfə elm sahəsi üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: fayiqqarayev1961@gmail.com

:10.62021/0026-0028.2024.1.386

ƏSLİ-KƏRƏM PROBLEMİNİN HƏLLİNƏ DAİR SƏMƏD VURĞUN FƏLSƏFƏSİ

Xülasə. Əsərdə “Əsli-Kərəm” dastanı ilə “Komsomol poeması”nın müqayisəli təhlili aparılır. Hər iki əsərdə mövcud olan gizli kodların bəziləri açılır və mahiyyətə oxşar olan faktlar və gerçəkliklər təhlil edilir. Müqayisəli təhlil zamanı bu nəticəyə gəlinir ki, hər iki əsərdə Azərbaycanın dövlətçilik siyasətinə erməni mafiyası tərəfindən torpaq iddiası ilə bağlı gizli təhdidlər var. Bu iddialar hələ də davam etməkdədir.

Açar sözlər: Tədqiqat, tarixi şəxsiyyətlər, məhəbbət dastanı, Səfəvilər dövləti, komsomol həyatı

“Əsli-Kərəm” dastanının konkret olaraq kim tərəfindən yazılması və qələmə alınması barədə mənbələrdə dəqiq məlumat yoxdur.

Dastanın daşıyıcısı və ifaçısı xalq olduğuna görə ona xalq dastanı deyirlər.

Dastanın baş qəhrəmanı Mahmud (Kərəm) Ziyad xan oğlu olduğuna görə, həmin dastanın yaranma və formalaşma dövrü təxminən Səfəvilər dövlətinin yaranma və inkişaf dövrünü əhatə edir (**1501-ci ildən Səfəvilər**).

Onu qeyd edək ki, Qafqazda Qaraqoyunlular (1380-1467) və Ağqoyunlular (1378-1508) dövlətlərinin hakimiyyəti başa çatdıqdan sonra Azərbaycan-İran Səfəvilər imperiyasının dövrü başladı. Bu imperiyanın ilk hökmdarı Şah İsmayıl Səfəvi Uzun Həsənin nəfəsi olmaqla, həm də Ağqoyunluların hakimiyyətinə son qoyan şəxs idi. İsmayıl Azərbaycandan hücum keçərək, İrani itaət altına aldı. Onun nəslindən olan hökmdarlar iki əsr ərzində İrana yeni intibah dövrü bəxş etdilər.

Səfəvilər ana vətənləri Azərbaycanı idarə etmək üçün dörd bəylərbəyliyinə böldülər: **Şirvan, Gəncə** (Qarabağ), **Çuxursəd** (İrəvan) və **Təbriz**. **Gəncə-Qarabağ** bəylərbəyli türk-əsilli **Ziyadoğlulara** tapşırılmışdı. Hətta Qarabağı qısa müddətə ələ keçirən Azərbaycan-İran sülaləsi olan Qacarların dövründə də **Ziyadoğlular** öz mövqelərində qalmışlar [1, s. 68].

Səfəvilər sülaləsi 1501-1736-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşlar.

“Əsli-Kərəm” dastanı XVI əsrdən yaranmağa başlamış və kifayət qədər tarixi bir dövr keçərək müasiri olduğunuz dövrə gəlib çatmışdır.

“Əsli-Kərəm” dastanı ermənilər və azərbaycanlılar arasında mövcud olmuş münasibətlər zəminində yaranmışdır. 1918-ci ildə (Tiflis şəhərində) Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan öz dövlət müstəqilliyini elan edərkən, Azərbaycan dinc birgəyaşayış ümüdi ilə könüllü şəkildə keçmiş İrəvan xanlığından (VII əsrdə əsas qoyulduqda bura ermənilərə məxsus olmuşdur) Ermənistanın xeyrinə imtina etdi [1, s. 10].

“Əsli-Kərəm” dastanının təzahürdə olan mahiyyətindən biz erməni xislətinin gizlin təriflərini və gizli mahiyyətini görürük. “Əsli-Kərəm” dastanının müəllifi məlum olmadığına görə bu dastanın siyasi motivdə yazılmasına şübhə yoxdur.

“Əsli-Kərəm” dastanı müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə təhlil edilmişdir. Məsələn, tədqiqatçıların çoxu Əslinin əsl Azərbaycan qızı olması qənaətinə gəlmişdir. Yusif Rzayev yazır: “... Gürcü, erməni millətlərindən yaradılan obrazların milli mənsubiyyətləri olduğu kimi deyilir (Azərbaycan yazarlarını nəzərdə tutur – F.S.Qarayev), “Əsli-Kərəm”də deyilmir” [3, s. 120]. Müəllifin fikrinə hörmətlə yanaşıırıq.

“Əsli-Kərəm” dastanının mahiyyəti və təzahürdə olmayan gizli tərəfləri, onların yaşadıkları tarixi dövrün mahiyyəti ilə eyniyyətdə olduğuna və həmin tarixi dövrdə millət anlayışı dünyaya düzənində yeni meydana gəldiyinə görə “Əsli-Kərəm” dastanında bu gerçəklik nəzərə alınmayıb. Millət anlayışı XVII əsrdə meydana gəlib və xalq anlayışına qarşı qoyulub [4, s. 120]. Millət anlayışı başqa mövzu olduğuna görə bu barədə ətraflı təhlil verməyə ehtiyac yoxdur.

Azərbaycan xalqının böyük şairi və mütəfəkkiri **Səməd Vurğun** fəlsəfəsində də “**Əsli-Kərəm**” dastanının gizli və açıq tərəflərinə xüsusi yer verilir.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində “Əsli-Kərəm” dastanını kim və yaxud kimlərsə yaratmışsa, onlar bunu Azərbaycan xalqının mənafeyi və gələcəyi nəminə etmişlər.

“Əsli-Kərəm” dastanı – ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin baş verməsinin qarşısını almaq üçün əvvəlcədən hazırlanmış və Azərbaycan xalqının istifadəsinə verilmiş konkret bir təlimatdır.

XX əsrin birinci yarısında **Səməd Vurğun** da Azərbaycan xalqını “**bolşevik terroru**”ndan xilas etmək və baş verəcək ağır cinayətlərin qarşısını əvvəlcədən almaq məqsədilə “**Komsomol poeması**” adlı əsəri yazdı və təlimat formasında xalqın istifadəsinə verdi.

Tarixin yaddaşına həkk olmuş “**Yanıq Kərəm**” saz havasını S.Vurğun “Komsomol poeması”na əlavə edərək “Əsli-Kərəm” taleyi yaşayan “Cəlal və Humay” adlı möhtəşəm bir dastan yaratdı. S.Vurğun “Cəlal və Humay” dastanını öz adı altında yox, “Komsomol” adı altında yazdı. Bu yazılışın **niyəsinə** özündən başqa heç kim bilmədi. Həmin əsərdə “**Yanıq Kərəm**” adlanan saz havasını ustad aşiq Ədalət Nəsimov ifa etdi. Bu əsər “Yeddi oğul istərim” adlı kino vasitəsilə xalqa çatdırıldı. S.Vurğun Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mövcud olan “**Əsli-Kərəm**” dastanını “**Cəlal və Humay**” dastanı ilə yalnız bir saz havası ilə birləşdirdi.

Belə olan halda sual olunur!

“**Əsli-Kərəm**” dastanında yaranmış “Yanıq Kərəm”i saz havası “Cəlal və Humay” sevgisində yenidən meydana çıxması zərurətdən yoxsa, təsadüfdən baş verir?

“Cəlal və Humay” sevgisində “Yanıq Kərəm”i saz havası zərurətdən, ustad aşiq Ədalət Nəsimovun həmin havanı ifa etməsi isə təsadüfdən yaranıb.

Zərurət ona görə yaranıb ki, hər iki əsər vətənlə, torpaqla, siyasi fəaliyyətlə bağlı olmaqla yanaşı, qəhrəmanların ölümü “Yanıq Kərəm”i saz havası altında sona çatır.

Ədalət Nəsimovun saz havasını əsərdə ifa etməsi isə təsadüfdür. Çünki “Yeddi oğul istərim” kinosunda iştirak edən qəhrəmanlar cavandır və komsomolçudurlar. Saz ifaçısı da cavandır. Əsərdə mövcud saz ifaçısının xarakteri Ədalət Nəsimovun xarakteri ilə eyni olduğuna görə onun iştirakı təsadüfdür.

“Əsli-Kərəm” dastanında Əslinin erməni rolunda çıxış etməsi də zərurətdir. Çünki həmin tarixi dövrdə ermənilər Azərbaycan torpaqlarına təcridən axın edirdilər. Azərbaycan torpağında xanlıq yaratmaq məqsədilə Əsli adlı erməni qızını Ziyad xanın oğluna verməyi qarşılarına məqsəd kimi qoymuşdular. Ermənilər bacarsaydılar özlərinin hər bir gözəl qadınını xan və bəy oğlanlarına verməklə Azərbaycan ərazisində müstəqil xanlıq əldə edərdilər. Ona görə də dastanda Əsli obraz kimi çıxış edir.

Əsərdən görünür ki, Qara Keşiş Əslini və ailəsini Ərzurumdan İstanbula keçirir. Həmin dövrdə Azərbaycanla Türkiyənin sərhəddi Ərzurumdan başlanıb. Bütün proseslər də Azərbaycanla Türkiyənin sərhəddində baş verir. Ermənilərdə həmin ərazilərə iddialı olublar. “**Əsli-Kərəm**” dastanının müəllifi ermənilərin gələcək planlarını dəqiq bildiyinə və Azərbaycan xalqına ağır problem olacaqlarını proqnozlaşdırdığına görə bu fundamental əsəri qələmə almışdır.

“Əsli-Kərəm” dastanında “Ərzurum” adlanan məkanın seçilməsinin tarixi bir gerçəkliyi var. XVI əsrdə yazılmış “Əsli-Kərəm” dastanının gizli mahiyyəti XX əsrin əvvəllərində yəni, 10 avqust 1920-ci ildə İstanbul hökumətinin imzaladığı “SEVER” müqaviləsində təzahür edir. Belə ki, Ermənistana müstəqillik verilməsi və onun ərazisinin **Ərzurum, Van, Trapezund** və **Bitlis** rayonlarına qədər genişləndirilməsi, müqavilədə ayrıca maddə kimi nəzərdə tutulmuşdur. Müqavilənin şərtlərinə görə Türkiyəyə yalnız Mərkəzi Anadolu yaylası qalmışdır [5; 6].

“Əsli-Kərəm” dastanını təhlil etdikdə bu qənaətə gəlirik ki, Səfəvilər dövləti tərəfindən Azərbaycan ərazisində idarəçilik məqsədilə yaradılmış 4 bəylərbəyliyiindən birini (Çuxursəd) ermənilər siyasi yollarla ələ keçirməyə dəfələrlə cəhd etmiş, lakin buna nail ola bilməmişlər.

Dastandan görünür ki, Ziyadoğulları ermənilərə torpaq vermədilər. Onlar Azərbaycanın Türkiyə ilə sərhəddini dünyaya bəyan etdilər.

Çatanda

Lələ yuxusundan qəfil ayıldı,
Türkiyənin sərhəddinə varanda,
Kərəm deyib hönkür-hönkür ağladı,
Ərzurumun gədiyinə varanda,
Türkiyənin sərhəddinə çatanda.

Gec başa düşdük Kərəmin dərdi nə,
O, atası Ziyadxanın xətrinə,
Dövlət sərhədi qurmuş sən demə,
Ərzurumun gədiyinə varanda,
Türkiyənin sərhəddinə çatanda.

Xan oğlu xan, hakimiyyət axtarar,
Ərazi axtarar, dövlət axtarar,
Gözəli yox, gözəl onu axtarar,
Yad ölkənin sərhəddinə varanda,
Türkiyənin sərhəddinə çatanda.

Əsli erməni yox, Azəri qızı,
Həzin layla səsi, həzin avazı,
O, yaratdı bu dastanı, obrazı,
Ərzurumun gədiyinə varanda,
Türkiyənin sərhəddinə çatanda.

Faiq Sarı oğlu təhrək et sazı,
Kərəm od tutub, Əsli olmur razı,
Erməni ilə sülhə gedərik azı,
Ərzurumun gədiyinə varanda,
Türkiyənin sərhəddinə çatanda.

Əsli ilə Kərəm Türk Paşasının hökmü ilə bir-birlərinə qovuşmağa can atsalarda buna Qara Keşiş imkan vermədi. Çünki erməni Ziyad xandan və onun ailəsindən torpaq ala bilmədi.

Öldüm

Bir xalatda otuz iki düymə var,
Açılmır Əslidən düymə mən öldüm.
Bu oyunda erməninin əli var,
Daşa dönsün Qara Keşiş, mən öldüm.

Azərbaycan Ulu Babəkin eli,
Türk oğlu türkün anasının dili,
Torpaqdı, dövlətdi, hayın istəyi,
Əsli bəhanədi, lələ mən öldüm.

Faiq belə sevgi olmaz, naz olmaz,
Torpaqdan pay olmaz, eldən pay olmaz,
Vətəni heç nəyə dəyişmək olmaz
Bu sevgi yox, siyasətdi mən öldüm.

Bununla Azərbaycanın dövlətçilik tarixində “Əsli-Kərəm” əsəri məhəbbət dastanı vasi-təsilə qəhrəmanlıq dastanına çevrilir.

Kərəmi

Sualıma cavab verin! Nə vaxt? Harada?
Nəğməyə çevrildi, Yanıq Kərəmi?
Əslilə görüşdü hansı sarayda?
Yandı külə döndü Yazıq Kərəmi?

Əsli vücudunda, əsli qanında
Qışın oğlan çağı, yanvar ayında
İstanbul elində, xan sarayında,
Əslilə görüşüb, yandı Kərəmi.

Torpağı satmağa əli gəlmədi,
Əsliyə əl atdı, əli dəymədi,
Bir dəfə sevinib üzü gülmədi,
Faiqin qəlbində qaldı Kərəmi.

Hesab edirik ki, “Əsli və Kərəm” dastanını adi dastanlar kimi növə ayırıb, onu nəzərdən keçirmək olmaz, bu dastan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində siyasi maraq doğuran və özün-də tarixin sirrlərini saxlayan fundamental bir əsərdir. Məhz ona görə Azərbaycanın xalq şairi və mütəfəkkiri Səməd Vurğun özünün “Komsomol poeması”nda (“Yeddi oğul istəyəm” kino-sunda) “Əsli-Kərəm” dastanındakı saz havasından mükəmməl şəkildə istifadə edərək, “Cəlal və Humay” sevgisinin aqibətini “Əsli-Kərəm” sevgisinin aqibəti ilə eyniləşdirməyə çalışaraq torpaq, vətən və müstəqil dövlət obrazının yaradılması işinin təşkilinə üstünlük vermişdir.

Hər iki əsər fundamental əsər olmaqla yanaşı, tarixi şəxsiyyətlərin formalaşması işinin təşkilinə yönəlmişdir. Hər iki əsər məhəbbət üzərində yaranmış və özündə qəhrəmanlıq rəmzi-ni birləşdirən fəlsəfi bir abidə olmaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının tarixidir.

Cəlalsız

Dövrən təzələndi, ürək dağladı,
Gəray bir sevgini qoydu Cəlalsız,
Kərəm fəryad etdi, Əsli ağladı,
Humayda hicrindən soldu Cəlalsız.

Belə məhəbbət olar? istək olar?
Belə danışiq olar? söhbət olar?
Belə fəryad olar? müsübət olar?
Humayda hicrindən soldu Cəlalsız.

Faiq ağanı nökrə qatdılar.
Evindən mülkündən çölə atdılar,
Qoca kafdara imkan yaratdılar,
Kələnfər Humayı qoydu Cəlalsız.

Səməd Vurğunun “Komsomol poeması”nda “Yanıq Kərəm” saz havasından istifadə etməsi zərurətdən yaranan bir gerçəklikdir. Şair cavanların nakam eşqində mövcud olan eyniliyi, bəy oğlu bəylərin kişiliyini, torpağa, vətənə, millətə bağlılığını, bir sözlə şəxsiyyətə olan münasibətini özünün fundamental əsərində bir daha reallığa çevirmiş və onu gizli kodlarla gələcəyə ötürmüşdür.

XX əsrin birinci yarısında **Stalinizm** rejimi keçmiş SSRİ ərazisində həyata keçirdiyi siyasi repressiyaları və terror aktlarını təkcə hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının vasitəsilə deyil, eyni zamanda komsomol təşkilatları vasitəsilə də mülkədarlara və qolçomaqlara qarşı mübarizə adı altında həyata keçirərək yüz minlərlə insanları məhv etmişlər. Və analoqu olmayan departasiyalar yolu ilə istədikləri coğrafi əraziləri boşaldaraq öz maraqları naminə erməni etnik qruplarla məskunlaşdırmışlar. **Məsələn**, keçən əsrin 20-ci, 30-cu illərində Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, bir sözlə Azərbaycanda onların maraqlarını təmin edən coğrafi ərazilərdə yaşayan əhalini ata-baba yurdlarından (departasiya) **“mülkədarlarla və qolçomaqlarla mübarizə”** adı altında didərgin salaraq, həmin ərazilərdə erməniləri məskunlaşdırmışlar. Bununla da Ermənistanın coğrafi ərazilərini genişləndirmişlər.

Məhv etdikləri insanların çoxuna **“mülkədar”**, **“qolçomaq”** damğası vuraraq, onları siyasi, hüquqi kontekstə ifşa etmişlər.

Səməd Vurğun “Komsomol poeması”nda bu tarixi faktları müasiri olduğu siyasi rejimin maraqları naminə qələmə alaraq, gerçəkliyi tədqiq etmək üçün gizli kodlarla gələcək nəsilə ötürmüşdür.

Məsələn: “Komsomol poeması”nda S.Vurğun əsərin ana xəttindən qəflətən hiss olunmaz dərəcədə kənara çıxaraq, VII-IX əsrdəki Azərbaycanın dövlətçilik tarixindən danışır və yazır:

Aldada bilməmiş dünyanın varı,
Bir məslək eşqində yaşayanları,
Gətir xatirinə **Babəki** bir dəm,
Yarandı dağların dərdinə həmdəm,
O, ellər eşqilə gündə boy atdı,
Ellər zümzüməylə onu oyatdı.
Qılınclar, nizələr keçdi döşündən,
Cəllada can verdi dilində Vətən. (838-ci il nəzərdə tutulur – F.S.Qarayev)
Lakin unutmadı Babəki dağlar,
Tarix, sevənləri gözündə saxlar [6, s. 378].

Böyük şair azərbaycanlı komsomolçuları **Babək** kimi Vətəni, milləti, torpağı sevməyə və müstəqil dövlətdə azad yaşamağa çağırır. Bununla yanaşı, Gəray bəyi də Babəklə qoşalaşdırır. Amma hər şeyi gizli kodlarla edir və özünü qoruyur.

Olmadın

Gəray bəy! Barəndə düşündükcə mən,
Görürəm heç kimə təslim olmadın.
Bəy kimi yaşadın, bəy kimi öldün,
Nökərə, bekara təslim olmadın.

Komsomol əmrinə, çaxan tufəngə,
Üstünə yeriyən qoşunla birgə,
Çalpapaq Kərəmə, qeyrilərinə,
Sinə gərdin, amma təslim olmadın.

Faiq Sarı oğlu gör kimlər köçdü,
Bax, Cəlalda köçdü, Humayda köçdü,
Şəkərdə köçdü, Gərayda köçdü,
Dünya sən onlara kömək olmadın.

S.Vurğunun qələmə aldığı və kinoda çəkilişi aparılmış əsərdə komsomol Cəlal əxlaqa zidd olaraq Gəray bəyin üzünə tüpürür. Əlbəttə, komsomol Cəlal tərəfindən edilən bu əməl milli mentalitetimizə zidd olan əməldir. Vaxtı ilə xalqın itaət etdiyi şəxsiyyəti (bəyi) belə alçalmaq olmazdı.

Amma Gəray bəy komsomol Cəlala qarşı yenə də bəy kimi hərəkət edir. Cəlal komsomol olduğuna görə yox, bəy oğlu olduğuna görə Gəray bəy onu Kələntərin əli və tufəngi ilə yox, öz silahı ilə öldürür. Ölüm cəzasını icra edərkən “Yanıq Kərəm” saz havasını çaldırır. Sual olunur, niyə?. Çünki Kərəm bəy oğlu, Əsli isə vəzir qızıdır. Ona görə Gəray bəy deyir: “bu hava ağa, bəy havasıdır”. S.Vurğun qələmə aldığı bu əsərdə gizli kodlar çoxdur. O, komsomol adlanan təşkilatın və onun üzvlərinin cinayətkar davranışlarını müasiri olduğu dövrün siyasi fəaliyyətinə tam uyğun verməklə, özünün müdafiəsini həyata keçirməyi tam bacarmışdır. Məsələ ondadır ki, Komsomol poemasında mövcud olan gizli kodlar “Əsli-Kərəm” dastasında mövcud olan gizli kodlara çox yaxındır. Hər iki əsərdə mahiyyət oxşarlıqları çoxdur.

Yanır

Atəşpərəst bir ölkənin
Torpağında çıraq yanır.
Sarayında Ziyadxanın
Əsli-Kərəm hələ yanır.

Səfəvilər dövlətinin,
Azərbaycan millətinin,
Sərhəddində bu dövlətin,
Xan Kərəmin ruhu yanır.

Ərzurumun gədiyində
Vətənimizin qərbində
Faiqində ürəyində
Bir ocaq var, hələ yanır.

Nəticə. Əsərdə tarixi gerçəklikləri özündə birləşdirən gizli kodların bəziləri açılmış və Azərbaycan-Erməni münasibətlərində Azərbaycan xalqına məlum olmayan tarixi faktlar işıqlandırılmışdır.

Mövzunun aktuallığı. Əsərin məzmunu özündə Azərbaycan-Erməni münasibətlərini əks etdirdiyinə görə və bu münasibətlərdən yaranan tarixi reallıqları işıqlandırdığına görə aktualdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Əsərdə yeni faktlar və məntiqi gerçəkliklər tətqiq olunaraq oxucuya çatdırıldığına görə elm-təhsil sistemində və digər zərurət yaranan sahələrdə istifadə üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Erix, F. İpək yolu üzərində Odlar yurdu – Azərbaycan tarixi / F.Erix. – Bakı, – 2009. s. – 68 (s. 183)
2. Fətəli xan Xoyski: Həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). // – Bakı, – 1998, Азербайджанская Республика Документы и Материалы (1918-1920). Баку, 1998.
3. Rzayev, Y. Oğuzda Avestanın izləri / Y.Rzayev. – Mingəçevir, – 2010. – s. 172.
4. Rüstəmov, Y. Fəlsəfənin əsasları / Y.Rüstəmov. – Bakı, – 2004. – s. 499.
5. Qocatürk, U. Atatürk / U.Qocatürk. – Bakı, – 1991. – s. 212.
6. Vurğun, S. Seçilmiş dram əsərləri və poemaları. / S.Vurğun. –Bakı: Azərnəşr, – 1974. – s. 494.
7. Azərbaycan məhəbbət dastanları. – Bakı: Elm, – 1979. – s. 503.

F.S.Garayev

Samad Vurgun's Philosophy on Solving the Asli-Karam Problem

Summary

In the work, a comparative analysis is carried out between the epos “Asli-Karam” and the poem “Komsomol”. Some of the hidden codes present in both works are revealed and essentially similar facts and realities are analyzed. During the comparative analysis, we come to the conclusion that both works contain hidden threats to Azerbaijan's statehood policy related to the claim of land by the Armenian mafia. These claims are still ongoing.

Key words: research, historical figures, love epos, Safavid state, komsomol life

Ф.С.Гараев

Философия Саада Вургунa о решении проблемы Асли-Кярам

Резюме

В работе проводится сравнительный анализ эпоса «Асли-Карам» и поэмы «Комсомол». Выявляются некоторые скрытые коды, присутствующие в обеих работах, и анализируются схожие по сути факты и реалии. В ходе сравнительного анализа мы приходим к выводу, что обе работы содержат скрытые угрозы политике государственности Азербайджана, связанные с притязаниями армянской мафии на землю. Эти претензии все еще продолжаются.

Ключевые слова: исследования, исторические личности, любовный эпос, Сефевидское государство, комсомольская жизнь

Rəyçilər: f.f.d., dos. A.Tağıyev,

R.Qarayeva

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

A.M.MƏMMƏDLİ

e-mail: agasenmemmedli1@gmail.com

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

(Bakı şəh., Koroğlu Rəhimov küç., 23/822)

:10.62021/0026-0028.2024.1.393

TURİZMDƏ SAHİBKARLIQ RİSKLƏRİ

Xülasə. Sahibkarlıq ölkələrin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Bir çox qurum və təşkilatlar, xüsusən də dövlət sektoru bütün dünyada sahibkarlığın inkişafı və populyarlaşması üçün xüsusi səylər göstərir. Ölkə hökumətləri məşğulluq, iqtisadi artım, adambaşına milli gəlir, yoxsulluğun azaldılması, regional inkişaf fərqlərinin azaldılması və bununla bağlı miqrasiya kimi böyük problemlərin öhdəsindən yalnız dövlət resursları ilə gələ bilməyəcəklərini bilirlər. Bu məqamda güclü sahibkarlıq ekosisteminin yaradılması ön plana çıxır. Sahibkarlığa bu gün böyük diqqət yetirilməsi bu sahədə tədqiqatları artırmış, ədəbiyyatı zənginləşdirmişdir. Sahibkarlıq əvvəlcə əsas anlayış kimi izah edilirdisə, indi bu başlıq altında sahibkarlığın bir çox növləri qeyd olunur. Bununla belə, sahibkarlıqla bağlı hazırlanmış konsepsiyaların və müzakirələrin əsasən istehsal və texnologiya sənayelərinə yönəldiyi və xidmət sektorunun çox hissəsini əhatə etmədiyi görünür. Bu araşdırmanın məqsədi turizm sahibkarlığını müzakirə etmək, araşdırma apararaq xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və daha geniş çərçivədə müzakirəsinə töhfə verməkdir.

Açar sözlər: sahibkarlıq, turizm, turizm sahibkarlığı, yaşıl turizm, innovasiya

Bu gün turizm ölkələrin gəlir gətirdiyi ən vacib sahələrdən birinə çevrilib. Son illərdə xüsusilə texnologiya, rabitə və nəqliyyat sahələrində baş verən qeyri-adi inkişafılar bütün dünyada turizmin inkişafına öz töhfəsini verdi. İnsanlar davamlı olaraq bütün kommunikasiya kanallarında dünyanın müxtəlif turizm bölgələrindən görüntü və xəbərlərlə qarşılaşır və ciddi maraq yaranır. Bundan əlavə, yüksək rifah səviyyəsinə malik insanların sayının artması, sərfəli qiymətə xidmət göstərən səyahət və yerləşdirmə müəssisələrinin artması, turizm bölgələrindəki infrastruktur imkanları bu marağı artıran digər amillərdir. Əslində, dünya turizmi ilə bağlı məlumatlar turizmin inkişafını təsdiqləyir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) dərc etdiyi 2018-ci il məlumatlarına görə, dünya üzrə səyahət edən turistlərin sayı gözləniləndən iki il əvvəl 1,4 milyard nəfərə çatıb. UNWTO 2020-ci ildə dünya üzrə səyahət edən turistlərin sayının əvvəlki illə müqayisədə 6% artım da daxildir. Pul baxımından beynəlxalq turizm gəlirlərinin trilyon dollar səviyyəsində olduğu görülür [1].

Turizm sahəsindəki inkişafılar sahibkarlıq ölçüsü ilə də diqqəti cəlb edir. Sahibkarlıq bütün dünyada ölkə hökumətləri tərəfindən dəstəklənən bir mövzudur. Məşğulluq, iqtisadi artım, ümumi milli məhsul və adambaşına milli gəlir kimi ölkələrin təkmilləşdirməyə çalışdığı məsələlərdə sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi əsas strategiyalardan birinə çevrilib. Bu çərçivədə sahibkarlıqla bağlı çoxlu araşdırmalar, nəşrlər və təcrübələr həyata keçirilir. Sahibkarlıqla bağlı bilik səviyyəsi artdıqca mövzu ilə bağlı yeni terminologiyaların da inkişaf etdiyi görünür. Daxili sahibkarlıq, sosial sahibkarlıq, bürokratik sahibkarlıq, eko-sahibkarlıq bu sahədə müzakirə olunan sahibkarlıq növlərindən yalnız bir neçəsidir. Son illərdə bu sahədə gündəmə gələn bir anlayış turizm sahibkarlığıdır. Turizm sahəsində həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyəti ayrıca başlıq altında müzakirə edilir və turizm sektorunun özünəməxsus strukturu çərçivəsində turizm müəssisələrinin xüsusiyyətləri, turizm sahibkarının ixtisasları araşdırılır. Bu araşdırmanın məqsədi turizm sahibkarlığını konseptual səviyyədə araşdırmaq, milli ədəbiyyatda aparılan araşdırmaları araşdırmaq və bununla da ədəbiyyatın inkişafına töhfə verməkdir [3].

Gündəlik istifadədə müəssisə “bir işə başlamaq və ya cəhd etmək” kimi tərif edilərkən, sahibkar əmək, kapital və təbiəti bir araya gətirərək istehsal amili kimi istehsal prosesini layihələndirib təşkil edən və onun bütün risklərini öz üzərinə götürən şəxs kimi tərif edilir. Sahibkarlıq anlayışını ilk dəfə fransız iqtisadçısı Riçard Kantilyon işlətməmişdir. Kantilyon təsərrüfat vahidlərini üç yerə böldü: torpaq mülkiyyətçiləri, sahibkarlar və işçilər və sahibkarı “qeyri-müəyyənlik şəraitində bazarın formalaşmasında qərar qəbul edən və əlaqələndirici” kimi müəyyən etdi. Bu anlayış bu gün istifadə olunan mənasını qazanmışdır. Sahibkar bütün istehsal amillərini bir araya gətirərək dəyərli olduğu düşünülməyən bir əmtəə istehsal edən və əldə edə-cəyi qazanc üçün risk edən şəxsdir [2].

Dünyada turizmin davamlı inkişafı, turistlərin sayının və turizm gəlirlərinin ildən - ilə artması bu sahəyə investisiyaların artmasına, həmçinin sahibkarların marağının artmasına səbəb olur. Bu vəziyyət turizm sahibkarlığı anlayışının yaranmasına zəmin yaratdı. Lakin ədəbiyyata nəzər saldıqda turizm sahibkarlığı ilə bağlı araşdırmaların az olması və bu araşdırmalarda turizm sahibkarlığının dəqiq tərifinin olmaması diqqət çəkir. Görünür ki, turizm sahibkarlığı iki yanaşma çərçivəsində qiymətləndirilir. Bunlardan birincisi turizm sahibkarlığını əsas sahibkarlığın əsaslandığı alt sahə kimi görən konvergent yanaşma, ikincisi isə turizmi sənaye deyil, bir fenomen kimi görən fərqli yanaşmadır. İkinci yanaşmaya görə, sahibkarlığın tədqiqi turizm üçün xüsusi olaraq hazırlanmış tədqiqat bucaqlarına və alətlərə əsaslanır və kontekstdən asılı olan nəzəriyyələr və tədbirlər hazırlanır. Nəticədə fərqli yanaşma turizm sahibkarlığı üçün metodologiyaların işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu iki yanaşmaya əlavə olaraq, turizm sahibkarlığının əsas sahibkarlıq konsepsiyalarının başlanğıc nöqtəsi kimi istifadə edildiyi, lakin turizm tədqiqatları vasitəsilə dəstəklənən, yanaşmalar da mövcuddur [5].

Bu kontekstdə ilk növbədə konseptual tərifin aparılmasının faydalı olacağı aydındır. Turizm sahibkarlığı destinasiyanın inkişafını təmin etmək üçün turistlərin tələblərinə uyğun olaraq turizm ehtiyatlarından istifadə etməyi qarşısına məqsəd qoyur; Bu, risk, investisiya, innovasiya, rəqabət və məhsuldarlıq kimi elementlər vasitəsilə dəyər yaratma prosesidir. Bu prosesin ən mühüm elementlərindən biri turizm sahibkarıdır [6].

Turizm sahibkarı digər sahibkarlıq sahələrindən fərqli olaraq bəzi xüsusi şərtlərlə üzləşir:

- ❖ Turizm bir xidmətdir və investisiya etmədən uğur şansını yoxlamaq mümkün deyil.
- ❖ Turizm xidmətə əsaslanan idarəetmə yanaşmasını tələb edir.
- ❖ Turizm sahibkarlığı mövsümi dalğalanmaları mal satan müəssisələrə nisbətən daha diqqətli və effektiv idarə etməlidir.
- ❖ Turizm sektorunun təklif etdiyi bir çox tarixi, mədəni və təbii məkanların dövlət qurumları tərəfindən nəzarətdə saxlanılması digər sahibkarlıq sahələri ilə müqayisədə azad bazar şəraitində fəaliyyət göstərməyi məhdudlaşdırır [8].

Ədəbiyyatda turizm sahibkarlarını digər sahibkarlardan fərqli aspektlərdən nəzərdən keçirən yanaşmalar mövcuddur. Turizm sahibkarlarının görkəmli xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalanır:

- ✓ Turizm sahibkarları fərqli həyat tərzini axtarırdırlar. Onlar ya bu məqsədlə təyinat yerinə gedirlər, ya da artıq orada yaşayırlar. Onların motivasiyaları daha çox keyfiyyətli həyata və yerli mühitə əsaslanır. Ona görə də onlar digər sahibkarlar kimi ilk növbədə mənfəət məqsədi ilə fəaliyyət göstərmirlər.
- ✓ Operatorlar tərəfindən müəyyən edilən sahibkarlıq ümumiyyətlə marketing təcrübələri ilə məhdudlaşır. Turizm sektorundakı sahibkarlar ailələrini biznesə cəlb edir və tez-tez fəaliyyət həyat tərzindən təsirlənsə də, ziyarətçilərlə sosial qarşılıqlı əlaqə qurmaq istəyi və iqtisadi gəlir əldə etmək istəyi ortaya çıxır.
- ✓ Turizm sahibkarlarının biznesə başlamasının ən mühüm səbəbi müəyyən bir yerdə məskunlaşmaq istəyidir. Baxmayaraq ki, turizm sahibkarları, bütün sahibkarlar kimi, gəlir əldə etmək məqsədi ilə başlasalar da, əsas məqsəd istədikləri yerdə məskunlaşmaqdır.
- ✓ Turizm sənayesində çatışmayan ən mühüm bacarıqlar ünsiyyət bacarıqları, işə xüsusi bacarıqlar, təşəbbüskarlıq, müştəri xidməti bacarıqları və öyrənmək istəyidir.

- ✓ Ümumilikdə turizm sahibkarına nəzər saldıqda demək olar ki, biznes bacarıqları yoxdur və onların innovasiya qabiliyyətləri kifayət qədər təvazökardır [3].

Yeni turizm sahibkarlıq prosesləri turizm və qonaqpərvərlik bazarında bir çox yeni turizm növlərinin və innovativ təcrübələrin istehsalına və təşviqinə gətirib çıxarır. Yerli qastro-nomiya turizmi, kənd turizmi, macəra turizmi, ekoturizm, xüsusi yerli tədbir və festival təcrübələri, aqroturizm təsərrüfatları, orijinal və etnik ailə mərkəzli restoranlar innovativ turizm sahibkarlığı proseslərinin nəticəsi kimi bazara təqdim edilən bəzi məşhur nümunələrdir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bunlara müalicə turizmi, inanc turizmi, yavaş turizm, yaşlı turizmi, hüzn turizmi kimi anlayışlar da əlavə olunub [6].

İşin elmi nəticəsi. Araşdırma nəticəsində belə bir müşahidə apardım ki, “Turizm Sahibkarlığı” mövzusunda yetəri qədər araşdırmalar aparılmamışdır. Bu araşdırmanın ən mühüm obyektə sahibkar olsa da, turizm sahibkarlığı anlayışını izah etmək üçün tək başına kifayət etmədiyi bir həqiqətdir. Yerli və xarici ədəbiyyatda turizmin sahibkarlıq nəzəriyyəsini inkişaf etdirmək üçün daha sistemli biliklər tələb olunur. Buna nail olmağın yolu daha çox elmi araşdırmalar aparmaqdan keçir. Turizm sektorunda sahibkarlığı araşdıran tədqiqatlar getdikcə artsa da, məlumatların çatışmazlığı hələ də var.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə turizm sahibkarlığına dair xüsusiyyətlər dəyərləndirilmiş və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına dair araşdırılma aparılmışdır.

İşin təbiiqi əhəmiyyəti. Turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən sahibkarlar üçün faydalı olacaq. Həmçinin tələbələr bu məqalədə sahibkarlıq fəaliyyətində risklər və fürsətlər mövzusunda araşdırılma aparılışı üçün elmi işlərində istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. UNWTO (2019), Dünya Turizm Barometri və Statistik Əlavə, Yanvar 2019. <https://www.eunwto.org/doi/abs/10.18111/wtobarometereng.2019.17.1.1>
2. Hjalager, A. “Turizmdə innovasiya tədqiqatlarına baxış”. Turizm Menecmenti, – 2010.
3. Aslan, S. Həyat təzi turizmi sahibkarlığına dair konseptual qiymətləndirmə // Beynəlxalq Sosial Elmlər Araşdırmaları Jurnalı, – 2019.
4. Bosworth, G. Tourism entrepreneurs in northumberland Annals of Tourism Research / G.Bosworth, H.Farrell. – 2011.
5. Aslan, S. Yaşam Stili Turizm Girişimçiliği Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme // International Social Sciences Studies Journal, – 2019, Vol: 5(30). – s. 617-625.
6. Hallak, R., Brown, G., & Lindsay, N.J. The Place Identity– Performance relationship among tourism entrepreneurs: A structural equation modeling analysis. // Tourism Management, – 2012.
7. Kale, E. Determining the Characteristics of Small-Scale Tourism Entrepreneurship, // International Journal of Management Economics and Business, Volume 12, – 2016.
8. Pınar, İ. The Specific Characteristics of Entrepreneurship Process in Tourism Industry. // Selçuk University Journal of Social Sciences, – 2015.

A.M.Mammadli

Risks of Entrepreneurship in Tourism Summary

Entrepreneurship is a matter of great importance in the economic, political, social and cultural development of countries. Many institutions and organizations, especially the public sector, are making special efforts for the development and popularization of entrepreneurship around the world. National governments know that they cannot deal with the big problems of employment, economic growth, national income per capita, poverty reduction, regional development disparities and related migration with only public resources. At this point, the creation of a strong entrepreneurial ecosystem comes to the fore. The great attention paid to entrepreneurship today has increased research in this field and enriched the literature. Entrepreneurship was initially explained as a basic concept, but now many types of entrepreneurship are mentioned under this heading. However, the

concepts and discussions developed about entrepreneurship seem to focus mainly on the manufacturing and technology industries and do not cover much of the service sector. The purpose of this study is to discuss tourism entrepreneurship, to reveal its characteristics through research and to contribute to the broader discussion.

Key words: *entrepreneurship, tourism, tourism entrepreneurship, green tourism, innovation*

А.М.Мамедли

Риски предпринимательства в сфере туризма

Резюме

Предпринимательство имеет огромное значение в экономическом, политическом, социальном и культурном развитии стран. Многие учреждения и организации, особенно государственного сектора, прилагают особые усилия для развития и популяризации предпринимательства во всем мире. Национальные правительства знают, что они не могут справиться с большими проблемами занятости, экономического роста, национального дохода на душу населения, сокращения бедности, неравенства в региональном развитии и связанной с этим миграции, используя только государственные ресурсы. В этот момент на первый план выходит создание сильной предпринимательской экосистемы. Большое внимание, уделяемое сегодня предпринимательству, привело к увеличению исследований в этой области и обогащению литературы. Первоначально предпринимательство объяснялось как базовая концепция, но теперь под этим заголовком упоминаются многие виды предпринимательства. Однако концепции и дискуссии, разработанные в отношении предпринимательства, похоже, сосредоточены в основном на обрабатывающей и технологической отраслях и не охватывают большую часть сектора услуг. Целью данного исследования является обсуждение туристического предпринимательства, раскрытие его характеристик посредством исследований и содействие более широкому обсуждению.

Ключевые слова: *предпринимательство, туризм, туристическое предпринимательство, зеленый туризм, инновации*

Rəyçi: b/m M.Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024

B.E.NƏCƏFLİ

e-mail: bakhtiyarnajafli@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

:10.62021/0026-0028.2024.1.397

İSLAMIN ALMANİYANIN DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ

Xülasə. *Almaniya hökuməti İslamla münasibətini ölkənin Konstitusiyasında əks olunan və demokratik dəyərlərə əsaslanan dövlət-din münasibətləri çərçivəsində tənzimləyir. Buna baxmayaraq, ölkədə rəsmi tanınan dini icma statusuna yalnız xristianlıq və yəhudi dini icmaları malikdirlər. Müsəlman icmaları isə yarımləqal vəziyyətdə fəaliyyət göstərirlər.*

Müasir dövrdə İslamla dövlətin münasibətlərinin tənzimlənməsi, onun nəzarət altına alınması, müsəlmanların alman cəmiyyətinə integrasiya olunmasının təmin edilməsi kimi məsələlər dövlətin İslama münasibətdə qarşısında duran zəruri məsələlərdir. Bu mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələləri Almaniya İslam Konfransı (AİK) həyata keçirir. Məqalədə AİK-in fəaliyyəti tədqiq olur.

Açar sözlər: *İslam, Almaniya, dövlət-din münasibətləri, Almaniya İslam Konfransı*

Hazırda İslam Xristianlıqdan sonra Almaniyada sitayiş olunan ən böyük dindir. Bundan başqa, İslam immiqrantların əksəriyyətinin sitayiş etdikləri dindir. Müsəlman icması Almaniya-da xristianlardan sonra ən böyük dini icma hesab olunur. Almaniya hökuməti İslamla münasibətini ölkədə mövcud olan dövlət-din münasibətləri çərçivəsində tənzimləyir. Almanianın dövlət-din münasibətlərinin əsas müddəaları ölkənin konstitusiyasında əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Almaniyada dövlət-din münasibətləri demokratik dövlətə xas olan prinsiplər əsasında müəyyən edilmişdir. Buna baxmayaraq, ölkədə rəsmi tanınan dini icma statusuna yalnız xristianlıq və yəhudi dini icmaları malikdirlər. Almaniyada Xristianlıq dinindən sonra ən böyük din olan İslamla bağlı olan dini icmalar isə yarımləqal vəziyyətdə fəaliyyət göstərir. Xristian dini icmalarının rəsmi tanınan statusa, yəni publik hüquq çərçivəsində korporasiya statusuna malik olması ilk növbədə Xristianlığın Almaniyada ənənəvi din olması ilə izah olunur. Yəhudilərin dini icmalarının publik hüquq çərçivəsində korporasiya statusuna malik olmaları isə Adolf Hitlerin hakimiyyəti dövründə yəhudilərə edilmiş iztirablara görə almanların təqsirinin bağışlanması üçün Almaniya Federal hökuməti tərəfindən 2003-cü ildə Almaniyadakı Yəhudilərin Mərkəzi Şurası ilə müqavilə imzalanaraq yəhudilərin icmalarına qeyd olunan statusun verilməsi ilə bağlıdır. Publik hüquq çərçivəsində korporasiya statusu dini icmalara rəsmi status verməklə yanaşı onlara dövlət tərəfindən hər il dotasiyanın ayrılmasını nəzərdə tutur.

Almaniyada fəaliyyət göstərən müsəlman dini icmaları publik hüquq çərçivəsində korporasiya statusunu almaq üçün dəfələrlə müvafiq dövlət orqanlarına müraciət etmişlər. İndiyədək Almaniyada müsəlman icmaları arasında publik hüquq çərçivəsində korporasiya statusu Frankfurtda fəaliyyət göstərən Əhmədiyyə Müsəlman Camaatı əldə etmişdir. Əhmədiyyə Müsəlman Camaatına qeyd olunan status 2013-cü ildə verilmişdir [2]. Bu status Əhmədiyyə Müsəlman Camaatına digər müsəlman icmalarının malik olmadıqları müəyyən hüquqlar vermişdir. Məsələn, icma vergisini toplamaq və onu müəyyən məqsədlər üçün istifadə etmək, müstəqil şəkildə dinşünaslıq tədris proqramları hazırlamaq, dini məktəblər və ibadət yerləri açmaq.

Almaniyada fəaliyyət göstərən digər müsəlman icmalarının publik hüquq çərçivəsində korporasiya statusuna malik olmamaları səbəbindən onlar heç bir imtiyaza malik deyil. Alma-

niyədə müsəlman icmalarına publik hüquq çərçivəsində korporasiya statusunun verilməməsini bəzi tədqiqatçılar bu icmaların təşkilatlanma baxımından pərakəndəliyi ilə, onların müxtəlif qruplara bölünmələri, birləşmək istəməmələri ilə əlaqələndirirlər [3, s. 286]. Lakin bununla yanaşı müsəlman icmalarına publik hüquq çərçivəsində korporasiya statusunun verilməməsi əhəmiyyətli dərəcədə bəzi dövlət rəsmilərinin islamofob mövqeləri ilə də bağlıdır.

Almaniyada İslamla dövlətin münasibətlərinin tənzimlənməsi, İslamın cəmiyyətdə birliyin təmin olunmasında rolunun artırılması, onun potensialının cəmiyyətdə integrasiya proseslərinin inkişafına yönəldilməsi kimi məsələlərə də dövlət tərəfindən xüsusi fikir verilir. Lakin dövlətin İslama münasibəti Xristianlığa və İudaizmə olan münasibətindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, o, İslama, onun dəyərlərinə şübhə ilə yanaşır. Ona qərəzli münasibət nümayiş etdirir. Bütün Qərb ölkələrində olduğu kimi Almaniyada da İslam demokratiyaya qarşı çıxan din kimi, müsəlmanlar isə dünyəvi və demokratik dövlətin qanunlarına tabe olmayan icma kimi təsvir olunurlar. Məlum olduğu kimi, 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da baş verən terror hadisələri müsəlmanların qeyd olunan mənfi obrazlarını Qərb ölkələrinin, o cümlədən Almaniyanın ictimai şüurunda daha da möhkəmlətdi. Bu hadisələr Almaniya hökumətinin İslama münasibətini daha da sərtləşdirdi. Yeni tarixi şəraitdə İslamla münasibətlərin tənzimlənməsi, onun nəzarət altına alınması, müsəlmanların alman cəmiyyətinə integrasiya olunmasının təmin edilməsi kimi məsələlər dövlətin İslama münasibətdə qarşısında duran zəruri məsələlərdir. Bu mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələləri Almaniya İslam Konfransı həyata keçirir.

Almaniya İslam Konfransı ideyasını 2006-cı ildə ölkənin daxili işlər naziri Volfqanq Şoyble irəli sürmüşdür [3, s. 360]. O, İslamın Almaniya reallığının tərkib hissəsinə çevrildiyini qeyd edərək ölkədə yaşayan müsəlmanlarla institusional əlaqələrin qurulmasının vacibliyini bildirmişdir. Həmin ilin 27 sentyabr tarixində Federal Daxili İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə hökumət tərəfindən Almaniya İslam Konfransı (AİK) (Deutsche Islam Konferenz) təsis olunmuşdur. Dövlət ilə İslam arasında münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayan AİK ölkədə federal, əyalət və yerli hakimiyyət orqanları ilə müsəlmanlar və onların nümayəndələri arasında dialoq forumu kimi çıxış edir [1]. AİK-in əsas məqsədi Almaniyada İslam dinini nəzarət altında saxlanılmasını, ölkədə yaşayan müsəlmanların cəmiyyətə integrasiya olmalarını, onların fəaliyyətlərinin tənzimlənməsini təmin etməkdir.

Almaniyada yaşayan müsəlmanları yaşadıkları cəmiyyətə integrasiya etmək üçün AİK onların müxtəlif sahələrdə üzləşdikləri məsələlərlə məşğul olur və onların həlli ilə bağlı təkliflər işləyib hazırlayır. AİK-in təklifləri müsəlmanların özləri, onlarla qeyri-müsəlmanlar, məscid camaatı ilə məscidlərin ətrafında yaşayanlar arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına, habelə müsəlman icmaları və dövlət arasında əməkdaşlığın inkişafına yönəlmişdir. Bu təkliflər AİK-in apardığı 3 siyasətin nəticəsi kimi çıxış edir: integrasiya siyasəti, sosial siyasət və din siyasəti [1].

AİK-in *integrasiya siyasəti* “İntegrasiya üçün məscidlər: açıq, əlaqəli, əməkdaşlığa meyilli” adlı təşəbbüsün həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Adından göründüyü kimi, bu təşəbbüs məscidləri gündəlik fəaliyyətlərində daha açıq olmağa və əməkdaşlığı təşviq etməyə çağırır. AİK-in *sosial siyasəti* müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyin qarşısının alınması, eləcə də müsəlmanlar arasında dialoqun təşviqinə yönəlmişdir. AİK-in *din siyasətinin* diqqət mərkəzində müsəlman icmaları üçün liderlərin hazırlanması məsələsi durur. Bu işin mühüm əhəmiyyət kəsb edən tərkib hissəsi kimi Almaniyada imamların təliminin təşkil olunması məsələsidir. AİK Almaniyanın müxtəlif universitetlərində İslam ilahiyyəti mərkəzlərinin yaradılmasına xüsusi önəm verir. Bu mərkəzlərdə hazırda imamların dini icmalarda fəaliyyətləri ilə bağlı təlimlər keçirilir. Xüsusi fikir İslam dinini tədris edən müəllimlərin hazırlanmasına verilir.

İşin elmi nəticəsi. Beləliklə, Almaniyanın dövlət-din münasibətləri sistemində dövlətin İslamla əməkdaşlığı AİK vasitəsilə həyata keçirilir. Ölkədə yaşayan müsəlmanların cəmiyyətə integrasiya olunmalarını qarşısına əsas məqsəd kimi qoyan AİK İslamın fəaliyyətini dövlət qanunvericiliyi vasitəsilə tənzimləyir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə göstərilir ki, Almaniyada xristian və yəhudi icmalarından fərqli olaraq müsəlman icmalarının rəsmi statusu yoxdur. Bu isə İslamın Almaniyanın ictimai-siyasi həyatının tərkib hissəsi olmasının qarşısını alır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədə tədqiq olunan məsələlər magistratura pilləsində tədris olunan və müasir Almaniyanın ictimai-siyasi durumunun öyrənilməsinə yönələn seçmə fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. DIK – Deutsche Islam Konferenz – About the DIK. // www.deutsche-islam-konferenz.de/EN/DIK/dik_node.html
2. Kramer, K. Legal Recognition. // Deutsche Welle. 06.18.2013. <https://www.dw.com/en/muslims-in-germany-have-rights-and-obligations/a-16888992>
3. Михалева А.В. Церковно-государственные отношения в Германии // Антиномии. – 2005. №6, – с. 281-289. <https://cyberleninka.ru/article/n/tserkovno-gosudarstvennye-otnosheniya-v-germanii>.
4. Михалева, А.В. Исламская конференция в Германии: новые способы решения старых проблем // Науч. ежегодник ИФиП УрО РАН. – 2009. №9. – с.354-376.

B.E.Najafli

The Place of Islam in the System of State-Religion Relations in Germany

Summary

The German government regulates its relationship with Islam within the framework of state-religion relations reflected in the country's Constitution and based on democratic values. However, despite this, only the Christian and Jewish religious communities have the status of officially recognized religious communities in the country. Muslim communities operate in a semi-legal state.

In modern times, such issues as regulating the relations between Islam and the state, controlling Islam, and ensuring the integration of Muslims into German society are the necessary issues facing the state in relation to Islam. These important issues are being implemented by the German Islamic Conference (AIC). The article examines the activities of AIC.

Key words: *Islam, Germany, state-religion relations, German Islamic Conference*

Б.Э.Наджафи

Место ислама в системе государственно-религиозных отношений в Германии

Резюме

Правительство Германии регулирует свои отношения с исламом в рамках государственно-религиозных отношений, отраженных в Конституции страны и основанных на демократических ценностях. Однако, несмотря на это, только христианская и еврейская религиозные общины имеют статус официально признанных религиозных общин в стране. Мусульманские общины действуют в полуправовом государстве.

В наше время такие вопросы, как регулирование отношений между исламом и государством, контроль над ним и обеспечение интеграции мусульман в немецкое общество, являются необходимыми проблемами, стоящими перед государством в отношении ислама. Эти важные вопросы реализуются Германской Исламской Конференцией (ГИК). В статье рассматривается деятельность ГИК.

Ключевые слова: *Ислам, Германия, государственно-религиозные отношения, Немецкая исламская конференция*

*Rəyçi: tarix f.d., dos. E.A.Qasimov
Redaksiyaya daxil olub: 29.02.2024*

MÜNDƏRİCAT – СОДЕРЖАНИЕ

DİLÇİLİK – ЛИНГВИСТИКА

M.A.BAĞIROVA

SOSIAL MEDIA REKLAMLARINDA EVFEMİZMLƏRİN
FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 5

A.M.CAVADOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BUDAQ CÜMLƏNİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİNDƏ
ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU 11

N.B.CƏFƏROVA

ƏVƏZLİYİN TƏDRİSİNƏ İNTEQRATİV YANAŞMALAR 16

N.İ.EMİNOVA

TƏRCÜMƏ MÜMKÜNDÜRMÜ? 22

E.M.ƏLİYEV

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ HƏRƏKƏT BİLDİRƏN FEİLLƏRİN
FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 27

M.B.ƏMRAHOVA

DETERMINANTLAR VƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNƏ DAİR..... 33

A.S.HACIYEVA

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK VAHİDLƏRİN YARANMASINDA PREFİKSLƏRİN
VƏ SUFFİKSLƏRİN ROLU 38

İ.T.HEYBƏTOV

“GƏNC QRAMMATİKLER” MƏKTƏBİNİN DİLÇİLİK TARİXİNDƏ OYNADIĞI
ROLA DAİR..... 43

N.X.HƏSƏNOVA, R.C.CƏFƏROV

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ JARQON LEKSİKASININ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI
VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 47

S.F.HÜSEYNOVA

C.OSTİN VƏ İ.ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 51

E.Ə.XANƏLİYEV

MULTİKULTURALİZMİN İNKİŞAFINDA DİL AMİLİ..... 56

P.O.XANIZADƏ

MEDIA MÜHİTİNDƏ HÜQUQŞÜNASLARIN YENİ PROFESSIONAL ÜNSİYYƏT
FORMALARI (Müasir fransız dilinin materialları əsasında) 59

T.S.QULİYEV

İNGİLİSLƏRİN MİLLİ XARAKTERİNİN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ
ƏKS ETDİRƏN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ DEYİMLƏRİN TƏSNİFATI 63

Ç.V.QULİYEV

MUSA ADİLOVUN TƏDQIQATLARINDA NƏZƏRİ DİLÇİLİYİN
METODOLOJİ ƏSASLARI..... 68

İ.R.İBRAHİMOVA, A.C.ALCANOVA

ƏVƏZLİK NİTQ HİSSƏSİ KİMİ AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİ İLƏ
MÜQAYİSƏLİ MÜSTƏVİDƏ 73

T.F.QURBANLI	
DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAF TARİXİ.....	76
A.Ə.MƏMMƏDOVA	
M.ACİZİN “DİVAN”ında İŞLƏNƏN MƏİŞƏT LEKSİKASININ TƏHLİLİ.....	81
G.T.MƏMMƏDOVA, S.Ş.XANKİŞİYEV	
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ VOKATİV CÜMLƏLƏR	85
M.K.MURADOVA, Q.M.ALLAHVEVDİYEV	
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK ELLİPSİSİ YARADAN MEYARLAR	90
Z.Ş.RÜSTƏMOVA	
QEYRİ-RƏSMİ YAZIŞMALARDA İŞLƏDİLƏN QISALTMALARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ.....	94
E.Q.YUSİFOV, K.Y.YUSİFOVA	
MÜASİR İNGİLİS VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ GÜMAN BİLDİRƏN FEİLLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	99
A.T.YUSİFOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	104
A.T.YUSİFOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTOLOGİYASI VƏ QARABAĞ DİALEKTİNİN BƏZİ NƏZƏRƏÇARPAN CƏHƏTLƏRİ HAQQINDA.....	107
L.J.HUSEYNOVA	
BEYOND WORDS: A COMPREHENSIVE EXPLORATION OF LEXICAL, GRAMMATICAL, CULTURAL, AND PRAGMATIC CHALLENGES IN TRANSLATION.....	111
A.R.BASHIRZADE	
THE MAIN FEATURES OF THE PARTICLES IN THE ENGLISH LANGUAGE	117
Kh.E.SULEYMANOVA	
DISCOURSE AND ITS CLASSIFICATION IN MODERN LINGUISTICS.....	121
Э.Х.ИСМАИЛОВА	
РОЛЬ КОНВЕРСИИ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	126

ƏDƏBİYYAT – LİTERATYURA

S.Y.İSMİZADƏ	
HOMERİN “ODİSSEYA” ƏSƏRİ İLƏ C.KONRADIN “QARANLIĞIN ÜRƏYİ” ƏSƏRİ ARASINDAKI PARALELLƏR.....	130
R.B.MƏMMƏDOVA	
KAMAL ABDULLANIN “CASUS” KOMEDİYASINDA TARİXİ QƏHRƏMANLIQ MOTİVLƏRİ KOMEDİYA MÜSTƏVİSİNDƏ	134
U.B.MÜRŞÜDOVA	
AZƏRBAYCANIN OĞUZ-TÜRK VƏ ŞİMALİ AMERİKANIN HİNDU XALQ NƏĞMƏLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL	139
S.Ə.RÜSTƏMOVA	
M.F.AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNİN ANTROPONİMİYASI.....	146

**PEDAQOGİKA. METODİKA. PSIXOLOGİYA –
ПЕДАГОГИКА. МЕТОДИКА. ПСИХОЛОГИЯ**

M.Ə.ATAYEVA	
ŞAGİRDŁƏRDƏ MİLLİ QÜRURLULUQ TƏRBİYƏSİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI	151
L.M.BAYRAMOVA	
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ PSIXOFİZİOLOJİ CƏHƏTLƏRİ....	155
Ə.H.CABBARLI, F.İ.CƏFƏROVA	
MUXTARİYYƏT İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA TƏHSİLİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ.....	159
L.X.CƏFƏROVA	
AZƏRBAYCANIN BOLONYA PROSESİNƏ QOŞULMASI ZƏRURƏTİ.....	164
İ.C.CƏLİLOVA	
YENİYETMƏ-MƏKTƏBLİLƏRDƏ MİLLİ İDEOLOGİYANI FORMALAŞDIRMANIN ÜMUMİ CƏHƏTLƏRİ	168
İ.Ə.ƏHMƏDOVA	
ƏSAS MUSİQİ ALƏTİ MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ MUSİQİ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA BİLİKLƏR.....	172
Ü.N.ƏLİYEV	
UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ AUTİZMİN ƏLAMƏTLƏRİ.....	175
A.A.ƏLİYEV	
AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNİN PRODUKTİV DİL VƏRDİŞLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	179
A.V.ƏLİYEV	
MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA ETNOPEDAQOJİ SƏRİŞTƏLİLİK	184
G.H.ƏLİYEV	
İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN TƏDRİSİ ÜSULLARI.....	188
M.T.ƏLİYEV	
MUSİQİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜƏLLİMİN YARADICILIQ FƏALİYYƏTİ	193
P.F.ƏLİYEV	
ŞAGİRDŁƏRİN HÜQUQ TƏRBİYƏSİNİN PRİNSİPLƏRİ	197
R.S.ƏZİZOVA	
FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ MƏKTƏBLİ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA DAİR....	200
V.Z.XİDİROVA, L.C.HÜSEYNOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ ESSE YAZMAQ ÜÇÜN METODİK TÖVSIYƏLƏR.....	204
R.C.İBRAHİMOVA	
ÇƏTİN TƏRBİYƏ OLUNAN UŞAQLARLA TƏRBİYƏVİ İŞLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	207
E.İ.İSMAYİLOVA	
ŞAGİRDŁƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA MONOLOJİ VƏ DİALOJİ NİTQİN NƏZƏRİ ƏSASLARI (Alman dilinin materialları əsasında)	210
N.R.İSMAYİLOVA	
YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ HAQQINDA MÖVCUD ELMİ NƏZƏRİYYƏLƏR VƏ YANAŞMALAR	214

G.E.QAFAROVA	
MÜQAYISƏ PRİYOMUNUN PEDAQOJİ ƏSASLARI	219
Z.İ.QƏHRƏMANOVA, O.Ə.NOVRUZOV, A.K.CƏFƏROVA	
GÜLLƏ ATICILIĞINDA UĞURU MÜƏYYƏN EDƏN AMİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ.....	223
A.H.QƏRİBOVA	
UŞAQLARIN HƏRTƏRƏFLİ İNKİŞAFINDA MUSİQİ TƏRBIYƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	229
G.G.MEHDİYƏVA	
ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ ƏSASLARI.....	233
K.K.MƏMMƏDOV	
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA TƏRBIYƏVİ MOTİVLƏR	237
F.N.MƏMMƏDOVA	
MƏKTƏBLİLƏRDƏ ÖZÜNÜTƏRBIYƏ FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASI	241
G.R.MƏMMƏDOVA	
TƏLİM PROSESİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ İMKANLARI.....	244
H.E.MƏMMƏDOVA, S.P.SƏFƏROVA, S.Ə.QAFAROVA	
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ FİZİKİ TƏRBIYƏ DƏRSLƏRİNDƏ KEÇİRİLƏN MÜTƏHƏRRİK OYUNLARIN İDMAN NÖVLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	247
H.E.MƏMMƏDOVA, E.M.YUSUBOV, Ü.E.SALAHOVA	
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAGİRD LƏRİN MORFOFUNKSIONAL VƏZİYYƏTİ VƏ FİZİKİ TƏRBIYƏ DƏRSLƏRİNDƏ FİZİKİ TƏRBIYƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ	252
T.İ.MƏMMƏDOVA	
İNGİLİS DİLİ BEYNƏLXALQ ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ BƏZİ SPESİFİK CƏHƏTLƏRİ VƏ PROBLEMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	257
A.N.MUSTAFAYEV, M.M.SÜLEYMANOVA, N.S.SƏYİDOVA	
FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİNİN NƏZƏRİ PRİNSİPLƏRİ.....	260
E.A.MUSTAFAYEVA	
TƏLİM PROSESİNDƏ YENİYETMƏLƏRDƏ MÜSTƏQİLLİYİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ İMKANLARI	268
E.S.MUSTAFAYEVA	
MƏKTƏBLİLƏRDƏ MİLLİ İDEOLOJİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI	271
İ.E.NAZİRLİ	
MƏKTƏBDAXİLİ İDARƏETMƏDƏ MONİTORİNG VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ	275
Z.B.NƏSİROVA	
ORTA MƏKTƏBLƏRİN YUXARI SİNİFLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ŞAGİRD LƏRİN ŞİFAHİ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI	279
G.NƏZƏROVA	
MÜASİR TƏHSİL PARADİQMASI KONTEKSTİNDƏ TƏLİM PROSESİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN OPTİMALAŞDIRILMASI.....	283
N.B.SALMANOVA, Z.İ.QƏHRƏMANOVA, O.Ə.NOVRUZOV	
FİZİKİ MƏHDUDLUĞU OLAN ATICILARIN İDMAN MƏŞQİNİN İDARƏ OLUNMASI	288

J.O.SALMANOVA

VERBAL İNTERAKTİVLİYİN PLÜRALİST YANAŞMADA TƏDRİSİNİN
BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ 292

N.B.SALMANOVA, S.Q.QARAYEVA, S.N.CABBAROVA

TƏDRİS PROSESİNDƏ YORĞUNLUĞUN ARADAN QALDIRILMASINDA
AROMATERAPİYANIN ROLU 299

E.F.SƏFƏROVA, Z.R.İSMAYILOVA

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ “BALIQLAR SİNFİ.
BALIQLARIN MÜXTƏLİFLİYİ” MÖVZUSUNUN 5E MODELİ İLƏ
TƏDRİSİ METODİKASI 302

F.S.SƏFƏROVA

İNGİLİS DİLİNDƏ OXUNUN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ 307

Y.B.SƏMƏDOV, Z.İ.QƏHRƏMANOVA, A.K.CƏFƏROVA

GÜLLƏ ATICILIĞINDA İDEOMOTOR HAZIRLIĞIN METODİKASINA DAİR 313

T.R.ŞAHBAZOVA

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİLİN
İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ..... 317

L.C.ŞİRƏLİYEVA

YENİYETMƏLƏRİN SOSİALLAŞMASINDA AİLƏ MÜHİTİNİN ROLU 321

D.X.TALİBOVA

ŞAGİRD LƏRİN YARADICILIQ İŞLƏRİNƏ PEDAQOJİ DƏSTƏYİN GÖSTƏRİLMƏSİ
İMKANLARI 325

A.B.VERDİYEVA

TƏLƏBƏNİN NAILİYYƏTİNİN HƏRTƏRƏFLİ VƏ OBYEKTİV QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİ
APARMAQ ÜÇÜN İNNOVATİV METODLARIN TƏTBİQİ 329

Ü.T.YUSUBOVA

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ UĞURA APARAN YOL KİMİ TƏLİM
STRATEGİYALARININ FORMALAŞDIRILMASI..... 333

U.N.SHIRINZADE

A COMPARATIVE ANALYSIS OF PROJECT-BASED LEARNING IN BIOLOGY LESSONS
IN THE UNITED STATES AND AZERBAIJAN 338

A.Г.АБДУЛЛАЕВА

ПРОДУКТИВНЫЕ ВИДЫ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 342

С.И.БАГИРОВА

НАЦИЯ СЛАВИТСЯ СВОЕЙ ИСТОРИЕЙ 347

Л.Г.БЕЙЛЕРОВА

КРИТЕРИИ ОТБОРА АУТЕНТИЧНЫХ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИХ ТЕКСТОВ ДЛЯ
ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ
НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ..... 351

Л.Д.ДАДАШЕВА

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПРИЯТИЯ СКАЗОК
МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ..... 357

T.Г.ДЖАФАРОВ О ВОЗМОЖНОСТЯХ И ПРЕИМУЩЕСТВАХ ПРИМЕНЕНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛАХ АЗЕРБАЙДЖАНА	362
Л.В.КОЛЕСНИКОВА КВЕСТ-ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ	367
А.Э.МУСТАФАЕВА ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВИЛЬНОЙ РЕЧИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА	372
Н.Г.НАБИЕВА РЕЧЬ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ МЫШЛЕНИЯ.....	377
А.А.САДЫГОВА РОЛЬ МОТИВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ (РКИ).....	381

İSTİMAİ ELMLƏR – ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

F.S.QARAYEV ƏSLİ-KƏRƏM PROBLEMİNİN HƏLLİNƏ DAİR SƏMƏD VURĞUN FƏLSƏFƏSİ	386
A.M.MƏMMƏDLİ TURİZMDƏ SAHİBKARLIQ RİSKLƏRİ	393
B.E.NƏCƏFLİ İSLAMIN ALMANİYANIN DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ	397

Nəşriyyat redaktoru: **Aytəkin Sadıqova**
Texniki redaktor: **Türkan Abdulxalıqova**

Çapa imzalanıb: 02.04.2024. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 25,5 ç.v. Tiraj: 300.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

Hörmətli müəlliflər!

“Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” adlı ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsində çap olunmaq üçün elmi məqalələrin qəbulu davam edir. Məcmuəyə **dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və ictimai elmlərin aktual problemlərinə** dair məqalələr daxil edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir.
- Məqalələrin kompüterdə yığılmış mətnlərinin nəşriyyata təqdim olunan variantı müəllif tərəfindən diqqətlə yoxlanılır, orfoqrafik, üslubi, durğu işarələri səhvləri aradan qaldırılır. Məqalə mətninin sonunda onun müəllif (müəlliflər) tərəfindən oxunub redaksiyaya təqdim olunması barədə qeyd aparılır.
- Məqalələr kompüterdə yığılmış formada elektron daşıyıcıda təqdim edilməlidir (Word proqramında, səhifənin ölçüləri – A4, şrift 14, sətirlərarası məsafə 1,5 interval, sağ və soldan 2 sm, yuxarı və aşağıdan 3 sm; Azərbaycan dilində mətnlər Times New Roman, Times-Latin, rus və ingilis dillərində mətnlər Times New Roman şrifti ilə).

- Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Ədəbiyyat siyahısı mətnin sonunda əlifba sırası ilə verilir.
2. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.
3. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Məs.: **Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 1997.**

Nağısoylu M.N. Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” əsəri orijinaldır, yoxsa tərcümə // “Mütərcim” jurnalı, №1-2, 18 mart 2003-cü il, s. 34-35.

4. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. Məs.: [5, s. 112]

- Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, rus, ingilis dillərində 5-6 açar söz göstərməlidir.
- Məqalənin başlanğıcında, açar sözlərdən sonra, onun qısa məzmununu əks etdirən (600-750 işarədən ibarət) xülasə verilir. Xülasənin məqalənin sonunda başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində; məqalə rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində; məqalə ingilis dilində yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) verilməsi də tələb olunur.
- İstinad olunmuş ümumi ədəbiyyat siyahısında son on ilə aid resurslara üstünlük verilməlidir.
- Elmi məqalənin sonunda onun elmi nəticəsi, işin elmi yeniliyi, təbii əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi göstərilir.

İşin elmi nəticəsi: mövzu və problem üzrə müəllifin gəldiyi nəticənin qısa təsviri.

İşin elmi yeniliyi: məqalədə qaldırılan problem və ya təqdim olunan mövzunun yeniliyi. Mövzu üzrə sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə, nəzəri və praktiki aspektdə irəli sürülən orijinal mövqe, fərdi, fərqli və ya innovativ yanaşma.

İşin təbii əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi: məqalədə təqdim edilən mövzunun, irəli sürülən nəzəri və praktik müddəaların, təkliflərin, gəlinən nəticələrin elm və tədrisdə, istehsalatda, xidmət və sair sahələrdə tətbiq olunma səmərəsi.

- Göstərilən parametrlərə uyğun olaraq, məqalələrin həcmi 6 səhifədən az, 12 səhifədən çox olmamalıdır.
- Məqalədə müəllifin elmi dərəcəsi, elektron poçt ünvanı, işlədiyi təşkilatın adı və ünvanı dəqiq göstərməlidir.
- Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin və ya müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurası rəy verməlidir.
- Redaksiya heyətinin, nəşrə məsul redaktorun və müvafiq elmi sahə üzrə rəyçinin rəyi əsas götürülməklə Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verməyən, elmi, elmi-metodiki yeniliyi və əhəmiyyəti ilə seçilməyən məqalələr məcmuəyə daxil edilmir.

Ünvan: **Bakı şəh., Rəsul Rza küç., 125/139b**

tel.: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Məcmuənin elektron variantı: www.mutercim.az

Dear authors!

"Actual problems of studying of humanities" continues to receive scientific articles for publication in the inter-university scientific journal. Articles on current problems of **linguistics, literary studies, pedagogy, psychology, philosophy and social sciences** are included in the journal.

Terms and conditions for accepting research papers:

- Articles are accepted in the Azerbaijani, Russian and English languages.
- The version of the text of the articles collected on the computer and submitted to the publisher is carefully checked by the author, spelling, stylistic, and punctuation errors are eliminated. At the end of the text of the article, a note is made that it has been read by the author(s) and submitted to the editorial office.
- The volume of the articles should not be less than 6 pages.
- Research papers should be submitted in an electronic format on computers (Word, paper size – A4, font 14, line spacing 1.5, 2 cm from the right and left, 3 cm from the top and bottom.; texts in the Azerbaijani language in Times New Roman, Times-Latin, Russian and English texts in Times New Roman font).
- It is important to indicate references and sources in articles. References and sources are provided according to these rules:

1. The references list is given in an alphabetical order at the end of the text.
2. The reference should be given in the language in which it was published.
3. The compilation of the reference list should be based on the requirements of the Higher Attestation Commission:

For example: **Rahimov A.N. Methodology of mother tongue teaching. Baku: Mutarjim, 1997.**

Nagisoylu M.N. Is Abbasgulu Agha Bakikhanov's work "Riyazul-Quds" original or a translation // "Mutarjim" magazine, № 1-2, March 18, 2003, p. 34-35.

4. The number and page of the cited literature are indicated in the text. For example: **[5, p. 112]**
- At the beginning of the article, 5-6 keywords in the Azerbaijani, Russian, and English languages should be indicated.
 - At the end of the article, a summary should be given in two languages other than the language in which the article is written (in English and Russian for articles written in Azerbaijani; in Azerbaijani and English if the article is written in Russian, in Azerbaijani and Russian if the article is written in English).
 - At the end of the scientific article, its scientific result, scientific novelty of the work, application importance, and economic benefit are indicated.
 - According to the specified parameters, the volume of articles should not be less than 6 pages and not more than 12 pages.
 - The author's scientific degree, e-mail address, name and address of the organization where he/she works should be clearly stated in the article.
 - The Scientific Council of an expert with a scientific degree in this field or a relevant scientific institution must give an opinion on the articles.
 - Based on the opinion of the editorial board, the editor responsible for the publication, and the reviewer in the relevant scientific field, articles that do not meet the requirements of the Higher Attestation Commission, are not selected for their scientific, scientific-methodical innovation and importance, are not included in the collection.

Address: **Rasul Rza street 125/139b., Baku city**

Phone: 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

Electronic version of the collection: **www.mutercim.az**

Уважаемые авторы!

Продолжается прием научных статей для публикации в сборнике межвузовских научных статей «**Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук**». В сборник включаются статьи по актуальным проблемам языкознания, литературоведения, педагогики, психологии, философии и общественных наук.

Научные статьи принимаются в соответствии со следующими требованиями:

- Научные статьи принимаются на азербайджанском, русском и английском языках.
- Объем научных статей должен быть не менее 6, не более 12 страниц.
- Статьи должны быть набраны на компьютере и представлены на электронных носителях (формат страницы в программе Word – А4, шрифт – 14, междустрочный интервал – 1,5, поля: справа и слева – 2 см, сверху и снизу – 3 см; шрифт для текстов на азербайджанском языке – Times New Roman и Times-Latin, шрифт для текстов на русском и английском языках – Times New Roman).
- Набранный на компьютере вариант статьи отправляется в редакцию после устранения орфографических, пунктуационных и стилистических ошибок. Последний вариант текста статьи подтверждается подписью автора.
- В статьях необходимо указать ссылки и источники. Ссылки и источники должны быть представлены в следующем порядке:
 1. Список литературы представлен в алфавитном порядке в конце текста.
 2. Литература должна быть указана на том языке, на котором она была опубликована.
 3. Список литературы представляется в соответствии с требованиями ВАК:
Напр.: **Рагимов А.Н. Методика обучения родного языка. Баку: Мутарджим, 1997.**
Нагисойлу М.Н. Произведение Аббасгулу Аги Бакиханова «Риязул-Кудс» оригинал или перевод // Журнал «Мутарджим», № 1-2, 18 марта 2003 г., с. 34-35.
 4. В тексте указываются номер и страница цитируемой литературы. Напр.: [5, с. 112].
- В начале статьи необходимо указать 5-6 ключевых слов на азербайджанском, русском и английском языках.
- В конце статьи должно быть представлено резюме объемом не менее 5-6 предложений, при условии, что имя автора и название статьи будут написаны на двух языках, отличных от языка написания текста (статьи на азербайджанском языке – на английском и русском, статьи на русском языке – на азербайджанском и английском, статьи на английском языке – на азербайджанском и русском).
- В конце статьи отмечаются результаты, научная новизна, значение практического применения исследования.
- В статье должны быть точно указаны ученая степень автора, адрес электронной почты, название и адрес организации, в которой он работает.
- Статьи должны быть рецензированы специалистом, имеющим ученую степень в данной области, либо Ученым Советом соответствующего научного учреждения.
- Статьи, не соответствующие указанным выше требованиям, в сборник научных статей не включаются.

Адрес: г. Баку, ул. Расула Рзы, 125

тел.: 596 21 44; 497 06 25

e-mail: mutarjim@mail.ru

Электронный вариант сборника: www.mutercim.az